

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA
MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI**

TOSHKENT MOLIYA INSTITUTI

SH.Z. ABDULLAEVA, U.O‘. AZIZOV

BANK ISHI

II QISM

*O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus
ta‘lim vazirligi tomonidan darslik sifatida
tavsiya etilgan*

**TOSHKENT
“IQTISOD-MOLIYA”
2019**

UO‘K: 336.71(075)=512.133

KBK: 65.262.1ya7

Taqrizchilar: *i.f.d., prof. N. Jumayev;*

i.f.d., prof. A. Omonov

A 15 Bank ishi: *Darslik / Sh.Z. Abdullaeva, U.O‘.Azizov;*
– T.: «Iqtisod-Moliya», 2019. – 536 b.

Unda banklar faoliyati turli jihatlardan mujassamlashtirilgan bo‘lib, bank tizimi va uning bo‘g‘inlari, Markaziy bank va tijorat banklari faoliyatini tashkil qilishning huquqiy va iqtisodiy asoslari, tijorat banklari faoliyatining Markaziy bank tomonidan muvofiqlashtirilishi, shuningdek, tijorat banklarining passiv va aktiv operatsiyalari, ularning resurslari, kapitali, aktivlari va ularning sifati, tijorat banklarining valyuta va qimmatli qog‘ozlar bilan operatsiyalari, daromadlari va xarajatlari, ularning foydasi kabi mavzular o‘z ifodasini topgan. Darslikda tijorat banklari tomonidan kreditlashni tashkil etish, mijozning kreditga layoqatliligini aniqlash, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni kreditlash, kreditlarning ta‘minlanganligi, tijorat banklarining lizing, faktoring, forfeyting operatsiyalari, foiz siyosati, tijorat banklarining likvidligi va to‘lovga layoqatliligi, bank risklari, banklarning yangi xizmatlari kabi mavzular ham yoritilgan. Mazkur darslikdan bankirlar, moliya, buxgalteriya hisobi va audit yo‘nalishi bitiruvchilari, magistrlar va doktorantlar hamda bank xodimlari foydalanishlari mumkin.

Mazkur «Bank ishi» darsligi kadrlar tayyorlash bo‘yicha Davlat ta‘lim standarti talablariga muvofiq ishlab chiqilgan namunaviy o‘quv dasturi asosida yaratilgan.

Ushbu daslik 2 qismdan iborat bo‘lib, 2-qismi X bobdan XXIII bobgacha o‘z ichiga oladi.

UO‘K: 336.71(075)=512.133

KBK: 65.262.1ya7

ISBN 978-9943-13-812-4

© Sh.Z. Abdullaeva,

U.O‘. Azizov, 2019

© “IQTISOD-MOLIYA”, 2019

KIRISH

O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirishning 2017-2021 yillarga mo‘ljallangan Harakatlar strategiyasining “Iqtisodiyotni rivojlantirish va liberallashtirishning ustuvor yo‘nalishlari”da¹ mamlakatimizda makroiqtisodiy barqarorlikni yanada mustahkamlash va yuqori iqtisodiy o‘shish sur‘atlarini saqlab qolish hisobiga yalpi ichki mahsulotning yuqori o‘shish sur‘atlarini ta‘minlash, ilg‘or xalqaro tajribada qo‘llaniladigan instrumentlardan foydalangan holda pul-kredit siyosatini yanada takomillashtirish, shuningdek, valyutani tartibga solishda zamonaviy bozor mexanizmlarini bosqichma-bosqich joriy etish, milliy valyutaning barqarorligini ta‘minlash, bank tizimini isloh qilish, banklar depozit bazasining kapitalizatsiyasini chuqurlashtirish va barqarorligini oshirish, ularning moliyaviy barqarorligini va ishonchliligini mustahkamlash, istiqbolli investitsiyaviy loyihalar hamda kichik biznes va tadbirkorlik subyektlarini kreditlashtirishni yanada kengaytirish, jalb qilingan xorijiy investitsiya va kreditlardan samarali foydalanish borasida qator muhim vazifalar belgilab olingan.

Bozor munosabatlarining muhim bo‘g‘inlaridan biri bo‘lgan bank tizimini isloh qilish va erkinlashtirish zamirida iqtisodiyotni rivojlantirish, xalqaro bank tizimi talablariga mos keluvchi mahalliy banklar faoliyatini tashkil qilish va ular faoliyatini yanada takomillashtirish bugunning dolzarb vazifalaridan hisoblanadi. Yaxshi taraqqiy etgan bank tizimi va banklar faoliyatiga ega bo‘lgan jamiyat sog‘lom rivojlanishi mumkin .

O‘zbekistonda bank ishi, kredit munosabatlari yildan yilga rivojlanib bormoqda. Xalqaro moliya tashkilotlarining ma‘lumotlariga ko‘ra, O‘zbekiston “Biznesni yuritish”, “Kredit olish” indeksi bo‘yicha 2012-yilda 154-o‘rin, 2014-yilda 105-o‘rinni egallagan bo‘lsa, 2015-yilda 42-o‘ringa chiqdi. “Kredit axboroti” indeksi bo‘yicha O‘zbekiston

¹ Ozbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida PF-4947-son.T., 2017.7 fevral.

8 ballik baholash tizimidan 7 ballga ega bo‘lgani respublikada kredit munosabatlarini tez sur‘atlarda rivojlanib borayotganligidan dalolat beradi. 2018-yilning boshida Buyuk Britaniya nashri bo‘lgan **Financial Times** tomonidan e‘lon qilingan reyting ma‘lumotlariga ko‘ra O‘zbekiston MDH davlatlari ichida ishchanlik muhitini yaxshilash, “Biznesni yuritish” indeksi bo‘yicha yetakchi o‘rinlarni egallamoqda. 2017-yilda O‘zbekistonda ishchanlik muhiti 23,59 punktga oshib u 63,03 foizni tashkil qilib mamlakatimiz Jahon banki ma‘lumotlariga ko‘ra bu borada 2-o‘rinni egallamoqda.

Jahon banking “Doing Business” hisobot materiallariga asosan reyting ma‘lumotlari. (2010 y.ga nisbatan 0-100 masshtabida)²

№	Mamlakatlar	2010-yil	2017-yil
1	Ukraina	39,69	63,9
2	O‘zbekiston	39,44	63,03
3	Belarus	51,88	74,13
4	Qozog‘iston	56,81	75,09
5	Rossiya	54,93	73,19
6	Makedoniya	65,78	81,74
7	Polsha	62,96	77,81
8	Serbiya	57,67	72,29
9	Tojikiston	41,07	55,34
10	Moldaviya	58,59	72,75
11	Chexiya	63,19	76,71
12	Sloveniya	62,75	76,14

Ko‘rinib turibdiki, Ukraina 2010-2017 yillarda ushbu reytingni 24,21 punktga yoki 39,69 dan 63,9 foizga oshirgan. Keyingi o‘rinlarni Belorussiya, Rossiya, Qozog‘iston kabi davlatlar egallamoqda. Shuningdek, Makedoniya, Polsha, Serbiya, Tojikistan, Moldaviya, Chexiya, Sloveniya kabi davlatlar ham ishchanlik muhitini yaxshilashga erishishganini ko‘rishimiz mumkin.

² World Bank, FT Research.

O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirishning 2017-2021 yillarga mo‘ljallangan Harakatlar strategiyasida³ mamlakatimiz bank tizimining barqarorligini ta‘minlash, ularning kapital yetarliligini xalqaro talablarga moslashtirib borish, banklarda risk-menejmentini takomillashtirish masalalariga ham alohida e‘tibor qaratilmoqda va sohada qator vazifalarni amalga oshirish rejalashtirilmoqda.

Shu bois, iqtisodiyotni samarali boshqarish, uning muhim subyekti bo‘lgan banklar faoliyatini o‘rganishni, ularning ishlash usullari, funktsiya va operatsiyalarini chuqur bilishni taqozo qiladi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 9-yanvardagi “O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi farmoni tijorat banklari faoliyati, boshqaruvi, banklarda risk-menejment mexanizmlarini takomillashtirish banklar faoliyatiga turli ma‘muriy aralashuvlarni cheklash, banklar faoliyatiga taalluqli bo‘lmagan vazifalarni yuklashib bartaraf qilish vazifalarini belgilab berdi⁴.

Kadrlar tayyorlash bo‘yicha ta‘lim standartlari asosida ishlab chiqilgan namunaviy o‘quv dasturi asosida yaratilgan. «Bank ishi» darsligi «Pul, kredit va banklar» nazariy fanining davomi bo‘lib, bu fanda mavzularni nazariy jihatdan yoritish bilan birgalikda ko‘proq mavzularni amaliy jihatdan o‘rganishga e‘tibor qaratilgan. Mazkur darslikda davr talablarini inobatga olgan holda Rivojlangan davlatlarda bank ishini tashkil etish va amalga oshirishning zamonaviy jihatlarini, bu borada xorijiy davlatlarda ta‘lim jarayonida qo‘llaniladigan darslik va xorijiy olimlar tomonidan yaratilgan turli adabiyotlarning asosiy jihatlarini talabalarga yetkazishga ham e‘tibor qaratildi.

Bu fan yosh bankirlarga va bank ishiga qiziquvchilarga mutaxassislik bo‘yicha bilim berishga, jumladan, banklar faoliyatini tashkil qilish va olib borish, banklarning turli bozor subyektlari bilan

³ O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida PF-4947-son.T., 2017.7 fevral.

⁴ O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-5296-son farmoni. 2018. 9-yanvar.

munosabatlarini va umuman bank ishini tashkil etish asoslarini o'rgatishga mo'ljallangan.

Bank maxsus muassasa sifatida o'ziga xos bo'lgan funksiya va operatsiyalarni bajaradi. U bajaradigan funksiya va operatsiyalar banklar faoliyatining qator boshqa bozor munosabati subyektlari faoliyatidan ajralib turishiga asos bo'ladi. Banklarning ish predmeti bo'lib pul mablag'lari hisoblanadi va ular bozor munosabatining boshqa subyektlari faoliyatida yuzaga keladigan pul munosabatlarining amalga oshirilishida vositachi sifatida maydonga chiqadilar. Pul doimo o'zi bilan ehtiyotkorona muomalada bo'lishni va saqlashni, uni ko'paytirishga harakat qilishni, iqtisod bilan samarali va oqilona ishlatishni talab qiladi. Pulni tejab-tergab ishlatadigan subyekt doimo pulga ega bo'lishi, pulni hisobsiz sarflaydigan kishi undan tezda ajralib qolishi va nochor ahvolga tushishi mumkin.

Bank bozor munosabatlarining boshqa subyektlaridan farqli o'laroq, pul bilan ishlovchi, vaqtincha bo'sh turgan pul mablag'larini o'zida yig'uvchi, uni pul zarur bo'lgan subyektlarga vaqtincha foydalanishga berib turuvchi va bu pul mablag'larini samarali ishlatish asosida o'z faoliyatini olib boruvchi muassasa hisoblanadi.

Bank ishini qonun va qoidalar asosida aniq va samarali olib borish, nafaqat, bank faoliyatini samarali qiladi, balki butun jamiyatning ravnaq topishiga, iqtisodiyotning rivojlanishiga va jamiyat a'zolarining ham boyishiga, turmush farovonligining oshishiga olib keladi.

Odatda, iqtisodiyotning holati banklar faoliyati bilan aniqlanadi. Banklar bozor munosabatlarining boshqa subyektlaridan farqli ravishda iqtisodiyotni harakatga keltiruvchi muassasa hisoblanib, moddiy ishlab chiqarishni tashkil qilish va olib borishda vositachi sifatida, kapital aylanishining uzluksizligini ta'minlash, bo'sh pul mablag'larini yig'ish va ularni pul zarur bo'lgan subyektlar o'rtasida taqsimlash bo'yicha faoliyat olib boradi. Banklar faoliyatining boshqa subyektlardan farqli yana bir tomoni shundaki, ular asosan jalb qilingan mablag'larga tayanib ishlaydilar. Bu esa, o'z navbatida, bank ishining risklilik darajasini oshiradi. Chunki, bank bir tomondan unga o'z jamg'armalarini ishonib

topshirgan yuridik va jismoniy shaxslar oldida majburiyatga ega bo'lsa, ikkinchi tomondan, bank o'z aksiyadorlari oldida majburiyatga ega. Shu sabab banklar mablag'larni doimo iqtisod qilib ish olib boradilar. Banklar faoliyatidagi bunday ehtiyotkorlikni mashhur yozuvchi Mark Tven «Bankir shunday odamga o'xshaydiki, u quyosh chiqib turganda sizga soyabonini berib turadi-yu, yomg'ir yog'ishi bilan uni sizdan tortib oladi» deb ta'riflagan edi⁵. Bu iborani qiyosiy o'xshatish orqali quyidagicha ifodalash mumkin, ya'ni bank mijozga mablag'larni ma'lum maqsadga, undan to'g'ri va samarali foydalanishga beradi, ammo mijoz undan noto'g'ri foydalansa bank mablag'larini shu zahotiyoq undan qaytarib oladi. Nega endi shunaqa degan savolga Siz mazkur darslikdan javob topasiz.

Bank ishi bozor munosabatlarining o'zgarishiga qarab o'zgarib boradi, lekin ular tarixiy rivojlanishning o'ziga xos bo'lgan xususiyatlarni, klassik funksiyalar va operatsiyalarni saqlab qolganlar. Qadimdan ham banklar bo'sh turgan pul mablag'larini yig'ish, ularni saqlash, pul zarur bo'lgan subyektlarga vaqtinchalik, qaytib berish va to'lovlilik sharti bilan mablag'larni berib turishi kabi operatsiyalarni bajarganlar. Hozirgi kunda ham bank faoliyati ko'lami, mijozlari va operatsiya turlari ko'paygan bo'lsada, aynan bankka tegishli bo'lgan yuqoridagi xususiyatlar saqlanib qolgan bu funksiyalar yanada mustahkamlanmoqda.

Bank ishi faniga ilmiy-amaliy taraqqiyotni o'zida mujassamlashtiruvchi fan sifatida qarash mumkin. Hozirgi kundagi banklar oldingi banklardan ko'ra, ilg'or, yangi shakllarda va yangi texnologiyalar asosida iqtisodiyotning talablariga mos keluvchi operatsiyalar qo'llash orqali faoliyat olib bormoqdalar. Bu, o'z navbatida fanni o'qitishda uning mazmunini boyitish, unda banklar faoliyatining yangi usul va uslublarini ifodalashni zarurat qilib qo'yadi.

Jahon amaliyotida banklar mijozlarga 300 dan ortiq turli xil operatsiyalarni tavsiya qiladilar.

⁵ Mark Twain's Speeches. New York, 1910.

O‘zbekiston Respublikasida ham bank tizimini erkinlashtirish va isloh qilish amalga oshirilayotganda shu bosqichda asosiy maqsad-banklarimiz faoliyatini xalqaro bank amaliyoti andozalariga yaqinlashtirishdan, banklarning kapitalini ko‘paytirgan holda, ularni xususiylashtirish, banklar faoliyatida yangi zamonaviy texnologiyalar qo‘llash va umuman banklar faoliyatining samaradorligi orqali iqtisodiyotning samaradorligi va barqarorligiga erishishdan iborat.

Mazkur «Bank ishi» darsligi banklar faoliyatini turli jihatlarini o‘zida mujassamlashtirgan.

Darslikda dastavval «Pul, kredit va banklar» nazariy fanining oxirgi bo‘limlarida ko‘rib o‘tilgan bank tizimi va uning bo‘g‘inlari Markaziy bank va Tijorat banklari faoliyatini tashkil qilishning huquqiy asoslari, banklarning faoliyat ko‘rsatishiga bo‘lgan talablar, ularning faoliyatiga ruxsat berish va litsenziyani bekor qilish, Tijorat banklarining asosiy maqsad, vazifalari va funksiyalari bilan bog‘liq savollar, Tijorat banklari faoliyatining Markaziy bank tomonidan muvofiqlashtirilishi bilan bog‘liq mavzular yoritilgan. Banklar faoliyatini tashkil qilish va olib borish to‘g‘risidagi qonunlar va boshqa me‘yoriy hujjatlarga izoh berilgan.

Darslikda, shuningdek, tijorat banklari faoliyatining iqtisodiy asoslari – banklarning passiv va aktiv operatsiyalari, tijorat banklari resurslarini tashkil qilish, ularning tarkibi va manbalari, bank kapitali, uning tarkibi, tijorat banklarining jalb qilingan mablag‘lari, tijorat banklarining aktivlari va ularning sifat darajasi tahlili, tijorat banklarining valyuta va qimmatli qog‘ozlar bilan operatsiyalari, daromadlari va xarajatlari, ularning foydasi kabi mavzular o‘z ifodasini topgan, shuningdek, tijorat banklari tomonidan kreditlashni tashkil etish, aylanma aktivlar, mijozlarning kreditga layoqatliligini aniqlashda qo‘llaniladigan moliyaviy koeffitsiyentlar, qisqa muddatli kreditlash asoslari, alohida kredit turlari va ularni qo‘llash imkoniyatlari, banklar tomonidan berilgan kreditlarning ta‘minlanganligi, ta‘minlanganlik turlari, iqtisodiyot tarmoqlarini kreditlash xususiyatlari bayon qilingan.

Kredit munosabatlarining asosi bo‘lgan kredit shartnoma, uning bajarilishi, Tijorat banklarining lizing, faktoring, forfeiting operatsiyalari ko‘rib chiqilgan.

Darslikda shu kun iqtisodiyotining dolzarb sohasi bo‘lgan kichik biznes va tadbirkorlik faoliyatini kreditlash asoslari, tijorat banklarining likvidligi va to‘lovga layoqatliligi, Bankning likvidligiga ta’sir qiluvchi omillar kabi masalalar ham keng yoritilgan. Bu bo‘limda yana tijorat banklarining qimmatli qog‘ozlar bilan operatsiyalari, banklarning foiz siyosati, bank risklari va ularni boshqarish masalalari, banklarning yangi innovatsion texnologiyalari va xizmatlari bilan bog‘liq mavzular yoritilgan.

Mazkur “Bank ishi” darsligi bir necha bor o‘quv qo‘llanma sifatida nashr etilgan va unda mahalliy iqtisodiyot va banklarimiz faoliyatining bayon qilinishi bilan birgalikda xorijiy banklar, jumladan AQSh, Yaponiya, qator Yevropa davlatlari amaliyoti, ularning xususiyatli va farqli tomonlari ham ko‘rib o‘tilgan va xorijiy amaliyot bilan bog‘liq jihatlar asosan “kursiv” bilan keltirilgan, bank amaliyotida mavjud ba’zi muammolar to‘g‘risida ham fikr yuritilgan. Darslikda har bir mavzuning oxirida talabalar bilimini mustahkamlash uchun “tayanch so‘zlar” va o‘z bilimini tekshirish bo‘yicha savollar tavsiya qilingan. Qo‘yilgan savollarga to‘liq javob bera olish imkoniyatidan tashqari, talabalarga ba’zi mavzular bo‘yicha, yoki unga qo‘yilgan muammolar bo‘yicha o‘z mustaqil fikrini bayon qilishga imkon beruvchi esselar yozma xulosalar va boshqalar yozish vazifasi yuklatiladi.

«Bank ishi» fani to‘liq hajmda davlat ta’lim standartining «Bank ishi» ta’lim yo‘nalishida o‘qitiladi. Bu fan o‘quv jarayonining VI, VII, VIII semestrlarida o‘rganiladi. O‘qish jarayoni ma’ruza, amaliy darslardan tashqari ish o‘yinlari, aniq masalalar yechish, amaliy holat va masalalarni muhokama qilishni o‘z ichiga oladi.

Mazkur fan bo‘yicha kelgusida talabalar bitiruv malakaviy amaliyotini o‘taydi va kurs ishi, fanni o‘rganishning oxirida bitiruv malakaviy ishlarini tayyorlaydilar. Ushbu darslikdan nafaqat kelgusi bankirlar, balki moliya, buxgalteriya hisobi va audit yo‘nalishi

bitiruvchilari, magistrlar va doktorantlar hamda bank xodimlari foydalanishlari mumkin. Shuningdek, darslik kadrlar malakasini oshirish, ularni qayta tayyorlashni tashkil qilish kurslarida malaka oshiruvchilar uchun ham foydali bo‘lishi mumkin.

Darslikni tayyorlashda mavzuning nazariy tomoni bilan birga banklar va mijozlarning amaliy materiallaridan, bank amaliyotida foydalaniladigan normativ va me‘yoriy hujjatlardan, xorij amaliyoti va olimlarining asarlaridan keng foydalanilgan. Darslikda respublikada bank ishini tashkil qilishning asosiy yo‘nalishlari bilan birgalikda alohida mavzular bo‘yicha amaliy materiallar, bank ishining muhim terminlarining izohli lug‘ati keltirilgan bank amaliyoti ham bayon qilingan. Darslik bo‘yicha fikr-mulohazalaringiz bo‘lsa, Toshkent shahri, A.Temur shox ko‘chasi, 60-A uy, Toshkent moliya instituti, “Bank ishi” kafedrasiga yuborishingiz mumkin.

X BOB. KICHIK BIZNES VA TADBIRKORLIK SUBYEKTLARINI KREDITLASH

1-§. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni kreditlashni tashkil qilish asoslari

Iqtisodiyotning barcha sohalari va tarmoqlarida erkinlashtirish jarayonlarini izchillik bilan o'tkazish va iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish, bank tizimini tubdan mustahkamlash bu sohada ham islohotlarni faollashtirishni, banklarning kapitallashuvini oshirishni va bo'sh pul mablag'larni bank oborotiga jalb qilish hisobidan ularning kredit berish imkoniyatlarini kengaytirish orqali kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni jadal rivojlantirishni talab etadi. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik mamlakatimiz taraqqiyotida muhim o'rin tutgani sababli, bu sohani rivojlantirish hamda qo'llab-quvvatlashga katta e'tibor berib kelinmoqda. Keyingi yillarda jahon iqtisodiyotida kichik biznesning o'рни va ahamiyati mustahkamlanib bormoqda. Xalqaro moliya tashkilotlarining tahlillariga ko'ra so'nggi 30 yilda rivojlangan mamlakatlar ishlab chiqarishida kichik biznesning ulushi 30 foizdan 70 foizgacha, ba'zi mamlakatlarda undanda yuqori ko'rsatkichlarga o'sgan, ish bilan band aholining 70-80 foizi mazkur sohada faoliyat olib bormoqda. Ko'pgina davlatlar mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirish, yangi ish o'rinlar yaratish, aholi bandligini ta'minlash, ishlab chiqarishga yangi texnologiya va innovatsiyalarni joriy qilish, davlat byudjetini soliqlar bilan to'ldirishda kichik biznesdan dastak sifatida foydalanmoqda.

Shu o'rinda ta'kidlash kerakki, bizning respublikamizda ham kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sohasini rivojlantirishga katta e'tibor berilib, ayniqsa, kreditlash orqali ular faoliyatini moliyaviy jihatdan qo'llash davlat iqtisodiy siyosatining muhim yo'nalishlaridan biri sifatida belgilab olinib, bu sohada katta ustuvorlik berilmoqda. Bu borada kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni kreditlash hajmini oshirish, kreditlash shartlarini soddalashtirish, ularga bank xizmatlaridan

foydalanish sohasida qo‘shimcha imtiyoz va qulayliklar yaratish bo‘yicha chora-tadbirlar amalga oshirilib kelinmoqda.

59-jadval

Ba’zi davlatlarda kichik biznesdan foydalanish imkoniyatlari

Kichik biznesdan foydalanish imkoniyatlari	Mamlakatlar
Ijtimoiy muammolar (ishsizlik, kambag‘allik)ni bartaraf qilish dastagi	Albaniya, Braziliya, Hindiston
O‘rta sinfni shakllantirish, ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy barqororlikka erishish	Belgiya, Buyuk Britaniya, Germaniya, Fransiya, Kanada, Ispaniya
Ressetsiyaning oldini olish	AQSh, Isroil
Yangi bozorlarga chiqish va eksport salohiyatni oshirish	Kanada, Meksika, Singapur, Yaponiya
Islohotlarning samarasi va izchilligini ta’minlash	Vengriya, Polsha, Xitoy, Chexiya

Kredit resurslaridan, asbob-uskuna va materiallardan, o‘z mahsulotini sotish bozorlaridan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish, yangi ish boshlayotgan tadbirkorlarga moliyaviy yordamni kuchaytirish, kichik biznes va tadbirkorlarni kreditlash, ularga mikro kreditlar ajratishning yaxlit tizimini yaratish borasida oxirgi yillarda qator me‘yoriy hujjatlar qabul qilindi. Bu sa’y-harakatlarning samarasi o‘zining natijalarini bermoqda. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlarining kredit olish jarayonlari ancha soddalashtirildi va banklar tomonidan talab qilinadigan hujjatlar soni qisqartirildi. Bugungi kunda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlari kredit olish uchun bankka quyidagi hujjatlarni taqdim qilishlari lozim:

- kredit olish haqida ariza (kredit buyurtmasi);
- pul oqimini ko‘rsatuvchi biznes-reja;
- oxirgi hisobot sanasiga davlat soliq xizmati mahalliy idorasi tasdiqlagan buxgalteriya balansi;
- ta’minotning biror-bir turi bo‘yicha hujjatlar;
- fuqarolarni o‘zini-o‘zi boshqarish organlaridan ko‘rsatilgan faoliyat turi bilan shug‘ullanayotganligini yoki shug‘ullanish imkoniyatiga ega ekanligini tasdiqlovchi ma’lumotnomani taqdim

qiladilar. Faoliyatini endi boshlayotgan subyektlardan buxgalteriya balansi talab etilmaydi.

Mijozning kredit olish bo'yicha bankka taqdim qilgan hujjatlarini ko'rib chiqish muddati bugungi kunda 3 bank kunigacha qisqartirilganligi bois, bank shu muddat ichida mijozning hujjatlarini ko'rib chiqib mijozga kredit berish yoki bermasligi to'g'risida xabar berishi lozim. Kredit berish rad qilinganda bank mijozga rad qilish sabablarini ko'rsatgan holda yozma raddiya bildirishi lozim bo'ladi. Mijozning kredit hujjatlari va moliyaviy holati bank talablariga javob bersa, bank tomonidan kredit berish bo'yicha ijobiy qaror qabul qilinadi hamda mijoz va bank o'rtasida kredit shartnomasi imzolanadi. Bank va mijoz o'rtasida kredit shartnomasi imzolanandan keyin, bank mijozga kredit berish to'g'risida qaror qabul qiladi va qarz oluvchini kreditlash bo'yicha alohida ssuda hisobvarag'i ochiladi. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlariga kredit shu hisobvarag'idan qarz oluvchining to'lov topshiriqnomasiga binoan tovar–moddiy boyliklar, xizmatlar va boshqa kredit obyektlari bo'yicha talablarni to'lash uchun naqd pulsiz hisob-kitob yo'li bilan beriladi. Kreditlar maqsadlilik, muddatlilik, to'lovlilik, ta'minlanganlik va qaytarishlik tamoyillari asosida beriladi. Tijorat banklari tomonidan kichik biznes subyektlarini milliy valyutada kreditlashda kichik biznes subyektlariga oborot mablag'larini to'ldirish uchun kreditlar 1 yil muddat bilan beriladi, kichik biznesning barcha subyektlariga investitsiya loyihalarini moliyalash uchun kreditlar to'lash muddatini uzaytirish huquqisiz 5 yilgacha muddatga berilishi bo'yicha me'yor, bugungi kunda bekor qilinib investitsiya loyihalarini moliyalashtirish muddati tijorat banklarining kengashi tomonidan tasdiqlanadigan "Bankning kredit siyosati"da aks ettiriladigan bo'ldi. Yakka tartibdagi tadbirkorlarga ularni davlat ro'yxatidan o'tkazish uchun beriladigan guvohnomada ko'rsatilgan faoliyat turi uchun 1000 minimal ish haqidan oshmagan miqdorda mikrokredit ajratilishi mumkin.

Ijobiy kredit tarixiga ega bo'lgan kichik biznes va tadbirkorlik subyektlariga Imtiyozli kredit berish maxsus jamg'armasi mablag'lari

hisobidan mikro kreditlar ajratilishi mumkin. Imtiyozli kredit berish jamg'armasi mablag'lari hisobidan kreditlar berish muddatlari kredit berilayotgan tadbirning o'zini qoplashiga bog'liq bo'ladi, chunonchi, xomashyo va materiallar, yarim tayyor mahsulotlar hamda boshqa ishlab chiqarish zaxiralari xarid qilish uchun zarur bo'lgan aylanma mablag'larni to'ldirishga kreditlar kichik biznes va tadbirkorlik subyektlariga, qoidaga ko'ra, 1 yil muddatgacha beriladi, investitsiya loyihalarini mablag' bilan ta'minlash uchun kreditlar kichik biznes va tadbirkorlikning barcha subyektlariga, bankning kredit siyosatidan kelib chiqib 5 yil muddatga berilishi mumkin. Jamg'arma mablag'lari hisobidan kreditlarning avval olingan kreditlarni yoki boshqa har qanday qarzlarni uzishga, ishlab chiqarish maqsadida foydalanilmaydigan shaxsiy mol-mulk sotib olishga berilishi mumkin emas.

Jamg'arma mablag'lari hisobidan berilgan kreditlardan foydalanganlik uchun foiz stavkasi miqdori O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining qayta moliyalash bo'yicha kredit berilgan kundagi belgilangan stavkasining 50 foizidan ortiq bo'lmagan miqdorda belgilanadi. Kreditlar mijozning asosiy talab qilib olinadigan depozit hisob raqami bankda mavjud bo'lgan taqdirda beriladi. Bank o'zi bilan doimiy aloqaga, bank hisobvarag'ida doimiy pul oqimiga, yaxshi nufuzga va yaxshi kredit tarixiga ega bo'lgan qarz oluvchilarga, blankli (ishonchli) kreditlar berishi mumkin. Bugungi kunda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlarini kreditlashda kreditning umumiy summasida qarz oluvchining garov ta'minotini rasmiylashtirish bilan bog'liq xarajatlarini hisobga olish huquqi berildi.

Tijorat banklari tomonidan kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlarining faoliyatini kreditlash uchun 2014-yil davomida barcha moliyalash manbalari hisobidan ajratilgan kreditlar hajmi 2013-yilga nisbatan 1,3 barobarga oshib, 2015-yilning boshiga qariyb 9,2 trln so'mni tashkil etgan bo'lsa, bu ko'rsatkich 2015-yilning 9 oyida 9,6 trln so'mga teng bo'lganini ko'rishimiz mumkin.

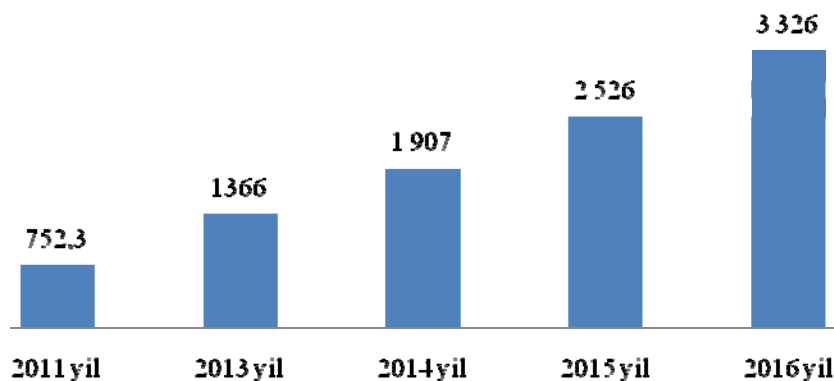
Tijorat banklari ajratgan kreditlarining maqsadli ishlatilishini doimiy monitoring qilib boradi. Monitoring jarayonida mijozning

xo‘jalik-moliyaviy faoliyati, uning tuzilgan shartnomalarga (buyurtmanomalarga) muvofiq mahsulot yetkazib berish majburiyatlarini bajarishi, ishlab chiqarish, noishlab chiqarish xarajatlari va yo‘qotishlar, muomala chiqishlari, foyda hajmlari, o‘z aylanma mablag‘lari mavjud bo‘lishi dinamikasi, tovar-moddiy boyliklar zaxiralari ahvoli, aylanma mablag‘larning muomalada bo‘lishi tahlil qilinadi. Bank, qarz oluvchining kredit ishidagi ko‘rsatkichlarni turkumlagan holda, uning kreditga layoqatliligini doimiy o‘rganib boradi. Bankka berilgan ta‘minotning holati, kreditdan kredit shartnomasida qayd etilgan shartlarda samarali va maqsadli foydalanilishi joyida ham o‘rganilishi mumkin. Mijoz tomonidan kredit va u bo‘yicha foizlarni to‘lashda kamchiliklarga yo‘l qo‘yilsa, bank tomonidan ularni bartaraf qilish choralari ko‘riladi. Kredit qaytarilmagan hollarda bank yuqorida keltirilgan ta‘minot shakllariga murojaat qilishi va kreditni undirib olishi mumkin.

2-§. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlarini mikroreditlash

O‘zbekiston Respublikasining “Mikromoliyalash to‘g‘risida”gi qonuniga muvofiq tijorat banklari tomonidan kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlariga mikromoliyaviy xizmatlar ko‘rsatiladi, ya‘ni ularga mikromoliyalash mikromoliyaviy xizmatlar ko‘rsatuvchi tashkilotlar tomonidan qonun hujjatlarida belgilangan miqdordan oshmaydigan summada mikroredit, mikroqarz, mikrolizing berish, shuningdek, boshqa mikromoliyaviy xizmatlar ko‘rsatishi mumkin. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlariga **mikroredit** qarz oluvchiga tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish uchun **eng kam ish haqining ming baravari** miqdoridan oshmaydigan summada to‘lovlilik, muddatlilik va qaytarish shartlari asosida beriladigan pul mablag‘laridir. Shuningdek, ularga muayyan maqsadlar uchun ishlatish shartlari asosida maqsadli mikroredit, jismoniy shaxs bo‘lgan qarz oluvchiga **eng kam ish haqining yuz baravari** miqdoridan oshmaydigan summada

muddatlilik va qaytarish shartlari asosida, shartnomada nazarda tutilgan hollarda esa to'lovlilik sharti asosida **mikroqarz** ham berilishi mumkin.

24-rasm. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlariga ajratilgan mikrokreditlar

Agarda biz banklar tomonidan tadbirkorlik tashabbuslarini qo'llab quvvatlash uchun ajratilgan mikrokreditlar miqdoriga e'tibor qaratadigan bo'lsak, ularning salmog'i ham yildan yilga o'sib borganini ko'rishimiz mumkin. Agar 2011-yilda mikrokreditlar hajmi 752,3 mlrd so'mni tashkil etgan bo'lsa, keyingi yillarda ularning hajmi ancha o'sib 2013-yilda 1 366 mlrd so'mni, 2014-yilda 1 907 mlrd so'mni tashkil tashkil etgan. 2015-yilning 9 oyi davomida mikrokreditlar hajmi 2 trln so'mdan oshib, bu ko'rsatkich 2014-yilning shu davriga nisbatan 1,3 barobardan ziyodga o'sdi. 2016-yilda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlariga ajratilgan kreditlar miqdori 2015-yilga nisbatan 1,3 barobardan ziyodga oshib 2017-yil 1-yanvar holatiga 15,9 trln somni, shundan mikrokreditlar hajmi 1,3 barobarga oshib qariyb 3,3 trln somni tashkil etdi.

Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlarining faoliyatini bozor talablari asosida olib borishi uchun sharoit yaratish, ularni zamonaviy asbob-uskuna, texnika va jihozlar bilan ta'minlash masqadida ularga mikrolizing xizmatlari ko'rsatishning huquqiy asoslari yaratilganligi va tijorat banklari tomonidan mijozlarga mikrolizing xizmatlarining ko'rsatilayotganligi mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etmoqda. **Mikrolizing** tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish uchun **eng kam ish haqining ikki ming**

baravari miqdoridan oshmaydigan summada beriladi. Bunda bank lizing oluvchining topshirig'iga binoan uchinchi tarafdan mol-mulk olish hamda unga egalik qilish va foydalanish uchun lizing oluvchiga shartnomada belgilangan shartlar asosida haq evaziga mikrolizing xizmatini ko'rsatadi. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlariga tijorat banklari, mikro kredit tashkilotlari, lombardlar va boshqa kredit tashkilotlari o'z mablag'lari, shu jumladan olgan daromadlari hamda qonun hujjatlarida taqiqlanmagan boshqa manbalar hisobidan keng ko'lamda mikromoliyaviy xizmatlar ko'rsatadilar.

Mikrokreditlar quyidagi maqsadlarga ajratilishi mumkin:

- kichik (mini) uskunalarni xarid qilish;
- xomashyo va materiallarga birlamchi ishlov berish;
- aylanma mablag'larni to'ldirish;
- savdo faoliyatini tashkil etish;
- mehnat qurollari, xomashyo, yarim tayyor mahsulotlar, yordamchi ashyolarni xarid qilish;
- xalq badiiy hunarmandchiligi va amaliy san'ati buyumlarini ishlab chiqarish;
- hunarmandchilikni rivojlantirish, kasanachilik mehnatini tashkil qilish;
- servis xizmati va maishiy xizmat ko'rsatishni rivojlantirish;
- sog'liqni saqlash xizmatini rivojlantirish;
- sayyohlik (turizm) sohasini rivojlantirish;
- kichik ko'lamdagi ishlab chiqarishlarni tashkil qilish;
- tadbirkor faoliyati davomida foydalanish uchun yengil va yuk avtomashinalarini xarid qilish;
- ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish va savdoni tashkil etish maqsadida bevosita foydalanish uchun ko'chmas mulk sotib olish va ta'mirlash;
- shuningdek, O'zbekiston Respublikasining amaldagi qonunchiligi bilan taqiqlanmagan xalq iste'moli mollari ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohasi bilan bog'liq tadbirkorlik faoliyatining boshqa turlari uchun.

Mikrokreditlar olish uchun kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlari – kredit olish uchun ariza, biznes-reja, moliyaviy hisobotlar (agar yuridik shaxs bo‘lmasa talab qilinmaydi), garov ta’minoti va zarur bo‘lgan boshqa hujjatlarni taqdim qilishi lozim. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlariga tijorat banklari tomonidan berilgan mikrokreditlar:

- xomashyo va materiallar, yarim tayyor mahsulotlar hamda ishlab chiqarish zaxiralarini xarid qilish uchun zarur bo‘lgan aylanma mablag‘larni to‘ldirishga, shuningdek, savdo faoliyatini amalga oshirish uchun aylanma mablag‘larni to‘ldirishda 12 oygacha;

- asosiy vositalar xarid qilish va qarz oluvchi o‘z faoliyatida kelgusida foydalanish maqsadida qilayotgan qurilishni moliyalashtirish uchun 3 yilgacha beriladi.

Kreditni turli risklar va yo‘qotishlardan himoyalash uchun tijorat banklari tomonidan berilgan mikrokreditlar bo‘yicha ham mijozdan ta’minot talab qilinadi. Tijorat banki mijoz olgan mikrokreditlari bo‘yicha ta’minot sifatida mol-mulk yoki qimmatli qog‘ozlar garovi, uchinchi shaxslar kafilligi va boshqa, qonunchilikda taqiqlanmagan ta’minot turlari qabul qilinishi mumkin.

3-§. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlari va kasb-hunar kollejlari bitiruvchilariga dastlabki sarmoyani shakllantirish uchun beriladigan mikrokreditlar

O‘zbekiston Respublikasi rezidenti hisoblanib, o‘z faoliyatini yuridik shaxs maqomini olgan holda tashkil etib, davlat ro‘yxatidan o‘tkazilgan kundan 6 oydan oshmagan xususiy korxonalar, mikrofirmalar (shu jumladan, fermer xo‘jaliklari, dehqon xo‘jaliklari) dastlabki sarmoyani shakllantirish uchun mikrokreditlash subyekti bo‘lishi mumkin.

Dastlabki sarmoyani shakllantirishga mikrokredit olish uchun mijoz tijorat bankiga quyidagi hujjatlar taqdim etishi lozim:

- kredit maqsadi, muddati, ta’minoti aniq ko‘rsatilgan ariza;
- pul oqimining tahlili ko‘rsatilgan biznes-reja;

- Davlat soliq inspeksiyasi tomonidan qabul qilingan boshlang'ich yoki tezkor buxgalteriya balansi, moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisoboti, debitorlik va kreditorlik qarzlari to'g'risida ma'lumotnoma, shuningdek, 90 kundan ortiq muddatdagi qarzdorliklar bo'yicha solishtirish dalolatnomalari;

- kreditga layoqatlilik darajasini aniqlash uchun boshqa zaruriy hujjatlar;

- garov ta'minoti hujjatlari va boshqa hujjatlar.

Mijozning barcha hujjatlari bank tomonidan qo'yilgan talablarga javob bersa bank mijoz o'rtasida kredit shartnomasi imzolanadi va mijozga kredit ajratiladi.

Tijorat banklari tomonidan dastlabki sarmoyani shakllantirish uchun beriladigan mikrokreditlar miqdori eng kam oylik ish haqining 300 baravarigacha miqdorda beriladi.

Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlariga dastlabki sarmoyani shakllantirish uchun beriladigan mikrokreditlar:

- xomashyo va materiallar, yarim tayyor mahsulotlar hamda ishlab chiqarish zaxiralari xarid qilish uchun zarur bo'lgan aylanma mablag'larni to'ldirishga, shuningdek, savdo faoliyatini amalga oshirish uchun aylanma mablag'larni to'ldirishga 12 oy (1 yil) gacha; (aylanma mablag'larini to'ldirish uchun kichik tadbirkorlik subyektlariga berilgan mikrokreditlarni qaytarishning eng uzoq muddati, qaytarish muddatini uzaytirishni hisobga olgan holda 12 oydan oshishi mumkin emas);

- asosiy vositalar xarid qilish va qarz oluvchi o'z faoliyatida kelgusida foydalanish maqsadida qilayotgan qurilishni moliyalashtirish uchun 3 yilgacha.

Kreditning ta'minoti sifatida mol-mulk yoki qimmatli qog'ozlar garovi, uchinchi shaxslar kafilliklari va boshqa qonunchilikda ta'qiqlanmagan ta'minot turlari qabul qilinishi mumkin.

Kasb-hunar kollejlari bitiruvchilariga dastlabki sarmoyani shakllantirishga mikrokreditlar O'zbekiston Respublikasi rezidenti hisoblanib, O'zbekiston Respublikasi ta'lim muassasalarini tamomlaganiga 1 yildan oshmagan, respublika hududida xususiy

tadbirkorlik subyekti sifatida davlat ro'yxatidan o'tganiga 6 oydan oshmagan, kasb-hunar kollejlari bitiruvchilari o'z biznesini boshlash uchun yetarli mablag'ga ega bo'lmagan holda ularga dastlabki sarmoyani shakllantirish uchun tijorat banklari mikrokreditlar ajratishi mumkin.

Kasb-hunar kollejlari bitiruvchilari dastlabki sarmoyani shakllantirishga mikrokredit olish uchun quyidagi hujjatlarni taqdim etishadi:

- kredit maqsadi, muddati, ta'minoti aniq ko'rsatilgan ariza;
- faoliyat turini tasdiqlovchi hujjatlar;
- tegishli ta'lim muassasasining ijobiy tavsifnomasi;
- kredit oluvchining yashash joyidan ijobiy tavsifnomasi;
- pul oqimining tahlili ko'rsatilgan biznes-reja;
- kreditga layoqatlilik darajasini aniqlash uchun boshqa zaruriy hujjatlar;
- garov ta'minoti hujjatlari;
- boshqa hujjatlar.

Kasb-hunar kollejlari bitiruvchilariga dastlabki sarmoyani shakllantirish uchun eng kam oylik ish haqining 150 barobarigacha bo'lgan miqdorda mikrokreditlar beriladi.

Kasb-hunar kollejlari bitiruvchilariga berilgan mikrokreditlar:

- xomashyo va materiallar, yarim tayyor mahsulotlar hamda ishlab chiqarish zaxiralari xarid qilish uchun zarur bo'lgan aylanma mablag'larni to'ldirishga, shuningdek, savdo faoliyatini amalga oshirish uchun aylanma mablag'larni to'ldirishga 12 oy (1 yil)gacha; (aylanma mablag'larini to'ldirish uchun kichik tadbirkorlik subyektlariga berilgan mikrokreditlarni qaytarishning eng uzoq muddati, qaytarish muddatini uzaytirishni hisobga olgan holda 12 oydan oshishi mumkin emas);

- asosiy vositalar xarid qilish va qarz oluvchi o'z faoliyatida kelgusida foydalanish maqsadida qilayotgan qurilishni moliyalashtirish uchun 3 yilgacha berilishi mumkin. Kasb-hunar kollejlari bitiruvchilariga berilgan mikrokreditlar bo'yicha ta'minot turlari ancha soddalashtirilgan. Kredit boshqa turlaridagi kabi bu kredit turida ham

an'anaviy ta'minot turlari mol-mulk yoki qimmatli qog'ozlar garovi, uchinchi shaxslar kafilliklari va boshqa qonunchilikda taqiqlanmagan ta'minot turlari qabul qilinishi mumkin. Shuningdek, kasb-hunar kollejlari bitiruvchilari olgan bank kreditlari bo'yicha muqim ish bilan band bo'lgan va ish haqi shaklida doimiy daromadga ega bo'lgan ularning ota-onalari, qarindosh-urug'lari yoki boshqa jismoniy shaxslarning kafilligi ham kreditning ta'minoti sifatida qabul qilinishi mumkin.

4-§. Tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirishni qo'llab-quvvatlash va davlat jamg'armasi mablag'lari hisobidan kichik biznes subyektlarini kreditlash

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yilning 17-avgustida "Tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirishni qo'llab-quvvatlash davlat jamg'armasini tashkil etish to'g'risida"gi PQ-3225 – sonli qarori bilan O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirishni qo'llab-quvvatlash davlat jamg'armasi (Jamg'arma) tashkil topdi. Jamg'arma davlat tashkiloti shaklida tashkil qilinib, uning faoliyati quyidagi yo'nalishlarda amalga oshiriladi:

- kichik tadbirkorlikni rivojlantirishni qo'llab-quvvatlash sohasida davlat siyosatini yuritish, moliyaviy xizmatlardan foydalanishni kengaytirish va kredit ajratish, shu jumladan ijtimoiy ahamiyatga ega loyihalar va yo'nalishlarga kredit ajratish shartlarini yengillashtirishga ko'maklashish;

- kichik tadbirkorlikni rivojlantirish orqali ish o'rinlari tashkil etish imkonini beradigan davlat, tarmoq va hududiy dasturlar, loyihalar hamda tadbirlarni amalga oshirishda ishtirok etish;

- kichik tadbirkorlik subyektlarining innovatsion faoliyatini qo'llab-quvvatlash, yangi turdagi mahsulotlar yaratish va ishlab chiqarishni rag'batlantirish, shuningdek, ishlab chiqarish faoliyatiga samarali yangi texnologiyalarni joriy etishga ko'maklashish;

- ilmiy-tadqiqot muassasalari bilan birgalikda respublikada kichik tadbirkorlikni rivojlantirishni qo‘llab-quvvatlashni takomillashtirish muammolarini o‘rganishga doir kompleks ilmiy va amaliy tadqiqotlar amalga oshirilishini tashkil etish bilan shug‘ullanadi. Jamg‘armaning kichik tadbirkorlik subyektlariga moliyaviy yordam ko‘rsatish maqsadida:

a) kichik tadbirkorlik subyektlariga tijorat banklari kredit miqdorining 50 foizigacha, lekin 2 mlrd so‘m hajmdagi kreditlari bo‘yicha kafil bo‘lish;

b) tijorat banklarining kreditlari bo‘yicha foiz xarajatlarini qoplash uchun quyidagi ekvivalentda kompensatsiya berish:

d) milliy valyutada qiymati 8 mlrd so‘mdan oshmaydigan miqdordagi, qayta moliyalashtirish stavkasining 1,5 baravaridan oshmaydigan foiz stavkasida — 5 foiz punkti miqdorida;

e) milliy valyutada, qiymati 8 mlrd so‘mdan oshmaydigan miqdordagi, qayta moliyalashtirish stavkasining 1,5 baravaridan oshmaydigan foiz stavkasida, tadbirkorlik subyektlari va keng aholi qatlamiga mikrokreditlar ajratish tizimini yanada soddalashtirish chora-tadbirlari bo‘yicha loyihalar uchun — 8 foizli punkt miqdorida;

f) milliy valyutada qiymati 8 mlrd so‘mdan oshmaydigan miqdordagi — jamg‘arib boriladigan pensiya tizimi mablag‘lari hisobiga ajratiladigan imtiyozli kreditlar bo‘yicha, yosh tadbirkorlarning tashabbusli loyihalarni amalga oshirishga — banklarning xarajatlarini qoplash uchun 3 foizli stavka miqdorida;

g) xorijiy valyutada qiymati ekvivalentda 8 mlrd so‘mdan oshmaydigan miqdordagi — tijorat banklari tomonidan belgilangan foiz stavkasining 40 foizi, ammo 3 foizdan ortiq bo‘lmagan miqdorda;

h) xorijiy valyutada, issiqxonalar qurish, intensiv bog‘lar yaratish va sovutgichlar qurish uchun xalqaro moliya institutlari kredit liniyalari hisobiga ajratilgan valyuta kreditlari bo‘yicha — belgilangan foiz stavkasining 50 foizi miqdorida kompensatsiyalar berishi mumkin.

Jamg‘arma mablag‘lari «Mikrokreditbank» aksiyadorlik tijorat bankida ochiladigan maxsus hisob raqamida to‘planadi. Xorijiy

valyutadagi mablag‘lar Jamg‘armaning O‘zbekiston Respublikasi tijorat banklarida belgilangan tartibda ochiladigan maxsus valyuta hisob-raqamlariga o‘tkaziladi. Jamg‘arma mablag‘laridan:

– tijorat banklariga qarz oluvchilarning kreditlari bo‘yicha taqdim etilgan kafolatlar bilan bog‘liq to‘lovlarni to‘lash;

– tijorat banklarining kreditlari bo‘yicha foizli xarajatlarning bir qismini qoplash uchun foydalaniladi.

Tijorat banklarining kreditlari bo‘yicha foiz xarajatlarini qoplash uchun Jamg‘arma kompensatsiyalari:

milliy valyutada ajratiladigan, qiymati 8 mlrd so‘mdan oshmaydigan miqdordagi, qayta moliyalashtirish stavkasining 1,5 baravaridan oshmaydigan foiz stavkasida — 5 foiz punkti miqdorida;

milliy valyutada ajratiladigan, qiymati 8 milliard so‘mdan oshmaydigan miqdordagi, qayta moliyalashtirish stavkasining 1,5 baravaridan oshmaydigan foiz stavkasida, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Tadbirkorlik subyektlari va keng aholi qatlamiga mikrokreditlar ajratish tizimini yanada soddalashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” 2017-yil 17-martdagi PQ-2844-son qarorida ko‘rsatilgan tumanlarda, shuningdek, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 29-martdagi PF-5386-son Farmoni bilan tasdiqlangan Davlat dasturi doirasida amalga oshiriladigan loyihalar uchun — 8 foizli punkt miqdorida;

milliy valyutada, qiymati 8 mlrd so‘mdan oshmaydigan miqdordagi, jamg‘arib boriladigan pensiya tizimi mablag‘lari hisobiga ajratiladigan imtiyozli kreditlar bo‘yicha, O‘zbekiston Yoshlar ittifoqining tavsiyalari asosida yosh tadbirkorlar tashabbusi bilan chiqqan loyihalarni amalga oshirishga — bankning xarajatlarini qoplash uchun 3 foizli stavka miqdorida;

xorijiy valyutada ajratiladigan, qiymati ekvivalentda 8 mlrd so‘mdan oshmaydigan miqdordagi, tijorat banklari tomonidan belgilangan foiz stavkasining 40 foizi, biroq 3 foizdan ortiq bo‘lmagan miqdorda;

xorijiy valyutada — issiqxonalar qurish, intensiv bog‘lar yaratish va sovutgichlar qurish uchun xalqaro moliya institutlari kredit liniyalari hisobiga ajratilgan valyuta kreditlari bo‘yicha — belgilangan foiz stavkasining 50 foizi miqdorida beriladi. Milliy valyutada qayta moliyalashtirish stavkasining 1,5 baravaridan oshmaydigan foiz stavkasida kreditlar, shuningdek, qonun hujjatlarida belgilangan tartibda xorijiy valyutada kreditlar ajratadigan tijorat banklari Jamg‘armaning kompensatsiyalarini oluvchilar hisoblanadi. Qayta moliyalashtirish stavkasi o‘zgargan taqdirda ajratiladigan kompensatsiya miqdori kredit rasmiylashtirilgan kunda qayd etilgan darajada o‘zgarmasdan qoladi. Kichik tadbirkorlik subyektlariga kredit berish qonunchilikda belgilangan tartib-taomillar hamda tijorat banklarining ichki kredit siyosatiga muvofiq amalga oshiriladi. Tijorat bankining filiali kredit ajratish masalasi ijobiy hal etilgan taqdirda o‘z xulosasini bosh bankka yuboradi. Jamg‘arma 3 (uch) ish kuni mobaynida bosh tijorat banklaridan kreditlar bo‘yicha kompensatsiya olish uchun kelgan hujjatlarni o‘rganib chiqadi va bank kreditlari bo‘yicha foizli xarajatlarni qoplash uchun kompensatsiya berish yoki berishni rad etish to‘g‘risida qaror qabul qiladi. Bosh bankdagi vakolatli shaxs bank, Jamg‘arma va kredit oluvchi o‘rtasida kompensatsiya taqdim etish to‘g‘risida uch tomonlama shartnomani imzolaydi hamda uni 1 (bir) ish kuni mobaynida kichik tadbirkorlik subyektining vakolatli vakili imzolashi uchun bank filialiga yuboradi. Tijorat banki filiali bosh bankdan xabarnomani olgandan so‘ng bir ish kuni davomida bank va kichik tadbirkorlik subyekti o‘rtasida kredit shartnomasini tuzadi. Uch tomonlama shartnomada bank kreditlari bo‘yicha foizli xarajatlar uchun Jamg‘armaning imtiyozli foiz stavkasi va kompensatsiyaning miqdori ko‘rsatiladi. Bank filialida kichik tadbirkorlik subyektiga bank kredit siyosatiga muvofiq kredit ajratiladi.

Tijorat banklari tuzilgan kredit shartnomalariga binoan kredit ajratgach har oyda, har oyning 15-sanasi kechikmasdan Jamg‘armani shartnomada qayd etilgan kompensatsiya summasini o‘tkazish zarurligi haqida xabardor qiladi. Tijorat banklarining kreditlari bo‘yicha foizli

xarajatlarning bir qismi har oyda, bank xabarnomasi asosida oyning 20-sanasidan kechikmasdan Jamg'arma tomonidan qoplanadi. Agar bank kredit ajratish to'g'risida salbiy qaror qabul qilganda kichik tadbirkorlik subyektiga rad etishning asosli sabablari ko'rsatilgan yozma javob yuboriladi.

Agarda tadbirkorlik subyektlari tomonidan:

– foizli xarajatlari qoplanadigan kreditdan maqsadsiz foydalanilganda;

– qarz oluvchi to'lovlar jadvaliga muvofiq bankka to'lovlarni to'lash bo'yicha majburiyatlarini 3 (uch) oy davomida ketma-ket bajarmaganda;

– qarz oluvchining bank-hisob raqamidagi mablag'lari xatlovga olinganda;

– kichik tadbirkorlik subyektlarining va/yoki tijorat bankining taqdim etgan hujjatlarida ishonchsiz yoki noto'g'ri ma'lumotlar taqdim etilganligi aniqlanganda Jamg'arma tijorat banklarining kreditlari bo'yicha kompensatsiya berishni to'xtatadi. Jamg'arma kichik tadbirkorlik subyektlariga tijorat banklari kreditlari bo'yicha kafillik berganda kafillik tijorat banklarining kreditlari bo'yicha kredit hajmining 50 foizgacha miqdorda, ammo 2 milliarddan oshmaydigan miqdorda beriladi. Kafillik berish bo'yicha Jamg'arma xizmatlari pulli hisoblanadi va mazkur xizmat uchun kichik tadbirkorlik subyektlaridan milliy valyutada kafolat summasining 1 (bir) foizi miqdorida bir martalik vositachilik haqi undiriladi. O'zbekiston Respublikasi hududida ro'yxatdan o'tgan va faoliyatini amalga oshirayotgan, tugatilish bosqichida bo'lmagan, bankrot deb e'lon qilinmagan, avval olingan kreditlar va soliq to'lovlari bo'yicha muddati o'tkazib yuborilgan qarzi bo'lmagan va boshqa talablarga rioya etadigan kichik tadbirkorlik subyektlari Jamg'arma kafilligini olishi mumkin. Bunda kichik tadbirkorlik subyektlari loyihada o'zining 25 foizdan (oilaviy tadbirkorlik subyektlari loyihalaridan tashqari) kam bo'lmagan ulushi bilan ishtirok etadigan, Jamg'arma ta'minoti ostida beriladigan kreditlar maqsadli yo'naltiradigan, kredit shartnomasi

shartlariga muvofiq avval berilgan kreditni o'z vaqtida qaytarmaslik, shuningdek, bank kafilligini berish bo'yicha shartnoma shartlarini buzish holatlariga yo'l qo'yilmagan bo'lishi lozim.

Kichik tadbirkor faoliyati davomida avval olingan kreditlar yoki boshqa har qanday qarzlarni qaytarishda kamchiliklarga yo'l qo'ygan bo'lsa, spirtli ichimliklar va tamaki mahsulotlari ishlab chiqarish, savdo-vositachi tashkilotlar va umumiy ovqatlanish korxonalarining aylanma mablag'larini shakllantirish, savdo obyektlari va umumiy ovqatlanish obyektlarini qurishni moliyalashtirish, riskka asoslangan qimor va boshqa o'yinlarni tashkil etish, shuningdek, boshqa maqsadlar uchun uskunalar xarid qilish kabi faoliyatlarga Jamg'arma kafilligi berilmaydi. Shuningdek, kichik tadbirkorning kredit tarixi yomon bo'lsa, xususan, tijorat banklari kreditlari bo'yicha muddati o'tkazib yuborilgan qarzlari bor jismoniy va yuridik shaxslarga, byudjetga, shuningdek, elektr energiyasi, gaz ta'minoti bo'yicha majburiy to'lovlar va boshqa kommunal to'lovlar bo'yicha muddati o'tkazib yuborilgan qarzlari bo'lgan jismoniy va yuridik shaxslarga, muddati o'tkazib yuborilgan kreditorlik va debitorlik qarzlari bo'lgan yuridik shaxslarga Jamg'arma kafilligi berilmaydi.

Qarz oluvchi kreditni qaytarganda va kredit bo'yicha o'z majburiyatlarini imkon qadar kamaytirganda, birinchi navbatda, Jamg'arma kafilligidan kredit bo'yicha qaytarilgan summaga mutanosib ravishda ozod etiladi (ta'minotdan chiqariladi). Bunda qarz oluvchi tomonidan ajratilgan kredit bo'yicha ta'minot sifatida taqdim etilgan mulk Jamg'arma ta'minoti to'liq qoplanganidan so'ng garovdan ozod etiladi. Qarz oluvchi asosiy qarz va hisoblangan foizlarni o'z vaqtida to'lash bilan bog'liq majburiyatlarni kredit shartnomasida belgilangan muddatlarda bajarmasa yoki tegishli ravishda bajarmasa, yoxud majburiyatlar o'n ish kunidan ortiq bo'lmagan muddatda bajarilmasa yoki tegishli ravishda bajarilmasa, bank qonunchilikda belgilangan tartibda unga yozma talablar qo'yadi. Qarz oluvchi kredit shartnomasi bo'yicha o'z majburiyatlarini bajarmagan taqdirda bank kichik tadbirkor hisob raqamidagi mablag'ni uning ruxsatisiz olib qo'yish, garov

predmetini undirish va ta'minot bo'yicha talablar qo'yishga haqli hisoblanadi⁶.

Jamg'arma mablag'ari ustuvor ravishda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sohasidagi yuqori texnologiyali va innovatsiya loyihalarini, uzoq va borish qiyin bo'lgan tumanlarda, shuningdek, mehnat resurslari ortiqcha bo'lgan tumanlar va shaharlarda joylashgan ishlab chiqarish mikrofirmalarini, kichik korxonalarini, dehqon va fermer xo'jaliklarini moliyalashtirish uchun ajratiladi;

Jamg'arma mablag'lari hisobidan kreditlar:

- xom-ashyo va materiallar, yarim tayyor mahsulotlar hamda boshqa ishlab chiqarish zaxiralari xarid qilish uchun zarur bo'lgan aylanma mablag'larni to'ldirishga kichik tadbirkorlik subyektlariga 1 yilgacha bo'lgan muddatda beriladi;

- qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini tashkil etish uchun aylanma mablag'larni to'ldirishga kreditlar fermer xo'jaliklariga, shuningdek, yuridik shaxs bo'lgan dehqon xo'jaliklariga, kamida 2 yil muddatga beriladi;

- investitsiya loyihalarini mablag' bilan ta'minlash uchun kreditlar kichik tadbirkorlik barcha subyektlariga, shu jumladan, yuridik shaxs bo'lgan fermer va dehqon xo'jaliklariga to'lov muddatini kechiktirish huquqsiz 5 yilgacha muddatga berilishi mumkin. Imtiyozli kreditlash jamg'armasi mablag'lari hisobidan kreditlar imtiyozli foiz stavkalarida beriladi. Zarar ko'rib ishlayotgan, nolikvid balansga ega bo'lgan qarz oluvchilarga jamg'arma mablag'lari hisobidan kredit berilmaydi, ilgari berilgan ssudalar esa belgilangan tartibda muddatidan oldin undirib olinadi.

Kreditning ta'minoti sifatida mol-mulk yoki qimmatli qog'ozlar garovi, uchinchi shaxslar kafilliklari va boshqa qonunchilikda taqiqlanmagan ta'minot turlari qabul qilinishi mumkin.

⁶O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yilning 17-avgustida "Tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirishni qo'llab-quvvatlash davlat jamg'armasini tashkil etish to'g'risida"gi PQ-3225 – sonli qarori

Tijorat banklari kreditdan foydalanishning butun muddati davomida doimiy monitoring olib boradi. Monitoring qarz oluvchining buyurtmanomasini va kredit shartnomasi shartlarini amalga oshirishga har tomonlama ko‘maklashishga yo‘naltirilishi kerak.

Monitoring jarayonida mijozning xo‘jalik-moliyaviy faoliyati uning **tuzilgan shartnomalariga** muvofiq, yetkazib berish majburiyatlarini bajarishi, ishlab chiqarish, noishlab chiqarish xarajatlari va yo‘qotishlar, muomala chiqimlari, foyda hajmlari, o‘z aylanma mablag‘lari mavjud bo‘lishi dinamikasi, tovar-moddiy boyliklar zaxiralari qarz oluvchining kredit ishidagi ko‘rsatkichlarni turkumlagan holda kreditga layoqatlilik bo‘yicha doimiy monitoringini amalga oshiradi. Berilgan kreditlardan maqsadli foydalanmaganlik holati aniqlangan taqdirda, bank kreditning belgilangan maqsadda foydalanilmagan qismini kredit shartnomasida belgilangan tartibda qarz oluvchining talab qilib olinadigan depozit hisob raqamidan muddatidan oldin undirish huquqiga egadir.

5-§. Tijorat banklari tomonidan kichik biznes va tadbirkorlik subyektlarini byudjetdan tashqari jamg‘armalarning kredit liniyalari hisobidan kreditlash

Ish bilan ta‘minlashga ko‘maklashuvchi davlat jag‘armasi kredit liniyalari hisobidan oilaviy tadbirkorlik subyektlariga mikrokreditlar berilishi mumkin. Oilaviy tadbirkorlik jismoniy shaxslarning yuridik shaxs tashkil etmagan holda amalga oshiriladigan birgalikdagi faoliyati bo‘lib, er-xotin tomonidan ularga birgalikdagi umumiy mulk huquqi asosida tegishli bo‘lgan umumiy mol-mulk negizida amalga oshiriladi. Oilaviy tadbirkorlik er-xotinning va ularga ko‘maklashadigan oila a‘zolarining shaxsiy mehnatiga asoslanadi. Bu turdagi oilaviy tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash uchun ajratiladigan kredit miqdori eng kam oylik ish haqining 150 baravarigacha miqdorda beriladi. Kreditning foiz stavkasi imtiyozli bo‘lib, O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining amaldagi qayta moliyalash stavkasining 1/4 qismi miqdorida belgilanadi. Oilaviy tadbirkorlik subyektlariga kreditlar kreditning

an'anaviy tamoyillariga asosan qaytarish muddatini uzaytirish huquqisiz 2 yilgacha bo'lgan muddatga beriladi.

Qarz oluvchi kredit olish uchun tijorat bankiga ariza, biznes-reja, garov ta'minoti bo'yicha hujjatlarni taqdim qiladi. Mikrocreditni qaytarishda 6 oy imtiyozli davr belgilanadi va ushbu shart kredit shartnomasida qayd etiladi. Oilaviy tadbirkorlikni rivojlantirishga ajratilgan mikrocredit umumiy summasining 50 foizini naqd pul bilan 1,5 yil (18 oy) muddatga berishga ruxsat etiladi.

Kredit ta'minoti sifatida mol-mulk yoki qimmatli qog'ozlar garovi, uchinchi shaxslar kafilliklari va boshqa qonunchilikda taqiqlanmagan ta'minot turlari qabul qilinishi mumkin. Byudjetdan tashqari jamg'armalar kredit liniyalari hisobidan kichik biznes subyektlari, dehqon va fermer xo'jaliklari ham kreditlar olishi mumkin. Ularga ishlab chiqarishni kengaytirish va faoliyatini rivojlantirish maqsadlari uchun mikrocreditlar beriladi. Kredit olish uchun bu subyektlar bankka kredit olish uchun ariza, biznes-reja, moliyaviy hisobotlar (agar yuridik shaxs bo'lmasa talab qilinmaydi), garov ta'minoti va zarur bo'lgan boshqa hujjatlarni taqdim qilishlari lozim.

Byudjetdan tashqari jamg'armalar kredit liniyalari hisobidan kreditlar kichik biznes subyektlariga ularning namunaviy yoki yakka tartibda ishlab chiqilgan investitsiya loyihalariga hamda tovarlar ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohasi bilan bog'liq bo'lgan xarajatlarini moliyalashga beriladi. Bunda ajratilayotgan kredit mablag'lari xizmat ko'rsatish sohasida yangi tashkil etilayotgan korxonalarni faqat texnologik jihozlash maqsadlariga yo'naltiriladi.

Kredit yakka tartibdagi tadbirkorlar va yuridik shaxs maqomiga ega bo'lmagan tadbirkorlik subyektlariga eng kam oylik ish haqining 200 baravarigacha hamda yuridik shaxs maqomini olib faoliyat ko'rsatayotgan tadbirkorlik subyektlariga eng kam oylik ish haqining 1000 baravarigacha beriladi.

Ushbu manba hisobidan berilgan kreditlar bo'yicha quyidagi foiz stavkalar o'rnatiladi:

- dehqon va fermer xo‘jaliklarini rivojlantirish va kengaytirish, shu jumladan, qishloq xo‘jaligi texnikasini sotib olish, fermerlik inshootlarini qurish, chorvachilik, parrandachilikni rivojlantirish uchun mikroreditlar Markaziy bankning amaldagi qayta moliyalash stavkasining 1/3 qismi miqdorida;

- bevosita ishlab chiqarish sohasi, ya’ni mahsulotlar ishlab chiqarish, xomashyo va materiallarni tubdan qayta ishlash, hunarmandchilikni rivojlantirish, kasanachilik mehnatini tashkil etish, binokorlik materiallari ishlab chiqarish va qurilish maqsadlari uchun mikroreditlar Markaziy bankning amaldagi qayta moliyalash stavkasining 40 foizi miqdorida;

- xizmatlar ko‘rsatish va servis sohasini rivojlantirish uchun, jumladan, aholiga maishiy, tibbiy, sayyohlik-ekskursiya va mehmonxona xizmati ko‘rsatish, avtomobillar va boshqa texnika ta’miri bo‘yicha xizmat ko‘rsatish, transport xizmati ko‘rsatishni rivojlantirish uchun Markaziy bankning amaldagi qayta moliyalash stavkasining 45 foizi miqdorigacha.

Kredit muddati:

- Dehqon va fermer xo‘jaliklariga qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishini tashkil etishga beriladigan mikroreditlar, qoida tariqasida 2 yildan kam bo‘lmagan muddatga beriladi.

- Byudjetdan tashqari jamg‘armalar kredit liniyalari hisobidan beriladigan boshqa barcha mikroreditlar 3 yilgacha bo‘lgan muddatga beriladi.

Dehqon va fermer xo‘jaliklari va kichik biznes subyektlari kreditning ta’minoti sifatida mol-mulk yoki qimmatli qog‘ozlar garovi, uchinchi shaxslar kafilliklari va boshqa qonunchilikda taqiqlanmagan ta’minot turlarini garov sifatida rasmiylashtirishga taqdim qilishi mumkin.

Mikroreditlarni quyidagi maqsadlarga ajratish man etiladi:

- a) ilgari olingan kreditlarni yoki har qanday boshqa qarzlarni qaytarishga;

- b) tamaki va alkogolli ichimliklar ishlab chiqarishga;

d) savdo-vositachi korxonalar aylanma mablag'larini shakllantirishga;

e) savdo obyektlarini qurishni moliyalashga, aholiga har xil o'yinlar ko'rinishidagi xizmatlarni ko'rsatish va ular uchun uskunalar sotib olishga;

f) ishlab chiqarish maqsadlari uchun ishlatilmaydigan shaxsiy mulkni sotib olishga;

g) ma'muriy xarajatlarni to'lashga, shu jumladan, xizmat avtomobillari ta'minotiga.

O'zbekiston Respublikasi Tiklanish va taraqqiyot jamg'armasi mablag'lari hisobidan ochiladigan kredit liniyalar mablag'lari zamonaviy xorijiy texnologiyalar va asbob-uskunalar sotib olish uchun eksportga mo'ljallangan va import o'rnini bosuvchi ishlab chiqarishlarni tashkil etishga yo'naltiriladi.

Jamg'armaning mablag'lari hisobidan qarz oluvchilarga xorijiy valyutada 7 yilgacha bo'lgan muddatga kreditlar berilishi mumkin. Buning uchun:

- investitsiya loyihasini moliyalashtirishda qarz oluvchining ulushi o'z mablag'lari hisobiga investitsiya loyihasi qiymatining kamida 25 foizini tashkil etishi kerak;

- investitsiya loyihasini moliyalashtirishda tijorat bankining o'z ishtiroki ulushi (kreditni qayta moliyalashtirish hisobisiz) uning qiymatining kamida 25 foizini tashkil etishi kerak;

- investitsiya loyihasi tarmoq yoki mintaqa tasdiqlangani modernizatsiya qilish|rivojlantirish dasturiga kiritilgan bo'lishi kerak;

- foiz stavkasi = 6 oylik Libor + 1% jamg'arma marjasi + Tijorat bankning marjasi;

- loyihaning qoplanuvchanligi = ko'pi bilan 7 yil;

- kreditlash muddati mobaynida loyihaning rentabelligi ichki normasi kamida yillik 8 foiz;

- loyiha bo'yicha qarzga xizmat ko'rsatish koeffitsiyenti = ishlab chiqarish faoliyatining ikkinchi yilidan boshlab kamida 1,5 yil;

- talab qilinadigan ta'minot = Kredit summasining 125 %i miqdorida ko'char yoki ko'chmas mulk shaklidagi garov, banklar va sug'urta kompaniyalari kafolati.

Loyihalarni ko'rib chiqish uchun quyidagi hujjatlari taqdim etilishi zarur:

- loyihaning texnik iqtisodiy asoslanmasi (biznes-reja);
- asbob-uskunani sotib olish shartnomalari;
- moliyaviy hisobotlar;
- garov ta'minoti hujjatlari;
- ta'sis hujjatlari;
- kompleks ekspertiza o'tkazish uchun zarur bo'lgan boshqa hujjatlar.

Ish haqi uchun kredit ajratish:

Yuridik shaxs maqomiga ega bo'lgan, bank hisobvarag'ida ish haqi to'lash uchun ma'lum muddatga mablag'larga ega bo'lmagan, ammo kredit beriladigan davr mobaynida aniq pul tushumi manbalariga ega bo'lgan, bank mijozlariga 60 kun muddatda qaytarish sharti bilan ish haqi uchun naqd pulda kredit ajratilishi mumkin. Ish haqi uchun ajratilgan kredit belgilangan tartibda 30 kungacha uzaytirilishi mumkin. Bu turdagi kreditni olish uchun mijoz bankdan oldin olgan kreditlari bo'yicha shartnoma shartlarini buzmagani, kreditlar bo'yicha qarzdorlikka ega bo'lmagan bo'lishi lozim. Mijozning ish haqi uchun avval berilgan va so'ndirilmagan kreditlari bundan mustasno, chunki shartnoma bo'yicha mijozning kreditni so'ndirish muddati tugamagan holda unda kreditga ehtiyoj yuzaga kelishi mumkin. Mijoz ish haqiga kredit olish uchun bankka odatdagi standart hujjatlarni taqdim qilishi lozim. Ish haqi uchun kreditlar miqdori mijoz tomonidan o'z ishchilariga bir oylik davr uchun beriladigan summadan kelib chiqib va unga hisoblaniladigan majburiy to'lovlar va ajratmalar (daromad solig'i, pensiya jamg'armasi, ijtimoiy sug'urta va boshqa ajratmalar) bo'yicha aniqlanadi. Ish haqi uchun kreditlar ma'lum ta'minot asosida beriladi. Ishonchli kredit tarixiga ega bo'lgan, bank bilan doimiy aloqada bo'lgan

moliyaviy barqaror mijozlarga ish haqi uchun kredit ta'minotsiz ajratilishi ham mumkin.

6-§. Kichik biznesni kreditlashda xorijiy davlatlarning tajribasi

Endi biz xorijiy davlatlarning kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sohasidagi tajribasiga e'tibor qaratsak, rivojlangan davlatlarda ham ular iqtisodiy rivojlanishining ilk bosqichlarida kichik biznesga katta e'tibor berilganini ko'rishimiz mumkin. *Xorijiy mamlakatlarda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlari faoliyatida ikki asosiy jihatga e'tibor qaratilish lozim. Birinchidan, davlat tomonidan ushbu sohaning qo'llab-quvvatlanganligi, ya'ni, turli imtiyoz va preferensiyalarning joriy etilishi, moliyaviy resurslarning ustuvor yo'naltirilishi bo'lsa, ikkinchi tomondan, kichik biznes va tadbirkorlik subyektlarining tashabbuskorligi, qonun-qoida talablariga qat'iy rioya qilishi bilan xarakterlanadi. Biz quyida Amerika Qo'shma Shtatlarida kichik biznes sohasini moliyaviy qo'llab – quvvatlash sohasidagi faoliyat to'g'risida fikr yuritamiz.*

Kichik biznes Amerika iqtisodiyoti uchun asosiy tarmoq hisoblanadi. Kichik biznes mamlakat xususiy sektorida 120 mln dan ortiq ish o'rinlari yaratib aholining katta qismini ish bilan ta'minlagan. 1995-yildan buyon mamlakatda yaratilgan ish o'rinlarining uchdan ikki qismi ushbu sohaga to'g'ri keladi. Biroq, so'nggi yillarda kichik biznes asta-sekin retsessiyadan qutilish va kredit inqirozi ularga salbiy ta'sir etdi. Savol tug'iladi – kichik biznesda kreditga bo'lgan ehtiyoj bo'shlig'i mavjudmi?

Amerikalik iqtisodchilar Karen Gordon Mills, Brayden McCarthyning 2014-yil 22-iyulda e'lon qilingan "The State of Small Business Lending: Credit Access during the Recovery and How Technology May Change the Game" nomli o'quv adabiyotida Amerika iqtisodiyotida mavjud holat tahlil qilinadi.

Mazkur kitobda qo'yilgan savollarga berilgan javoblardan biri rivojlanayotgan mamlakatlar bank bozorida yangi texnologiyadan foydalangan holda "online"-kreditorlar bozorida aynan kichik biznesni

kreditlash bozorini rivojlantirish lozimligi masalasiga e'tibor qaratilgan. An'anaviy banklarga qaraganda kichikroq bo'lsa-da bozorda ushbu yangi raqobatchilar tezkorlik bilan rivojlanmoqda, mijozlar uchun qulaylik va "online" xizmatlar yaratilmoqda va ular ko'pincha aniqroq ma'lumot yaratish uchun kredit skoring algoritmlaridan foydalanishadi. Ushbu yangi bozorlarni tartibga solish kerakmi? Belgilangan maqsadlar bormi va ularning amalga oshirilishi nima bo'ladi? Yuqorida ta'kidlanganidek, Amerikada yaratilgan uchta yangi ish o'rnidan ikkitasi kichik biznes sohasida yaratiladi. Kichik firmalar mamlakatda mavjud xususiy mulkning yarmidan ortig'ini tashkil etadi. AQShda 1995-yildan buyon yaratilgan ish o'rinlarining umumiy sonini 65 foizi shu tarmoqqa tegishli hisoblanadi. Amerikada 28,7 mln kichik biznes subyektlarining 23 mln tasi yakka tartibdagi tadbirkorlar, 5,7 mln tasi kichik firmalar hisoblanadi⁷.

Bank kreditlari tarixan kichik biznes uchun muhim manba bo'lib qolmoqda. Federal hukumat yirik banklarni ham kichik biznesni rag'batlantirishga jalb etdi va ular keyingi uch yil davomida 20 milliard dollarlik mablag'larini ushbu sohaga yo'naltirdi. Bu banklar Wells Fargo, Key Corp, Regions Financial Corporation, Huntington Bancshares Incorporated, M&T Bank Corporation, JPMorgan Chase, Citizens Financial, Citigroup, Bank of America Merrill Lynch, TD Bank, US Bank, PNCBank, and Sun Trust Banks kabilardir.

Kichik biznes va korxonalar yirik kompaniyalardan farqli o'laroq, davlat qarzlarini ko'payishida katta ulushga ega emas. Bankirlar kichik biznesga qarz berishadi, ammo kreditga layoqatli qarzdorlarni topishda qiyinchiliklar mavjud. Bugungi kunda banklar o'zlarining kichik biznesga beradigan kreditlari ortib borayotganini aytishmoqda. Kichik biznesni kreditlash muhim bo'lsada, ammo bu sohaga hali ham turg'unlikning ta'siri mavjud. JP Morgan Chasening Bosh direktori va raisi Jamie Dimon "Juda kichik korxonalariga kredit bera" olmasligini

⁷ Karen Gordon Mills, Brayden McCarthy "The State of Small Business Lending: Credit Access during the Recovery and How Technology May Change the Game" "Working Paper 15-004 July 22, 2014, p.3.

e'tirof etgan. U kichik korxonalar tomonidan kreditlarni olish jarayonlari inqirozdan keyingi tiklanish davrida ham hali qiyinligicha qolayotganligini ta'kidlagan. Kichik biznes kredit bozorlarida tabiiy moliyaviy resurslar zarur bo'lgan va kredit hisobidan faoliyat olib boradigan moliyaviy sektor sohasi hisoblanib cheklangan resurslardan eng samarali foydalanganda maqsadlariga erishishi mumkin bo'lgan subyektlardan hisoblanadi. Kichik biznes subyektlari kreditga layoqatlimi yoki yo'qligini buni aniqlash qiyin jarayon hisoblanadi. Ko'p hollarda kredit olish huquqidan mahrum bo'lgan firmalar aslida kreditga layoqatsiz subyektlar bo'lishi mumkin. Kichik biznes subyektlariga imtiyozli kreditlar berilishiga qaramasdan bu soha bo'yicha kreditlar salmog'i kamayib bormoqda. Shu bilan birgalikda katta kompaniyalarga ajratiladigan kreditlar miqdori oshib bormoqda. 2008-yil inqirozdan buyon kichik biznesga ajratilgan kreditlar miqdori 20 foizga tushgan bo'lsa katta kompaniyalar uchun ajratilgan kreditlar miqdori 4 foizga oshgan.

Agar 1995-yilda kichik biznesga ajratilgan kreditlar miqdori bank kredit portfelining 50 foizini tashkil etgan bo'lsa, 2014-yilda esa bu ko'rsatkich 30 foizga tushdi. Kichik biznes subyektlari tomonidan kreditlarning ta'minlanganligi bo'yicha taqdim etadigan kafolatlarni qabul qilish va rasmiylashtirish jarayonlari qiyinlashdi.

Moliyaviy inqiroz davrida potensial ishlab chiqarishga ega bo'lgan kichik biznes subyektlari bo'lgan qarz oluvchilar bugungi kunda kreditga layoqatli hisoblanadi. Kichik biznes subyektlarini kreditlashda ularning kreditga layoqatliligini baholash ballari hozirgi kunda boshqa subyektlarnikiga nisbatan pastdir.

Buyuk retsessiya oldidan Federal rezervlar tizimi tomonidan kichik biznes moliyaviy holati tadqiqot qilinganda ularning o'rtacha to'lov qobiliyati PAYDEX score ko'rsatkichi 53,4 ballni tashkil qildi. 2011-yilda National Federation of Independent Businesses (NFIB)ning kichik biznesni moliyalashtirish bo'yicha so'rov natijalariga ko'ra, so'rov o'tkazilgan kichik kompaniyalar PAYDEX score ko'rsatkichi 44,7 ballni tashkil etgan. Bundan tashqari, har ikkala holda ham tijorat va

ko'chmas mulk qiymati kichik biznes subyektlari aktivlarining uchdan ikki qismini tashkil etadi⁸. Bu aktivlar egalari tomonidan ko'pincha kichik garov sifatida foydalaniladi. Ba'zi hollarda banklar tomonidan kichik biznes sohasiga kreditlar ajratish ular uchun moliyaviy jihatdan noqulay hisoblanadi, chunki bu sohaga ajratilgan kreditlarning risk darajasi yuqori hisoblanadi.

Ba'zi tahlilchilar fikricha, keyingi o'n yilliklar davomida bank muassasalarining aktivlari kamayib bormoqda, xuddi shu holni kichik firmalar kapitalining asosiy manbalari to'g'risida ham aytish mumkin. Jamiyatda kichik banklar katta banklar tomonidan konsolidatsiya qilinmoqda va natijada jamoaviy banklarning soni kamaymoqda. 1980-yillarning o'rtalarida banklar soni 14 mingdan ortiq bo'lgan bo'lsa bugungi kunda ular soni 7000 dan ortiq bo'lib bunday banklarning o'rtacha aktivlari miqdori oshib bormoqda va ko'pgina iqtisodchilar tomonidan ushbu tendensiya moliyaviy jihatdan kuchayotganligi e'tirof etishmoqda.

2012-yilda 10 milliard dollardan yuqori aktivga ega bo'lgan eng yirik 106 bank 14 trln dollarlik moliyaviy aktivlarni o'zida ushlab turadi. Kichik biznesni kreditlash katta biznesni kreditlashdan ko'ra riskliroq hisoblanadi. Kichik biznesning kredit layoqatini baholash axborot asimmetriyasi tufayli biroz qiyin bo'lishi mumkin. Firmalar kamdan-kam hollarda tijorat qarzlarni va qimmatli qog'ozlarni chiqaradilar. Ko'pgina kichik biznes subyektlarida hisob-kitoblarga hamda soliqlarni qaytarishda va daromadlar olishda kamchiliklarga yo'l qo'yiladi. Qayta tiklash vaqtida qator yangi "online" kreditorlar va bozorlar paydo bo'ldi, yangi resurs manbaalari ochildi. Yangi "online" bozorlarining ochilishi kichik biznes kreditlari uchun an'anaviy bozor faoliyatiga putur yetkazmoqda. Yangi texnologik alternativ kreditorlar osonlik bilan xizmat ko'rsatmoqda. Online arizalardan foydalanish, tezkor qarz olish va mijozlarga xizmat ko'rsatish rivojlanmoqda.

⁸ Karen Gordon Mills, Brayden McCarthy "The State of Small Business Lending: Credit Access during the Recovery and How Technology May Change the Game" "Working Paper 15-004 July 22, 2014, p.4-5.

AQSh iqtisodiyoti g'ayritabiiy moliyaviy inqirozdan qutilishda ba'zi jihatdan sezilarli muvaffaqiyatga erishdi. Ammo, Amerika besh yillik tiklanish davrida iqtisodiy tushkunlikdan to'liq chiqa olgani yo'q albatta, shu sabab dunyoning yetakchi iqtisodchilari AQSh hali ham iqtisodiy tashvishlardan butunlay xoli bo'lmaganligini ta'kidlashmoqda. Bu sharoitda aholi, ayniqsa, o'rta sinfga qarashli bo'lganlar – ularning kelajagi avvalgi kabi qo'llab-quvvatlanadimi yoki yo'q degan savolni kun tartibiga qo'ymoqda.

Ba'zi ishbilarmonlar, rahbarlarda ham kelajakka nisbatan xavotir mavjudligini ta'kidlanmoqda. Amerikaning biznes investitsiyalari raqobat qilishi va o'z faoliyatini saqlab qolish qobiliyati bo'yicha Garvard Business School bitiruvchilari yaqinda o'tkazgan so'rovlarida ta'kidlanganidek, AQSh iqtisodiyoti davomiy stagnatsiya davriga kirishi mumkin. Kichik biznes subyektlaridan taxminan 200 ming firma, kichik korxonalarining 3 foizidan yuqori o'sishga ega bo'lgan firmalar deb ta'kidlanadi. Shu borada tadqiqot o'tkazgan olim Zoltan Aksning fikricha, ushbu sohada jami ish o'rinlarining 20 foizini yaratiladi.

AQSh tadqiqotchilarining fikricha, kichik biznes bir necha yil ichida 250 foizdan ziyod daromad o'sishiga sharoit yaratishi mumkin. Katta korporatsiyalarning mahsulot ishlab chiqarish va ish bilan ta'minlanish sohasidagi salmog'i o'rtacha 150 foizdan oshishi mumkin. Bu o'z navbatida AQSh iqtisodiyotining uzoq muddatli raqobatbardoshligini oshirishda muhim ahamiyatga ega. Garvard biznes maktabi iqtisodchisi Maykl Porter va Jan Rivkin ta'kidlaganidek, xo'jalik subyektlari faoliyatidagi mablag'lar bilan ta'minlanganlik "past logistik xarajatlar, tezkor muammoni hal qilish va osonroq qo'shma innovatsiyalar"ni jalb qilish imkonini keltirib chiqaradi. Mablag'lar bilan ta'minlanganlik shuningdek, kompaniyalarning o'z ishlab chiqarishini qayta tiklashida ham hal qiluvchi omil bo'lishi mumkin. AQShga eksport qilish yoki mamlakatning muayyan mintaqalarini eksport markazlari sifatida ishlatishga katta ahamiyat beriladi va bu sohalarga zarur hollarda bank kreditlari yonaltirilishi mumkin. Ushbu segment muhim ahamiyatga ega, chunki bunday

hududlarda eksport salohiyatni oshirish tadbirkorlik subyektlarining o'z biznesiga turli xil munosabatda bo'lishiga, har bir korxonaning o'z kapitalini oshirib borishga undaydi. Lekin, biznes hajmi yoki yo'nalishidan qat'iy nazar bank kreditlari kichik biznes subyektlariga ularning sotib olish qobiliyatlarini oshirish, yangi asbob-uskunalar sotib olish yoki yangi mulkka ega bo'lishlari, ularning ishlab chiqarish salohiyatini kengaytirish va kundalik operatsiyalarini moliyalashtirish uchun yo'naltiriladi. Ba'zi kichik korxonalar katta hajmdagi buyurtma olgani yoki faoliyati katta bo'lganligi sababli aylanma mablag'larni to'ldirish uchun ham kreditlar olishni xohlaydilar.

Boshqalar bino yoki uskunani sotib olish yoki hatto sotib olishni moliyalashtirish uchun uzoq muddatli qarz olishni xohlaydilar va shunday imkoniyatlarni qidiradilar. Ko'plab tez o'sayotgan korxonalar mustahkam moliyalashtirishni ta'minlash uchun o'z kapitalini oshirish bo'yicha rejalar ishlab chiqadilar.

Moliyaviy inqiroz va tushkunlik davri ba'zi korxonalar faoliyatiga salbiy ta'sir ko'rsatdi, moliyaviy institutlar tomonidan kreditlar berishni qisqartirish potensial qarz oluvchilarning moliyaviy holatiga salbiy ta'sir etdi. 2009-yilning ikkinchi choragida iqtisodiy inqiroz tugaganidan so'ng, umuman kreditlash shartlari va kredit oqimlari korxonalar uchun yaxshilandi, ammo baribir, rivojlanish darajasi va kreditlash hajmi va sur'atlari sekinlashganligi aniqlikni ko'satmoqda. Shu sabab, xorijiy iqtisodchilar kichik biznesni kreditlashda bo'shliq mavjudmi, degan savolni qo'yishmoqda. Banklar mijozlarga kredit berishdan o'zini chetlash maqsadida ularning malaka va ko'nikmasi yetarli emasligini ro'kach qiladilar. Jeymi Dimon, JP Morgan Chase bosh direktori va raisi kichik korxonalarga kredit bera olmasligini, chunki bu kreditlar yuqori risk bilan bog'liqligini ta'kidlaganligini keltirib o'tgan edik. Albatta, inqiroz davrida kichik biznesning kreditlarga bo'lgan talabining qisman kamayganligi korxonalarda ishlab chiqarish va savdo hajmi ham pasayib ketishiga olib kelgan. Ko'pgina biznes egalari qo'shimcha ishlab chiqarishdan ko'ra o'z kapitalini saqlab turishga qaror qilishgan.

Kichik biznesni kreditlash bozoridagi eng yaxshi ko'rsatkichlardan biri kredit mutaxassisining So'rovnomasi (SLOS) hisoblanadi. 2010-yil oxiridan boshlab katta korxonalar tomonidan kreditlarga bo'lgan talab kichik firmalarnikidan oshib ketdi. Kichik biznesni moliyalashtirish uchun kreditlarga bo'lgan talab yaqin yillardagina sezilarli o'sishni qayd etdi.

Kichik biznes egalari inqirozdan oldingi kreditga layoqatliligi qanday bo'lsa hozir ham shu barqaror holatda turgan bo'lishiga qaramasdan banklar ularga qarz berishdan o'zini olib qochish hollari hanuzgacha davom etmoqda. Bu holat tiklanish davri uchun muammo bo'lib qoldi.

Federal rezerv tizimi tomonidan o'tkazilgan tekshirishlar ham kichik firmalarni banklar moliyalashtirmayotganini aniqladi. FZT ning Atlanta shtatidagi banki ana shunday rad etishlar 45 foizni tashkil etganini ta'kidlagan.

Federal rezerv tizimining kichik biznesni moliyalashtirish bo'yicha tadqiqotlari (FSBF) 2007-yilda to'xtatilgan edi.

Moliyaviy himoya qilish byurosi (CFPB) banklardan ma'lum ma'lumotlarni to'plash va saqlashni talab qilib, ayollar yoki ozchilikka tegishli korxonalar va kichik korxonalarning kredit dasturlarida ishtirok etish lozimligi me'yorini keltirmoqda. Ushbu qoidaga muvofiq talab qilinadigan ma'lumotlar quyidagilardan iborat:

- 1. Arizada so'ralayotgan mablag'ning miqdori va ariza qabul qilingan sana;*
- 2. Ajratiladigan kredit yoki boshqa kreditning turi va maqsadi;*
- 3. Kredit yoki kredit limitining miqdori, shuningdek, kredit operatsiyasining summasi, kredit limitining bunday talabnoma beruvchi uchun tasdiqlanganligi;*
- 4. Mijoz arizasining qondirilish sanasi;*
- 5. Xo'jalik yurituvchi subyektlarning asosiy ish joyining ro'yxatdan o'tganligi;*
- 6. Faoliyat va biznes egalari irqi, jinsi va millati;*

8. Byuro belgilagan qo‘shimcha ma‘lumotlar, ushbu maqsadlarni amalga oshirishda yordam beradigan boshqa ma‘lumotlar.

Kichik biznes ma‘lumotlarini tahlil qilish va ularga kreditlar ajratishda mazkur subyektlar tomonidan so‘ralayotgan kredit miqdori ham muhim ahamiyat kasb etadi. AQShning ko‘pchilik banklari uchun kichik biznesga 100,000 \$ dan kam bo‘lgan kreditlarni ajratish banklarga qimmat tushadi. Ammo, kichik biznes subyektlari o‘z faoliyatlarini olib borish uchun bu summadan kamroq mablag‘lar talab qilishi mumkin. Odatda kichik biznes subyektlariga kam miqdordagi kreditlar aslida qulay hisoblanadi.

Tez-tez o‘tkazib turiladigan tadqiqotlardan yana biri bu federal depozit sug‘urta korporatsiyasining axborotlari bo‘lib, unda ta‘kidlanishicha tijorat banki balansida kichik biznes subyektlariga ajratilgan kreditlar o‘rtacha 1 mln dollarga teng yoki undan kam miqdorni tashkil etmoqda. Moliyaviy inqirozdan keyin ushbu ko‘rsatkich taxminan 20 foizga kamaygan bo‘lsa, 2012-yilga kelib bu miqdor yana kamayganligini ko‘rish mumkin.

Bu holda agar banklar kichik biznes subyektlarini bankka jalb qilmoqchi bo‘lsalar, unda kichik biznesni kreditlash bo‘yicha qoida va tanlovlarini qayta ko‘rib chiqishlari zarur. Bu sohada raqobatning yuqori bo‘lishi banklarning kichik biznes mijozlariga munosabatlarini o‘zgartiradilar. O‘zlarining kreditlarini qulay foiz stavkalar va shartlarda taklif etadilar va ularga nisbatan xushmuomalalik bilan yaxshi xizmat qiladigan bo‘ladilar. Kichik biznes sohasida banklar o‘rtasida raqobat 2001–2006-yillarda oshgan bo‘lsa 2006-yildan to hozirgacha raqobatning keskin pasayganini ko‘rish mumkin.

Kichik biznes bo‘yicha kredit bozorlarida zaiflik mavjud, bu asosan Main Street biznesiga ta‘sir qiladi. Aksincha, Venture kapitalistlar 2014-yilning dastlabki uch oyi mobaynida deyarli 9 mlrd jami mablag‘ to‘plashga erishib bu oxirgi 14 yilda eng yuqori ko‘rsatkichlardan hisoblanadi.

Kichik biznesni kreditlashda asosiy muammolar:

Inqiroz va undan songgi davrda sotuv hajmining sustligi;

Kochmas mulk garovining zaiflashishi;
Banklarning riskdan qochishi kuchayganligi;
Kichik biznesga kredit beradigan ko'plab banklarning katta banklarga qo'shilib ketishi;
Kichik firmalar uchun tadqiqot xarajatlarining ko'pligi;
Tranzaksiya xarajatlarining ko'pligi va boshqalar.

Umuman olganda, banklar kichik biznesdan tushgan daromadlarni ko'rsatishi, chorakdan-chorakka kredit berishga tayyor bo'lishi zarur. Hatto, moliyaviy holati barqaror bo'lgan biznes egasi ham ba'zida zaif tomonlarga ega bo'lishi mumkin. NFIB indeksiga ko'ra, kichik korxonalar faoliyati va savdosi 2008-yil avgust oyidan boshlab to'rt yil davomida eng katta muammoli soha deb hisoblangan. Buning hisobiga 2008-2010-yillar davomida uy xo'jaligining daromadlari 19 foizga kamaygan.

Kichik biznes egalarining katta muammosi bu ularning olinadigan krediti bo'yicha qo'yiladigan garovi muammosi hisoblanadi va moliyaviy inqiroz bu masalaning yanada dolzarbligini oshiradi.

AQSh banklari uchun kichik biznes sohasidagi yana bir muammo kichik biznes vakillarining iqtisodiy jihatdan bilimga ega bo'lishi va olingan kreditlarga nisbatan to'g'ri munosabatning shakllanishidir. Wells Fargo Gallupning eng so'nggi ma'lumotlariga ko'ra kichik biznes (Small Business Index) indeksi bo'yicha kichik biznes egalarining 65 foizi, o'z bizneslarini yoki pul oqimlarini "juda yaxshi" yoki "o'ta yaxshi" deb baholaydilar. Ammo, amaliy holat ulardan faqat 30-40% ning moliyaviy holati nisbatan ijobiy ekanligini ko'rsatadi.

Banklar riskni kamaytirish uchun juda ehtiyotlik bilan kredit shartnomalarini tuzadilar hamda kamroq kredit va qarzlar berishga harakat qiladilar.

2007-yildagi inqiroz bank kreditlarining maydalashuviga olib keldi. Bank aktivlarining sifati va daromadliligiga e'tiborni kuchaytirishga olib keldi. Ko'pincha, banklar likvidlilik masalasiga ham katta e'tibor beradigan bo'ldi, chunki moliyaviy inqiroz ko'p banklarning bankrot bo'lishiga, ba'zi banklarning qo'shilib ketishiga

olib keldi. Bank sektorining ko'pgina qismlari hali-hanuz moliyaviy inqirozdan qutula olgani yo'q, xususan, ba'zi banklar kichik kreditlarni ko'paytirishga juda ehtiyotkorlik bilan yondashmoqda. Mahalliy banklarda paydo bo'ladigan bu muhit - yangi paydo bo'lgan kichik banklarni katta banklarga q'oshilib ketishiga sabab bo'lmoqda.

Biznes loyihalar yangi kredit turlari, yangi banklar paydo bo'lishi uchun ideal muhit hisoblanadi. Biroq, sarmoyaning yetishmasligi hisobiga biznes uchun sarmoyani oshirish qiyin kechishi mumkin. 2011-yilda inqiroz natijasida yopilgan 10 bankdan 3 tasi qayta ochildi, ammo birorta yangi bank ochilmadi. Bu 78 yillik faoliyat tajribasiga ega bo'lgan Federal depozit sugurta korporatsiyasi tarixida ilk bo'lgan holatlardan biri deb qarash mumkin.

2009-yilgi inqiroz vaqtida banklar kapitaliga bir qator o'zgarishlar kiritishlari kerak edi. Bunda 1-darajali kapitalni ushlab turish va banklar faoliyatini stress testlardan o'tkazib turish zarurligi nazarda tutildi. Ayrim tartibga solish mexanizmlari, shuningdek, "yomon" kreditlarni qoplash bo'yicha zaxiralar tashkil etish kabilar ustuvor vazifalar sifatida qaraladigan bo'ldi. Banklar faoliyatida regulyatorlar va tekshiruvchilar o'rtasidagi qarama-qarshilik banklar faoliyatida ham qiyinchiliklar tug'diradi, bu esa chalkashlikka olib keladi. Natijada, kreditlar depozitlarga nisbati kamayish tendensiyasiga ega bo'ladi.

Kichik biznesni kreditlashga ta'sir qiladigan muammolar chuqur xarakterga ega. Inqiroz oqibatida paydo bo'lgan muammolar hali ham davom etmoqda. Klivlend Federal zaxira bankining yaqinda o'tkazilgan tadqiqotlariga ko'ra kichik biznes kreditlari katta turg'unlikdan beri sezilarli darajada kamayganligi e'tirof etildi. Moliyaviy inqiroz va buyuk turg'unlik natijasida yuzaga kelgan omillar uzoq muddatli trendga aylandi. Bu hol banklar faoliyatini kichik biznes kreditlashdan uzoqlashtirdi.

Kichik biznesni kreditlashdagi yana bir uzoq muddatli strukturaviy to'siq bu kichik-kichik banklarning yirik banklar bilan qo'shib konsolidatsiyalashib ketishidir. 1984-yilda 14000 dan ortiq banklar mavjud bo'lgan bo'lsa, ularning soni endilikda 7000 ga tushgan va

kichik biznesga kredit beruvchi kichik banklar sonining qisqarishiga olib kelgan. Yana bir tarkibiy muammolardan biri bu inqiroz natijasida mamlakat 900 dan ortiq yoki 13 foiz moliyaviy institutlarini yo'qotdi. Yopilgan moliya tashkilotlarining aksariyati kichik biznesni moliyaviy resurslar bilan ta'minlashga qodir bo'lgan moliyaviy institutlar edi.

Katta moliya institutlari aktivlarining konsentratsiyasi kichik biznes uchun muammoli holat, chunki katta banklar tomonidan kichik kreditlar berish ehtimoli kamroq sanaladi. Atlanta Federal Rezerv Banki o'tkazgan tadqiqotga ko'ra quyidagi balli tizimda 1dan (kichik biznes subyektlariga qarz yoki kredit liniyasi taklif etilmasligi) 4 ga qadar (to'liq miqdorda talab qilingan kreditni berish), jamoaviy banklar 2.4 ball mintaqaviy banklarda 2.3 va yirik banklar esa 1,85 ballni olgani aniq bo'ldi. Bundan ko'rinadiki yirik banklarning kichik biznesni qo'llab-quvvatlashi ancha sust. Bu banklarning asosiy muddaosidan biri bu - kredit olish xarajatlarining ko'pligi va kichik biznes (kam foydali biznes) uchun ko'p vaqtni yo'qotilishdir.

Umuman olganda, yirik banklar kredit dasturlarini baholash uchun standartlashtirilgan miqdoriy mezonlardan foydalanadilar, kichik korxonalar kredit beruvchilar bilan o'zlarining qarzdor xodimlarining shaxsiy o'zaro munosabatlariga asoslangan sifat mezonlarini qo'llaydilar. Kreditlashning yondashuvidagi bu farq kichik biznesni kreditlashda muhim ta'sirga ega va jamoa banklari sonining qisqarishi, kichik biznes subyektlari eng ishonchli kredit resurslaridan birini yo'qotishi mumkin degan ma'noni anglatadi. Mavjud sharoitda malakali qarz oluvchilar uchun tayyor qarzdorlarni topish qiyin. Tadqiqotlar ko'rsatadiki, Nyu-York federal zaxira bankidan kichik biznes qarzdorlari bank kreditini olish uchun hujjatlarni shakllantirish va rasmiylashtirishga odatda 25 soatga yaqin vaqt sarflaydi. Muvaffaqiyatga erishganlari esa kredit olishni haftalar yoki, ba'zi hollarda, bir oy yoki undan ortiq muddat kutishadi. Ba'zi banklar hatto ba'zi turdagi faoliyatlar va biznes subyektlariga qarz berishni rad etishadi (masalan, restoranlar). Kichik biznesni kreditlash jarayonlari ko'p hollarda o'z samarasini bermaydi. Juda yuqori natija oldindan

mavjud bo'lgan kichik biznesni kreditlash uchun tizimli to'siq hisoblangan tranzaksiya xarajatlari inqirozdan oldin ham bugungi kunda ham saqlanib kelmoqda.

Kichik biznesni kreditga layoqatliligini tekshirish banklar uchun juda muhim, chunki kichik biznesga kredit berish katta kompaniyalarga kredit berishdan ko'ra yuqori riskli sanaladi. Chunki kichik biznes subyektlarining bankrot bo'lish ehtimoli katta kompaniyalarnikiga qaraganda yuqori.

Kichik biznes subyektlari AQSh da kichik miqdordagi qarzlarni ko'proq olishadi, statistikaga qaraydigan bo'lsak 2013-yilda mamlakatda jami kichik biznes subyektlarining 40 foizga yaqini 50000 dollargacha bo'lgan kreditlarni olishgan. 50 dan 100 ming dollargacha esa 12 foiz kichik biznes subyektlari 100 dan 250 ming dollargacha esa 17 foiz kichik biznes subyektlari 250 dan 500 ming dollargacha esa 14 foiz kichik biznes subyektlari 500 ming dollardan yuqori kreditlarni esa 18 foiz kichik biznes subyektlari olgan.

Sekuritizatsiya bu kreditlar va berilgan qarzlarni qimmatli qog'ozlarga konvertirlash demakdir va bular uchinchi tomon - investorlarga sotish uchun mo'ljallanadi. Kichik biznes kreditlarini sekuritizatsiya qilish bu subyektlarga kredit berish imkonini oshiradi, ammo kredit berishda bu sohada to'siqlar ko'pligiga ham etibor qaratish lozim.

1994-yilda kongress kichik biznes kreditlarini sekuritizatsiyalashga to'sqinlik qiluvchi me'yorlarni bekor qildi, ammo shunga qaramasdan bu jarayonlar hali ham zaifligicha qolmoqda.

Bank kreditlari albatta kichik biznes subyektlari uchun muhim ahamiyatga ega, ammo bu kreditlar olinmay qolganda yoki banklar tomonidan berilmaganda ularning alternativi sifatida kredit uyushmalari, lizing kompaniyalarining xizmatidan foydalanish mumkin. Ammo bu moliya institutlarining kichik biznesni kreditlashdagi ulushi banklarga qaraganda 70 marta kam. Hozirgi vaqtda kichik biznesning online usulda kredit olishini yo'lga qo'yish, kreditlarni rasmiylashtirish

va ma'lumotlar olishda ushbu usulni qo'llash bank uchun ham, mijoz uchun ham samari ekanligi ta'kidlanmoqda.

Inqiroz vaqtida hukumat o'zining kafillik berish faoliyatini dramatik ravishda kengaytirdi va 5000 ta bank orasida 100 milliard dollarlik kafolatlarni berdi. Keyinchalik AQSh kongressi 2009-yilda 7a 504-nomli qayta tiklash aktini ishlab chiqdi va 30 milliard dollardan ortiq kredit 63000 dan ortiq kichik biznes subyektlariga aynan shu dastur kafolatlari ostida berildi.

Moliyaviy inqiroz davrida sarmoyalar hajmini oshirishga qaratilgan ko'plab ishlar amalga oshirildi. Hukumat kichik biznesga mablag' ajratish uchun ikki yo'nalishda kichik biznesni qo'llab-quvvatladi va moliya institutlari to'g'ridan-to'g'ri investitsiya kiritdi hamda yangi mavjud loyihalarni qo'llab-quvvatladi.

To'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar 1000ta moliya institutlari o'rtasida miqdori 11 mlrd dollarni tashkil etdi. 2010-yilda kichik biznesni kreditlash fondi tashkil etildi va g'aznachilik bo'limi bu fond doirasida 4 mlrd dollar mablag' ajratdi.

Davlat kichik biznes kredit tashabbusi (SSBCI) byudjetdan 1,5 milliard dollar miqdorida mablag' bilan tashkil etilgan fond bo'lib u inqirozdan so'ng qayta tiklanish davomida kreditga layoqatli, ammo kerakli mablag'ni qo'lga kiritmayotgan kichik biznes subyektlariga mablag' berish bilan shug'ullandi va 150 dan ortiq shu faoliyatga mo'ljallangan kichik biznes dasturlarini amalga oshirdi. 2013-yilda bu dasturlar doirasida kreditlangan kichik biznes sohasi 240 million dollar yaratdi.

Ikkilamchi bozorni rag'batlantirish. Ikkilamchi bozor holati ham inqiroz tufayli yomonlashdi va kichik biznes kreditlarining sekuritizatsiyasi ancha sustlashdi. Bu miqdor 2008-yil davomida o'rtacha 328 million dollarni tashkil etgan bo'lsa, 2008-yil oktyabridan 2009-yilning yanvarida 100 million dollarga tushib qoldi, buni

*normallashtirish uchun esa g'aznadan 5.4 milliard dollar mablag' yo'naltirildi va holat me'yorlashtirildi*⁹.

Quyidagi tayanch so'zlarga ta'rif bering

Kichik biznes	Xususiy tadbirkorlik
Mikrokreditlar	Mikroqarzarlar
Dastlabki sarmoya	Boshlang'ich kapital
Oilaviy tadbirkorlik	Mikrolizing
Fermer, dehqon xo'jaligi	LIBOR stavka

O'z bilimini tekshirish bo'yicha savollar

1. Kasb-hunar kolleji bitiruvchilariga kredit berish tartibini tushuntiring.
2. Kichik biznesni kreditlashning xususiyatlari qanday?
3. Xususiy tadbirkorlikni kreditlashning qanday xususiyatlari bor?
4. Imtiyozli kreditlash jamg'armasi mablag'lari hisobidan kimlarga kreditlar beriladi?
5. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni kreditlashni tashkil qilish asoslarini keltiring?
6. Byudjetdan tashqari jamg'armalarning kredit liniyalari hisobidan kreditlash qanday amalga oshiriladi?
7. Kasb-hunar kollejlari bitiruvchilariga dastlabki sarmoyani shakllantirishda mikrokreditlar berish tartibi qanday?

⁹Karen Gordon Mills, Brayden McCarthy "The State of Small Business Lending: Credit Access during the Recovery and How Technology May Change the Game" "Working Paper 15-004 July 22, 2014, p.3-60.

XI BOB. TIJORAT BANKLARI TOMONIDAN QISHLOQ XO‘JALIK SUBYEKTLARINI KREDITLASH

1-§. Qishloq xo‘jaligi subyektlarini kreditlashni tashkil qilish asoslari

Mamlakatimizda iqtisodiyotning real sektorini, jumladan, qishloq xo‘jaligini rivojlantirishga katta e‘tibor berib kelinmoqda. Bu borada qishloq xo‘jaligi korxonalari va subyektlarining moliyaviy barqaror faoliyatini ta‘minlashda tijorat banklari kreditlaridan foydalanish muhim ahamiyatga ega. O‘z navbatida, tijorat banklari qishloq xo‘jaligi sohasi vakillarini moliyaviy qo‘llab-quvvatlash va ularning ishonchli hamkoriga aylanishga alohida e‘tibor bermoqda. Tijorat banklari tomonidan mijozlarga qishloq xo‘jaligini rivojlantirish maqsadida quyidagi kredit turlari taklif etilmoqda:

- uzum, meva-sabzavotchilikka hamda poliz ekinlari yetishtirishni ko‘paytirish maqsadida shaxsiy-yordamchi, dehqon va fermer xo‘jaliklariga urug‘lik, ko‘chat, mineral o‘g‘it va o‘simliklarni himoya qilish bo‘yicha turli vositalarni sotib olish uchun mikrokreditlar;

- sabzavot, kartoshka, poliz, meva va uzum mahsulotlarini xarid qilish, saqlash, ulgurji sotish va qayta ishlashga ixtisoslashgan tayyorlov tashkilotlari, shu jumladan, agrofimalarga shaxsiy yordamchi, dehqon va fermer xo‘jaliklari bilan tuzilgan shartnoma qiymatining 30 foizi miqdorida bo‘nak mablag‘lar ajratish uchun kredit;

- hududlarda tovuqxonalar va muqobil yoqilg‘ilar asosida ishlaydigan issiqxonalar tashkil etishga, baliqchilik va asalarichilikni rivojlantirishga qaratilgan loyihalarni moliyalashtirish uchun kreditlar;

- chorvachilik mahsulotlarini ishlab chiqarishni ko‘paytirish maqsadida chorva mollari sonini hamda ularning mahsuldorligini oshirishga yo‘naltirilgan loyiha va tashabbuslarni moliyalashtirish uchun kreditlar;

- qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini qayta ishlash bo‘yicha investitsiya loyihalarini moliyalashtirish uchun kreditlar;

- joylarda suv resurslaridan samarali foydalanish maqsadida tomchilab sug'orish texnologiyalarini joriy etishni moliyalashtirishga ajratiladigan kreditlar;

- Vazirlar Mahkamasi tomonidan tasdiqlangan parametrlarga binoan fermer va dehqon xo'jaliklari tomonidan xo'jalik uchun qishloq xo'jaligi texnikalarini sotib olish kreditlar va qishloq xo'jaligi korxonalarining ehtiyojidan kelib chiqib boshqa turdagi kreditlar berilishi mumkin. Undan tashqari, tijorat banklari tomonidan qishloq xo'jaligi korxonalariga meva-sabzavot va chorvachilik mahsulotlarini qayta ishlash bo'yicha mini-texnologiyalar va ixcham asbob-uskunalar sotib olish uchun fermer xo'jaliklariga imtiyozli kreditlar ajratiladi va lizing xizmatlari ko'rsatiladi.

Tijorat banklari tomonidan fermer xo'jaliklarini kreditlashda fermer xo'jaliklariga, shuningdek, yuridik shaxsni tashkil etgan dehqon xo'jaliklariga qishloq xo'jalik ishlab chiqarishini tashkil etishga oborot mablag'larini to'ldirish uchun kreditlar kamida 2 yil muddatga beriladi, kichik biznesning barcha subyektlariga, shu jumladan, yuridik shaxsni tashkil etgan fermer va dehqon xo'jaliklariga investitsiya loyihalarini moliyalash uchun kreditlar to'lash muddatini uzaytirish huquqisiz 5 yilgacha muddatga berilishi mumkin.

Qishloq xo'jalik faoliyati bilan bog'lanmagan fermer va dehqon xo'jaliklarining oborot mablag'larini to'ldirishga berilgan boshqa kreditlar bo'yicha bu muddatni uzaytirish hisobga olingan holda ulardan foydalanishning eng ko'p muddati 12 oy qilib belgilanadi.

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini tashkil etishga mo'ljallangan aylanma mablag'larni to'ldirish uchun dehqon va fermer xo'jaliklariga berilgan kreditlarni qaytarishning eng uzoq muddati, qaytarish muddatini uzaytirishni hisobga olgan holda, 30 oydan oshishi mumkin emas, fors-major holatlari bundan mustasno. Fermer va dehqon xo'jaliklarining qishloq xo'jaligi faoliyati bilan bog'liq bo'lmagan aylanma mablag'lari uchun berilgan boshqa kreditlar bo'yicha ulardan foydalanish muddati, qaytarish muddatini uzaytirishni hisobga olgan holda, 12 oy etib belgilanadi. Imtiyozli kreditlar berish jamg'armasi

mablagʻlari hisobidan kreditlar qarz oluvchilarga mahsulot yetishtirish (tamakichilik va alkogolli mahsulot ishlab chiqarishdan tashqari) bilan bogʻliq boʻlgan, amaldagi qonunchilik bilan taqiqlanmagan va quyidagilarni nazarda tutuvchi tadbirkorlik faoliyatini tashkil etish, rivojlantirish va kengaytirish uchun beriladi:

a) ishlab chiqarish binolarini qurish, texnika bilan jihozlash va rekonstruksiya qilish;

b) mashinalar, asbob-uskunalar, jihozlar, inventarlar, urugʻlik, mol va parrandalar sotib olish;

d) xomashyo va materiallar, shu jumladan, mollar uchun yem, omixta ozuqa, veterinariya preparatlari, oʻsimliklarni himoya qilishning kimyoviy vositalari, mineral oʻgʻitlar, yonilgʻi-moylash materiallari va ekin maydonlariga ishlov berish boʻyicha mexanizatsiyalashtirilgan xizmatlar sotib olishga yoʻnaltiriladi.

Jamgʻarma mablagʻlari hisobidan berilgan kreditlardan foydalanganlik uchun foiz stavkasi miqdori Oʻzbekiston Respublikasi Markaziy bankining qayta moliyalash boʻyicha kredit berilgan kundagi belgilangan stavkasining 50 foizidan ortiq boʻlmagan miqdorda belgilanadi. Kreditlar mijozning asosiy talab qilib olinadigan depozit hisob raqami bankda mavjud boʻlgan taqdirda beriladi. Bank oʻzi bilan doimiy aloqaga, bank hisobvaragʻida doimiy pul oqimiga, yaxshi nufuzga va yaxshi kredit tarixiga ega boʻlgan qarz oluvchilarga, blankli (ishonchli) kreditlar berishi mumkin. Kredit boʻyicha mol-mulk va boshqa taʼminot turlari talab qilinadi. Kredit kredit shartnoma asosida garov shartnomasi mavjudligida ajratiladi.

Bankka berilgan garovning holati, kreditdan kredit shartnomasida qayd etilgan shartlarda samarali va maqsadli foydalanilishi ustidan bank doimiy monitoring oʻrnatadi, zarur hollarda mijozning faoliyati joyiga borib oʻrganiladi.

Tijorat banklari tomonidan qishloq xoʻjaligi sohasiga mikrokreditlar ham ajratiladi. Mikrokreditlar faqat yangidan ochilgan va davlat roʻyxatidan oʻtkazilgan kundan 6 oydan oshmagan davr mobaynida, kredit olish uchun tegishli xizmat koʻrsatuvchi bankka buyurtma bergan

yuridik shaxs maqomini olib, faoliyat ko'rsatayotgan dehqon xo'jaliklariga eng kam oylik ish haqining 150 baravarigacha miqdorda hamda fermer xo'jaliklariga eng kam oylik ish haqining 300 baravarigacha bo'lgan miqdorda beriladi. Mikrokreditlar qaytarish muddatini uzaytirish huquqsiz 3 yilgacha bo'lgan muddatga beriladi. Mikrokredit bo'yicha foiz miqdori Markaziy bankning amaldagi qayta moliyalash stavkasining 1/6 qismini tashkil etadi. Foizlar ushbu kreditlar berilgan kundan boshlab hisoblanadi va 12 oy muddat o'tgach undiriladi.

Dastlabki (boshlang'ich) sarmoyani shakllantirishga mikrokreditlar olish uchun mijoz tijorat bankiga quyidagi hujjatlarni taqdim qilishi lozim:

- qarzdor tomonidan imzolangan va kredit berilishidan oldingi sana qo'yilgan, kreditdan foydalanish maqsadlari bayon etilgan va kredit ta'minlangan holda garov mavzusi ko'rsatilgan ariza;

- imtiyozli kreditning butun muddati uchun pul oqimlari prognozi majburiy tartibda ko'rsatilgan biznes-reja;

- qarz oluvchi (yuridik shaxslar uchun) ro'yxatga olingan joydagi davlat soliq inspeksiyasining balans qabul qilinganligi to'g'risidagi yozuv mavjud bo'lgan oxirgi hisobot davri uchun buxgalteriya balansi, debitorlik va kreditorlik qarzlari to'g'risidagi ma'lumotnoma, shuningdek, 90 kundan ortiq muddatdagi qarzdorlik bo'yicha taqqoslash dalolatnomalari.

Tijorat banklari tomonidan mijozning tegishli hujjatlari ilova qilingan kredit buyurtmasini 3 ish kunidan oshmaydigan muddatda ko'rib chiqishi lozim. Dastlabki (boshlang'ich) sarmoyani shakllantirishga ajratilgan mikrokredit umumiy summasining 50 foizini naqd pul bilan 1,5 yil (18 oy) muddatga berishga ruxsat etiladi. Tijorat banklari tomonidan qishloq xo'jaligi sohasiga mikrokreditlar:

- boshlang'ich sarmoyani shakllantirish uchun mikrokreditlar:

- yuridik shaxs maqomiga ega bo'lmagan dehqon xo'jaliklari va yakka tartibdagi tadbirkorlar uchun eng kam oylik ish haqining 50 baravarigacha miqdorda;

- mikrofirmalar va dehqon xo‘jaliklari uchun (yuridik shaxs maqomiga ega bo‘lgan) eng kam oylik ish haqining 100 baravarigacha miqdorda;

- fermer xo‘jaliklari uchun eng kam oylik ish haqining 200 baravarigacha miqdorda ajratiladi;

- mazkur subyektlar uchun mikrokreditlarning foiz stavkasi - yillik 3 foiz miqdorida, 18 oygacha bo‘lgan muddatga beriladi.

Byudjetdan tashqari jamg‘armalar kredit liniyalari hisobidan yuridik shaxs maqomiga ega bo‘lmagan dehqon xo‘jaliklariga mikrokreditlar eng kam ish haqining 200 baravaridan hamda yuridik shaxs maqomini olib faoliyat ko‘rsatayotgan tadbirkorlik subyektlariga eng kam ish haqining 1000 baravaridan ko‘p bo‘lmagan miqdorida beriladi.

Byudjetdan tashqari jamg‘armalar mablag‘lari hisobidan ishlab chiqarishni kengaytirish va faoliyatini rivojlantirish maqsadlari uchun kichik biznes subyektlarini mikrokreditlash bank marjasi qo‘shib hisoblanadigan imtiyozli foiz stavkasi asosida amalga oshiriladi. Ushbu mikrokreditlarga doir imtiyozli foiz stavkasi Markaziy bankning amaldagi qayta moliyalash stavkasiga nisbatan qat‘iy foizlarda belgilanadi. Ushbu mikrokreditlar uchun imtiyozli foiz stavkasi kreditlanayotgan investitsiya loyihalarining yo‘nalishidan kelib chiqqan holda quyidagi miqdorlarda belgilanadi:

- dehqon va fermer xo‘jaliklarini rivojlantirish va kengaytirish, shu jumladan, qishloq xo‘jaligi texnikasini sotib olish, fermerlik inshootlarini qurish, chorvachilik, parrandachilikni rivojlantirish uchun yuridik shaxs maqomiga ega bo‘lmagan dehqon xo‘jaliklariga eng kam oylik ish haqining 200 baravariga va yuridik shaxs maqomiga ega dehqon va fermer xo‘jaliklariga eng kam oylik ish haqining 1000 baravarigacha miqdorida, Markaziy bankning amaldagi qayta moliyalash stavkasining 1/3 qismi (bugungi kunda yillik 4,67 foiz) bilan 3 yilgacha bo‘lgan muddatga;

- mahsulotlar ishlab chiqarish, xomashyo va materiallarni tubdan qayta ishlash, hunarmandchilikni rivojlantirish, kasanachilik mehnatini

tashkil etish uchun yakka tartibdagi tadbirkorlarga eng kam oylik ish haqining 200 baravaridan hamda mikrofirm va kichik korxonalariga eng kam oylik ish haqining 1000 baravari miqdorida, qayta moliyalash stavkasining 40 foizi (bugungi kunda yillik 5,6 foiz) bilan 3 yilgacha bo'lgan muddatga;

- xizmatlar ko'rsatish va servis sohasini rivojlantirish uchun yakka tartibdagi tadbirkorlarga, jumladan, aholiga maishiy, tibbiy, sayyohlik-ekskursiya va mehmonxona xizmati ko'rsatish, avtomobillar va boshqa texnika ta'miri bo'yicha xizmat ko'rsatish, transport xizmati ko'rsatishni rivojlantirish uchun eng kam oylik ish haqining 200 baravaridan, mikrofirm va kichik korxonalariga eng kam oylik ish haqining 1000 baravaridan ko'p bo'lmagan miqdorda, Markaziy bankning amaldagi qayta moliyalash stavkasining 45 foizi, 3 yilgacha bo'lgan muddatga ajratiladi.

- byudjetdan tashqari jamg'armalar kredit liniyalari hisobidan berilayotgan ushbu mikro kreditlar bo'yicha bank marjasi imtiyozli foiz stavkasining 50 foizi miqdorida belgilanadi.

- yuridik shaxs maqomiga ega bo'lmagan yakka tartibdagi tadbirkorlar va dehqon xo'jaliklariga eng kam ish haqining 200 baravaridan ko'p bo'lmagan miqdorda beriladigan mikro kredit umumiy summasining 50 foizini naqd pul bilan 1,5 yil (18 oy) muddatga berishga ruxsat etiladi.

- yuridik shaxs maqomiga ega bo'lgan dehqon xo'jaliklari va fermer xo'jaliklariga qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini tashkil etish va rivojlantirish uchun eng kam ish haqining 1000 baravari miqdorigacha milliy valyutada ajratilgan mikro kredit umumiy summasining 50 foizini naqd pul bilan 1,5 yil (18 oy) muddatga faqat chorva mollari, parranda, ko'chat, urug'lik va yem-xashakni aholidan sotib olish uchun berilishiga ruxsat etiladi. Naqd pul bilan berilgan mikro kreditlarni qaytarish va ularning naqd pulda berilgan qismiga hisoblangan foizlar to'lovi faqat naqd pulda amalga oshiriladi.

- bunda sanoat yo‘li bilan qayta ishlash asosida tayyorlangan chorva ozuqalarini sotib olish uchun mikro kredit hisobidan naqd pul berilishiga yo‘l qo‘yilmaydi.

- kichik biznesning boshqa subyektlariga mikro kreditlar naqd pulsiz shaklda beriladi.

Imtiyozli kreditlash jamg‘armasi mablag‘lari hisobidan dehqon va fermer xo‘jaliklarini Markaziy bankning amaldagi qayta moliyalash stavkasining 50 foizidan (yillik 7 foiz) yuqori bo‘lmagan foiz stavkasi bilan:

- xomashyo va materiallar, yarim tayyor mahsulotlar hamda boshqa ishlab chiqarish zaxiralari xarid qilish uchun zarur bo‘lgan aylanma mablag‘larni to‘ldirishga 1 yil muddatgacha;

- qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishini tashkil etish uchun aylanma mablag‘larni to‘ldirishga kamida 2 yil muddatga;

- investitsiya loyihalarini mablag‘ bilan ta‘minlash uchun 5 yil muddatga ajratiladi.

Kredit ta‘minlanganlik sharti asosida - mol-mulk yoki qimmatli qog‘ozlar garovi, bank yoki sug‘urta tashkilotining kafolati, uchinchi shaxslar kafilligi, qarz oluvchining kreditni so‘ndirmasligi xavfi sug‘urtalangani to‘g‘risida sug‘urta kompaniyasining sug‘urta polisi va boshqa qonunchilik hujjatlarida ko‘zda tutilgan ta‘minot turlari garovi ostida beriladi.

Tijorat banklari tomonidan imtiyozli kreditlar qaytarilishini ta‘minlash sifatida kredit shartnomasi bo‘yicha sotib olinadigan mini-texnologiyalar va ixcham asbob-uskunalar ular qiymatining 80 foizi miqdorida garov uchun qabul qilinishi mumkin. Imtiyozli kreditning mini-texnologiyalar va ixcham asbob-uskunalar garovi bilan qoplanmagan qismi uchun qarz oluvchi ta‘minlashning yuqorida keltirilgan turlaridan foydalanishi mumkin.

2-§. Tijorat banklari tomonidan shaxsiy yordamchi xo‘jaliklarga qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini yetishtirish uchun mikrokreditlar berish tartibi

Tijorat banklari tomonidan shaxsiy yordamchi xo‘jaliklarga qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini yetishtirish, shuningdek, parrandachilik va asalarichilikni rivojlantirish hamda ixcham issiqxonalar tashkil etish uchun mikrokreditlar beriladi.

Aholi o‘z tomorqasida oila a‘zolarining shaxsiy mehnati asosida oila ehtiyojlari uchun dehqonchilik va chorvachilik mahsulotlarini yetishtirishi hamda oila ehtiyojidan ortiqchasini dehqon bozorlarida sotish bilan shug‘ullanib, oilasini daromad bilan ta‘minlashi mumkin. Oziq-ovqat tovarlarini ishlab chiqishni kengaytirish va ichki bozorni to‘ldirish borasida amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar oilaviy xo‘jalik faoliyatini rivojlantirish, bu borada tijorat banklari imkoniyatlaridan foydalangan holda shaxsiy yordamchi xo‘jaliklar faoliyatini moliyaviy qo‘llab-quvvatlashga e‘tibor berilmoqda. Shundan kelib chiqib, tijorat banklari tomonidan shaxsiy yordamchi xo‘jaliklarga qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini yetishtirish, shuningdek, parrandachilik va asalarichilikni rivojlantirish hamda ixcham issiqxonalar qurish uchun mikrokreditlar ajratilmoqda. Tijorat banklarining shaxsiy yordamchi xo‘jaliklari faoliyatiga yo‘naltiriladigan kreditlari qaytarishlik, to‘lovlilik, ta‘minlanganlik, muddatlilik va maqsadli foydalanish shartlari asosida beriladi. Qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini yetishtirish uchun shaxsiy yordamchi xo‘jaliklariga eng kam ish haqining 100 baravarigacha bo‘lgan miqdorda mikrokreditlar ajratiladi.

Mikrokreditlar shartnoma asosida qaytarish muddatini uzaytirish huquqisiz:

- mevali daraxtlar va uzum ko‘chatlari sotib olish uchun bir yillik imtiyozli davr bilan 3 yilgacha bo‘lgan muddatga;

- urug‘liklar, mineral o‘g‘itlar va o‘simliklarni kimyoviy himoya qilish vositalarini sotib olish, ixcham issiqxonalar tashkil etish hamda parrandachilik va asalarichilikni rivojlantirish uchun olti oylik imtiyozli davr bilan 2 yilgacha bo‘lgan muddatga beriladi.

Tijorat banki shaxsiy yordamchi xo‘jaliklariga ajratgan kreditlarining to‘lovlari bo‘yicha imtiyozli davrni belgilashi mumkin. Imtiyozli davr o‘rnatilgan holda berilgan kreditlar bo‘yicha asosiy qarzni to‘lash imtiyozli davr tugagandan keyingi oydan boshlanadi. Imtiyozli davrda kredit bo‘yicha foizlar hisoblanadi va undiriladi. Bunda foizlar qarz oluvchiga kredit bo‘yicha qarzdorlikning amaldagi qoldig‘iga kunlik hisoblab boriladi va har oyda bir marta undiriladi.

Mikrokreditlardan foydalanganlik uchun Markaziy bankning qayta moliyalash stavkasi darajasidan yuqori bo‘lmagan miqdorda foiz stavkasi belgilanadi.

Shaxsiy yordamchi xo‘jalik yurituvchi jismoniy shaxslarga o‘zlari istiqomat qiladigan joydagi tijorat banklari filiallaridan mikrokredit berilishi mumkin. Mikrokredit olish uchun shaxsiy yordamchi xo‘jalik yurituvchi jismoniy shaxs tijorat bankiga mikrokredit berish to‘g‘risida ariza, mahalla, qishloq, ovul fuqarolar yig‘ini Kengashi raisi tomonidan imzolangan, belgilangan tartibda berilgan sanasi va raqami qayd etilgan hamda gerbli muhr bilan tasdiqlangan tavsiyanoma va mikrokredit oluvchi shaxsiy yordamchi xo‘jalik yurituvchi jismoniy shaxsda tomorqa uchastkasi mavjudligi hamda uning maydoni ko‘rsatilgan ma’lumotnomani taqdim etadi. Mijozning kredit hujjatlari tijorat bank tomonidan 3 ish kunida ko‘rib chiqib mijozga bank kreditini ajratish yoki ajratmasligi to‘g‘risida kredit qo‘mitasining qarori qabul qilinishi lozim. Agarda mijozning kreditga layoqatlilik ko‘rsatkichlari yoki kredit hujjatlarida kamchiliklar mavjud bo‘lib unga mikrokredit ajratish imkoniyati mavjud bo‘lmasa, tijorat banki kredit hujjatlar ko‘rib chiqilgan kunning ertasigayoq mijozga bu haqda yozma shaklda ma’lum qilishi shart.

Tijorat banki mikrokredit berish to‘g‘risida ijobiy qaror qabul qilganda bank va qarz oluvchi o‘rtasida kredit shartnomasi imzolanadi. Kredit shartnomada kreditning summasi, muddati, kredit uchun foiz stavkasi miqdori, kreditning maqsadi, kredit ta’minotiga oid ma’lumotlar, tomonlarning huquq va majburiyatlari, javobgarligi boshqa shartlar ko‘rsatiladi. Kredit shartnomasi bilan birgalikda kreditning

ta'minoti bo'yicha hujjatlar ham rasmiylashtiriladi.

Mijozga kredit berish uchun belgilangan tartibda ssuda hisobvarag'ida ochiladi. Mikrokreditlar qarz oluvchining ssuda hisobvarag'idan uning to'lov topshiriqnomasiga asosan, kredit shartnomasida belgilangan maqsadlar uchun tegishli tashkilotlarning bankdagi talab qilib olinguncha depozit hisobvarag'iga pul o'tkazish yo'li bilan amalga oshiriladi. Olingan mikrokredit va u bo'yicha foizlar shaxsiy yordamchi xo'jalikni yurituvchi jismoniy shaxs bankka naqd pul topshirish, plastik kartochka orqali yoki bankdagi omonat hisobvarag'idan pul o'tkazib berish yo'li bilan amalga oshirilishi mumkin. Tijorat banki berilgan mikrokreditdan foydalanish, uning maqsadli yo'naltirilishini, kredit foizi va asosiy summasini shartnoma shartlariga asosan to'lab borish jarayonlarini monitoring qilib boradi. Kreditdan foydalanishda va uning to'lovlari bo'yicha mijoz tomonidan shartnoma shartlari buzilgan hollarda, tijorat banki kredit shartnomasida belgilangan tartibda kreditning maqsadsiz ishlatilgan qismini qarz oluvchidan muddatidan ilgari undirib olish huquqiga ega. Tijorat banki, birinchi navbatda, mijozdan mikrokredit bo'yicha foizlarni, keyin esa asosiy qarz summasini undirib oladi.

Mijoz olgan mikrokreditini kredit shartnomada belgilangan muddatlarda qaytarmasa, bank undiruvni mikrokreditning ta'minotiga qaratadi.

3-§.Tijorat banklari tomonidan shaxsiy yordamchi va dehqon xo'jaliklariga chorvachilikni rivojlantirish uchun imtiyozli maqsadli mikrokreditlar berish

Tijorat banklari tomonidan kam ta'minlangan oilalarning shaxsiy yordamchi va dehqon xo'jaliklariga chorvachilikni rivojlantirish uchun imtiyozli maqsadli mikrokreditlar berilishi mumkin. Mikrokredit qaytarishlik, to'lovlilik, ta'minlanganlik, muddatlilik va maqsadli foydalanish shartlari asosida beriladi. Bu xo'jaliklarga mikrokreditlar eng kam ish haqining 80 baravarigacha bo'lgan miqdorda beriladi. Chorvachilikni rivojlantirish uchun kam ta'minlangan oilalarga

mikrokreditlar shaxsiy yordamchi va dehqon xo‘jaligi rahbarining kredit olish uchun bankka bergan arizasi, pasport nusxasi va mahalla, qishloq, ovul fuqarolar yig‘ini kengashlari tavsiyanomalariga asosan, tomonlar o‘rtasida tuzilgan shartnoma bo‘yicha 3 yilgacha bo‘lgan muddatga, qaytarish muddatini uzaytirish huquqsiz beriladi. Kredit naqd pulda yoki naqdsiz pul o‘tkazib berish yo‘li bilan Markaziy bankning qayta moliyalash stavkasi darajasidan yuqori bo‘lmagan miqdordagi foiz stavkada ajratilishi belgilangan.

Bank mikrokreditning ta‘minoti sifatida mol-mulk garovi, bank yoki sug‘urta kompaniyasi kafolati, uchinchi shaxs kafilligi, qarz oluvchi tomonidan olingan kreditni qaytarilmaslik xatarining bank-benefitsiar foydasiga sug‘urta qilinganligi to‘g‘risidagi sug‘urta polisi va boshqa ta‘minot turlarini qabul qilishi mumkin.

Mikrokredit shartnomasi tuzilgandan keyin qarz oluvchiga bankda ssuda hisobvarag‘i ochiladi. Qarz oluvchining to‘lov topshiriqnomasiga asosan mikrokredit shartnomada ko‘rsatilgan summada pul o‘tkazish yo‘li bilan yoki naqd pul berish yo‘li bilan amalga oshiriladi.

Shaxsiy yordamchi xo‘jaligi yurituvchi jismoniy shaxs tomonidan mikrokreditlar va ularga hisoblangan foizlar bank kassasiga naqd pul topshirish yoki qarz oluvchining omonat hisobvarag‘idan pul o‘tkazib berish yo‘li bilan amalga oshiriladi.

Dehqon xo‘jaligi mikrokreditning naqd pulda olingan qismi va unga hisoblangan foizlar to‘lovini bank kassasiga naqd pul topshirish yo‘li bilan amalga oshiradi. Tijorat banklari tomonidan qarz oluvchining mikrokreditdan samarali hamda maqsadli foydalanayotganligi monitoring qilib boriladi. Agarda farz oluvchi tomonidan olingan mikrokreditlar maqsadsiz ishlatilgan yoki shartnoma shartlaridan chetga chiqishlar aniqlansa bank tomonidan maqsadsiz ishlatilgan kredit summasi va u bo‘yicha foizlar muddatidan oldin undirib olinadi. Bunda, birinchi navbatda, mikrokreditdan foydalanganlik uchun foizlar undiriladi. Qarz oluvchi mikrokredit va unga hisoblangan foizlarni kredit shartnomasida belgilangan muddatda qaytarmagan taqdirda bank

undiruvni ta'minotga qaratadi va belgilangan tartibda kreditni undirib oladi.

4-§. Xorijiy mamlakatlarda qishloq xo'jaligini kreditlash tajribasi

Qishloq xo'jaligini kreditlash sohasida AQSh tajribasiga e'tibor qaratadigan bo'lsak, banklar tomonidan qishloq xo'jalik subyektlariga turli xil kreditlar ajratiladi. Kreditlash jarayonida bank xodimlari nafaqat bank faoliyatini, balki qishloq xo'jaligi xususiyatlarini, bu sohada maxsus marketing tayyorgarlikka ega bo'lishi, fermer xo'jaliklari faoliyatini, uning mavsumiylik bilan bog'liqligini va boshqa jihatlarini har tomonlama mukammal bilishlari, muomala madaniyatining yuqori bo'lishi asosiy shartlardan hisoblanadi. Barcha banklar yalpi aktivlarining 1 foizga yaqini qishloq xo'jaligiga ajratilgan kreditlarga to'g'ri kelsada, ushbu sohaga kreditlar ajratish AQSh mayda banklarining ustuvor yo'nalishlaridan hisoblanadi. Kichik bank (100 mln dollardan ortiq aktivga ega bo'lgan bank)lar tomonidan berilgan kreditlarning 50 foizdan ortig'i qishloq xo'jaligi kreditlari hisoblanadi. AQShda qishloq xo'jaligini kreditlash banklar va nobank tashkilotlar tomonidan amalga oshiriladi. Banklar odatda bergan kreditlarining to'g'ri va maqsadli ishlatilishi ustidan fermer xo'jaliklariga borib, ko'zdan kechirish orqali nazorat olib boradilar. Banklar tomonidan fermerlar, ayniqsa, yangi faoliyat boshlayotgan fermerlar uchun o'quv maslahat xizmatlari tashkil etiladi. AQShda qishloq xo'jaligini kreditlashga jamiyat rivojlanishiga hissa qo'shish tariqasida qaraladi, chunki agrobiznesning rivojlanishi kichik shahar va hududlar infratuzilmasining rivojlanishiga, agrofimlar, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlovchi korxonalarining paydo bo'lishiga olib keladi. AQShda banklar tomonidan qishloq xo'jaligi subyektlariga berilgan kreditlar bo'yicha muddati o'tgan kreditlar salmog'i 0,5 foizni tashkil qiladi.

Amerika banklaridan kredit olish uchun fermer bankka quyidagi hujjatlarni topshirishi lozim:

-federal soliqni to'laganligini tasdiqlovchi hujjat va biznes reja;

- sotib olinayotgan texnika yoki mulk bo'yicha boshlang'ich badal. Boshlang'ich badal miqdori olinayotgan kredit summasi va maqsadiga bog'liq (masalan, ko'chmas mulk uchun 20 %, qora mollar uchun 25 % ni tashkil etadi);

- kredit tarixi;

- daromadlari to'g'risida deklaratsiya;

- ta'minotning mavjudligi v.b;

- taqdim qilingan hujjatlar asosida banklar mijozlarning moliyaviy holatini, ularning kreditga va to'lovga layoqatligini tekshirib chiqqandan keyin mijoz bilan kredit shartnomasi imzolanadi.

AQSh shtatlari va okruglarida banklar va ularning assotsiatsiyalari oborotdagi bo'sh mablag'larni 3-5 foiz stavkada jalb qilib, 6-9 foiz bilan kreditlashga yo'naltiradi. AQSh va boshqa rivojlangan davlatlarda kredit tashkilotlari qishloq xo'jaligi sohasiga o'zgarmas va o'zgaruvchan foiz stavkalarida, o'zgaruvchan foiz stavka o'zgarmas muddat bo'yicha yoki aralash foiz stavka (o'zgaruvchan va o'zgarmas)da kreditlar ajratadi. Kreditlarni o'zgarmas foiz stavkalarida taqdim etganda, kredit bo'yicha foiz stavkalariga inflyatsiya darajasi va boshqa omillar ta'sir ko'rsatmaydi. O'zgaruvchan foiz stavkada beriladigan kreditlar bo'yicha foiz stavkasi moliya bozorining holatidan kelib chiqib o'zgarishi mumkin. Odatda, uzoq muddatli kreditlar bo'yicha o'zgaruvchan foiz stavkalar o'rnatiladi. Kredit va uning foiziga oid munosabatlar qishloq xo'jaligi korxonasi va kredit tashkiloti o'rtasida tuzilgan shartnomada aks ettiriladi.

AQShda qishloq xo'jaligi subyektlariga kreditlar turli muddatlarga beriladi. Masalan, fermalar uchun bino-inshootlar sotib olishga 20 yilga, yem-xashaklarni saqlash joylarini olish uchun 15 yilga, texnika-texnologiyalar uchun 10 yilga, omborxonalar uchun 8 yilga kreditlar ajratiladi. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi sharoitida ham AQSh banklari qishloq xo'jaligi subyektlarini kreditlash masalalariga ustuvorlik berilishi va kreditlar bo'yicha foiz stavkalarining oshirilmaganligining sababi, qishloq xo'jaligida iste'mol tovarlarining asosiy qismining yaratilishidadir.

Jahon moliyaviy iqtisodiy inqirozigacha Amerika banklari tomonidan qishloq xo'jaligi subyektlari, fermerlarga berilgan kreditlar bo'yicha o'rtacha foiz stavkalar yillik 8 foizni tashkil etgan. Qishloq xo'jaligi subyektlari faoliyatiga inqirozning salbiy oqibatlarini yumshatish maqsadida tijorat banklari Federal rezerv tizimidan pul mablag'larini iqtisodiyotga yo'naltirish sharti bilan foizsiz qarzlarni olib, ularning aksariyat qismini fermer xo'jaliklari faoliyatini qo'llab-quvvatlashga yo'naltirdi. Shu bois, 2011-yildan boshlab kreditlar bo'yicha foiz stavkalari 4 foizni tashkil qilmoqda.

AQShda 1916-yildan boshlab qishloq xo'jaligini kreditlashni muvofiqlashtirish masalalariga davlat siyosatining bir qismi sifatida e'tibor berila boshlangan. Shu vaqtdan boshlab AQSh Kongressi fermerlarni kreditlar tizimining asosi bo'lgan federal yerlar banklari tizimi (Federal Land Banks - FLBs)ni tashkil etgan. 1923-yildan boshlab o'rta muddatli kreditlash bo'yicha federal banklar tashkil etilgan. 1933-yilda qishloq xo'jaligi kooperativlarini kreditlash sohasida banklar tashkil etilgan.

Qishloq xo'jalik sohasiga davlatning aralashuvi past foizlarda kreditlar berish yoki fermerlar faoliyatini rivojlantirishga grantlar ajratishda namoyon bo'lgan. AQSh Qishloq xo'jaligi vazirligi tarkibida tashkil etilgan Fermerlar faoliyati bo'yicha ma'muriyat (FFM) va Tovar-kredit kooperatsiyasi qishloq xo'jaligiga kreditlar ajratuvchi nobank tashkilot bo'lib, kredit olish imkoniyatiga ega bo'lmagan, faoliyatini endi boshlagan, moliyaviy ahvoli nobarqaror bo'lgan fermerlarga kreditlar berish bilan shug'ullanadi. Fermerlar faoliyatini rivojlantirish uchun maqsadli dasturlarga kongress har yili fermerlar oladigan kreditlarning 8-10 foizi miqdorida resurslar ajratadi. Kreditlar fermerlarni rivojlantirish dasturlari ijrosini ta'minlashga, ko'p bolali oilalarni qo'llab-quvvatlashga, qishloq joylarida uy-joylar qurishga, fermerlarning ba'zi majburiyatlarini to'lashga yo'naltiriladi.

AQShda qishloq xo'jaligi sohasiga operatsion xarajatlar uchun qisqa muddatli kreditlar – chorva mollari, mineral o'g'itlar, urug'lik va boshqalar uchun 1 yildan 5 yilgacha muddatga, 5-5,5 foiz bilan, texnika

sotib olishga 7 yilgacha, yer sotib olishga 40 yilgacha, o'rtacha 6-6,5 foiz stavkasi bilan ajratiladi. Uzoq muddatli kreditlashda fermerlarning moliyaviy ahvoli doimiy ravishda monitoring qilib boriladi va uning ahvolidan kelib chiqib kredit bo'yicha foiz stavkalar qayta ko'rib chiqiladi. Agar uning moliyaviy ahvoli yaxshilanadigan bo'lsa, u kreditlashning odatdagi tizimiga o'tkaziladi.

AQSh va qator rivojlangan davlatlarda agrar sohani davlat tomonidan boshqarishning muhim dastagi – imtiyozli kreditlash hisoblanadi. Imtiyozli kreditlarni ajratish davlat dasturlari va boshqa tadbirlar orqali amalga oshiriladi.

Imtiyozli kreditlashning asosiy tamoyili kreditning amaldagi foiz stavkasini yoki uning bir qismini byudjet mablag'lari hisobidan qoplab berishdan iborat.

Davlat iqtisodiyotning joriy talablaridan kelib chiqib istiqbolli tarmoqlar va ustuvor yo'nalishlar rivojlanishini rag'batlantirish uchun imtiyozli kreditlash mexanizmidan foydalanadi. Bunday mexanizm qishloq xo'jaligining barcha sohalarini qamrab olishi bilan birgalikda ularning rivojlanishiga sharoit yaratadi va tarmoq rivojini rag'batlantiradi.

AQSh davlati iqtisodiy siyosatning joriy holatidan kelib chiqib imtiyozli kreditlash shartlarini o'zgartirib boradi. Kooperativ tashkilotlar, yangi texnika, texnologiyalar, ixtirolarni qo'llaydigan xo'jaliklar, yosh fermerlarga juda ko'p imtiyozlar asosida kreditlar beriladi. Bunday kreditlarni oluvchi xo'jaliklar davlat tomonidan qo'yilgan talablar va mezonlarga javob bera olishi lozim. Masalan, fermer xo'jaligining faoliyat ko'lami, qiymati, daromadlilik darajasi, imtiyozli kredit olishga talabgorning yoshi, uning kasbiy malakasi va tayyorgarligi va boshqalarga e'tibor qaratiladi.

Fermer krediti federal tizimi AQShda fermer xo'jaliklarini kreditlashtiruvchi asosiy bo'g'inlardan bo'lib qolmoqda. Qator vositachilar orqali fermerlarga kreditlar berish va boshqa moliyaviy xizmatlarni ko'rsatish amalga oshirilmoqda. Bular:

- aholi mablag'larini depozit shaklida akkumulyatsiya qiluvchi tijorat banklari;
- pul bozorining bo'sh pul fondlarini jalb qiluvchi, qishloq xo'jalik kredit kooperatsiyalari;
- davlat byudjetining mablag'lari hisobidan amalga oshiriluvchi okrug, mintaqa, federal darajadagi maxsus davlat dasturlari;
- a'zolarining jamoaviy majburiyatiga asoslangan kredit uyushmalar;
- tovar kreditlarini beruvchi yirik agrobiznes korxonalarini;
- trust funksiyalarini bajaruvchi sug'urta kompaniyalari, pensiya fondlari va boshqa iqtisodiy institutlar;
- ko'p sonli yakka tartibdagi kreditorlar.

Bu manbalarning barchasi AQSh Fermer krediti tizimi (FKT) va Fermerlarga xizmat ko'rsatish agentligi (USDA Farm Service Agency) tarkibiga kiradi. Yirik tijorat banklari qishloq joylarida joylashgan o'z filiallari va kichik banklar orqali fermerlarga kreditlar ajratadi. Amerika bankirlari assotsiatsiyasi (American Bankers Association) baholashicha 8681 turdagi banklar qishloq xo'jaligini kreditlash bilan shug'ullanadi.

Qishloq xo'jaligini kreditlashda Farm Credit Systemning roli katta bo'lib, bu o'ziga xos nodavlat tashkiloti bo'lsada, faoliyati davlat (Government-Sponsored Enterprise - GSE) tomonidan qo'llab-quvvatlanadi, ammo u davlat tomonidan kafolatlangan kreditlarni ajratmaydi. Fermer kredit tizimi tijorat tashkiloti bo'lib, uning maqsadi o'z faoliyatida foyda olishdan iborat. Shu bilan birgalikda, qonunlar bu tashkilotga, birinchi navbatda, qishloq joylaridagi korxonalar, tashkilotlar va fermerlarga xizmat ko'rsatish majburiyatini yuklaydi. Federal qonunchilikka muvofiq Fermer kredit tizimi soliqlar bo'yicha imtiyozlarga ega va bu, o'z navbatida, ularga kredit resurslar bozorida arzon kreditlar olish imkonini beradi. Bugungi kunda AQShda fermerlar va rancho egalari beriladigan kreditlarning uchdan bir qismi Fermer krediti tizimi tomonidan ta'minlanadi. Fermer krediti tizimi AQSh hukumatining tarkibiy qismi bo'lgan Fermer krediti bo'yicha

ma'muriyat (*Farm Credit Administration - FCA*) tomonidan muvofiqlashtiriladi. *Farm Credit Administration – FCA* FKT barqaror faoliyat olib borishi, uning boshqa moliya institutlari bilan raqobatdoshligini ta'minlash bo'yicha faoliyat olib boradi.

Fermerlarga xizmat ko'rsatish agentligi (*USDA Farm Service Agency*)ning muhim funksiyalaridan biri fermerlar tijorat banklaridan yoki FKTdan kredit ola olmagan sharoitda, ularga kreditlar berishi mumkin. Odatda, bunday kreditlar fermerlarning moliyaviy ahvoli yomonlashganda, tabiiy ofat va bozor konyunkturasi o'zgarishi natijasida fermerlar yo'qotishlar hamda talofat ko'rgan hollarda amalga oshiriladi. Ba'zi kreditlar subsidiyalashtirilgan kreditlar deyilib, ular bo'yicha foiz stavkalari moliya bozorlaridagi foiz stavkalardan juda past miqdorda bo'ladi. Bunday kreditlar olish uchun:

-fermer moliyaviy holati to'g'risida to'liq va ishonchli ma'lumot taqdim etishi;

-olinadigan kredit va u bo'yicha foizlarni shartnomada kelishilgan muddatda va summada qaytarib to'lashi mumkinligini asoslashi lozim.

60-jadval

AQShda fermerlarga ajratiladigan kreditlarning qoidalari

Dastur nomi	Kreditning maksimal miqdori	Kreditlash shartlari	Kreditdan foydalanish maqsadi
Asosiy vositalarni sotib olishga	200 ming doll.	- 40 yilgacha; - agentlikning xarajatlariga asosan foizlar belgilanadi; - stavka 5%, agar 50% kredit boshqa kreditordan olingan bo'lsa	- yer sotib olish; - bino, inshootlar qurishga; - yer va suv resurslari holatini yaxshilashga
Faoliyatini boshlayotgan	Mulk qiymatining	- 15 yil; - foiz stavka 4%	ferma yoki rancho sotib olish

<i>fermerlarga</i>	<i>40 % i</i>		
<i>Aylanma aktivlarni sotib olishga kredit</i>	<i>200 ming doll.</i>	<ul style="list-style-type: none"> - 1 yildan 7 yilgacha; -foizlar agentlikning xarajatlariga asoslanadi; - foiz stavka subsidirlashtirilishi mumkin 	<ul style="list-style-type: none"> - qora mol, parranda,yem-xashak, urug'lik, ximikatlar, uskunalar sotib olishga; - yer va suv resurslarini yaxshilash; -ma'lum darajada mavjud qarzdorlikni qayta moliyalashtirish
<i>Favqulotda kredit</i>	<i>Fermada 100% yo'qotishlar bo'lganda 500 ming doll. Barcha kreditlar bo'yicha</i>	<ul style="list-style-type: none"> - aylanma mablag'lar uchun 1 yildan 7 yilgacha; - ko'chmas mulk bo'yicha yo'qotishlarni qoplash uchun 40 yilgacha; - foiz stavka 3,75% 	<ul style="list-style-type: none"> - fermer xo'jaligining ba'zi elementlarini qayta tiklash; - tabiiy ofat bilan bog'liq ishlab chiqarish xarajatlarini to'lash; - fermer oilasi yashashi bilan bog'liq xarajatlarni to'lash; - fermer xo'jaligini qayta tashkil etish; - mavjud qarzdorlikni qayta moliyalashtirish
<i>Agentlik kafolati ostida oborot aktivlarni</i>	<i>899 ming doll.</i>	<ul style="list-style-type: none"> - 1 yildan 7 yilgacha; - foiz stavkalari o'rtacha bozor 	<ul style="list-style-type: none"> - qora mol, paranda,yem-xashak, urug'lik, ximikatlar,

<i>sotib olish uchun kredit</i>		<i>stavkalaridan yuqori bo'lmagan holda;</i> <i>- subsidiyalangan foiz stavka 4 foizdan past bo'lishi mumkin</i>	<i>uskunalar sotib olishga;</i> <i>- yer va suv resurslarini yaxshilash;</i> <i>-ma'lum darajada mavjud qarzdorlikni qayta moliyalashtirish</i>
<i>Agentlik kafolati ostida asosiy vositalarni sotib olish</i>	<i>899 ming doll. (inflyatsiyadan kelib chiqib o'zgartirishlar bo'lishi mumkin)</i>	<i>- 40 yilgacha;</i> <i>- foiz stavkalari o'rtacha bozor stavkalaridan yuqori bo'lmagan holda</i>	<i>- yer sotib olish;</i> <i>-bino-inshootlar qurish;</i> <i>-yer va suv resurslarini yaxshilash</i>

AQShda qishloq xo'jaligiga beriladigan kreditlarning xususiyatlaridan kelib chiqib uch asosiy guruhga bo'lish mumkin:

-moliyaviy ahvoli qoniqarsiz bo'lgan, moliyaviy va moddiy resurslari yetarli bo'lmagan qishloq xo'jaligi korxonalarini federal shtatlarning dasturlari asosida kreditlanadi;

- qishloq xo'jaligida to'liq va qisman band bo'lgan fermerlar tijorat banklari tomonidan kreditlanadi;

-yirik tijorat fermalar asosan FKTdan va sug'urta kompaniyalari orqali kreditlar olishi mumkin.

AQShda qishloq xo'jaligi korxonalarini yalpi xarajatlarining 35-70% i kreditlar hisobidan moliyalashtiriladi. Ko'chmas mulk sotib olishda bitimning 70% miqdorida mashina, asbob-uskunalar sotib olishda 40% dan 70% gacha, chorva mollari sotib olishda 50%, oborot kapital bilan bog'liq xarajatlar 100 % gacha moliyalashtirilishi mumkin. Mashina, texnika vositalari, ko'chmas mulk sotib olish uchun uzoq muddatli kreditlar berilsa, oborot kapitalning ximikat, urug'lik, o'g'it, yoqilg'i va boshqa turlari uchun qisqa muddatli kreditlar beriladi va ularni to'lash muddati 30 kundan boshlanishi mumkin. Ma'lumotlarga qaraganda, Angliya, Germaniya, Fransiya, Italiya,

Belgiya va qator Skandinaviya davlatlari qishloq xo'jaligi korxonalarining asosiy kapitalida qarz mablag'larining hajmi yuqori darajaga ega. Germaniyada qishloq xo'jaligiga imtiyozli agrar kreditlar beriladi. Agrar kreditlar dasturi va investitsion rag'batlantirish dasturiga asosan yillik 1 foiz stavkasida yoki olingan kreditlar bo'yicha foiz stavkalarni 4-7 foizga tushirish yo'li bilan amalga oshiriladi¹⁰.

Quyidagi tayanch so'zlarga ta'rif bering

Dehqon xo'jaligi	Byudjetdan tashqari jamg'arma
Fermer xo'jaligi	Kredit liniyasi
Oilaviy tadbirkorlik	Sug'urtalash
Kontraktatsiya shartnomasi	Yordamchi xo'jalik

O'z bilimini tekshirish bo'yicha savollar

1. Qishloq xo'jaligini kreditlash turlarini aytib bering.
2. Budjetdan tashqari jamg'armalar hisobidan kreditlash shartlarini keltiring.
3. Kontraktatsiya summasini aniqlash va kontraktatsiya shartnomasini tuzish shartlari.
4. Qishloq xo'jalik mahsulotlarini sug'urta qilish tartibi.
5. Chorvachilikni kreditlash va uning xususiyatlari.
6. Qishloq xo'jaligini mikrokreditlash masalalari.

¹⁰ Karen Gordon Mills, Brayden McCarthy "The State of Small Business Lending: Credit Access during the Recovery and How Technology May Change the Game" "Working Paper 15-004 July 22, 2014, p.3.

XII. BOB. BANKLARNING FOIZ SIYOSATI.

1-§. Tijorat banklarining foiz siyosati to‘g‘risida tushuncha.

Tijorat banklari daromadlarining shakllanishi ularning foiz siyosati orqali amalga oshiriladi. Bank kredit bera turib mijozning faoliyatini moliyaviy jihatdan qo‘llab-quvvatlab uning foyda olishi uchun shart-sharoit yaratar ekan, demak, bu orqali o‘zining maqsadli manfaatini ham amalga oshirgan bo‘ladi. Bank boshqaruvida foiz siyosatini ishlab chiqish va boshqarish muhim o‘rin tutadi. Tijorat banklarining **foiz siyosati** bankning umumiy siyosatini muhim elementlaridan biri sifatida bankning pul mablag‘larini jalb qilish va joylashtirish sohasida foizlar o‘rnatish bilan bog‘liq chora-tadbirlar majmuasidan iborat bo‘lib, bankning likvidligi va rentabelligini ta‘minlashga yo‘naltirilgan. Foiz siyosatiga kengroq ta‘rif beradigan bo‘lsak, u foiz stavkalarini boshqarish orqali iqtisodiy munosabatlarni muvofiqlashtirishga qaratilgan chora-tadbirlar yig‘indisidir. Shu bois, foiz siyosati bank operatsiyalarining samarali bo‘lishini va bank faoliyatining barqarorligini ta‘minlashning asosi hisoblanib tijorat bankining sof foiz daromadini ko‘paytirish va bank balansi likvidliligini boshqarishga yo‘naltiriladi.

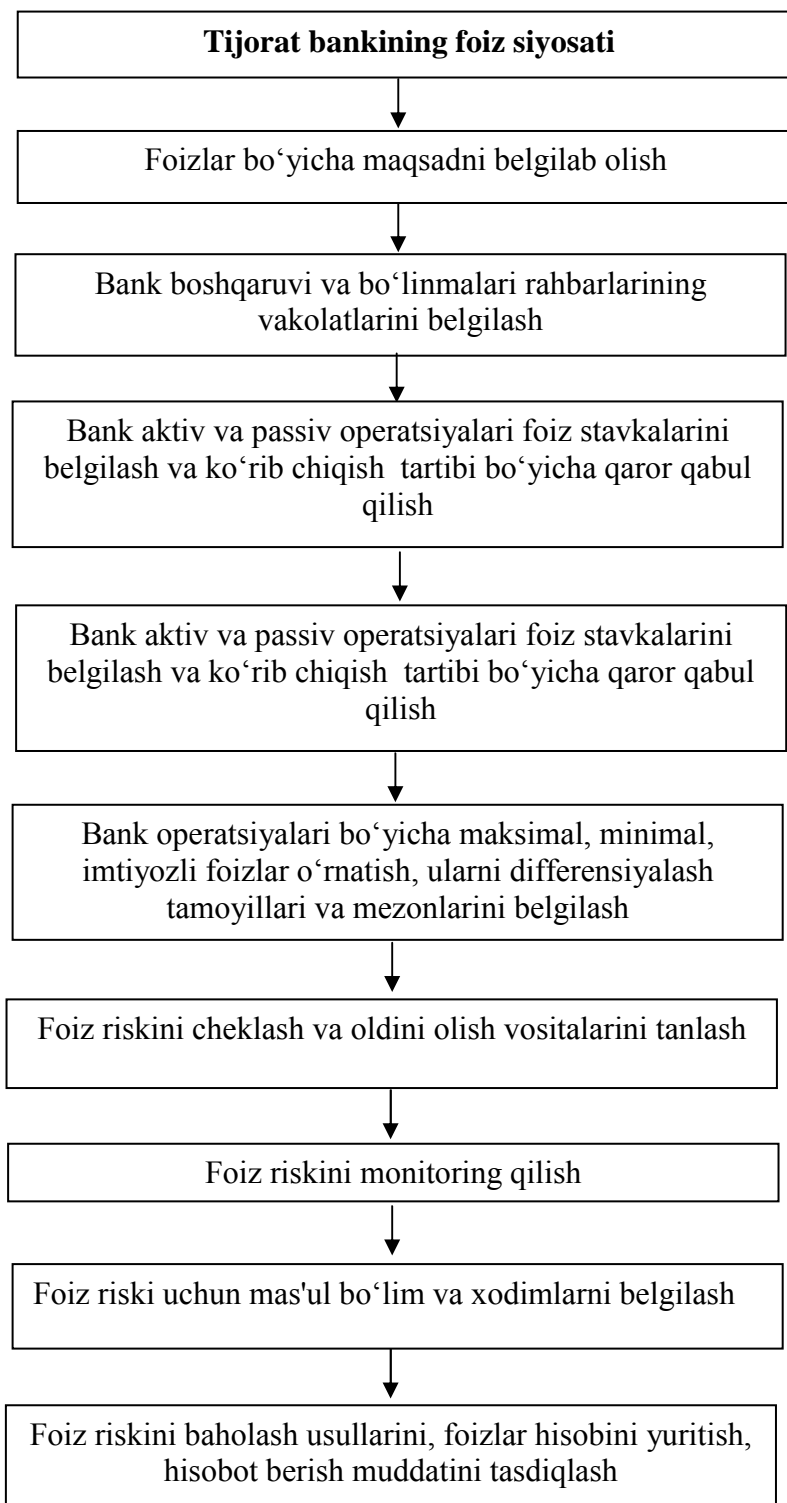
Tijorat banklarining foiz siyosati va uni amalga oshirishga ichki va tashqi omillar ta‘sir ko‘rsatadi.

Foiz siyosatiga ta‘sir qiluvchi **tashqi omillarga** quyidagilarni kiritish mumkin:

- Moliya bozorining holati.
- Mamlakatda mavjud inflyatsiya darajasi.
- Bankaro raqobat va bank xizmatlariga bo‘lgan talab.
- Pul bozoridagi taklif.
- Markaziy bankning pul – kredit siyosati.
- Iqtisodiyot tarmoqlari va hududlar rivojlanishining o‘ziga xos xususiyatlari.

Foiz siyosatiga ta‘sir qiluvchi **ichki omillarga** quyidagilar kiradi:

- Bank xizmatlarining ko‘lami va turlari.
- Bank mijozlarining tarkibi va moliyaviy holati.
- Bank xodimlarining malakasi va tajribasi.
- Bank resurs bazasining barqarorligi, miqdori, hajmi, muddati va hokazo.

24-rasm. Tijorat banki foiz siyosatini shakllantirish bosqichlari

Banklarning foiz siyosati bankka jalb qilingan resurslar va ularni aktivlarga joylashtirish davomida ularning miqdori, muddati va foizlarida muvofiqlik bo'lishini ta'minlashga yo'naltiriladi. Jalb qilingan mablag'lar va ularni aktivlarga joylashtirishda foizlarning nomutanosib bo'lishi, aktivlar bo'yicha olingan foizlar jalb qilingan mablag'lar bo'yicha foizlar to'lashga yetarli bo'lmasdan foiz riskini yuzaga keltirib yo'qotishlarga olib kelishi mumkin.

Odatda **passiv operatsiyalar bo'yicha foiz stavkalarini** shakllantirishda quyidagi omillarga, ya'ni:

- jalb qilingan resurslar bo'yicha foiz stavkalari muddati, hajmi, mijoz tavsifi, pul mablag'lari qaysi valyutada jalb qilinganligi va boshqalar;

- Markaziy bankning qayta moliyalash stavkasi va majburiy rezerv me'yoriga;

- jalb qilingan mablag'lar bo'yicha real foiz stavka o'rnatilganligiga, ya'ni aktiv operatsiyalar bo'yicha o'rnatilishi mumkin bo'lgan foiz stavkasi va marja miqdorini hisobga olgan holda o'rnatilishiga bog'liq bo'ladi.

Tijorat banklarining resurslarni jalb qilish bo'yicha foiz siyosati ularning depozit siyosati singari quyidagi omillarga:

- resurslarni jalb qilish borasida qo'llaniladigan bank vositalari va usullariga;

- depozit munosabatlarining subyektlari (jismoniy va yuridik shaxslar)ga;

- resurslarni jalb qilish muddatlari (qisqa muddatli, o'rta muddatli yoki uzoq muddatli foiz siyosati)ga;

- mablag'larni jalb qilish maqsadlari (investitsiya uchun, kreditlash yoki joriy likvidlikni ta'minlash va h.k)ga;

- jalb qilingan resurslar bo'yicha baho siyosati va amalga oshirilgan operatsiyalarning risklilik darajasiga bog'liq bo'ladi.

Mablag'larni jalb qilish borasida tijorat banklarining foiz siyosati quyidagi tamoyillarga tayanadi:

- bankka jalb qilingan mablag‘larning miqdori va bankda saqlanish muddatiga qarab foiz stavkalarini differentsiyalash tamoyili;

- jamg‘armalar bo‘yicha foizlarni differentsiyalashda “ijtimoiylik” (bolalar, yoshlar, yosh oilalar, qariyalar uchun, Davlat dasturlarida belgilangan yo‘nalishlar bo‘yicha imtiyozli jamg‘armalar) tamoyili;

- bank faoliyatining rentabelligini ta‘minlash tamoyili;

- jamg‘armachilar mablag‘larini saqlash va himoya qilish tamoyili va boshqalar.

Aholi jamg‘armalari bank resurslarining bir qismini tashkil etganligi bois ular bo‘yicha foiz stavkalarini o‘rnatishda jamg‘armaning miqdori va muddatiga e‘tibor berish lozim. Chunki depozitlar bo‘yicha foiz stavkalarining o‘zgarishi kredit bahosining ham o‘zgarishiga olib keladi.

Banklarning mablag‘larni jalb qilish borasidagi foiz siyosatining asosiy prinsipi – minimum xarajatlar bilan bank faoliyatini samarali olib borish uchun zarur bo‘lgan optimal miqdor va muddatdagi passivlar tarkibini ta‘minlashdan iborat.

Bankning foiz siyosatida mablag‘larni jalb qilishda ularning qiymatiga o‘z ta‘sirini o‘tkazuvchi boshqa omillar ham mavjud. Bular:

1. Markaziy bankning majburiy zaxiralariga ajratmalar normasi miqdori va ba‘zi jalb qilingan mablag‘larning turiga qarab bu normalarning turlichaligi;

2. Mijozlarni jalb qilish va ularga xizmat ko‘rsatish bilan bog‘liq bankning operatsion xarajatlari darajasi;

3. Bank reklamasiga sarflanadigan xarajatlar;

4. Bank mablag‘larining oborotdan chetlashtirilishi va daromad keltirmaydigan operatsiyalarga jalb qilinishi;

5. Jalb qilingan mablag‘larning miqdori va muddati, ular bo‘yicha foiz hisoblash va to‘lash tartibi va boshqalardir.

Bank resurslarini joylashtirish sohasida bankning foiz siyosatida:

- O‘zbekiston respublikasi Markaziy bankining qayta moliyalash stavkasi miqdorini;

- resurslarni aniq vositalar (tijorat krediti, iste'mol krediti, banklararo kredit, majburiyatlarni to'lash va b.)ga joylashtirishning bozor shartlariga rioya qilish;

- aktiv operatsiyalarning muddati, hajmi, qiymati, valyutasidan kelib qo'shimcha resurslarni jalb qilish bo'yicha bankning imkoniyatlari;

- bankning o'z mijozlari, yuridik va jismoniy shaxslar hamda boshqa banklar bilan hamkorlik munosabatlarini inobatga olish lozim.

Tijorat banklarining **aktiv operatsiyalari bo'yicha foiz stavkalarini** shakllantirishda quyidagi omillarni, ya'ni:

- Markaziy bankning qayta moliyalash stavkasini;
- Bozor konyunkturasini;
- Jalb qilingan mablag'lar bahosini yoki mablag'larni jalb qilishga sarflangan xarajatlarni;
- Bank mablag'i hisobidan moliyalashtiriladigan loyihaning jozibadorligi yoki risk darajasini;
- Mijozning moliyaviy holati, likvidliligi kreditga va to'lovga layoqatliligi va boshqalarni inobatga olish lozim.

Tijorat bankining kredit siyosati "baho-foyda-foiz" mexanizmiga tayanadi. Kreditga talabning oshib borishi ssuda kapitaliga bo'lgan talab va taklif o'rtasidagi nisbatining o'zgarishiga olib keladi, ssudalar bo'yicha foiz stavkalar oshadi. Bu o'z navbatida kreditlashning ko'lami va hajmini ko'paytiradi, bank tomonidan qo'shimcha kredit pullar muomalaga chiqariladi, bankning likvidlilik kvotasi kamayadi. Odatda bank foiz stavkasining yuqori va past chegaralari belgilanadi. Kredit bo'yicha foiz stavkaning yuqori chegarasi bozor munosabatlari asosida talab va taklifdan kelib chiqib shakllanadi. Foiz stavkasining past chegarasi bankning mablag'larni jalb qilish bilan bog'liq xarajatlari va kredit tashkiloti faoliyatini olib borishga ketgan sarflardan kelib chiqib belgilanadi.

Tijorat banklarining resurslarni joylashtirish bo'yicha foiz siyosatining asosiy tamoyili – aktivlarning balanslashtirilgan tarkibi va joylashtirilgan resurslarning minimal darajadagi riskiga erishgan holda

bankning maksimal daromad olishini ta'minlashdan iborat bo'lib u quyidagi tamoyillarga tayanadi:

- mablag'larni joylashtirish yo'nalishi, muddati, mijozning moliyaviy holati, likvidliligi, to'lovga layoqati, ta'minot darajasiga qarab foizlarni differentsiyalash;

- bank operatsiyalarining (resurslarning real bahosidan kelib chiqib) rentabelligini ta'minlash;

- yuqori darajada likvidlilikga erishish va uni barqaror ushlab;

- aktiv operatsiyalarga joylashtirilayotgan mijozlar mablag'larining maksimal qaytib kelishiga erishish tamoyillaridir.

Tijorat banklari foiz siyosatini amalga oshirishda foiz marjasini hisoblab boradi. **Foiz marjasi** foizli daromadlar va foizli xarajatlar o'rtasidagi farqni tashkil etadi, yoki bank tomonidan jalb qilingan resurslar uchun amalga oshirilgan to'lovlar va joylashtirilgan mablag'lardan olingan foizlar o'rtasidagi farq foiz marjasi sifatida shakllanadi. Foiz marja bank bo'yicha umumiy hamda alohida olingan moddalar bo'yicha ham aniqlanishi mumkin. Foiz marjaning salmog'ini aniqlash uchun foiz marjasi koeffitsiyenti qo'llaniladi. Foiz marjasi koeffitsiyenti tijorat banki marjasining haqiqiy va yetarli bo'lgan miqdorini ko'rsatadi. Foiz marjasi miqdorining haqiqiy holati **foiz marjasi koeffitsiyenti (Khfm)** quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi va u bank foydasida foiz miqdorining hajmi qancha ekanligini ko'rsatadi.

Khfm = (Of - Tf) / A o'q yoki **Khfm** = (olingan foizlar - shu davrda to'langan foizlar) / daromad keltiruvchi aktivlarning o'rtacha qoldig'i;

Bu yerda:

Of – olingan foizlar,

Tf – to'langan foizlar,

Ao'q - daromad keltiruvchi aktivlarning o'rtacha qoldig'i

Shuningdek, banklarda foiz marjaning minimal yetarlilik darajasini ham aniqlash mumkin.

Bank tomonidan olingan marja uning xarajatlarini qoplashga yetarliligini foiz marjaning yetarlilik koeffitsiyenti (**Kfme**) orqali aniqlanadi.

$(\mathbf{Kfme}) = ((X_o - T_f) + (B_{Ax} - B_x)) / A_o'q$ yoki $(\mathbf{Kfme}) = (\text{Oper. xarajatlar} - \text{to'langan foizlar}) + (\text{boshqaruv appar.xarajatlari} - \text{boshqa xarajatlar}) / \text{daromad keltiruvchi aktivlarning o'rtacha qoldig'i};$

Bu yerda:

X_o – operativ xarajatlar,

T_f – to'langan foizlar,

B_{Ax} – boshqaruv apparati xarajatlari,

B_x – boshqa xarajatlar (bankning nokredit xarakterdagi operatsiyalari, MYU inkassatsiya, turli to'lovlar va boshqalar bo'yicha xarajatlari),

$A_o'q$ - daromad keltiruvchi aktivlarning o'rtacha qoldig'i.

Foiz marjasining yetarlilik koeffitsiyentini aniqlash muhim ahamiyatga ega bo'lib kelajakda foiz marjasi miqdorini prognozlash imkoniyatini beradi. Aktiv operatsiyalar bo'yicha foizlarning minimal miqdorini shakllantirishda foiz marjasining yetarli miqdori asos qilib olinadi va ushbu miqdorga inflyatsiyani hisobga olgan holda resurslarning real qiymatini qo'shish orqali aniqlanadi.

Bank aynan kredit operatsiyalari bo'yicha ham haqiqiy foiz marjasini hisob-kitob qilishi mumkin. Tijorat banklarining kredit operatsiyalari bo'yicha foiz marjasi koeffitsiyenti (**Khfm kred. oper.**)ni quyidagi formula bo'yicha aniqlashimiz mumkin:

$\mathbf{Khfm\ kred.\ oper} = (K_f - R_{tf}) / K_o'q$ yoki $\mathbf{Khfm\ kred.\ oper.} = (\text{kredit bo'yicha olingan foizlar} - \text{kredit resurs bo'yicha to'langan foizlar}) / \text{shu davrdagi kredit qarzdorlikning o'rtacha qoldig'i};$

Bu yerda: K_f – kreditdan olingan foizlar,

R_{tf} - kredit resurs bo'yicha to'langan foizlar,

$K_o'q$ - shu davrdagi kredit qarzdorlikning o'rtacha qoldig'i.

Tijorat banklarining foiz siyosati ular faoliyatining tijorat xarakteri bilan bog'liq bo'lganligi sababli foiz siyosati bankning foyda olishiga yoki foyda olish uchun barcha sharoitlarni yaratishga, depozitlar va

kredit operatsiyalari bo'yicha foizlarni muvofiqlashtirish va ularni bankka foyda keltiradigan darajada o'rnatish orqali bank operatsiyalari va faoliyati rentabelligini ta'minlash, depozit va ssuda operatsiyalarining summalari, foizlari, muddatlari bo'yicha bir-biriga aloqadorligi va mutanosibligini ta'minlash, bank balansi likvidligini ta'minlash, foiz riskini minimallashtirish va boshqalarni ta'minlashga zamin yaratadi.

Tijorat banklari foiz siyosatining samaradorligi resurslarni jalb qilish va ularni joylashtirish borasida foizlarni optimal o'rnatish va ularni boshqarish orqali yuqori foyda olish bilan birga omonatchilarning omonatlarining ijtimoiy-iqtisodiy kafolatlanganligini ta'minlashdan iboratligi bilan belgilanadi.

Banklar foiz siyosatini amalga oshirishda omonatlar bo'yicha to'laydigan foizni ularning o'zlari taqdim etadigan ssudalar uchun oladigan ssuda foizidan pastroq qilib belgilaydi. Sodda qilib aytganda, olingan va to'langan foizlarning summalari o'rtasidagi farq banklarning foydasini asosini tashkil etadi. Bank foydasiga boshqa turdagi operatsiyalardan ko'rilgan daromadlar ham kiradi. Bank foydaning bir qismini soliqlarni to'lashga, o'z xarajatlarini (bank xizmatchilariga, xodimlariga ish haqi to'lash, binolarni saqlash, idora chiqimlari, reklama xarajatlari, transport xarajatlari va boshqalar uchun mablag' sarflash) qoplashga ishlatadi, soliqlar to'lagandan qolgan qismi esa bankning sof foydasini tashkil etadi.

Ma'lumki, tijorat banklari yuqori foyda olish maqsadida o'zlarining foiz siyosatini yuritadilar. Ammo, banklarda yuqori foyda olish imkoniyatlari keng bo'lsada, ular bu imkoniyatlardan ehtiyotkorlik bilan foydalanishlari lozim. Chunki yuqori foyda olish doimo yuqori riskli jarayonlarni amalga oshirishni talab etadi. Yuqori risk ostida faoliyat olib borish hamma vaqt ham muvaffaqiyat keltirmasligi mumkin. Birinchidan, katta marja ortidan quvish mijozlardan mahrum bo'lib qolishga olib kelishi muqarrar, chunki ular haddan tashqari yuqori qo'yilgan foiz stavkali kreditlardan voz kechishlari mumkin. Ikkinchidan, banklararo raqobat sharoitida boshqa tijorat banklari bir qadar samaraliroq ishlar uchun ancha arzon kreditlar taklif etishlari

mumkin. Foyda olish qoidasi tijorat banklari faoliyatining asosiy qoidalaridan hisoblanadi va bunday maqsadni qo‘ymagan bank bozor munosabatlari sharoitida to‘laqonli faoliyat ko‘rsata olmaydi. Bank tijoratining bu qoidasi asosan “Arzonroq sotib olish, qimmatroq sotish” formulasi orqali amalga oshadi. Biroq, bu qoidaga nafaqat iqtisodiy jihatdan, balki ijtimoiy jihatdan ham yondashmoq lozim.

2-§. Kredit bo‘yicha foiz stavkalarining vujudga kelishi va unga ta’sir qiluvchi omillar.

Barcha tovarlarga bo‘lgani kabi kredit uchun ham narx (narxning asosini tashkil qiluvchi foiz stavkalari) talab va taklif asosida vujudga keladi. Buni sxematik tarzda quyidagicha ko‘rishimiz mumkin.

Alohida kelishuvlar bo‘yicha foiz stavkasining vujudga keladi.

25-rasm. Kredit bo‘yicha foiz stavkani shakllanish elementlari

Kredit bo‘yicha foiz stavkalar pul bozorida kreditga bo‘lgan talab va taklif asosida shakllanadi. Talab va taklifning darajasi kredit bahosining qimmat yoki arzon bo‘lishiga asos bo‘lishi mumkin. Kredit bahosining asosini u bo‘yicha o‘rnatilgan foiz stavka tashkil qiladi, lekin hamma vaqt ham kreditning foizi uning bahosini o‘zida ifoda qilmaydi. Kreditning bahosi kredit bo‘yicha foiz stavkadan tashqari turli komission to‘lovlar, ssuda hisobvaraqlarini ochish, yuritish, kredit berish va to‘lash bilan bog‘liq boshqa to‘lovlarni o‘zida aks ettiradi. Ba’zi

davlatlarda kreditning bahosi kreditning to'liq qiymati deb ham yuritiladi.

Tijorat banklari o'z foiz siyosati doirasida faoliyat olib borishi bilan birga ba'zi bir omillar bank kreditlari bo'yicha foiz stavkalarini o'zgartirib turishni taqozo qilishi mumkin. Bu sohadagi tashqi omillarga:

1. Mamlakatdagi pul-kredit siyosatining holati ta'sir ko'rsatishi mumkin. Markaziy bank tomonidan foiz stavkalariga ta'sir o'tkazish orqali iqtisodiyot tarmoqlariga yo'naltirilayotgan kreditlar hajmini ko'paytirishi yoki kamaytirishi, iqtisodiyot va pul muomalasining holatiga qarab kreditni arzonlashtirishi yoki qimmatlashtirishi mumkin. Foiz stavkalarni muvofiqlashtirish orqali Markaziy bank tijorat banklari bilan munosabatlarini kengaytiradi. Foiz stavkalarining kamayishi bank kreditlarining hajmini oshirishga zamin yaratadi, tijorat bankining Markaziy bankdagi zaxira mablag'larining hajmi ham ortadi. Foiz stavkaning oshirilishi bank kreditlari hajmining va tijorat bankining Markaziy bankdagi zaxira hisobvarag'idagi mablag'larning kamayishiga olib keladi.

2. Kredit resurslari va xizmatlari bozoridagi raqobat ham kreditlar bo'yicha o'rnatiladigan foiz stavkalariga ta'sir ko'rsatib, past foiz stavkalarda kredit berish orqali mijozlar sonini va ularga yo'naltiriladigan kreditlar hajmini oshirishga olib keladi.

3. Inflyatsiya baholar oshishi bilan xarakterlanadi va u albatta kreditlar bo'yicha foizlar o'zgarishiga ham ta'sir ko'rsatadi. Inflyatsiya sur'atlaridan kelib chiqib berilgan kreditlar bo'yicha ularning inflyatsiyaga uchrash salmog'ini oldindan taxminiy hisob-kitob qilish va qadrsizlanishning oldini olish choralarini ko'rish lozim. Bu chora berilgan kreditlar bo'yicha foiz stavkalarini o'zgartirishni taqozo etadi. Chunki tijorat banklari bergan kreditlaridan oladigan foizlar bozor stavkasi darajasidan kam bo'lmasligi, inflyatsiya sur'atlaridan kutilayotgan qiymat qadrsizlanishini qoplay oladigan, bank barqarorligiga salbiy ta'sir ko'rsatmaydigan darajada bo'lishi lozim.

4. Pul bozoridagi talab va taklif ham foiz stavkasining oshishi yoki kamayishiga olib kelishi mumkin. Foiz stavka oshganida kredit bo'yicha taklif ham oshadi, aksincha taklif kamayadi. Chunki foiz oshganda mijozlar kreditdan ko'ra o'zida mavjud resurslardan foydalanishga harakat qilishadi. Kreditga bo'lgan talabda aksincha holatni ko'rishimiz mumkin, ya'ni, foiz stavka oshganda kreditga bo'lgan talab kamayadi, foiz stavka kamayganda kreditga talab oshadi. Erkin bozor munosabatlari sharoitida mazkur talab va taklif kreditning bozor qiymatini shakllantiradi. Agar kreditning bahosi bozor bahosidan yuqori bo'lsa pul mablag'lari bo'yicha taklif yuqoriligini, agar kredit bahosi bozor bahosidan kam bo'lsa bu pul mablag'larning yetishmovchiligini ko'rsatadi.

5. Valyutani ayirboshlash kursi xorijiy davlatlarda investitsiya va kreditlar bo'yicha foiz stavkalarining yuqori bo'lgan hollarda milliy valyutadagi investitsiyalarning foiz stavkasini ham yuqori o'rnatish orqali milliy valyuta kursining tushib ketishining oldini olish mumkin. Shuningdek, bank risklari darajasi, kreditdan foyda olish, mijozlarning turi, faoliyati xususiyatlari, barqarorligi, ularning joylashuv o'rni va boshqalar ham kredit munosabatlarini o'rnatish va kredit bahosini belgilashda muhim ahamiyatga ega.

Kreditning asosiy sharti – bu kredit uchun haq to'lash. Bu haq kreditga berilgan mablag'ga nisbatan foiz hisobida olinganidan uni kreditning foiz stavkasi deb yuritiladi. Kreditning foiz stavkasi pul bozorida amal qiladi. Bozorga chiqarilgan pulning narxi foizda belgilanadi. Boshqa tovarlardan farqli o'laroq kreditning narxi – bu uning mijozning moliyaviy mablag'ga bo'lgan ehtiyojini qondirishdek xususiyatidan foydalanilganlik uchun beriladigan haq hisoblanadi. Kredit kapital sifatida odatdagi to'lov yoki xarid vositasida ishlatiladi. Shuning uchun ham qarz oluvchi shaxs pul egasiga foiz stavkasini to'laydi.

Foiz stavkasining turi, miqdori yoki darajasi kredit shartnomasida belgilanadi. Foiz darajasi (FD) kredit foizining (Kf) berilgan kredit miqdoriga (Km) nisbati bo'yicha aniqlanib foizlarda ifodalanadi.

$$FD = \frac{Kf}{KM} * 100 \quad (27)$$

Kredit foizlari tijorat bank daromadining asosiy manbai hisoblanadi va foiz stavkalari mamlakatning ssuda kapitallari bozoridagi talab va taklifdan kelib chiqib shakllanadi. Umuman olganda, foiz siyosati pul-kredit munosabatlarini muvofiqlashtirib turuvchi iqtisodiy usuli hamdir.

Tijorat banklari kredit munosabatlarida foiz normasini hisoblaganda quyidagilarni e'tiborga olishi lozim:

- ta'minlangan ssudalar bo'yicha moliyaviy barqaror, kreditga layoqatli mijozlar uchun aniq muddatga beriladigan bazaviy foiz stavkasining darajasini;
- har bir kredit shartnoma shartlarini, mijoz faoliyatining xususiyatlari va boshqa jihatlarni inobatga olgan holda risk uchun qo'shimcha to'lov.

G'arb mamlakatlarining pul-kredit munosabatlarida turli xil foiz stavkalari qo'llaniladi. 1-darajali foiz stavkasi Markaziy bankning qayta moliyalash foiz stavkasi hisoblanadi. Bu muhim ahamiyatga ega. Stavkaning Markaziy bank tomonidan pasaytirilishi bozorda kredit resurslarining taklifini ko'payishiga va arzonlashishiga olib keladi. Foiz stavkasini pasaytirishdan maqsad – investitsiya harakatini tezlashtirish, mamlakatning iqtisodiy o'sishiga turtki berishdan iborat. Qayta moliyalash foiz stavkasining oshishi kreditlar bo'yicha foiz stavkalarining ham oshishiga, ya'ni kreditning qimmatlashuviga shu bilan birga iqtisodiyotda investitsiyalar hajmining qisqarishiga olib kelishi mumkin. Demak, Markaziy bankning qayta moliyalash siyosati inflyatsiya darajasi hamda iqtisodiy o'sish sur'atlarini hisobga olgan holda mamlakatning pul-kredit tizimining holatiga qarab olib borilishi kerak.

Tijorat banklarining foiz siyosati ikki asosiy yo'nalishni o'z ichiga oladi. Birinchisi, bu bank resurslarini yaratishda mablag'larni jalb qilish jarayonida olib boriladigan foiz siyosati, ikkinchisi, banklar

tomonidan resurslarni joylashtirish sohasida olib boriladigan foiz siyosatidir.

O‘zbekiston Respublikasi tijorat banklarining foiz siyosati bank tizimiga taalluqli qonunlar va boshqa me‘yoriy hujjatlar asosida ishlab chiqilgan. 1998-yilning 2-dekabrida qabul qilingan 558-sonli “Banklarning kredit va depozitlari bo‘yicha foizlar hisoblash tartibi to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankning Nizomiga asosan olib boriladi.

Tijorat banklari foiz siyosatini o‘zlari mustaqil ishlab chiqadilar va ular amalga oshiradigan operatsiyalariga foizlar o‘rnatishda erkindirlar (ammo, foizlar o‘rnatish chegarasi Markaziy bank talablari doirasida bo‘lishi lozim).

Qoidaga asosan kreditlar va depozitlar bo‘yicha foizlar to‘lash vaqtida emas, balki foyda ko‘rish davrida hisoblanib, moliyaviy hisobotlarda davriylikka mos aks ettirilib borilishi lozim. Depozit va kreditlar bo‘yicha hisoblangan foizlarni ifodalash uchun har bir depozit turi va kredit bo‘yicha alohida hisobvarag‘lari ochiladi.

Depozitlar va kreditlar bo‘yicha foiz stavkalari, ularning summasi, ularni to‘lash vaqti, davri, to‘lash shartlari va boshqalar mijoz bilan bank o‘rtasida kelishib olinadi va tuziladigan shartnomada aks ettiriladi. Kreditlar bo‘yicha foiz stavkalar kreditning muddati, qarz oluvchi tomonidan tavsiya qilingan garov holati va qiymati, uning likvidligiga, kredit resurslari bahosiga, kredit riskining darajasiga qarab tijorat banki tomonidan mustaqil belgilanadi va u kredit shartnomasida aks ettiriladi. Kredit bo‘yicha foizlar muddati kelganda memorial order bilan rasmiylashtirilib, mijozning asosiy talab qilib olinguncha bo‘lgan depozit varag‘idan grafik bo‘yicha undirib olinadi.

Foizlarni hisoblash quyidagi formula bo‘yicha amalga oshirilishi mumkin:

$$\text{Foiz miqdori} = \frac{\text{summa} * \text{foiz stavka} * \text{amaldagi kunlar soni}}{360} \quad (28)$$

Mikrokreditlar bo‘yicha O‘zbekistonda foiz stavkalar Markaziy bankning qayta moliyalash stavkasidan yuqori bo‘lmagan miqdorda,

yakka tartibdagi tadbirkorlar uchun qayta moliyalash stavkasining 50 % miqdorida imtiyozli foiz stavka oʻrnatilishi mumkin.

Taʼlim va isteʼmol kreditlari boʻyicha foiz stavkalar tomonlar kelishuviga asosan suzib yuruvchi foiz shaklida, lekin qayta moliyalash stavkasidan yuqori boʻlmagan summada belgilanadi.

Kredit boʻyicha foizlar har kuni hisoblanishi mumkin va quyidagi buxgalteriya operatsiyasi boʻyicha aks ettiriladi.

Dt 163XX. - Olish uchun hisoblangan foizlar

Kt 40201– 44900 – Foiz daromadlari

Foizlarni undirish shartnomada belgilangan tartibda va muddatda amalga oshiriladi va u quyidagi buxgalteriya oʻtkazmada ifodalanadi.

Dt – Kassa, bankning vakillik hisob raqami yoki mijozning talab qilib olinguncha depozit hisob raqami;

Kt – 163XX. Olinish uchun hisoblangan foizlar;

Depozit hisobvaragʻlari kredit qoldigʻi boʻyicha toʻlanadigan foizlarni hisoblash bankning moliyaviy holatidan qatʼi nazar har kuni amalga oshirilishi mumkin va uni quyidagi buxgalteriya oʻtkazmasida ifodalash mumkin.

DT – 50101-54900 – FOIZ XARAJATLARI;

Kt – 224XX. Toʻlash uchun hisoblangan foizlar.

Hisoblangan foizlarning toʻlashini kredit shartnomada koʻrsatilgan muddat va summada - quyidagi tartibda amalga oshiriladi:

Dt 224XX. Toʻlash uchun hisoblangan foizlar;

Kt - Bank vakillik hisobvaragʻi yoki mijozning talab qilib olinguncha depozit hisobvaragʻi.

Foiz stavkasi quyidagilarga bogʻliq oʻzgarib turadi:

1. Pul bozorida talab va taklifning nisbati, yaʼni bozorda qanday miqdorda qarz puliga talab bor va unga nisbatan qanday miqdorda qarz beriladigan pul chiqarilgan.

2. Moliyaviy resursning isteʼmol qiymati, yaʼni uni ishlatishdan keladigan naf darajasi.

3. Qarzni to'lash muddati va sharti.
4. Inflyatsiya darajasi.
5. Pul egasining mablag'ini daromad keltiradigan boshqa sohalarning naflilik darajasi.
6. Qarz berishning risk darajasi, ya'ni mablag'larning qaytib kelishi kafolati.

3-§. Foiz stavkasi va uning turlari

Foiz stavkasi kreditga berilgan mablag'lardan ma'lum bir miqdorda foydalanilganligi uchun to'lanadigan foiz to'lovlarining nisbiy ko'rsatkichidir.

Foizning bozorda yuzaga keladigan holat yoki o'zgarishlar banklarning foiz stavkalariga ham o'z ta'sirini ko'rsatadi. Shundan kelib chiqib, foiz stavkasining o'zgarmas va o'zgaruvchan - suzib yuruvchi turlari mavjud. Pul, kredit resurslar bozoridagi o'zgarishlarni inobatga olgan holda tijorat banklari tomonidan passiv yoki aktiv operatsiyalar bo'yicha qat'iy va suzib yuruvchi foiz stavkalari o'rnatiladi.

Qat'iy yoki o'zgarmas foiz stavka – qarz mablag'laridan foydalanish davrida qayta ko'rib chiqish huquqsiz o'rnatiladigan, o'zgarmaydigan stavkadir.

Suzib yuruvchi foiz stavka – kredit berilgan muddat ichida vaqti-vaqti bilan foiz stavkasi qayta ko'rib chiqiladigan o'rta va uzoq muddatli kreditlarga qo'llanadigan stavkadir. Kredit bo'yicha foiz stavkasining qaysi turi qo'llanilishi mijoz va bank o'rtasida tuzilgan kredit shartnomada aks ettirilishi lozim.

Suzib yuruvchi foiz stavka aksariyat hollarda uzoq va o'rta muddatli kreditlar berganda qo'llaniladi va u ikki qismdan iborat deb qarash mumkin. Birinchi qism pul-kredit bozori konyunkturasiga bog'liq ravishda o'zgaradigan harakatlanuvchi qismdir. Uning o'rnida, odatda, kredit resurslarini taklif etishning banklararo stavkalari LIBOR, PIBOR, FIBOR va boshqalar qatnashadi. Ikkinchi qismi qat'iy o'rnatilgan hajmda qatnashadi. U tomonlar kelishuvining predmeti hisoblanib va u qoida bo'yicha, kredit

shartnomasining amal qilish muddatida o'zgarmaydi. Qayd qilingan qo'shimchaning hajmi kelishuv shartlari va risk darajasiga bog'liq.

G'arb mamlakatlarining pul-kredit sohasida foiz stavkalari turli xil ko'rinishda ma'lum qilingan. Bularga rasmiy foiz stavkalari, banklararo bozorda taklif etish stavkasi, "Praym-reyt" stavkalari, korxonalar va xususiy shaxslarga beriladigan, risk darajasi yuqoriroq bo'lgan ssudalar bo'yicha stavkalar kiradi. Ba'zi davlatlarning Markaziy banklari tomonidan tijorat banklariga beriladigan kreditlar bo'yicha rasmiy foiz stavkalari o'rnatiladi. Rasmiy yoki bazaviy foiz stavkaning ikki turi mavjud. Bu qimmatli qog'ozlarni qayta hisobga olish rediskontlash yoki hisob stavkasi va qayta moliyalash stavkasidir. Odatda qayta moliyalash stavkasi hisob stavkasidan yuqori bo'ladi.

Chet el banklari amaliyotida tijorat banklarini qayta moliyalash Markaziy bank tomonidan vakillarni (trattalar) qayta hisobga olish yo'li bilan amalga oshiriladi, shuning uchun bu stavkalar hisob stavkalari nomini olgan.

Yetakchi banklar birinchi darajali banklarni yevrovalyutada kreditlashda, ularda o'z depozitlarini joylashtirib, kredit resurslarini taklif etishning (banklararo bozorda) stavkalaridan foydalanadilar. Bular bazaviy foiz stavkalar deb yuritiladi.

Bunday stavkalarga **LIBOR (LIBOR)** – "Banklararo kreditlar va depozitlar bozorida London taklif etish stavkasi" misol bo'la oladi. **LIBOR** stavkalari bir necha eng rivojlangan mamlakatlar valyutalari bo'yicha va davrlar (1 hafta, 1, 2, 3, 6, 9, va 12 oy) bo'yicha aniqlanadi. Ko'pdan-ko'p hollarda "Libor stavkasi" terminida funtsterlingdagi depozitlar bo'yicha stavka tushuniladi. Har bir yirik tijorat banki har ish kunining ertalab soat 11:00 da mavjud holat bo'yicha pul bozori konyunkturasiga bog'liq ravishda stavkani qayd etadi. Shuningdek, yana bazaviy (rasmiy) foiz stavkalarining PIBOR – Parij foiz stavkasi, NIBOR – Nyu-York foiz stavkasi, MIBOR – Moskva foiz stavkasi kabi turlari ham xalqaro amaliyotda keng qo'llaniladi. Eng ko'p qo'llaniladigan foiz stavka bu **LIBOR (LIBOR)** bo'lib u nafaqat xalqaro bozorlarda, balki ba'zi mamlakatlarning ichki bozorlarida ham

qo‘llaniladi. Bazaviy foiz stavkalar jalb qilingan mablag‘larning real bahosi, bu sohadagi bank xarajatlari, ssudalar bo‘yicha foyda normasi va risk mukofotidan kelib chiqib o‘rnatiladi.

Tijorat banklari moliyaviy holati ijobiy bo‘lgan, birinchi darajali qarz oluvchilarga kreditlarni berishda “**PRAYM – REYT**” stavkalaridan foydalanadilar.

Va nihoyat, foiz stavkalarining keyingi darajasi bu korxonalar va jismoniy shaxslarga beriladigan, risk darajasi yuqoriroq bo‘lgan ssudalar bo‘yicha stavkalardir.

Foiz stavkalari yana nominal va real foiz stavkalariga bo‘linadi. **Nominal foiz stavka** joriy davrdagi bozor foiz stavkasi hisoblansa, **real foiz stavka** inflyatsiya jarayonlari ta‘sirida pulning qadrsizlanish darajasini inobatga olib nominal stavkaning qayta ko‘rib chiqilgan salmog‘i hisoblanadi.

Bank amaliyotida foizlarni hisoblashning turli xil metod va usullari mavjud bo‘lib, ko‘proq oddiy va murakkab foiz stavkalari qo‘llaniladi.

Oddiy foizlar asosan qisqa muddatli kreditlashda foydalaniladi. Unda shartnoma bo‘yicha kelishilgan muddatlar, har chorak yoki boshqa aniq muddatda foizlar hisoblanadi va kreditorga to‘lab boriladi.

Hozirgi kunda tijorat banklari ko‘pincha oddiy usulda foiz stavkasini hisob-kitob qilishdan foydalaniladi. Bunda qarzni hisobga olgan holda qarzdorning jami to‘lovlari hajmini quyidagicha aniqlash mumkin.

$$T_s = B_q * (1 + k * f_s); \quad (29)$$

bu yerda,

T_s – boshlang‘ich qarzni hisobga olgan holda kredit bo‘yicha to‘lovlar summasi;

B_q – boshlang‘ich qarz;

f_s – foiz stavkasi;

k – ssudaning muddati, yillar (360 yoki 365 kun) yoki kunlar bo‘yicha kredit munosabatlarining davriyligi.

Masalan, xo‘jalik subyektiga 200 mln so‘m kredit, yillik foiz stavkasi 12 foizdan, 6 oy muddatga berilgan bo‘lsa, kredit bo‘yicha to‘lovlar summasi:

$T_s = 200\,000\,000 * (1 + 0,12 * 180 \text{ kun} / 365 \text{ kun}) = 211\,835\,616,4$ so‘mni tashkil etadi. Mijozning bank kreditidan foydalanganligi uchun to‘laydigan foiz summasi 11 835 616,4 so‘mga teng bo‘ladi.

Bankning mablag‘larni jalb qilishi bilan bog‘liq foiz stavkasini quyidagi formula orqali aniqlash mumkin.

$$M_{tf} = D_s * F_s / 100 / 12 * D_m; \quad (30)$$

bu yerda,

M_{tf} – mijozga to‘lanishi kerak bo‘lgan foiz miqdori;

D_s – depozit summasi;

F_s – foiz stavkasi;

D_m – depozit muddati.

Buni quyidagi misol orqali ko‘rishimiz mumkin. Masalan, tijorat banki mijoz – jismoniy shaxsdan 3 000 000 so‘mni 20 foiz stavka bilan 3 oylik muddatli omonatga jalb qildi. Mijozga tegishli bo‘lgan foiz miqdori

$= 3\,000\,000 * 20 / 100 / 12 * 3 = 150\,000$ so‘mni tashkil qiladi.

Bank amaliyotida **murakkab foizlar** ham qo‘llanishi mumkin. Ular odatda uzoq muddatli kreditlashda qo‘llanilib, hisoblangan foiz summaları shartnoma muddati tugallanmaguncha kreditorga to‘lanmaydi, balki qarzning asosiy summasini ko‘paytiradi. Bizning bank amaliyotimizda murakkab foiz hisoblash metodi asosan yuridik va jismoniy shaxslarning depozit va omonat schyotlari bo‘yicha qo‘llanadi.

Bu usuldan foydalanganda hisoblangan mablag‘lar hajmi qarzga qo‘shiladi va ularga nisbatan foiz hisoblanib boraveradi.

Foiz hisoblashning usullari ko‘p jihatdan berilgan kreditning muddatiga bog‘liq bo‘ladi. Bularga muvofiq tarzda quyidagi murakkab foizlarni hisoblashning variantlari qo‘llanadi:

$$O_f = (B_q * (1 + k * f_s)) - B_q; \quad (31)$$

Yuqorida keltirilgan formulaga asosan o‘sgan foiz (O‘f) miqdorini aniqlashimiz mumkin:

$O'f = (200\,000\,000 * (1 + 0,12 * 180 \text{ kun} / 365 \text{ kun})) - 200\,000\,000 = 11\,835\,616,4$ so‘mni tashkil etadi.

O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan o‘rnatilgan me‘yorlarga asosan **real foiz stavkasi** – bu aktivning foydalanish muddati davomida kutilayotgan kelgusi pul tushumi oqimlarini diskontlash uchun va aktivning boshlang‘ich balans qiymatiga tenglashtirish uchun zarur bo‘lgan foiz stavkasidir;

real foiz stavkasi usuli esa aktivning (majburiyatning) xizmat muddati davomida diskontni yoki mukofotni foizli daromadga (yoki xarajatga) amortizatsiya qilish yoki kechiktirilgan foizli to‘lovlarni (masalan, har oyda emas, har yili olinadigan yoki to‘lanadigan) taqsimlash orqali o‘zgarmas foiz stavkasini tan olishga olib keluvchi usuldir.

Banklar kreditlar, qarz qimmatli qog‘ozlari va boshqa moliyaviy vositalar bo‘yicha foizlarni hisoblab borishni quyidagi hollarda to‘xtatadi:

1) aktivlar Markaziy bank normativ hujjatlariga muvofiq substandart, shuhbali va ishonchsiz turlarga tasniflanganda;

2) aktiv MKXS ga muvofiq qadrsizlanganda;

3) asosiy summani qaytarish yoki uning foizini to‘lash muddati 60 kun va undan ortiq muddatga kechiktirilgan holda (qaytarish muddati bir yilgacha bo‘lgan foizli aktivlar bo‘yicha);

4) asosiy summani qaytarish yoki uning foizini to‘lash muddati 90 kun va undan ortiq muddatga kechiktirilgan holda (qaytarish muddati bir yildan ko‘p bo‘lgan foizli aktivlar bo‘yicha);

Aktivlarga foiz “o‘stirmaslik” maqomini bergan paytdan boshlab, banklar quyidagilarni amalga oshirishlari lozim:

1) foizli daromadlarni balans hisobvaraqlarida hisoblash to‘xtatiladi;

2) barcha hisoblangan, lekin olinmagan foizli daromadlar balans hisobvaraqlaridan ko‘zda tutilmagan holatlar hisobvaraqlariga

o‘tkazilishi lozim va aktivga «o‘stirmaslik» maqomi berilgandan so‘ng keyingi foizlar hisoblanishi ko‘zda tutilmagan holatlar hisobvaraqlarida amalga oshiriladi;

3) ushbu aktivlar bo‘yicha barcha keyingi to‘lovlar birinchi navbatda, hisoblangan, lekin olinmagan foizli daromadlarni, keyin esa kreditning asosiy summasini qoplashga yo‘naltiriladi.

Muddati o‘tgan foizlarni kapitalizatsiyalash orqali asosiy qarz summasiga qo‘shib hisoblashga yo‘l qo‘yilmaydi.

4-§. Bank marjasi va foiz stavkalariga ta’sir qiluvchi omillar

Bank kreditidan foydalanilganlik uchun haq to‘lash **kredit bahosining asosini** tashkil etadi, kredit bahosi hisobot davr boshlangunga qadar bank bo‘yicha yuzaga keladigan o‘rtacha foiz stavkasi va marjani o‘z ichiga oladi.

Bank oladigan va to‘laydigan foiz o‘rtasidagi farq foiz marja deb yuritiladi. Ya’ni foiz marja – bank aktivlaridan olinadigan foizli daromad va bank majburiyatlari bo‘yicha to‘lanadigan foizli xarajatlar o‘rtasidagi farqdir. Foizli marjani foizlar bo‘yicha keladigan sof daromad ham deb atashadi. U quyidagi formula orqali hisoblanadi:

$$Mf = \frac{Df - Rf}{Ad} * 100 \quad (32)$$

Bu yerda: Mf – foizli marjaning hajmi;

Df – foizli daromadlar;

Xf – foizli to‘lovlari bo‘yicha xarajatlar;

Ad – foiz ko‘rinishida daromad keltiradigan aktivlar.

Kredit narxi Markaziy bankning “qayta moliyalash” stavkalarining me’yorlari bilan tartibga solinadi, hamda mahsulot va xizmat tannarxi darajasini hisobga olgan holda belgilanadigan chegara ko‘rsatkichlaridan oshmasligi lozim. Amalda qayta moliyalash stavkasi “O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki to‘g‘risida”gi qonunning tegishli moddasiga muvofiq Markaziy bank tomonidan mustaqil ravishda belgilanadi.

Hozirgi kunda Markaziy bankning qayta moliyalashtirish foiz stavkasining oyiga 0,75 % ni, hamda yiliga 9 % ni tashkil etadi. Markaziy bankning qayta moliyalash stavkasi tijorat banklari tomonidan kreditlarga oʻrnatiladigan foiz stavkalarining eng past chegarasi hisoblanadi. Demak, joriy davrdagi qayta moliyalashtirish stavkasi orqali Markaziy bank tijorat banklari kredit narxining minimal miqdorini belgilaydi. Tijorat banklari oʻz kredit siyosati talablaridan kelib chiqib qayta moliyalash stavkasi asosida oʻz kreditlari boʻyicha foiz stavkalarni oʻz mustaqil belgilaydi.

Kreditlarning foiz stavkasiga taʼsir etuvchi omillarga toʻxtalib oʻtishni maqsadga muvofiq deb bildik. Ulardan asosiylari quyidagilar:

1. Pul bozoridagi talab va taklifning nisbati, yaʼni bozorda qancha miqdorda kreditga talab bor va unga nisbatan qancha miqdorda qarzga beriladigan pul boʻyicha taklif bor. Kreditga talabning oshishi foizlarning ham oshishiga, taklifning oshishi esa, foizlarning kamayishiga olib keladi.

2. Qarzga olinadigan pulni ishlatishdan kutiladigan naf darajasi, aniqrogʻi shu pulning isteʼmol qiymati. Kredit xoʻjalik subyekti faoliyati, ehtiyoji uchun juda zarur boʻlsa, u boʻyicha foiz ham yuqori boʻlishi, aks holda u pasayishi mumkin.

3. Qarzni toʻlash muddati va sharti. Agar qarz uzoq muddatga berilib, uni sekin – asta yoki kichik – kichik summalarga boʻlib, bemaol qaytarish shartiga kelishilgan boʻlsa bu holda bank qarzdordan yuqori foiz toʻlashni talab qilishi mumkin. Agar kredit qisqa vaqtga berilsa, uni bir yoʻla toʻlash shart boʻlsa, qarzdor past foizni maʼqul koʻradi. Demak, qarz qanchalik uzoq muddatga berilsa, shunchalik uni ishlatib daromad koʻrish mumkin va shu hisobdan foiz toʻlash yengil boʻladi.

4. Kreditning qaysi valyutada berilishi. Agar kredit erkin konvertirlangan valyutada berilsa, foiz yuqori belgilanadi, agar u milliy valyutada berilsa, foiz nisbatan past oʻrnatiladi.

5. Inflyatsiya darajasi. Inflyatsiya yuz bersa, kreditga berilgan pul egasiga qaytib kelgunicha oʻz qadrini qisman yoʻqotadi. Bunda pul

egasi yutqazadi. Shu sababli, yuqorida ta'kidlanganidek, foiz stavkasi inflyatsiya sur'atlarini hisobga olib o'rnatiladi.

6. Pulni kreditga berishdan ko'ra boshqa yo'l bilan ishlatishdan tushadigan daromad. Bunda pul egasining afzal ko'rish prinsipi amal qiladi. Agar aksiya dividendi yuqori bo'lsa, foiz pasayadi va aksincha, agar aksiya dividendi past bo'lsa, foiz undan yuqori bo'lishi shart. Aks holda pul egasi (bank) uni qarzga bermay, aksiya sotib olishni afzal ko'radi.

7. Kredit berishning risk darajasi. Agar kreditning qaytib kelishi kafolatlansa, foiz past, agar bu xatarli bo'lib, qarz qaytishi shubhali bo'lsa, foiz stavkasi yuqori bo'ladi.

Tijorat banklarining foiz siyosati doimo risk bilan bog'liq. Shu bois banklarda foiz riski (interest rate risk) – depozitlar va qarzga olingan mablag'lar bo'yicha foizlarning kreditlar bo'yicha foizlardan oshib ketishi natijasida yuzaga keladigan yo'qotishlarning oldini olish juda muhim hisoblanadi.

Foiz risklarini boshqarishda bankning aktivlari va passivlari muddatlarining mos kelishi muhim ahamiyatga ega. Aktiv va passivlarning muddatlari o'rtasidagi farq GEP deb ataladi. Bu usulning mohiyati shundaki, bankning aktivlari va passivlari foiz stavkalari, muddatlari to'lash muddatlari bo'yicha guruhlariga ajratiladi. Har bir muddat uchun GEP shu muddatdagi aktivlar va passivlar o'rtasidagi farq sifatida aniqlanadi.

$$GEP=ASF-PSF, \quad (33)$$

bu yerda

ASF – aktivlar bo'yicha sof foizlar;

PSF – passivlar bo'yicha sof foizlar.

Agarda bankda aktivlarga nisbatan passivlar ko'p bo'lib va ular foizlar o'zgarishiga ta'sirchan bo'lsa, GEP salbiy bo'lishi mumkin. Foiz riskini foiz marjasi orqali baholash mumkin. Foiz marjasi – bu olingan foizlar va to'langan foizlar o'rtasidagi farqdan iborat. Foiz marjasi koeffitsiyenti ma'lum vaqtda uning haqiqiy darajasini ko'rsatadi va quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi: (32)

$K = \text{ma'lum davrda olingan foizlar} - \text{shu davrda to'langan foizlar} * 100 / \text{daromad keltiruvchi aktivlarning o'rtacha qoldig'i}$

Foiz risklarini boshqarishning bir necha konsepsiyalari mavjud. Ularni quyidagi jadvaldan ko'rishimiz mumkin:

61-jadval

Foiz riskini boshqarish konsepsiyalari

Jarayonlar	Takliflar
1. Past foiz stavkalarining oshishi kutilmoqda.	-qarz mablag'larining muddatini uzaytirish; - investitsiyalarning muddatini qisqartirish; - o'zgarmas foiz stavkada beriladigan kreditlarni qisqartirish; - uzoq muddatli qarz olish; - investitsiyalar (qimmatli qog'ozlar shaklidagi)ning bir qismini sotish; - ba'zi riskli kredit liniyalarni yopish
2. Foiz stavkalarining maksimal o'sishi kutilmoqda.	- qarz mablag'larning muddatini qisqartirib boshlash lozim; - investitsiyalarning muddatini uzaytirib boshlash kerak; - o'zgarmas foiz stavka bilan kreditlarning salmog'ini oshirib borish lozim; - qimmatli qog'ozlarga investitsiya qilish hajmini oshirib boshlash lozim.
3. Juda yuqori foiz stavkaning tushishi kutilmoqda.	- qarz mablag'larning muddatini qisqartirish; - o'zgarmas foiz stavkadagi kreditlarning salmog'ini oshirish; - investitsiyalar hajmini oshirish; - yangi kredit liniyalar ochish.
4. Foiz stavkalari minimal darajaga tushganda.	- qarz mablag'larning muddatini uzaytirib boshlash kerak; - investitsiyalarning muddatini qisqartirish kerak; - o'zgaruvchan foiz stavkadagi kreditlarni ko'proq berish kerak; - qimmatli qog'ozlarga investitsiya qilishni qisqartirish lozim

5-§. Xorijiy davlatlar banklarining foiz siyosati va foiz stavkalari

Har bir davlatda qayta moliyalash stavkasini boshqarish shu davlatning pul-kredit siyosatini amalga oshirishning muhim vositasi hisoblanadi. Muomalaga chiqariladigan pul massasi, iqtisodiyot tarmoqlariga yoʻnaltiriladigan kreditlar miqdori qayta moliyalash stavkasiga asoslanadi. Chunki qayta moliyalash stavkasining kamayishi pul qiymatining arzonlashuviga va muomalada pul massasining oshishiga, iqtisodiyot sohalariga koʻproq pul mablagʻlarini yoʻnaltirishni ragʻbatlantirishga zamin yaratadi. Qayta moliyalash stavkasining oshishi kreditlar bahosining oshishiga, pul massasining kamayishiga taʼsir qilishi mumkin. Shuning uchun bu jarayonni inflyatsiyaga qarshi vosita sifatida ham qoʻllash mumkin.

Jahon amaliyotida foiz stavkalari quyidagi guruhlariga boʻlinadigan turli xil suzib yuruvchi foiz stavkalaridan foydalaniladi:

***Rasmiy foiz stavkalari** (hisob stavkasi yoki qayta moliyalash stavkasi) har bir davlatda Markaziy bank tomonidan belgilanadi. Mana shu stavkalar boʻyicha Markaziy banklar tijorat banklariga kredit beradi. Markaziy banklarning kreditlash operatsiyalari tijorat veksellarini qayta hisoblash shaklida ham amalga oshiriladi.*

***Kredit resurslarini taqdim qilishning banklararo stavkalari** eng koʻp qoʻllaniladigan bazis stavka sifatida **LIBOR** – London banklararo stavkasi hisoblanadi. Bundan tashqari Frankfurt-na-Mayneda (**FIBO**), Parijda (**PIBOR**), Madridda (**MIBOR**), Rimda (**RIBOR**), Stokgolmda (**STRIBOR**), Gonkongda (Gribor) kabi banklararo stavkalari ham mashhurdir.*

***“Praym – reyt” stavkasi** (birinchi darajali stavka) – bu eng obroʻli qarz oluvchilarga beriladigan kreditlarga AQSh banklari tomonidan belgilanadigan stavkadir. U banklar tomonidan kreditlarga qoʻyiladigan qiymatining asosi boʻlib xizmat qiladi va u rasmiy banklararo bozor stavkasidan 1 – 2 % ga yuqori boʻladi.*

O'rta va katta bo'lmagan firmalar va xususiy shaxslarga beriladigan kreditlar stavkalari. Ular odatda "prym – reynt"dan ham yuqori bo'ladi.

Bugungi kunda foiz siyosatiga turli mamlakatlarda turlicha yondashuvni ko'rish mumkin. Dunyoning eng rivojlangan davlatlarida biri AQShda ipoteka inqirozining salbiy oqibatlaridan bank tizimini himoya qilish maqsadida qayta moliyalash stavkasi kamaytirildi. AQSh Federal Rezerv Tizimi (FRT) qayta moliyalash stavkasini 2 foizdan 1,5 foizgacha kamaytirgan bo'lsa, Kanada, Angliya, Shvetsiya, Shveytsariya, Yevropa Markaziy banklari foiz stavkani 0,5 punktga kamaytirdi.

Federal funds rate (FED) – Federal fondlar bo'yicha stavkalar bu –AQShda asosiy yoki rezerv fondlar foiz stavkasi hisoblanadi. AQSh qonunchiligi bo'yicha barcha banklar Federal Rezerv Tizimi (FRT)da o'z rezervlarini saqlashlari lozim. FRT rezerv fondlar foiz stavkasi bo'yicha boshqa banklardan overnayt (overnight) kreditlarini jalb qilishi mumkin, lekin bu stavka qayta moliyalash stavkasi (discount rate) hisoblanmaydi. Bu stavkaning darajasi davlat qimmatli qog'ozlari bilan operatsiyalar yordamida nazorat qilib boriladi hamda u bilan banklar rezervlariga foizlar to'lanadi. **AQShda Discount rate - Diskont stavka – qayta moliyalash stavkasi** rolini o'ynaydi. FRT tomonidan banklarga berilgan kreditlarning foizlari diskont stavkasiga asoslanadi, boshqacha qilib aytganda diskont stavka AQSh FRTning banklarga beradigan kredit resurslarining foiz stavkasi hisoblanadi. Bu stavkaning tushishi banklarga arzon resurslar jalb qilib kreditlash hajmini oshirish imkoniyatini beradi. Bu pul taklifini oshirib, uning qiymati tushishiga olib keladi yoki aksincha holat yuz berishi mumkin. FRTning tijorat banklari bilan operatsiyalari REPO shaklida, ya'ni qayta sotib olish majburiyati bilan sotish tariqasida amalga oshiriladi. Federal fond stavkasi va diskont stavkasining joriy darajasi AQSh FRTning Ochiq bozorlar bo'yicha Qo'mita (Federal Open Market Committee, FOMC)

sining yig'ilishi qaroriga asosan qabul qilinadi va ommaviy axborot vositalarida e'lon qilinadi¹¹.

Refinancing tender rate (ECB) – bu Yevropa Markaziy banki (EMB) qayta moliyalash stavkasi bo'lib u EMBning tenderida mablag'larni jalb qilish bo'yicha taklifning minimal stavkasi hisoblanadi. EMB pul tizimining likvidligini ta'minlash maqsadida har ikki haftada bir marta mablag'larni joylashtirish bo'yicha tender o'tkazadi. Tender o'tkazishda EMB birinchi o'rinda barcha banklardan ular uchun qulay bo'lgan foiz stavkasida qarz mablag'i olish bo'yicha buyurtmalarini qabul qiladi. Foiz stavka taklifining darajasiga qarab – avvalambor yuqori foiz stavkada buyurtma berganlarning keyin past foiz stavkadagi resurs olishni istaganlarning buyurtmalari amalga oshiriladi, ya'ni tijorat banklariga qayta moliyalash kreditlarni ajratadi.

Refinancing tender rate (ECB) Yevropada asosiy foiz stavka hisoblanadi. **Deposits rate (ECB)** - EMBning depozitlar bo'yicha foiz stavkasi bo'lib vaqtincha bo'sh turgan pul mablag'lari mazkur foizda joylashtirilishi mumkin hamda bu foiz overnayt foiz stavkalari bozorida eng past foiz chegarasini belgilab beradi.

62-jadval

Xorijiy davlatlar markaziy banklari foiz stavkalari

Markaziy banklar	Stavka nomlanishi	Foiz stavkasi
<i>AQSh FRT</i>	<i>Federal Funds Rate</i>	<i><0,25%</i>
<i>Yevropa Markaziy banki</i>	<i>Refinancing tender</i>	<i>1,25%</i>
<i>Angliya banki</i>	<i>Repo Rate</i>	<i>0,50%</i>
<i>Yaponiya banki</i>	<i>Discount rate</i>	<i><0,10%</i>
<i>Kanada banki</i>	<i>O/N Lending rate</i>	<i>1,0%</i>
<i>Shveytsariya Milliy banki</i>	<i>3Month Libor Rate</i>	<i>0,25%</i>
<i>Avstriya Rezerv banki</i>	<i>Cash Rate</i>	<i>4,75%</i>
<i>Yangi Zelandiya Rezerv banki</i>	<i>Official Cash Rate</i>	<i>2,50%</i>

¹¹William Gould, Michael Higgins: Banking:Strategic leadership. United States Agency for international Devolopment (USAID) 2012. 23-46 p.

Philip Kotler. Marketing Essentials. Prentice- Hall, Inc.,2010. 525-529 p.

Marginal lending rate (ECB) - bu EMBning zayomlari bo'yicha foiz stavka bo'lib bu foiz stavkasi bo'yicha EMB tizimidagi muassasalardan tijorat banklari o'z joriy likvidligini ta'minlash uchun kreditlar olishi mumkin. Marginal lending rate (ECB) - zayomlar bo'yicha eng oxirgi stavka overnajt foiz stavkalari bozorida eng yuqori foiz chegarasini belgilab beradi. EMBning kreditlari ikki hafta muddatga REPO operatsiyasi asosida beriladi.

Repo rate – Angliya Bankining REPO stavkasi – bu foiz stavka bo'yicha Angliya Banki REPO operatsiyasida qimmatli qog'ozlar garovi ostida qisqa muddatli qarzlari beradi. Barcha bitimlar REPO bitimi bo'lib qayta sotib olish majburiyatiga asoslanadi. Repo rate Angliyada asosiy foiz stavka hisoblanadi. Foiz stavkasini o'rnatishda Angliya Banki uchun iste'mol tovarlar bahosi indeksi asosiy indikator hisoblanib yilda 2,5 foizdan oshmasligi lozim. Asosiy foiz stavkalarining o'zgarishi bo'yicha Angliya bankining Pul siyosati qo'mitasi (Monetary Policy Committee) o'zining har oyda bo'ladigan yig'ilishida qaror qabul qiladi va u e'lon qilinadi.

3 month LIBOR range – bu Shveysariyada uch oylik zayomlar bo'yicha foiz stavkalar karidori bo'lib Shveysariya Milliy banki qisqa muddatli foiz stavkalarni nazorat qilish maqsadida shveysariya franki bo'yicha LIBOR uch oylik foiz stavkani 1% diapazonida o'rnatadi va ushlab turadi.

LIBOR - London Interbank Offered Rate – London banklararo stavka bo'lib bu foiz stavka bo'yicha yirik banklar London pul bozorida kreditlarini joylashtiradi. LIBOR stavkasi turli vositalar bo'yicha har xil muddatlarga o'rnatiladi.

Libor - Libor Britaniya banklar assotsiatsiyalari tomonidan hisoblanadigan va butun dunyo bo'yicha qisqa muddatli foiz stavkalari keng tarqalgan ko'rsatkichlardan hisoblanadi. LIBOR (London Interbank Offer Rate) – xalqaro bozorda banklar o'rtasida kreditlashning o'rtacha foiz stavkasi hisoblanadi. Libor miqdori har kuni Britaniya banklar assotsiatsiyasi tomonidan belgilanadi, uning miqdori bank tizimi holatining barometri bo'lib xizmat qiladi. Agar Libor stavkasi oshsa, bank kredit berishni xohlamaydi. Umuman olganda, boshqa o'rtacha stavkalardan farqi birjada emas, balki banklar orasidagi bozorda aniqlanadi.

Libor 1985-yilning boshlarida bir qancha asosiy banklarning foiz stavkalari asosida tashkil qilingan. Bu asosiy banklarga Parij (Banque Nationale de Paris), Yaponiya (Bank of Tokyo), Germaniya (Deutsche Bank), AQSh (Morgan Guaranty Trust Company of New York), va Buyuk Britaniya (National Westminster Bank) kiradi. Hammasi bo'lib unga 16 ta bank qatnashadi. Asosiy banklar banklarning reputatsiyasi, ularning valyuta bozoridagi aktivlari va kredit reytingi darajasi asosida belgilanadi. Libor hisobi uchun ro'yxatga kiritilayotgan banklar faoliyati doim monitoring qilinadi. Buning uchun Britaniya banklar assotsiatsiyasi yilida kamida bir marotaba ularning ro'yxatini qayta ko'rib chiqadi va tekshirish natijalarini e'lon qiladi.

Banklar orasidagi kredit har xil valyutalarda berilishi mumkinligi sababli, LIBOR quyidagi 7 ta asosiy valyutalarda hisoblanadi: AQSh dollari, yevro, angliya funt sterlinggi, yapon yenasi, shveysariya franki, Kanada dollari va avstraliya dollari. Shunday qilib stavka har kun har bir valyuta bo'yicha aniqlanadi va unda tarmoqlar bo'yicha yo'nalishlar bo'ladi. Ya'ni u oraliq muddatlarini o'z ichiga olib, bir kunlik, ikki kunlik, uch kunlik, haftalik, oylik, yarim yillik va yillik bo'lishi mumkin.

Hammasi bo'lib 15 ta muddat aniqlanadi. Masalan Liborning yillik stavkasi bir bank boshqa bankka bir yilga beradigan stavkasi hisoblanadi. Bir kunlik stavka esa bankning bir kun muddatga beradigan stavkasi hisoblanadi.

Libor stavkasi kreditlar bo'yicha mutlaqo bir xil lekin har xil valyutalarda berilganda ba'zan bir-biridan farq qiladi. Shunday qilib stavka uchun asosiy ko'rsatkich AQShning Federal Zaxira Tizimining hisob stavkasi darajasi hisoblanadi. Agar hisob stavkasi oshsa, Liborning dollar stavkasi ham oshadi, agar tushsa tushadi. Lekin Liborning kunlik foiz stavkasi farqli ravishda, AQShning Federal Zaxira Tizimi 5 haftada bir marta e'lon qilinadi. Xalqaro kredit munosabatlarida asosiy masala LIBOR emas, balki marja hisoblanadi va shu bo'yicha qaror qabul qilinadi.

Hozirgi paytda eng muhim stavka **LIBOR** hisoblanib, evrovalyuta bozoridagi birinchi darajali banklar o'rtasidagi kreditlashda eng ko'p qo'llaniladigan stavkadir. Odatda, "**LIBOR** stavkasi" deyilganda, funt sterling va AQSh dollaridagi depozitlar bo'yicha foiz stavkalari tushuniladi¹². Funt sterlingdagi **LIBOR** stavkasi har kuni ertalab 11:00 da (London vaqti) quyidagi banklarning qat'iy stavkalarining o'rtacha arifmetik kattaligi sifatida hisoblanadi. Mana shu tamoyil asosida AQSh dollaridagi **LIBOR** stavkasi aniqlanadi, bunda Barklayz, Benk of Tokio, Bankers Trast, Neshnl Vestminster bank kabi banklarning qat'iy stavkalari ishlatiladi. Yevrokreditlar bo'yicha **LIBOR** stavkasi odatda 12 ta valyuta bo'yicha va bir necha davrlar bo'yicha (1 xafta, 1, 2, 3, 6, 9 oy va 1 yil) hisoblanadi.

Banklar kredit bo'yicha **foiz stavkalarini hisoblashda** turli xil usullardan foydalanishadi. Misol uchun, AQShda eng ko'p tarqalgan usullar bu - yillik foiz stavkasi usuli, oddiy foiz usuli, diskont stavka usuli, qo'shish usuli hisoblanadi.

Yillik foiz stavkasi usuli - kredit bo'yicha yig'ilgan to'lovlarni kredit summasiga bo'lgan nisbatini ko'rsatadi, ya'ni daromadlilik stavkasini ifodalaydi. Bu usul kreditning qanchalik tez qaytarilayotganligi va qarzdor kreditlash muddati davomida haqiqatda qancha summa ishlatayotganligini ko'rsatadi.

Oddiy foizlar usuli ham haqiqatda ishlatgan kreditni ko'zda tutadi. Agar qarzdor kredit qaytarishni sekinlik bilan amalga oshirsa, oddiy foizlar usuli qarzdorlik qoldig'i pasayishini va tegishli to'lanadigan foiz stavkalarini aniqlab beradi. Bu usulni qo'llashda qarzdor kredit qaytarilishi muddati yaqinlashgani sayin foiz to'lovlarida xarajatlarni tejashga erishadi.

Diskont stavka usuli. Kreditlarning asosiy qismi kreditlash muddati davomida qisman foiz va qisman asosiy qarzni to'lashni ko'zda tutadi, biroq diskontlash usuli foizlarning avans to'lovini ham ko'zda tutadi. Bu holatda qarz oluvchi kelishilgan kredit summasini foizlarni chegirishdan so'ng oladi. Muddat tugashi bilan kelishilgan asosiy qarz summasini qaytarishi lozim.

Foiz oshirish usulida kredit qaytarish badallarini qarzdorga e'lon qilinguncha qadar foiz to'lovlari asosiy qarz summasiga qo'shib

¹² William Gould, Michael Higgins: Banking: Strategic leadership. United States Agency for international Development (USAID) 2012. 23-46 p.

Philip Kotler. Marketing Essentials. Prentice-Hall, Inc., 2010. 525-529 p.

borilishi nazarda tutiladi. Agar kredit va foizlar muddat oxirida bir vaqtda qaytarilgan hollardagina foiz oshirish stavkasi oddiy foiz stavkasiga teng bo'ladi. Har qanday boshqa holatda qarzdor shartnomada ko'rsatilgan stavkada emas, balki kredit bo'yicha yuqori bo'lgan real stavkani to'laydi.

Erkin bozor munosabatlariga asoslangan davlatlarda ssuda kapitalining bahosi va ularga to'lanadigan foiz stavkalari bozorda, raqobat muhitida vujudga keladi. Bunda ssuda kapitali auksioni boshlanadi. Bu auksionda kredit resurslari erkin, ochiq tarzda sotiladi. Ammo bu auksion bo'lganligi sababli, bu resurslarga narx sun'iy tarzda oshib ketishi mumkin. Ammo iqtisodiyoti uncha rivojlanmagan davlatlar uchun kredit resurslarining real bahosini aniqlash va bunda inflyatsiyani ham e'tiborga olish eng qulay usul hisoblanadi.

Xorijiy davlatlar banklari amaliyotida ham qat'iy belgilangan (fiksirlangan) va suzib yuruvchi foiz stavkalari qo'llaniladi. Qat'iy belgilangan (fiksirlangan) foiz stavkasi – bu kredit shartnomasi bajarilgunga qadar o'zgarmasdan qoluvchi foiz stavkasidir. Bu stavka tijorat banki uchun noqulay, chunki bunda bank o'z aktivlarining ma'lum qismini yo'qotishi mumkin. Masalan, bank 30 % stavkada bir yillik kredit berdi. Uch oydan ssuda kapitali bozorida bir yillik kapitallarning foiz stavkasi 35% ga ko'tarilsa, bu yerda bankning zarar ko'rishi aniq. Suzib yuruvchi foiz stavkasi bu ssuda kapitalidagi talab va taklifga qarab o'zgarib boradigan foiz stavkasidir. Suzib yuruvchi foiz stavkasini qo'llagan bank o'zini baholar o'zgarish riskidan himoya qiladi. Masalan, ssuda bozorida Libor - 6 % bo'lsa, bank spreadi - 1 % bo'lishi rejalashtirilgan bo'lsa, demak kredit narxi - 7%ni tashkil etadi. Agarda ssuda bozorida Libor 5 % ga tushgan holda ham bank spreadi 1 % ligicha qolishini inobatga olsak kredit narxi 6 % ni tashkil qiladi. Bu holda tijorat banki ma'lum miqdorda foydaga ega bo'ladi.

Tijorat banklarining foiz siyosati doimo risk bilan bog'liq. **Foiz stavkasi riski (interest rate risk)** – bu foiz stavkalarining o'zgarishi natijasida moliyaviy yo'qotishlarning yuzaga kelishini anglatadi. Foiz riski bank tomonidan jalb qilingan – depozitlar, qarzga olingan mablag'lar bo'yicha foizlarning kredit bo'yicha foizlardan oshib ketishi natijasida yuzaga keladi. Foiz riski kredit va depozitlarning foiz stavkalari va muddatiga bog'liq bo'ladi. Foiz stavkalari bo'yicha risklarning yuzaga kelishining quyidagi sabablarini keltirish mumkin. Bular:

1. Foiz stavkani noto'g'ri tanlash (yuqorida ko'rib o'tganimizdek o'zgarimas yoki o'zgaruvchan – suzib yuruvchi foiz stavkalardan birini tanlash);

2. Kredit shartnomasida foiz stavkasining o'zgarishi mumkinligini ko'zda tutmaslik;

3. Markaziy bank foiz siyosatining o'zgarishi;

4. Kredit muddatining boshidan oxirigacha bir xil foizning o'rnatilishi;

5. Bankda foiz siyosatining ishlab chiqilmaganligi yoki uning mukammald emasligi;

6. Kredit bahosi yoki foiz stavkasining noto'g'ri hisoblanganligi va boshqalar.

Foiz siyosatini olib borishda tijorat banklari **GAP tahlil usulidan** oqilona foydalanishlari lozim. Bu usul foiz riskini o'lchash va tahlil qilish usullaridan hisoblanadi va bankning jalb qilgan mablag'lariga to'lanadigan foizlar bilan kreditga joylashtirishdan oladigan foizlari o'rtasidagi farqni ifodalaydi.

Foiz riskiga ichki va tashqi omillar ta'sir ko'rsatadi.

Tashqi omillarga:

- bozor konyunkturasining nobarqarorligi;
- foiz riskini boshqarishning huquqiy asoslari;
- siyosiy-iqtisodiy holat;
- bank xizmatlari bozoridagi raqobat;
- bank va mijoz o'rtasidagi munosabat;
- xalqaro ahvol va boshqalar kiradi.

Ichki omillarga:

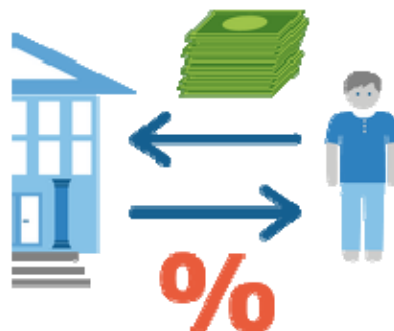
- foiz riskini boshqarish bo'yicha bank strategiyasining mavjud emasligi;

- bank faoliyatidagi kamchiliklar, rejalarning yo'qligi yoki mukammal emasligi;
- foiz riskini xedjirlash dasturining yo'qligi;
- bank xodimlarining malakasi;
- foizlar o'zgarishini kuzatib borish bo'yicha monitoringning yo'lga qo'yilmaganligi va boshqalar.

Foiz risklaridan himoyalaniş borasida xedjirlash, sug'urtalash, diversifikatsiyalash, muddatli bitimlar tuzish kabi choralardan foydalanish lozim¹³.

Angliya banklarining foiz siyosati

Dunyoning tarixiy banklaridan bo'lgan Angliya Markaziy banki barcha moliyaviy, emissiyaviy (pul – emissiya qilish bilan) va kredit faoliyatini mamlakat ichida o'zi boshqaradi. Uning maqsad va vazifalari: mamlakat valyutasi – funt sterlingni qo'llab-quvvatlash, mamlakat oltin – valyuta zaxiralarini saqlash, hukumatga kredit

ajratish, tijorat moliyaviy sohalarni kreditlash va boshqalar hisoblanadi. Angliya banklarining foiz stavkasi pul – kredit siyoati bo'yicha Tartibga Soluvchi Qo'mita tomonidan bazaviy hisob stavkasi miqdori haqidagi qarori e'lon qilinadi. Angliya banklarining foiz stavkasi barcha kredit-pul masalalari yechimi uchun asos bo'ladi va Buyuk Britaniya iqtisodiyoti shunga tayanadi. Angliya foiz stavkasi nodavlat kredit tashkilotlari stavkalarining va inflyatsiya ko'rsatkichlarining, milliy valyuta kursini aks ettiradi. U boshqa davlatlarda markaziy bank tomonidan belgilanadigan qayta moliyalashtirish stvakasi hisoblanadi va u kredit munosabatlariga ta'sir qiladi. Yuqori stavka milliy valyuta qadrini oshiradi va talabni oshirib narxlarni qimmatlashishiga olib keladi. Shuningdek, u minimal risk bilan yuqori daromad olish niyati bilan investorlarni jalb qiladi. Past foizga qarama-qarshi milliy valyutaga talabni kamaytiradi va bu inflyatsiyani oshiradi. 2016-yilda Angliya o'zining tarixiy minimal foiz stavkasiga erishdi va 0.25% ni tashkil qildi¹⁴.

¹³ ¹³ The Business of Banking

© 2014 American Bankers Association, Washington, D.C.

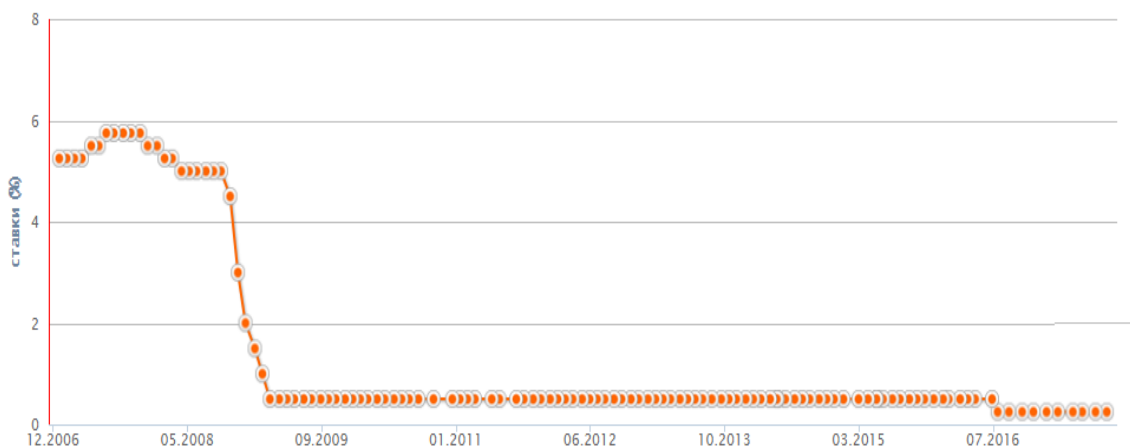
William Gould, Michael Higgins: Banking: Strategic leadership. United States Agency for international Development (USAID) 2012. 23-46 p.

Philip Kotler. Marketing Essentials. Prentice- Hall, Inc., 2010. 525-529 p.

¹⁴ ¹⁴ ¹⁴ The Business of Banking

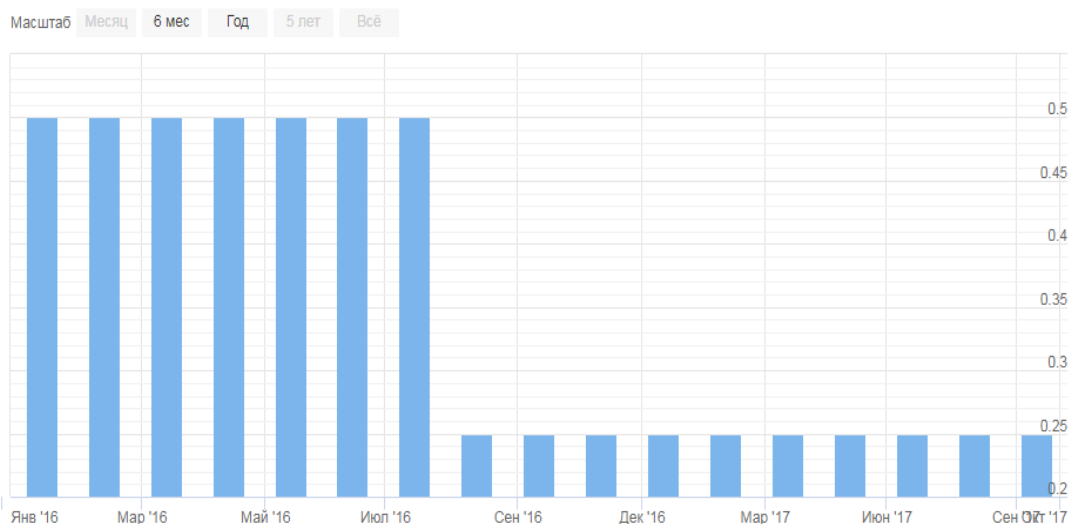
© 2014 American Bankers Association, Washington, D.C.

William Gould, Michael Higgins: Banking: Strategic leadership. United States Agency for international Development (USAID) 2012. 23-46 p.

27-rasm. Foiz stavkalarining o‘zgarish jarayoni.

Yillar bo‘yicha ko‘rib chiqadigan bo‘lsak, foiz stavkasidagi asosiy o‘zgarish 2009-yildan boshlangan bo‘lib, o‘sha davrda keskin pasayish kuzatilgan va 2009-yilning avgust oylarida 0.5 foizni tashkil qilgan va bu ko‘rsatkich 2016-yil iyul oyigacha davom etgan. 2016- yil avgust oyidan boshlab, foiz stavkasi tarixiy minimal darajaga tushib, 0.25 foizni tashkil etgan va hozirgi kunga qadar saqlanib kelmoqda. Bu tendensiyalarni quyidagi diagrammada yaqqol ko‘rishimiz mumkin.

28-rasm. Angliya banklari foiz stavkasining o‘zgarish dinamikasi

Bu jadvaldan ko‘rishimiz mumkinki, foiz stavkalarining o‘zgarishi keskin kuzatilmayapti va 2016-yilda pul kredit siyosatdagi o‘zagrishlar

va milliy valyutani qadrini yanada oshirish natijasida foiz 0.5 foizdan 0.25 ga o'zgaritirildi. Foiz siyosati mamlakatning asosiy yo'nalishi hisoblanib, uni to'g'ri amalga oshirish va yuritish mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirishda va kreditlarning ahamiyatini amalga oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Shuning uchun davlatlar o'zlarining ijtimoiy-iqtisodiy holatini va rivojlanish yo'nalishlarini hisobga olib o'zlarining foiz stavkasini belgilaydi va bu mamlakat iqtisodiyoti uchun asosiy ko'rsatkich bo'lib xizmat qiladi. Quyida rivojlangan davlatlarning foiz stavkalari bilan tanishib chiqishimiz mumkin:

63-jadval

Xorijiy davlatlarining Markaziy banklari tomonidan belgilangan foiz stavkalari

Mamlakat	Markaziy bank	Stavka	Kuchga kirishi	
Avstraliya	Avstraliya rezerv banki	1.50	02.08.2016	
Braziliya	Braziliya Markaziy banki	8.25	06.09.2017	
Buyuk Britaniya	Angliya banki	0.25	04.08.2016	
Daniya	Daniya Milliy banki	0.05	19.01.2015	
Evrohudud	Yevropa Markaziy banki	0.00	16.03.2016	
Hindiston	Hindiston rezerv banki	6.00	02.08.2017	
Kanada	Kanada Banki	1.00	06.09.2017	
Xitoy	Xitoy Xalq banki	4.35	24.10.2015	
Meksika	Meksika banki	7.00	22.06.2017	
Yangi Zelandiya	Yangi Zelandiya rezerv banki	2.00	11.08.2016	
Rossiya	Rossiya Markaziy banki	8.50	18.09.2017	
AQSh	FZT	<1.25	14.06.2017	
Turkiya	Turkiya Markaziy banki	8.00	24.11.2016	
Shveytsariya	Shveytsariya Milliy	-0.75	15.01.2015	

<i>Mamlakat</i>	<i>Markaziy bank</i>	<i>Stavka</i>	<i>Kuchga kirishi</i>	
	<i>banki</i>			
<i>Shvetsiya</i>	<i>Shvetsiya banki</i>	<i>-0.50</i>	<i>11.02.2016</i>	
<i>JAR</i>	<i>Janubiy Afrika rezerv banki</i>	<i>6.75</i>	<i>21.07.2017</i>	
<i>Yaponiya</i>	<i>Yaponiya banki</i>	<i>-0.10</i>	<i>03.08.2016</i>	

Angliya banklari dunyoning mashhur banklari bo‘lib ularning foiz siyosatlarini to‘g‘ri olib borilayotganligi ularning milliy valyuta qadrini qanchalik yuqoriligini ta‘minlanganligidan bilish muammo emas. Quyidagi jadvalda Angliya banklari moliyaviy holatini yaqqol ko‘rishimiz mumkin.

64-jadval

Angliya yirik banklarining deposit siyosati bo‘yicha taklif qiladigan foiz stavkalari

<i>Ko‘rsatkichlar</i>	<i>Yangilangan vaqti</i>	<i>Haqiqatda miqdori</i>	<i>Oldingi miqdori</i>
<i>Kredit bo‘yicha foiz stavkasi</i>	<i>16.09.2017</i>	<i>1.25 %</i>	<i>1.25</i>
<i>Oltin zaxirasi</i>	<i>31.08.2017</i>	<i>310.29 tonn</i>	<i>310.29</i>
<i>Banklar orasidagi foiz stavkasi</i>	<i>12.10.2017</i>	<i>0.37 %</i>	<i>0.35</i>
<i>Foiz stavkasi</i>	<i>14.09.2017</i>	<i>0.25 %</i>	<i>0.25</i>
<i>Xususiy sektorni kreditlash hajmi</i>	<i>11.08.2017</i>	<i>2370176.00 mln GBP</i>	<i>2370176.00 mln GBPdan kam</i>
<i>Pul agregati M0</i>	<i>07.10.2017</i>	<i>82669.00 mln GBP</i>	<i>82267.00</i>

<i>Pul massasi M1</i>	<i>02.10.2017</i>	<i>1689178.00 mln GBP</i>	<i>1659614.00</i>
<i>Pul massasi M2</i>	<i>02.10.2017</i>	<i>1663597.00 mln GBP</i>	<i>1661481.00</i>
<i>Pul massasi M3</i>	<i>02.10.2017</i>	<i>2767937.00 mln GBP</i>	<i>2730436.00</i>

Yuqorida keltirilgan jadvaldan Angliyaning yirik banklarini depozit siyosatlari bo'yicha taklif qiladigan foiz stavkalari ko'rsatilgan bo'lib, unda depozit foizi uning muddatiga bog'liq holda uzoq muddatli depozit foizi kam muddatli depozit foiziga nisbatan yuqori belgilangan. Bu depozit foiz stavkalari o'rtacha 0.5 dan 2.5 foizgacha o'zgarayotganligini ko'rishimiz mumkin. 3 oydan 1 yil muddatgacha qabul qilingan depozitlar 0.30dan 1.60 foizgacha, 2 yildan 3 yilgacha bo'lgan depozit foiz stavkalari 1.65 dan 2.25 gacha, 4 va va undan uzoq muddatga 2.25dan 2.50 foiz depozitlar qabul qilingan¹⁵. Jadvaldan ko'rishimiz mumkinki, Angliya bankining moliyaviy ahvoli keltirilgan foiz stavkasi 0.25 dan 1.25 foizni tashkil etgan bo'lsa, oltin zaxirasi 310.29 tonna o'zgaras bo'lib qolgan, naqd pullar 82669 GBP mln yani 402 GBP mlnga kamaygan.

65-jadval

 <i>Bank of London and the Middle East</i>	<i>GBP</i>	<i>4 year</i>	<i>Oltin 2.40%</i>	<i>Sen, 2017</i>
 <i>Bank of London and the Middle East</i>	<i>GBP</i>	<i>3 year</i>	<i>2.25%</i>	<i>Sen, 2017</i>

15 The Business of Banking

© 2014 American Bankers Association, Washington, D.C.

William Gould, Michael Higgins: Banking: Strategic leadership. United States Agency for international Development (USAID) 2012. 23-46 p.

Philip Kotler. Marketing Essentials. Prentice-Hall, Inc., 2010. 525-529 p.

 Coventry Building Society	GBP	3 year	2.15%	Sen, 2017
 Bank of London and the Middle East	GBP	2 year	2.10%	Sen, 2017
 Clydesdale Bank	GBP	5 year	2.10%	Sen, 2017
 Yorkshire Bank	GBP	5 Year	2.10%	Sen, 2017
 Metro Bank UK	GBP	3 year	2.10%	Sen, 2017
 Bank of London and the Middle East	GBP	18 month	2.05%	Sen, 2017
 Bank of London and the Middle East	GBP	1 года	2.00%	Sen, 2017
 Tesco Bank	GBP	5 Year	2.00%	Sen, 2017

Xorijiy mamlakatlar amaliyotida foiz siyosatini olib borishda foiz stavkasi muddat strukturasi zamonaviy modellari tahliliga katta e'tibor qaratiladi va bunday tahliliy yondashuv amaliyotda doimo qo'llaniladi.

Foiz stavkasi iqtisodiyotda eng muhim indikatorlardan biri bo'lgani uchun ushbu o'lcham rivojlangan va ko'pgina rivojlanayotgan davlatlarning iqtisodiyotiga katta ta'sir o'tkazish qobiliyatiga ega. Masalan, Yevropa Markaziy Banki "Quantitative Easing" (QE) deb ataluvchi instrumenti orqali qayta moliyalash stavkasini tushirishi va shu orqali pulga bo'lgan taklifni ko'paytirib iqtisodiyotda inflyatsiyani 2.0% ga yaqinlashtirishga erishishganini kuzatishimiz mumkin. Hozirgi

paytda jahon amaliyotida past foiz stavkalarining barqaror mavjudligi holati foiz stavkasining ahamiyatini yanada oshirmoqda. Negaki hozirda ko'pgina davlatlarda foiz stavkalarining ko'tarilishi kutilmoqda. Masalan, AQShda 2016-yil noyabr oyida bo'lib o'tgan prezident saylovlaridan so'ng, Federal Rezerv tizimi foiz stavkasini 0.5% dan 1.25% ga olib chiqishga muvaffaq bo'ldi. Yevropada ushbu ko'rsatkichni ifodalaydigan qayta moliyalash stavkasi 2016-yil mart oyidan beri 0% darajasida saqlanmoqda. Lekin, shu bilan birgalikda kelgusi ikki yil ichida ushbu foiz stavkaning ko'tarilish ehtimoli juda katta ekanligi prognoz qilinmoqda¹⁶.

Quyidagi tayanch so'zlarga ta'rif bering

Foiz siyosati	Preym- reytlar
Foiz turi	Marja
Foiz darajasi	Foizli marja
LIBOR	Yevrokredit
FIBOR	Diskont
PIBOR	Real foiz stavka
MIBOR	

O'z bilimini tekshirish uchun savollar.

1. Tijorat banklarining foiz siyosati deganda nimani tushunasiz?
2. Foiz stavkasi qanday o'rnatiladi va qaysi omillarga bog'liq?
3. Foiz darajasi qanday aniqlanadi?
4. Kreditning bahosi deganda nimani tushinasiz va u qanday aniqlanadi?
5. Oddiy foizlar qanday aniqlanadi?

¹⁶ Vasicek, O. "An equilibrium characterization of the term structure". Journal of Financial Economics. 1977. Nov.

Mahdavi Damghani B. "The Non-Misleading Value of Inferred Correlation: An Introduction to the Cointelation Model". Wilmott Magazine:10.1002/wilm.10252. 2013. Sep.

Bruce Tuckman, Angel Serrat. "Fixed Income Securities – Tools for Today's Markets". ISBN-10: 0470891696. 2011. Okt.

Bruno Rémillard . "Statistical Methods for Financial Engineering". ISBN-10: 143985694X. 2013.

6. Murakkab foizlar qanday aniqlanadi?
7. Bank marjasi qanday aniqlanadi va u qaysi omillarga bog‘liq?
8. Xorijiy davlatlar foiz siyosatining qanday xususiyatlarini bilasiz?
9. Real foiz stavkasi qanday aniqlanadi va unga qanday omillar ta’sir etadi?

XIII BOB. BANKLARNING XALQARO FAOLIYATI

1-§. Tijorat banklarining valyuta operatsiyalari va uning huquqiy asoslari

Tijorat banklarining valyuta operatsiyalari O‘zbekiston Respublikasining “Valyutani tartibga solish to‘g‘risida”, “O‘zbekiston Respublikasining Markaziy banki to‘g‘risida”, “Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida” hamda “Ayrim faoliyat turlarini litsenziyalash to‘g‘risida”gi qonunlar, O‘zbekiston Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2017-yil 2-sentyabrda imzolagan, «Valyuta siyosatini liberallashtirish bo‘yicha birinchi navbatdagi chora-tadbirlar to‘g‘risida»gi Farmoni va 2018-yil 9-yanvardagi “O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-5296-sonli Farmoni talablariga muvofiq amalga oshiriladi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 6-dekabrda “Jismoniy shaxslar tomonidan naqd xorijiy valyutani olib kirish va olib chiqib ketish tartibini yanada soddalashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” PF-5276-sonli Farmoniga binoan 2018-yilning 1-yanvaridan boshlab jismoniy shaxslar tomonidan O‘zbekiston Respublikasining bojxona chegarasi orqali naqd xorijiy valyutani olib kirish va olib chiqib ketish tartibini soddalashtirildi va jismoniy shaxslar tomonidan ekvivalenti 2 000 (ikki ming) AQSh dollariga teng yoki undan oshmaydigan miqdordagi naqd xorijiy valyutani O‘zbekiston Respublikasiga olib kirish yoki O‘zbekiston Respublikasidan olib chiqib ketishda yozma ravishda majburiy deklaratsiya taqdim etish tartibi;

Tijorat banklari tomonidan jismoniy shaxslarning naqd xorijiy valyutani O‘zbekiston Respublikasidan tashqariga olib chiqib ketishlariga ruxsatnoma berishi bekor qilindi. Hamda jismoniy shaxslar tomonidan naqd xorijiy valyutani O‘zbekiston Respublikasidan tashqariga olib chiqib ketishi ekvivalentda 5 000 (besh ming) AQSh dollariga teng yoki undan oshmaydigan summa doirasida hech qanday ruxsatnomalarsiz amalga oshirilishi, belgilangan summadan ortiqcha mablag‘ni olib chiqib ketish:

rezidentlar tomonidan:

— O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining ruxsatnomasi asosida;

norezidentlar tomonidan — O‘zbekiston Respublikasiga kirish chog‘ida to‘ldirilgan yo‘lovchi bojxona deklaratsiyasi asosida amalga oshiriladigan bo‘ldi.

Norezidentlar — respublikada belgilangan tartibda tashkil qilingan musobaqalar, tanlov va olimpiadalarning sovrindorlari yoki qatnashchilari tomonidan belgilangan summadan ortiqcha naqd xorijiy valyuta olib chiqib ketilayotganda naqd xorijiy valyuta olinganligining qonuniyligini tasdiqlovchi hujjat ular tomonidan ushbu naqd xorijiy valyutani olib chiqib ketish uchun asos bo‘ladi. Jismoniy shaxslar tomonidan O‘zbekiston Respublikasiga naqd xorijiy valyutani olib kirishlari cheklovlarsiz amalga oshiriladigan bo‘ldi.

Jismoniy shaxslar tomonidan ekvivalenti 2 000 (ikki ming) AQSh dollaridan oshadigan summadagi naqd xorijiy valyutani O‘zbekiston Respublikasiga olib kirish va olib chiqib ketish chog‘ida olib kirilayotgan yoki olib chiqib ketilayotgan naqd xorijiy valyutaning jami summasi yozma ravishda deklaratsiya qilinishi belgilab qo‘yildi.

O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki Boshqaruvining 2017-yil 23- sentyabrdagi 26/16-son qaroriga asosan “Tijorat banklarida jismoniy shaxslar bilan valyuta ayirboshlash operatsiyalarini amalga oshirish tartibi to‘g‘risida”gi nizom bo‘yicha chet el valyutasini sotib olish va sotish kurslari tijorat banklari tomonidan chet el valyutasiga bo‘lgan talab va taklifni hisobga olgan holda mustaqil ravishda belgilanadi. Operatsion kun davomida tijorat banki tomonidan chet el valyutasini sotib olish va sotish kursi o‘zgartirilishi mumkin.

Tijorat bankining rasmiy veb-saytida hamda Konversion bo‘limi joylashgan binoning hamma ko‘rishi mumkin bo‘lgan joyidagi stendlarga yoki boshqa texnik vositalarga joylashtirish orqali mijozlar e‘tiboriga yetkazilishi quyidagi ma’lumotlar yetkazilishi lozim:

- konversion bo‘limning ish vaqti;
- chet el valyutasini sotib olish va ularga sotish tartibi;
- chet el valyutasini sotish va sotib olish kurslari;
- konversion bo‘lim tomonidan amalga oshiriladigan operatsiyalar turlari;
- bank tomonidan ochiladigan xalqaro to‘lov kartalari, ularning imkoniyatlari va ulardan foydalanish tartibi to‘g‘risidagi ma’lumotlar;
- xalqaro to‘lov kartasini ochganlik uchun undiriladigan vositachilik haqi miqdori.

Konversion bo‘lim faqat tijorat banki binosida joylashtiriladi va unda to‘lov terminallari, hisoblash texnikasi, tegishli dasturiy ta‘minotga ega Banklararo yagona elektron tizimga ulangan kompyuter texnikasi, telefon aloqasi, yonmaydigan temir shkaf (seyf), zarur normativ-huquqiy hujjatlar va ma‘lumot materiallari, yong‘in xavfsizligi signalizatsiyasi va videokuzatuv kameralari bo‘lishi lozim.

O‘zbekiston Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2017-yil 2-sentyabrda imzolagan, mamlakatimiz mustaqilligi yillarida iqtisodiy jihatdan juda muhim ahamiyatga ega bo‘lgan «Valyuta siyosatini liberallashtirish bo‘yicha birinchi navbatdagi chora-tadbirlar to‘g‘risida»gi Farmoni O‘zbekistonda valyuta bozorini erkinlashtirish sohasida davlat iqtisodiy siyosati va O‘zbekistonda valyuta bozorini erkinlashtirish bo‘yicha ustuvor yo‘nalishlarni belgilab berdi. 2017-yilning sentyabr oyidan boshlab valyuta kursi shakllanishining bozor mexanizmlari joriy etilishi va ichki valyuta bozori faoliyatining erkinlashtirilishi nafaqat pul-kredit sohasida, balki butun iqtisodiyotda ijobiy tomonga tub o‘zgarishlarni amalga oshirish uchun muhim zamin yaratdi. Xususan, ushbu islohotlarning amalga oshirilishi pul muomalasi sohasidagi muammolarni hal qilish, bankdan tashqari pul mablag‘larini bank tizimiga jalb qilish va banklar orqali aylanishini ta‘minlash, eng asosiysi pul-kredit siyosatining samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Mazkur Farmon bo‘yicha amalga oshirilayotgan ishlarning ahamiyati shundaki, bugungi kunda yuridik va jismoniy shaxslar erkin ravishda xorijiy valyuta sotib olishi va sotishi hamda shaxsiy valyuta vositalarini o‘z ixtiyoriga ko‘ra erkin tasarruf etish imkoniyatiga ega bo‘lishdi.

Chet el valyutasini sotish konversion bo‘limlar tomonidan xalqaro to‘lov kartalaridan foydalangan holda naqd pulsiz shaklda amalga oshiriladi. Jismoniy shaxs va YaTT chet el valyutasini sotib olish uchun konversion bo‘limga shaxsini tasdiqlovchi hujjatini taqdim etadi va konversion bo‘lim mutaxassisi hujjatning nusxasini qabul qilib oladi. Jismoniy shaxsning bank kartasi mavjud bo‘lmagan taqdirda, konversion bo‘lim mutaxassisi tomonidan jismoniy shaxsga plastik kartalar bo‘limiga murojaat etib, o‘z nomiga belgilangan tartibda bank kartasini ochiladi.

YaTT chet el valyutasini sotib olish uchun pul mablag‘larini o‘zining tegishli hisobvarag‘idan o‘tkazadi. YaTTning tegishli hisobvarag‘idan chet el valyutasini sotib olish uchun tijorat bankining sotish kursi bo‘yicha pul mablag‘lari bankining tegishli hisobvarag‘iga

kelib tushganligini tasdiqlovchi to'lov hujjati chop etilib, kunlik hujjatlarga tikib qo'yiladi.

Milliy valyutadagi mablag' tijorat bankining operatsiya bajariladigan kundagi chet el valyutasini sotish kursi bo'yicha to'lov terminali orqali jismoniy shaxsga tegishli bank kartasidan yechib olinadi va unga milliy valyutadagi mablag' yechib olinganligi to'g'risidagi terminal chekining asl nusxasi beriladi, nusxasi esa kunlik hujjatlarga tikib qo'yiladi.

Jismoniy shaxs yoki YaTTning xalqaro to'lov kartasi mavjud bo'lmaganda, bank va jismoniy shaxs yoki YaTT o'rtasida chet el valyutasida bank hisobvarag'ini ochish to'g'risida ikki tomonlama shartnoma tuziladi hamda konversion bo'lim mutaxassisi tomonidan shartnomaga asosan uning nomiga chet el valyutasida bank hisobvarag'i ochiladi. Shartnomaning bir nusxasi jismoniy shaxsga yoki YaTTga beriladi, ikkinchi nusxasi esa, kunlik hujjatlarga tikib qo'yiladi.

Xalqaro to'lov kartalaridagi chet el valyutasini sotib olish operatsiyalarini amalga oshirishda jismoniy shaxs yoki YaTT xalqaro to'lov kartasidagi chet el valyutasini sotish uchun tijorat bankining istalgan konversion bo'limiga murojaat etadi. Bunda konversion bo'limning mutaxassisi tomonidan xalqaro to'lov kartasining haqiqatda ushbu jismoniy shaxs yoki YaTTga tegishliligi uning shaxsini tasdiqlovchi hujjati asosida tekshiriladi. Tijorat banki jismoniy shaxs yoki YaTTning xalqaro to'lov kartasidagi chet el valyutasini operatsiya amalga oshiriladigan kundagi chet el valyutasini sotib olish kursiga muvofiq bajaradi. Bunda jismoniy shaxs yoki YaTTning xalqaro to'lov kartasidagi chet el valyutasi doirasida, mablag'lar to'liq yoki qisman milliy valyutaga ayirboshlanishi mumkin. Chet el valyutasi to'langanligini tasdiqlovchi terminal chekining asl nusxasi yoki ularning hisobvarag'idan to'langan taqdirda, bankning ichki to'lov hujjati beriladi va nusxasi kunlik hujjatlarga tikib qo'yiladi. Chet el valyutasi konversion bo'limning mutaxassisi tomonidan tegishli ma'lumotlarni elektron tizimga kiritish orqali xarid qilinadi.

Kun oxirida konversion bo'lim mutaxassisi tomonidan jismoniy shaxs va YaTTning shaxsni tasdiqlovchi hujjatlari nusxalari, YaTTning guvohnoma nusxalari, terminal cheklari va bank ichki to'lov hujjatlari tegishli bo'limga taqdim etiladi. Taqdim etilgan hujjatlarga asosan jismoniy shaxsning bank kartasiga, YaTTning hisobvarag'iga milliy valyuta o'tkazib beriladi. Tijorat banki valyuta ayirboshlash

shoxobchasini ro'yxatga olish uchun Markaziy bankning tegishli hududiy Bosh boshqarmasiga valyuta ayirboshlash shoxobchasini ochish to'g'risidagi buyruqdan ko'chirmani ilova qilib, yozma ravishda murojaat qiladi. Hududiy Bosh boshqarma tomonidan 3 ish kuni ichida valyuta ayirboshlash shoxobchasi ro'yxatga oladi. Valyuta ayirboshlash operatsiyalarini amalga oshirganlik uchun vositachilik haqi undirilishi mumkin, chet el valyutasini sotish va sotib olish operatsiyalari bundan mustasno. Vositachilik haqining miqdori tijorat banklari tomonidan belgilanadi. Banklar jismoniy shaxslardan va norezidentlardan to'lovga yaroqsiz deb topilgan yoki muomaladan chiqarilgan chet el valyutasi inkassoga qabul qilinishi mumkin. Chet el valyutasini inkassoga qabul qilish jismoniy shaxslardan va norezidentlardan ularning arizasiga asosan, jismoniy shaxslar tomonidan shaxsini tasdiqlovchi hujjat, norezidentlar pasport taqdim etganda, vositachilik haqi undirilgan holda amalga oshiriladi. Jismoniy shaxs va norezident arizasida o'zining yashash manzilini aniq ko'rsatishi lozim.

2017-yil 5-sentyabrdan O'zbekiston yuridik shaxslari joriy xalqaro operatsiyalar (import tovarlar, ishlar va xizmatlar, daromadlarni repatriatsiya qilish, kreditlarni qoplash, xizmat safarlari xarajatlarini to'lash va boshqa savdo xususiyatiga ega bo'lmagan pul o'tkazmalari) bo'yicha to'lovlarni amalga oshirish uchun tijorat banklaridan xorijiy valyutalarni cheklovlarsiz xarid qilishlari mumkin. Bu O'zbekiston Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2 sentyabrdagi "Valyuta siyosatini erkinlashtirish bo'yicha birinchi navbatdagi chora-tadbirlar to'g'risida"gi farmonida ko'zda tutilgan.

Farmonda milliy valyutaning xorijiy valyutaga nisbatan kursini o'rnatishda bozor mexanizmlariga asoslanishi belgilandi.

O'zbekiston jismoniy shaxslari esa ko'rsatilgan muddatdan boshlab valyuta almashtirish punktlarida xorijiy valyutani erkin sotishlari hamda tijorat banklari konversion bo'limlarida xorijiy valyutani xalqaro to'lov kartalariga sotib olib, ulardan xorijda hech qanday cheklovlarsiz foydalanishlari mumkin. Yuridik shaxs tashkil etmasdan iste'mol tovarlari importi bilan shug'ullanuvchi yakka tartibdagi tadbirkorlarga xorijiy valyutani jismoniy shaxslar uchun o'rnatilgan tartibda bank hisob raqamlari orqali sotib olishga ijozat berildi.

Xorijiy valyutada daromad oluvchi eksportyorlarga foydani majburiy sotish tartibi bekor qilindi.

Valyutada daromad ko‘ruvchi yuridik shaxs tashkil etmagan yakka tartibdagi tadbirkorlar, shuningdek, fermer xo‘jaliklari o‘z bank hisob raqamlaridan naqd pulda xorijiy valyutani yechib olishlari mumkin. Farmon bilan O‘zbekiston hududida xalqaro amaliyotga muvofiq ravishda xalqaro plastik kartalar yordamida to‘lovlarni amalga oshirishni istisno qilgan holda tovarlar, ishlar va xizmatlar uchun xorijiy valyutada to‘lovlarni amalga oshirish taqiqlandi.

Mahsulotlar, ishlar va xizmatlar narxlari va tariflari, shuningdek, jamiyatlar ustav kapitalining eng kam talablari endilikda faqatgina milliy valyutada belgilanadi. Davlat bojlari, yig‘imlar va boshqa majburiy to‘lovlar faqatgina so‘mda qabul qilinadi, konsullik yig‘imlari istisno qilinadi. Xorijiy valyutani sotish va sotib olishda komission rag‘batlantirish tijorat banklari tomonidan mustaqil ravishda o‘rnatiladi. Farmon bilan tijorat banklariga xorijiy valyutada operatsiyalarni o‘tkazish uchun litsenziya berish tartibi bekor qilindi. Ushbu operatsiyalar bank faoliyatini amalga oshirish uchun taqdim etiladigan litsenziyaga asoslanadi.

Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 30-iyundagi 449-sonli qaroriga asosan «Birjadan tashqari valyuta bozoridagi operatsiyalar» vakolatli banklar tomonidan to‘g‘ridan-to‘g‘ri shartnomalar asosida bozor kursi bo‘yicha amalga oshirilishi belgilab berildi.

Tijorat banklarining valyuta operatsiyalari ularning mijozlari bo‘lgan yuridik va jismoniy shaxslarning tashqi iqtisodiy faoliyati va aloqalari orqali vujudga keladi. Mijozlar xalqaro aloqalarning quyidagi shakllarida ishtirok etadilar:

- xalqaro savdoda importyor va eksportyor sifatida;
- kapitalni olib kirish va olib chiqish, shu jumladan:
 - a) boshqa davlatlar hududida korxonalar qurish;
 - b) boshqa mamlakatlar hududida korxonalar faoliyatini moliyalashtirish;
 - d) qo‘shma korxonalar tashkil etish;
 - e) xalqaro kreditlar, moliyaviy ko‘maklarni taqdim etish yoki olish v.b.

Yuqorida ta’kidlangan barcha, shu kabi aloqalar pul (kapital) harakati bilan bog‘liq bo‘lib, bir valyuta boshqa valyutaga ayirbosh qilinadi. Bugungi kunda dunyo barcha davlatlarining talabini birdek qondira oladigan yagona pul birligi mavjud emas va har bir davlat

shartnomadagi kelishuvga asosan o‘z milliy pul birligi yoki boshqa davlat pul birligida xalqaro hisob-kitoblarni amalga oshirishi mumkin.

Xorijiy valyuta importyorlarga xorijdan sotib olingan tovarlar va xizmatlarga to‘lash uchun kerak bo‘lsa, eksportyorlar valyutaga o‘z tovarlarini sotadilar va xizmatlar ko‘rsatadilar. Tomonlar tijorat banklarining mijozlari bo‘lganligi bois ular o‘rtasidagi iqtisodiy munosabatlarning hisob-kitoblari banklar tomonidan amalga oshiriladi. Bu jarayonlarda banklar mijozlari hisobidan zarur hollarda o‘z mablag‘lari (kreditlar berish) hisobidan hisob-kitob, valyuta operatsiyalarini amalga oshiradilar. Banklar o‘z xalqaro operatsiyalarida turli davlatlarning xo‘jalik subyektlari korxonalar, tashkilotlari, moliyaviy muassasalari bilan pul mablag‘larini o‘tkazish va qabul qilish, xalqaro kreditlarni taqdim etish va olish, valyuta almashtirish, xalqaro qimmatli qog‘ozlarning savdo sotiqchiligi va boshqalar bilan shug‘ullanadilar.

Bunday bank operatsiyalari murakkab deb hisoblanib, bank va bank xodimlaridan maxsus tayyorgarlikni talab etadi. O‘zbekiston Respublikasida tijorat banklari valyuta operatsiyalarini amalga oshirish uchun Markaziy bankdan valyuta operatsiyalarini olib borishga ruxsat beruvchi valyuta litsenziyasini olishi lozim. Litsenziya O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining “Tijorat banklariga chet el valyutasidagi operatsiyalarini amalga oshirish uchun litsenziyalar berish tartibi”ga asosan amalga oshiriladi. Litsenziya O‘zbekiston Respublikasining “Valyutani tartibga solish to‘g‘risida”, “O‘zbekiston Respublikasining Markaziy banki to‘g‘risida” hamda “Ayrim faoliyat turlarini litsenziyalash to‘g‘risida”gi qonunlariga muvofiq tijorat banklarining arizasiga ko‘ra, ularning chet el valyutasida operatsiyalar o‘tkazishga tayyorligidan kelib chiqib beriladi. Tijorat banklarining litsenziya olish uchun topshirgan hujjatlariga asosan ularning valyuta operatsiyalarini o‘tkazishga tayyorgarlik darajasi O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan tasdiqlangan talabnomalar asosida aniqlanadi. Bunda tijorat bankining faoliyati malakaviy (bank xodimlarining xalqaro iqtisodiy, valyuta, kredit, hisob-kitob va boshqa xalqaro moliyaviy munosabatlar normalarini, xorijiy tillarni bilishi hamda tajribaga ega ekanligi va boshqa ko‘nikmalar) va texnik talablar (bank texnik-texnologik va boshqa jihatlardan imkoniyati mavjudligi) jihatdan o‘rganiladi.

Valyuta operatsiyalarini o‘tkazish uchun litsenziyalar berish bekor etildi. Banklar quyidagi **valyuta operatsiyalarini** amalga oshiradi:

- xorijiy valyutalarni sotish va sotib olish;
- mijozlar valyuta hisob raqamini yuritish va depozitlarga valyuta mablag'larini jalb qilish;
- valyutada xalqaro hisob-kitoblarni amalga oshirish;
- valyutada kreditlar berish v.b.

Tijorat banklari tomonidan amalga oshiriladigan valyuta operatsiyalari rasmiy valyuta kursiga asoslanadi.

Chet el valyutasidagi bank operatsiyalari murakkabligi va tavakkalchiligining ortib borishi darajasiga qarab ham turlarga bo'linadi.

2-§. Valyuta kursining mohiyati va uning turlari

Tashqi iqtisodiy munosabatlar taraqqiyoti turli mamlakatlarning valyutalari qiymatining o'zaro nisbatini o'lchashni talab etadi. Shu sababli valyuta kursi o'rnatiladi va u valyuta tizimining muhim elementi hisoblanadi.

Yanada aniqroq qilib **valyuta kursining zaruriyatini** quyidagilarda ifodalash mumkin:

– tovarlar va xizmatlar bilan savdo qilishda, kapital va kreditlar harakatida valyutalarni o'zaro almashtirish uchun - bunda eksportyor kelib tushgan chet el valyutasini milliy valyutaga almashtiradi. Chunki boshqa mamlakatlarning valyutalari mazkur davlat hududida qonuniy xarid qilish va to'lov vositasi sifatida muomalada aylana olmaydi. Importyor chet eldan sotib olgan tovarlarini to'lash uchun milliy valyutani chet el valyutasiga almashtiradi. Qarzdor esa tashqi qarz va u bo'yicha foizlarni to'lash uchun chet el valyutasini sotib oladi;

– jahon va milliy bozor baholarini taqqoslash, shuningdek, milliy va chet el valyutalarida ifodalangan turli mamlakatlarning baho ko'rsatkichlarini taqqoslash uchun;

– firma va banklarning chet el valyutasidagi hisobvaraqlarini vaqti-vaqti bilan qayta baholash uchun valyuta kursi zarur.

Valyuta kursi – bu bir mamlakat pul birligining boshqa mamlakatlar pul birligida yoki xalqaro valyuta birliklarda ifodalangan bahosidir. Tashqi valyuta kursi almashuv qatnashchilari uchun valyuta bozoridagi talab va taklif nisbati orqali aniqlanadigan bir valyutani boshqasiga qayta hisoblash koeffitsiyentidir. Valyuta kursining qiymat asosi bo'lib valyutaning xarid qobiliyati hisoblanadi. Valyutaning xarid

qobiliyati investitsiya, tovar va xizmatlarning o'rtacha milliy narxlari darajasini ifodalaydi. Bu iqtisodiy (qiymat) kategoriya tovar ishlab chiqarishga tegishli bo'lib, u tovar ishlab chiqaruvchilar va jahon bozori o'rtasidagi ishlab chiqarish munosabatlarini ifodalaydi. Qiymat tovar ishlab chiqarish iqtisodiy shartlarining keng ko'lamliligi ifodasi bo'lgani uchun, turli mamlakatlarning milliy pul birliklarining taqqoslanishi qiymat munosabatiga asoslanadi va u ishlab chiqarish va almashuv jarayonlarida yuzaga keladi. Tovarlarni ishlab chiqaruvchilar hamda sotib oluvchilar valyuta kursi yordamida milliy narxlarni boshqa mamlakat narxlari bilan solishtiradilar. Valyuta kursi valyutaning real kurs nisbatlari ko'rinadigan milliy va jahon iqtisodiyotlarining o'zaro aloqasini ifodalaydi.

Tovarlarni jahon bozorida sotilayotganida milliy mahsulot qiymatini internatsional o'lchovlari asosida jahon bozori talablariga moslashishi zarur bo'ladi. Shuningdek, ushbu tovarlarning jahon xo'jaligi doirasida almashinishida valyuta kursi vositachi bo'ladi.

Valyuta kursining qiymat asosi shu bilan shartlanadiki, jahon narxlariga asoslangan ishlab chiqarishning internatsional bahosi jahon bozoriga tovar yetkazib beruvchi mamlakat ishlab chiqarishning milliy baholariga tayanadi.

Turli mamlakatlarning valyutalari va xalqaro pul birliklari asosida tuzilgan xalqaro bitimlarda xizmat ko'rsatish jarayonida valyuta kursi aniqlanishi mumkin.

Xalqaro kapital harakatining tez o'sishi bilan bog'liq ravishda valyuta kursini o'zgarishiga valyutaning tovarlarni xarid qilish qobiliyati bilan birga moliyaviy aktivlarni xarid qilish qobiliyati ham ta'sir ko'rsatadi.

Qonuniy normalarga asosan va amaliyot jarayonlarida birjada chet el valyutasining kursini, qimmatli qog'ozlar kursini, yoxud tovarlar bahosini o'rnatilishi yoki qisqacha qilib aytganda valyuta kursini o'rnatish **kotirovkalash** deb ataladi. Jahon amaliyotida kotirovkalashning 2 xil usuli mavjud:

1) to'g'ri kotirovkalash. Agar xorijiy valyuta birligining bahosi milliy valyutada ko'rsatilsa, ya'ni xorijiy valyutaning bir birligiga to'g'ri keladigan milliy valyuta miqdori ko'rsatilsa – bu **to'g'ri kotirovkalash**

deb ataladi. Masalan, 2015-yilning 30-sentyabrida 1 AQSh dollariga nisbatan o'zbek so'mining kursi 2400,00 so'mni, 1 Rossiya rubliga nisbatan 50,00 so'mni tashkil etdi. Bu to'g'ri kotirovka bo'lib bunday kotirovkalash hozirgi vaqtda jahondagi ko'pchilik mamlakatlarda qo'llanilib kelinmoqda.

2) **egri (teskari) kotirovkalash.** Bunda bir birlik milliy valyutaning xorijiy valyutalardagi miqdori o'rnatiladi, ya'ni bir birlik milliy valyutaning xorijiy valyutadagi bahosi ko'rsatiladi.

Agarda ikki valyuta o'rtasidagi nisbat qandaydir uchinchi valyutaga nisbatan olingan kurslarida aniqlansa, bunday nisbatni «**kross-kurs**» deb ataladi.

Jahon amaliyotida oxirgi yillargacha uchinchi valyuta sifatida AQSh dollari qo'llanilgan, ya'ni barcha valyutalar jahon ayirboshlashida aynan shu valyutaga nisbatan kotirovka qilingan. Lekin oxirgi yillarda Yevroning muomalaga kiritilishi, xalqaro munosabatlarda keng qo'llanilishi kross-kursni aniqlashda valyuta sifatida Yevro ham kengroq qo'llanilishiga imkon yaratdi.

Kross-kursdan foydalanish ba'zi hollarda ancha murakkab va risklidir.

Oldi-sotdi bitimlarini amalga oshirishda valyuta bozorida quyidagi valyuta kurslarining ko'rinishlaridan foydalaniladi:

«**Spot-kurs**» bu naqd (kassa) bitimlarining kursidir. Spot-kurs - bu bir mamlakat pul birligining shartnoma tuzilgan vaqtda o'rnatilgan baho bo'yicha boshqa mamlakatlar pul birliklarida ifodalangan bahosidir. Bunda valyutani valyuta bitimi tuzilgan kundan boshlab 2 ish kunida almashtirib berish shart hisoblanadi.

«**Forvard**» kurs – bu muddatli valyuta bitimlarining kursidir.

Forvard kursi kelajakda valyutani aniq bir kunga yetkazib berish sharti bilan sotilish va xarid qilish bahosini o'zida ifoda etadi.

Forvard bitimlari, odatda, valyuta kurslarining o'zgarishi natijasida yuzaga keladigan risklarni sug'urtalash orqali bartaraf qilish maqsadida ishlatiladi. Bitim tuzilayotgan paytda forvard kursda aniqlanadi va ana shu kurs bo'yicha valyuta sotiladi yoki sotib olinadi. Agar shartnoma muddati tugagan kunda valyuta kursi shartnomada ko'rsatilgan kursdan farq qilsa, unda bir tomon foyda ko'radi va ikkinchi tomon zarar ko'radi. Masalan, siz joriy yil 1-yanvarda yilning 1-iyun kuni 1\$= 2200 so'm kursida sotib olish bitimini tuzdingiz. Ammo joriy yilning 1-iyun kuni

1\$=2210 so‘mni tashkil etdi, natijada siz har bir dollarga 10 so‘m miqdorida qo‘shimcha foyda ko‘rasiz.

Agar 1-iyun kuni 1\$=2195 so‘mni tashkil etsa, unda har bir dollardan 5 so‘mdan zarar ko‘rasiz. Forvard va spot kurslari valyuta bitimlarini amalga oshirish vaqti bilan bir-biridan farq qiladi. Nazariy jihatdan forvard kursi spot kursiga teng bo‘lishi mumkin, lekin amaliyotda u doimo past yoki yuqori bo‘ladi. Agar forvard kursi spot kursidan yuqori bo‘lsa, valyuta forvard bitimida **mukofot** bilan kotirovka qilinadi. Agar forvard kurs spot kursidan past bo‘lsa, valyuta forvard bitimlarida **diskont** bilan kotirovka qilinadi. Odatda, forvard bitimlarida mukofot va diskontni umumiy tarzda ifodalash uchun **forvard farqlar yoki marja** tushunchasidan foydalaniladi.

Forvard farqlar spot kurs asosida forvard kurslarni aniqlash uchun foydalaniladi. Forvard farqlar bitimda qatnashayotgan ikki valyutaning foiz stavkalari o‘rtasidagi farq sifatida namoyon bo‘ladi. Forvard farqlar spot kursga qo‘shiladi yoki chegiriladi. Agar forvard farqlar spot kursga qo‘shilsa, forvard kurs mukofotli, agar forvard farqlar chegiriladigan bo‘lsa, forvard kurs diskontli deyiladi. Agar asosiy (bazaviy) valyutaning foiz stavkasi ikkinchi valyutaga nisbatan yuqori bo‘lsa, forvard farq (marja) chegirib tashlanadi va bu holat forvard bozorida asosiy (bazaviy) valyuta diskont bilan savdoda ishtirok etayotganligini ko‘rsatadi. Ikkinchi valyuta bu jarayonda forvard bozori savdosida mukofot bilan ishtirok etadi. Agar asosiy valyuta bo‘yicha foiz stavkasi ikkinchi valyutaga nisbatan past bo‘lsa, forvard farq qo‘shib olinadi va bu holda forvard bozorida asosiy valyuta mukofot bilan savdoda qatnashadi, ikkinchi valyuta esa diskontga ega bo‘ladi.

Joriy ayirboshlash kursi asosida forvard kursini topish uchun spot kursiga forvard farqlar (marja)ni qo‘shish yoki chegirish lozim.

Bu qoidani quyidagicha ifodalash mumkin. Kotirovkalar tushsa – chegiriladi. Kotirovka ko‘tarilsa – qo‘shiladi.

Forvard kursini hisoblash metodikasi

Forvard farqlar(marja)	Asosiy(bazaviy) valyuta sotiladi	Forvard kursi =
Bazaviy valyuta bo'yicha yuqori foiz stavka – ikkinchi valyutada past foiz stavka	Diskontli	Spot-kurs – (chegiruv) forvard farqlar
Bazaviy valyuta bo'yicha past foiz stavka – ikkinchi valyuta bo'yicha yuqori foiz stavka	Mukofotli (ustama)	Spot-kurs+ (qo'shilgan) forvard farqlar

Muddatli bitimlar bo'yicha valyuta kurslari (report) ustama yoki diskont metodi bo'yicha kotirovka qilinadi va bu «autrayt» kurslari deb ataladi.

Forvard kurs autrayti = *Spot kurs* + (-) *Forvard kurs (mukofoti) marjasi (Forward outright rate)* = *Spot kurs (Spot rate)* + (-) *Diskont (Forward points)*.

Yanada aniqroq tushunish uchun quyidagi misolni ko'rib chiqamiz. Bitim summasi - 1 mln AQSh dollari.

Bitim muddati - 90 kun.

Bitim valyutasidagi kreditning foiz stavkasi (USD) - 3,5 %. Baholovchi valyutadagi depozitlarga to'lanadigan foiz stavkasi - 5,5 %. Spot kurs = 1,5210-1,5220 yevro

$$\text{Mukofot yoki Ustama/Diskont} = \frac{1,5210 \times (5,5 - 3,5) \times 90}{(360 \times 100) + (3,5 \times 90)} = 0,0075$$

Forvard kurs = 1,5210 + 0,0075 = 1,5285 (ustama) foiz.

Mukofot yoki diskont ekanligini foiz stavkalari o'rtasidagi farqdan bilish mumkin. Agar valyuta bitimi bo'yicha foiz stavkasi baholovchi valyutaning foiz stavkasidan past bo'lsa, bu valyuta yuqori kursda kotirovka qilinadi va chiqqan ko'rsatkich ustama hisoblanib, u sotilishi mumkin. Agar valyuta bitimining foiz stavkasi yuqori bo'lsa, bu ko'rsatkich diskont bo'ladi. Endi depozitlarga taalluqli holatni ko'rib chiqsak. Agar milliy valyutadagi depozitlarning foiz stavkasi bitim

valyutasidagi kreditlarning foiz stavkasidan yuqori bo'lsa, olingan natija diskont hisoblanadi va, aksincha, bo'lsa u ustama hisoblanadi.

Banklar valyuta operatsiyalarini amalga oshirishda valyutani sotish va sotib olish kursini o'rnatadi. Bu kurslar sotuvchining kursi va xaridorning kursi deb ataladi.

Sotuvchi kursi – bankning valyutani sotish kursi.

Xaridor kursi – bankning valyutani sotib olish kursi.

Bu kurslar o'rtasidagi farq valyuta bo'yicha marja deb ataladi va u xizmat xarajatlarini qoplashga va ma'lum darajada foydani shakllantirishga yo'naltiriladi.

Valyutaning eng muhim sifat belgisi uning konvertirlanganligidir.

Konvertirlanganlik darajasiga ko'ra **valyuta kursi uchga** bo'linadi.

Erkin "suzib" yuruvchi, cheklangan darajada "suzib" yuruvchi va qayd etilgan valyuta kurslaridir.

Erkin "suzib" yuruvchi valyuta kursi ma'lum valyutaga bo'lgan bozor talabi va taklifi ta'sirida o'zgarib turishi mumkin. Masalan, AQSh dollari, Yaponiya iyenasi, Angliya funt sterlingi, yevro kabi valyutalar jahon valyuta ayirboshlashida keng ishtirok etadi.

Cheklangan darajada «suzib» yuruvchi valyuta kurslarining o'zgarishi ayrim valyutalar yoki bir guruh valyutalar (valyuta savati) kursi o'zgarishiga bog'liq. Misol uchun "uchinchi dunyo"ning ko'pchilik mamlakatlari o'z valyutalarini AQSh dollariga, Yevropa mamlakatlarining "EURO"sigaga va boshqa xorijiy valyutalarga bog'laydilar. Cheklangan darajada "suzib" yuruvchi valyuta kurslari kiritilgan mamlakatlar o'z valyutalarining tebranish chegarasini o'zlari hamkorlik qilayotgan mamlakatlar bilan kelishib oladilar¹⁷.

Qayd etilgan valyuta kursi – bu xorijiy valyutada ifodalangan milliy pul birligining davlat tomonidan rasmiy o'rnatilgan bahosi bo'lib, unga valyuta bozorlaridagi talab va taklifning o'zgarishi ta'sir qilmaydi. Hozirgi vaqtda qayd etilgan valyuta kursi kam rivojlangan mamlakatlarda yoki iqtisodiy jihatdan tashqi bozorga yetarli darajada kirib bormagan mamlakatlarda, ularning moliya tizimini va milliy ishlab chiqarishini kuchli xorijiy raqobatchilardan himoya qilish va ularni qo'llab-quvvatlash maqsadida qo'llaniladi.

¹⁷Elias Award, Thomas Barrel, Norman Baxter und other. Banking: Strategic leadership. United States Agency for International Development (USAID) 2017.

The Business of Banking. American Bankers Association. Washington, D.C.2014.

Barcha mamlakatlar ma'lum muddatda o'z valyuta kurslari to'g'risidagi axborotni e'lon qilib boradilar. Masalan, O'zbekiston Respublikasi valyuta birjasining ish yakunlari matbuotda, televideniya e'lon qilib boriladi. Bunda nominal valyuta kursi belgilanadi. Lekin kuchayib borayotgan inflyatsiya sharoitida jahon bozorida milliy mahsulotga bo'lgan talabni, uning raqobatdoshligini aniqlashda milliy va xorijiy tovarlar baholari o'rtasidagi nisbatini ham bilish kerak bo'ladi. Ya'ni milliy valyutaning real almashtirish kursini hisoblab chiqish kerak.

Real kurs = nominal kurs - o'z mamlakatida ishlab chiqarilgan tovarlar bahosi, xorijiy tovarlar bahosi. Bu tenglikni umumiy ko'rinishda shunday yozish mumkin. Real valyuta kursining nominal valyuta kursi baholar darajasi nisbatlari past valyuta kursida milliy tovarlar nisbatan arzonroq, xorijiy tovarlar esa nisbatan qimmatroq turishini ko'rsatadi. Shuning uchun eksport o'sib boradi, import esa qisqarib boradi. Va, aksincha, yuqori real valyuta kursida milliy tovarlar nisbatan qimmatroq, xorijiy tovarlar esa nisbatan arzonroq turadi. Natijada import o'sib, eksport qisqarib boradi.

3-§. Valyuta kursiga ta'sir etuvchi omillar

Har qanday baho kabi valyuta kursi valyutaga talab va taklif ta'sirida asosiy qiymatidan (ya'ni valyutaning xarid qilish qobiliyatidan) nari-beri siljiydi. Bunday talab va taklifning o'zaro mosligi bir qator omillarga bog'liq. Valyuta kursining ko'p omilliligi uning boshqa iqtisodiy kategoriyalar, jumladan, qiymat, narx, pul, foiz, to'lov balansi va boshqalar bilan bog'liqligini aks ettiradi. Bu omillar ichida quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

1. *Inflyatsiya sur'atlari.* Valyutalarning xarid qobiliyati bo'yicha ularning o'zaro nisbati o'zida qiymat qonunini aks ettirib, valyuta kursini aniqlash vositasidir. Shu sababli, valyuta kursiga inflyatsiya sur'atlari ta'sir ko'rsatadi. Mamlakatda inflyatsiya darajasi qanchalik yuqori bo'lsa, milliy valyuta kursi shunchalik past bo'ladi (agar boshqa omillar qarshi ta'sir ko'rsatmasa).

Inflyatsiya oqibatida pul qadrsizlanishi mamlakatda pulning xarid qobiliyatining pasayishiga va inflyatsiya sur'atlari nisbatan past

mamlakatlarning valyutalari kursidan tushib ketishiga sabab bo'ladi. Bunday moyillik, odatda, o'rta va uzoq muddatli rejada kuzatiladi. Valyuta kursining tenglashtirilishi, uni sotib olish qobiliyatining paritetiga moslashtirish o'rtaicha ikki yil davomida amalga oshiriladi. Bu shu bilan izohlanadiki, valyuta kursining kundalik kotirovkasi faqatgina uni sotib olish qobiliyatiga asosan amalga oshirilmay, unga, shuningdek, boshqa omillar ham ta'sir etadi. XX asrning 80-yillarida ko'pincha valyuta kursining paritetidan 30% dan ortiq miqdorda siljishi yuz berib turgan. Lekin spekulativ va konyunkturaviy omillar ta'siridan ozod bo'lgan valyuta kurslarining o'zaro nisbati qiymat qonuniga muvofiq tarzda pul birliklarining xarid qobiliyati o'zgarishi bilan o'zgaradi.

Valyuta kursining inflyatsiya sur'atlariga bog'liqligi, ayniqsa, tovar-xizmatlar va kapitallarni xalqaro ayirboshlash hajmi katta bo'lgan mamlakatlarda kuchliroqdir. Sababi shundaki, valyuta dinamikasi va inflyatsiya sur'ati o'rtasidagi kuchli bog'liqlik, valyuta kursini eksport baholarda hisob-kitob qilishda yuzaga keladi. Jahon bozori narxleri internatsional qiymatning puldagi ifodasini aks ettiradi. Import narxlariga kelsak, tegishli valyuta paritetida hisob-kitob qilish unchalik qulay kelmaydi, chunki uning o'zi valyuta kursi dinamikasiga bog'liq. Sanoati rivojlangan mamlakatlar bunday hisob-kitob uchun ulgurji baholar indeksidan foydalangani ma'qul bo'ladi. Chunki bu mamlakatlarda ulgurji ichki savdo va eksport ma'lum darajada mos keladi. Boshqa mamlakatlarda ushbu indeksga ko'pgina eksport qilinadigan tovarlar kirmaydi. Chakana narxlar asosidagi bunday hisob-kitob noto'g'ri talqin qilinishi mumkin, chunki u jahon savdo obyektiga bo'lmagan bir qator xizmatlarni o'z ichiga oladi. Oxirgi navbatda jahon bozorida real xarid qobiliyatiga mos ravishda stixiyali tarzda milliy valyuta kurslarining tenglashishi yuz bermoqda. Real valyuta kursi ikki mamlakat narxleri darajasi nisbatiga ko'paytirilgan nominal kurs sifatida aniqlanadi.

2. *To'lov balansi holati.* Aktiv to'lov balansi milliy valyuta kursining ko'tarilishiga olib keladi, chunki unga chet el qarzdorlari tomonidan talab ortadi. Passiv to'lov balansi milliy valyuta kursining

pasayishiga moyillik yaratadi, unda qazdorlar milliy valyutani chet el valyutasiga o'z tashqi majburiyatlarini qoplash maqsadida sotadilar. To'lov balansining nobarqarorligi tegishli valyutaga talab va taklifning sakrash tarzida o'zgarishiga olib keladi. Zamonaviy sharoitlarda xalqaro kapital harakatining to'lov balansiga va natijada valyuta kursiga ta'siri ko'paydi.

3. *Turli mamlakatlarda foiz stavkalarining har xilligi.* Mamlakatda foiz stavkalarining o'zgarishi xalqaro kapital harakati shartlariga ta'sir qiladi. Boshqacha qilib aytganda, foiz stavkasining ko'tarilishi chet el kapitalining oqib kelishini, uning pasayishi esa kapitalning (milliy kapitalning ham) chet elga oqib chiqib ketishini rag'batlantiradi.

4. *Valyuta bozori faoliyati va spekulyativ valyuta operatsiyalari.* Agar qandaydir bir valyuta kursi pasayishga moyil bo'lsa, firma va banklar vaqtdan unumli foydalanib, uni qimmatroq valyutaga sotadilar. Bunda kuchsizlashgan valyuta pozitsiyasi yanada yomonlashadi. Valyuta bozorlari iqtisod va siyosatdagi o'zgarishlardan, kurs nisbatlari siljishidan tez ta'sirlanadi. Shu bilan birga, ular valyuta spekulyatsiyasi imkoniyatlarini va stixiyali tarzda "qaynoq" pullar harakatini kengaytiradi.

5. *Ma'lum bir valyutani yevrobozorda va xalqaro hisob-kitoblarda ishlatish darajasi.*

Masalan, bank operatsiyalarining 60-70% ni dollarda amalga oshirilishi shu valyutalarga bo'lgan talab va taklif masshtablarini belgilaydi. Valyuta kursiga valyutaning xalqaro hisob-kitoblarda ishlatilish darajasi ham ta'sir ko'rsatadi. XX asrning 90-yillari boshida xalqaro to'lovlarning 55% ni, neft uchun hisob-kitoblarning 86-90% ini, tashqi qarzdorlikning 70% i dollarda amalga oshirilgan. Shu sababli, neftga narxning o'sishi, hattoki dollarning xarid qilish qobiliyati tushgan sharoitlarda ham davlat qarzlari bo'yicha to'lovlarning o'sishi dollar kursining ko'tarilishiga imkon beradi.

6. *Valyuta kursi nisbatiga xalqaro to'lovlarning tezlashishi yoki sekinlashishi ham ta'sir qiladi.* Milliy valyuta kursining pasayishiga umid bog'lab, importyorlar kurs ko'tarilishi oqibatida zarar ko'rmaslik

maqsadida, kontragentlariga chet el valyutasida to'lovlarni tezroq amalga oshirishga harakat qiladilar. Milliy valyutani mustahkamlashda esa ular chet el valyutasidagi to'lovlarni sekinlashtirishga harakat qiladilar. «Lidz end legz» nomli bunday usul to'lov balansi va valyuta kursiga ta'sir ko'rsatadi.

7. *Milliy va jahon bozorlarida valyutaga ishonch darajasi.* U mamlakatdagi iqtisodiy va siyosiy holat bilan, shuningdek, valyuta kursiga ta'sir qiluvchi yuqorida ko'rsatilgan omillar bilan aniqlanadi. Shuningdek, dilerlar nafaqat hozirgi vaqtdagi iqtisodiy o'sish sur'atlari, inflyatsiya, valyutaning xarid qobiliyati darajasi, valyutaga bo'lgan talab va taklif nisbatini, balki ularning dinamikasi istiqbollari ham hisobga oladilar¹⁸.

4-§. Ichki valyuta bozorida xorijiy valyutani sotish va sotib olish tartibi

O'zbekiston Respublikasida bank faoliyati litsenziyasiga ega bo'lgan banklar chet el valyutasini sotish va sotib olish huquqiga egalar.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining "Ochiq valyuta pozitsiyasini yuritish" qoidasida ochiq valyuta pozitsiyasi uchun quyidagi limitlar o'rnatilgan:

- ixtiyoriy valyutada ochiq valyuta pozitsiyasi limiti har bir operatsion kun oxirida valyutali banklarda o'z mablag'ining 50%idan oshmasligi va bankning umumiy ochiq valyuta pozitsiyasining limiti har operatsion kunning oxirida uning o'z mablag'larining 20%idan oshmasligi lozim;

- umumiy ochiq valyuta pozitsiyasi uzun valyuta pozitsiyasi ko'rinishida o'rnatiladi. Valyutani sotish va sotib olishda bank faqatgina

¹⁸The Business of Banking.American Bankers Association. Washington, D.C.2014.

David S. Kidwell, Richard L. Peterson,David W. Blackwell. Financial institutions, markets, and money. New Jersey : John Wiley & Sons, c.2003. 235-255.p.

Henny van Greuning,Sonia Brajovich Bratanovich. The Analysis of banking risks. THE WORLD BANK Washington,D.C.2014.

Elias Award, Thomas Barrel, Norman Baxter und other. Banking: Strategic leadership. United States Agency for International Development (USAID) 2017.

The Business of Banking.American Bankers Association. Washington, D.C.2014.

ochiq valyuta pozitsiyasidan foydalanmaydi, kunora banklarda umumiy valyuta pozitsiyasi “Nostro” hisobvarag‘i bo‘yicha olib boriladi. Agar to‘lovlar kirim bilan qo‘shilib ketsa, bir hisobdan boshqa hisobvarag‘i mablag‘larni o‘tkazishda xatolikka yo‘l qo‘yilsa, bunda bank kunora ochiq maxsus hisobvarag‘i bo‘yicha tekshirish o‘tkazadi.

Chet el valyutasini sotish va sotib olishda bank valyuta pozitsiyasi limitiga rioya qilishi kerak. Bank valyuta operatsiyalarini bajarganda valyuta zaxiralarining bir qismini sarflaydi. Bunda bankning xorijiy valyutalar bo‘yicha majburiyati va talablari orasidagi nisbat o‘zgaradi. Bankning xorijiy valyutalarni sotish va sotib olish jarayonidagi valyutalar bo‘yicha talab va majburiyatlari nisbati holati banklarning **valyutaviy holati** yoki valyuta pozitsiyasi deyiladi. Valyutaviy holat **ochiq va yopiq** bo‘lishi mumkin.

Xohlagan bir valyuta bo‘yicha **ochiq valyuta pozitsiyasi** deganda bankning shu xorijiy valyuta bo‘yicha aktivlarining majburiyatlaridan oshgan summasi tushuniladi. Ochiq valyuta pozitsiyasi 2 ga bo‘linadi. Bular: uzun valyuta pozitsiyasi va qisqa valyuta pozitsiyasi. Agarda bankning sotib olgan valyutasi bo‘yicha aktivlari va talablari uning shu valyuta bo‘yicha passiv va majburiyatlaridan yuqori bo‘lsa, bankda mazkur valyuta bo‘yicha holat **uzun valyuta pozitsiyasi** deyiladi. Aksincha, aniq bir valyuta bo‘yicha passivlar va majburiyatlar aktivlar va talablardan yuqori bo‘lsa, ya’ni xorijiy valyutani sotish uni sotib olishdan yuqori bo‘lsa **valyuta pozitsiyasi qisqa** bo‘ladi.

Agar valyuta bo‘yicha talablar va majburiyatlar teng bo‘lsa, **valyuta pozitsiyasi yopiq** bo‘ladi. Tijorat banklarining ochiq valyuta pozitsiyasi doimo risk bilan bog‘liq. Valyuta kursining o‘zgarishi natijasida bank valyutani sotib olishda yoki sotishda yo‘qotishlarga uchrashi mumkin. Bu esa bankning ma’lum miqdorda mablag‘ining yo‘qotilganligidan dalolat beradi.

Valyuta pozitsiyasining umumiy summa holati (summasi) deganda barcha valyutalar bo‘yicha uzun (qisqa) pozitsiyalar umumiy summasi tushuniladi.

Agar bank operatsion kun davomida valyuta operatsiyalarini olib borishda ochiq valyuta pozitsiyasi bo‘yicha qo‘yilgan limitdan ortiq operatsiya amalga oshirgan, ya’ni valyutani ko‘p sotib olgan bo‘lsa, u holda valyuta pozitsiyasi ortiq sotib olingan valyutani sotib yuborish yo‘li bilan balanslashtirib yopiladi.

Vakolatli banklar ochiq valyuta pozitsiyasi limitiga hisoblangan foizlar, ko'chmas mulk, qimmatli qog'ozlar va boshqa moddiy qiymatliklarni sotish yoki sotib olish bilan bog'liq valyuta operatsiyalarini ham amalga oshiradi. Vakolatli banklar o'zlarining joylaridagi filiallari uchun ochiq valyuta pozitsiyasining chegarasini mustaqil belgilashlari mumkin. Lekin filiallar bo'yicha belgilangan ochiq valyuta pozitsiyasining yig'indisi bank bo'yicha uning o'z mablag'larining 20 %idan oshmasligi lozim.

Vakolatli banklar har oyda oyning 3-kunigacha Markaziy bankka o'zlarining ochiq pozitsiyalari va unga rioya qilinganligi to'g'risida hisobot berishlari lozim.

5-§.Tijorat banklari tomonidan jismoniy va yuridik shaxslarning xorijiy valyutadagi hisob raqamini yuritish tartibi

Bank mijozlari bankda xorijiy valyuta talab qilib olinguncha depozit hisobvarag'larini, shuningdek, xorijiy va milliy valyutalarda ikkilamchi talab qilib olinguncha depozit hisobvaraqlar, jamg'arma, muddatli va boshqa turli depozit hisobvaraqlarini ochishi mumkin. Bu turdagi hisobvaraqlarini ochish uchun tadbirkorlik subyektlari, tadbirkorlik subyektlariga aloqador bo'lmagan yuridik shaxslar-rezidentlar, shuningdek, byudjet tashkilotlari, norezidentlar (jismoniy shaxslardan tashqari) **bankka quyidagi hujjatlar** taqdim etilishi lozim:

- hisob raqam ochish haqidagi ariza;
- davlat ro'yxatidan o'tganligi to'g'risidagi hujjat nusxasi;
- muhr va imzolar namunasi-kartochka;
- soliq organi tomonidan soliq to'lovchiga berilgan identifikatsion raqami to'g'risida guvohnoma nusxasi.

Mijozlarning valyuta hisobvarag'ini ochish va yuritish bo'yicha operatsiyalari, ayniqsa, inflyatsiyaning yuqori darajasi sharoitida juda qulaydir, chunki xorijiy valyutani saqlab undan bank foyda olish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Mulk shaklidan qa'tiy nazar barcha tashkilot, korxonalar va muassasalar-rezidentlar xorijiy valyuta mablag'larini O'zbekiston Respublikasi vakolatli banklaridagi valyuta hisob raqamlarida saqlashlari lozim. Vakolatli banklar yuridik va jismoniy shaxslar – rezidentlar va norezidentlarning chet el valyutasidagi talab qilib olinadigan depozit hisobvaraqlarini yuritish qoidalari asosida o'zining

valyuta faoliyatini amalga oshiradilar. Valyuta hisobvaraqlarining ochilishi Markaziy bankning “O‘zbekiston Respublikasi banklarida ochiladigan bank hisobvaraqlari to‘g‘risida”gi yo‘riqnomada belgilangan tartibda amalga oshiriladi. Tijorat banklari tomonidan mijozlarning chet el valyutasidagi hisob raqamlarini yuritish, valyutani tartibga solishga doir qonunchilik va me‘yoriy hujjatlar talablariga rioya qilgan holda olib boriladi. Bunda tijorat banki chet el valyutasida hisob-kitoblarni amalga oshirish, savdo bilan bog‘liq bo‘lmagan pul jo‘natmalari, chet el banklari bilan vakillik munosabatlarini o‘rnatish, tovar va xizmatlarni eksport-import qilish bilan bog‘liq xalqaro hisob-kitob operatsiyalari, ichki valyuta bozorida chet el valyutasini sotib olish va sotish operatsiyalari, O‘zbekiston Respublikasi hududiga valyuta mablag‘larini jalb qilish va ularni joylashtirishga doir ssuda va depozit operatsiyalari, xalqaro pul bozorlaridagi kredit operatsiyalari, valyuta (depozit va konversion) operatsiyalarini o‘tkazish bo‘yicha Markaziy bank tomonidan qo‘yilgan malakaviy va texnik talablarga javob bera olishi lozim.

Vakolatli banklar tomonidan to‘lovlar valyuta hisobvarag‘ida mavjud mablag‘lar, valyutali plastik to‘lov va kredit kartochkalaridan foydalangan holda belgilangan overdraft limitlari doirasida amalga oshirilishi mumkin. Banklar va bank xodimlari o‘zlarining mijozlari va korrespondentlari operatsiyalari, hisobvaraqlari va omonatlari to‘g‘risidagi ma‘lumotlarning sir saqlanishini kafolatlaydilar. Vakolatli banklar amalga oshirayotgan operatsiyalari bo‘yicha vositachilik haqi foiz stavkalari va ta‘riflarini belgilaydilar va vositachilik haqini chet el valyutasida olish huquqiga egadirlar.

Rezident – yuridik shaxslarning chet el valyutasidagi mablag‘lari, ya’ni ular tomonidan olinadigan chet el valyutasi, shu jumladan, tovarlar (ishlar, xizmatlar) eksportidan olingan valyuta tushumlari ularning O‘zbekiston Respublikasi hududidagi vakolatli banklarda ochilgan valyuta hisobvaraqlarida saqlanadi va ular tomonidan qonun hujjatlariga muvofiq mustaqil ravishda ishlatilishi mumkin.

Davlat ro‘yxatidan hali o‘tmagan, xorijiy investitsiyalar ishtirokida ochilayotgan korxonalariga vaqtinchalik jamg‘arma valyuta hisobvarag‘i ochiladi va unga qonun talablari asosida o‘rnatilgan hajmlarda, xorijiy davlatlardan kelib tushadigan chet el valyuta mablag‘lari kiritiladi.

Bu hisobvaragʻidagi mablagʻlardan tashkil topayotgan korxonaning ustav fondiga badal toʻlash uchun foydalaniladi. Agarda xorijiy korxonada davlat roʻyxatidan oʻtkazilmasa ushbu mablagʻlar egasi boʻlgan investorga qaytariladi.

Rezident – yuridik shaxslarning valyuta hisobvaraqlariga chet el valyutasidagi tashqi savdo tushumlari, vakolatli banklar orqali Oʻzbekiston Respublikasi hududida sotib olingan mablagʻlar, qonun hujjatlarida belgilangan tartibda olingan naqd chet el valyutasi, qonunchilikda belgilangan tartibda olingan kreditlar, chet el investitsiyalari va qarz boʻyicha oʻtkazilgan mablagʻlar hamda ularni amalga oshirish bilan bogʻliq toʻlovlar, qonun hujjatlarida belgilangan tartibda yuridik shaxslarning ustav fondi (ustav kapitali)ga oʻtkazilayotgan mablagʻlar, plastik toʻlov va kredit kartochkalari boʻyicha toʻlovlarga, qonun hujjatlarida belgilangan tartibda savdo bilan bogʻliq boʻlmagan pul joʻnatmalari va qonunchilik hujjatlarida belgilangan boshqa holatlarda kelib tushgan mablagʻlar summalari hisoblab yozib (oʻtkazilib) boriladi.

Oʻzbekiston Respublikasida joylashgan norezident – yuridik shaxslar, shu jumladan, immunitet hamda diplomatik imtiyozlarga ega boʻlgan chet el diplomatiya va boshqa rasmiy vakolatxonalari, xalqaro tashkilotlar hamda ularning filiallari, shuningdek, xorijiy tashkilotlarning mamlakatimizda xoʻjalik yoki boshqa tijorat faoliyati bilan shugʻullanmaydigan vakolatxonalari valyuta hisobvaraqlarini ochishga haqlidir. **Norezident yuridik shaxs** – hisobvaraqa egasining nomiga chet eldan hamda mamlakatimizning boshqa banklarida ochilgan hisobvaraqlaridan oʻtkazilgan xorijiy valyuta, vakolatli banklar tomonidan xorijdan hisobvaraqa egasining nomiga yuborilgan chet el valyutasidagi toʻlov hujjatlaridagi mablagʻlar, hisobvaraqa egasi chet eldan olib kelgan chet el valyutasidagi toʻlov hujjatlari, jumladan, plastik toʻlov va kredit kartochkalaridagi valyuta mablagʻlari, Oʻzbekiston Respublikasi hududida oʻtkazma yozuv kiritilmagan, chet el valyutasidagi egasining nomi yozilgan holda bankka taqdim etilgan toʻlov hujjatlaridagi mablagʻlar, vakolatli banklar ruxsati bilan chet el valyutasida yozib berilgan boshqa toʻlov hujjatlari asosida toʻlanishi lozim boʻlgan chet el valyutasi, naqd chet el valyutasi, hisobvaraqa egasi

nomiga chet eldan pochta jo‘natmalari orqali yuborilgan yoki u tomonidan qonun talablariga rioya qilgan holda chet eldan keltirilgan, me‘yoriy hujjatlariga muvofiq o‘tkazilgan yoki naqd pulda olingan boshqa summalar ularning valyuta hisob raqamiga o‘tkaziladi.

Norezident yuridik shaxslarning valyuta hisobvaraqlaridagi mablag‘lar ularning topshirig‘iga asosan bank o‘tkazmasi, akkreditiv, chek va hokazolarda xorijga o‘tkazilishi, chet elga xizmat safariga yuborilishi bilan bog‘liq (shu jumladan, naqd pul shaklidagi) xarajatlar to‘lovi uchun, shuningdek, amaldagi qonunchilikda ko‘zda tutilgan boshqa maqsadlarga ishlatilishi mumkin.

Jismoniy shaxslar-rezident va norezidentlar xorijiy va milliy valyutada talab qilib olinguncha depozit hisobvarag‘larini ochish uchun bankka hisob raqam ochish to‘g‘risidagi ariza, shuningdek, shaxsini tasdiqlovchi hujjatlar, pasport yoki boshqa shunga tenglashtirilgan hujjatlar taqdim etadilar.

Vakolatli banklar tomonidan chet el valyutasidagi:

- xorijdan hisob raqam egasi nomiga kelib tushgan valyuta o‘tkazmalari, xorijdan hisob raqam egasiga yuborilgan valyutadagi to‘lov hujjatlari, hisobvaraqlarning egasi chet eldan olib kelgan chet el valyutasidagi to‘lov hujjatlari, O‘zbekiston Respublikasi hududida o‘tkazma yozuv kiritilmagan, chet el valyutasida yuritiladigan plastik to‘lov va kredit kartochkalari bo‘yicha hamda egasining nomi yozilgan holda bankka taqdim etilgan to‘lov hujjatlari asosida, vakolatli banklar ruxsati bilan chet el valyutasida yozib berilgan boshqa to‘lov hujjatlari asosida to‘lanishi lozim bo‘lgan chet el valyutasi;

- hisobvaraqlar egasi nomiga respublikasining boshqa banklaridan yoki rezident yuridik shaxslar topshirig‘i bilan o‘tkazilgan chet el valyutasi;

- naqd chet el valyutasi, shu jumladan, hisobvaraqlar egasi tomonidan kiritilgan yoki pochta orqali yuborilgan naqd valyuta va xorijdan olib kelingan, shuningdek, vakolatli banklar, ularning filiallari va ayirboshlash shoxobchalari orqali sotib olingan valyutalar;

- xorijiy valyuta bo‘yicha foizla;

- O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki normativ hujjatlari va amaldagi qonunchilikka zid kelmaydigan, olingan va o‘tkazilgan naqd

shakldagi boshqa summalar jismoniy shaxs – mijozning hisobvarag‘iga o‘tkazilib boriladi.

Rezident – jismoniy shaxslarning (shuningdek, yuridik shaxs maqomiga ega bo‘lmagan yakka tartibdagi tadbirkorlarning) hisobvaraqlariga qo‘yilgan mablag‘lar hisobvaraq egasining ko‘rsatmasiga asosan ishlatilishi mumkin. Jumladan:

- xorijdagi jismoniy shaxslarning nomiga 5000 AQSh dollari ekvivalentdan oshmagan miqdorda, xorijda to‘lovnoma, inyoyslar va boshqa tasdiqlovchi hujjatlar asosida o‘qish, davolanish, sug‘urtalanish, xorijda patentlar va mualliflik guvohnomalarini rasmiylashtirish, berish va ulardan foydalanish uchun bog‘liq bo‘lgan xarajatlarni to‘lash, chet el davlatlari konsullik va boshqa rasmiy muassasalari tomonidan ko‘rsatilgan xizmatlar bo‘yicha to‘lovlarni amalga oshirish, sud va notarial organlari hukmlari, qarorlari va ajrimlari asosida pul mablag‘lari to‘lovi uchun konkurslar, ko‘rgazmalar va musobaqalarda ishtirok etish, shuningdek, shartnomalar bo‘yicha ishga joylashish bilan bog‘liq xarajatlar hamda nosavdo tUSDagi boshqa operatsiyalarni amalga oshirish, hisobvaraq egasining O‘zbekiston Respublikasining qonunchiligi talablariga muvofiq chet el banklarida ochilgan hisobvaraqlariga yoki O‘zbekiston Respublikasi boshqa banklaridagi hisobvaraqlariga o‘tkazish uchun;

- naqd chet el valyutasida (chet el valyutasidagi to‘lov hujjatlarida), shu jumladan, xorijga olib chiqib ketish (amaldagi me‘yoriy hujjatlar bilan belgilangan summa miqdorida) uchun to‘lov amalga oshirish;

- amaldagi qonunchilik va O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining me‘yoriy hujjatlarida ko‘zda tutilgan boshqa maqsadlar uchun ishlatilishi, respublika hududida xorijiy valyutani amaldagi sotib olish kursi bo‘yicha so‘mda to‘lovlarni to‘lashi yoki o‘tkazishi mumkin.

Norezident jismoniy shaxslar hisob raqamiga quyidagilar kirim qilinadi:

- hisob raqam egasi nomiga xorijdan yuborilgan yoki O‘zbekiston Respublikasining boshqa banklarida ochilgan hisobvaraqlaridan o‘tkazilgan xorijiy valyuta, xorijdan hisobvaraq egasining nomiga yuborilgan chet el valyutasidagi to‘lov hujjatlari aks ettirilgan mablag‘, hisobvaraq egasi chet eldan olib kelgan chet el valyutasidagi to‘lov hujjatlari plastik to‘lov va kredit kartochkalaridagi mablag‘lar, O‘zbekiston Respublikasi hududida o‘tkazma yozuv kiritilmagan, chet el valyutasida yuritiladigan hamda egasining nomi yozilgan holda bankka

taqdim etilgan to'lov hujjatlaridagi mablag'lar, vakolatli banklar ruxsati bilan chet el valyutasida yozib berilgan boshqa to'lov hujjatlari asosida to'lanishi lozim bo'lgan chet el valyutasi, hisobvaraqq egasi chet eldan olib kelgan va O'zbekiston Respublikasiga olib kirishda bojxona tomonidan ro'yxatga olingan yoxud hisobvaraqq egasi uchun vakolatli bank nomiga qiymati ko'rsatilib, xatjildda (paketda) yuborilgan, shuningdek, ilgari vakolatli banklarning tegishli ma'lumotnomasi asosida hisobvaraqlardan berilgan naqd chet el valyutasi, O'zbekiston Respublikasiga olib kirishda bojxona deklaratsiyasini to'ldirish talab qilinmaydigan va bojxona tomonidan ro'yxatga olinmaydigan naqd chet el valyutasi, hisobvaraqq egasi nomiga chet eldan pochta jo'natmalari orqali yuborilgan naqd chet el valyutasi, xorijiy valyutadagi foizlar, amaldagi qonunchilik va O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining me'yoriy hujjatlariga muvofiq o'tkazilgan yoki naqd pulda olingan boshqa summalar hisoblab yozilishi mumkin.

Norezident – jismoniy shaxslarning hisobvaraqlaridagi mablag'lar hisobvaraqq egasining ko'rsatmasiga ko'ra hisobvaraqq egasining O'zbekiston Respublikasi boshqa banklarida ochilgan hisobvaraqlariga, shuningdek, bankda qabul qilingan shaklda (bank o'tkazmasi, chek va h.k.) xorijga o'tkazilishi, naqd chet el valyutasida (chet el valyutasidagi to'lov hujjatlarida to'langan), shu jumladan, me'yoriy hujjatlar bilan belgilangan summa miqdorida xorijga olib chiqib ketish, xarid kursi bo'yicha respublika hududida so'mda to'lanishi yoki o'tkazilishi, amaldagi qonunchilik va O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining me'yoriy hujjatlarida ko'zda tutilgan boshqa maqsadlarda ishlatilishi mumkin.

Vakolatli banklar bajaradigan operatsiyalari uchun mijozlardan komission haq undiradilar.

Banklar aholidan valyutani talab qilib olguncha, muddatli, depozit va boshqa jamg'armalarga qabul qilishlari mumkin. Qo'yilmalar mahalliy va xorijiy fuqarolardan qabul qilinadi. Jarg'armalarning turini, ular bo'yicha minimal qo'yilma miqdorini, daromad darajasini, to'lash shartlarini bank mustaqil o'zi belgilaydi.

Bu operatsiyalar bo'yicha shartlarni bank o'zining strategiyasidan kelib chiqqan holda belgilaydi va odatda qo'yilmalar bo'yicha foizlar qo'yilma miqdori va muddatiga bog'liq bo'ladi.

Qo'yilmalar bo'yicha daromadlar soliqdan ozod etiladi va odatda chet el valyutasida yoki so'mda to'lanadi, muddatli omonatni

muddatidan oldin olinsa foiz kam miqdorda to‘lanadi yoki umuman to‘lanmasligi mumkin.

Muddatli depozitlar bo‘yicha daromadlar quyidagi formula orqali aniqlanadi:

$$D = \frac{S * FS * SM}{360 * 100}.$$

Bu yerda:

D – daromad (foiz summasi);

S – qo‘yilma summasi;

FS – foiz stavkasi;

SM – saqlash muddati;

Misol: muddatli depozitga 11 iyunda 10000 AQSh dollari miqdorida 3 oy muddatga 9% yillik to‘lash sharti bilan qo‘yildi.

Kelishilgan muddatda saqlangani uchun:

$$D_1 = 10000 * 9 * 90 / 360 * 100 = 225\$.$$

Banklar Markaziy bankning xorijiy valyuta kurslari byullitenida ko‘rsatilgan valyutalarni sotish va sotib olish huquqiga egadirlar.

Jismoniy shaxslar bilan valyutani sotish va sotib olish operatsiyalari banklarning valyuta almashtirish shoxobchalari orqali amalga oshiriladi, sotish va sotib olish qiymati bank tomonidan belgilanadi. Almashtiruv shoxobchalarida bir vaqtning o‘zida valyutani sotish va sotib olish operatsiyalari o‘tkaziladi. Bunday operatsiyalarni, odatda, kassir va nazoratchi bajaradi. Valyutalarning haqqoniyligi umumiy qoidalar asosida tekshiriladi, valyuta almashtirish vaqtida mijozga valyuta nazorati hujjati taqdim etiladi, shu hujjat asosida mamlakatdan valyutani olib chiqib ketish mumkin.

6-§. Valyuta operatsiyalari va ularning turlari

Xalqaro iqtisodiy, shuningdek, valyuta-kredit va moliya munosabatlari qatnashchilari risk ostida faoliyat ko‘rsatadilar. Bu tijorat risklariga quyidagilarni kiritish mumkin:

- 1) shartnoma tuzilgandan so‘ng narxning o‘zgarishi;*
- 2) import qiluvchining tovar qabul qilishdan bosh tortishi, ayniqsa, hisob-kitoblar inkasso shaklida bo‘lganda;*
- 3) hujjatlardagi yoki tovar uchun to‘lovlardagi xatolar;*

4) valyuta mablag'larini suiiste'mol qilish yoki o'g'irlash, ularni qalbakilashtirish;

5) xaridor yoki qarzdorning to'lovga noqobilligi;

6) valyuta kurslarining nobarqarorligi;

7) inflyatsiya;

8) foiz stavkalarining o'zgaruvchanligi v.b.

XX asrning 70-yillaridan boshlab valyuta va kredit risklarining oldini olish va qoplash uchun yangi usullardan foydalanila boshlandi. Ular qatoriga:

- valyutaviy opsion (birinchi marta 1973-yil Chikago birjasida qo'llanila boshlagan);

- banklararo "svop" operatsiyasi;

- forvard valyuta operatsiyasi;

- valyutaviy fyuchers (1973-yildan boshlab Nyu-York valyuta bozorida, 1972-yildan boshlab Chikago valyuta bozorida v.b).

Yuqorida sanab o'tilgan operatsiyalarni bir so'z bilan muddatli valyuta operatsiyalari deb ham nomlash mumkin, banklarda esa ular asosan konversion operatsiyalar nomi bilan ataladi.

Xalqaro to'lov oborotida xorijiy valyuta naqd emas, balki naqdsiz amal qiladi. Tabiiyki, turli xil to'lov vositalari kurslari turlicha, chunki ularning ishonchliligi va valyutaviy risk darajalari turlichadir. Telegraf o'tkazmasi bo'yicha valyuta kursi eng yuqoridir, chunki unda xorijiy valyuta shu zahoti yoki kelasi kuni to'lanadi. Bu operatsiya valyuta riskini deyarli chetlab o'tish imkonini beradi. Odatda, valyuta kurslari rasmiy byulleten va kotirovka jadvallarida e'lon qilinadi. Boshqa to'lov vositalari kursi u asosida aniqlanadi.

Valyuta bozorida turli turdagi shartnomalar amal qiladi. Ularning ko'pchiligi **spot shartlari** asosida amalga oshiriladi. Svop operatsiyalarining asosiy xususiyati shundaki, bitimni imzolash va bajarish vaqtlari qariyb mos keladi. Bu bitim bo'yicha valyuta sotuvchidan sotib oluvchiga shartnoma imzolanishi bilanoq (ko'pi bilan ikki ish kuni ichida) yetkaziladi. Spot shartnomalariga jami valyuta shartnomalarining 90% i to'g'ri keladi.

Valyuta shartnomasining ikkinchi turi – muddatli shartnomadir. Bunday shartnomalarning ikki xususiyati bor.

Birinchidan, shartnoma imzolanishi va bajarilishi orasida ma'lum vaqt bir haftadan olti-o'n ikki oygacha interval bor.

Ikkinchidan, valyuta kursi shartnoma imzolangan davrda belgilangani bo'yicha qabul qilinadi. Valyuta kurslari o'zgarishlari unga ta'sir qilmaydi. Muddatli shartnomalar valyuta risklaridan sug'urtalanish yoki valyuta spekulyatsiyasi maqsadida amalga oshiriladi. Eksportyor o'zini xorijiy valyuta kursining tushishidan sug'urtalash maqsadida kelgusi valyuta daromadini muddatli kurs bo'yicha sotishi mumkin. Importyor xorijiy valyuta kursi oshuvidan o'zini sug'urtalash maqsadida kelgusi valyuta tushumini ma'lum muddatga muddatli kurs bo'yicha sotishi mumkin. Rivojlangan davlatlar valyuta bozorlarida valyuta kursining o'zgarishiga qarab ishlovchi valyuta vositachilarining asosiy maqsadi valyuta bozorida valyuta kurslarining o'zgarishidan katta foyda olishdan iborat. Valyuta kursining oshishi yoki pasayishiga qarab faoliyat ko'rsatuvchilarni xalqaro amaliyotda "ayiqqlar" va "buqalar" deb atashadi. Ular faoliyatining mohiyati quyidagilardan iborat. Agar amaliyotda valyuta kursi tushishi kutilsa, valyuta kursi pasayishiga o'ynovchilar (ularni xalqaro valyuta bozorida "ayiqqlar" deb atashadi) valyutani shartnoma tuzilgan davr (muddatli kurs) kursi bilan sotish to'g'risida muddatli shartnoma tuzadilar. Agar muddatli valyuta kursi tushsa, ayiqqlar valyutani bozordan pasaygan kursda sotib olib, uni muddatli kurs bo'yicha sotadilar va kurslar o'rtasidagi farq miqdorida foyda oladilar.

Valyuta kursining ko'tarilishiga o'ynovchilar (buqalar) esa valyuta kursi ko'tarilganda, valyutani keyinchalik shartnoma tuzilgan vaqtdagi kurs bo'yicha sotib olishga kelishilgan muddatli shartnoma tuzadilar. Kurs oshganda esa valyutani muddatli shartnomada belgilangan (oldingi) narx bo'yicha sotib oladilar va oshgan – yuqori narxda sotib foyda ko'radilar.

***Forvard valyuta shartnomasi** – bu kelajakdagi belgilangan muddatda aniq xorijiy valyuta summasini sotish yoki sotib olish*

bo'yicha banklararo bitimni bajarish majburiyatidir. Bunda valyuta, summa, almashuv kursi va to'lov muddati bitim tuzilgan paytda belgilanadi. Forvard bitim muddati 3 kundan 5 yilgacha bo'lishi mumkin, ammo uning 1, 3, 6 va 12 oylik muddatlari odatda ko'p uchraydi.

Forvard shartnomasi bank shartnomasi hisoblanadi, shuning uchun u standartlashtirilmagan va biror aniq operatsiya ostida ham qo'llanilishi mumkin. Forvard bitimlari bozori (6 oygacha bo'lgan muddat uchun) asosiy valyutalarda yetarli darajada barqaror, 6 oydan ko'proq muddatga esa nobarqaror, bunda ayrim operatsiyalar almashinuv kurslarining kuchli tebranishiga olib kelishi mumkin.

Biz oldingi paragraflarda ta'kidlaganimizdek, forvard operatsiyasi "svop" operatsiyasining tarkibiy qismi hisoblanadi. Agar forvard bitimining o'zigina qo'llansa, (ya'ni bir vaqtning o'zida "spot" operatsiyasini amalga oshirish bilan emas), u holda bu operatsiya autrayt (outright) deb nomlanadi.

Forvard kursi va "spot" kursi o'zaro yaqin bog'langan. Nazariy nuqtayi nazardan valyutaning forvard bahosi (FR) spot bahosi (SR) bilan teng bo'lishi mumkin. Ammo amaliyotda bunday holat juda kam uchraydi. Agar forvard kurs spot-kursdan yuqori bo'lsa ($FR > SR$), u holda valyuta "mukofot" bilan kotirovka qilinadi; agar forvard kursi spot kursidan past bo'lsa, u holda valyuta "diskont" bilan kotirovka qilinadi.

Valyuta bo'yicha forvard diskonti yoki mukofot qiymati quyidagi formula orqali aniqlanadi:

$$FD(Pm; Dis) = \frac{FR - Sr}{Sr} \times 100\% \times \frac{360}{t}$$

bu yerda

$FD (Pm; Dis)$ – forvard differensial (mukofot yoki diskont).

FR – forvard kursi;

SR – spot-kurs;

t – forvard shartnomasi amal qilish muddati (kunlarda).

Forvard bitimidan olingan daromadlar bilan boshqa pul bozoridan olingan daromadni taqqoslab borish uchun valyuta bo'yicha mukofot va diskontlar yillik bazisga kiritib boriladi.

Har kuni The Wall Street Journal va Financial Times kabi xalqaro moliyaviy nashriyotlar 30, 90 va 180 kun uchun joriy "spot" kurs (spot rate)larni va forvard kursi (forward rate)larni chop etib boradi. Bundan tashqari "Reuters" agentligi ham yuqorida aytib o'tilgan axborotlarni berib boradi.

Forvard bozorida banklar tomonidan, shuningdek, valyutaning sotish va sotib olish kurslari kotirovka qilinadi va mos ravishda kross-kurs hisoblanadi. Bunda valyuta sotib olish kursi va sotish kursi orasidagi marja (AFR-BFR) forvard operatsiyasidagi nisbatan kattaroq va yillik 0,125-0,25% ni tashkil qiladi, "spot" kursi bo'yicha esa u bor yo'g'i yillik 0,08-0,1% ni tashkil qiladi.

Forvard kursi asosan 2 usul bilan kotirovka qilinadi:

«autrayt» usuli va «svop-stavka» usuli.

«Autrayt» usuli bilan kotirovkalashda banklar mijozlarga to'liq spot-kurs, forvard kursi, shuningdek, valyutani yetkazib berish muddati va summasini belgilab beradilar.

Ammo, ko'pgina hollarda, banklararo bozorda forvard kursi svop-stavka yordamida kotirovka qilinadi. Forvard marja (svop-stavka) quyidagi sabablarga ko'ra keng tarqaladi: a) ular odatda o'zgarishsiz qoladi, "spot" kursi esa juda tez o'zgarib turadi; shu sababli, mukofot va diskontni o'zgartirish uchun ehtiyoj kam bo'ladi; b) ko'pgina bitimlarni tuzishda butun forvard kursini emas, balki forvard marjasining o'lchamini bilish yetarli hisoblanadi.

***Svop-stavka** AQSh dollariga nisbatan mos valyutaning mutloq ulushini ifodalaydi. Svop-stavka usuli bilan forvard kursini kotirovka qilinganda faqatgina mukofot yoki diskont aniqlanadi. Ular to'g'ri kotirovkalashda faqatgina "spot" kursini ayirish yoki qo'shish yo'li bilan aniqlanadi. Teskari kotirovkalashda diskont qo'shiladi, mukofot esa "spot" kursidan ayirib aniqlanadi (1-jadval).*

“Svop” stavka o‘lchami qatnashuvchi davlatlarning turli foiz stavkalar darajasi bilan aniqlanadi va quyidagicha hisoblanadi:

$$\text{"Svop" stavka} = \frac{\text{Dol .kursi} * \text{Foiz} * \text{Amal .osh .mud .}}{(360 * 100) + (\text{Xorijiy foiz} * \text{Amal .osh .mud .})} \bullet$$

Bank axborot tizimida kotirovka qilinuvchi svop-stavka faqat to‘liq oy yoki boshqacha aytganda “ordinar” sanalar uchun beriladi. Valyutalashtirishning spot-sanasi oyning oxirgi kunlariga to‘g‘ri kelib qolsa holat murakkablashadi. Bu holda “oy oxiri” qoidasi qo‘llaniladi, unga ko‘ra bu kabi spot kursda barcha forvard bitimlari valyutalasining oy oxiri kuni sanasiga ega bo‘ladi.

Masalan, 6 oylik forvard bitimi 26-fevralda tuzilsin, u holda mos spot-sana 28-fevral bo‘ladi, ya‘ni oy oxiri. Demak, bundan kelib chiqdiki, forvard bitimi 28-avgust emas balki, 31-avgustda to‘lanishi kerak.

Spot bitimlari kabi, forvard shartnomalari ham Amerika pul birligi ishtirokisiz tuzilishi mumkin. Bu holda hisob-kitoblar uchun kross-kurslar qo‘llaniladi.

Forvard shartnomasini tuzish bilan operatorning bozordagi valyuta riski oshadi, chunki belgilangan sanaga valyuta kursining kutilmagan o‘zgarish ehtimoli oshadi. Shunday qilib bankning pozitsiya yopilishi bilan bog‘liq riski bo‘ladi. Xuddi shuning uchun forvard bitimini tuzishda mijozning hisobida bu riskni qoplash uchun qoldig‘i bo‘lishi yoki kredit liniyasi ochilishi kerak.

Forvard operatsiyalarini o‘tkazishdan asosiy maqsad esa valyuta risklarini xedjirlashdan iborat. Forvard shartnomalari yordamida mijozlarning asosiy qismi ochiq valyuta pozitsiyalarini yopishga intiladilar.

Valyuta bitimlarini amalga oshirish vaqtincha ko‘ra spot kurslar va forvard kurslar faqlandi. **Spot kurs** deganda (ingl. spot- naqd, tezda hisoblanadigan), bitim tuzilgan vaqtda kontragent –banklar tomonidan valyutalarni bitim tuzilganining ikkinchi kuni ayirboshlash sharti bilan o‘rnatilgan valyuta kursi hisoblanadi.

Forvard kurs (ingl. forward - oldingi) ma'lum muddatdan keyingi valyutaning kutiladigan qiymatini xarakterlaydi va ushbu valyuta uni kelajakda yetkazish sharti bilan sotilayotgan yoki xarid qilinayotgan narxni ifoda etadi.

Nazariyada forvard kurs spot kursiga teng bo'lishi mumkin, biroq amalda u har doim yo yuqori yoki past bo'ladi. Agar forvard kurs spot kursidan yuqori bo'lsa, u spot kurs summasiga va oradagi farq – forvard marjaga teng bo'ladi. Bu yerda forvard marja premiya deyiladi. Agar forvard kurs spot kursidan past bo'lsa, u spot kursi va unda chegirilgan forvard marjaga, teng bo'ladi. Bu yerda u diskont deb ataladi.

Amaliyotda valyuta dilerlari asosan forvard marja bilan ishlamadi, bu yerda u xarid qilish va sotish ma'nosida qo'llaniladi. Odatda sotish kursi xarid kursidan yuqori bo'lgan to'g'ri kotirovka ishlatilgani uchun, forvard marja bo'yicha valyuta kursi premiya yoki diskont bilan kotirovkalanishini ko'rish mumkin.

Agar valyuta xarid kursi uchun forvard marja ahamiyati valyuta sotish kursidagi ahamiyatidan katta bo'lsa, xarid kursi sotish kursidan past bo'lish shartini, bajarish uchun, forvard marjasini spot kursidan chegirish kerak va shunga ko'ra berilgan valyuta diskont bilan kotirovkalanadi. Agar xarid kursi uchun forvard marja sotish kursidagidan past bo'lsa, u spot kursiga o'tish kerak va shunga ko'ra bu valyuta mukofot bilan kotirovkalanadi.

Quyida valyuta kursiga oid ba'zi misollarga e'tiborimizni qaratamiz.

Londondagi bankda AQSh dollarining funt sterlingga nisbatan kursi quyidagini tashkil etadi:

xarid qilish: 1.6510

sotish: 1.6480

Quyidagi savollarga javob topishga harakat qilaylik.

a) 1000 dollarga qancha funt sterling xarid qilsa bo'ladi;

b) 1000 f.st.ga qancha dollar olsa bo'ladi;

a) demak, 1000 AQSh dollariga quyidagi summadagi f.st.olsa bo'ladi:

$$1000/1.6510=605,6 \text{ f.st.}$$

b) 1000 f.st. almashtirganda esa unga quyidagi miqdorda AQSh dollarini olish mumkin.

$$1000 \cdot 1.6480=1648 \text{ doll olsa bo'ladi.}$$

“Xarid kursi sotish kursidan past” tamoyiliga amal qilish uchun egri kotirovkadagi A/V kursni to‘g‘ri kotirovkadagi V/A kurs deb talqin etish mumkin. Masalan, AQSh dollari bilan funt sterling orasidagi munosabatni funt sterlingning dollarga nisbatan kursi deb talqin etish mumkin.

Endi keyingi vaziyatga e‘tibor qarataylik.

Londondagi bankda AQSh dollarining funt sterlingga nisbatan kursi quyidagicha:

xarid qilish: 1.6510

sotish: 1.6480

Funt sterlingning AQSh dollariga nisbatan xarid va sotish kursini aniqlashimiz lozim.

Demak, AQSh dollarini xarid qilish (sotish) funt sterlingni sotish (xarid qilish)ni bildirgani uchun, funt sterlingning dollarga nisbatan kursi quyidagicha:

xarid qilish: 1.6480

sotish: 1.6510

Valyutalar kotirovkasida kross-kurslar ham ishlatiladi. Bu - uchingi valyutaga nisbatan ikki valyuta orasidagi kurslardan kelib chiquvchi munosabatlardir. Faraz qilaylik, A va S valyutalarning to‘g‘ri kotirovkada V valyutaga nisbatan kursi ma‘lum:

	Xarid qilish	Sotish
A/V	R_{AB1}	R_{AB2}
C/BR_{CB1}	R_{CB2}	

A va S valyutalar orasidagi munosabatni aniqlab olish kerak. A/S xarid kursini aniqlaganda, avvalo A valyuta R_{AB1} kurs bo‘yicha quyidagicha V valyutaga almashtiriladi:

$$1 \text{ birlik } A = R_{AB1} \text{ birlik } V$$

Olingan V valyuta R_{CB2} kurs bo‘yicha S valyutaga quyidagicha almashtiriladi:

$$1 \text{ birlik } V = \frac{1}{R_{CB2}} \text{ birlik } S$$

Demak,

$$1 \text{ birlik } A = \frac{R_{AB1}}{R_{CB2}} \text{ birlik } S$$

A/S sotish kursini aniqlaganda, S valyuta, avvalo V valyutaga R_{CB1} kurs bo‘yicha quyidagicha almashtiriladi:

$$1 \text{ birlik } V = \frac{1}{R_{CB1}} \text{ birlik } S$$

So'ngra V valyuta A valyutaga R_{AB2} kurs bo'yicha almashtiriladi:

$$1 \text{ birlik } A = R_{AB2} \text{ birlik } V$$

Demak,

$$1 \text{ birlik } A = \frac{R_{AB1}}{R_{CB1}} \text{ birlik } S$$

Shunday qilib, A valyutaning S valyutaga nisbatan kross-kursi quyidagicha bo'ladi:

$$\text{xarid qilish } \frac{R_{AV1}}{R_{CV2}}, \text{ yoki } \frac{A/V \text{ xarid kursi}}{C/V \text{ sotish kursi}} \quad (5)$$

$$\text{sotish } \frac{R_{AV2}}{R_{CV1}}, \text{ yoki } \frac{A/V \text{ xarid kursi}}{C/V \text{ sotish kursi}}$$

Yana bir holatni ko'rib chiqaylik. Nyu-Yorkdagi bank valyutalarning quyidagi kotirovkasini e'lon qildi:

	Xarid qilish	Sotish
AQSh dollari/rubl	5450	5500
Yevro/rubl	3630	3650

AQSh dollarining yevroga nisbatan xarid qilish va sotish kross-kursini quyidagicha aniqlashimiz mumkin.

Bu yerda: A – AQSh dollari; V – rubl, S – yevro va valyuta kursini aniqlash bo'yicha formulaga ko'ra, bankda dollarning yevroga nisbatan kross-kursi quyidagicha:

$$\text{xarid qilish: } 5450/3650=1,493$$

$$\text{sotish: } 5500/3630=1,515$$

Berilgan misolda valyutalarning kross-kursi bitta valyutaga nisbatan kursi asosida aniqlangan. Boshqa holat bo'lib, valyutalar kross-kursini ularning bitta kotirovka bo'layotgan valyuta bilan munosabati asosida aniqlash hisoblandi. To'g'ri kotirovkada valyutalarning quyidagi kurslari ma'lum:

	Xarid qilish	Sotish
A/V	R_{AB1}	R_{AB2}
A/SR_{AS1}	R_{AS2}	

V va S valyutalar orasidagi munosabatni aniqlash kerak. Yuqorida aytilgan mulohazalarga ko'ra uning formulasida quyidagiga ega bo'lamiz:

$$V/S \text{ xarid kursi } \frac{R_{AC1}}{R_{BC2}}, \text{ yoki } \frac{A/S \text{ xarid kursi}}{A/V \text{ sotish kursi}} \quad (6)$$

$$V/S \text{ sotish kursi } \frac{R_{BC2}}{R_{AC1}}, \text{ yoki } \frac{A/S \text{ sotish kursi}}{A/V \text{ xarid kursi}}$$

*Bunday hisob-kitoblarni tez-tez qilishga to'g'ri keladi, chunki jahon bozorlaridagi asosiy valyuta bo'lib AQSh dollari hisoblanadi*¹⁹.

Fyuchers operatsiyalari mohiyati forvard bitiminikiga o'xshash. Fyuchers operatsiyalari ham bitim tuzgandan so'ng 3 kundan kechiktirmasdan valyutani yetkazish bilan amalga oshiriladi va bunda kelajakda shartnoma amalga oshirish narxi bitim tuzilgan kunda belgilanadi. Forvard va fyuchers operatsiyalarining o'xshash tomonlari bo'lgani bilan bir-biridan farq qiluvchi belgilari ham mavjud.

Birinchiidan, fyuchers operatsiyalari, odatda, birja bozorida, forvard esa banklararo bozorda amalga oshiriladi. Bundan shu kelib chiqadiki, fyuchers shartnomalarini amalga oshirish muddatlari ma'lum sanalarga bog'liq bo'ladi va muddat, hajm hamda yetkazib berish shartlari bo'yicha standartlashtirilgan bo'ladi. Forvard shartnomalarida esa muddat va hajm o'zaro tomonlar kelishuvi bo'yicha belgilanadi.

Ikkinchiidan, fyuchers operatsiyalari ma'lum chegaralangan valyuta birliklari bilan amalga oshiriladi (AQSh dollari, Yevro, yapon iyenasi, funt-sterling v.b.). Forvard shartnomalarida esa ko'proq turdagi valyutalardan foydalaniladi.

Uchinchiidan, fyuchers bozorida yirik investorlar ham, shuningdek, individual va kichik institutsional investorlar ham ishtirok etishi mumkin. Forvard bozorida esa uncha katta bo'lmagan firmalar ishtiroki chegaralangan, chunki ko'p hollarda forvard shartnomasini tuzish uchun minimal summa 500000 AQSh dollaridan iborat.

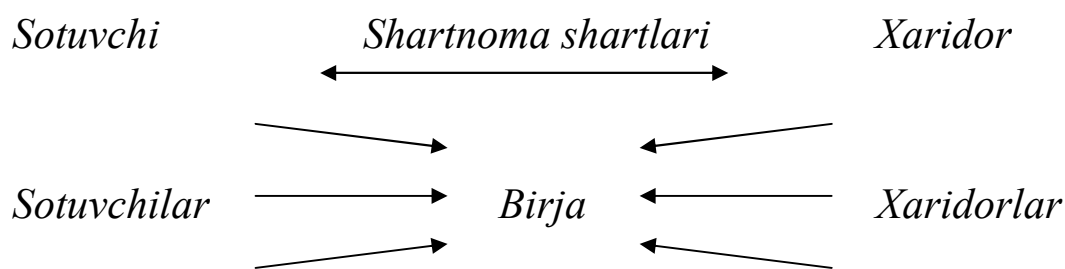
To'rtinchiidan, fyuchers operatsiyalarining 95% ofset (qaytarish) bitimi bilan tugallanadi, bunda valyutani real yetkazib berish amalga oshirilmaydi, ishtirokchilar esa faqatgina shartnomalarning boshlang'ich narxi bilan qaytarish bitimini amalga oshirish kunidagi narx orasidagi farqnigina oladilar. Forvardda esa 95% holda valyutani yetkazish shartnoma asosida amalga oshiriladi.

Beshinchiidan, shartnomalarning standartlashtirilgani shuni bildiradiki, fyuchers bitimlari individual mijoz va bank o'rtasidagi tuzilgan

¹⁹The Business of Banking.American Bankers Association. Washington, D.C.2014.

forvard bitimlariga qaraganda arzonroqqa tushadi. Xuddi shuning uchun forvard bitimlari odatda qimmatroq, ya'ni ularda sotish va sotib olishda katta spread kuzatiladi. Bu esa muddatdan ilgari ochiq pozitsiyani yopganda mijoz uchun katta xarajatlarni keltirib chiqarishi mumkin.

Grafik ko'inishda forvard va fyuchers operatsiyalari orasidagi farqni quyidagicha ko'rsatish mumkin.

10-rasm. **Fyuchers shartnomasini tuzish sxemasi**

Valyuta opsi ham valyuta operatsiyalarining turi bo'lib, undan sotuvchi xaridor oldindan kelajakdagi muayyan muddatda qat'iy belgilangan narx bo'yicha muayyan miqdordagi xorijiy valyutalarni xarid qilish yoki sotish huquqini o'z zimmasiga oladi.

Opsionlarning quyidagi 2 ta asosiy turi mavjud:

- «**koll-opsion**» (**call option**) - sotib olinadigan opsion
- «**put-opsion**» (**put option**) - sotiladigan opsion
- «**koll-put**» (**call-put-option**) - ikki yoqlama opsion

Koll opsionning xaridori oldindan belgilangan narx bo'yicha muayyan valyuta yoki tovarni sotish huquqiga ega bo'ladi. Ushbu «huquq» xaridorga aniq tovarni sotib olish yoki sotish uning uchun foyda keltirmaydigan bo'lgan holda undan voz kechish imkoniyatini beradi.

Opsionning sotuvchisi koll-opsion holatida opsionni bajarishi, ya'ni sotishi lozim. Put-opsion holatiga ega opsion xaridori buni talab qilsa, muayyan tovarni sotib olishi shart.

Valyuta opsi

a) baho mukofotning bahosi valyuta bilan qoplangan umumiy summaning 5% atrofini tashkil qiladi, shunday bo'lsa-da, summaning aniqligi kutilayotgan kursning ayriboshlanishi o'zgarishiga bog'liqdir;

b) "oldindan" to'lovning zarurligi. Valyuta opsiolari uning tuzilishi vaqtida to'lanadi. Bu barcha kompaniyalar uchun ham qulay emas, chunki ular opsiolarni amalga oshirishni istasalar ham ular har doim naqd pulga ega bo'lmaydilar;

d) savdo opsiolarini barcha valyutalarga nisbatan olib bo'lmaydi, shunday bo'lsa-da birjadan tashqaridagi opsiolar har qanday erkin konvertirlanadigan valyutaga erkin tarzda sotiladi.

e) Koll-opcion – opcion egasiga kelajakda valyuta kursi oshib ketishi mumkin bo'lgan valyutani nisbatan past strayk-bahoda xarid qilish huquqini beradi.

f) sotish uchun yoki put-opcion egasi kelajakda kursi tushib ketishi mumkin bo'lgan valyutani nisbatan yuqori strayk bahoda sotish huquqini beradi.

g) put-koll opcion egasi bazis bahoda valyutani sotib olishi yoki sotishi mumkin.

Opsion bilan forvard bitimi orasidagi asosiy farqlar quyidagilardan iborat:

- xaridor apsayddan daromad oladi;
- xaridor daunsayddan himoyalangan;
- xaridor opcion uchun mukofot to'laydi.

Apsayd – almashinuv kursining strayk bahoga nisbatan o'sishi, daunsayd-strayk bahoga nisbatan pasayishi.

Endi valyuta operatsiyalarni amalga oshirish jarayonlarini alohida misolda ko'rib chiqamiz. Nemis kompaniyasi buyurtma bergan 180 kun 10mln funt sterling qiymatidagi shartnomani olish bo'yicha Angliyada tender savdolarida ishtirok etish imkoniyatlarini ko'rib chiqmoqda.

Bu shartnomani olingan holda 10 mln funt sterling yevroga konvertatsiya qilinib ishlab chiqarishni moliyalashtirishga yo'naltiriladi..

Kompaniya shartnoma olishini kutishda quyidagiga harakat qilishi mumkin:

1) Funt sterlingni 6 oyga qarzga olish spot bo'yicha yevroni sotib olish va ularni 6 oyga depozitga qo'yish;

2) Masalani yechilishini kutish va yutuq holida funt sterlingni yevroga almashtirish uchun yetkazib berishga 6 oyga put opsiyon sotib olish.

Funt sterlingning yevroga kursi:

spot 2,4790-2,4810

6 oyga 851-823

Pul bozorida 6 oylik stavkalar:

Funt sterling bo'yicha 6,625-6,875 yillik foiz va yevro bo'yicha 3,5-3,625 yillik foiz

Put - opsiyon narxi 6oyga (f.st. va yevro bo'yicha):

Narx mukofot

2,3 0,015

2,4 0,04

2,5 0,1

Shartnomani yutgan va sotmagan hollarda har bir variant bo'yicha kutilayotgan moliyaviy natijalarni joriy davrda funt str va yevroda kursi

A) 2,5260-2,5280

B) 2,3-2,32 bo'lganda aniqlashimiz lozim bo'lsin. Bu holatning yechimini bir necha variantlarda ko'rib chiqishimiz mumkin.

Variant1. Funt str.ni qarzga olgandagi stavkalar 6,875 yillik foizga teng. Qarzga olish sharti bo'lgan funtdagi summa:

$$\frac{10000000}{1+0,06875*180/360}=9667674 \text{ f.st.tashkil etadi}$$

Buyurtma bergan vaqtdagi spot kursi bo'yicha konvertatsiya qilinganda yevro kursi: $9667674*2,4790=23966164$ yevro bo'ladi

Evrodagi 3,5yillik foiz 6 oylik depozitlarda evrodagi summa 6 oydagi keyin evroda: $23966164*(1+0,035*180/360)=24385572$ evroni tashkil etadi .

Bu esa f.st. ning shartnomasi olish vaqtidagi yevrodagi kursga mos keladi.

$$R_f = \frac{24385572 * 360}{10000000 * 90} = 2,4386$$

Bu holda Forvard marjasi

$FM=2,4790-2,4386=0,0404=404$ punktga teng.

Yevroni sotib olishning bu variantini bahosi

$$i_g = i_{fm} = \frac{0,0404 * 360}{2,4790 * 180} = 0,0326 = 3,26 \text{ yillik foiz}$$

Agar konkursda yutishning iloji bo'lmasa, 2,5260-2,5280 bo'lajak spot kursi bo'yicha qarzga olingan f.st.larni foizi bilan qaytib berish uchun $10000000 * 2,5280 = 25280000$ yevro talab qilinadi.

Operatsiyadan olinadigan daromadni hisoblashimiz mumkin.
Daromad

$24385572 - 23200000 = 1185572$ yevroga teng

Operatsiyaning foydaliligi

$$i_g = \frac{1185572 * 360}{24385572 * 180} = 0,00972 = 9,72 \text{ yillik foizni tashkil etadi. Endi keyingi}$$

variantni ko'rib chiqamiz.

Variant 2. Agar firma konkursda yutib chiqqan taqdirda f.st.larning yevroga hozirgi davrdagi 2,5260-2,5280 spot kurs bo'yicha yevrodagi mavjud summa $10000000 * 2,5260 = 25260000$ yevroni tashkil etadi. 2,3-2,32 kursida mavjud summa $10000000 * 2,3 = 23000000$ yevroga teng bo'ladi.

Musoboqada muvaffaqiyat qatnashganda kompaniya hech narsa yo'qotmaydi. Endi uchinchi variantni ko'rib chiqaylik.

Variant 3. Funt str.ning yevroga diskont bilan 6 oyga sotib olishi forvard kursi $Rf = 2,479 - 0,0851 = 2,393$

Yutuq bo'lgan holda yevrodagi summa $10000000 * 2,3939 = 23939000$ yevroda forvard operatsiyalari qiymati

$$i_g = i_{fm} = \frac{0,0851 * 360}{2,4790 * 180} = 0,0686 = 6,86 \text{ yillik foini tashkil etadi.}$$

Amaliy kursda shartnomani olgandagi foyda $10000000(2,5260 - 2,3939) = 1321000$ yevroga teng bo'ladi.

Yutqizgan holda kompaniya 2,528 kursi bo'yicha forvard shartnomasidagi majburiyatlarni bajarish uchun funt str. sotib olishiga to'g'ri keladi.

Bundagi xarajatlar $10000000 * (2,528 - 2,3939) = 1,34100$ yevro yoki

$$i_g = \frac{2,528 - 2,3939 * 360}{2,3939 * 180} = 0,062 = 6,2 \text{ yillik foizga teng bo'ladi.}$$

Variant 4. Konkursni yutgan va joriy 2,526-2,528 kursda opsionlar realizatsiya qilinganda to'langan mukofotlarni hisobga olganda yevroda har bir funt.str. uchun quyidagi summa olinadi:

Yetkazib berish narxi 2,3 opsiyon bo'yicha $2,3 - 0,015 = 2,285$ yevro .

Yetkazib berish narxi 2,4 opsiyon bo'yicha $2,4 - 0,04 = 2,36$ yevro.

Yetkazib berish narxi 2,5 opsiyon bo'yicha $2,5 - 0,1 = 2,4$ yevro.

Shunday qilib bu holda opsiyonlarni realizatsiya qilmasdan funt.str.ni joriy bahoda 2,526 dan sotib olish kursi bo'yicha almashtirish ma'qul. Bunda yevrodagi mavjud summani yetkazib berish narxi 2,3 opsiyonlarni sotib olganda $10000000 * (2,526 - 0,015) = 25110000$ yevroni tashkil etadi. Yetkazib berish bahosi 2,4 opsiyonni sotib olganda $10000000 * (2,526 - 0,1) = 24260000$ yevroni tashkil etadi.

Agarda yutuqda joriy kurs 2,3-2,32 ga teng bo'lsa, opsiyonlar sotilishi bo'yicha yuqoridagi natijaga erishiladi. Opsiyonlar sotilishi yo'lga qo'yilganda har bir funt.str uchun:

2,3 yetkazib berish narxi opsiyonda:

$2,3 - 0,015 = 2,285$ yevro

2,4 yetkazib berish narxi opsiyonda

$2,3 - 0,04 = 2,26$ yevro

2,5 yetkazib berish narxi opsiyonda

$2,3 - 0,01 = 2,4$ yevroni oladi.

Shunday qilib bu holda opsiyonlar sotilishi kerak. Konkursda yutishganda 2,526-2,528 kursida opsiyonlar sotilmaydi, chunki funt.str ni sotib olish narxi ularning mukofoti hisobga olgandagi yetkazib berish bahosidan yuqori bo'ladi. Bunda xarajatlar to'plangan mukofotga teng bo'ladi.

2,3 yetkazib berish narxi opsiyon bo'yicha:

$10000000 * 0,015 = 15000$ yevro

2,4 yetkazib berish narxi opsiyon bo'yicha:

$10000000 * 0,04 = 400000$ yevro

2,5 yetkazib berish narxi opsiyon bo'yicha:

$10000000 * 0,01 = 1000000$ yevroni tashkil etadi.

Konkursda yutqazib 2,3-2,32 bo'lganda 2,3 yetkazib berish narxi opsiyon sotilmaydi. Chunki bu holda funt.str ning sotilish narxi bo'lishi 2,32dan sotib olganda va ularni 2,285 narxda yetkazib berishga to'g'ri keladi.

Bundan zarar to'plangan mukofotga teng:

$10000000 * 0,015 = 15000$ yevro bo'lganda boshqa turdagi opsiyonlarni sotish;

Yetkazib berish bahosi 2,4 opsiyon bo'yicha $10000000 (2,4 - 2,32 - 0,04) = 400000$ yevro yetkazib berish bahosi 2,5 opsiyon bo'yicha

$10000000(2,5-2,32-0,1)=800000$ yevro yuqori foyda keltiradi²⁰.

Svop operatsiyasi – bu bir vaqtning o‘zida chet el valyutasini har xil sanaga turli hisob-kitoblar shartida teng summaga sotib olish va sotishdir. Ya’ni svop – bu valyutani kelajakda sotib yuborish garovi bilan qandaydir vaqtga sotib olishdir. Bunda bir vaqtning o‘zida valyuta almashuvi bo‘yicha 2ta alohida bitim tuziladi. Bu bitimlar qarama-qarshi yo‘nalishga va turli hisob-kitob sanasiga ega bo‘ladi.

Svop operatsiyalari ko‘pgina banklar tomonidan o‘zlarining chet el valyutasidagi majburiyatlarini qoplash maqsadida foydalanadi. Svop operatsiyasi ikki bank tomonidan amalga oshirilganda bir bank ikkinchi bankka bir valyutani, ikkinchisi ikkinchi valyutani almashadi va qandaydir vaqt o‘tishi bilan valyutalar qaytarib olinadi.

Asosiysi shundaki, svop bitimlari ochiq valyuta pozitsiyasini keltirib chiqarmaydi va vaqtincha kurs o‘zgarishi bilan bog‘liq riskdan holi bo‘lgan valyuta bilan ta’minlaydi. Svop bitimlari, odatda, 1 kundan 6 oygacha muddatga tuziladi, muddati 5 yilgacha bo‘lgan svop bitimlari esa juda kam uchraydi.

Svop operatsiyalari tijorat banklari o‘rtasida, tijorat banki va markaziy bank o‘rtasida hamda mamlakatlar markaziy banklararo amalga oshirilishi mumkin.

Umumiy qilib aytganda, kassa va forvard operatsiyalarini muvofiqlashtiruvchi valyuta shartnomasi svop shartnomasi hisoblanadi.

Endi misolni ko‘rib chiqamiz. Fransuz frankiga nisbatan AQSh dollari kursi:

<i>spot</i>	<i>5.0938</i>	<i>–</i>	<i>5.0945</i>
<i>2 oyga</i>	<i>18</i>	<i>–</i>	<i>15</i>

3 oyga pul bozoridagi stavkalar (91 kunga):
AQSh dollari bo‘yicha – 5.625 – 5.875 % yiliga;
Fransuz franki bo‘yicha – 3.375 – 3.500 % yiliga.

²⁰Shelagh Heffernan.Modern Banking. Ltd.Great Britain .John Wiley & Sons.,2012..19-26.
David S. Kidwell, Richard L. Peterson,David W. Blackwell. Financial institutions, markets, and money. New Jersey : John Wiley & Sons, c.2003. 235-255.p.

Henny van Greuning,Sonia Brajovich Bratanovich. The Analysis of banking risks. THE WOLD BANK Washington,D.C.2014.

Quyidagi variantlar uchun dollar bozorida fransuz frankiga almashtirilgan investitsiya faoliyati samaradorligini aniqlang:

1) AQSh dollarida svopni amalga oshirish;

2) Quyidagi kurslar bo'yicha - yuzaga kelgan kurslar bo'yicha dollarni fransuz frankiga qayta konvertatsiyalash

a) 5.0928 – 5.0940

b) 5.0910 – 5.0925

Yechilishi:

1 – variant. AQSh dollari diskont bilan 5.0920 – 5.0930 forvard kursi bo'yicha kotirovkalanadi:

Svopning zararliligi:

$$i_{fm} = \frac{5.0945 - 5.0920}{5.0945} * \frac{360}{91} = 0.00194 = 0.194 \% \text{ (yiliga)}$$

Operatsiya samaradorligi:

$$i_g = 5.625 - 3.500 - 0.194 = 1.931 \% \text{ (yiliga)}$$

Ya'ni, operatsiya foyda bilan chiqadi.

2 – variant. 3 oydan so'ng dollarning 5.0928 – 5.0940 kursida forvard marjasi oqibatida zararlilik:

$$i_{fm} = \frac{5.0945 - 5.0928}{5.0945} * \frac{360}{91} = 0.00132 = 0.132 \% \text{ (yiliga)}$$

Operatsiya samaradorligi:

$$i_g = 5.625 - 3.300 - 0.132 = 1.993 \% \text{ (yiliga)}$$

Dollarning 5.0910 – 5.0925 kursida forvard marjasi oqibatida zararlilik:

$$i_{fm} = \frac{5.0945 - 5.0910}{5.0945} * \frac{360}{91} = 0.00272 = 0.272 \% \text{ (yiliga)}$$

Operatsiya samaradorligi:

$$i_g = 5.625 - 3.500 - 0.272 = 1.853 \% \text{ (yiliga)}$$

Endi quyidagi holatni ko'rib o'tamiz, A valyutaning berilgan kursida B valyutaga investitsiyalashda valyutalarning $A \rightarrow B \rightarrow A$ sxemasi bo'yicha konvertatsiya amalga oshiriladi.

A valyutada P_A miqdorda R_S kurs bo'yicha to'g'ri kotirovkalashda spot shartlari ostida B valyutada quyidagi summa sotib olinadi:

$$P_B = P_A * R_S$$

Keyingi misolga e'tiborimizni qarataylik.

AQSh dollari kursi shveytsar frankiga nisbatan:

spot kursi 1.2655 – 1.2668

3 oyga 145 – 136

3 oyga (91 kunga)gi pul bozoridagi foiz stavkalari: yillik 5.375 – 5.625 % - AQSh dollari; shveytsar franki 1.750 – 1.875 % (yillik) ga teng. Shveytsariya frankini investitsiya qilishning quyidagi variantlari bor:

1) depozitga joylashtirish;

2) svopni amalga oshirish va dollarni depozitga joylash bilan dollarga konvertatsiya qilish;

3) dollarga konvertatsiya qilish, dollarni depozitga joylash, yuzaga kelgan spot kursi bo'yicha qayta konvertatsiyalash.

Investitsiyalash variantlarining samaradorligini aniqlang, agar dollar kursi 3 oydan so'ng:

a) 1.2580 – 1.2596

b) 1.2485 – 1.2505 bo'lsa.

Yechilishi:

1 – variant. Shveytsar frankida depozit foydaliligi yillik 1.750 % gat eng.

2 – variant. AQSh dollari diskont bilan forvard kursi bo'yicha 1.2510 – 1.2532 deb belgilanadi.

Dollarda svopning zararliligi quyidagicha:

$$i_{fm} = \frac{1.2668 - 1.2510}{1.2668} * \frac{360}{91} = 0.04934 = 4.934 \% \text{ (yillik)}$$

Investitsiyalash samaradorligi $i_g = 5.375 - 4.934 = 0.441 \%$ (yillik) gat eng, ya'ni umuman olganda, svopning zararliligiga qaramay operatsiya daromadli bo'ladi.

3 – variant. 3 oydan so'ng AQSh dollarining 1.2580 – 1.2596 kursida investitsiya samaradorligi:

$$i_g = 0.05375 - \frac{1.2668 - 1.2580}{1.2668} * \frac{360}{91} = 0.05375 - 0.02748 = 0.02627 = 2.627 \%$$

(yiliga)

Bu holatda investitsiya daromadliligi 1 – variantdagiga nisbatan yuqoriroq bo'ladi.

Dollarning 1.2485 – 1.2505 kursida investitsiya samaradorligi:

$$i_g = 0.05375 - \frac{1.2668 - 1.2485}{1.2668} * \frac{360}{91} = 0.05375 - 0.05715 = -0.0034 = -0.34 \%$$

(yiliga)

Ya'ni operatsiya zararga olib keladi.

Agar boshlang'ich B valyuta i_B yillik foiz stavkasi bo'yicha o'rin almasha, bunday operatsiyaning umumiy samaradorligi quyidagicha bo'ladi:

– A valyutani premiya bilan kotirovkalashda:

$$i_s = i_A - i_B + i_{fm}$$

– uni diskont bilan kotirovkalashda:

$$i_s = i_A - i_B - i_{fm}$$

Kapitalni investitsiya qilishda quyidagi holatlar yuz berishi mumkin: mablag'larning boshqa bir valyutaga konvertirlanishi, qanchadir muddatga shu valyutaning moliyaviy instrumentlari bozorida olingan mablag'larning investitsiya faoliyati bo'yicha yo'naltirilishi, hamda bunday faoliyatdan olingan mablag'larni dastlabki valyutada qayta konvertatsiyalash.

Faraz qilaylik, A valyutaning B valyutaga ma'lum kurs bo'yicha investitsiyalanishida valyutalarning $B \rightarrow A \rightarrow B$ bo'yicha sxema konvertatsiyasi amalga oshiriladi.

R_S spot kursi bo'yicha to'g'ri kotirovkada A valyutaga konvertirlangan P_B summa (2) formulaga muvofiq quyidagi summani beradi:

$$P_A = \frac{P_B}{R_S}$$

Bu summani t muddatga investitsiya qilishda natijaviy summa:

$$S_A = P_A \left(1 + i_A \frac{t}{360} \right) \text{ ga teng bo'ladi.}$$

Bu yerda, i_A - A valyutadagi investitsiya faoliyatining daromadliligi, nisbiy birliklarda yillik foiz stavkasi shaklida.

S_A summasini B valyutaga t kundan so'ng R_f bo'lajak kursi (1) formulaga muvofiq teskari konvertatsiyalashda.

$S_B = S_A * R_f$ summaga ega bo'lamiz.

B valyutadagi ko'zda tutilayotgan operatsiyadan ko'riladigan foyda (zarar) quyidagini tashkil etadi:

$$E = S_B - P_B = S_A R_f - P_B = P_A \left(1 + i_A \frac{t}{360} \right) R_f - P_B = P_A \frac{R_f}{R_S} \left(1 + i_A \frac{t}{360} \right) - P_B$$

Operatsiyaning effektiv yillik foiz stavkalari ko'rinishidagi foydaliligi (zararliligi):

$$i_e = \frac{E}{P_B} * \frac{360}{t} = \left[\frac{R_f}{R_S} \left(1 + i_A \frac{t}{360} \right) - 1 \right] \frac{360}{t} \quad (20)$$

Bo'lajak kurs $R_f = R_S \pm FM$ ko'rinishida ifodalanishi mumkin. Bu yerda, FM – forvard marjasi. Bu holda, (20) ifoda quyidagicha tus oladi:

$$i_e = i_A \left(1 \pm \frac{FM}{R_S} \right) \pm \frac{FM}{R_S} * \frac{360}{t} \quad (21)$$

Bu formulada “ + ” ishorasi A valyutaning mykofot bilan kotirovkalanishiga, “ - ” ishora esa uning diskont bilan kotirovkalanishiga muvofiq keladi. Haqiqatda esa $\frac{FM}{R} \ll 1$, uning uchun hisob – kitoblarda quyidagi taxminiy ifoda qo'llaniladi:

$$i_e = i_A \pm \frac{FM}{R} * \frac{360}{t} = i_A \pm i_{fm}, \quad (22)$$

Bu yerda, $i_{fm} = \frac{FM}{R} * \frac{360}{t}$ – forvard marjasi sharti bilan operatsiya samaradorligining kattaligi.

Shu yo'sinda boshqa valyutaga konvertatsiya orqali investitsiyaning samaradorligi shu valyutaga investitsiyaning daromadliligi va investitsiya muddati davomida valyuta kursidagi o'zgarish bilan aniqlanadi. (22) ifodada forvard marjasining mohiyati quyidagicha bo'ladi:

– A valyutani premiya bilan kotirovkalashda:

$FM=A$ valyutani sotib olishning kelajakdagi kursi – A valyutani sotish spot kursi;

– diskont bilan kotirovkalashda esa:

$FM=A$ valyutani sotish spot kursi – A valyutani sotib olish kelajakdagi kursi.

A valyutani sotib olish bilan bir vaqtda valyuta xavf – xatari (riski)ni sug'urtalash uchun ma'lum investitsiya muddatiga bu valyuta sotilishi mumkin, ya'ni A valyuta bilan svop amalga oshirilishi mumkin. Bunda valyutaning kelajakdagi kursi uning forvard kursini ifodalaydi, hamda i_{fm} kattalik svopning samaradorlik (foydalilik yoki zarar) ko'rsatkichi hisoblanadi. Agarda valyuta xatarini sug'urtalash bo'yicha maxsus chora – tadbirlar qabul qilinmasa, A valyutaning kelajak kursi uning qayta konvertatsiyalash paytidagi tashkil topgan spot kursi bo'ladi²¹.

²¹Shelagh Heffernan.Modern Banking. Ltd.Great Britain .John Wiley & Sons.,2012..19-26.

Valyuta arbitraji – bu valyutani sotish yoki sotib olish bo‘lib, keyinchalik teskari bitim tuzib, valyuta kurslari farqi yordamida foyda olish maqsadida o‘tkazishni ifodalaydi. Arbitraj operatsiyalarini o‘tkazishning asosiy shartlaridan biri bozorning turli sigmentlaridagi kapital oqimi erkin bo‘lishi, ya’ni valyutalarning erkin konvertirlanishi, valyuta cheklovlarining yo‘qligi va boshqalar hisoblanadi.

Arbitraj ikki xil – joylashuvga ko‘ra va vaqtli bo‘ladi. Ularning har biri ham o‘z navbatida oddiy va murakkabga bo‘linadi. Operatsiya ikki valyuta ishtirokida amalga oshirilsa – oddiy, uch va undan ortiq valyutalar bilan amalga oshirilsa – murakkab bo‘ladi.

Joylashuvga ko‘ra arbitraj banklarning turli valyuta bozorlaridagi kurs farqi orqali foyda olishini bildiradi. U valyuta risk bilan bog‘liq emas, chunki valyuta savdosi bir vaqtning o‘zida amalga oshiriladi. Masalan, bank vakili Singapurda valyutani sotib oladi (sotadi) va shu vaqtning o‘zida u o‘zining Londondagi korrespondenti orqali shu valyutani sotadi (sotib oladi).

Vaqtli arbitraj vaqt o‘tishi bilan valyuta kursi orasidagi farq orqali foyda olishdir. Valyuta arbitraji spot va forvard sharoitida amalga oshirilishi mumkin va bu turdagi operatsiyalarda valyuta risklari mavjud bo‘ladi.

Arbitraj operatsiyalari tijorat banklari dilerlari ishining asosiylaridan hisoblanadi. Ko‘pincha, arbitraj bitimlarini o‘tkazish imkoniyatlari sanoqli daqiqalardagina to‘g‘ri kelishi mumkin, shuning uchun dilerning arbitraj operatsiyasini tezda baholash va hisoblashi qobiliyati foyda va zarar masalasini hal qilishi mumkin. Arbitraj operatsiyasini muvaffaqiyatli o‘tkazish uchun bozorni yaxshi o‘rganish, kelajakni ko‘ra bilish kabilar dilerlar uchun zaruriy shartlardan biridir.

Hozirgi vaqtda tijorat banklarining valyuta bozoridagi faoliyatining Markaziy bank tomonidan tartibga solinishi bank tizimidagi eng muhim va dolzarb masalalardan biridir. «O‘zbekiston Respublikasi Markaziy

David S. Kidwell, Richard L. Peterson, David W. Blackwell. Financial institutions, markets, and money. New Jersey : John Wiley & Sons, c.2003. 235-255.p.

Henny van Greuning, Sonia Brajovich Bratanovich. The Analysis of banking risks. THE WORLD BANK Washington, D.C. 2014.

banki to'g'risida»gi qonunning 40-moddasiga muvofiq, Markaziy bank valyutani tartibga solish va valyutani nazorat qilish davlat organi hisoblanadi.

Tijorat banklarining valyuta faoliyatlarini tartibga solishda ochiq valyuta pozitsiyasining yuritilishi haqidagi hisobot muhim o'rin tutadi. Bu hisobotni tahlil qilishning zarurati Markaziy bank tomonidan vakolatli banklarga chet el valyutasi bilan bog'liq operatsiyalarga limit o'rnatilishidadir. Bu tartib bo'yicha bankning o'z mablag'lariga nisbatan 20%gacha valyuta sotib olishi va sotishiga ruxsat bor, ya'ni bir valyuta turi bo'yicha bu ko'rsatkich 5% qilib belgilangan. Limit o'rnatishning asosiy sababi, vakolatli banklar barcha aktivlarini chet el valyutalariga qo'ysa va bu valyutalarning kursi jahon valyuta bozorida tushib ketsa, bank aktivlari kamayishi va hatto bank bankrot bo'lishi mumkin va bu, o'z navbatida, mamlakat iqtisodiyotiga salbiy ta'sir qiladi. Shuning oldini olish maqsadida, bu limit barcha vakolatli banklar uchun joriy qilingan.

7-§. Investitsiya loyihalarini erkin ayirboshlanadigan valyutada kreditlash tartibi

O'zbekiston Respublikasining "O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risida"gi qonunning 7- va 40- moddalari va "Valyutani tartibga solish to'rg'isida"gi qonunning 7-moddasi hamda investitsiyaga doir qator qonuniy-me'yoriy hujjatlarga asosan investitsiya loyihalarini erkin ayirboshlanadigan valyutada kreditlash asosan, vakolatli banklar tomonidan amalga oshiriladi. Vakolatli banklar o'z ustavlaridan kelib chiqqan holda va Markaziy bank litsenziyasiga asoslanib, investitsiya loyihalari uchun yuridik shaxslarni chet el valyutalarida kreditlashni amalga oshiradilar. Bunda ular kreditlashning ta'minlanganlik, aniq maqsadga mo'ljallanganlik, muddatlilik, qaytarishlilik, to'lovlilik kabi shartlariga rioya etadilar. Xorijiy valyutada kreditlash ishlab chiqarishni kengaytirish, eksportga yo'naltiriladigan va O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyotida foydalaniladigan tovarlar sifatini yaxshilash uchun

mo'ljallangan uskunalar, materiallar, yangi buyumlar namunalarini, boshqa moddiy boyliklar va texnologiyalarni chetdan sotib olish bilan bog'liq investitsiya loyihalarini moliyaviy ta'minlash maqsadlariga ajratiladi. Kredit shartnomasida bunday kreditlar berilishi va ular bo'yicha foizlar chet el valyutasida undirilishi ko'rsatiladi. Shuningdek, kredit berayotgan banklar kreditni o'z mablag'lari yoki jalb qilingan mablag'lar hisobidan berishlari mumkin. Bu operatsiyalar Markaziy bank chet el valyutasida operatsiyalar bajarishi bo'yicha belgilangan iqtisodiy me'yorlariga rioya qilingan holda amalga oshiriladi. Bundan tashqari foiz stavkalarini belgilashda vakolatli banklar o'z kredit va valyuta siyosatidan kelib chiqqan holda mustaqil belgilaydilar. To'lanmagan kreditlar bo'yicha esa yuqori foiz stavkalari belgilanishi mumkin. Vakolatli banklar qarz oluvchilardan berilgan kreditning belgilangan muddatda foydalanmagan qismiga tegishli majburiyatlar uchun vositachilik haqini olishlari mumkin. Ya'ni, olinmagan, ammo ajratilgan kredit summalaridan ham vositachilik haqi undirilishi ko'rsatilgan. Kredit berish to'g'risidagi qaror bankning tegishli bo'limi tayyorlagan xulosa asosida qabul qilinadi. Mijoz sotib olgan uskunaning o'z vaqtida o'rnatilib, montaj qilinishi, ishga tushirilishi, uskunaning ishlab chiqarish quvvati va boshqa ko'rsatkichlar loyihada ko'rsatilgan darajaga yetkazish hamda kreditdan aniq maqsadda va samarali foydalanishni ta'minlashi shart. Kredit berish tartibida dastlabki bosqich, bu qarz oluvchining kreditlash uchun vakolatli bankka asoslab berilgan iltimosnoma bilan murojaat qilishidir. Qarz oluvchining iltimosnomasi va uning ilova qilinayotgan hujjatlarda quyidagi ma'lumotlar: kredit olishdan maqsad, qanday summada va qancha muddatga olinayotganligi chet eldan olinayotgan tovar tavsifi, qayerdan sotib olinishi, to'lov valyutasi, narx va korxonada faoliyati uchun zarur bo'lgan xomashyo bilan ta'minlash manbayi, olinayotgan kreditning valyutada qaytarilishi asoslari va uning texnik iqtisodiy jihatdan asoslanishi kabilar keltirilishi lozim.

Bulardan tashqari, qarz oluvchi ishlab chiqarish quvvatlarini o'zlashtirilishining bugungi davrga mo'ljallangan ishlarining majmuaviy

jadvalini va kreditdan foydalanish hamda uning muddatining hisob-kitobini taqdim etmogʻi lozim. Kerakli paytlarda bank qoʻshimcha maʼlumotlar olish imkoniyatiga, kredit berilishida, kreditning kafolatlanganligiga, ilgari berilgan kreditlar boʻyicha qarzdorlik yoʻqligiga alohida ahamiyat beriladi. Vakolatli bank har bir kredit boʻyicha kredit paketini tashkil etadi va bu paketda kredit shartnomasi va tegishli boshqa hujjatlar saqlanadi. Ssuda hisobvaraqlarini ochish bank farmoyishiga asosan olib boradi va unda har bir hisobvaraqni yuritish tartibi belgilanadi. Chet el valyutasidagi kreditlarni toʻlash, kredit boʻyicha qarzlarni qarzdorning topshirigʻi bilan uning talab qilib olinguncha saqlanadigan chet el valyutasidagi depozit hisobvaragʻidan toʻlanadi. Birinchi navbatda, kreditdan foydalanganligi uchun foiz summasi undiriladi. Bu yerda alohida aytib oʻtish lozimki, koʻzda tutilgan hollarda ichki valyuta bozorini soʻmdagi mablagʻlarni konvertirlash yoʻli bilan qarzni uzishga ruxsat etiladi, kredit shartnomasida kelishilgan muddatda kredit qaytarilmasa, uning muddati kechiktirilgan hisoblanadi. Ammo fors-major hollarda bank oʻz ixtiyoriga koʻra, kredit shartnomasining amal qilish muddatini uzaytirishi mumkin. Qarzdor kreditni oʻz vaqtida toʻlamasa, bank toʻlanmagan kredit summasini qarzdorning joriy valyutadagi hisobvaragʻidan belgilangan tartibda hisobdan chiqarish huquqiga ega. Agar qarzdorning hisobvaragʻida mablagʻlar yetishmasa yoki mavjud boʻlmasa, kredit summasi kafolat beruvchining chet el valyutasidagi hisobvaragʻidan hisobdan chiqariladi.

Vakolatli banklar kreditlar boʻyicha nazoratni olib borishadi, yaʼni kredit shartnomasida belgilangan shartlarning bajarilishi, chet el valyutasida berilgan kreditlardan aniq maqsadda va oʻz vaqtida foydalanganligi, ularning taʼminlanganligi, qarzdorning asosiy qarzni oʻz vaqtida va toʻliq toʻlashi, majburiyat uchun foizlar va vositachilik haqi toʻlanishini nazorat qiladilar.

Vakolatli banklar joylarda tekshiruvlar oʻtkazish orqali berilgan kredit hisobidan sotib olingan uskunalarni qarzdorlar tomonidan belgilangan muddatda ishga tushirilishini nazorat qiladilar. Vakolatli

banklar mijoz o‘z majburiyatlarini bajarmagan hollarda jazo choralarini qo‘llashlari mumkin.

Agar bu hol muntazam davom etsa, bank bergan barcha kreditlarini muddatidan oldin to‘lashni talab qilishi mumkin. Bu borada vakolatli banklar ham xorijiy valyutalarda kreditlash to‘g‘risidagi ma‘lumot va axborotlarni Markaziy bankka taqdim etishlari lozim.

8-§. Eksport-import operatsiyalari bo‘yicha valyuta nazorati

Valyuta nazoratining asosiy maqsadi eksport bo‘yicha valyuta tushumining o‘z vaqtida eksport qiluvchi tashkilot hisob raqamiga tushishini ta‘minlash va import mahsulotlari uchun o‘tkazilayotgan valyuta mablag‘larining to‘planishi, haqiqatda respublika hududida kelib tushgan mahsulot narxiga muvofiqligi, shuningdek, belgilangan tartibda ko‘zda tutilgan hollarda, valyuta tushumidan majburiy sotuvni amalga oshirishdan iborat.

O‘zbekiston Respublikasi qonunchiligiga binoan, O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki, Moliya vazirligi va Davlat Soliq qo‘mitalari valyutani nazorat qiluvchi organlar hisoblanadi. Tijorat banklari valyuta nazoratining agentlari hisoblanadi. Korxonalar va tashkilotlarning mulkchilik shaklidan qat‘iy nazar tuzgan eksport shartnomalari, ularning valyuta hisob raqami ochilgan vakolatli banki orqali o‘tishi lozim.

Amaldagi qonunchilikka asosan, ro‘yxatga olinishi lozim bo‘lgan eksport shartnomalar Tashqi iqtisodiy aloqalar vazirligida ro‘yxatdan o‘tkazilgandan keyin bankda ro‘yxatga olinadi.

Eksport shartnomasining summasi qat‘iy valyutada belgilanishi lozim.

Eksport operatsiyalarini amalga oshirishni rejalashtirayotgan tashkilot belgilangan shaklda ariza, shartnoma taqdim etadi. Xizmat ko‘rsatayotgan bank ikki ish kuni mobaynida shartnomani ko‘rib chiqib, imzolab, shartnoma va uning nusxasining har bir varag‘ini bank muhri bilan tasdiqlaydi, so‘ngra eksport shartnomaga identifikatsiya nomeri

o'zlashtirib belgilangan shaklda ma'lumotnoma beriladi. Shartnomaning bir nusxasi eksportyor tashkilotga beriladi, ikkinchi nusxasi ish yig'ma jildiga tikiladi.

Eksport shartnomalari «ko'zda tutilgan holatlar» 95497 – hisobvarag'i shartnoma ro'yxatga olingan sanasiga spot kursi bo'yicha hisoblanib, so'mda hisobga olinadi. Eksport shartnomasining summasi 95497 – hisobvarag'i bo'yicha debetlanadi.

Vakolatli banklar eksport-import operatsiyalari bo'yicha quyidagi hujjatlar tikiladigan yig'ma ish jildi ochishlari lozim:

- korxonaning arizasi;
- ro'yxatga olingan shartnomaning nusxasi;
- shartnomaga identifikatsiya nomeri berilganligi to'g'risidagi ma'lumotnoma;
- hisob-kitoblar ma'lumotnomasi;
- mahsulotlarning O'zbekiston Respublikasidan chiqarganligini tasdiqlovchi bojxona reyestori;
- haqiqatda eksportyor tashkilotga valyuta tushumi kelib tushganligini tasdiqlovchi bildirishnoma. Belgilangan tartibda valyuta tushumidan majburiy sotuvni amalga oshirish va qoldiqni asosiy hisobvarag'iga o'tkazish.

Zarurat bo'lganda xizmat ko'rsatayotgan vakolatli bank tomonidan ushbu shartnomaga tegishli bo'lgan har xil turdagi yozishmalar, yuqori tashkilot bilan soliq idoralari, bojxona xizmatiga oid hujjatlar talab qilinishi mumkin.

Barter shartnomalari ham shu tartibda amalga oshiriladi. Barter shartnomalarini tuzish uchun tashkilotlar tegishli idoralar (Vazirlar Mahkamasi, hokimiyatlar)dan ruxsat olishlari kerak. Ruxsatnoma olganlaridan keyin barter shartnomasini 10 kun muddat ichida bankka taqdim etishlari lozim.

Bunaqa hisob yuritish eksport – barter shartnomalarining bajarilishini kerakli darajadan nazorat o'rnatish uchun valyuta tushumlarini o'z vaqtida va to'liq ravishda ta'minlash, shuningdek, belgilangan tartibda majburiy sotuvni amalga oshirishlari uchun zarur.

Qonunda belgilangan muddatda tushum bo'lmasa yoki mahsulot kelib tushmasa, vakolatli bank bir hafta mobaynida chora ko'rish uchun tegishli organlarga xabar berishi lozim. Xat nusxasi O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining tashqi aloqalar va valyutani boshqarish departamentiga, Davlat Soliq qo'mitasiga yuborilishi lozim.

Shuningdek, import shartnomalari tashkilotning valyuta hisob raqami ochilgan vakolatli banklarda ro'yxatga qo'yilishi kerak. Import shartnomalarini xizmat ko'rsatayotgan bankda ro'yxatga qo'yish uchun mijozlar belgilangan shaklda ariza, shartnomaning asl nusxasini, import bitimi pasportini, TIAVning import shartnomaning ro'yxatga olinganligi to'g'risidagi sertifikatini kabilarni bankka taqdim etishlari lozim.

Shartnomalar O'zbekiston Respublikasi Tashqi iqtisodiy aloqalar vazirligida import shartnomalarini ro'yxatga olish tartibining uchinchi bandiga asosan rasmiylashtirilishi lozim. Bundan tashqari, vakolatli banklar shartnomalarining majburiy shartlari bo'lgan - shartnomada chet ellik hamkorning to'liq rekvizitlari ko'rsatilgan bo'lishini (mamlakat, mol jo'natuvchining to'liq nomi, xizmat ko'rsatayotgan bank nomi, hisob raqamining nomeri v.b.), shartnoma summasining 15% da oldindan to'lov, chet el hamkorining bankidan bank kafolatnomasi mavjud bo'lishi, shartnomaning to'lov shartiga tegishli barcha o'zgarishlar tomonlarning qo'shimcha kelishuvida aks ettirilganligi kabilarni tekshirishi lozim. Vakolatli bank taqdim etilgan hujjatlarni ikki kun mobaynida ko'rib chiqib, ro'yxatga oladi, agarda taqdim etilgan hujjatlar qonunda belgilangan tartibda javob bermasa, bank barcha kamchiliklarini ko'rsatgan holda yozma rad xatini beradi va hujjatlarni belgilangan tartibda rasmiylashtirish uchun mijozga qaytaradi.

Ro'yxatga olish vaqtida import shartnomalariga indentifikatsiya nomeri beriladi. Shartnomaning asl nusxasiga, uning ko'chirma nusxalarining barcha varaqalariga va import bitimi pasportining barcha nusxalariga bank muhri bosiladi va vakolatli bank xodimi imzosi bilan tasdiqlanadi, shundan so'ng shartnomaning asl nusxasi mijozga qaytarilib, uning nusxasi bankda ish jildiga tikiladi.

Mahsulotlarni bojxona xizmatida rasmiylashtirish tartibiga asosan importyor kelib tushgan mahsulotlarni rasta qilish maqsadida hisob raqamida mablag‘lari mavjudligi to‘g‘risidagi ma’lumotnoma yoki kafolatnoma olish uchun bankka yozma murojaat qiladi. Mijozning yozma arizasiga asosan vakolatli bank amalga oshirilayotgan oldindan to‘lov uchun ochilgan akkreditiv, bank kafolati berilganligi, ushbu shartnoma bo‘yicha kelib tushgan molning pulini to‘lash uchun boshqa mablag‘lar zaxiralanganligi yoki o‘z mablag‘lari mavjudligi to‘g‘risidagi ma’lumotnoma beradi.

Rezerv qilingan mablag‘lardan faqat ushbu shartnoma bo‘yicha kelib tushgan mahsulotlar va xizmatlarning pulini to‘lash maqsadida foydalaniladi. Mablag‘larni rezerv qilishning asosiy shartlaridan biri bu mijozning byudjet oldida va har xil turdagi soliqlardan qarzi yo‘qligini tasdiqlovchi soliq idoralar ma’lumotnomasining mavjudligi hisoblanadi.

Vakolatli bank tomonidan mijozlarga kafolatnoma berishning asosiy sharti Markaziy bank yo‘riqnomasining talablariga muvofiq importyor foydasiga uchinchi shaxs tomonidan kafolatnoma berilishidir. Shuningdek, uchinchi shaxs tomonidan berilgan kafolatnoma bankning kredit komissiyasida ko‘rib chiqilishi lozim. Ijobiy xulosaga kelishgandan so‘ng vakolatli bank rahbari bojxona xizmatiga taqdim etish uchun kafolatnoma berishga ruxsat beradi.

Quyidagi tayanch so‘zlarga ta’rif bering

Valyuta kursi	Sotuvchi kursi
Kotirovka	Xaridor kursi
Valyuta pozitsiyasi	Valyuta real kursi
Ochiq valyuta pozitsiyasi	SPOT
Kross-kurs	SVOP
Valyuta siyosati	Tratta kvota
Foiz dinamikasi	Forvard
Diskont	Fyuchers
Yopiq valyuta pozitsiyasi	Qisqa valyuta pozitsiyasi
	Uzun valyuta pozitsiyasi

O'z bilimini tekshirish uchun savollar

1. Valyuta kursi nima va uning turlarini tushuntiring.
2. Xalqaro hisob-kitob shakllarini sanang va ularning mohiyatini tushuntiring.
3. Kotirovka nima, uning turlarini misollar yordamida tushuntiring.
4. Valyuta sotish va sotib olish qoidalarini izohlang.
5. Valyuta depozit hisobvarag'ini ochish tartibini tushuntiring.
6. Valyuta kursiga qanday omillar ta'sir ko'rsatadi.
7. Naqd xorijiy valyutani sotish, sotib olish qanday amalga oshiriladi.

XIV BOB. TIJORAT BANKLARINING MOLIYA BOZORIDAGI OPERATSIYALARI

1-§. Qimmatli qog'ozlar, ularning turlari va ahamiyati

Tijorat banklari respublika qimmatli qog'ozlar bozorining eng faol va asosiy ishtirokchilaridan hisoblanadi hamda Fond birjasi umumiy savdo aylanmasida tijorat banklari ulushining yuqoriligi bank qimmatli qog'ozlarining ishonchliligi, ular to'g'risidagi axborotlarning ochiq-ligidan dalolat beradi. Agar biz 2014-yilda fond birjasida savdo hajmi yuqori bo'lgan emitentlarni tahlil qiladigan bo'lsak, 10 ta yirik emitentdan 9 tasi tijorat banklari hisoblanadi. 2014-yil davomida birja savdolari orqali jismoniy shaxslar investitsiyalarining 93,4 foizi, yuridik shaxslar investitsiyalarining 86,3 foizi aynan tijorat banklari qimmatli qog'ozlariga yo'naltirilgan. Tijorat banklari qimmatli qog'ozlar bozorida bir vaqtning o'zida bir qancha vazifalarni bajarishi mumkin. Banklarning aksiyadorlik jamiyati shaklida faoliyat yuritishi ularga qimmatli qog'ozlarni chiqaruvchi emitent sifatida fond bozorida faol ishtirok etishiga imkoniyat beradi. Shu sababli, tijorat banklarining birja savdolariga qo'yilayotgan qimmatli qog'ozlari mamlakatimizda pul aylanishini jadallashtirish, yuridik va jismoniy shaxslarning vaqtincha turgan bo'sh pul mablag'larini jalb etib, ularga iqtisodiyotning asosiy tarmoqlarida investitsiya qilishga sharoit yaratadi. Bundan tashqari, tijorat banklari repo bitimlarini amalga oshirishda qimmatli qog'ozlar bozorida investor sifatida ishtirok etishlari mumkin. Ma'lumki, repo bitimlari qimmatli qog'ozlarni garovga qo'yish yo'li bilan pul mablag'larini qarzga olishning ommabop usuli bo'lib, investitsiya kiritishning boshqa usullariga qaraganda xavfsiz hisoblanadi va investorlarning zarar ko'rish darajasini pasaytiradi. Shu bilan birga, tijorat banklari qimmatli qog'ozlar bozorida professional ishtirokchi sifatida qatnashish imkoniyatiga ega. Bugungi kunda tijorat banklari fond bozorida investitsiya vositachisi va maslahatchisi, aktivlarni ishonchli boshqaruvchi, transfer-agent va depozitariylik vazifasini ham bajarmoqda.

Bugungi kunda 20 ta tijorat bankining qimmatli qog'ozlari birja savdolariga qo'yilgan bo'lib, ularning aksariyati birja listingining yuqori "A" toifasiga kiritilgan. Mazkur banklarning qimmatli qog'ozlari birjada

muntazam kotirovka qilinadi, qator tijorat banklari esa qimmatli qog'ozlar bozorida professional faoliyatni amalga oshirish uchun brokerlik idoralarini tashkil etgan holda fond bozorida samarali faoliyat yuritib, aksiyadorlik jamiyatlarining aksiyalarini sotish va sotib olish orqali ularning qo'shimcha daromad olishini ta'minlamoqda.

Qimmatli qog'oz – o'zi bilan bog'liq mulkiy huquqlarni aks ettiradigan hujjatdir, u daromad manbayi bo'lib xizmat qiladi, fond bozorida muomalada yuritilishi va oldi-sotdi vositasi bo'lishi mumkin. Qimmatli qog'ozlar bozori kredit munosabatlari bilan birgalikda, o'z qiymatiga ega bo'lgan, sotish, sotib olish va to'lovini amalga oshirish mumkin bo'lgan maxsus hujjatlar (qimmatli qog'ozlar)ga egalik qilish bilan ham bevosita bog'liq. Qimmatli qog'ozlar o'zida mulkchilik huquqini mujassamlashtirgan bozorda erkin aylanadigan, sotib olish-sotish va boshqa bitimlarning obyekti bo'ladigan, doimiy va bir martalik daromad olish manbayi bo'lib xizmat qiladigan, pul kapitalining bir ko'rinishidagi hujjatdir. "Qimmatli qog'ozlar bozori to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasi qonuniga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish haqida"gi 2015-yil 4-iyunda e'lon qilingan O'zbekiston Respublikasi qonunining 3-moddasiga asosan **qimmatli qog'ozlar** – hujjatlar bo'lib, ular mazkur hujjatlarni chiqargan yuridik shaxs bilan ularning egasi o'rtasidagi mulkiy huquqlarni yoki qarz munosabatlarini tasdiqlaydi, dividendlar yoki foizlar tarzida daromad to'lashni hamda ushbu hujjatlardan kelib chiqadigan huquqlarni boshqa shaxslarga o'tkazish imkoniyatini nazarda tutadi.

Qimmatli qog'ozlar turli subyektlar tomonidan chiqarilishi mumkin. Umumiy holda bu emitentlar 5 guruhga bo'linadi:

- hukumat;
- davlat korxonalarini;
- xususiy sektor;
- Markaziy bank;
- chet el subyektlari.

Egaligi yoki emitentiga qarab qimmatli qog'ozlarni davlat, xususiy, xalqaro qimmatli qog'ozlarga ajratish mumkin. Xususiy sektor tomonidan chiqarilayotgan qimmatli qog'ozlar tarkibida turli ishlab chiqarish korxonalarini, tijorat banklari, investitsion banklar, investitsion fondlar va boshqalarning qimmatli qog'ozlari alohida o'rin tutadi.

Xalqaro qimmatli qog'ozlar esa ularning hisoblanadigan valyutasiga qarab va emitentlari bo'yicha bo'linadi.

Qimmatli qog'ozlar muomalada bo'lish hududiga ko'ra regional (mahalliy), milliy va xalqaro qimmatli qog'ozlarga bo'linadi.

Yuqorida ta'kidlangan qonunga asosan, O'zbekiston Respublikasi hududida quyidagi turdagi qimmatli qog'ozlar chiqarilishi va muomalada bo'lishi mumkin:

- aksiyalar;
- obligatsiyalar;
- **davlat qimmatli qog'ozlari**;
- depozit sertifikatlari;
- veksellar;
- qimmatli qog'ozlar hosilalari, ya'ni opsiyon va fyucherslar (ilovaga qarang).

Shuningdek, qonun bo'yicha O'zbekiston Respublikasining g'azna majburiyatlari, emissiyaviy qimmatli qog'ozlar, egasining nomi yozilgan qimmatli qog'ozlar, korporativ obligatsiyalar, infratuzilma obligatsiyalari ham qimmatli qog'ozlarning turlari hisoblanadi.

Qimmatli qog'ozlar to'g'risidagi qonunning 3-moddasiga asosan **aksiya** – o'z egasining aksiyadorlik jamiyati foydasining bir qismini dividendlar tarzida olishga, aksiyadorlik jamiyatini boshqarishda ishtirok etishga va u tugatilganidan keyin qoladigan mol-mulkning bir qismiga bo'lgan huquqini tasdiqlovchi, amal qilish muddati belgilanmagan, egasining nomi yozilgan emissiyaviy qimmatli qog'ozdir. Aksiya qimmatli qog'oz sifatida amal qilish muddati cheklanmagan, yuridik yoki jismoniy shaxs tomonidan aksionerlik jamiyatiga muayyan ulush qo'shganini va mazkur jamiyat mulkidagi ishtirokini guvohlovchi, aksiya bo'yicha dividend ko'rinishida foyda olish huquqini beruvchi aksiyadorning shu jamiyatni boshqarish ishiga qatnasha olishini tasdiqlovchi yuridik hujjatdir.

Obligatsiya esa emissiyaviy qimmatli qog'oz bo'lib, u obligatsiyani saqlovchining obligatsiyaning nominal qiymatini yoki boshqa mulkiy ekvivalentini obligatsiyani chiqargan shaxsdan obligatsiyada nazarda tutilgan muddatda olishga, obligatsiyaning nominal qiymatidan qat'iy belgilangan foizni olishga bo'lgan huquqini yoxud boshqa mulkiy huquqlarini tasdiqlaydi. "Obligo" – lotin tilida "qarz olish" mazmunini bildiradi. Obligatsiya munosabatida obligatsiya egasi tomonidan emitent faoliyatiga ma'lum summada pul mablag'i

kiritiladi va emitent obligatsiyada ko'rsatilgan muddatda uning nominal qiymatini hamda u bo'yicha qo'shimcha foizni to'lab berish majburiyatini o'z zimmasiga oladi. Aksiya bilan farqli ravishda obligatsiya uning egasiga emitentning ishini boshqarishda qatnashish huquqini bermaydi. Me'yoriy hujjatlarga asosan obligatsiyalar infratuzilma obligatsiyalari va korporativ obligatsiyalarga bo'linadi. **Infratuzilma obligatsiyalari** – ishlab chiqarish infratuzilmasini va boshqa infratuzilmani barpo etish va (yoki) rekonstruksiya qilishni moliyalashtirish uchun pul mablag'larini jalb etish maqsadida xo'jalik jamiyatlari va davlat korxonalari tomonidan chiqariladigan obligatsiyalar hisoblansa, aksiyadorlik jamiyatlari va o'zining tashkiliy-huquqiy shaklidan qat'iy nazar tijorat banklari tomonidan chiqariladigan obligatsiyalar **korporativ obligatsiyalar deyiladi.**

O'zbekiston Respublikasining g'azna majburiyatlari – emissiyaviy qimmatli qog'ozlar bo'lib, ular emissiyaviy qimmatli qog'ozlar egalari tomonidan O'zbekiston Respublikasining Davlat byudjetiga pul mablag'lari kiritganligini tasdiqlaydi va bu qimmatli qog'ozlarga egalik qilishning butun muddati mobaynida qat'iy belgilangan daromad olish huquqini beradi. G'azna majburiyatlari butun aylanish davrida aniq chegaralangan foizni to'lab berish majburiyatini guvohlovchi qimmatli qog'ozdir.

Depozit sertifikat – bankka qo'yilgan omonat summasini va omonatchining (sertifikat saqlovchining) omonat summasini hamda sertifikatda shartlashilgan foizlarni sertifikatni bergan bankdan yoki shu bankning istalgan filialidan belgilangan muddat tugaganidan keyin olish huquqini tasdiqlovchi noemissiyaviy qimmatli qog'ozdir. Depozit sertifikat bank tomonidan beriladi.

Veksel – veksel beruvchining yoxud vekselda ko'rsatilgan boshqa to'lovchining vekselda nazarda tutilgan muddat kelganda, veksel egasining vekselda ko'rsatilgan summani to'lab berishiga doir qat'iy majburiyatini tasdiqlovchi noemissiyaviy qimmatli qog'oz va to'lov vositasi hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasining g'azna majburiyatlari va O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi vakolat bergan organ tomonidan chiqarilgan obligatsiyalar, shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining obligatsiyalari, odatda, **davlat qimmatli qog'ozlari** deb yuritiladi.

Qimmatli qog'oz hosilalari – bular shunday qimmatli qog'ozlarki, ularning foydasi yoki zarari bir nechta bozor ko'rsatkichlari bilan, ya'ni bozor indekslari bilan bog'liqdir. Qimmatli qog'ozlar hosilalari – “opsion” yoki “fyucherslar” ko'rinishida bo'ladi. Opsion – emissiyaviy qimmatli qog'oz bo'lib, u o'z emitentining muayyan miqdordagi qimmatli qog'ozlarini unda nazarda tutilgan muddatda, qat'iy belgilangan narx bo'yicha sotib olishga bo'lgan huquqini tasdiqlaydi.

Hozirgi davrga kelib qimmatli qog'ozlarga qo'yilmalar tobora ko'payib bormoqda. Rivojlanayotgan davlatlarda aksionerlashtirish va mulkni davlat tasarrufidan chiqarish, korxonalar va tashkilotlarni xususiy lashtirish orqali aksionerlik jamiyatlariga aylantirish va ular tomonidan har xil qimmatli qog'ozlarni muomalaga chiqarishi fond bozorlarini rivojlantirishga turtki bo'lmoqda. Qimmatli qog'ozlar jahonning katta bir boyligi hisoblanib, boshqa boylklarga nisbatan ham umumiy qiymati bo'yicha, ham hajmi bo'yicha oldingi o'rinlarga chiqmoqda.

Qimmatli qog'ozlarni muomalaga chiqarib, pullarni bir necha o'n yillarga muddatsiz foydalanishga olish mumkin. Bu korxonalar va tashqi lotlar uchun nihoyatda muhim ahamiyat kasb etib, ularga ishlab chiqarish, hamda moddiy-texnika bazasini rivojlantirish uchun bank ssudalaridan foydalanmasdan turib pul resurslarini jalb qilish imkoniyatini beradi. Qimmatli qog'ozlar aholi uchun ham juda katta ahamiyatga ega, ular pullarni qo'lda ushlab turmasdan, qimmatli qog'ozlarga egalik qilish yo'li bilan o'z jamg'armalari hisobiga daromad oladilar va korxonalarini boshqarishda amalda ishtirok etadilar.

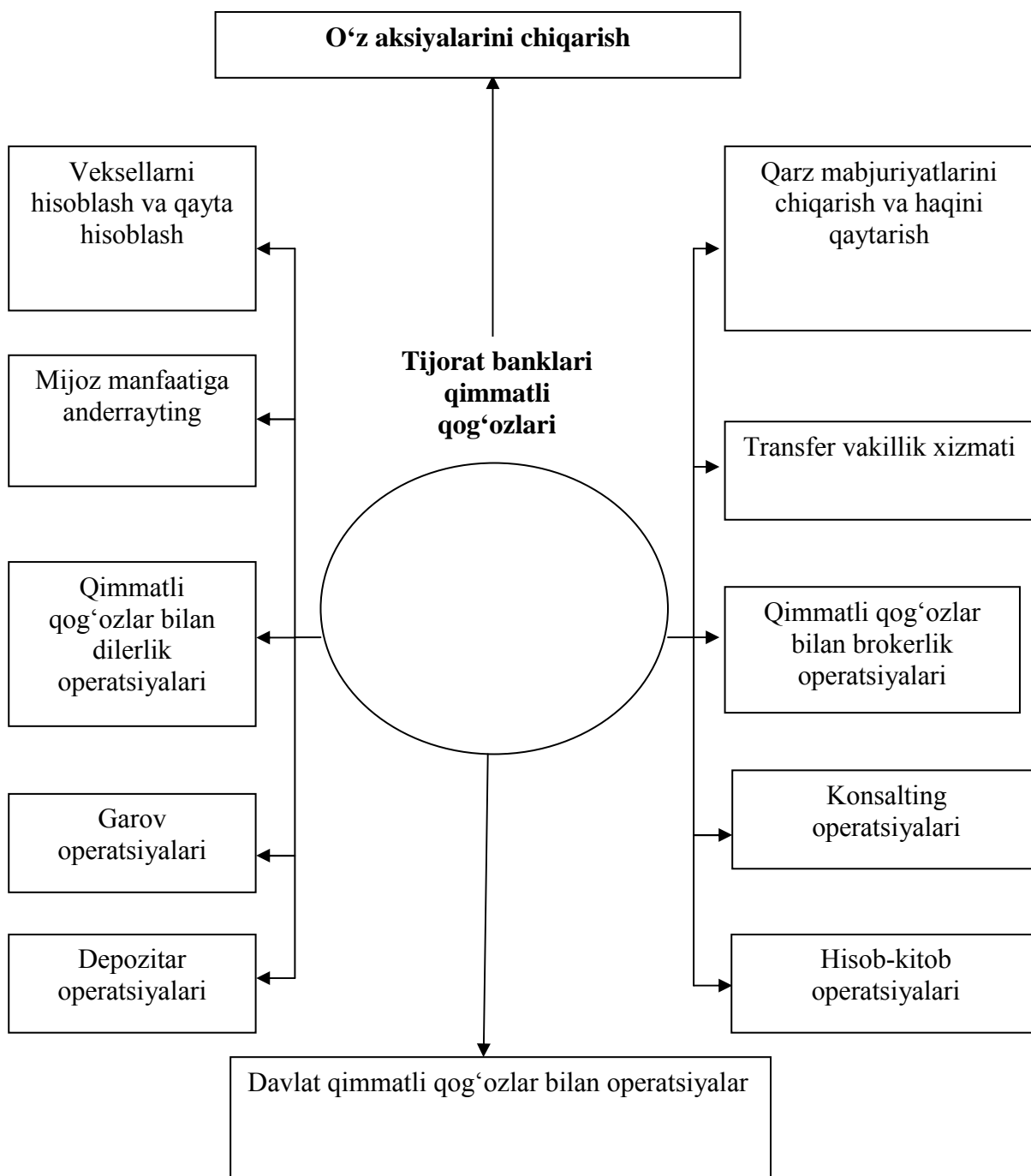
Xo'jalik yurituvchi subyektlar va aholi vaqtincha bo'sh turgan mablag'larini omonatga qo'yishdan ko'ra qimmatli qog'ozlarga sarflashlari ma'lum afzalliklarga ega, masalan, sarflangan mablag'larni muddatidan ilgari foydalanish zarurati tug'ilganda uni sotishi hamda undan qulay va hech qanday sarf-xarajatsiz to'lov yoki kredit olish uchun garov vositasi sifatida foydalanishi mumkin²².

²² Shelagh Heffernan. Modern Banking. Ltd. Great Britain. John Wiley & Sons, 2012. 19-26.
David S. Kidwell, Richard L. Peterson, David W. Blackwell. Financial institutions, markets, and money. New Jersey: John Wiley & Sons, c.2003. 235-255.p.

Henny van Greuning, Sonia Brajovich Bratanovich. The Analysis of banking risks. THE WORLD BANK Washington, D.C. 2014.

2-§. Tijorat banklarining qimmatli qog‘ozlar bilan bog‘liq operatsiyalari va ularning bank faoliyatida tutgan o‘rni

“O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki to‘g‘risida”gi va “Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida”gi qonunlar hamda qimmatli qog‘ozlar va fond birjasi faoliyatiga oid qonunlarga asosan tijorat banklari qimmatli qog‘ozlar bozorida qonun talablari asosida qator faoliyat turlarini olib borishlari mumkin.

12-rasm. Qimmatli qog‘ozlar bilan bank operatsiyalari

“Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida”gi qonunga binoan tijorat banklari qimmatli qog‘ozlar bozorida:

- qimmatli qog‘ozlar (veksel, aksiya, obligatsiyalar, depozit sertifikatlar v.b.)ni chiqarish;

- qimmatli qog‘ozlar hisobini yuritish.

- qimmatli qog‘ozlarni sotib olish, sotish, saqlash, ular bilan turli operatsiyalarni amalga oshirish;

- mijoz bilan tuzilgan shartnomaga binoan qimmatli qog‘ozlarni boshqarish;

- tovar yetkazib berish va xizmat ko‘rsatishdan kelib chiqadigan talab huquqini olish, bunday talablarni inkassatsiya qilish;

- mijozlar ishonib topshirgan operatsiyalarni: mablag‘larni jalb etish va joylashtirish va hokazo ishlarni bajarish;

- fond bozori ishtirokchilariga bu borada bank faoliyati yuzasidan maslahatlar berish kabi operatsiyalarni amalga oshirishlari mumkin.

Bu faoliyat turlarini amalga oshirish borasida tijorat banklari uchun cheklashlar yo‘qligi sababli ular fond bozorida haqiqiy qatnashchi-investitsion institut sifatida ish yuritadi. Banklarning qimmatli qog‘ozlar bilan operatsiyalari ko‘p maqsadlarni ko‘zlagan holda amalga oshiriladi. Shu bois banklarning qimmatli qog‘ozlar bozoridagi faoliyatdan asosiy maqsadlari:

- qimmatli qog‘ozlar chiqarish asosida kredit va hisob-kitob faoliyati yuritish uchun qo‘shimcha pul resurslarini jalb qilish;

- qimmatli qog‘ozlarga sarflangan va o‘z investitsiyalaridan bankka to‘lanadigan foiz va dividendlar evaziga va qimmatli qog‘ozlarning kurs qiymati oshishi tufayli foyda olish;

- mijozlarga qimmatli qog‘ozlar operatsiyalariga doir xizmatlar ko‘rsatishdan foyda olish;

- erkin raqobat asosida bankning xizmat sohasini kengaytirish hamda korxonalar va tashkilotlarning kapitallarini boshqarishda ishtirok etish evaziga yangi mijozlarni jalb qilish;

- bankning qimmatli qog‘ozlari orqali resurslarni jalb qilish va ulardan foydalanish;

- bankning likvidli mablag‘lariga qo‘yilmalarning daromadlilikini ta’minlagan holda likvidlik zaruriy zaxirasini saqlab borish;

- mijozlarning qimmatli qog'ozlarini me'yorida olib-sotishdan hamda moliyaviy risklarni qimmatli qog'ozlar hosilalari bilan amalga oshiriladigan operatsiyalar orqali sug'urta qilish kabilardan iborat. **Depozitar operatsiyalar** – hisobga olish registrlarida depozitar operatsiyalar standartlariga muvofiq bajariladigan operatsiyalar.

Netting – mijozning barcha pul talablarini uning barcha pul majburiyatlariga nisbatan hisobga olish orqali amalga oshiriladigan kliring usuli.

Tijorat banklari, odatda, bank mablag'lariga sotib olish rejalashtirilayotgan qimmatli qog'ozlar turlari, investitsiyalarni amalga oshirish muddatlari, emitentning moliyaviy ahvoli, qimmatli qog'ozlarga qilingan qo'yilmalarning risk darajasi, diversifikatsiyalanganligi, qimmatli qog'ozlarning sifati va barqarorligining kafolatlariga e'tibor berishi lozim.

Banklar qimmatli qog'ozlar emissiya qilganda emissiyaning maqsadi (masalan, ustav fondini shakllantirish, likvidlikni saqlash, qarz mablag'larini jalb qilish v.b.), bank chiqaradigan qimmatli qog'ozlar turlari va muddatlari, ularning likvidligi, qarz majburiyatlarining o'z vaqtida qoplanishi va boshqa jihatlarini chuqur tahlil qilishi zarur²³.

Avvalambor, bankning bir korxonaga ustav kapitaliga yoki uning boshqa qimmatli qog'ozlarga qo'yilmasining miqdori birinchi darajali bank regulyativ kapitalining 15 foizdan oshmasligi kerakli bankning moliyaviy institutlardan tashqari korxonalar ustav kapitalining 20 foizdan ortig'iga ega bo'lmasligi: bankning oldi-sotdi uchun nodavlat qimmatli qog'ozlarga qo'yilmasi hajmi birinchi darajali bank regulyativ kapitalining 25 foizdan oshmaslik shartlari qo'yilgan. Ushbu cheklanishlar banklar faoliyatida riskni kamaytirishga, bank aktivlarini diversifikatsiyalashga, moliyaviy va likvidlik holati belgilangan me'yorlar doirasidan chiqib ketmasligiga, pirovard natijada esa bank omonatchilari va kreditorlarining mol-mulkini himoya qilishga qaratilganidir.

²³Shelagh Heffernan.Modern Banking. Ltd.Great Britain .John Wiley & Sons.,2012..19-26.

David S. Kidwell, Richard L. Peterson,David W. Blackwell. Financial institutions, markets, and money. New Jersey : John Wiley & Sons, c.2003. 235-255.p.

Henny van Greuning,Sonia Brajovich Bratanovich. The Analysis of banking risks. THE WORLD BANK Washington,D.C.2014.

O‘zbekiston Respublikasi tijorat banklarining qimmatli qog‘ozlar bilan bog‘liq operatsiyalariga nisbatan belgilangan muhim cheklashlardan biri bir bank tomonidan boshqa banklarning aksiyalarini sotib olish huquqining bekor qilinganligi hisoblanadi.

Ushbu cheklovning joriy qilinishidan ko‘zlangan maqsad banklarning ishlab chiqarish korxonalarining kapitalidagi ishtirokini kuchaytirish hisoblanadi.

Banklar qimmatli qog‘ozlar bilan amalga oshiradigan operatsiyalari uchun qonun bo‘yicha qimmatli qog‘ozlar bozorini nazorat etuvchi organning maxsus ruxsati talab qilinmaydi, shu sababli, banklar bu operatsiyalarni banklar faoliyatini amalga oshirish uchun Markaziy bank tomonidan berilgan umumiy litsenziya asosida bajaradi. Qonunlarda tijorat banklariga aksiyalar, obligatsiyalar, depozit sertifikatlar va jamg‘arma sertifikatlar, veksellari kabi qimmatli qog‘oz turlarini chiqarishga ruxsat beriladi. Banklar ustav fondlarini shakllantirish maqsadida aksiyalar chiqaradi.

Banklar qarz mablag‘lari jalb etish uchun o‘zining qarz majburiyatlari – obligatsiyalar, depozit va depozit sertifikatlar, veksellar chiqaradilar. Bundan tashqari, ular qimmatbaho qog‘ozlar hosilalari chiqarishi mumkin. Faqat yirik sanoat korxonalarining aksiyalarigina bank qimmatli qog‘ozlari bilan raqobatlasha oladi.

Bank qimmatli qog‘ozlari uzoq muddatli manfaatlarni ko‘zlaydigan investorlar uchun ham, vaqtincha bo‘sh turgan mablag‘larini jamlovchilar uchun ham ancha manfaatli qo‘yilma obyektidir. Uzoq muddatga mo‘ljallangan maqsadlarni amalga oshirish ko‘zlanganda yirik va o‘rtacha tijorat banklarining aksiyalariga mablag‘ investitsiyalash eng yuqori samara berishi mumkin.

Qimmatli qog‘ozlar bozorida moliyaviy broker sifatida banklar komission shartnoma yoki topshiriq shartnomasi asosida mijozning hisobidan amalga oshiriladigan qimmatli qog‘ozlar oldi-sotdisida vositachilik vazifasini bajaradi.

Brokerlik operatsiyalari – o‘z mijozlarining topshiriqlariga binoan banklar komissioner sifatida harakat qilib, komission operatsiyalarni amalga oshirishi, ya‘ni o‘z nomidan mijozning hisobidan qimmatli qog‘ozlar oldi-sotdisiga oid bitimlarni tuzishi mumkin. Bunda, bank mijozning hamma ko‘rsatmalarini bajarishi lozim hamda komission haq olishga, mijozning topshirig‘ini bajarishda qilingan qo‘shimcha sarf-

xarajatlar kompensatsiyasini olishga haqlidir. *Komission bitim quyidagi 2 shartnomaga asoslanadi:*

- bank (komission) bilan mijoz (komitent) o'rtasidagi shartnoma;
- komissioner bilan bitimning uchinchi shaxs o'rtasidagi shartnoma.

Odatda, qimmatli qog'ozlar sotib olishga doir komission shartnoma tuzishdan oldin xaridor-komitentlar vositachi bankning tasarrufiga berish uchun o'z hisob-kitob raqamiga zaruriy qimmatli qog'ozlar sotib olishga yetarli pul summasini o'tkazadi. Qimmatli qog'ozlar sotishga oid komission shartnoma tuzishda sotuvchi-komitent o'zi sotmoqchi bo'lgan qimmatli qog'ozni vositachi bankka oldindan deponentlab qo'yadi.

Bank kreditidan foydalanib qimmatli qog'ozlar sotib olingan taqdirda (agar kredit boshqa bankdan olingan bo'lsa), mijoz uning uchun qimmatli qog'ozlar sotib olish operatsiyasini bajaradigan vositachi bankni bundan xabardor qilishi lozim.

Bank ishtirokidagi qimmatli qog'ozlar komissiyasi deganda, qimmatli qog'ozlarni mijozdan o'z mablag'lari hisobiga sotib olish yoki o'z portfelidan qimmatli qog'ozlarni sotish nazarda tutiladi. Bu bitimlarni amalga oshirishda bank o'z nomidan va o'z hisobidan harakat qiladi. Bank tartibga solinadigan fond bozorida rasmiy savdoga yoki fond birjalarining tartibga solinadigan bozorida ruxsat etilgan qimmatli qog'ozlar bilangina o'zining ishtirokidagi komission operatsiyalarni amalga oshiradi. Bunday operatsiya bajarilganda bank operatsiyasi to'g'risida mijozga taqdim etadigan hisobotida bank yoki olgan narx rasmiy birja kursiga to'g'ri kelishini tasdiqlaydigan ma'lumotlarni keltirish lozim.

Tranzit komission bitimlar birjada qatnashish huquqiga ega bo'lgan banklar tomonidan boshqa, ya'ni bunday operatsiyalarda qatnashishga ruxsat berilmagan banklar va boshqa kredit institutlarining topshirig'iga binoan amalga oshiradigan operatsiyalar tushuniladi. Bunda, bank boshqa komissionerlarning buyrug'iga binoan komissioner rolini bajaradi. Dastlabki komissioner tranzit komissionerning to'g'ri tanloviga javobgar bo'ladi.

Banklarning topshiriq shartnomasi asosida brokerlik operatsiyalarida mijoz bankka uning nomidan qimmatli qog'ozlar sotib olish yoki sotish topshirig'ini beradi. Bu faoliyat topshiriq shartnomasi

bo'yicha bir tomon bank nomidan muayyan yuridik harakatlarni amalga oshirish majburiyatini o'z zimmasiga oladi. Mijoz bankka haq to'lashi bilan bank tuzilgan shartnomaga binoan o'ziga berilgan topshiriqni bajarishi lozim. Bunda, bank berilgan topshiriqni faqat mijozning ko'rsatmalariga binoan bajarishi kerak.

Mijozdan olingan topshiriqnomada qimmatli qog'ozlarning birjada qabul qilingan nomi (qat'iy, foizli qimmatli qog'ozlarning chiqarilgan yili, seriyasi va foiz stavkasi), miqdori (aksiyalar yuzasidan – donalarda, qat'iy foizli qimmatli qog'ozlar yuzasidan – nominal qiymati bo'yicha so'mda), kurs cheklashlari (limit), topshiriqnomaning amal qilish muddati, topshiriq beruvchi mijozning nomi va to'liq manzili, mijoz hisob-kitob varag'i va depozit varag'ining raqami, qimmatli qog'ozlarni yetkazib berish va saqlash tartibi, topshiriqnomaga tuzilgan sana boshqalar bo'lishi shart.

Tijorat banklari investitsiya kompaniyalari sifatida faoliyat yuritganida emitent bilan kelishuv asosida qimmatli qog'ozlar chiqarishning tashkilotchisi sifatida harakat qilishi mumkin. Bank emitentning qimmatli qog'ozlarini chiqarishni tashkil etib, aslida qimmatli qog'ozlar emissiyasini amalga oshiradi, ya'ni vositachi sifatida harakat qiladi. Emitentlar va investorlar o'rtasida harakat qilganda bank imkon qadar foyda olishni ko'zlab harakat qiladi. Emissiyani tayyorlash jarayonida tijorat banklari emissiyasining turi, hajmi va shart-sharoitlari to'g'risida emitent bilan muzokaralar yuritib, bitim tuzad²⁴.

Konsalting (maslahat) operatsiyalari. Tijorat banklari o'zining mijozlariga va boshqa fond bozorining ishtirokchilariga, aholiga qimmatli qog'ozlarning muomalada bo'lishi, fond portfelini shakllantirish va qimmatli qog'ozlar bozorini tadqiq qilish va istiqbolini belgilash, huquqiy maslahatlar berish, kasbiy o'qitish va o'rgatish, qimmatli qog'ozlarni baholash, axborot xizmatlari ko'rsatish kabilar bo'yicha yordam va maslahat xizmatlarini ko'rsatadi.

Trast operatsiyalari. Trast – ingliz tilida “ishonch” degan ma'noni bildiradi. Bank jismoniy va yuridik shaxslardan pul mablag'larini

²⁴Elias Award, Thomas Barrel, Norman Baxter und other. Banking: Strategic leadership. United States Agency for International Development (USAID) 2017.

The Business of Banking. American Bankers Association. Washington, D.C.2014.

ma'lum bir muddatga jalb qilib, shu muddat ichida ishonchga olingan mablag'ni yuqori foyda olib keladigan operatsiyalarga joylashtiradi. Trast operatsiyalari bank ishida va banklarning sanoat va iqtisodiyotning boshqa sohalari bilan aloqalarida katta rol o'ynaydi.

Badavlat insonlar tomonidan hali balog'at yoshiga yetmagan farzandlari nomiga qoldirilayotgan mulk yoki boyliklarni, ularning vasiyati bo'yicha boshqarish muammosining yuzaga kelishi banklarning trast operatsiyalarini paydo bo'lishiga sabab bo'lgan. Banklar trast operatsiyasida ushbu mablag'larni farzandlar balog'at yoshiga yetgunga qadar, ishonchli tarzda boshqaradilar.

Trast operatsiyalari asta-sekin banklarning korporativ mijozlari bilan bo'ladigan munosabatlariga ko'chdi.

Mijozning qimmatli qog'ozlari portfelini yoki ushbu portfelning bir qismini hamda u bilan bog'liq bo'lgan pul mablag'larini boshqarish ham tijorat banklarining trast operatsiyalarini tashkil qiladi.

Tijorat banklari trast operatsiyalarini amalga oshirishi tufayli, birinchidan, qimmatli qog'ozlarni joylashtirish, birjadagi operatsiyalarda foydalanishi mumkin bo'lgan uzoq muddatli moliyaviy resurslardan bahramand bo'la oladi. Ikkinchidan, trast operatsiyalariga bog'liq bitimlarni banklar o'z mijozlarining shartnomalari asosida amalga oshiradi, shuning uchun bitimlar qonunlar bilan cheklanmaydi. Uchinchidan, bank qimmatli qog'ozlarni boshqarishdan komission mablag'lar olib, o'zi boshqarayotgan qimmatli qog'ozlardan tushayotgan foydadan o'z ulushini oladi. To'rtinchidan, bank o'z sarmoyalari bilan emas, balki o'zgalar sarmoyalari bilan operatsiyalar o'tkazadi va faqat trast shartnomasi doirasidagina javobgar bo'ladi, asosiy tavakkalchilik esa qimmatli qog'ozlar egasining zimmasida bo'ladi.

Tijorat banklari xilma-xil trast operatsiyalarini bajarishi mumkin: mijozlarning pul mablag'larini boshqarish, mijozlarning fond portfellarini shakllantirish va qimmatli qog'ozlar paketlarini boshqarish, meroslar va xususiy mablag'larni tasarruf etish, agentlik vazifalarini bajarish, obligatsiyalar chiqarish va to'lov muddati kelganda, obligatsiyalarni to'lash fondlarini boshqarish, dividendlarni to'lash, qimmatli qog'ozlarni saqlash, ularning harakatini hisobga olish, ularni boshqa qimmatli qog'ozlarga almashtirib olishga oid agentlik

vazifalarini amalga oshirish, qimmatli qog'ozlarga va qimmatli qog'ozlar operatsiyalariga oid tavakkalchilikni sug'urtalashda vositachilik qilish, qimmatli qog'ozlar operatsiyasi yuzasidan buxgalteriya hisobini yuritish va hisobotlar tuzish, qimmatli qog'ozlar emitenti uchun transfert bo'yicha agent (qimmatli qog'ozlarni ro'yxatga oluvchi) vazifasini bajarish v.b.

Tijorat banklarining qimmatli qog'ozlar bilan aktiv operatsiyalari deganda, bank o'z yoki jalb qilingan boshqa mablag'larini har xil qimmatli qog'ozlarni sotib olish bilan bog'liq bo'lgan qo'yilmalar, mablag'larning bankdan chiqib ketishi va uning evaziga bankka bu mablag'lar qimmatli qog'ozlar sifatida qaytib kelishi tushuniladi.

Banklarning qimmatli qog'ozlar bilan bog'liq aktiv operatsiyalariga:

- aksiyalarga va korporativ qimmatli qog'ozlarga investitsiya qilish;
- davlat qisqa muddatli obligatsiyalari bilan operatsiyalarni bajarish;
- qimmatli qog'ozlarni sotib olish uchun kredit berish va boshqalar kiradi.

Aksiyalarga va qimmatli qog'ozlarga investitsiya qilish har xil aksiyadorlik jamiyatlarining aksiyalarini va boshqa qimmatli qog'ozlarni sotib olishni anglatadi.

Ushbu operatsiyadan maqsad:

- birinchidan, aksiyadorlik jamiyatlarining aksiyalarini sotish bo'lib, ulardan keladigan dividend orqali bankka daromad keltirish;
- ikkinchidan, aksiyadorlik jamiyatlarining aksiyalarini arzonroq narx bo'yicha sotish b'olib, qimmatroq narxda sotish (spekulyativ operatsiyalar);
- uchinchidan, aksiyadorlik jamiyatlari nazorat paketini sotish bolib, ushbu aksiyadorlik jamiyati faoliyatini boshqarishda qatnashib, uning moliyaviy ahvolini yanada tiklab, yuqori foyda olishga erishishdan iborat.

Tijorat banklarini qimmatli qog'ozlar bilan passiv operatsiyalari deganda, bankning qimmatli qog'ozlarni muomalaga chiqarish va ularni sotish evaziga bankka pul mablag'lari jalb qilish bilan bog'liq operatsiyalari tushuniladi.

Banklarning passiv operatsiyalariga:

- aksiyalarni emissiya qilish;

- depozit va jamg'arma sertifikatlarini chiqarish;
- veksellarni joylashtirish;
- obligatsiyalarni chiqarish;
- «Trast» operatsiyalarini bajarish va boshqalar kiradi.

Banklar vekselar bilan quyidagi operatsiyalarni amalga oshiradi:

- veksellarni hisobga olish;
- vekselar bilan ta'minlangan maxsus ssuda hisobvarag'idan talab qilib olinadigan ssudalar berish;
- to'lovlarni olish va vekselar bo'yicha to'lovni muddatida amalga oshirish uchun veksellarni inkassoga qabul qilish;
- mijozlarning topshirig'i bilan veksellarga to'lov v.b.

Tijorat banklari depozit va jamg'arma sertifikatlarini sotishdan tushgan arzon pul mablag'larni har xil yo'nalishlarga joylashtiriladi. Bu jarayon naqd pul tushumini ko'paytiradi, buning hisobiga emissiya miqdori kamayadi.

Tijorat banklarining depozit (omonat) sertifikatlari. O'zbekiston Respublikasining "Qimmatli qog'ozlar bozori to'g'risida"gi qonuni 3-moddasida **depozit sertifikati** – bankka qo'yilgan omonat summasini va omonatchining (sertifikat saqlovchining) omonat summasini hamda sertifikatda shartlashilgan foizlarni sertifikatni bergan bankdan yoki shu bankning istalgan filialidan belgilangan muddat tugaganidan keyin olish huquqini tasdiqlovchi noemissiyaviy qimmatli qog'oz sifatida ta'riflangan.

Depozit (omonat) sertifikatlarining o'ziga xos xususiyati va afzalligi shundaki, sertifikat egasida sertifikatda belgilangan muddatdan avval omonat summasini olishga zaruriyat tug'lsa, u holda sertifikat blankasidagi uni boshqa shaxsga o'tkazish yozuvi (tessiya)ni rasmiylashtirish orqali omonat summasi va sertifikatda shartlashilgan foizlarga ega bo'lish mumkin.

Shuningdek, aksiyadorlik jamiyatlarida korporativ boshqaruvni takomillashtirish va qimmatli qog'ozlar bozorini yanada rivojlantirish maqsadida mamlakatimiz prezidentining 2014-yil 7-aprelda qabul qilingan "O'zbekiston Respublikasida investitsiya iqlimi va ishbilarmonlik muhitini yanada takomillashtirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida" PF-4609-sonli farmoniga muvofiq O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2014-yil 2-iyulda

176-sonli qarori bilan tasdiqlangan nizomda qimmatli qog'ozlarga oid zaruriy ma'lumotlarni oshkor qilish tartibi belgilangan.

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasining yangi tahrirda amalga kiritilgan «Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida»gi qonunida aksiyadorlik jamiyatlari shakllari nazarda tutilmagan, ya'ni aksiyadorlik jamiyatlari "ochiq" yoki "yopiq" turda faoliyat ko'rsatishi belgilanmaganligi bois bugungi kunda tijorat banklarining nomida "ochiq" va "yopiq" so'zlari qo'llanilmaydi. Banklarning depozit (omonat) sertifikatlarini chiqarish va muomalada bo'lish tartibi to'g'risidagi nizomga kiritilgan o'zgartirish va qo'shimchalarga muvofiq sertifikat egasi hisoblangan:

- yuridik shaxs tomonidan tuziladigan oldi-sotdi, hadya qilish, ustav fondiga kiritish, garov va egasi almashuviga olib keladigan boshqa bitimlarda bitim obyektini sifatida;

- jismoniy shaxslar tomonidan tuziladigan oldi-sotdi, hadya qilish, meros qilib olish, garov va egasi almashuviga olib keladigan boshqa bitimlarda bitim obyektini sifatida o'ziga tegishli sertifikatdan foydalanish huquqini beradi:

- banklar bevosita o'zlari yoki boshqa banklar tomonidan joylashtirilgan sertifikatlar bilan ta'minlangan kredit ajratishga haqliligi yuzasidan;

- sertifikatlarni chiqarish shartlari Markaziy bankda ro'yxatga olingandan so'ng, ushbu shartlarda boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo'lsa:

- sertifikatlarga doir shartnomalarni imzolagan mansabdor shaxslar;

- bank va (yoki) sertifikat egasining joylashgan manzili;

- bankning tashkiliy-huquqiy shakli o'zgartirilmagan holda nomi, shu sertifikat egalariga istalgan bankdan kredit olishda o'zlariga tegishli sertifikatlardan ta'minot sifatida foydalanish imkoniyatini yaratadi. Shuningdek, sertifikatlar bo'yicha bank va omonatchi o'rtasidagi tuzilgan shartnomalar, kelishuv munosabatlari va sertifikatlar egasining almashuviga olib keladigan bitimlar soddalashuvini ta'minlab, sertifikatlar muomalasining takomillashuviga xizmat qiladi.

3-§. Qimmatli qog‘ozlar bozori va unda bank faoliyatining turlari

Fond birjasi – **qimmatli qog‘ozlar bilan oldi-sotdi o‘tkaziladigan joy.**

Fond birjasidagi qimmatli qog‘ozlar bilan operatsiyalarni shartli ravishda 3 turga bo‘lish mumkin:

- brokerlik operatsiyalari;
- dilerlik operatsiyalari;
- market-meykerlik.

Brokerlik operatsiyalari– mijozning topshirig‘iga asosan va uning pul mablag‘lari evaziga amalga oshiriladigan operatsiyalar.

Dillerlik operatsiyalari – tashqi lot o‘z nomidan va o‘z pul mablag‘i evaziga amalga oshiriladigan operatsiyalar.

Market-meykerlik fond bozorida emitentlarga ko‘rsatiladigan xizmat turi. Bu xizmatlarga quyidagilar kiradi:

- sotib olish va sotish kotirovkalarini bir maromda ushlab turish;
- aksiyalar likvidligini ushlab turish;
- moliyaviy maslahatlar;
- aksiyalarni emissiyaga va bozorga taklif qilishda boshqarish;
- maqsadli sotib olish yo‘li bilan aksiyalarga sun‘iy talabni tashkil etish;
- emitentning aksiyalarini sotib oladigan jiddiy investorlarni jalb qilish.

Fond birjasining asosiy vazifalari:

- qimmatli qog‘ozlarning bir maromda muomalada bo‘lishining zarur sharoitini ta‘minlash;
- qimmatli qog‘ozlarga bo‘lgan talab va takliflar o‘rtasidagi muvozanatni aks ettiruvchi narxlarni, ya‘ni bozor bahosini belgilash;
- qimmatli qog‘ozlar va qimmatli qog‘ozlar bozori qatnashchilarini kasb mahoratini yuqori darajada saqlab borish;
- muntazam ravishda narx aniqlanishiga, indeksatsiya o‘zgarishiga, savdo-sotiq vaqti, qimmatli qog‘ozlar, shartnomalarning miqdoriga va

boshqa ko'rsatkichlarga doir axborotlarni, birjaning holatini va uning rivojlanishiga doir taxminiy shartlarni e'lon qilish.

Hozirgi vaqtda, rasmiy statistik ma'lumotlarga ko'ra, dunyoda 150 dan ortiq katta fond birjalari bo'lib, ulardan o'n ikkitasi eng yirik birja sifatida xalqaro qimmatli qog'ozlar bozorining asosini tashkil etadi²⁵, bular Nyu-York, London, Tokio, Frankfurt, Tayvan, Seul, Syurix, Parij, Chikago, Kuala-Lumpur, Gonkong, Istambul fond birjalaridir.

Xalqaro fond birjalarining infratuzilmasida yuzaga kelgan muhim o'zgarishlardan biri birjalar o'rtasida mijoz uchun raqobat kurashining kuchayganligi hisoblanadi. Uning isboti sifatida bozorning professional ishtirokchilari sonining tobora oshib borayotganligini ko'rsatish mumkin.

Xalqaro qimmatli qog'ozlar bozorining professional ishtirokchilari va ularga xizmat ko'rsatuvchi kommunikatsiya tizimlarining rivojlanishi, pirovard natijada, ular o'rtasidagi raqobat muhitining keskinlashuviga olib keladi. Buning natijasida ko'satilayotgan xizmatlar uchun olinadigan to'lovlarning kamayishi yuz berdi. Ular mijozlarga an'anaviy birjalar yopilgandan keyin ham savdo qilish imkoniyatini yaratadi, investitsiyalar uchun turli xildagi instrumentlar foydalanishni taklif qiladi va kotirovkalarning sir tutilishini kafolatlaydi.

2000-yilning boshiga kelib g'arbiy Yevropadagi barcha yirik fond birjalari to'liq elektron birjalarga aylanadi. Bu esa, o'z navbatida, savdo ishtirokchilari sonini keskin oshirish, savdo chiqimlarini kamaytirish imkonini beradi.

Bir qator mamlakatlarda fond birjalari o'zlarining raqobat pozitsiyalarini mustahkamlamoqda. Bu holat moliyaviy bozorlarning xizmatlaridan foydalanuvchilar uchun bir necha xizmat turlarini bir joyda markazlashtirayotganligida yaqqol namoyon bo'lmoqda. Parij, Amsterdam, Frankfurt, Xelsinki, Bryussel birjalari birlamchi va

²⁵ Elias Award, Thomas Barrel, Norman Baxter und other. Banking: Strategic leadership. United States Agency for International Development (USAID) 2017.

The Business of Banking. American Bankers Association. Washington, D.C.2014..

ikkilamchi bozorlarni, hosila institumentlari bozorlarini, kliring va hisob-kitoblarni birlashtiradi.

Ayni vaqtda, AQShning birjadan tashqari savdo tizimi **NASDAQ** global ahamiyatiga ega bo'lgan xalqaro qimmatli qog'ozlar bozoriga aylanib bormoqda. U Amerika bozorida muvaffaqiyatli tarzda faoliyat yuritish bilan birga, jahonning 10 ta yirik fond birjasidan biri sifatida e'tirof etilmoqda va u aksiyalar savdosining hajmi va o'sishi sur'ati bo'yicha Nyu-York fond birjasini ortda qoldirdi.

Fond birjalarida banklar listing operatsiyalari bilan ham shug'ullanadi. Listing – bu qimmatli qog'ozlarni birjaga qo'yish, ya'ni joylashtirishdir. Qimmatli qog'ozlar listingga qo'yilgan va birja ro'yxatidan o'tgan bo'lsa, ularni savdoga qo'yish mumkin.

Birjada qimmatli qog'ozlar bilan oldi-sotdi operatsiyalarini faqat vositachilar bajaradi. Ularga jismoniy shaxslar, yuridik shaxslar, investitsiya kompaniyalari, brokerlik firmalarining topshirig'i bilan brokerlar bitimlarini amalga oshirib, qimmatli qog'ozlarni sotib oladi yoki o'zining hisobidan keyinchalik qayta sotish uchun xarid qiladi.

Birjada faqat listingda qayd qilingan qimmatli qog'ozlar sotiladi. Baho (**birja kotirovkasi** – bu birjada sotiladigan qimmatli qog'ozlarning e'lon qilingan narxi) fond birjasida talab va taklifdan kelib chiqqan holda ochiqdan-ochiq o'rnatilib, birja tablosida e'lon qilib turiladi. Birjada uch tomon qatnashadi. Bir tomonda birja, emitentlar va tadbirkorlar, ikkinchi tomonda vositachilik haqi evaziga mijozlarning topshirig'ini bajaruvchi brokerlar va uchinchi tomon qimmatli qog'ozlarga muhtoj shaxslar. Har uchala tomonning manfaatini birlashtiruvchi joy – bu fond birjasidir.

Qimmatli qog'ozlarning birjadagi harakatini ifodalovchi ko'rsatkich **birja indeksleri** deyiladi.

Birjada qo'llaniladigan eng mashhur indekslardan biri bu – Dou-Jons indeksidir. U AQShdagi 30 ta yirik sanoat korporatsiyalari aksiyasining birjadagi kursi bilan belgilanadi. Dou-Jons indeksini hisoblash uchun kundalik bozor narxini o'sha davrdagi aksiyalar guruhidagi sonlarga ko'paytirib umumiy aksiyalar soniga bo'lish kerak:

$$\text{Dou-Jons indeksi} = \frac{\sum A_i P_i}{A} \bullet$$

Bunda, A_i – kompaniyalarda chiqarilgan aksiyalar soni;

P_i – tegishli kompaniyalar aksiyalarining bozor narxi;

A - umumiy aksiyalar soni.

Professional fond bozorida faoliyat ko'rsatish jarayonida turli "o'yinlarni" qo'llaydilar.

"Ayiqlar" o'yini – daromad olish maqsadida qimmatli qog'ozning bozor narxini pasaytirishga qaratilgan jarayon. Professional ma'lum qimmatli qog'ozning bozor narxini pasayishini oldindan sezgan holda uni ma'lum muddatga qarzga olib turadi. Qarzga olingan qimmatli qog'ozning narxi pasaymasdan payt poylab darrov sotib yuboriladi.

Qarz muddati yetib kelgan qimmatli qog'ozning narxi pasayib ketadi va shu pasaygan narx bo'yicha "ayiq" qarzga olgan qimmatli qog'oz uchun o'z qarzini to'laydi. Bunda, "ayiq"ning daromad qarzga olingan qimmatli qog'ozni sotish narxi va qarzni to'lash vaqtida uning bahosi tafovuti ko'rinishida ifodalanadi.

"Buqa" – qimmatli qog'ozlarni naqd pulga sotib oladi va ularni qimmatroq narxda sotish maqsadida bozor narxining ko'tarilishini poylab turadi.

Qimmatli qog'ozlar bozorida bank faoliyatining umumiy asoslari "Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi qonunda aks ettirilgan. Banklarning bank operatsiyalarini amalga oshirish to'g'risidagi litsenziyasi banklarga qimmatli qog'ozlarni chiqarish, sotish, sotib olish, hisobini yuritish, saqlash va boshqa operatsiyalarni amalga oshirish imkoniyatini beradi.

Qimmatli qog'ozlar bozorida banklar qonun doirasida faoliyat olib boradi.

Brokerlik faoliyatida banklar mijozning topshirig'iga asosan qimmatli qog'ozlar bo'yicha ishonchli shaxs sifatida bitimlar tuzadi, topshiriq shartnomasini amalga oshiradi.

Dilerlik faoliyatida qimmatli qog'ozlarni o'zining hisobidan sotish – sotib olish bitimini amalga oshiradi.

Banklar depozitar faoliyatida qimmatli qog'ozlar sertifikatlarini saqlash bo'yicha xizmat ko'rsatish yoki qimmatli qog'oz huquqini o'tkazish va hisobini yuritish bo'yicha xizmat ko'rsatadi. Depozitariya xizmatidan foydalanuvchi tomon deponent deyiladi. Deponent nomiga qimmatli qog'ozlar harakatining hisobini yurituvchi depo hisobvarag'ini ochadi. Qimmatli qog'ozlar bilan banklararo operatsiyalarni amalga oshirish uchun banklar bir-birlarida depo («loro» va «nostro») hisobvaraqlari ochiladi. Depozitar va mijoz o'rtasida ochiq yoki yopiq saqlash yo'llari aks ettirilgan shartnoma tuzilgan bo'lishi mumkin. Qimmatli qog'ozlarni ochiq saqlash usuli – bu qimmatli qog'ozlarga egalik qilish huquqini shunday ro'yxatdan o'tkazish yo'liki, qaysiki, deponent depozitariyga alohida nishonalarsiz (nomer, razryad, seriya) faqatgina ma'lum miqdordagi qimmatli qog'ozga topshiriq berishi mumkin. Saqlashning yopiq usulida depozitariy depo hisobvaraqlarida mavjud qimmatli qog'ozlar bo'yicha deponentning barcha topshiriqlarini qabul qilish va bajarishga majbur.

Yuqorida ta'kidlaganimizdek, trast (agentlik) xizmatlari tijorat banklari bilan mijoz o'rtasidagi shartnoma asosida ko'rsatiladi, qimmatli qog'ozni saqlash uchun depo hisobvarag'i ochiladi. Ko'rsatilgan xizmat uchun bank komission haq undiradi. Bank, shuningdek, qimmatli qog'ozlar bilan bajarilgan operatsiyalar uchun to'lovni o'rnatadi. Qimmatli qog'ozlar portfelining shakllanishi va uni boshqarish uchun ularga doimiy axborotlar oqimi va ish tahlili kerak bo'ladi, hamma investor ham bu muammoni o'zi hal qila olmaydi. Maxsus trast bo'limlariga ega bo'lgan banklar xavfsizlik, daromadlilik va likvidlilik talablariga javob beradigan qimmatli qog'ozlar portfelini shakllantirishga yordam beradi²⁶.

Kliring faoliyati – bu faoliyat o'zaro majburiyatlarni aniqlash bo'yicha (yig'im, taqqoslash, qimmatli qog'ozlar bo'yicha bitim

²⁶Elias Award, Thomas Barrel, Norman Baxter und other. Banking: Strategic leadership. United States Agency for International Development (USAID) 2017.

The Business of Banking. American Bankers Association. Washington, D.C.2014.

axboroti, korrektirovkasi va bular bo'yicha buxgalteriya hujjatlarini tayyorlash) va qimmatli qog'ozlar taklifi bo'yicha hisobotdir.

Aksionerlik tijorat banki o'zining shaxsiy qimmatli qog'ozlarini ustav kapitalini oshirish yoki mablag'larni o'zlariga jalb qilish maqsadida chiqarishlari mumkin.

Shu yo'llar bilan banklar qimmatli qog'ozlar bozorida moliyaviy vositachi (broker), moliyaviy investor (diler) va qimmatli qog'ozlar emitenti sifatida qatnashishi mumkin.

Biz ushbu yerda asosiy e'tiborni xalqaro amaliyotda keng qo'llaniladigan foiz stavkasining muddat (vaqt) strukturasi deb ataluvchi terminga qaratamiz. Shuningdek, ushbu strukturani modellashtirish uslublari haqida so'z yuritamiz.

Xalqaro amaliyotda foiz stavkasining muddat yoki vaqt strukturasi "Term Structure" atamasi bilan ifodalanib, oddiy qilib aytganda, turli foiz stavkalarining ularga mos muddatlar bilan aloqadorligini, qisqa yoki uzoq muddatli kreditlar, qimmatli qog'ozlar bo'yicha foizlarning ularning muddati bilan bog'liq holda o'zgarishini bildiradi. Bunday aloqadorlikni biz AQSh G'azna qimmatli qog'ozi (Treasury Bills) holatida quyida keltirilgan 1- diagramma misolida yaqqol ko'rishimiz mumkin. Mazkur diagramma AQSh G'azna qimmatli qog'ozlari (Treasury Bills)ning 2017-yil 20-oktyabrdagi holatidan boshlab keyingi yillarda yuzaga kelishi kutilayotgan jarayonlarni aks ettiradi. Diagrammadagi egri chiziqdagi o'zgarishlar odatiy muddat strukturasi ifodalaydi. Investorlar uchun ushbu muddat (vaqt) strukturasi bilish muhim ahamiyatga ega. Chunki, investor uzoqroq muddatli qimmatli qog'ozlar yoki boshqa sohalarga investitsiya qilishi uchun kredit, likvidlilik va muddat yoki vaqt oralig'ida yuzaga keladigan risklarning darajasini inobatga olgan holda, o'zi uchun yuqoriroq foyda olish ehtimolini talab qilishi tabiiy hol. Shu bilan birga iqtisodiyotda ushbu egri chiziqning yuqoridan pastga tushib borishi yoki bir tekisda bo'lishi ham kuzatilishi mumkin. Pastga tushib boruvchi egri chiziq kelajakda foiz stavkasi pasayib borishini va bu o'z navbatida iqtisodiyot holatining kelajakda yomonlashib borishini bildiradi.

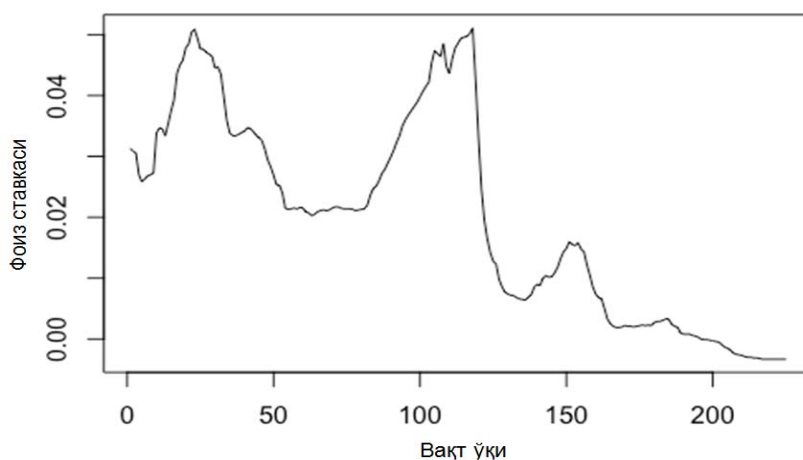
Diagramma – 1: AQSh G‘azna qimmatli qog‘ozi (Treasury Bill) ning 20-oktyabridagi muddat strukturasi holati²⁷.

Ta’kidlash lozimki, foiz stavkasi muddat (vaqt) strukturasi tushuntirishning turli nazariyalari mavjud. Biz ushbu maqolada zamonaviy modellar turkumiga kiruvchi va amaliyotda ko‘p uchraydigan Vasicek (Vasicek) va Koks-Ingersoll-Ross (KIR – Cox-Ingersoll-Ross) modellarini tahlil qilamiz.

Bizning tahlilimizda Germaniyaning banklararo 3 oylik qarz stavkasi asosiy ma’lumot bo‘lib xizmat qiladi. Ushbu foiz stavkasi bo‘yicha 1999-yil yanvar oyidan 2017-yil sentyabr oyigacha bo‘lgan muddat oralig‘idagi ma’lumotlarni tahlil qilamiz. Biz tanlagan ma’lumotlar to‘plamining umumiy statistik ko‘rsatkichlarini diagrammada quyidagicha aks ettirish mumkin:

Diagramma – 2: Germaniyaning banklararo 3 oylik qarz stavkasi (01.01.1999y – 30.09.2017y)²⁸.

²⁷<https://www.treasury.gov/resource-center/data-chart-center/interest-rates/>

²⁸: <https://fred.stlouisfed.org/series/IR3TIB01DEM156N>

Jadval – 1: Germaniya banklararo 3 oylik qarz stavkasining umumiy statistik ko‘rsatkichlari²⁹.

<i>Minimum</i>	<i>Mediana</i>	<i>O‘rtacha</i>	<i>Standart cheklanish (σ)</i>	<i>Maksimum</i>
-0.33%	2.1%	1.9%	1.7%	5.1%

Yuqorida biz Germaniya banklararo foiz stavkasining dinamik o‘zgarishi (diagramma 2) va ushbu ma’lumotlarga asosan umumiy statistik ko‘rsatkichlarni hisobladik. Vaqt o‘qidagi 100 raqami 2008-yillarga to‘g‘ri kelib, jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi vaqtida foiz stavkalarining yuqoriga kuchli ko‘tarilganini va uning maksimal nuqtasi 5.1% gacha yetganini ko‘rsatadi.

Ko‘pgina stoxastik modellarning ikkita asosiy komponenti mavjud bo‘lib, bular drift (yo‘nalish, ya’ni – foiz stavkasining o‘rtacha harakat yo‘nalishi) va tasodifiy komponent (foiz stavkasining tasodifiy son orqali erishadigan daraja)lar hisoblanadi.

Biz ushbu modellarni kengroq qo‘llashni tushunish uchun, avvalo faqatgina tasodifiy (stoxastik) komponentli modelni ko‘rib chiqishimiz lozim. Bu modelni qisqacha qilib quyidagicha ifodalashimiz mumkin:

$$dr = \sigma dw \quad (1)$$

Bu yerda: r – foiz stavkasi

σ – standart cheklanish (volatillik)

w – standard normal taqsimotga mos tasodifiy son.

Yuqoridagi formulada kuzatiladigan foiz stavkalaridagi o‘zgarishni (dr) ushbu foiz stavkalarining volatillik ko‘rsatkichi ($\sigma=1.7\%$) va uni normal standart taqsimotiga mos tasodifiy son (dw)ga ko‘paytmasi orqali ifodalaymiz. Tasodifiy sonlar standart normal taqsimotga bo‘ysunishi tufayli, biz model (1)ni ishlatgan holda quyidagi gistogrammani shakllantirishimiz mumkin.

²⁹Bruce Tuckman, Angel Serrat. “Fixed Income Securities – Tools for Today’s Markets”. ISBN-10: 0470891696. 2011. Okt.

Diagramma – 3 Model (1) simulyatsiyasi gistogrammasi

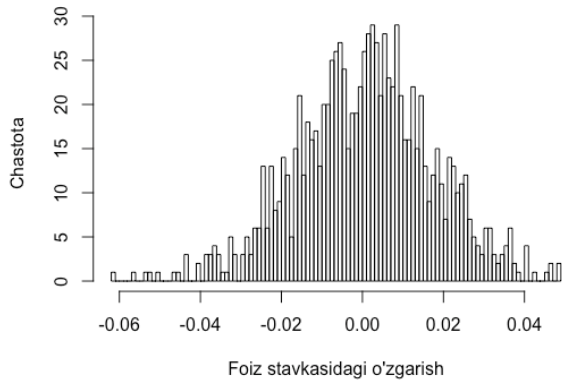
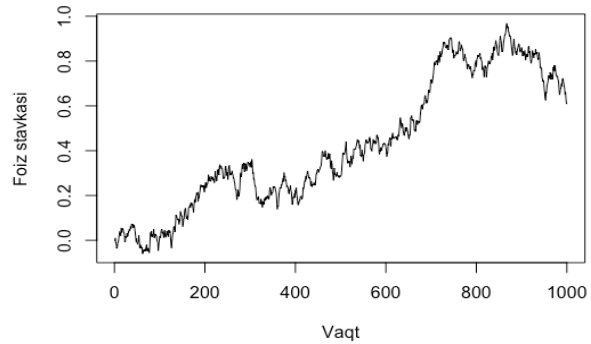

Diagramma – 4 Model (1) uchun simulyatsiya

Model 1 ni qo'llash orqali bizda yuqoridagi natijalar paydo bo'ldi. Biz diagramma 3 da simulyatsiya qilingan foiz stavkalarining aksariyati 2.0 %ga juda yaqin ekanligini va bu modelda qo'llanilgan asosiy ko'rsatkich ekanligini ko'rishimiz mumkin: Standart cheklanish esa 1.7%ga teng. Diagramma 4 esa birgina misol tariqasida hisoblangan simulyatsiya bo'lib, u umumiy foiz stavkalarining stoxastikligini tasdiqlaydi. Lekin diagramma-4 ga nazar soladigan bo'lsak, biz simulyatsiya qilgan foiz stavka 100% gacha yetganini ko'rishimiz mumkin. Buni ustiga simulyatsiya qilingan foiz stavkalar ma'lum bir qonuniyat bilan harakat qilmaydi. Ya'ni, bu holda biz uning uchun yillik o'sish yoki pasayish sur'atini belgilashimiz lozim. Bu o'zgarishlarni quyidagi formulada ifodalashimiz mumkin:

$$dr = \mu dt + \sigma dw \quad (2).$$

Bu yerda: μ – o'rtacha (drift komponenti)

dt – vaqt o'zgarishi (masalan, dr bir kunlik foiz stavkasi o'zgarishi bo'lsa, dt bir kunga teng bo'lishi lozim).

Biz tanlagan ma'lumotlar asosida o'rtacha foiz stavkasidagi o'zgarishlarni hisob-kitob qilib bu ko'rsatkich -0.02% tengligini aniqladik. Ushbu o'zgarish 2 – diagrammada ko'rsatilgan foiz stavkasi o'zgarishidan hosil bo'lgan. Ya'ni, Germaniya monetar siyosati inflyatsiyani ko'tarishga va eksportni rag'batlantirishga asoslanganligi uchun, umumiy foiz stavkasining yo'nalishi oxirgi yillarda pastga qarab siljib bormoqda. (1) Model uchun amalga oshirgan simulyatsiyamizni, ikkinchi model uchun takrorlaydigan bo'lsak, bizda umumiy katta

o'zgarish bo'lmaydi, chunki bizning holatimizda drift komponenti 0 ga juda yaqin. O'rtacha foiz stavkasidagi o'zgarish -0.02% ga teng bo'lganligi tufayli bu hol foiz stavkalarining umumiy yo'nalishi salbiy sonlar tomon harakat qilishiga zamin yaratadi.

Endi e'tiborimizni yuqorida qayd etilgan Vasichek va KIR stoxastik modellariga qaratamiz. Yuqorida yaratilgan foiz stavkasi simulatsiyalariga qaraganda, Vasichek modelida real foiz stavkalarini ifodalashga yordam beruvchi qo'shimcha o'zgaruvchan ko'rsatkich mavjud. Bular foiz stavkasining haqiqiy yoki uzoq muddatli o'rtacha qiymati (θ) va foiz stavkalarining uzoq muddatli o'rtacha qiymatiga qaytish tezligi (k)dir. Ushbu ikki o'zgaruvchan stoxastik jarayon asosida vujudga keluvchi foiz stavkalarining ma'lum bir muddat davomida uzoq muddatli o'rtacha foiz stavkasiga qaytishini hisoblashga yordam beradi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib Vasichek modelini quyidagicha ifodalash mumkin:

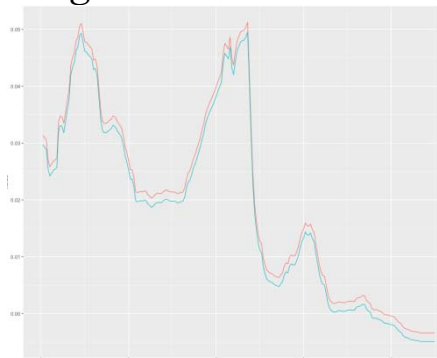
$$dr=k(\theta-r)dt+\sigma dw \quad (3).$$

Uzoq muddatli foiz stavka o'z navbatida kapital samaradorligi va mamlakat monetar siyosati holatidan kelib chiqishi mumkin. Agarda uzoq muddatli foiz stavka o'rtachasi, Vasichek modelini ishlatgan holda hosil bo'ladigan foiz stavkadan kichik bo'lsa ($\theta < r$), bunda keyingi simulyatsiya qilinadigan foiz stavkaga o'rtachaga qaytish komponenti orqali ta'sir qilinadi ($\theta - r < 0$). Bundan tashqari qayd etish lozimki, o'rtacha foiz stavkaga qaytish tezligi (k) ham o'z ta'sirini ko'rsatadi. Agar bu ko'rsatkich juda kichkina son bo'lsa, ushbu ifodaning ta'siri ham katta bo'lmaydi. ($k \approx 0 \rightarrow k(\theta - r) \approx 0$).

Vasichek modeli koeffitsiyentlarini hisoblashning turli yo'llari mavjud. Amaliyotda ushbu koeffitsiyentlarni oddiy regression model asosida yoki yopiq shakldagi yechimini hisoblash orqali topish mumkin. Biz xorijiy davlatlar amaliyotida umum qabul 'R' statistik dasturida mavjud bo'lgan "SMFI5" paketi asosida ushbu yechimni hisoblaymiz. Yashil rangli chiziq haqiqiy foiz stavkalarni ifoda qilsa, qizil rangli

grafik Vasichek uchun hisoblangan parametrlar asosida hisoblangan foiz stavkalarni ko'rsatadi.

Diagramma – 5: Vasichek modeli parametrlari.

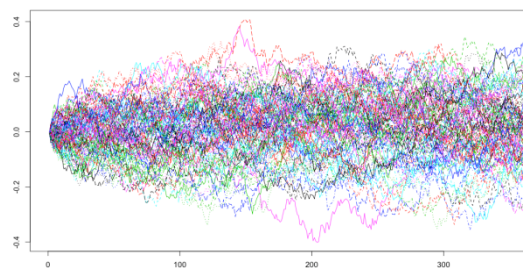
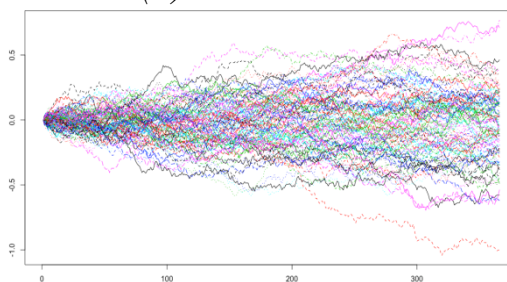

K	3.49
θ	0.02
σ	0.32

Biz yuqoridagi Vasichek modeli uchun hisoblangan parametrlar asosida qisqa muddatli foiz stavkasini simulyatsiya qilib, 2-model bilan solishtirib ko'rishimiz mumkin.

Diagramma – 6

Model (2) va Vasichek modeli simulatsion natijasini taqqoslash.

Yuqoridagi diagrammaning har bir chizig'i yangi simulyatsiyani bildiradi va jami 100 ta simulyatsiya orqali hosil qilingan. Chap tarafdagi diagrammaning chiziqlari o'ng tarafdagi diagrammaga nisbatan yoyiqroq va simulyatsiya qilingan foiz stavkalari -100% dan +100% gacha yetib borishga muvaffaq bo'lganini ko'rishimiz mumkin. Bunga nisbatan Vasichek modeli orqali simulyatsiya qilingan foiz stavka chiziqlari bir-biriga juda yaqin, ya'ni zich joylashgan (-40% dan +40% gacha) bo'lib bu hol vaqt chizig'ining oxiriga yaqinlashib borishi bilan ularning bir-biriga yanada zichlashib borishini kuzatishimiz mumkin. Albatta, real iqtisodiyotda manfiy foiz stavkalar deyarli yo'q va manfiy foiz stavkasining -100.0% ga yaqinlashishi real hayotda kuzatilmaslighi aniq. Shu sababli, manfiy foiz stavkalar Vasichek modelining asosiy salbiy jihatlaridan biri hisoblanadi.

Vasichek modeliga nisbatan KIR modeli manfiy foiz stavkalarini hosil qilmaydi va Vasichek modeliga qo‘shimcha ravishda volatillik koeffitsiyentini o‘zgaras-konstant emas, balki o‘zgaruvchan qilib hisoblaydi.

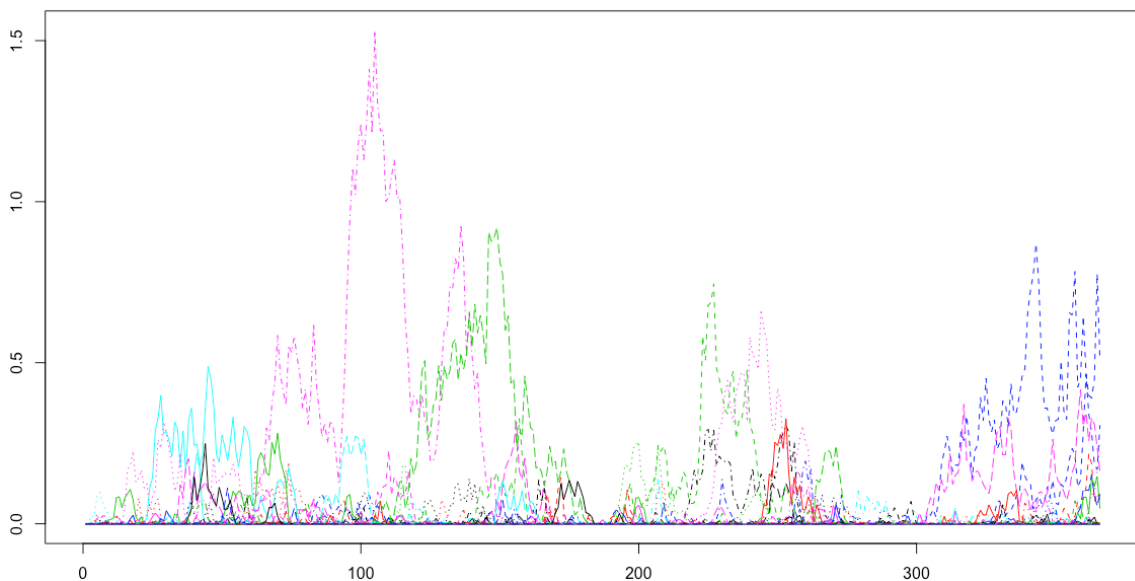
Ushbu modelni quyidagicha ifodalash mumkin:

$$dr = k(\theta - r)dt + \sigma\sqrt{rd}w \quad (4)$$

Yuqorida ko‘rilgan Vasichek modeli (3) ga nisbatan KIR modelida volatillik koeffitsiyenti oldingi davr ildiz osti foiz stavkasiga ko‘paytiriladi. Buning natijasida juda yuqori foiz stavkalar kuzatilayotgan vaqtda (yuqori inlyatsion iqtisodiyot sharoitida), foiz stavkalar nobarqaror bo‘lib, katta volatillikka ega bo‘lishini kuzatishimiz mumkin. Bunga qarama-qarshi holatda, ya’ni foiz stavkalar juda past bo‘lgan holatda, volatillik ildizlik ifoda bilan manfiy sonlar tomon cheklangan.

Biz bu holatda ham yana “SMFI5” paketini ishlatgan holda KIR modeli parametrlarini hisoblashimiz mumkin. Agar biz oldin foydalangan ma’lumotlarimizga asoslangan holda KIR modeli parametrlarini hisoblaydigan bo‘lsak: $k = 3.54$, $\theta = 0.02$ $\sigma = 0.31$ qiymatlarga tengligini ko‘rishimiz mumkin. Endi KIR modelini simulyatsiya qilish orqali biz quyidagi diagrammani shakllantirishimiz mumkin:

Diagramma–7:KIR modeli simulyatsiyasi

Yuqorida qayd etilganidek, KIR modelida manfiy foiz stavkalar vujudga kelmaydi va foiz stavkasi yuqori darajaga chiqsa, uning o'zgaruvchanligi oshib katta foiz stavkalarini hosil qilishi mumkin. KIR modeli manfiy foiz stavkalarini hosil qilmasligini inobatga olmasak, Vasicek modeli amaliyotda ko'proq ishlatilishini ko'rishimiz mumkin. Buning asosiy sabablaridan biri Vasicek modeli orqali simulyatsiya qilingan foiz stavkalar standart normal taqsimotiga bo'ysunadi. Bundan tashqari Vasicek modeli parametrlarini hisoblash nisbatan osonroq va intuitiv bo'lganligi uchun, bizning fikrimizcha, ushbu modelni mamlakatimiz bank-moliya tizimi amaliyotida ham qo'llash yo'llarini o'ylab ko'rish maqsadga muvofiq bo'lishi mumkin³⁰.

Mamlakatimiz bank-moliya tizimiga xalqaro amaliyotning ilg'or tajriba va usullarini joriy qilish bo'yicha ma'lum ishlar amalga oshirilayotgan mazkur davrda bunday usullarning ishlash va ta'sir mexanizmini o'rganish muhim ahamiyatga ega. Aynan shunday usullar real iqtisodiyotda yuz berayotgan o'zgarishlarni o'z vaqtida ilg'ash va ularning bank-moliya tizimi faoliyati va xizmatlariga ta'sirini aniqlash hamda amaliy faoliyatdagi jarayonlarga tezkor o'zgartirishlar kiritib borish imkonini berishi mumkin.

4-§. Banklarning qimmatli qog'ozlar portfelini tashkil qilish va boshqarish

Banklarning o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, ular qimmatli qog'ozlar bozorining boshqa qatnashchilaridan farqli o'laroq, shu bozorda ayrim vaqtda eng salmoqli investorlar va eng ishonchli emitentlar qatorida bo'lishlari mumkin. Rivojlangan bozor iqtisodiyoti mamlakatlarida investitsiya kompaniyalari aktivlarining 40-80 foizi

³⁰Vasicek, O. "An equilibrium characterization of the term structure". Journal of Financial Economics. 1977. Nov.

Mahdavi Damghani B. "The Non-Misleading Value of Inferred Correlation: An Introduction to the Cointelation Model". Wilmott Magazine:10.1002/wilm.10252. 2013. Sep.

Bruce Tuckman, Angel Serrat. "Fixed Income Securities – Tools for Today's Markets". ISBN-10: 0470891696. 2011. Okt.

Bruno Rémillard . "Statistical Methods for Financial Engineering". ISBN-10: 143985694X. 2013.

bank mablag‘lari hisobidan ta‘minlanadi, qimmatli qog‘ozlar bilan o‘tkazilgan operatsiyalardan tushadigan daromadlar esa bank foydasini shakllantirishda muhim o‘rin oladi.

Banklarning mutlaq ko‘pchiligi aksiyadorlik shaklida bo‘lganligi ham ularning qimmatli qog‘ozlar bozorini rivojlantirish muammolariga doimo qiziqib qarashiga sabab bo‘ladi, bu esa ularning o‘z fond boyliklari bilan ham, shuningdek, boshqa emitentlarning qimmatli qog‘ozlari bilan ham o‘tkaziladigan operatsiyalarini takomillashtirishga alohida e‘tibor berishni taqozo etadi.

Qimmatli qog‘ozlar bozorida banklar faoliyatining eng muhim subyektiv shartlari jumlasiga quyidagilarni kiritish mumkin:

- birinchidan, O‘zbekiston Respublikasining amaldagi qonun hujjatlarida tijorat banklarining qimmatli qog‘ozlar bilan o‘tkaziladigan ko‘pchilik turdagi operatsiyalarni takomillashtirishda ishtirok etishlariga yo‘l qo‘yadi;

- ikkinchidan, banklarning nisbatan barqaror moliyaviy ahvoli va bank operatsiyalarining yuksak daromadliligi, ularga bank xizmatlarining yangi turlarini o‘zlashtirishga kattagina moliyaviy mablag‘ sarflash imkonini beradi, qimmatli qog‘ozlar operatsiyalarining ko‘pchiligi esa ayni shu mablag‘ bilan bog‘liq;

- uchinchidan, banklar ixtiyoridagi texnika, axborot va kadrlar, keng tarmoqli filiallar va mijozlar bazasi ularni qimmatli qog‘ozlar bozorining eng harakatchan qatnashchilariga aylantiradi;

- to‘rtinchidan, banklar bilan boshqa moliyaviy-iqtisodiy muassasalar o‘rtasida rivojlanib borayotgan raqobat, ko‘pgina an‘anaviy bank xizmatlari (kredit berish, moliya-valyuta, vakillik operatsiyalari)ning foyda berishi kamayib borayotganligi banklarni o‘z faolligi markazini qimmatli qog‘ozlar bozori sohasiga ko‘chirishga majbur qiladi.

Mazkur shart-sharoitlar va qulay omillarning mavjudligi tijorat banklarining qimmatli qog‘ozlar bozoridagi ishlari miqyosini kengaytirish uchun katta imkoniyatlar beradi. Bu amalda, birinchi galda, banklarning emissiya faolligida – aksiyalar, obligatsiyalar, depozit va

jamg'arma sertifikatlari, veksellar va boshqa turdagi qimmatli qog'ozlarni chiqarishda namoyon bo'ladi.

Banklar vositachilik asosida, emitentlar bilan kelishuviga binoan o'z zimmlariga qimmatli qog'ozlarni chiqarish va aylantirish xizmatini (anderraying, transfer agentlik xizmatlarini) olishlari mumkin.

Turli toifadagi investorlar uchun banklar mijozlarning investitsiya strategiyasini shakllantirishga, loyihani moliyalashni tashkil etishga ko'maklashishdan boshqa qimmatli qog'ozlar majmuyini boshqarish va sotib olingan aksiyalarning dividendlarini olishgacha bo'lgan maslahat xizmatlarining ko'pgina turlarini ko'rsatishlari mumkin.

Tijorat banklari qarz oluvchilardan berilayotgan qisqa muddatli kreditlar uchun garov sifatida qimmatli qog'ozlarni qabul qilishi mumkin. Kreditlarga ko'rsatiladigan ko'pdan-ko'p xizmatlar orasida banklarning veksellar bilan o'tkazadigan operatsiyalari ham bor.

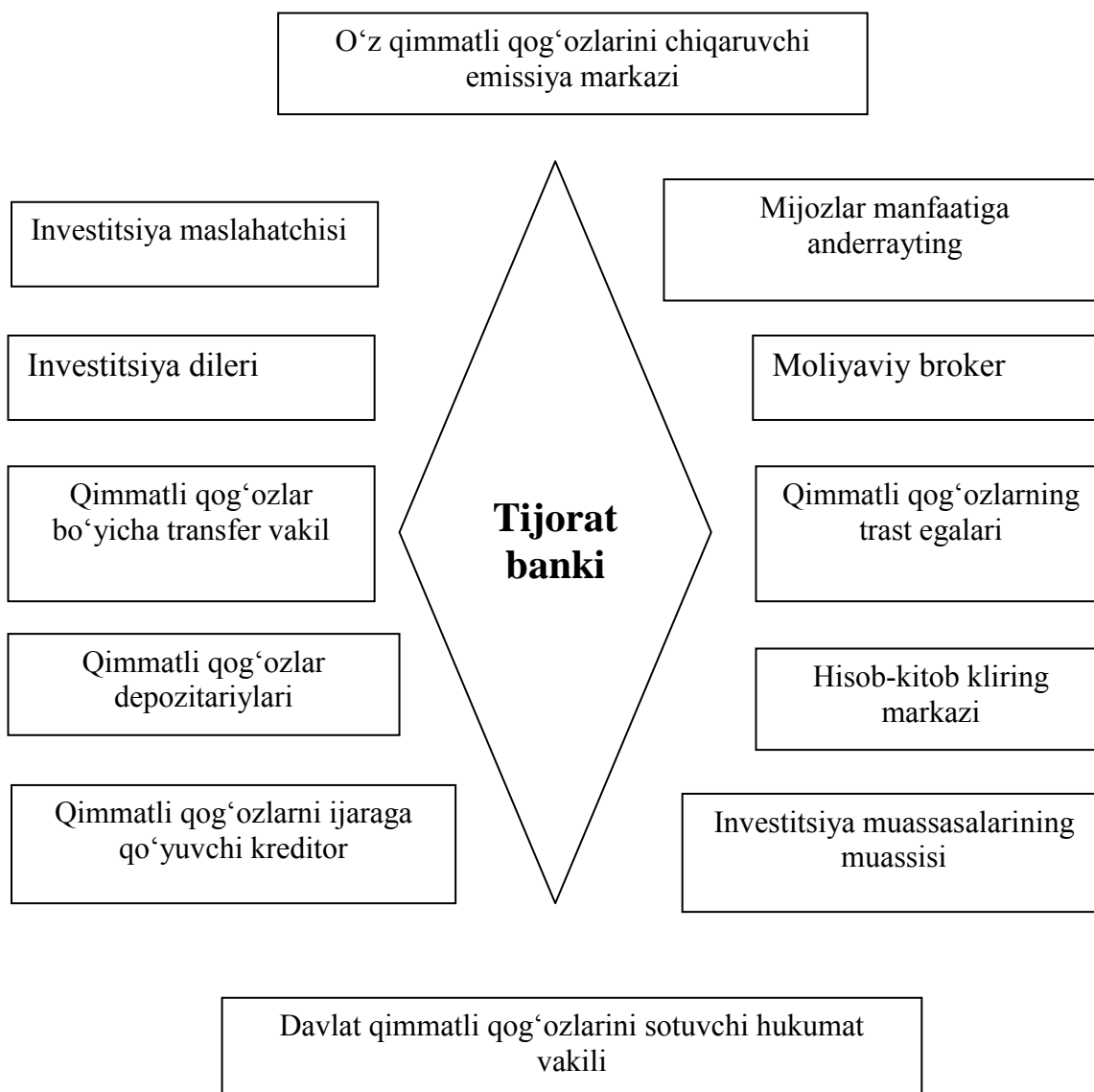
Keyingi yillarda banklar yirik aksiyadorlik jamiyatlarining aksiyalarini boshqarish uchun vakolat olish, investitsiya va xususiylashtirish fondlari bilan ishlash kabi investitsiya faoliyatining obro'li yo'nalishlariga ko'proq e'tibor bermoqdalar.

Tijorat banklari obligatsiyalar, jamg'arma sertifikatlarini chiqarish yo'li bilan mamlakatning pul aylanmasini to'ldirmoqda, yuridik va jismoniy shaxslarning bo'sh turgan pul mablag'larini iqtisodiyotning ustuvor tarmoqlariga sarflashga ko'maklashmoqda. Ular veksel muomalasiga xizmat qilish orqali o'zaro hisob-kitoblarni jadallashtirmoqda va to'lov intizomini mustahkamlamoqda.

Banklar diler va moliyaviy vositachi sifatida harakat qilib, investorlar tomonidan qimmatli qog'ozlarga bo'lgan doimiy talabni ta'minlamoqda.

Banklar qimmatli qog'ozlar bozori qatnashchilariga depozitar xizmat ko'rsatish orqali emitentlarning depo hisobvaraqlarini ochish va yuritish, qimmatli qog'ozlarni ishonchli saqlash va ularga bo'lgan huquqlarni aniq hisobga olish, qimmatli qog'ozlar bilan birjadan tashqari bitimlarga tez xizmat ko'rsatish, aksiyadorlarning reyestrini

yuritish, dividendlarni hisob-kitob qilish, yozish va to‘lash ishlarini amalga oshiradilar.

13-rasm. Tijorat banklarining qimmatli qog‘ozlar bozoridagi faoliyati va aloqadorligi

Bank qimmatli qog‘ozlar portfeli tarkibida rezidentlar va norezidentlar tomonidan chiqarilgan har xil davlat va korporativ qimmatli qog‘ozlar bo‘limi mumkin bo‘lgan emissiyaning hujjatli shaklida qimmatli qog‘ozlar egasi rasmiylashtirilgan qimmatli qog‘ozlar sertifikatini keltirish asosida yoki depo hisobvarag‘idagi yozuvlar asosida belgilanadi.

Bank diler sifatida o'z nomidan va o'zining hisobidan qimmatli qog'ozlar bo'yicha operatsiyalarni amalga oshiradi hamda o'zining qimmatli qog'ozlar bo'yicha portfelini shakllantiradi.

Bankning qimmatli qog'ozlar portfeli tarkibiga har xil maqsadlarda chiqarilgan har xil qog'ozlar kiradi. Har xil moliyaviy instrumentlar ular harakatining hisobi va nazoratini tashkil qilish maqsadida ularning xususiyatlariga ko'ra guruhlariga ajratiladi. Bir xil xususiyatga ega bo'lgan moliyaviy instrumentlar – bu bir vaqtda quyidagi shartlarga javob beradigan instrumentlardir:

- bir emitent tomonidan chiqarilgan;
- bir xil bozor narxiga ega;
- bir xil foyda keltiruvchi;
- bir xil muddatga ega.

Bir mamlakatning rezidentlari emitent bo'lgan moliyaviy instrumentlarning majmuyi mamlakat portfelini tashkil qiladi.

Dividend yoki foiz shaklida foyda olish maqsadida aksiya va obligatsiyalarga mablag' qo'yish bilan investitsion portfel shakllanadi. Savdo portfeli tarkibiga kurs farqlari ko'rinishida foyda maqsadida keyinchalik sotish uchun olingan qimmatli qog'ozlar kiradi.

REPO operatsiyasi – qimmatli qog'ozlarni keyinchalik yuqoriroq bahoda sotish (sotib olish) majburiyati bilan sotib olish va (sotish)dir. REPO shartnomasining birinchi qismida sotuvchi kreditlanadi va ikkinchi qismida pul mablag'lari egasiga ortig'i bilan qaytariladi. Qimmatli qog'ozlar egaligini huquqiy berish ma'lum vaqtga kreditni ta'minlaydi va riskni kamaytiradi.

Haqiqiy REPO va sotuv turidagi REPO qayta sotib olish bilan farqlanadi. Haqiqiy REPO faqatgina tomonlar o'rtasida REPO bitimini tuzish to'g'risidagi bosh shartnoma bo'lgandagina tuziladi. Bunday shartnomada tomonlarning huquq va majburiyatlarini hamda ular o'rtasidagi hisob-kitob qoidalari aniq ko'rsatiladi. Haqiqiy REPOning foizli daromadlari sotish va qaytib sotib olish turidagi REPOnikidan yaqqol farq qiladi.

Banklar mustaqil ravishda investitsiya va savdo portfelini shakllantirish tartibini oʻrnatadi, shu bilan birga, qimmatli qogʻozni bir portfeldan ikkinchisiga oʻtkazishi ham mumkin.

Odatda, qimmatli qogʻozlar kutilgan daromadni keltirmasa va keltirishi kutilmasa, shuningdek, u oʻz oldiga qoʻyilgan vazifani bajarib boʻlsa yoki moliyaviy resurslarni ishlatishning yaxshiroq yoʻllari paydo boʻlsa, ular sotiladi.

56-jadval

Bankning qimmatli qogʻozlar portfelining tarkibi

Qimmatli qogʻozlar portfeli			
INVESTITSIYA PORTFELI	Savdo portfeli		
Foiz va dividend shaklida foyda olish maqsadida olingan qimmatli qogʻozlar	Qaytarib boʻyicha qogʻozlar	sotish qimmatli	REPO operatsiyalari boʻyicha olingan qimmatli qogʻozlar

Bugungi kunda respublikamizda Repo bitimlarini tuzishda tijorat banklari va sugʻurta kompaniyalari ulushi yuqoriligini koʻrishimiz mumkin. Hozirga qadar fond birjasida 48 ta emitentning aksiyalari ishtirokida 84,1 mlrd soʻmlik 335 ta Repo bitimi amalga oshirilgan boʻlsa, uning 60 foizga yaqini ushbu moliya muassasalari ulushiga toʻgʻri keladi.

57-jadval

Qimmatli qogʻozlar qadrsizlanishi boʻyicha rezervlarni shakllantirish va boshqarish tartibi

Qogʻozning bozor narxi oʻzgarish xarakteri	Qadrsizlanish boʻyicha rezerv tashkil qilish tartibi
Rezervlarning birlamchi tashkil qilinishi	
Qimmatli qogʻozlarning balans tannarxidan past boʻlgan bozor narxi	Pasaytirish narxi miqdorida rezerv tashkil qilinadi (balans tannarxi va qayta baholash narxi oʻrtasidagi farq)
REZERV LARNI BOSHQARISH	
A) Rezerv tashkil qilishda qoʻllaniladigan bozor narxi bazaviy narxdan oshib ketdi	Mablagʻlarning foyda hisobiga butunlay oʻtkazilguniga qadar rezerv kamaytirib boriladi
B) Rezerv tashkil qilish uchun qoʻllanilgan bozor narxi bazaviy narxdan tushib ketdi.	Narx tushganda rezervga qoʻshimcha kiritiladi

Moliya bozorida ishtirok etuvchi subyekt bank boshqaruvining umumiy shartlariga bo'ysungan holda axborotlarni sir saqlaydi.

Agar qimmatli qog'ozlarga bank mablag'i qo'yilgan bo'lsa, hisobot oyi natijalari bo'yicha ularning qadrsizlanishiga rezervlar tashkil etish lozim bo'ladi.

Qimmatli qog'ozlar bo'yicha yuzaga keluvchi turli xil risklarni qoplash uchun tashkil qilinadigan rezervlarda, avvalambor, qimmatli qog'ozlarning tannarxidan past bo'lmagan bozor narxi bo'lishini e'tiborga olish kerak.

Bu holda qimmatli qog'ozlarning balans tannarxi va ularni qayta baholash bo'yicha narx o'rtasidagi farqdan kam bo'lmagan rezerv tashkil qilinishi maqsadga muvofiq bo'ladi.

Tashkil qilingan rezervlarni samarali boshqarishda turli usullarda foydalanish mumkin.

Bu usullarning barchasi tijorat banklarining qimmatli qog'ozlar bilan olib boriladigan operatsiyalarni unga yuqori daromad olib kelishga yo'naltirilgan bo'ladi.

Opsion va uning o'ziga xos xususiyatlari. *Opsion (lot. optio – tanlov, istak, ixtiyor) – shartnoma bo'yicha opsion sotib oluvchi (bazaviy aktiv – tovar, qimmatli qog'oz potensial xaridori yoki potensial sotuvchisi) kelajakda aktivni kelishilgan narxda aktivni sotib olish yoki sotish bo'yicha majburiyatni emas, balki huquqni oladi. Shu bilan birga, opsionni sotuvchisi sotilgan opsion bo'yicha shartlarda qayta sotish yoki sotib olish majburiyatini oladi.*

Opsion – bu hosilaviy moliyaviy instrumentlardan biri hisoblanadi. Opsionlar sotishga (opsion put), sotib olishga (opsion call) va ikki tomonlama (opsion double) bo'ladi. Opsionlar va fyucherslar ko'pincha o'xshash moliyaviy instrument hisoblanadi, lekin bir qancha prinsipial farqlari ham mavjud.

Opsionlarni tarixiga nazar tashlaydigan bo'lsak, opsionlar tovar va aksiylarda bir necha asrlar mobaynida foydalanib kelinmoqda. 1630-yillarda «lolamaniya» davrida fyuchers va tovar opsionlaridan foydalanilgan (xaridor oldindan kelishilgan narxda kelajakda lola

urug'larini sotib olish yoki sotish huquqini olgan). Opsionlar lola urug'ini sotib olishga imkoni yo'qlarga lola bozoriga chiqishiga imkon bergan. 1820-yillarda London fond birjasida aksiya opsiyoni paydo bo'ldi. 60-yillarda AQShda tovar va aksiylarga birjadan tashqari opsiyalar mavjud bo'lgan. Amerika aksiylariga opsiyalar birjada savdosi Chikago opsiyon birjasi (CBOE) tashkil etilgandan so'ng, ya'ni 1973-yilga kelib boshlandi. 1990-yillarga kelib, birjadan tashqari hosilaviy instrumentlar bozorida turli moliyaviy ehtiyojlarni qondira oladigan opsiyonlarni keng spektri shakllandi.

Birja va birjadan tashqari opsiyalar.

Birja opsiyonlari birja shartnomalariga standart hisoblanadi va ularni muomalasi fyucherslarniki bilan bir xil. Bunday opsiyalar birja tomonidan shartnoma xususiyatlari o'rnatiladi. Qatnashuvchilar tomonidan shartnomalar tuzilganda, faqat opsiyon bo'yicha mukofot miqdori kelishiladi, qolgan barcha parametr va standartlar birja tomonidan o'rnatilgan bo'ladi. Birja tomonidan e'lon qilinadigan opsiyon bo'yicha kotirovkalar mazkur opsiyon bo'yicha mukofotning bir kundagi o'rtacha miqdori hisoblanadi.

Birjadan tashqari opsiyalar standartlashtirilmagan – birja opsiyonlaridan farqli, qatnashuvchilar tomonidan shartnoma tuzilayotganda ma'lum shartlarda kelishiladi. Shartnoma tuzish texnologiyasi forvard shartnomalarniki bilan bir xil. Hozirda asosiy birjadan tashqari xaridorlari – o'zlarining portfelini va ochiq pozitsiyalarini xedjerlash kerak bo'lgan yirik moliyaviy institutlar hisoblanadi. Birjadan tashqari opsiyonlarni asosiy sotuvchilari – yirik investitsion kompaniyalar hisoblanadi.

Birjalar birjadan tashqari savdolarini birja bozorlariga ko'chirish bo'yicha urinishlarni amalga oshirmoqda. Tugash sanasi va strayk-bahoni o'zgartirish mumkin bo'lgan shartlar mavjud FLEX-opsionlari paydo bo'ldi.

FX-opsionlari

Opsionlarni bir shakli hisoblangan FX-opsionlar (foreks bozoridagi opsiyalar), bunda opsiyon xaridori oldindan kelishilgan kurs

bo'yicha ma'lum sanada bir valyutani boshqa valyutaga almashtirish huquqiga ega bo'ladi. FX-opsionlarni asosan tashqi iqtisodiy shartnomalardagi valyuta va ichki bozorda tovar realizatsiya/sotib olinadigan valyuta o'rtasida kurs o'zgarishi riskini xedjirlash uchun importyorlar/eksportyorlar foydalanadi. Mohiyatan, opsionlar kompaniyalarga valyuta riski darajasini opsion uchun mukofotgacha tushirish imkoniyatini beradi.

Opsion turlari

Opsion bazaviy aktivni sotib olish yoki sotishga bo'lishi mumkin:

Opsion «call» – sotib olish opsioni. Opsion sotib oluvchisiga bazaviy aktivni fiksirlangan narx bo'yicha sotib olish huquqini taqdim etadi.

Opsion «put» – sotish opsioni. Opsion sotib oluvchisiga bazaviy aktivni fiksirlangan narx bo'yicha sotish huquqini taqdim etadi.

Shunga muvofiq opsionlar bo'yicha savdolar 4 shaklda bo'lishi mumkin:

- *opsion «call»ni sotib olish;*
- *opsion «call»ni sotish;*
- *opsion «put»ni sotib olish;*
- *opsion «put»ni sotish;*

Opsion shakllari

Opsionlarni eng ko'p tarqalgan 2 ko'rinishi mavjud:

***Amerika opsionida** so'ndirish muddati opsion muddati tugaguncha istalgan kun bo'lishi mumkin. Ya'ni bu opsion uchun muddat belgilanadi, bu muddat ichida sotib oluvchi ushbu opsionni amalga oshirishi mumkin.*

***Yevropa opsionida** so'ndirish faqat ko'rsatilgan sanada amalga oshiriladi (tugash sanasi, amalga oshirish sanasi, so'ndirish sanasi).*

Opsion mukofoti

***Opsion mukofoti** – bu, opsion sotib oluvchi tomonidan sotuvchiga opsion shartnomasi tuzilganda to'lanadigan summa. Iqtisodiy mohiyatiga ko'ra mukofot kelajakda shartnoma tuzish huquqi uchun to'lov hisoblanadi.*

Odatda, «opsion narxi» deganda, opsion mukofoti tushuniladi.

Opsionlarning narx modellari

Opsion narxi hisob-kitobi bo'yicha barcha matematik modellar asosida effektiv (samarali) bozor g'oyasi yotadi. «Adolatli» opsion mukofoti – na opsion sotib oluvchisi, na sotuvchisi o'rtacha foyda olmaydigan miqdori hisoblanadi.

Mukofotni hisoblash uchun, opsion shartnomasi asosida yotuvchi bazaviy aktivning narxi o'zgarishini modellashtiradigan stoxastik jarayonni xossasi o'rganiladi. Bunday modelni parametrlari tarixiy ma'lumotlar asosida baholanadi.

Tarixda 1900-yil – Lui Bashelye opsionlarni baholashga matematik yondashuvni birinchi bo'lib qo'lladi;

1970-yil – Mayron Shoulz va Fisher Blek aksiyaga yevropa opsion «call» uchun «adolatli» mukofotni hisoblash imkonini beradigan metodni ishlab chiqishdi;

1976, 1979-yillar – Koks, Ross va Rubinshteyn opsionlar narxini belgilash modelini chop etishdi. Bu modelni amerika opsionlariga qo'llash mumkin bo'lgan.

1982-yil – Garman va Kolxagen Blek-Shoulz modeliga qo'shimchalar kiritishdi. Yangi modelda narxga bir emas ikkita foiz stavkalari ta'sir etishini inobatga oldi va valyuta opsionlari uchun foydalanishi mumkin bo'ldi;

1994 yil – Derman va Kani binominal daraxt asosida modelni ishlab chiqishdi.

Ekzotik opsionlar

Opsion shartnomasi tuzilganda bazaviy aktiv turi, shartnoma hajmi, sotib olish yoki sotish narxlari, tipi va uslubi kelishilganda, bu standart yoki vanilli opsion (plain vanilla option) deyiladi. Bozorning rivojlanishi bilan opsion shartnomalar shartlariga qo'shimchalar qo'shila boshlandi. Bu holat opsion mukofotini kamayishi yoki ko'payishiga olib keldi.

Muvaffaqiyatli ixtirolarni bozorlarga keng qo'llanishga kiritila boshlandi. Nostandart (non-standard) yoki ekzotik opsionlar (exotic

option) shunday paydo bo'ldi. Ekzotik opsionlar bozorining vujudga kelishi 80 yillar oxiriga borib taqaladi.

Ekzotik opsionlarga quyidagilar kiradi:

- *osiyo opsioni;*
- *«to'siqli» opsion;*
- *binar opsion;*
- *«diapozonli» opsion;*
- *«qiyin» opsion;*
- *svopsion.*

***Fyuchers va opsionlarni o'xshash va farqli jihatlari.** Opsion va fyucherslar o'rtasidagi asosiy farq shundaki, fyuchers shartnomasi bo'yicha yetkazib berish majburiy, opsion bo'yicha esa ixtiyoriy.*

Fyuchers shartnomasi o'rniga opsionni tanlagan treyderni asosiy yutug'i – bu riskni ancha kamatirish hisoblanadi. Fyuchers bozorida pozitsiyani egallashda treyder kafolatli badal to'lashi kerak bo'ladi. Lekin, bozor qarama-qarshi yo'nalishda harakat qiladigan bo'lsa, treyderga pozitsiyasini saqlash uchun qo'shimcha mablag'larni kiritishi kerak bo'ladi. Shiddat bilan harakatlanayotgan treyder boshlang'ich badal summasidan ko'proq summani yo'qotishi mumkin. Opsion bilan operatsiyalar bo'yicha, bunda treyder opsion shartnomasini sotib olishda faqat mukofotiga to'laydi. Uning hajmi savdo paytida aniqlanadi va u bozor uning ishonchini oqlamaganda zararining maksimal summasiga teng bo'ladi. Agar bozordagi harakat uning prognozlari bilan to'g'ri kelsa, opsion egasi cheklanmagan foyda (mukofot qiymatini ayirib) olishi mumkin.

Aytaylik, treyder oltin narxi o'sadi deb o'yladi va katta foyda olish maqsadida fyuchers bozoriga xos bo'lgan «samarali richag»dan foydalanmoqchi. Treyderda tanlov bor: u fyuchers shartnomasini sotib olishi yoki shu shartnomaga opsion sotib olishi mumkin. U birinchi variantni tanladi deb faraz qilaylik va 300\$ ga uzun pozitsiyani ochdi. Boshlang'ich kafolat badali miqdori bu shartnoma uchun 2000\$. Agar bozor 400 \$ ga ko'tarilsa, ochiq pozitsiya bo'yicha foyda miqdori 10000\$ ni tashkil etadi (100 \$×100 unsiya). Ikkinchi variant bo'yicha

treyder fyuchers shartnomaga opsiyon «call»ni sotib olmoqchi. Comex birjasida u dekabr oltin shartnomasini opsiyon «call» strayk narxda 300\$ ga sotib oldi. Bu opsiyon bo'yicha mukofot 3000\$ ni tashkil etdi (30\$×100 unsiya). Agar bozor 400\$ ga ko'tarilsa, opsiyon egasi 10000\$-3000\$ (opsiyon narxi) miqdorida foyda ko'radi. Bu misolda fyuchers shartnomasi ko'proq foyda keltirdi, opsiyonga nisbatan, chunki, treyder opsiyon sotib olishda mukofotni to'lashi zarur.

Endi oltin narxi o'sishni o'rniga 250\$ ga payasdi deylik. Fyuchers shartnomasi bo'yicha 300\$ ga sotib olgan treyder 5000\$ yo'qotadi (50\$×100 unsiya). Opsiyon sotib olgan teryderni maksimal zarari mukofot miqdoridan yuqori bo'lmaydi 3000\$ (30\$×100unsiya).

Umuman olganda fyucherslarning opsiyonlar bilan o'xshash tomoni shundaki, ular ikkalasi ham fond boyliklarini kelajakda sotib olish imkonini beradi.

Farqlariga keladigan bo'lsak, ular quyidagilardan iborat:

- *fyucherslar oldi-sotdi hujjati sanalmaydi;*
- *fyuchers fond boyliklarini yetkazib berish qat'iy majburiyatidir;*
- *fyuchers belgilangan muddat tugashi bilan majburiy hisob-kitobni talab qiladi;*

■ *fyuchers bo'yicha risk opsiyonnikiga qaraganda ancha yuqori, chunki fyuchers xaridori opsiyon xaridoridan farqli o'laroq, opsiyon bo'yicha yo'qotilgan mukofotga qaraganda ancha katta summani yo'qotishi mumkin.*

Fyucherslar (va opsiyonlar) bilan 2 tip shaxslar ish yuritadi: spekulyantlar va xedjerlar. Spekulyantlar (speculators) faqat foyda olish maqsadida fyucherslarni sotib oladi va sotadi, o'zlarining pozitsiyalarini boshlang'ich narxdan ko'ra baland narxda yopadi. Bunday shaxslar oddiy biznes doirasida bazis aktivlarni ishlatmaydi. Uning aksi, xedjerlar (hedhers) spot bozorida riskli pozitsiyalarni oldini olish maqsadida fyucherslarni sotib oladi va sotadi. Oddiy biznes doirasida ular bazis akitvlardan foydalanadi³¹.

³¹William Gould, Michael Higgins: Banking:Strategic leadership. United States Agency for international Devolopment (USAID) 2012. 23-46 p.

Quyidagi tayanch soʻzlarga taʼrif bering

Qimmatli qogʻozlar	Veksellar
Aksiya	Qimmatli qogʻozlar hosilalari
Obligatsiya	Konosament
Ulgurji qimmatli qogʻozlar	Listing
Foizli qimmatli qogʻozlar	Delisting
Anderraying	Konsalting
Kliring	Broker, diler, makler
Trast	Market-meyker
Xazina majburiyatlari	REPO
Sertifikatlar	

Oʻz bilimini tekshirish uchun savollar

1. Qimmatli qogʻozlarning mohiyati, zarurligi va turlarini tushuntiring.
2. Qimmatli qogʻozlarni belgilari boʻyicha tasniflang.
3. Investitsiya portfeli nima va unga qanday omillar taʼsir koʻrsatadi?
4. Tijorat banklari qimmatli qogʻozlar bilan qanday operatsiyalarni bajaradi?
5. Tijorat banklarining qimmatli qogʻozlar bozoridagi faoliyati va uning turlarini tushuntiring.
6. REPO operatsiyalari deganda nimani tushunasiz?
7. Tijorat banklarining qimmatli qogʻozlar bilan boʻladigan operatsiyalarida uchraydigan risklarni aniqlang va uni muhokama qiling.

XV BOB. TIJORAT BANKLARINING FAKTORING OPERATSIYALARI

1-§. Faktoring operatsiyalari mohiyati, maqsadi va belgilari

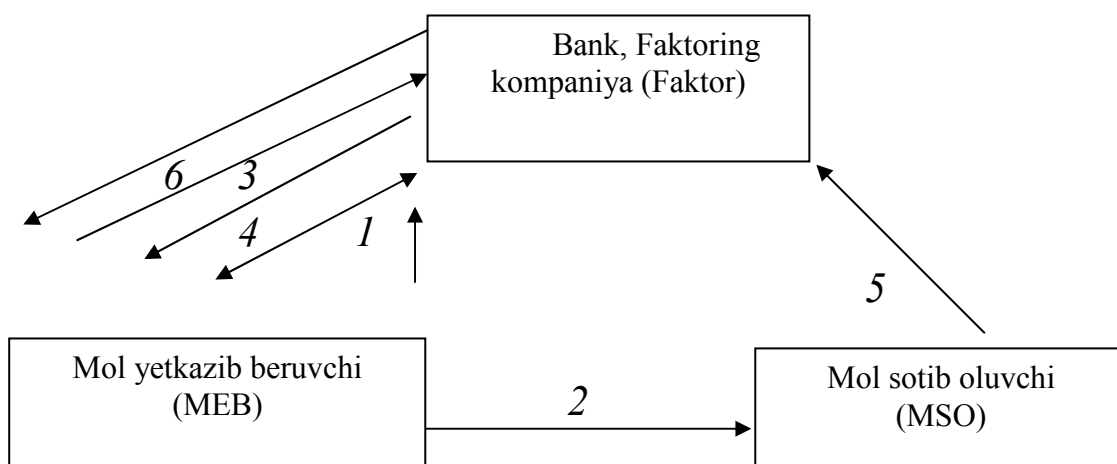
Faktoringning asosiy maqsadi – o‘z mijozlarining debitor qarzdorligini inkassatsiya qilish va ularga tegishli bo‘lgan to‘lovlarni ular hisobiga undirib berishdan iborat.

Faktoring savdo vositachilarning, keyinchalik esa savdo banklarining operatsiyasi sifatida XVI-XVII asrlarda vujudga kelgan. Faktoring operatsiyalari tovarlarni kreditga sotish, ya’ni ular uchun to‘lovlarni ma’lum kelishilgan muddatdan, keyin kechiktirib to‘lanishiga asoslangan tijorat krediti asosida vujudga kelgan. Ingliz tilidan “factor” so‘zi «makler, vositachi» degan ma’noni anglatadi. Iqtisodiy nuqtayi nazardan, faktoring, shubhasiz, vositachilik bilan bog‘liq operatsiya hisoblanadi. Faktoringni vositachilik faoliyatining turi deb qarashning asosi shundaki, bunda faktoring kompaniyasi ma’lum to‘lovlar evaziga mol yetkazib beruvchi korxonaga tovarlarni sotish yoki xizmatlarni ko‘rsatish orqali, unga tegishli bo‘lgan pul mablag‘larini mol sotib oluvchilardan undirib olish (debitor qarzdorlikni inkassatsiya qilish) huquqini oladi. Shu sabab faktoringga aylanma kapitalni kreditlashning bir turi sifatida ham qarash mumkin. *Faktoring asosan kichik va o‘rta korxonalarining faoliyatida yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan noto‘lovlarning oldini olish maqsadida qo‘llaniladi. Bunday operatsiyalar banklar, maxsus faktoring kompaniyalari tomonidan amalga oshiriladi.*

Boshqacha qilib aytganda, faktoringda bank yoki faktoring kompaniyasi ma’lum haq evaziga o‘z mijozining boshqa mijozga bo‘lgan yetkazib berilgan tovarlar, bajarilgan ishlar, xizmatlar uchun haq to‘lash majburiyatlari (qarzi)ni sotib oladi va zudlik bilan, eng uzog‘i 2-3 kun davomida talabning 60-85 foizini avans tariqasida o‘z mijoziga, ya’ni mol yetkazib beruvchi (xizmat ko‘rsatuvchi)ga to‘lab beradi. To‘lovning qolgan 30-10 foizini kelgusida shartnomaga asosan

faktoring xizmatini ko'rsatayotgan tashkilot (bank) xaridordan ushbu qarzlarni undirib olgandan keyin mijozga to'lab beriladi va bank (faktor)ga tegishli bo'lgan komissiya va foizlar ushlab qolinadi. Jahon amaliyotida faktoring deganda, tovarlar va xizmatlar uchun hisob-kitoblarni amalga oshirish jarayonida bank (faktor) tomonidan mijozga ko'rsatiladigan bir qator boshqa komission-vositachilik xizmatlar ham tushuniladi. Faktoring operatsiyasini amalga oshirishda odatda uch subyekt qatnashadi. Bular:

- faktor-vositachi (tijorat banki yoki faktoring kompaniyasi);
- mol yetkazib beruvchi;
- mol sotib oluvchi.

24-rasm. Faktoring operatsiyasini o'tkazish jarayonlari

1-bank (faktor) va mol yetkazib beruvchi o'rtasida faktoring xizmati bo'yicha shartnoma tuzish.

2-mol yetkazib beruvchi (MYB) tomonidan mol sotib oluvchiga tovar jo'natish, xizmatlar ko'rsatish.

3 - MSO tomonidan yetkazib berilgan tovar va xizmatlarning hujjatlarni bank (faktor)ga berish yoki faktor tomonidan ularni (debitor qarzdorlik) sotib olish.

4 - bank (faktor) tomonidan MYBga tovar yoki xizmatlar haqini (60-85 foiz) to'lab berish.

5- MYB va MSO o'rtasida tuzilgan shartnoma bo'yicha tovar va xizmatlarga to'lash muddati yetib kelganda, bank to'lovni MSOdan undirib oladi.

6 - bank (faktor) tomonidan komissiya to'lovlarini ushlab qolgan holda to'lovning qolgan qismi (15-40 foizi)ni MSOga o'tkazib berish.

Faktoring operatsiyasini amalga oshirganlik uchun komissiya to'lovi ikki asosiy omilga bog'liq bo'ladi:

birinchidan, MYBning faktoring operatsiyasiga jalb qilingan pul mablag'larining oboroti va summasiga;

ikkinchidan, faktoring uchun jalb qilingan kredit resurslarining miqdori va foiz stavkasiga bog'liq. Odatda, faktoring bo'yicha komissiya to'lovi bank (faktor) tomonidan mijozga to'lab berilgan pul mablag'lariga kunlik foiz stavka o'rnatish va uni undirish orqali amalga oshiriladi.

Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi ta'sirida ko'pgina mamlakatlarning iqtisodiyotida yuzaga kelayotgan noto'lovlar faktoring operatsiyalarining ahamiyati va dolzarbligini yanada oshirdi.

Faktoring operatsiyasi pul mablag'larini undirish bo'yicha majburiyatni va to'lamaslik riskini o'zida ifodalaganligi bois, u riskli operatsiyalar qatoriga kiradi. U risk bilan bog'liq bo'lsada, lekin yuqori foydali bank biznesi, moliya marketingining samarali vositasi, iqtisodiyotni rivojlantirishning zamonaviy jarayonlarga mos bo'lgan bank operatsiyalarining integratsiyalashgan shakllaridan biri hisoblanadi. Faktoring operatsiyalari xalqaro iqtisodiy munosabatlarida ham qo'llanilib, uni xalqaro kreditning shakli sifatida qarash mumkin. Xalqaro iqtisodiy munosabatlarda eksportyorning importyorlarga bo'lgan pul talablari maxsus faktoring kompaniya tomonidan sotib olinadi (inkassatsiya qilinadi).

XX asrning 50-yillaridan boshlab, amerika banklari tomonidan to'lovlarning to'xtab qolishi, to'lay olmaslik, shuningdek, eksportyorlarning kreditlarga bo'lgan ehtiyojining o'sishi faktoring operatsiyalarining rivojlanishiga sabab bo'ldi.

1988-yilda xususiy huquqni unifikatsiyalash Xalqaro instituti tomonidan qabul qilingan xalqaro faktoring to‘g‘risidagi konvensiyaga asosan quyidagi 4 ta belgidan kamida 2 tasini qondirgan operatsiya faktoring hisoblanishi mumkin. Bular quyidagilar:

1. Qarz majburiyatlarini oldindan to‘lab berish shaklida kreditlash jarayonining yuzaga kelishi.

2. Mol yetkazib beruvchining buxgalteriya hisobi, ayniqsa, sotuv hisobining tizimli yo‘lga qo‘yilganligi va yuritilishi.

3. Mol yetkazib beruvchi qarzning inkassatsiya qilinganligi.

4. Mol yetkazib beruvchini kredit riskidan sug‘urta qilish³².

O‘zbekiston Respublikasida faktoring operatsiyalari XX asrning 90-yillaridan boshlab tijorat banklari amaliyotida qo‘llanilib kelinmoqda. “Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi qonunining 4-moddasiga binoan uchinchi shaxslar nomidan majburiyatlarning bajarilishini nazarda tutuvchi kafolatlar berish, uchinchi shaxslardan majburiyatlarning bajarilishini talab qilish huquqini olish va boshqa banklar tomonidan faktoring operatsiyalarini amalga oshirishga huquqiy asos yaratib berildi.

Faktoring quyidagi funksiyalarni bajaradi.

1. Subyektning qarz majburiyatlarini kreditlash orqali uning joriy faoliyatini moliyalashtirish, faoliyatini qo‘llab-quvvatlash, manfaatlarini himoya qilish.

2. MSOdan pul mablag‘larini undirish.

3. MYBga berilgan kredit berish ustidan monitoring yuritish.

4. Kredit riskining oldini olish v.b.

³²William Gould, Michael Higgins: Banking:Strategic leadership. United States Agency for international Devolopment (USAID) 2012. 23-46 p.

Philip Kotler. Marketing Essentials. Prentice- Hall, Inc.,2010. 525-529 p.

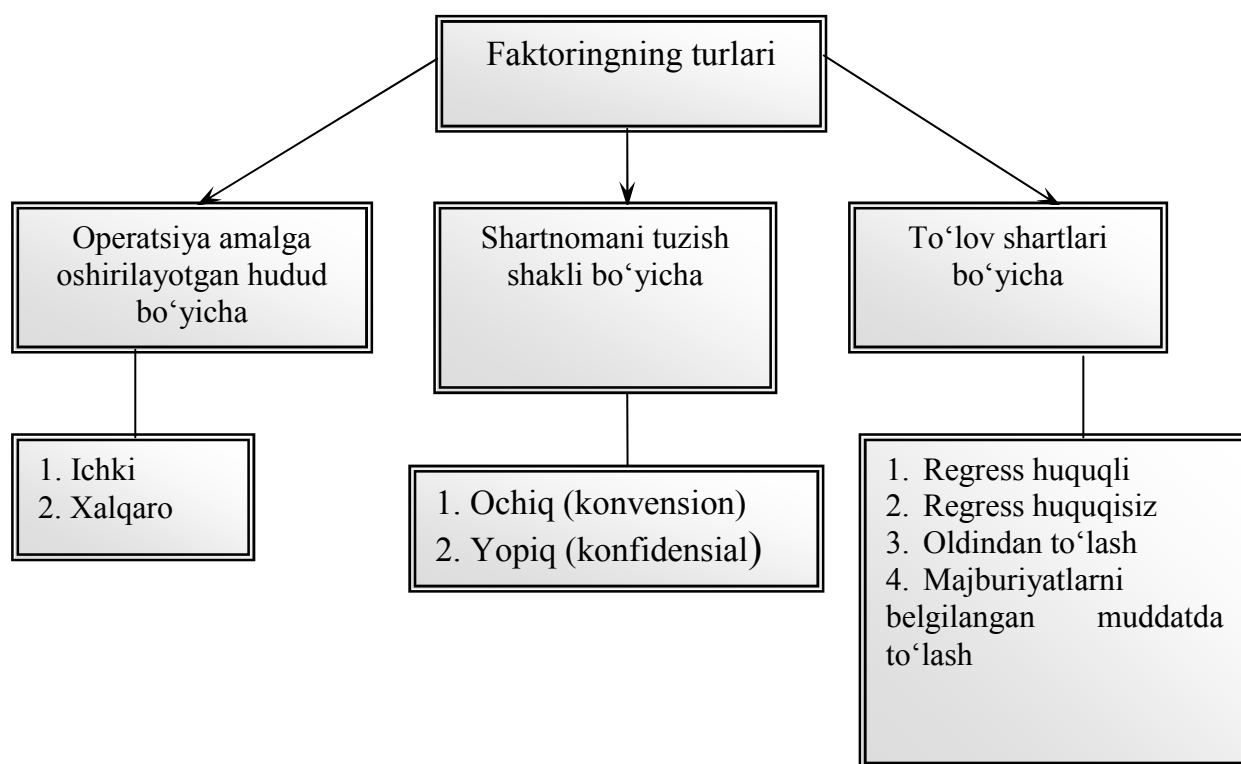
Karen Gordon Mills, Brayden McCarthy“The State of Small Business Lending: Credit Access during the Recovery and How Technology May Change the Game “Working Paper 15-004 July 22, 2014, p.3.

2-§. Faktoringning turlari

Qadimda, aynan oʻrta asrlarda savdogarlar guruhi ishlab chiqaruvchilar uchun nomaʼlum bozorlarda tovarlarni sotish boʻyicha vositachi sifatida ishtirok etgan va shu asnoda tovarli faktoringga asos solingan.

Xalqaro amaliyotda faktoringning quyidagi turlari mavjud:

- ochiq va yopiq faktoring;
- regress huquqi bilan (recourse factoring) va regress huquqsiz (non recourse factoring);
- moliyalashtiriladigan va moliyalashtirilmaydigan;
- ichki (domestic factoring) va xalqaro faktoring (international factoring) va boshqalar.

25-rasm. Faktoring va uning turlari

*Bank ishi rivojlanishning ilk davrlarida faktoringning 2 koʻrinishi shakllangan. Bular **ochiq yoki konvension (disclosed factoring)** va **yopiq, cheklangan (undisclosed factoring)** faktoringlardir. Tarixan, birinchi marta ochiq faktoring vujudga kelgan.*

Zamonaviy sharoitlarda ochiq faktoring mijozlarga moliyaviy xizmat ko'rsatishning mukammal shakli hisoblanadi. **Ochiq faktoringda** debitor, ya'ni MYB (tovar hujjatlarida ko'rsatish orqali) to'lovni amalga oshirishda bank-faktor qatnashishi to'g'risida MSOni ogohlantiradi va tovar pulini undirishga oid barcha hujjatlar (debitor qarz hujjatlari) bankka ishlab berish uchun topshiradi. **Yopiq faktoringda** hisob-kitoblarda bank ishtirok etishi, debitorning bank bilan faktoring xizmat ko'rsatish to'g'risida shartnomasi mavjudligi, mol yetkazib beruvchining to'lov hujjatlari faktoring kompaniyasiga o'tkazilishi to'g'risida MSOga xabar berilmaydi. MSO olgan tovar va xizmatlar uchun to'lovlarni MYBning hisobvarag'iga amalga oshiraveradi. MYB esa jo'natilgan tovar va xizmatlari uchun kelib tushgan to'lovlarni bank yoki faktor hisobiga olgan kreditini to'lash uchun o'tkazib boradi. Faktoringning bu turi bank uchun xatarli hisoblanadi. Chunki mol sotib oluvchining ma'lum sabablar bilan to'lovni o'z vaqtida amalga oshirmasligi bilan bog'liq risk bankning zimmasiga tushadi. Yopiq faktoringning risklilik darajasi yuqori bo'lganligi uchun uning narxi ochiq faktoringga nisbatan yuqori bo'ladi.

Regress huquqi bilan faktoring (recourse factoring)da bank yoki faktoring kompaniya o'z mijozining debitor qarzini regress huquqi bilan sotib olish bo'yicha shartnoma tuzadi. Buning mohiyati shundaki, agar bank (faktor) mol sotib oluvchidan tovar hujjatlari bo'yicha to'lovni undira olmasa, u mol yetkazib beruvchiga bank to'lab bergan mablag' (qarz)ni qaytarib bankka to'lash to'g'risida talabnoma qo'yishi to'g'risida kelishib oladi. Faktoringning bu turi bank riskini kamaytirishi bilan bir qatorda mol yetkazib beruvchi faoliyatida yuzaga keluvchi kredit riskni oshiradi. **Regress huquqsiz faktoring (non recourse factoring)**da bunday imkoniyat bo'lmaydi. Faktoringning bu turida mol sotib oluvchi mol yetkazib beruvchining talablari bo'yicha to'lamagan taqdirda ham barcha xarajatlarni bank qoplab berishi lozim bo'ladi. Shu sabab faktoringning bu turi xalqaro amaliyotda juda kam hollarda, qachonki, mol sotib oluvchining moliyaviy holati barqaror,

to'lovga layoqatlilik darajasi yuqori, to'lamaslik riski minimal bo'lgan hollarda qo'llaniladi. Shuning uchun faktoringning bu turi ishlab chiqarish korxonalarini mol sotib oluvchi tomonidan to'lamaslik riskidan himoya qiladi, ammo bank riskini oshirishi mumkin.

Moliyalashtiriladigan faktoringda mijoz, ya'ni MYB MSOdan muddati kelganda, olishi lozim bo'lgan to'lovlarni undirish huquqini bank (faktor)ga beradi. Faktoringning moliyalashtiriladigan turida faktoring kompaniyasi oldindan to'lash sharti bilan yuklab jo'natilgan tovarlar, ba'zi hollarda hali jo'natilmagan tovarlar bo'yicha tomonlar o'rtasida tuzilgan shartnoma asosida MYBning tovar hujjatlari qiymatining 60–70 foizini tezlik bilan to'lash sharti asosida mijozdan tovar hujjatlari (schyot-fakturalar)ni sotib oladi. Ayrim hollarda MYB yuborgan tovarlari yoki ko'rsatgan xizmatlari qiymatining 80–90 %ini bankdan oladi, ya'ni bank o'z mijozining tovar va xizmatlar bo'yicha debitor qarzini to'lab berish yo'li bilan uning faoliyatini yuritishga kredit beradi. Jo'natilgan tovar yoki xizmatlar qiymatining 10–20 %i mijozga MSOdan mablag' undirilgandan keyin, komission to'lovlar va foizlarni chegirgan holda to'lab berilishi mumkin. Xalqaro amaliyotda bunday operatsiya uchun faktor – vositachi, odatda, shartnoma summasidan 0,75 %dan 3 %gacha komission to'lov va MYB bergan krediti uchun foiz stavkasini undirib oladi. Kredit MYB tovar hujjatlarini bankka bergan kundan to bank tomonidan MSOdan pul mablag'larini undirib olgungacha bo'lgan muddatga beriladi va xalqaro amaliyotda bu kreditning foiz stavkasi hisob stavkasidan 1–2 punktga yuqori bo'lishi mumkin.

Moliyalashtirilmaydigan faktoring bank-faktor tomonidan MYBning debitor qarzdorligini inkassatsiya qilishdan iborat. Faktoringning bu turida MYB jo'natilgan tovarlarning hujjatlarini bank-faktor orqali MSOga yetkazadi. Bank o'z navbati MYB va MSO o'rtasida tuzilgan, xo'jalik shartnomasida ko'rsatilgan muddatlarda va summada MSOdan mablag'ni MYB hisobiga undirish vazifasini bajaradi. Bunda bank MYBga undan sotib olgan tovar hujjatlarini ma'lum bir sanalarda to'lab berish bo'yicha majburiyat olishi mumkin.

*Agar mol yetkazib beruvchi va mol sotib oluvchi, shuningdek, faktoring kompaniyasi bir mamlakat hududida joylashgan bo'lsa, bunday faktoring **ichki faktoring (domestic factoring)** deyiladi. Eksportyor va importyor hamda bank yoki faktor turli mamlakatlarda bo'lib, mamlakatlararo faktoring munosabatlari yuzaga kelsa, bu **xalqaro faktoring (international factoring)** hisoblanadi. Faktoringning bu turida eksportyor bank yoki faktoring kompaniya bilan global sessiya shartnomasini tuzadi va eksportyorning barcha yoki ba'zi importyorlaridan uning to'lovlarini undirish huquqini faktorga o'tkazadi.*

Faktoringning u yoki bu turini qo'llash mol sotib oluvchining pul mablag'lariga bo'lgan ehtiyoji va banklarda bank resurslarining yetarliligiga, faktoring operatsiyaning risk darajasiga bog'liq. Shu va boshqa sabablardan kelib chiqib faktoringning qiymati, u bo'yicha komission va foiz to'lovlarining miqdori past yoki yuqori bo'lishi mumkin³³.

3-§. Faktoring xizmati bo'yicha shartnoma va uning tarkibi

Dunyo amaliyotida faktoring xizmatlarining narxi 2 elementga bog'liq:

1) Xizmat ko'rsatish uchun haq – komission to'lov. U o'rtacha schyot-faktura narxining 0,5–3,0 %ini tashkil qiladi, ammo ba'zi hollarda bu to'lov 5 %gacha ham boradi.

2) Berilgan kredit mablag'lari uchun haq – bankning kredit bo'yicha foiz stavkasi. Uning miqdori mijoz tovar hujjatlarini bankka taqdim qilib, pul mablag'larini bankdan olgan kundan boshlab to mol sotib oluvchidan pul kelib tushishigacha bo'lgan vaqt ichidagi mijozning kundalik debet saldosi miqdoriga qarab belgilanadi. Ushbu davr mijozning bank kreditidan foydalangan davri – kreditning muddati hisoblanadi.

³³William Gould, Michael Higgins: Banking:Strategic leadership. United States Agency for international Devolopment (USAID) 2012. 23-46 p.

Philip Kotler. Marketing Essentials. Prentice- Hall, Inc.,2010. 525-529 p.

Faktoring xizmati mijoziga shartnoma asosida ko'rsatiladi. Shartnomada, albatta, bankning mol yetkazib beruvchiga regress huquqi borligi yoki yo'qligi ko'rsatiladi.

Regress huquqiga ega bo'lgan shartnomada bank mol yetkazib beruvchiga bergan uning hujjatlarini to'lab berish bo'yicha majburiyati va to'langan mablag'larini qaytib olish huquqiga ega va, aksincha, regress huquqiga ega bo'lmagan shartnomada bank to'lanmaslik riskini o'z zimmasiga oladi.

Jahon amaliyotida faktoring operatsiyalari bo'yicha chegaraviy summalarni belgilashning uch xil usuli mavjud:

1) Kreditlash limitini ajratish. Faktoring xizmati shartnomasida xizmatlarni ko'rsatishning limit chegarasi belgilanadi. Agar MYB tomonidan to'lanadigan summa belgilangan limitdan oshib ketsa, bank mol yetkazib beruvchiga barcha qo'shimcha mablag'larni qaytarib berish huquqiga ega. Mol yetkazib beruvchi to'lovga qobiliyatsiz bo'lsa, u holda mol yetkazib beruvchining hisobvarag'iga kelib tushadigan mablag'lar uning qarzdorlik summasi undirilgunga qadar bank hisobiga o'tkaziladi.

2) Har oylik yuk jo'natish limitini jo'natish. Mol yetkazib beruvchi mijoz qarzining miqdoridan qat'iy nazar, shubhali qarzlardan sug'urtalanadi. Limit hafta, oy, choraklarda belgilanishi mumkin.

3) Alohida shartnomalar bo'yicha sug'urta. Bu usul alohida holatlarda, katta summalarda shartnomalar imzolanganda qo'llaniladi. Ba'zi hollarda tomonlar aralashgan usullarni ham qo'llashlari mumkin.

Faktoring xizmati to'g'risida bank mol yetkazib beruvchi bilan shartnoma imzolashdan oldin mol yetkazib beruvchi o'z bankiga mol sotib oluvchining rekvizitlarini – to'lovchining nomi va manzili, u bilan tuzilgan shartnoma shartlari, barcha qarzdorlik to'lovlari summasi va boshqa tur ma'lumotlarni taqdim etadi. Barcha ma'lumotlarni o'rganib chiqib bank kelishuv shartlari to'g'risida qaror qabul qiladi. Faktoring xizmatlari to'g'risidagi shartnoma yoki kelishuv, odatda, 1–4 yilga tuziladi. Ochiq faktoringda shartnoma yoki kelishuv to'liq xizmat

amalga oshirilishiga, yopiq faktoringda esa faqat hisob-kitob hujjatlari hisobini (diskontlashga) yuritishga tuziladi.

To'liq xizmat ko'rsatish to'g'risidagi shartnoma yoki kelishuv regress huquqi bilan tuziladi (ma'lum vaqtga, asosan, to'lov muddatidan so'ng 90 kun), alohida holatlarda esa mol yetkazib beruvchi bankning ishonchini qozongan bo'lsa, regress huquqi bo'lmasligi ham mumkin. Davlatlararo savdo-sotiq qiladigan korxonalariga xizmat ko'rsatishda eksport va import faktoringidan ham foydalaniladi.

Faktoring kelishuvida faktoring turidan tashqari, shuningdek, quyidagilar ko'rsatiladi:

- *sotib oluvchilar, taqdim etiladigan majburiyatlar;*
- *taqdim etiladigan majburiyatlarning limit (nazorat) summasi;*
- *avans miqdori;*
- *ushlab qolishlar;*
- *majburiyatlarni to'lash muddatlari;*
- *faktoring operatsiyalarini bajargani uchun to'lov miqdori;*
- *yetkazib beruvchi tomonidan olinadigan qo'shimcha xizmatlar;*
- *faktoring operatsiyalari bo'yicha chegaraviy summa;*
- *regress huquqi;*
- *mol sotib oluvchi tomonidan to'lovni amalga oshirishning oxirgi muddati;*
- *to'lovchi to'lovni to'g'ri o'z vaqtida amalga oshirmaganda ko'riladigan choralar;*
- *shartnoma shartlarini buzganliklari uchun tomonlar javobgarligi;*
- *faktoring bo'limiga operatsiyalar bo'yicha shikoyat muddatlari;*
- *kelishuvning amal qilish muddati;*
- *kelishuvning bekor qilinish shartlari va boshqalar.*

Faktoring shartnoma yoki kelishuvda bank va mijoz huquq va majburiyatlari ko'rsatib o'tiladi.

Bank majburiyatlari:

- unga taqdim etilgan qarzdorlik majburiyatlarini o'z vaqtida to'lash;

- mijozga hisob-kitoblarning holati to'g'risida yoki yuzaga kelgan ma'lum to'lovchilar bilan qiyinchiliklar to'g'risidagi axborot taqdim etishi ko'rsatiladi.

Mijoz majburiyatlari:

* bankka barcha yetkazib bergan tovarlar yoki ko'rsatilgan xizmatlar haqidagi hujjatlarni, shuningdek, mol yetkazib beruvchi tovar va xizmatlarni akseptlagani to'g'risidagi hujjatlarni, shartnoma shartlari hamda tovar miqdori va sifati to'g'risidagi hujjatlarni;

* tovar va xizmatlarni sotib oluvchilari bilan mavjud bo'lgan kelishmovchiliklarni o'z vaqtida bartaraf etishi;

* bankka nomaqbul o'zgarishlar to'g'risida o'z vaqtida ma'lumot berishi, ular bankning faktoring operatsiyalariga ta'sir etish doirasini belgilashi;

* arbitrajda ishlarni ko'rib chiqishda bank bilan birga ishtirok etishi lozim.

Faktoring operatsiyalari bank balansida aks ettirilib, debet tomonida bank yetkazib beruvchiga to'lagan summa, kredit tomonida esa mol yetkazib beruvchi bankka to'lagan summa aks ettiriladi.

Har yili bankning faktoring bo'limi ishlarni amalga oshirish bo'yicha keyingi moliyaviy yil uchun reja tuzadi. Unda keyingi yil uchun taxmin qilinayotgan faktoring operatsiyalar hajmi, rejalashtirilgan miqdorlar, kreditlarni taqdim etish va ularni to'lash shartlari, faktoring operatsiyalarini ko'paytirish uchun foydadan o'tkazmalar miqdori va boshqalarni rejalashtiradi.

Faktoring bo'limlari bosh bankda hamda bank filiallarida tashkil qilinishi mumkin. Uning faoliyati bank ma'muriyati tomonidan kuzatilib boriladi.

Faktoring mol yetkazib beruvchi uchun foydalidir. Birinchidan, u umumiy summaning asosiy qismini shu vaqtda oladi va o'zining hamkorlari, mol yetkazib beruvchilari, xodimlari bilan hisob-kitoblarni tezkor amalga oshiradi, uning mablag'i tejaladi, xarajatlari kamayadi. Ikkinchidan, bank to'lanmagan majburiyatlarni o'zi zimmasiga olishi bilan birga mol yetkazib beruvchining to'lamaslik riskini ham o'z

*zimmasiga oladi. Uchinchidan, mol yetkazib beruvchi kredit riskidan himoyalanaadi. U o'z faoliyati bo'yicha aniq muddatlarni belgilab, o'z rejalarini amalga oshirishi mumkin. To'rtinchidan, bank mijozga to'liq summani to'laguncha boshqa xil xizmatlarni ham ko'rsatadi: mijoz bank xizmatlari bo'yicha turli axborot, audit, sug'urta, statistika ma'lumotlar va boshqalardan xabardor bo'lish imkoniyatiga ega bo'ladi*³⁴.

Faktoring xizmatlari kichik biznes korxonalarini faoliyatini olib borishda qulay keladi, chunki ishlab chiqarishni kengaytirish imkoniyati bo'la turib, ular mol sotib oluvchilardan mablag'larni o'z vaqtida ola olmasligi oqibatida moliyaviy qiyinchiliklarga uchraydilar. Faktoring esa mana shunday moliyaviy qiyinchiliklarni bartaraf qilishga zamin yaratadi. Ammo barcha mol yetkazib beruvchilar ham faktoring operatsiyalari subyekti bo'la olmaydilar. Debitorlari juda ko'p bo'lgan subyektlar, kreditga va to'lovga qobiliyatsiz deb topilganda, jismoniy shaxslardan va bankning boshqa moliyaviy talablariga javob bera olmaydigan subyektlar faktoring operatsiyalarini o'tkaza olmaydilar.

4-§. Tijorat banklarining faktoring operatsiyalari va ularning o'tkazilish tartibi

Respublika tijorat banklari tomonidan faktoring operatsiyalari «O'zbekiston Respublikasida tijorat banklari tomonidan faktoring operatsiyalarini olib borish tartibi» to'g'risidagi nizom talablari asosida amalga oshiriladi.

Banklar tomonidan faktoring xizmatini ko'rsatishda sotib olingan majburiyatlarning to'lovini ta'minlash muddati 90 kundan oshmasligi va mol yetkazib beruvchi va to'lovchi 2-kartotekaga ega bo'lmasligi kabi shartlari qo'yiladi. Ushbu muddatda to'lovi amalga oshirilmagan majburiyatlarni qonunchilikda belgilangan tartibda undirib olish choralari ko'rilishi shart.

³⁴William Gould, Michael Higgins: Banking: Strategic leadership. United States Agency for international Development (USAID) 2012. 23-46 p.

Philip Kotler. Marketing Essentials. Prentice-Hall, Inc., 2010. 525-529 p.

Faktoring operatsiyalari quyidagilar bo'yicha amalga oshirilishi mumkin emas:

- byudjet tashkilotiga qo'yilgan talabnomalar;
- jismoniy shaxslarning qarz majburiyatlari bo'yicha;
- to'lovga layoqatsiz deb e'lon qilingan korxonalarining majburiyatlari;
- zarar ko'rib ishlaydigan korxonalar bo'yicha;
- nolikvid balansga ega bo'lgan korxonalar bo'yicha;
- kapital qo'yilmalarni moliyalash bo'yicha;
- tovar to'lovi va barter bitimlari bo'yicha;
- bajarilgan ishga bosqichma-bosqich yoki tugashi bilan haq to'lanadigan bo'lsa;
- agar oldi-sotdi to'g'risidagi shartnomada to'lovchi shartda kelishilgan muddatda mahsulotni qaytarish huquqiga ega bo'lsa, shuningdek, sotuvdan keyin xizmat ko'rsatish mavjud bo'lsa faktoring qo'llanilmaydi.

Faktoring operatsiyalariga doir mablag'larni yetkazib beruvchining hisob raqamiga o'tkazilishi ikki nusxada memorial order bilan rasmiylashtiriladi, ulardan bittasi shu operatsiya amalga oshirilgan kunga tegishli kunlik hujjatlarga tikiladi, ikkinchi nusxasi esa mijozning hisob raqamdan ko'chirmasiga ilova qilinadi. Faktoring bo'yicha hisob-kitoblar amalga oshirilganida to'lov talabnomasining yuqori qismida faktoring degan yozuv yoki muhr va oluvchi hisob raqamida faktoring hisob raqami ko'rsatilishi shart. Aslida faktoring yuqori daromad keltiruvchi operatsiya bo'lishi bilan bir qatorda, o'ziga yarasha riskli operatsiya hisoblanadi. Bank shartnoma shartlariga muvofiq operatsiyalarni amalga oshirishi, yetkazib beruvchi va to'lovchi bilan amalga oshirilgan operatsiyalarning batafsil hisobini yuritishi, yetkazib beruvchini shaxsiy hisobvarag'i holati to'lovchi tomonidan to'lov talabnomalari to'lanishi va qarzni qaytarilish holati to'g'risida muntazam ravishda hisobot tayyorlashi va muddati o'tkazib yuborilgan to'lov talabnomalarning tahlilini amalga oshirishi shart.

O‘zbekiston Respublikasida hozirgi paytda to‘lov muddatlariga rioya qilish, hamda xo‘jalik yurituvchi subyektlarning debitor va kreditor qarzdorliklarini imkon boricha kamaytirishga jiddiy e‘tibor berilmoqda. Bank faktorlar faoliyati, aynan tovar yetkazib beruvchilar va xaridorlar o‘rtasidagi munosabatlarda to‘lovlar xatari va muddatlilik muammosini hal qilish, ushbu munosabatlarning barqaror bo‘lishiga ko‘maklashishi kerak. O‘zbekiston Respublikasida banklar faktoring operatsiyalarini XX asrning 90-yillar o‘rtalaridan amalga oshira boshladilar. Fuqarolik Kodeksining 42-bobi pul talabnomasi ostida mablag‘ bilan ta‘minlash, Markaziy bankning yo‘riqnomalaridan kelib chiqib banklar faoliyatida faktoring operatsiyalari qo‘llash imkoniyatlari kengaya boshladi.

Markaziy bank tomonidan faktoring operatsiyalarini amalga oshirish uchun ro‘yxat mol yetkazib beruvchining asosiy hisob raqami ochilgan bankdagina berilishiga ruxsat etilgan. Faktoring uchun bankning o‘z mablag‘lari manba bo‘ladi, ya‘ni banklar faktoring xizmatini o‘z sarmoyasi hisobiga amalga oshiradi, faktoring muddati 90 kun qilib belgilangan va faktoring operatsiyalarning samaradorligini oshirish uchun ushbu operatsiya regress huquqisiz amalga oshirilishi, ya‘ni bank mol yetkazib beruvchi hisobvarag‘idan faktoring shartnomasi bo‘yicha o‘tkaziladigan summani qaytarib olishga haqli emas. Bu shart hozirgi kunda faktoring amaliyoti va uning samaradorligini ta‘minlashga xizmat qilmoqda. Bu operatsiya orqali nafaqat mol yetkazib beruvchi, balki mol sotib oluvchi ham ijobiy imkoniyatlarga bo‘ladi. Bular:

- sifatsiz tovarni sotib olish riskini bartaraf etadi;
- mablag‘lar aylanishini tezlashtiradi, raqobatbardoshligini yaxshilaydi;
- xarid hajmini ko‘paytiradi.

Bundan tashqari faktoringning iqtisodiy afzalliklari:

- * likvidlilik va rentabelligini oshiradi va foydasini ko‘paytiradi;
- * debitor qarzdorlik tezda pul mablag‘iga aylanadi;
- * debitorlar tomonidan to‘lovlar muddatlariga rioya qilishidan mustaqil bo‘ladi;

* oborot hajmi kengayadi va daromadlilik oshadi;

* o'z kapitalini iqtisodiy va moliyaviy rejalashtirish imkoniyati kengayadi;

* to'lay olmasligi riskini kamaytiradi.

Shu bilan birga faktoring maxsus jarayon bo'lib, bu sohada yuzaga keladigan risklarni boshqarishni talab qiladi.

Umuman, faktoring pul mablag'lari va sarmoyalar aylanishini tezlashtirish, qarzni undirib olish bilan bog'liq xarajatlarni kamaytirish, banklar o'rtasida munosabatlarni osonlashtirishga yordam berib, pulning hisob-kitob tizimini mustahkamlash, mamlakatda debitor va kreditor qarzdorlikni kamaytirishning muhim vositasi hisoblanadi.

5-§. Tijorat banklarining trust operatsiyalari

Ma'lumki, har bir kredit muassasasi amalga oshiradigan operatsiyalarning turi va tarkibi ko'plab omillarga bog'liq bo'ladi. Ulardan misol uchun bankning hajmi va strategiyasi, shu'balararo aloqalarining rivojlanganligi, kerakli barcha ruxsatnomalarning mavjudligi, qo'shimcha daromad olishga bo'lgan intilish va h.k. Shu jihatdan olib qaraganda, ko'p banklar «asosiy operatsiyalar» bilan bir qatorda, «boshqa operatsiyalar» deb nomlanadigan operatsiyalarni ham amalga oshiradilar. Ushbu operatsiyalar qatoridan trust operatsiyalari bevosita salmog'li o'rin egallaydi.

Trust xizmatlari – bu mijozga tegishli bo'lgan va boshqa aktivlarni boshqarish bo'yicha olib boriladigan operatsiyalardir.

Hozirgi paytda banklarning o'z mijozlari va bozor o'rtasida to'la huquqli vositachi agent sifatida ish olib borishi va natijada bir qator daromad manbalarini qo'lga kiritishi bois trust operatsiyalari ancha muhim ahamiyatga ega.

Trust tufayli bank quyidagi ba'zi bir imkoniyatlarni qo'lga kiritadi:

- qo'shimcha mablag'larni qo'lga kiritadi va ularni o'z manfaati yo'lida joylashtiradi;

- trust shartnomasi bo'yicha komissiya daromadlariga yoki tasarrufidagi qimmatbaho qog'ozlardan keladigan foydadan hissaga ega bo'ladi;

- o'zga kapital bilan ish olib borish davomida bank faqatgina trust shartnomasi chegaralarida javobgar bo'ladi;

- trust operatsiyalarining hisobi bo'yicha bankning balans hisobvarag'iga teginmaydi, ammo ulardan keladigan daromad bankning umumiy daromadiga qo'shib ketadi.

Shuni ham alohida ta'kidlash kerakki, trust operatsiyalarini amalga oshirish bank personalidan ko'plab sohalarda: qonunchilik, investitsion faoliyatni yuritish hamda shaxsiy mulkni boshqarish borasida yuqori malakani talab qiladi.

Trust shartnomasida kutiladigan asosiy maqsad – bu bir tarafning ikkinchi taraf foydasini ko'zlagan holda ma'lum bir mulkni (pul mablag'lari, qimmatbaho qog'ozlar, mulkiy va boshqa huquqlar) boshqarish vazifasini o'z zimmasiga olishi bo'yicha ikki taraflama ishonch munosabatlarini o'rnatishdan iborat.

Trustning obykti sifatida qonun obyektlariga javob beradigan har qanday turdagi, shu jumladan, garovga qo'yilgan mulklar olinishi mumkin. Ya'ni, bu korxonalar va ularning aktivlari, mahsulotlar, yer maydonlari, ko'chmas mulk, pul mablag'lari, qimmatbaho qog'ozlar, valyuta moddiy boyliklari, mulkiy huquqlar bo'lishi kerak.

Trust operatsiyalari bo'yicha munosabatlar muassis va mulk egasi taraflaridan tuziladigan shartnomaning imzolanishidan so'ng boshlanadi.

Trust operatsiyalarini boshqarish aktivlarga egalik qilishining barcha yoki ba'zi bir qirralarini o'z ichiga olishi mumkin.

Ya'ni:

- saqlash;
- ishonchli shaxsning manfaatini ko'zlab chiqish (hissadorlar majlisi, ssuda v.h.);
- daromad va investitsiyalash faoliyatini boshqarish;
- aktivlar oldi-sotdisi;

- qogʻozlarni jalb qilish va toʻlash, qimmatbaho qogʻozlari chiqarish va joylashtirish;

- huquqiy shaxsning tashkil etilishi, qayta tashkil etilishi va tugatilishini amalga oshirish;

- mulkka boʻlgan egalikning oʻtkazilib yuborilishi (sovgʻa, meros va h.k. sifatida);

- mijozning shaxsiy bank schyotlarini, kassa va moliyaviy xoʻjalik ishlarini yuritish hamda majburiyatlar boʻyicha hisob-kitoblarni amalga oshirish;

- korxonaning qayta tashkil etilishi yoki bankrotlikka uchrashi vaqtlarida vaqtinchalik boshqaruvni oʻz qoʻliga olish v.b.

Jahon amaliyotida odatda, bank trust operatsiyalarini uch turga ajratishadi:

1. *Xususiy shaxslarga koʻrsatiladigan trust xizmatlari.*

2. *Tijorat korxonalariga koʻrsatiladigan trust xizmatlari.*

3. *Notijorat tashkilotlariga koʻrsatiladigan trust xizmatlari.*

Xususiy shaxslarga koʻrsatiladigan trust xizmatlari chet el banklari tomonidan keng taqdim etiladi. Ulardan shaxsiy mulkni boshqarish, vositachilik, oʻz taʼminotiga olish v.b.

Meros boʻyicha tashkil etiladigan trustlar «meros trustlari» deyiladi va faqatgina mulk egasining vafotidan soʻng kuchga kiradi. Xususiy shaxslar, shuningdek, «hayot davomidagi trustlarni» tashkil etishi mumkin. Bu yerda trust mulk egasini hayotligida ham ishlayveradi. Meros trustlari, koʻpincha, mulk egasi tarafidan oʻz mulkini trust shaklida boʻlib berish niyati boʻlgan paytlarda tashkil etiladi.

Trustlarning har ikkala turi ham bank tomonidan trust shartnomasiga asoslangan holda boshqariladi. Trustni tashkil etuvchi investitsiyalar boʻyicha qatʼiy yoʻnalishlarni belgilab qoʻyish bilan bir qatorda, bankka qarorlar qabul qilishda maʼlum bir darajada yengilliklar ham taqdim etilishi mumkin. Bu yerdagi asosiy maqsad daromad, yaʼni asosiy kapitalning saqlanib qolinishi hamda risk darajasi oʻrtasidagi balansni saqlab qolishdan iborat. Shuningdek,

bank otaliq vazifasini ham bajarishi mumkin. Bu borada bank aktivlarning jamlanishi va saqlanishi, barcha da'volar bo'yicha javob berish, kerakli qarz va meros to'lovlarni amalga oshirish ishlarini o'z zimmasiga oladi. Shaxsiy trust xizmatlarining yana bir turi – bu «xususiy agentlik hisob- varag'ini» olib borish hisoblanadi. Unga – asosan bank agent sifatida xususiy shaxsning asosiy aktivlari, moliyaviy ishlarini boshqarish va kunlik xarajatlarini amalga oshirish ishlarini o'z zimmasiga oladi. M.d. bank xususiy shaxs uchun maosh olish, foiz yoki dividendlar olish va to'lash, arenda va qarz majburiyatlarini, shaxsiy xarajatlarni to'lash ishlarini amalga oshirish mumkin. Trustning ushbu turida bank xodimlari kerak bo'lganda o'z irodalariga muvofiq ish yuritishlari mumkin. Unda bu trust «boshqarish huquqiga ega ishonch schyoti» deb nomlanadi. Agar bunday huquq bank xodimlariga berilmagan bo'lsa, ular har bir operatsiyani amalga oshirish uchun ruxsat olishlari shart, ammo har ikkala holatda bank o'zining mijozini doimiy ravishda operatsiyalar haqida xabardor qilib turishlari kerak. Tijorat korxonalariga ko'rsatiladigan trust xizmatlarini 2 turga ajratsa bo'ladi: agentlik va kafillik. Agentlik trustlariga asosan bank firmaning xususiy agenti sifatida ish yuritib, ko'pincha, mijozning manfaatini ko'zlagan holda qimmatbaho qog'ozlarni chiqaradi, ular bo'yicha dividendlar to'laydi hamda hissadorlarning talablariga asosan ularni qaytadan moliyalashtiradi va muddati kelgan majburiyatlarning qarzini uzadi. Kafillik operatsiyalari bo'yicha esa trustlar asosan katta kompaniyalarning ta'minlanmagan mablag'lari sotiladigan tijoriy qog'ozlar bozorining ishlashi bilan bog'liq. Banklardagi trust bo'limlari tijoriy qog'ozlarni sotib olish bo'yicha hisobini yuritadi, realizatsiya qilinadigan qimmatli qog'ozlarni investorlarga yetkazib berishni ta'minlash hamda muddati kelgan qimmatli qog'ozlarning egalariga to'lovlar qilish ishlarini bajaradi. Qimmatli qog'ozlar emitentlari bankdan kafolat xatlarini oladi va bu o'z navbatida investorlarga bank tarafidan qarz majburiyatlarini, hatto emitentning qurbi yetmagan holda ham to'lanishiga ishonch paydo bo'lishiga asos bo'ladi. Hozirda jahon

miqyosida notijorat tashkilotlariga ko'rsatiladigan trast operatsiyalariga bo'lgan raqobat kuchayib bormoqda. Ular qatoriga asosan pensiya, korporativ va hukumat fondlari kiradi. Trast bo'limlari xuddi shu tashkilotlarning fondlarini boshqarishga intiladi. Bu jarayon 2 xil shaklda amalga oshirilishi mumkin: to'g'ridan-to'g'ri va diskretsion. To'g'ridan-to'g'ri agent trastga ishonch tariqasida topshirilgan shaxsiy mulkning hamda ular bo'yicha hisobotlarning yuritilishi uchun javob beradi. Diskretsion agent esa, aksincha, investitsion qarorlar qabul qiladi va aksariyat hollarda o'zining xohish-irodasiga qarab ish olib boradi. Trast faoliyatining eng asosiy masalalaridan biri – tijorat banklari mijozlarining qimmatli qog'ozlari portfelini boshqarishdan iborat. Katta-katta kompaniyalar, masalan, pensiya fondlari, o'zlarining mablag'larini tijorat banklariga ishonib topshiradi. Ushbu katta kompaniyalar bo'yicha banklarga qat'iy qoidalar o'rnatiladi. Unga banklar rezervlarni ishonchlik, diversifikatsiya, qaytarib berishlik, foydalilik va likvidlilik prinsiplariga amal qilgan holda joylashtiradi. Aytib o'tilganidek, trast operatsiyalarini, odatda, maxsus bo'limlar amalga oshiradi. Bunda bankning kreditlash, depozitlar jalb qilish va boshqa ishlar bilan shug'ullanuvchi bo'limlari trast bo'limlaridan alohida ish olib boradilar. G'arbdagi ko'plab bankirlar trast bo'limlarini «dunyoning boshqa bir qismi» sifatida ko'radilar. Bundan asosiy maqsad trast xizmatlarini oddiy bank ishidan ajratib olishdir. Chunki trast bo'limining xodimlari o'z mijozining manfaatini ko'zlaydi, bankning manfaati bilan mijozning manfaati aksariyat hollarda bir-biriga mos ham kelmaydi. Lekin shunga qaramasdan, trast bo'limlari o'zining faoliyati bilan bankka katta miqdorda qo'shimcha daromad keltiradi.

Trast bo'limining daromadlari bevosita va bilvosita daromad shaklida 2 ga bo'linadi:

bevosita daromodlar asosan xizmat uchun gonorar va komissiya to'lovlaridan iborat bo'ladi;

bilvosita daromadlarga esa xizmat uchun to‘lanadigan qat’iy yoki o‘zgaruvchan foiz stavkalari hamda trast aktivlarining hajmi va qiymatiga bog‘liq ravishda belgilanadigan komissiya to‘lovlari kiradi. Ba’zi bir yig‘imlar taraflarning kelishuviga bog‘liq bo‘ladi. Agarda trast daromadlari aktivlarning qiymatiga bog‘liq bo‘lsa va bu aktivlar qimmatbaho qog‘ozlar bo‘lsa, bo‘limning daromadi ushbu qog‘ozlarga bo‘lgan bozordagi narxlarning o‘zgarishiga bog‘liq bo‘ladi. Chet el tajribasi shuni ko‘rsatadiki, trast bo‘limlari asosan bilvosita daromadlarga asoslangan holda ish yuritgandagina, bankka yaxshigina daromad keltirishi mumkin. Chunki gonorarlardan keladigan daromad o‘zgarmas xarajatlarni faqatgina katta hajmlarga erisha olishi kerak. Buning sababi shundaki, bo‘limning bilvosita xarajatlarini aniq bilib olish deyarli mumkin emas. Ushbu xarajatlarga, masalan, yuristlarga to‘lanadigan gonoralar, investitsiyalash sohasidagi izlanishlarga mablag‘ ajratish v.b. Gonorar va komission to‘lovlardan tashqari trast faoliyati o‘z ichiga jalb qilingan depozitlarni qimmatli qog‘ozlarga qo‘yish orqali olinadigan daromadlarni ham qamrab oladi. 1985-yildagi FRS (Federal rezerv tizimi)ning 156 bank bo‘yicha olib borgan izlanishlari natijasida shuni aniqladiki, trast bo‘limlari faoliyati bankning aktivlari bo‘yicha o‘rtacha daromadni 5 punktga, kapitaldagi foydani esa 8 punktga oshirgan. Shuning uchun tijorat banklari tomonidan trast operatsiyalarining keng qo‘llanilishi banklarning faoliyatini yanada barqarorlashtirishi mumkin³⁵.

6-§. Banklarning forfeyting operatsiyalari

Banklar raqobatbardoshligining o‘sishi, O‘zbekistonning xalqaro bozorlarga integratsiyalashuvining kuchayishi, eksport savdosiga davlat

³⁵The Business of Banking. American Bankers Association. Washington, D.C.2014.

Henny van Greuning, Sonia Brajovich Bratanovich. The Analysis of banking risks. THE WOLD BANK Washington, D.C.

William Gould, Michael Higgins: Banking: Strategic leadership. United States Agency for international Development (USAID) 2012. 23-46 p.

Philip Kotler. Marketing Essentials. Prentice- Hall, Inc., 2010. 525-529 p.

cheklovlarining kamayishi hamda o'zbek eksporti bilan bog'liq risklarning oshishi tijorat banklari taklif etadigan yangi bank xizmatlarining rivojlaninishini taqozo etadi.

Mana shunday xizmatlardan biri forfeytinglashtirishdir.

Forfeyting – bu xalqaro savdoni moliyalashtirishning muqobil shaklidir. Forfeyting inglizcha «forfeiting» so'zidan olingan bo'lib, huquqdan voz kechish degan ma'noni anglatadi. Forfeyting – bu tijorat banklari tomonidan (forfeyter) to'lov amalga oshirilmagan sharoitda eksportyorga nisbatan regress huquqini hisobga olmasdan eksport talabnomalarini sotib olishdir. Boshqacha qilib aytganda, kreditordan aylanmasiz asosda o'tkazma yoki oddiy vekselni aylanma hujjatlarda qayd etilgan qarz sifatida sotib olishdir. Qarzni sotib oluvchi (forfeyter) qarzdorlardan pul mablag'larini undirib olish imkoniyati bo'lmaganda, kreditorga nisbatan regress talabi bilan chiqishi huquqidan voz kechishi to'g'risidagi majburiyatning o'z zimmasiga oladi. Sodda qilib aytganda, xaridorning sotuvchi oldidagi majburiyatining moliyaviy agent tomonidan sotib olinishi bankning forfeyting xizmati deyiladi. Bu tijorat majburiyati oddiy yoki o'tkazma veksel ko'rinishida bo'lib, regress huquqisiz beriladi. «Regress» deganda o'sha davrdagi hisob stavkasi orqali aniqlanadigan tratta yoki veksellarning egasi oldingi egasi to'lashni talab qilishi tushuniladi.

Forfeyting operatsiyasi ma'nosi jihatidan faktoring operatsiyasiga o'xshaydi. Faktoringdan farqli o'laroq, forfeyting tovarlar va xizmatlar sotuvidan kelib tushadigan tushumlaridan olish huquqini beruvchi bir martalik operatsiyadir. Boshqacha qilib aytganda, forfeyting tashqi iqtisodiy savdoni kreditlash bo'lib, importyor tomonidan aktseptlangan veksellarni eksportyordan sotib olishdir.

Forfeyting tijorat kreditning bank kreditiga aylanish turidir. Agarda beruvchi kompaniya birinchi sinfdagi mijoz bo'lmasa, u holda, tegishli majburiyatlarni hisobga olish uchun qo'shimcha ravishda kafolat berilishi zarur.

Odatda, eksportyor veksel (oddiy veksel) trattalarining tijorat turidan forfeytinglashga quyidagi tarzda o'tkazuvchi ishtirokchi sifatida qatnashadi:

A) ko'rsatilgan xizmatlar, yetkazilgan tovarlar uchun qayd etilgan to'lovlarni to'liq yoki qisman to'lovchi;

B) naqd pul bilan to'lash shartlari ostida barcha to'lovlarning majburiyatini va riskini moliyaviy vositachiga (forfeytor) o'tkazuvchi.

Forfeytingning predmeti barcha turdagi qarzdorlik bo'lishi mumkin, lekin o'zaro moliyaviy aloqalarda avvallari ham qo'llanilgan, rasmiylashtirish oson bo'lgan odiy va o'tkazma vekselar ko'proq ishlatiladi. Forfeyting shartnomalri asosida akkreditiv turdagi kreditorlar va debitorlar schyoti bo'lishi ham mumkin.

Kreditor (eksportyor, mol yetkazib beruvchi) kelishuvdan keyin (tijorat shartnomasi tuzilgandan keyin) forfeyterni shartnomani barcha ma'lumotlar bilan tanishtiradi. Bularga: valyuta, summa, kontragent, tovarlar turi, yetkazib berish shartlari, sug'urta, bank ta'minoti turi, bank garanti va boshqalar kirishi mumkin. Odatda, forfeyterga mijozni shartnomaning barcha shartlari bilan boxabar qilish va oxirgi qarorni qabul qilish uchun 3 ish kunidan oshmagan davr yetarli hisoblanadi. Shu davrdan boshlab kreditor (eksportyor, mol yetkazib beruvchi) forfeyterga kerakli komission to'lovlarni to'laydi. Xorij mamlakatlari amaliyotda, ko'pincha, komission to'lovlar yillik majburiyatning 0,75% dan 1,25% gacha belgilanib, avans to'lovlari sifatida amalga oshiriladi. Og'zaki kelishuvlardan keyin tomonlar ikki tomonlama shartnoma imzolaydilar. Forfeyting operatsiyalarining quyidagi o'ziga xos xususiyatlari mavjud. Bular:

- tashqi savdo operatsiyalari bilan o'zaro aloqa;*
- voz kechilayotgan yoki o'tkazib berilayotgan qarzdorlik huquqi qisqa yoki o'rta muddatli to'lov majburiyatlari bilan rasmiylashtirilishi (masalan, odiy vekselar, tijorat trattalari);*
- kreditlash yuqorida qayd etilgan to'lov majburiyatlarini hisoblash orqali amalga oshirilishi;*

- taklif qilingan (o'rnatilgan) foiz stavkalarining o'zgarish ekanligi;

- forfeyting operatsiyalarining faqatgina EAV – (erkin konvertirlanadigan valyuta)larda amalga oshirilishi;

- o'rta muddatli kreditlashga taalluqligi;

- ko'pgina hollarda investitsiyaga mo'ljallangan tovarlar sotuvida qo'llanilishi bilan ajralib turadi.

Amaliyotda shu narsa aniq bo'ldiki, tijorat kreditni bank kreditiga transformatsiya (o'tkazish) qilish metodi bo'lmish forfeyting kreditor (eksportyor, mol yetkazib beruvchi)ga bir qator qulaylik (afzallik)lar yaratib berishi mumkin. Masalan: avvalambor, forfeytingda kredit bank operatsiyalari bilan bog'liq bo'lgan risklardan, veksellar va boshqa to'lov hujjatlaridan pul olishdagi risklardan qochish; ikkinchidan, valyuta kursi suzib yuruvchi yurishidan keladigan risklar (qattiq o'rnatilgan foiz stavkalari orqali) va qarzdor moliyaviy holati o'zgarishi bilan bog'liq bo'lgan risklar; uchinchidan, qimmat bo'lgan eksportni sug'urtalashdan qutulish.

Kreditor (eksportyor) uchun forfeytingning kamchiligi forfeyterga risklarni o'tkazgani uchun biroz qimmatroqqa tushishi mumkinligi hisoblanadi.

Forfeyting eng yangi tashqi savdoni kreditlashning turi hisoblanadi va boshqa operatsiyalarga nisbatan tez rasmiylashtirilishi, ayniqsa, investitsiyaga mo'ljallangan tovarlarni eksport qilishda juda qo'l kelishi bilan qulaydir.

Aylanma majburiyatlarni sotib olish tegishli chegirmalar bo'lishini nazarda tutadi.

- Forfeyting mexanizmida quyidagi ikki ko'rinishdagi bitimlardan foydalaniladi.

- Moliyaviy bitimlarda – uzoq muddatli moliyaviy majburiyatlarni tez sotish maqsadi;

- Eksport bitimlarda – chet ellik xaridorlarga kredit bergan eksportyorga naqd pul mablag'larining tushushiga ko'mak beishi.

- *Forfeytinglashtirishga tegishli asosiy aylanma hujjatlariga savdo trattalari yoki veksellar kiradi, ammo nazariy jihatdan har qanday shakldagi qarzni forfeyterlash mumkin. Eng asosiysi bu qarzdorliklar mavhum majburiyatni talab etadi. Oddiy va o'tkazma veksellarning ustun tomonlarini shu bilan tushuntirish mumkinmi, ular savdoni moliyalashtirishda uzoq muddat ishlatishi mumkin va ularga bu operatsiyalarning oddiyligi xosdir. Forfeytirlashtirish uchun qulay bo'lgan boshqa kredit hujjatlariga debetor schyotlari va akkreditiv bo'yicha muddati to'lgan majburiyatlarni kiritish mumkin. Ular bu operatsiyalarning murakkabligiga qarab u yoki bu darajada o'xshashdir. Ularni amalga oshirish qatnashchilar tomonidan qarzdor mamlakatida ishlatiladigan huquqiy amaliyotni yaxshi bilishlarini talab etadi. Qarzlarni yopish muddatlari benefitsiar foydasiga yozilgan va qarzdorlarning maxsus roziligisiz qisman o'tkaziladigan schyotlar bitta hujjatda o'z aksini topadi, qarz hujjatlarining bu ikki turi ham hamma shartlarni to'liq bayon etishni talab etadi. Bu, o'z navbatida, ko'plab huquqiy va operatsion qiyinchiliklarni yuzaga keltiradi va qoidaga ko'ra, forfeytor uchun debetor schyotlari va akkreditiv majburiyatlar kabi hujjatlarning jozibadorligini kamaytiradi, ammo forfeylashtirish bo'yicha operatsiyalar o'tkazish imkoniyatini yo'qotmaydi.*

Xalqaro savdo va kredit banklaridagi u yoki bu to'lov vositasini tanlash ko'plab yuridik, iqtisodiy va siyosiy fikrlashga bog'liq va bu qoidalar umumiy qoidani ishlab chiqish imkoniyatini bermaydi.

Jahon bank amaliyotida forfeyting bitimlarining oshishi eksportyorlarga taalluqli tavakkalchiliklarning oshishi munosabati bilan moliyalashtirishning mos manbalarining kamchiligi bilan bog'liq. Forfeyting bir qator ustunliklarga ega bo'lib, bu uni o'rta muddatli moliyalashtirishning jozibasi shakli sifatida namoyon etadi. Forfeytingning asosiy ustun tomonlaridan biri operatsiyalarni amalga oshirish bilan bog'liq barcha tavakkalchiliklarini forfeyter o'z zimmasiga oladi. Bundan tashqari, ayrim mamlakatlarning belgilangan foiz stavkalaridan voz kechishi, ko'plab rivojlanayotgan mamlakatlarda import tovarlarini to'lash uchun valyuta mablag'larining muntazam

yetishmasligi, siyosiy tavakkalchiliklar va bir qancha boshqa holatlar forfeyting operatsiyasining rivojlanishi uchun sharoit yaratadi. Forfeytingning asosiy shartlaridan biri, har qanday forfeyterlashtirilayotgan qarzar majburiy ravishda forfeyting uchun qulay bo'lgan shartsiz va chaqirib olinmaydigan bank kafolati yoki aval shaklida kafolatlanishi zarur. Agar import birinchi toifali qarz oluvchi va yetarli nufuzga ega bo'lsa, yuqoridagi shartga rioya etmasligi mumkin. Forfeytirlashtirish muddati olti oydan to 5 yilgacha, ayrim holatlarda esa 7 yilgacha bo'lishi mumkin. Ammo har bir forfeyter asosan tegishli bitim uchun bozor shartlaridan kelib chiqqan holda o'zlarining doiralarini belgilaydi. Forfeytirlashtirish shartnomalari nisbatan AQSh dollarida, Shveytsariya frankida yoki nemis markasida tuziladi, chunki forfeytor bozorda kam ishlatiladigan valyutalarda shartnoma tuzsa, uni qayta moliyalashtirish bo'yicha qiyinchiliklarga duch kelishi mumkin. Forfeyting bitimlarini tuzish bosqichma-bosqich amalga oshiriladi. Birinchi bosqichda, bitimni tayyorlash ishlari amalga oshiriladi, ya'ni eksportyor, uning banki, importyor tashabbuskor sifatida maydonga chiqadi. Eksportyor uchun forfeytorning kafolatga nisbatan talabini va importyor bilan oxirgi shartnomani tuzgungacha diskontning taxminiy miqdorini aniqlash zarur. Bu ma'lumotga ega bo'lmasdan eksportyor shartnoma bahosini aniq aniqlash imkoniyatiga ega bo'lmaydi va natijada shartnoma bahosiga kiritilgan moliyalashtirish uchun bir necha marta miqdori oshib ketishi yoki kamayishi mumkin. Ushbu bosqichda forfeyter eksportyorning arizasini ko'rib chiqadi. Unga bitimning xarakterini (moliyaviy yoki tovar) aniqlash, oldinda turgan bitim to'g'risida valyuta, kontrakt, moliyalashtirish muddati, eksportyor va importyor to'g'risida ma'lumot yig'ish zarur. Eksportyorning kredit va to'lov layoqatliligini tahlil etish ham zarur. Shundan so'ng forfeyter forfeyterlashtirish bitimi uchun zarur bo'lgan qat'iy bahoni belgilaydi va eksportyor bilan o'zaro kelishuvga erishgandan so'ng hujjatlarni rasmiylashtirish yo'li bilan bitim tuzadi. Keyin eksportyor o'tkazma veksellar servisini tayyorlaydi yoki xaridordan oddiy veksellarni qabul

qilib olish to'g'risida bitimni imzolaydi. Bundan tashqari, eksportyor o'zining veksellariga aval yoki kafolat olishi zarur. Forfeytirlashtirishda veksellarni sotib olish butun kredit davomida bo'lak foizlarni (diskontlarni) ayirib tashlash orqali amalga oshiriladi. Eksportyor, shunday qilib, savdo bitimi bo'yicha o'zining kredit operatsiyalarini amalda naqd pul bilan hisob-kitob operatsiyasiga aylantiradi, ya'ni eksportyor pul mablag'larini – mahsulotni yetkazib berishi bilanoq oladi. Bunday holatda, u faqat tovarlarni o'z vaqtida yetkazib berish, uning sifati hamda majburiyatlar bo'yicha hujjatlarni to'g'ri rasmiylashtirish uchun javob beradi. Bu holat forfeyterlashtirishni eksportyor uchun eng qulay xizmat turi va nisbatan tijorat qayta moliyalashtirishlarining unga qimmat bo'lmagan hamda butun operatsiya davomida olinadigan, belgilangan foiz stavkalarining mavjudligi muqobil zamonaviy shakli ekanligini ko'rsatadi. Forfeytinglashtirish tijorat kreditlarini qayta moliyalashtirish uslubi sifatida eksportyor uchun quyidagi qulayliklarni yaratadi:

- ehtimol tutilgan majburiyatlarning balans nisbatini soddalashtirish;

- likvidlilik holatini yaxshilash va tavakkalchilikni kamaytirish;

- qisman davlat yoki xususiy sug'urta bilan bog'liq va sug'urtalangan oldingi talablarni taqdim etishda paydo bo'lishi mumkin bo'lgan likvidlilik bilan bog'liq yo'qotishlarni kamaytirish;

- foiz stavkalarining o'zgarishi, valyuta kurslarini va qarzlarning moliyaviy holatining o'zgarishi bilan bog'liq tavakkalchiliklarning mavjud emasligi. Kredit tashkilotlarining faoliyati bilan veksell va boshqa to'lov hujjatlari bo'yicha pul mablag'larini undirib olish bilan bog'liq tavakkalchilik va xarajatlarning yo'qligi.

Forfeytinglashtirish jarayonida bank – forfeyterlarda bir qator risklar yuzaga keladiki, bularni ular regress huquqisiz o'z zimmlariga oladi. Ilgari ta'kidlanganidek, forfeytingning asosiy shartlaridan biri bank kafolati yoki avaldir. Kafolatchi sifatida, odatda, xalqaro bozorda faoliyat ko'rsatuvchi importyor mamlakatning prezidenti

bo'lgan va importyorning to'lov qobiliyatini tasdiqlaydigan bank bo'lishi kerak. Kafolat nafaqat forfeyterning tavakkalchiligini kamaytirish uchun zarur, balki ssuda qog'ozlarining ikkilamchi bozorida majburiyatlarni qayta hisobga olish uchun ham zarurdir. Kafolat va avallar mohiyatan sodda: ikkalasi ham qarzdor to'lovni to'lay olmay qolsa, tegishli sanada qandaydir summani to'lashni va'da qiladi. "Byurtshaft" majburiyatlarini ta'minot sifatida ishlatish biroz murakkabdir. Kafolatni berish vaqtida va'da bitimga tegishli barcha shartlar ifodalangan, kafolatchi tomonidan tasdiqlangan mustaqil hujjat shakliga aylanadi. Shunga alohida e'tiborni berish zarurki, kafolatda nafaqat to'liq summa, balki foizlarning har bir muddati va bu sanaga to'g'ri keladigan qoplash summasini ko'rsatishi zarur, chunki aynan shu ma'lumotlar asosida diskontlashtirish bilan bog'liq sarf-xarajatlar hisoblanadi. Kafolat asosiy bitimdan ozod bo'lishi zarur, chunki amaliyotda importyorning iqtisodiy holatini taxmin qilib kafolatlar

58-jadval

Faktoringning forfeytingdan farqli jihatlari

Faktoring	Forfeyting
<p>1. Operatsiyalar obyekti: schyot-faktura, talabnoma</p> <p>2. Muddati: o'rta va qisqa muddatli kreditlash - 180 kun atrofida</p> <p>3. Kredit miqdori: faktor imkoniyatiga qarab kredit miqdori chegaralangan</p> <p>4. Pul to'lash: faktor 70-90% pulni oldindan to'langanidan so'ng qolgan qismini (10-30%) pul tushganidan keyin komission xarajatlari va foizlarni ajratib to'lab beradi</p>	<p>1. Operatsiyalar obyekti: oddiy va o'tkazma vekssellar</p> <p>2. Muddati: o'rta va uzoq muddatli kreditlash 180 kundan 10 yilgacha</p> <p>3. Kredit miqdori: kredit miqdori chegaralanmagan</p> <p>4. Pul to'lash: forfeyter barcha pullar minus diskontini darhol to'laydi</p>

<p>5. Faktor yoki regress huquqi bilan yoki regress huquqli faktoring shartnomasi turi tuzilganiga qarab: iqtisodiy yoki siyosiy risklarni o'z ichiga oladi</p> <p>6. Faktor tomonidan faktoring aktivlarini qayta sotish kelishib olinmagan</p> <p>7. Qo'shimcha xizmatlar: faktoring kompaniyasi reklama, buxgalteriya hisobi, informatsiya, sug'urta va boshqa xizmatlarni qo'shimcha tarzda mijozga taklif qilishi mumkin</p> <p>8. Uchinchi shaxsdan kafolat: faktor uchinchi shaxsdan kafolat (kafillik talab qilmaydi)</p>	<p>5. Forfeyter barcha iqtisodiy va siyosiy risklarni o'z bo'yniga oladi.</p> <p>6. Forfeyter bilan forfeyting aktivlarni ikkilamchi bozorda sotish va sotib olish kelishib olingan</p> <p>7. Qo'shimcha xizmatlar: forfeyter hech qanaqa qo'shimcha xizmatlar ko'rsatishni taklif qilmaydi</p> <p>8. Uchinchi shaxsdan kafolat: forfeyter uchinchi shaxsdan variant talab qiladi</p>
---	---

- Forfeyter kafolatlar kafolat beruvchi bankning sof chaqirilmaydigan va shartsiz majburiyatlari bo'lishiga erishishi va eksportyor aylanmasiz hujjatlarga ko'proq ishonishi zarur.

Hozirgi kunda faktoring va forfeyting operatsiyalarini farqlash juda muhim. Forfeyting operatsiyalari faktoring operatsiyalarining bir turi hisoblansada, quyidagi o'ziga xos tomonlari mavjud:

- ikkala metod ham hozirgi kunda yaxshi bo'lib hisoblanadi, har birining o'z qulayliklari bor;

- faktoring operatsiyalari kichik va o'rta korxonalar uchun juda qulay. Kichik va o'rta korxonalar debitorlik qarzlarni tez olishda va kredit jalb qilishda qiynalishadi. Lekin faktoringning buxgalteriya hisobi, marketing, informatsiya, reklama va sug'urta xizmatlarini taklif qilishi kichik va o'rta korxonalarining e'tiborini faqat ishlab chiqarishga qaratishga olib keladi. Shuning natijasida kengaytirilgan takror ishlab chiqarish rivojlanadi. Forfeyting esa yirik korxonalar uchun ko'proq

qulay hisoblanadi. Chunki yirik korxonalar uzoq muddatli va ko'p mablag'ga muhtoj bo'ladilar

Opsion, fyuchers, svop

Hozirgi vaqtda xalqaro moliya bozorlarida spekulativ o'yinlar: tovar narxlari, valyuta va qimmatbaho qog'oz kurslari, foiz stavkalari, risklarning xedjirlash asosi bo'lmish moliya instrumentlari keng qo'llanilmoqda. Ular qog'ozlarning hosilasi sifatida qatnashadi.

Forvard opsiioni – opsiion sotuvchi kontragent va o'zgaras narx asosida ma'lum valyutani xarid qilish huquqini (majburiyatini emas) kirituvchi xaridor o'rtasidagi shartnoma hisoblanadi. Shuningdek, ushbu shartnoma xaridori ma'lum valyuta summasini sotish huquqini ham kiritadi. Shu asnod, opsiion xususiyati shundaki, xaridor mustaqil ravishda qaror qabul qilish huquqini qo'lga kiritadi. Bunda huquqqa egalik qilish uchun opsiion xaridori sotuvchiga mukofot – komission pullarini to'laydi. Operatsiya turiga ko'ra opsiionlarni sotishga «put» («put») va xarid qilishga “koll” (“call”) turlarini ajratishadi; amalga oshirish prinsiplariga ko'ra Amerika yoki Yevropa opsiioniga ajratiladi³⁶.

Quyidagi tayanch so'zlarga ta'rif bering

Trast	Forfeyting
Meros trastlari	Forfeyting turlari
Trast agentliklari	Forfeyting
Trast bo'limi	operatsiyasi
Trast daromadlari	Kafillik operatsiyalari
	Trast shakli
	Trast xizmatlari

³⁶The Business of Banking. American Bankers Association. Washington, D.C.2014.

Henny van Greuning, Sonia Brajovich Bratanovich. The Analysis of banking risks. THE WOLD BANK Washington, D.C.

William Gould, Michael Higgins: Banking: Strategic leadership. United States Agency for international Devolopment (USAID) 2012. 23-46 p.

Philip Kotler. Marketing Essentials. Prentice- Hall, Inc., 2010. 525-529 p.

O‘z bilimini tekshirish uchun savollar

1. Faktoring operatsiyalarini amalga oshirish tartibi.
2. Kimlarga nisbatan faktoring qo‘llash mumkin emas.
3. Faktoring shartnomasini tuzish va uning elementlari.
4. Faktoring xizmatlarini taqdim etish shartlari.
5. Tijorat banklari tomonidan faktoring operatsiyalarini o‘tkazish.
6. Faktoring operatsiyalarining kamchiliklari.
7. Tijorat banklarining trast operatsiyalari deganda nimani tushunasiz?
8. Trast operatsiyalarning qanday obyektlari mavjud?
9. Bank tarst operatsiyalarining qanday turlarini bilasiz?
10. Tijorat banklarining forfeyting operatsiyalari qanday tashkil etiladi?
11. Forfeytingning faktoringdan farqli tomonlarini sanang?
12. Forfeyting va trast operatsiyalarining bank faoliyati uchun qanday ahamiyati bor?

XVI BOB. TIJORAT BANKLARINING LIZING OPERATSIYALARI

1-§. Lizing operatsiyalari va uning asosiy elementlari

Tijorat banklari mijozlarga ma'lum komission to'lov, haq evaziga turli xizmatlar ko'rsatish orqali o'z daromadlarini oshirish imkoniyatiga ega. Shu bois bank xizmatlarining turi va hajmining oshishi bank foydasini oshirishning manbai hisoblanadi. Bank xizmatlarining shunday turlaridan biri bu lizing bo'yicha xizmatlar hisoblanadi. Tijorat banklarining lizing operatsiyalarida banklar mashina, asbob-uskuna, transport va ishlab chiqarishga xizmat qiluvchi boshqa asosiy vositalarni sotib olishni moliyalashtiradi va lizing shartnomasi asosida ularni uzoq muddatga foydalanishga beradi. Boshqacha qilib aytganda, bank korxonaga yuqoridagi asosiy vositalarni sotib olishga kredit berish o'rniga o'zi ushbu vositalarni sotib oladi va o'zida mulk huquqini saqlab qolgan holda ularni ijaraga beradi. Bu holda bank kredit foizini emas, balki ijara yoki lizing to'lovini oladi.

“Lizing” inglizcha (leasing, ya'ni to lease – ijaraga berish) so'zdan olingan bo'lib, “ijara” yoki “ijaraga bermoq” ma'nosini bildiradi va moliyaviy xizmat – kredit turi hisoblanib, xo'jalik subyektlari va jismoniy shaxslar tomonidan asosiy vositalar, asbob-uskunalar, jihozlar, transport vositalari va boshqa asosiy fondlarni ijaraga berish va sotib olish bo'yicha operatsiyalar hisoblanadi. Lizing – ijaraning kreditga yaqinlashgan o'ziga xos ko'rinishidir. Iqtisodiy mohiyati bo'yicha lizing oddiy ijara tushunchasiga nisbatan keng tushunchadagi kategoriya hisoblanadi.

Aslida lizing bir vaqtning o'zida amalga oshiriladigan 3 operatsiya: ijara, kreditlash va korxonani texnik materiallar bilan ta'minlashning yagona kompleksidir. Dastlabki lizing tarqalishi 1852-yilda AQShdagi «Yunayted staytes lizing korporeyshin» birinchi lizing jamiyati tashkil qilinishi bilan bog'liq. O'zbekistonda lizing munosabatlari O'zbekiston Respublikasining “Lizing to'g'risida”gi qonuni bilan tartibga solinadi.

Mazkur qonunning 2-moddasiga asosan lizing moliyaviy ijaraning alohida turi bo‘lib, unda bir taraf (lizing beruvchi) ikkinchi tarafning (lizing oluvchining) topshirig‘iga binoan uchinchi tarafdan (sotuvchidan) lizing shartnomasida shartlashilgan mol-mulkni (lizing obyektini) mulk qilib oladi va uni lizing oluvchiga shu shartnomada belgilangan shartlarda haq evaziga egalik qilish va foydalanish uchun o‘n ikki oydan ortiq muddatga beradi. Lizing munosabatlarini o‘rnatishda lizing shartnomasi quyidagi talablardan biriga javob berishi kerak:

lizing shartnomasining muddati tugagach, lizing obyektini lizing oluvchining mulki bo‘lib o‘tsa;

lizing shartnomasining muddati lizing obyektini xizmat muddatining sakson foizidan ortiq bo‘lsa yoki lizing obyektining lizing shartnomasi tugaganidan keyingi qoldiq qiymati, uning boshlang‘ich qiymatining yigirma foizidan kam bo‘lsa;

lizing shartnomasining muddati tugagach, lizing oluvchi lizing obyektini uning bozor qiymatidan past narx evaziga to‘lab sotib olish huquqiga ega bo‘lsa, bunda ana shu huquqni amalga oshirish kunidagi lizing obyektini qiymati asos bo‘ladi;

lizing shartnomasi davri uchun lizing to‘lovlarining joriy diskontlangan (hisobga olingan) qiymati lizing obyektining lizingga topshirish paytidagi joriy qiymatining to‘qson foizidan ortiq bo‘lsa.

Lizing uch taraflama (sotuvchi – lizing beruvchi – lizing oluvchi) yoki ikki taraflama (lizing beruvchi – lizing oluvchi) lizing shartnomasi bo‘yicha amalga oshiriladi. Tadbirkorlik faoliyati uchun foydalaniladigan, iste‘mol qilinmaydigan har qanday ashyolar, shu jumladan, korxonalar, mulkiy komplekslar, binolar, inshootlar, uskunalar, transport vositalari hamda boshqa ko‘char va ko‘chmas mulk **lizing obyektlari** bo‘lishi mumkin.

Lizing beruvchi, lizing oluvchi va sotuvchi **lizing subyektlari** hisoblanadi.

Lizing shartnomasi bo'yicha lizing oluvchiga kelgusida topshirish maqsadida lizing obyektini mulk qilib oluvchi shaxs **lizing beruvchi** deb e'tirof etiladi.

Egalik qilish va foydalanish uchun lizing shartnomasi bo'yicha lizing obyektini olayotgan shaxs lizing oluvchi deb e'tirof etiladi. Lizing beruvchi lizing obyektini kimdan olayotgan bo'lsa, shu shaxs sotuvchi deb e'tirof etiladi.

Lizing faoliyati investitsiya faoliyat turi bo'lib, amalda lizing beruvchi o'z mablag'lari va (yoki) jalb etilgan mablag'lar hisobidan lizing obyektini sotib oladi va uni lizing shartnomasi asosida ma'lum shartlar bo'yicha lizing oluvchiga foydalanishga beradi. Lizing uning uchta subyekti ishtirok etadigan to'g'ridan-to'g'ri shaklda ham, lizing oluvchi va sotuvchi bo'lib bir shaxsning o'zi ishtirok etadigan qaytariladigan shaklda ham amalga oshirilishi mumkin. Lizing munosabatlari lizing shartnomasi asosida amalga oshiriladi. Lizing shartnomasida bank (lizinga beruvchi), ijaraga oluvchi korxonalar (lizingga oluvchi) va asbob-uskunalarini yetkazib beruvchi (ishlab chiqaruvchi korxonalar) ishtirok qiladi. Lizing shartnomasi yozma shaklda tuziladi va unda quyidagi muhim shartlar bayon etiladi:

- lizing obyektining miqdori, sifati, ro'yxati, kontrakt qiymati va boshqa ko'rsatkichlari va shartnomaning umumiy pul summasi;

- taraflarning lizing obyektini olish va berish bilan bog'liq majburiyatlari;

- lizing obyektini berish tartibi, shu jumladan, lizing obyektini yetkazib berish, montaj qilish va foydalanishga topshirish tartibi;

- lizing to'lovlarini to'lash shartlari, miqdorlari, muddatlari va tartibi;

- lizing obyektidan foydalanish, unga qarash, uni saqlab turish va ta'mirlash yuzasidan taraflarning majburiyatlari;

- shartnomaning amal qilish muddati;

- sotuvchi va lizing obyektini tanlash uchun mas'ul tarafning ko'rsatilishi;

- lizing obyektini sug'urta qilish;

- fors-major holatlar;
- lizing beruvchi qo‘shimcha xizmatlar ko‘rsatishi, bunday xizmatlarsiz lizing obyektidan foydalanib bo‘lmasa;
- lizing subyektlari tomonidan lizing shartnomasi shartlariga rioya etilishini nazorat qilish tartibi va boshqa shartlar ham kiritilishi mumkin.

Lizing beruvchi va sotuvchi o‘rtasida ikki taraflama lizing shartnomasi tuzilayotganida, qo‘shimcha ravishda, lizing obyektining oldi-sotdi shartnomasi tuziladi. Lizing oluvchi, lizingni beruvchi va lizingni sotuvchi o‘rtasida tuzilgan shartnoma asosida bevosita mulk sotuvchiga mulkning sifati, butligi va uni yetkazib berish muddati haqida hamda sotuvchi tomonidan tegishli shartnomani bajarishdagi kamchiliklari uchun talablar qo‘yish huquqiga egadir. Lizing bitimining subyekti shartnomadagi tomonlar bo‘lib, ular lizing tizimida bevosita qatnashadilar. Shu bilan birga, ularni bevosita va bilvosita qatnashuvchilarga ajratish mumkin. Lizing bitimida bevosita qatnashuvchilar:

lizing firmalar va kompaniya (lizingga beruvchi va ijaraga beruvchi);

ishlab chiqarish (sanoat va qishloq xo‘jaligi, savdo-sotiq va transport korxonalarini va aholi ijaraga oluvchi yoki lizingga oluvchilar);

Bitimdagi obyektini yetkazib beruvchilar (ishlab chiqarish, sanoat va tijorat kompaniyasi) kiradi.

Lizing bitimida bilvosita qatnashuvchilar:

- tijorat va investitsiya banklari (lizingga beruvchilarni kreditlash va bitimlarning kafolatlari bo‘lib xizmat qiladi);
- sug‘urta kompaniyalari;
- broker, vositachilik firmalari bo‘lishi mumkin.

Lizing firmalari, kompaniyalari faoliyat xarakteriga ko‘ra universal va tor ixtisoslashgan bo‘lishi mumkin.

Tor ixtisoslashgan kompaniyalar, odatda, bir turdagi tovarlar (yengil avtomashinalar va konteynerlar) yoki standart turdagi tovarlar guruhi (qurilish uskunalari, tekstil korxonalarini uchun uskunalari) bilan ishlaydilar.

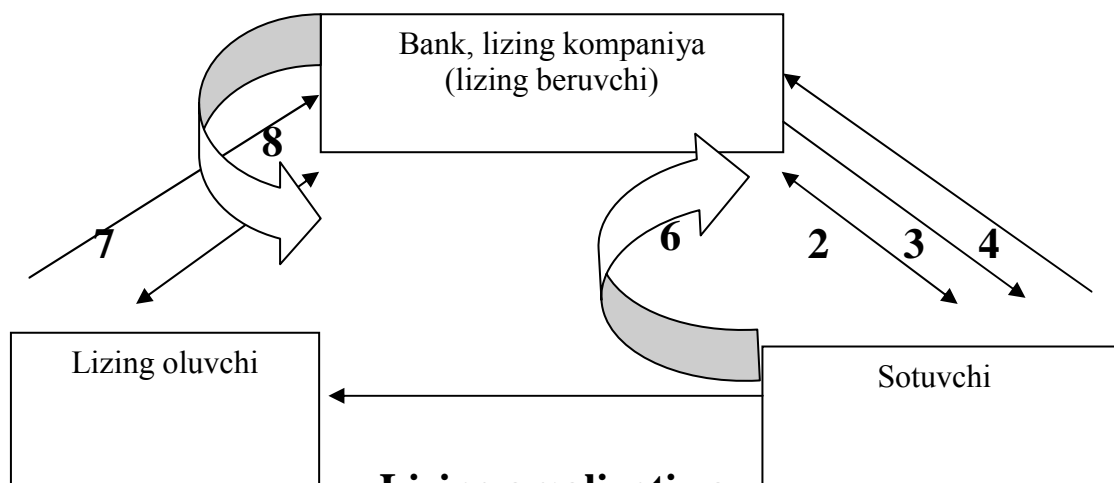
Universal lizing kompaniyalari har xil turdagi mashina, asbob-uskunalarni ijaraga beradilar.

Lizing firmalari, kam hollarda, mustaqil faoliyat olib boradilar. Ular, ko'p hollarda, lizing kompaniyalari yoki banklar tomonidan boshqariladi.

Banklarning lizing bozorida muhim rol o'ynashining o'ziga xos quyidagi bir qancha sabablari bor:

* birinchidan: lizing biznesning barcha turlarida juda zarur vosita ekanligi va banklar esa katta pul resurslariga ega bo'lib, xo'jalik subyektlarining lizingga bo'lgan ehtiyojini qondira olishi;

* ikkinchidan: lizing xizmatlarini o'zining iqtisodiy xarakteriga ko'ra kreditlash jarayoniga o'xshash va unga o'ziga xos muqobil ekanligi bilan izohlanadi. Moliyaviy bozordagi raqobat banklarni bu operatsiyalarni faollik bilan kengaytirishga undaydi. Bu esa banklarni lizing operatsiyalarni amalga oshiruvchi kompaniyalar qatorida faoliyat ko'rsatishga olib keladi. Shu bilan birga, banklar mustaqil lizing kompaniyalariga kredit berish orqali ular faoliyatini nazorat qila oladilar. Lizing munosabatlarini, yanada aniqroq, quyida ko'rib chiqamiz. Lizing kompaniyasi (lizing beruvchi) xo'jalik subyekti yoki ishlab chiqaruvchi (lizing oluvchi)ning buyurtmasiga asosan o'z mablag'lari yoki jalb qilingan mablag'lar hisobidan mulk (lizing obyektini)ni o'z xususiy mulki sifatida ishlab chiqaruvchi (sotuvchi)dan xarid qilib oladi. Sotib olingan mulk lizing beruvchi va lizing oluvchi o'rtasida tuzilgan lizing shartnomasiga asosan, lizing oluvchiga keyinchalik sotib olinishi sharti bilan ijaraga beriladi. Lizing oluvchi lizingga olingan mulkdan o'z faoliyatida foydalanib daromad oladi va olingan daromad hisobidan o'rnatilgan grafik bo'yicha lizing beruvchidan qarzini uzib boradi. Lizing shartnomasining muddati tugagach lizing to'lovlari to'liq to'lab berilgan bo'lsa, lizingga olingan mulk lizing oluvchining mulkiga aylanadi. Lizing jarayonlarini quyidagi sxemada ko'rishimiz mumkin.

20-rasm. **Lizing amaliyoti va uning bosqichlari**

Bu yerda:

1. Lizing beruvchi va lizing oluvchi o'rtasida lizing shartnoma tuziladi.

2. Lizing beruvchi va mulkning sotuvchisi o'rtasida lizing obyektini xarid qilish bo'yicha shartnoma tuziladi.

3. Lizing beruvchi tomonidan lizing obyektining to'liq narxi to'lanadi.

4.5. Mulk lizing beruvchi yoki lizing oluvchiga yetkazib beriladi.

6. Mulkka egalik huquqining sotuvchidan lizing beruvchiga o'tishi.

7. Lizing to'lovlarining to'lanishi.

8. Lizing to'lovlarining barchasi to'langandan keyin mulkka egalik huquqining lizing beruvchidan lizing oluvchiga o'tishi.

Lizing muddati deganda, lizing shartnomasining muddati tushuniladi. Lizing uzoq muddatli ijaraning o'ziga xos shakli bo'lganligi bois lizing shartnomasining muddatini aniqlashda lizing beruvchi va lizing oluvchi quyidagi holatlarni hisobga oladi:

Uskunaning ishlash muddati – bu uskunaning mexanik- iqtisodiy ma'lumotlari bo'yicha aniqlanadi. Lizing shartnomasi muddati uskunaning, ijara beruvchining shartlarini hisobga olgan holda o'rnatiladi.

Uskunaning amortizatsiya muddati. Bu hukumat organlari tomonidan belgilanadi. Moliyaviy lizingda shartnoma muddati, odatda, amortizatsiya muddati bilan mos keladi.

Inflyatsiya jarayonlarining dinamikasi. Lizingga beruvchi tez o‘tuvchi inflyatsiya sharoitida o‘zgarmas ijara to‘lov ostida uzoq muddatga shartnoma tuzishi foydali emas yoki narxlarning tushish tendensiyasiga ega bo‘lgan davrda lizing beruvchi shartnomani uzoq muddatga tuzishga harakat qiladi.

Ssuda-kapital bozorining konyunkturasi va uning rivojlanish tendensiyasi. Lizing kompaniyalari bank kreditlarini keng ko‘lamda ishlatadilar. Bank uzoq muddatli kreditlarining foizi lizing shartnomasida o‘rnatiladigan foizlarga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

Lizing qiymati. Lizing operatsiyalari qiyin jarayon bo‘lib, bu lizing to‘lovlarining qiymatini aniqlashni ko‘zda tutadi. Qisqa va o‘rta muddatli lizingda lizing to‘lovlarining summasi ijaraga olinadigan tovarlar bozorining konyunkturasi orqali aniqlanadi.

Uzoq muddatli lizingda lizing to‘lovlari shartnoma obyektining qiymati va lizing shartnomasining davom etish muddatiga asoslangan hisob-kitoblar orqali aniqlanadi. Ijara to‘lovining tarkibiga quyidagi asosiy elementlar kiradi:

- amortizatsiya;
- shartnomani amalga oshirishda ijaraga beruvchi tomonidan jalb etiladigan resurslar uchun to‘lovlar;
- ijaraga beruvchining ko‘rsatadigan xizmatlari uchun olgan daromadini o‘z ichiga olgan lizing marjasi (1-3%);
- risk miqdori, ya’ni ijaraga beruvchi o‘ziga olgan turli xildagi risklarning miqdori.

Lizing kreditning bir turi bo‘lishi bilan birga, uning kreditdan qator farqli jihatlari mavjud. Avvalo, lizing va kredit munosabatlari o‘zining subyekti va objekti bo‘yicha quyidagicha farq qiladi:

1. Kredit munosabatlarining ishtirokchilari – subyektlari kredit beruvchi (kreditor) va kredit oluvchi (qarzdor) ishtirok etsa, lizingda yuqorida ta’kidlaganimizdek, sotuvchi, lizing beruvchi va lizing oluvchi ishtirok etadi.

2. Kredit munosabatlarining obykti, asosiy vositasi pul mablag‘lari hisoblansa, lizingning obykti – asosiy vosita, texnika-texnologiyalar va boshqalar hisoblanadi.

3. Obyektga egalik huquqi bo‘yicha – kreditga sotib olingan mulkka egalik qilish, foydalanish va tasarruf qilish huquqi kredit oluvchiga tegishli, lizingda esa lizing qiymati to‘liq to‘lanmaguncha mulk egaligi lizing beruvchi ixtiyorida bo‘ladi, bu davrda lizing oluvchi faqatgina ushbu obyektidan foydalanish huquqiga ega.

4. Garov ta‘minoti bo‘yicha – kredit bo‘yicha ta‘minotning qiymati bank tomonidan belgilanadi (odatda kredit qiymatining 125%i hisobida), lizingda esa garov ta‘minotining qiymatini har bir lizing kompaniyasi mustaqil ravishda o‘rnatishi mumkin.

5. Muddati bo‘yicha – kredit qisqa va uzoq muddatlarga beriladi, lizing esa asosan uzoq muddatlarga beriladi.

6. Lizing obykti narxi lizing beruvchi tomonidan to‘liq qoplanadi, kredit oluvchi esa kredit munosabatiga kirishishi uchun o‘z mablag‘lariga ega bo‘lishi lozim.

7. Kreditda foizlarning to‘lanishi har oyda ma‘lum bir belgilangan stavkada amalga oshiriladi. Lizingda har oy yoki har chorakda amalga oshiriladi. Lizing to‘lovlari lizing oluvchining daromadiga qarab bir-biridan farq qilishi mumkin.

2-§. Lizingning turlari

Lizingning turli shakllari mavjud. Qo‘llanilish ko‘lami, mintaqasi bo‘yicha lizing ichki va xalqaro bo‘lishi mumkin. Ichki lizingda lizing beruvchi, lizingni oluvchi va sotuvchi O‘zbekiston Respublikasining rezidentlari hisoblanadilar.

Muddati bo‘yicha lizinglar quyidagilarga bo‘linadi:

uzoq muddatli (3 yilgacha) – haqiqiy lizing;

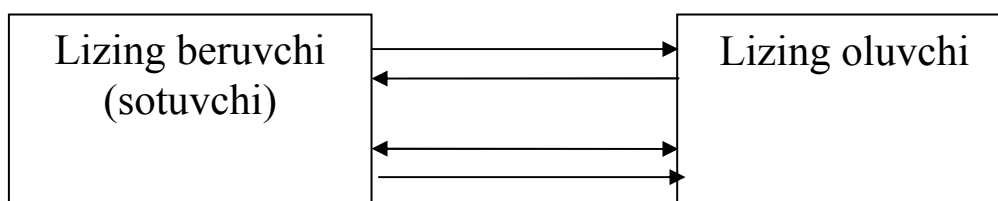
o‘rta muddatli (1,5 yildan 3 yilgacha) – xayring;

qisqa muddatli (1 yilgacha) – renting.

Turi bo'yicha lizing moliyaviy va operativ (tezkor) lizingga bo'linadi.

Lizingda qatnashuvchi tomonlarning ishtirokiga qarab lizingning ikki tomonlama yoki ko'p tomonlama turlari mavjud. Bu turlar bizning mamlakatimiz amaliyotida ko'p qo'llaniladi.

Ikki tomonlama (to'g'ridan-to'g'ri) lizing, bunda mulk sotuvchisining o'zi lizing beruvchi bo'lib, ikkinchi tomondan lizing oluvchi ishtirok etadi

27-rasm. **Ikki tomonlama lizing**

1. Lizing beruvchi va lizing oluvchi o'rtasida shartoma tuzilishi.
2. Lizing beruvchi tomonidan mulk lizing oluvchiga yetkazib beriladi.
3. Lizing to'lovlarining to'lanishi.
4. Lizing to'lovlari to'lab bo'linganidan keyin mulkka egalik huquqining lizing beruvchidan lizing oluvchiga o'tkazilishi.

Lizingga beriladigan mulkka xizmat ko'rsatish hajmiga ko'ra:

Sof lizing, bunda mulkka xizmat ko'rsatish bo'yicha barcha xarajatlarni lizing oluvchi o'z zimmasiga oladi. Bu holda uskunalarga xizmat ko'rsatish xarajatlari lizing to'lovlariga kirmaydi.

Xizmatli lizing – bunda barcha mulkka xizmat ko'rsatish (o'rnatish, texnik xizmat ko'rsatish, ta'mirlash v.b.) ishlarini lizing beruvchi o'z zimmasiga oladi. Lizing oluvchining xohishiga ko'ra lizing beruvchi o'z zimmasiga malakali mutaxassisni tayyorlash, marketing va tayyor mahsulotni reklama qilish, xomashyoni yetkazib berish kabi majburiyatlarni olishi ham mumkin. Ushbu ko'rsatib o'tilgan to'lovlarning barchasi lizing to'lovlariga kiritiladi.

Mulkdan foydalanish muddati va u bilan bog'liq amortizatsiya shartlariga ko'ra quyidagilar farqlanadi:

- xarajati to‘liq qoplanadigan lizing (mulk to‘liq amortizatsiya qilinadi), bunda shartnoma muddati mulkning normativ xizmat qilish muddatiga teng bo‘ladi;

- xarajati noto‘liq qoplanadigan lizing (mulk noto‘liq amortizatsiya qilinadi), bunda shartnoma muddati mulkning normativ xizmat qilish muddatidan kamroq bo‘ladi.

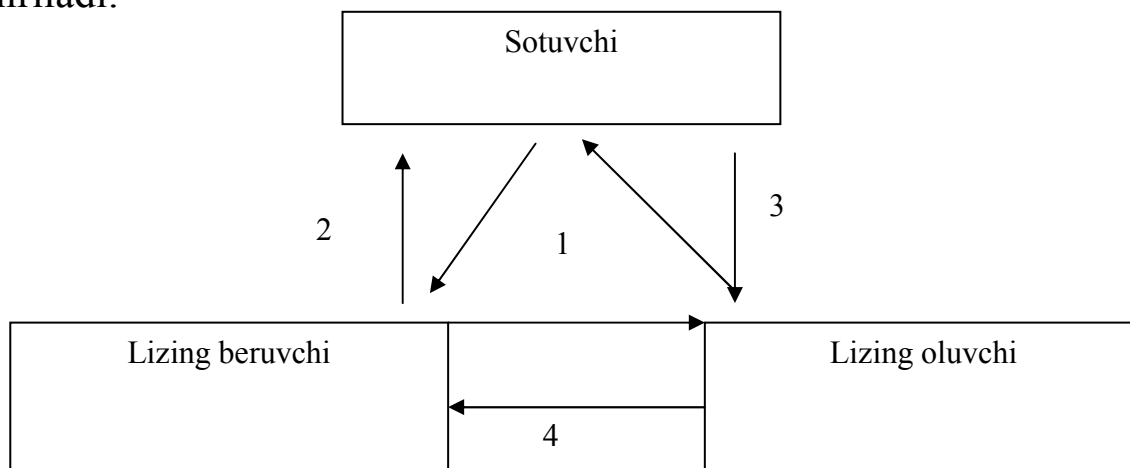
Moliyaviy lizingda lizingga beruvchi lizing oluvchining ko‘rsatmasiga binoan ko‘rsatilgan mulkni aniq sotuvchidan olib, mulkni unga lizing predmeti sifatida belgilangan to‘lov asosida, belgilangan muddatga va belgilangan shartlar asosida vaqtinchalik egalik qilish va foydalanishga berishlilik tushuniladi.

Bunda lizing muddatining davomiyligi lizing predmetining umumiy amortizatsiyasi muddatiga teng yoki undan oshib ketishi mumkin.

Lizing shartnomasining amal qilish muddati tugashi bilan lizing predmeti lizing oluvchining ixtiyoriga o‘tadi. Moliyaviy lizing to‘g‘ri va qaytadigan bo‘ladi. To‘g‘ri lizing lizing oluvchi ega bo‘lgan texnik imkoniyatini qayta jihozlashda qo‘llaniladi.

Lizing beruvchi bu kelishuv bo‘yicha 100% miqdorda olinadigan mulkni moliyalashtiradi.

To‘g‘ri moliyaviy lizing quyidagi sxema bo‘yicha amalga oshiriladi:

28-rasm. To‘g‘ri moliyaviy lizingni tashkil qilish bosqichlari

1-lizing kompaniyasi yoki bank, lizing oluvchi va sotuvchi bilan birgalikda uch tomonlama lizing shartnomasini tuzadi.

2-lizing beruvchi sotuvchiga asosiy vositalar qiymatini to‘la to‘lab beradi.

3-lizing oluvchiga asosiy vositalarini yetkazib berish.

4-lizing oluvchi lizing beruvchiga ijara to‘lovlarini to‘lab beradi.

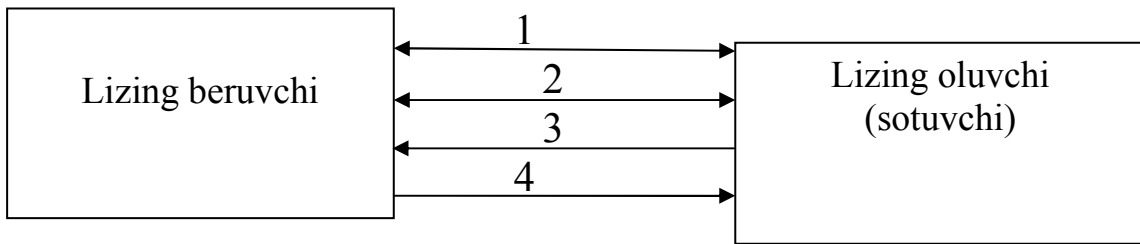
Lizing kelishuvining mexanizmi quyidagicha: xo‘jalik subyektiga asosiy vosita (belgilangan mulk) zarur. U sotuvchini (ishlab chiqaruvchi zavodni) topadi va lizing firmasiga asosiy vositaning qiymati, texnik ko‘rsatkichlari va ishlatish usullari haqidagi ma’lumotni beradi.

Lizing kompaniyasi sotuvchiga asosiy vositalarining qiymatini to‘lab beradi va uni lizingning oxirgi muddatida sotib olish huquqi bilan xo‘jalik subyektiga ijaraga berish to‘g‘risidagi shartnomani tuzadi. Bir vaqtning o‘zida lizing firmasi sotuvchi bilan asosiy vositalarni sotib olish to‘g‘risida shartnomani ham tuzadi.

Asosiy vositalar xo‘jalik subyektiga bevosita sotuvchi tomonidan kelib tushadi.

Lizing qabul qiluvchi lizing shartnomasiga asosan lizing firmasiga to‘lovlarni amalga oshiradi.

Qaytariluvchan lizing ikki tomonlama lizing kelishuvi yoki moliyaviy lizingning bir turi bo‘lib, unda lizing predmetini sotuvchi bir vaqtning o‘zida lizing qabul qiluvchi sifatida ham namoyon bo‘ladi. Qaytariluvchan lizingda, uskunalarga ega bo‘lgan, lekin ishlab chiqarish faoliyati uchun yetarli mablag‘i bo‘lmagan korxonaga o‘z mulkini lizing kompaniyasiga sotadi, u esa, o‘z navbatida, ushbu uskunalarni shu korxonaning o‘ziga lizingga beradi. Mohiyatan qaytariluvchan lizing operatsiyalari deyilganda, lizing qabul qiluvchining qo‘shimcha moliyaviy resurslarini o‘z asosiy fondlarini garovga qo‘yish yo‘li bilan jalb qilish tushuniladi. Bunga bir jihatdan kredit operatsiyalarining muqobili sifatida qarash mumkin. Lizing shartnomasiga ko‘ra, tegishli muddat o‘tgach, korxonaga o‘z uskunalarni sotib olib, unga egalik huquqini qaytarib oladi.

29-rasm. Qaytariluvchan lizingni amalga oshirish jarayonlari

1. Lizing obyektini sotib olish haqidagi shartnomaning tuzilishi.
2. Lizing beruvchi va lizing oluvchi o'rtasida lizing shartnomasining tuzilishi.
3. Lizing to'lovlarining to'lanishi.
4. Mulkka egalik huquqining lizing beruvchidan lizing oluvchiga o'tishi (lizing to'lovlari to'liq amalga oshirilgandan keyin).

Agar lizing kompaniyasining lizing obyektini sotib olish uchun mablag'i yetarli bo'lmasa, bu holda tijorat bankini jalb etish orqali lizing oluvchi lizing obyektini sotib olishi mumkin.

Qaytariluvchan lizingning o'ziga xos jihati shundaki, lizing beruvchi lizing oluvchining mulkni olib shu vaqtning o'zida shu mulkni uning o'ziga lizingga beradi. Shunday qilib, korxonada qaytariluvchan lizingda moliyaviy mablag'larga ega bo'ladi, qaytarish kafolati bo'lib, esa lizing beruvchiga berilgan o'zining shaxsiy mulki hisoblanadi. Bank amaliyotida qaytariluvchan lizingning mohiyati shundaki, bank korxonadan asbob-uskunalarini sotib oladi va keyin unga bu asbob-uskunani lizingga beradi. Shunday qilib sotuvchi bir vaqtning o'zida lizing oluvchi hisoblanadi. Operativ lizing esa bu lizingning bir turi bo'lib, unda lizing beruvchi mulkni risk qilib sotib oladi va keyin uni lizing oluvchiga lizing predmeti sifatida belgilangan to'lov, belgilangan muddat va belgilangan shartlar asosida vaqtinchalik egalik qilish va foydalanishga beradi. Lizing muddati shartnoma asosida belgilanadi.

Lizing oluvchi operativ lizingni quyidagi 2 holatda tanlaydi:

- lizing obyektini vaqtinchalik kerak bo'lganda, masalan, bir martalik ishlarni bajarishga yoki individual loyihani amalga oshirish uchun;
- ijaraga berilayotgan mulk tez ma'naviy eskirishga uchraganda lizing oluvchi operativ lizingning muddati tugaganda, foydalanayotgan

texnika vositasidan yanada mukammalroq, foydaliroq mulk paydo bo'lganda qo'llashi mumkin.

Iqtisodiy mohiyatiga ko'ra, lizing to'g'ri investitsiyalarga kiradi, chunki lizing oluvchi lizing beruvchiga material va pul shaklida amalga oshirilgan investitsion xarajatlarni (chegirmalarni) va mukofotlarni to'lab berishi kerak. Investitsion xarajatlar va mukofotlar summasi lizing shartnomasining umumiy summasini tashkil etadi. Lizing to'lovlarining hajmi, shakli va davriyligi lizing shartnomasida belgilanadi. Shartnomada lizing to'lovlarini lizing predmeti ishlatilgan vaqtdan boshlab, 180 kundan oshmaydigan muddatga uzaytirilishi ko'zda tutilishi mumkin.

3-§. Lizing qiymati va uni hisoblash usullari

Lizing shartnomasining muhim qismi lizing to'lovlari tartibini o'rnatishi hisoblanadi. To'lovlar lizingga beruvchining xarajatlarini qoplashi va unga foyda keltirishi kerak. Shuning uchun lizing bo'yicha to'lovlar miqdori molk-mulk qiymatiga, ijaraga berilish vaqtiga, lizingning foiz stavkasiga, to'lov miqdori va ularni to'lashning grafigi va boshqa omillarga bog'liq bo'ladi.

To'lovlar butun shartnoma muddati davomida bir xil miqdorda yoki inflyatsiya sur'ati hisobiga ko'paytirilgan miqdorda to'lanishi mumkin.

Agar to'lovlar bir xil miqdorda to'lansa, ularni bir martalik miqdori murakkab foizlar formulasi bo'yicha hisoblanadi.

Lizing beruvchiga beriladigan mukofot tarkibiga lizing kelishuvini amalga oshirganlik xizmatlari uchun to'lov va lizing predmetini qo'lga kiritishga yoki qo'shimcha xizmatlarni bajarishga yo'naltirilgan shaxsiy mablag'lari uchun foizlar kiradi.

Lizing to'lovlarini hisoblashning 3 xil usuli bor:

- fiksatsiya qilingan to'lov summasi usuli;*
- avans usuli;*
- minimal to'lovlar usuli.*

Fiksatsiya qilingan to'lov summasi usuli

Agar lizing to'lovlari bir tekis amalga oshirilayotgan bo'lsa, to'lovlar summasi murakkab foiz formulasi asosida aniqlanadi:

$$T=KxR/[1-1/(1+R)].$$

Bunda:

T – lizing bo'yicha to'lovlar summasi, so'mda;

K – lizingga beriladigan asosiy vositalarning qiymati, so'mda;

R – to'lov vaqtiga foiz stavkasi.

Shuningdek, shartnomada belgilangan t – to'langan to'lovlar soni (birlikda) olinadi.

Misol:

lizingga beriladigan asosiy vositalarning qiymati 100 ming so'm. Lizing muddati – 8 yil. Foiz stavkasi (komission to'lovlarni hisobga olgan holda) – yillik 10%. Lizing bo'yicha to'lovlar bir tekis summada, yiliga 2 marta amalga oshiriladi.

To'lovlarni to'lash soni:

$$t=8x2=16.$$

Yarim yilga foiz stavkasi:

$$R=10/2=5\% \text{ yoki } 0,05.$$

To'lovlar summasi:

$$T=100x0,05/[1-1/(1+0,05)]=9,23 \text{ so'm.}$$

8 yil ichida lizing oluvchi lizing beruvchiga 147,7 ming so'm to'laydi. (16x9,23).

Avans usuli

Bunda lizingni qabul qiluvchi lizing shartnomasini tuzayotganda lizingni amalga oshiruvchiga avansni to'laydi. Avans summasi ayirib tashlangandan keyin lizing to'lovlarining qolgan qismlari (birinchi usulga o'xshagan) lizing shartnomasining amal qilish muddati davomida hisoblanadi va to'lab beriladi.

Minimal to'lovlar usuli

Bu usul bo'yicha lizing uchun to'lovlar quyidagi formula asosida bajariladi:

$$T=A+K+M+K^l+S$$

Bu yerda: T – lizing to'lovlarining umumiy summasi;

A – lizing mulki bo'yicha amortizatsiya chegirmalari;

K – lizingni amalga oshirgan tomonidan kredit resurslarini ishlatganligi uchun to'lovlar, so'mda;

M – lizing shartnomasi bo'yicha lizingni amalga oshiruvchi tomonidan taqdim etilgan mulk uchun komission mukofotlar, so'mda;

K^1 – shartnoma asosida lizingni amalga oshiruvchi tomonidan lizingni qabul qiluvchiga taqdim etiladigan qo'shimcha xizmatlar qiymati.

S – qo'shilgan qiymat solig'i (QQS), so'mda.

Misol:

lizingga beriladigan jihozning qiymati 400 ming so'm. Lizing muddati – 2 yil, amortizatsiya normasi – 15 %, kredit uchun foiz – 20 % yillik. Shartnoma bo'yicha kelishilgan stavkadagi lizing beruvchining komission mukofotlari – 4% (jihozlarning yillik qiymati bo'yicha) lizing beruvchi tomonidan lizing oluvchiga jihozlarni olib borib berish, montaj ishlari va xodimlarni o'qitish bo'yicha qo'shimcha 10 ming so'mlik xizmat ko'rsatadi. Jihozlarni realizatsiya qilishdan kelgan tushum uchun 20 % QQS stavkasi.

Yillik amortizatsiya chegirmalari summolari:

$$A = 15\% \times 400 = 60 \text{ ming so'm.}$$

Lizing beruvchi tomonidan kredit resurslaridan foydalanganligi uchun to'lov quyidagicha hisoblanadi:

Lizingning birinchi yili – yil boshiga jihozlarning qiymati 400 ming so'm va yil oxiriga 340 ming so'm (400-60).

Kredit resurslarining o'rtacha yillik qiymati:

$$(400 + 340) / 2 = 370 \text{ so'm.}$$

To'lov:

$$K = 20\% \times 370 = 74 \text{ ming so'm.}$$

Lizingning 2 yili. Kredit resurslarining o'rtacha yillik qiymati:

$$(340 + (340 - 60)) / 2 = 310 \text{ ming so'm.}$$

To'lov:

$$K = 20\% \times 310 = 62 \text{ ming so'm.}$$

Komission mukofotlarning yillik summasi:

$$M = 4\% \times 400 = 16 \text{ ming so'm.}$$

Qo‘shimcha xizmatlar uchun yillik to‘lov:

$$K=10/2=5 \text{ ming so‘m.}$$

Lizingning birinchi yili, yillik tushum (K+M+K):

$$74+16+5=95 \text{ ming so‘m.}$$

Lizingning 2 yili. Yillik tushum (K+M+K):

$$62+16+5=83 \text{ ming so‘m.}$$

$$QQS=20\% \times 83=16,6 \text{ ming so‘m.}$$

Lizing to‘lovining summasi (yig‘indisi) – lizingning birinchi yili:

$$T=60+74+16+5+19=174 \text{ ming so‘m.}$$

Lizingning 2 yili:

$$T=60+62+16+5+16,6=159,6 \text{ ming so‘m.}$$

Lizing shartnomasi intellektual mulkka egalik qilish huquqini qo‘lga kiritish (nou-xau, litsenzion huquq, tovar belgisi, markasi huquqi v.b.), montaj ishlarini amalga oshirishni, kafolat bergandan keyingi xizmat va ta‘mirlash ishlarini va boshqalarni o‘z ichiga olishi mumkin.

Lizing shartnomasi qatnashchilari kelishuv asosida lizing predmeti bo‘yicha tezlashtirilgan amortizatsiyani hisoblashni qo‘llashlari mumkin. Bunda bir tekisda amortizatsiyani hisoblash usuli bo‘yicha amortizatsion chegirmalar normasi 3 dan katta bo‘lmagan tezlashtirilgan koeffitsiyentga ko‘payadi³⁷.

4-§. Lizing operatsiyalari bilan bog‘liq risklar va ularni boshqarishning ahamiyati

Lizing operatsiyalari boshqa bank operatsiyalari kabi riskli operatsiya hisoblanadi. Lizing risklari turlari bo‘yicha ularni quyidagi turlarga ajratish mumkin.

Marketing riski – jami jihozlarni lizingga oluvchi topa olmaslik riski. U asosan operativ lizingga xos risk hisoblanadi. Bu riskning oldini

³⁷The Business of Banking. American Bankers Association. Washington, D.C.2014.

Henny van Greuning, Sonia Brajovich Bratanovich. The Analysis of banking risks. THE WOLD BANK Washington, D.C.

William Gould, Michael Higgins: Banking: Strategic leadership. United States Agency for international Development (USAID) 2012. 23-46 p.

Philip Kotler. Marketing Essentials. Prentice- Hall, Inc., 2010. 525-529 p.

olishda sug'urtalash usuli qo'llash, shartnoma uchun ommabop jihozlar va boshqa texnika turini ishlatish, lizing shartnomasining muddati tugagandan so'ng obyektning bozor konyunkturasini hisobga olgan holda mavjud obyektlarni sotish choralarini ko'rish lozim.

Baho riski – foydani yo'qotilish riski. Bu risk lizing shartnomasi muddatida lizing obyektining bahosi o'zgarishi, uning arzonlashuvi natijasida yuzaga keladi. Bunda lizing bo'yicha riskning minimal darajasi har bir lizing to'lovini amalga oshirishda (o'zgarmaydigan) belgilangan summada o'rnatish, lizing to'lovlarining summasini shartnoma tuzilayotgan paytda bitim obykti qiymatining bozor qiymatidan kelib chiqqan holda belgilash orqali riskdan himoyalanih mumkin.

Likvidlik riski – bunda moliyaviy yo'qotishlar vujudga kelishi mumkin. Bu moliyaviy yo'qotishlar lizingga beruvchining balans passivi bo'yicha majburiyatlarini qoplay olmasligi natijasida kelib chiqadi. Bu risk ssuda kapitali bozoridan jalb etilgan resurslar hisobiga to'lov muddati yetib kelmagan aktiv operatsiyalarni qayta moliyalashga qobiliyati yetmaganda vujudga keladi.

To'lay olmaslik riski – lizing oluvchi tomonidan lizing to'lovlari to'lay olmasligi. Bu riskni kamaytirish uchun ijaraga oluvchining moliyaviy holatini yaxshilab o'rganish, uchinchi shaxsdan kafolat olish, to'lay olmaslik riskini sug'urtalashi lozim.

Valyuta riski – bu valyuta kursining o'zgarishi natijasida pul mablag'larining yo'qotilishi;

Siyosiy va huquqiy risklar – bu o'zaro bog'liqdir. Bular xalqaro lizing operatsiyalarida yaqqol ko'rinadi.

Siyosiy risk – bu mamlakatda siyosiy ahvolning o'zgarishi, ish tashlash, davlat iqtisodiy siyosatining o'zgarishi moliyaviy yo'qotish xavfini keltirib chiqaradi.

Huquqiy risk – bu qonunlar va boshqa huquqiy me'yoriy aktlarning o'zgarishi bilan bog'liq bo'lgan yo'qotishlar.

Lizing jarayonlari va shartnomasi bilan bog'liq risklarni boshqarish bank va xo'jalik subyektlari faoliyatining samaradorligini

o'shirishga zamin yaratadi. Bu borada lizing shartnomasi shartlariga rioya qilish muhim ahamiyatga ega.

Lizingga oluvchi o'zining grafigiga muvofiq, lizing to'lovi majburiyatini va mol-mulkni saqlash va asrab foydalanishni o'z zimmasiga oladi. Agar bu shartlar bajarilmasa, bank tezda lizing shartnomasini bekor qilishi mumkin. Shartnoma shartlariga rioya etmagan holda zarar yuzaga keladigan bo'lsa, lizing oluvchi zararni qoplashi lozim bo'ladi. Bundan tashqari, lizing oluvchi mol-mulkni qaytarishi yoki uni qoldiq qiymatini to'lashga majbur. Agar shartnoma lizing beruvchining aybi bilan bekor qilingan bo'lsa, lizing oluvchi lizing kelishuvida chegaralangan miqdorda jarima olish huquqiga ega. Shunday qilib, lizing uzoq muddatli kreditning alohida shaklidir. Uning lizing oluvchi uchun afzalligi shundaki, birinchidan, lizing to'lovi mahsulot tannarxiga qo'shiladi va soliq solinadigan foyda summasini kamaytiradi. Ikkinchidan, lizingga berilgan mol-mulk bank balansida hisobga olinadi, lizing oluvchi korxonaga balansni likvidligini saqlashga imkon beradi. Uchinchidan, lizing korxonaga asosiy fondlarni olish va ulardan foydalanishni boshlash imkoniyatini yaratadi va bunda oborotdan pul jalb qilinmaydi, lizing uchun to'lov esa lizingga berilgan asbob-uskunalarda ishlab chiqarilgan mahsulotlar realizatsiyasidan tushum bo'yicha hisoblanadi. To'rtinchidan, lizing oluvchilar yangi texnika-texnologiyalarga ega bo'ladilar, ishlab chiqarish hajmi va samaradorligi oshadi, subyektning moliyaviy ahvoli yaxshilanadi. Beshinchidan, lizing to'lovlari uskunalar o'rnatilib, sozlash ishlari yakunlanib, foydalanishga topshirilgandan keyingina to'lay boshlanadi, bunda lizing oluvchi to'lovni lizingga olingan uskunalarda ishlab chiqarilgan mahsulotlar realizatsiyasidan tushgan mablag'lardan amalga oshirish imkoniyatiga ega bo'ladi. Ayrim hollarda, kelishuvga ko'ra lizing beruvchi lizingga berilgan uskunalarga texnik xizmat ko'rsatish va ta'mirlash majburiyatini o'z zimmasiga olishi mumkin.

Oltinchidan, lizing oluvchi, ishlab chiqarilayotgan mahsulotni sotishni ko'zda tutgan holda, kapital qo'yimlarni moliyalash bo'yicha o'z xarajatlarini nazoratga olish imkoniyatiga ega bo'ladi, chunki lizing

to'lovlari lizing oluvchining imkoniyatlari va xohishlarini e'tiborga olingan maxsus ishlab chiqarilgan jadval bo'yicha amalga oshiriladi.

Yettinchidan, lizing oluvchi lizing muddati davomida lizingga olingan uskunalar uchun mulk solig'ini to'lamaydi va lizing muddati tugagach, uskunalarni ham qoldiq qiymati bo'yicha, eskirish miqdorini chegirib tashlagan holda o'z balansiga qabul qiladi.

Sakkizinchidan, yuqorida ta'kidlaganimizdek, lizing oluvchi to'laydigan lizing to'lovlari qo'shimcha qiymat solig'iga tortilmaydi. Lizing oluvchi daromadining soliqqa tortiladigan bazasini belgilashda yalpi daromaddan lizingga olingan asosiy vositalarning amortizatsiya to'lovlari summasi, lizing bo'yicha foizlar chegirib tashlanadi.

Bank uchun lizing qulay faoliyat hisoblanib, unda nafaqat to'lov ta'minoti kafolatlangan, balki asbob-uskunalarni o'zi shu davrdagi joriy operatsiyalar bo'yicha garov bo'lib xizmat qiladi, lizing shartnomasi shartlari bajarilmaganda esa o'ziga qaytarib olishi mumkin bo'ladi. Bu bank faoliyatida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan risklarni kamaytiradi³⁸.

Quyidagi tayanch so'zlarga ta'rif bering

Faktoring	Lizing
Faktor	Lizing obykti
Ochiq va yopiq (cheklangan) faktoring	Lizing subyekti
Regress huquqi	Lizing qiymati
	Xalqoro lizing

O'z bilimini tekshirish uchun savollar

1. Faktoringning mohiyati, zarurligi va turlari.
2. Tijorat banki faktoring operatsiyalarining ahamiyati.

³⁸The Business of Banking. American Bankers Association. Washington, D.C.2014.

Henny van Greuning, Sonia Brajovich Bratanovich. The Analysis of banking risks. THE WORLD BANK Washington, D.C.

William Gould, Michael Higgins: Banking: Strategic leadership. United States Agency for international Development (USAID) 2012. 23-46 p.

Philip Kotler. Marketing Essentials. Prentice- Hall, Inc., 2010. 525-529 p.

3. Ichki va xalqaro faktoring nima?
4. Faktoring xizmati bo'yicha shartnoma va uning tarkibini tushuntiring.
5. Tijorat banklarida faktoring operatsiyalarini o'tkazish tartibi qaysi bosqichlarni o'z ichiga oladi?
6. Tijorat banklarining lizing operatsiyalari va ularning turlarini izohlang.
7. Lizingning ijobiy tomonlari, ahamiyatini izohlang.
8. Lizing, faktoringning bir-biridan farqi, ijobiy tomonlarini ayting.

XVII BOB. BANKLAR FAOLIYATINING SAMARADORLIGI VA UNING FOYDASI

1-§. Tijorat banklarining daromadlari va ularning turkumlanishi

Tijorat banklarining daromadi bank faoliyatining kredit berish, diskont faoliyati, trust (ishonch) xizmati ko'rsatish, banklarning kafolatlash faoliyati, qimmatli qog'ozlar bilan operatsiyalar, depozitlarni qabul qilish va ularning hisobini yuritish bilan bog'liq faoliyat, boshqa banklar bilan vakillik munosabatlariga asoslangan faoliyat, noan'anaviy xizmatlar ko'rsatish va boshqa faoliyat turlari natijasida shakllanadi. Ushbu faoliyatlarning har bir turi bank ushbu operatsiyalarda qanday vaziyatda qatnashishiga qarab ajralib turadi. Yuqoridagi faoliyat turlarining ba'zilari aktiv operatsiyalarga kirsa, ba'zilari esa passiv operatsiyalarga kiradi. Bank daromadlarda har bir faoliyat turidan turlicha olinishi mumkin. Aktiv operatsiyalardan keladigan daromad umumiy daromadlarning asosiy qismini tashkil etadi.

Tijorat banklarning daromadlari va ularning manbalarini bank faoliyatiga qarab, tijorat banklari amalga oshiradigan operatsiyalar nuqtayi nazaridan tasniflash mumkin. Kreditlash operatsiyalari vositasida daromadlarning shakllanishini ikki tarkibiy elementga bo'lish mumkin:

- mijozlarga, ya'ni yuridik va jismoniy shaxslarga kredit berish;
- bo'sh zaxira mablag'larini foiz hisobiga boshqa tijorat banklariga vaqtinchalik foydalanishga berish.

Kredit berishning ikkinchi turi banklararo kredit yoki boshqa bankdagi muddatli depozit shaklida ham bo'lishi mumkin.

Hozirgi kunda respublikamiz bank tizimida mijozlarni hamda boshqa banklarni kreditlash tijorat banklari daromadining asosiy qismini tashkil etadi. Ko'pgina banklar qisqa va uzoq muddatlarga mavjud mablag'larini kreditga berib, turlicha foiz stavkalar o'rnatgan holda daromad oladilar. Har bir bank foiz stavkalarini o'z kredit siyosatidan kelib chiqib belgilaydi va bu stavkalar bir-biridan farqlanishi mumkin. Biroq oradagi farq unchalik katta emas, chunki barcha banklar o'z foiz

stavkalarini Markaziy bank belgilab bergan qayta moliyalash stavkasidan kelib chiqib belgilaydi.

Jahondagi yetakchi mamlakatlar bank tizimida kreditlashning ko'pgina turlari mavjud bo'lib, ular qay maqsadga yo'naltirilganiga qarab guruhlanadi. Xususan, ipoteka, lombard, overdraft, kontokorrent, iste'mol va boshqa ko'pgina kredit turlarini sanab o'tish mumkin.

Tijorat banklari daromadlarining keyingi manbasi – bu ular tomonidan amalga oshiriladigan faktorning operatsiyalaridan olinadigan daromadlardir.

Faktoring operatsiyalarining ikki xil turi mavjud:

- regress huquqi bilan;
- regress huquqsiz amalga oshiradigan faktoring.

Birinchi holatda bank to'lovchi tomonidan qoplanmagan majburiyatni mol yetkazib beruvchidan talab qilish huquqiga ega bo'ladi. Ikkinchi holatda esa bank bunday huquqqa ega emas, shu bois risk yuqori va shunga yarasha foiz ham yuqori qo'yiladi.

Bank tomonidan faktoring operatsiyasi uchun oladigan foizlar, ya'ni mukofot ikki qismdan tashkil topadi, bular:

- to'lov amalga oshirilgunga qadar bank kredit resurslaridan foydalanganlik uchun foizlar;

- faktoring operatsiyasining turiga mos ravishda bo'ladigan risklar bilan bog'liq o'rnatiladigan komission mukofot bo'ladi.

Daromad manbasining ushbu turi foizli daromadlar guruhiga kiradi.

Trast (ishonch) va vakillik operatsiyalari bo'yicha bankka daromadning mijoz mulkini (ko'chmas mulk, qimmatli qog'ozlar, hisob raqamdagi mablag'lar) boshqarish yoki ushbu mulkka doir ayrim maxsus topshiriqlarni bajarish orqali komission to'lovlar shaklida kelib tushadi. Vakillik, ya'ni agentlik xizmat turida bank va mijoz orasida operatsiyaning aniq turi belgilab berilgan bo'ladi. Xususan, joriy yilda mijoz mulkidan foydalanish evaziga kelgan daromad kelishuvga nisbatan past bo'lishi mumkin, bunda esa zarar bank tomonidan qoplanishi kerak. Shu bois trast xizmatlari uchun komission to'lovlar ham yuqoriroq bo'lishi mumkin. Yuqoridagi xususiyatga ko'ra, trast xizmati uchun komission to'lov ham quyidagi elementlardan tashkil topadi:

- mulkni boshqarish uchun olinadigan o‘zgaruvchan to‘lov;
- trust ishi bo‘yicha natijalarga mos ravishda bank oladigan fiksirlanuvchi komission mukofot.

Tijorat banklarining qimmatli qog‘ozlar bilan bog‘liq operatsiyalari ham bankka ma‘lum daromad keltiradi. Faoliyatning ushbu turi quyidagi ikki qismdan tashkil topadi: bankning o‘zi tomonidan qimmatli qog‘ozlar chiqarilishi va ularning bozorda sotilishi; boshqa emitentlar qimmatli qog‘ozlari bilan bog‘liq ikkilamchi bozordagi operatsiyalar hamda korxonalar va tashkilotlarni xususiylashtirish bilan bog‘liq xizmatlar kiradi. Bank faoliyatining ushbu turida oladigan daromadi o‘zi chiqargan va boshqa emitentlarning aksiyalar kursidagi farqlanish va xususiylashtirish jarayonlarida oladigan xizmat to‘lovlardan tashkil topadi. Chet el bank tizimida qimmatli qog‘ozlar bilan bo‘ladigan operatsiyalardan olinadigan daromadlar katta salmoqqa ega. Buning asosiy sababi investitsiya bozorining mukammal va to‘liq faoliyat yuritishi hamda kapital aylanish mexanizmlarining puxta ishlab chiqilganligi deb ham qarash mumkin.

Shuni ta’kidlash kerakki, qimmatli qog‘ozlar bilan bo‘ladigan operatsiyalar yordamida banklar investitsion faoliyatni amalga oshirishlari mumkin bo‘ladi. Bu esa banklar uchun daromadlarning yangi manbalarini shakllantiradi. Undan tashqari, mablag‘larning qimmatli qog‘ozlar orqali moliyaviy investitsiya evaziga ishlab chiqarishga yo‘naltirilishi iqtisodiyot o‘rishining muhim omillaridan biri bo‘lib hisoblanadi. Bankning kafillik faoliyati ham bankka pul shaklida daromad keltiradi. Bank mijozlarga kreditlarini olish uchun yoki hisob-kitoblarni amalga oshirish uchun turli xil kafillik va kafolatlar beradi va evaziga pul shaklida komission mukofot oladi. Ba’zi hollarda mijoz uchun kafillik bank tomonidan obro‘ni oshirish kabi maqsadlar uchun ham berilishi mumkin. Mablag‘larni depozitlarga jalb qilish va ularning hisobini yuritish quyidagi shakllarda daromad keltirish imkonini beradi:

- komission to‘lovlar:
- hisob raqam ochish uchun;
- hisob raqam yuritish uchun;
- ma‘lum davr uchun o‘zgaruvchan to‘lov;
- oborotdan komission haq (oborotdan foiz shaklida);

-hisob raqamda bo‘lgan operatsiyalar haqida ko‘chirma;
-hisob raqamni yopish;
-naqd pul berish yoki hisob-kitob bo‘yicha operatsiyalarni amalga oshirish.

Banklarning daromadlari yuqoridagi faoliyat turlarining barchasidan yoki bir qismidan tashkil topishi mumkin.

Respublikamiz bank tizimida yuridik va jismoniy shaxslar mablag‘larini banklar tomonidan depozitlarga jalb qilish bank xizmatlari orasida eng ko‘p tarqalgan xizmat turidir. Barcha yuridik shaxslarning hisob raqamlari banklarda talab qilib olinguncha depozit shaklida bo‘lib, banklar ularni yuritish yo‘li bilan mijozlarga xizmat ko‘rsatadi va uning evaziga daromad oladilar. Ya’ni, har bir operatsiya evaziga bank fiksirlangan foizlarni ushlab qoladi va shundan sezilarli darajada daromad ko‘radi.

Bankning noan’anaviy xizmatlari bo‘lgan lizing operatsiyalari, informatsion, konsultativ xizmatlarni ko‘rsatish orqali ham banklar daromad oladi.

Demak, yuqoridagilardan kelib chiqib, bank daromadlarini shakliga ko‘ra quyidagi uch guruhga ajratish mumkin:

- foizli daromad;
- ko‘rsatilgan xizmatlar uchun komission to‘lov;
- boshqa daromadlar – valyuta kurslaridagi farqlar, balans va bozor narxlarining farqlanishi v.b.

Tijorat banklarining yangi qabul qilingan buxgalteriya rejasini qarab chiqadigan bo‘lsak, bu yerda daromadlar quyidagicha tasniflanadi:

35-rasm. **Tijorat banklari daromadlari tasnifi**

Endi biz yana ham aniqroq qilib tijorat banklarining daromadlari tarkibini ko‘rib chiqamiz.

2-§. Tijorat banklarining foizli va foizsiz daromadlari

O‘zbekiston Respublikasi tijorat banklarining daromadlari va xarajatlari «Markaziy bank to‘g‘risida»gi hamda «Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida»gi O‘zbekiston Respublikasi qonunlariga hamda Markaziy bank tomonidan qabul qilingan tijorat banklarining daromadlari, xarajatlari hisobini yuritish va ularning daromad solig‘ini hisoblash to‘g‘risidagi me‘yoriy hujjatlarga asosan tijorat banklari o‘z daromadlari va xarajatlarini amalga oshiradilar.

Har bir tijorat bankining o‘z faoliyatini olib borishdan maqsadi yuqori daromad olishga qaratilgan. Bu daromadlarning ko‘paytirish yo‘llarini tijorat banklari o‘zlari mustaqil ravishda belgilaydilar.

O‘zbekiston Respublikasi tijorat banklari asosiy daromadlarini bajaradigan operatsiyalaridan oladi. Eng avvalo, bank oladigan daromad uning kredit operatsiyalaridan keladigan daromad hisoblanadi. Tijorat banklari mijozlarga ma‘lum muddatga qat‘iy belgilangan foizlarda kredit beradi. Bank bundan tashqari aholiga ko‘rsatadigan xizmatlar uchun haq oladi.

Foizli daromadlar oldindan shartnoma asosida belgilangan foiz stavka bo‘yicha hisoblanadi. Banklar o‘z kapitalini tezroq ko‘paytirish maqsadida, jalb qilingan mablag‘lardan samarali foydalanish va ulardan ko‘proq foyda olish maqsadida qisqa muddatli kreditga ko‘proq mablag‘ yo‘naltiradi. Chunki bu qisqa muddatli kredit juda oz fursatda yana bankka qaytib, u bo‘yicha hisoblangan foizlar ham bank daromadini ko‘paytirishga zamin yaratadi.

Banklar mijozlarning hisobidan ularning topshiriqlarini bajarish bilan bog‘liq komission operatsiyalarni ham olib boradilar. Bunday komission operatsiyalar mamlakat ichida yoki bir mamlakatdan boshqa mamlakatga pul o‘tkazishda, bank o‘z mijozlari uchun ularning hisob-kitob, joriy, valyuta, qarz va boshqa hisobvaraqlarini ochish hamda yuritish bo‘yicha ko‘rsatadigan xizmatlar, naqd pul berish (olish),

shuningdek, axborot, maslahat, ekspertiza hamda boshqa xizmatlar ko'rsatish orqali ham daromadini ko'paytiradilar.

Bundan tashqari, banklar investitsiya bo'yicha, ya'ni qimmatli qog'ozlarni sotib olish va sotish yo'li bilan ham yuqori daromad oladilar.

Shuningdek, tijorat banklari qimmatli qog'ozlar chiqarish, joylashtirish, xarid qilish, sotish, hisobini yuritish va ularni saqlash, mijoz bilan tuzilgan shartnomaga asosan qimmatli qog'ozlarni boshqarish, qimmatli qog'ozlar bilan boshqa operatsiyalarni bajarish orqali daromad ko'radi.

Tijorat banklari bajaradigan operatsiyalaridan oladigan daromadlari tarkibiga yana bankning forfeyting (veksellar hisobini yuritish), faktoring (qarzlarni undirish, tovar va xizmatlarni qayta sotib, keyin ular uchun to'lovlarni undirishga doir huquqlarni qabul qilish), trast (ishonchga asoslangan) operatsiyalari ham kiritiladi. Bu operatsiyalarni tijorat banklari mijozning topshirig'iga ko'ra amalga oshiradilar va operatsiyalarni amalga oshirgani uchun bank belgilangan tartibda daromad oladi³⁹.

61-jadval

Aksioner tijorat bankida foizli daromadlarning dinamikasi va tarkibi

	01.01.2013	01.01.2014	01.01.2015
Yalpi daromad	100 foiz	100 foiz	100 foiz
Foizli daromadlar	33,7 foiz	45,2 foiz	48,4 foiz
Jumladan:			
Ssudadan olingan foizlar	92,8	94,2	91,2
Lizingdan olingan foyda va diskontlar	1,3	1,7	1,7
Qimmatli qog'ozlardan olingan daromad	5,9	4,1	6,7
Boshqa foizli daromadlar	0	0	0
Jami foizli daromadlar	100	100	100

³⁹The Business of Banking. American Bankers Association. Washington, D.C.2014.

Henny van Greuning, Sonia Brajovich Bratanovich. The Analysis of banking risks. THE WOLD BANK Washington, D.C.

William Gould, Michael Higgins: Banking: Strategic leadership. United States Agency for international Development (USAID) 2012. 23-46 p.

Philip Kotler. Marketing Essentials. Prentice- Hall, Inc., 2010. 525-529 p.

Foizsiz daromadlar

Tijorat banklarining foizsiz daromadlariga quyidagilarni kiritish mumkin:

- bankka tegishli bo'lgan mulkni ijaraga berishdan tushadigan, jumladan, lizing operatsiyalari o'tkazishdan olinadigan daromadlar. Ushbu operatsiyalarda tijorat banklari temir seyflarni mijoz bilan kelishilgan shartnomaga binoan ijaraga beradi va mijozdan ushbu ijara uchun haq oladi. Banklar bundan tashqari mijozlarga lizing operatsiyalarini ham ko'rsatadi;

- qimmatli qog'ozlar bilan amalga oshirilgan brokerlik operatsiyalari bo'yicha daromadlar. Bunda tijorat banklari qimmatli qog'ozlar oldi-sotdisida ishtirok etadi. Natijada kurslar o'rtasidagi (olish narxi va sotish narxi o'rtasidagi) farq ham bank daromadining manbasi bo'lishi mumkin;

- bankning qimmatli metallar bilan amalga oshirgan operatsiyalari bo'yicha daromadlar.

Pul mablag'lari, qimmatli qog'ozlar va boshqa boyliklar, bank hujjatlari inkassatsiya qilingani, tashilgani uchun haq. Bu boyliklarni inkassatorlar maxsus xaltachalarda bankka olib kelib topshiradilar va tijorat banklari mijozlardan ushbu xizmatlar uchun haq oladilar. Bu mijozlarning boyliklarini har xil yo'llar bilan yo'qotishlarining oldini oladi.

Menejment xizmati bo'yicha daromadlar.

-Tijorat banklari chet el valyutasida olib boradigan barcha operatsiyalardan, uning oldi-sotdisidan ham daromad oladi. Bunda tijorat banki ma'lum bir kursda chet el valyutasini sotib oladi va uni yuqoriroq narxda sotadi, ya'ni chet el valyutasidagi bank operatsiyalari bo'yicha sotilmagan musbat kurs tafovutlari bank, jumladan, ochiq valyuta pozitsiyasi bo'yicha sotilgan musbat kurs tafovutlari bank daromatlari safiga kiritiladi.

Kafolatlar va kafilliklar bo'yicha operatsiyalarni amalga oshirishda ko'rsatilgan xizmatlar uchun olingan daromadlar:

- bankning boshqa xususiy mulklarining ijarasidan olingan daromadlar;

- bank mulklarini sotish yoki dispozitsiya qilishdan olingan foyda;

- bank kassasidan chiqqan ortiqcha pullar, jumladan bank, kassasida turgan amaldagi mablag' qoldig'i bilan hisob hujjatlarida ko'rsatilgan ma'lumotlar orasidagi musbat tafovut;

- qarzdor zimmasiga yuklangan yoki u tan olgan jarimalar, penyalar, turli to'lovlar hamda shartnoma shartlarini buzganlik uchun qo'llaniladigan boshqa turdagi jazo choralari, shuningdek, bankka yetkazilgan zarar qoplamasi sifatidagi daromadlar hamda olingan boshqa jarima va penyalar. Mijoz shartnomada belgilangan to'lovni to'lay olmaganida har bir kechikkan kuni uchun bankka penyalar yoki jarimalar to'laydi.

Bank xodimlari tomonidan ularning aybi bilan bank ko'rgan zarar va chiqimlar o'rnini qoplash uchun to'lagan summalar ham bankning foizsiz daromadiga misol bo'la oladi.

Bankning avvalgi yillarda olingan, lekin hisobot yilida aniqlangan foydasi joriy yildagi operatsiyalarda tijorat banklari mijozlarga belgilangan summadan yuqori to'lasa bank kamchiliklarni topib uni qaytarib undirib olish, avvalgi yillardagi bajargan operatsiyalarga vositachilik haqi, bank foizlari joriy yilda undirib olinadi. Mijozlar ilgari bank ko'rgan zarar hisobiga o'tkazib yuborilgan qarzlarni qaytarishi va boshqa foizsiz daromadlar. Bu mablag'lar bankning foizsiz daromadlari safiga kiradi.

Tijorat banklari omonat bo'yicha to'laydigan foizni o'zlari taqdim etadigan ssudalar uchun oladigan ssuda foizidan pastroq qilib belgilaydi. Olingan va to'langan foizlarning summalari o'rtasidagi farq banklarning yalpi foydasini tashkil etadi. Unga boshqa har xil operatsiyalardan ko'rilgan daromadlar ham kiradi. Bank yalpi foydasining bir qismini o'z xarajatlarini qoplashga, soliqlarni to'lashga yo'naltiriladi, qolgan qismi esa sof foydani tashkil qiladi.

Tijorat banking daromadlari manbalari ichida aktivlari asosiy o'rinni egallaydi. Daromad keltirishiga qarab bank aktivlari: daromad keltiruvchi aktivlar va daromad keltirmaydigan aktivlarga bo'linadi. (oldingi mavzuda ham bu haqda ta'kidlangan edi).

Daromad keltiruvchi aktivlarga quyidagilar kiradi:

- a) barcha berilgan kreditlar, jumladan, banklararo kreditlar;
- b) o'z investitsiyalari;

- d) xazina veksellari;
- e) davlat obligatsiyalari;
- f) qimmatli qog'ozlar.

Daromad keltirmaydigan aktivlarga esa:

- a) pul aktivlari guruhi;
- b) asosiy vositalar;
- d) kapital xarajatlar;
- e) barcha moddiy aktivlar va boshqa aktivlar;
- f) nomoddiy aktivlar.

Tijorat banklari faoliyatini tahlil qilishda bir marta bo'ladigan daromadlarni alohida hisobga olish lozim. Bunday daromadlar neytral daromadlar deb atalib, ularga quyidagilar kiradi: 1) bir martalik tushumlar; 2) o'tgan davrdagi foizlar bo'yicha tushumlar⁴⁰.

62-jadval

Tijorat banking faoliyat natijalari (ming so'm)

Manbalar	O'tgan davr	Hisobot davri
Daromadlar:		
Berilgan kreditlar bo'yicha foiz to'lovlar	106051	90408
Qimmatli qog'ozlar va valyuta operatsiyalaridan olingan daromadlar	3197	31879
Ko'rsatilayotgan xizmatlar uchun komission to'lovlar	14365	144708
Boshqalar	32256	42478
Jami daromadlar	155869	309473
Xarajatlar	128062	205192
Foyda	27807	104281

Yuqoridagi jadval raqamlaridan ko'rinadiki, tijorat banking o'tgan bir yil davomidagi natijalarida berilgan kredit bo'yicha olingan daromadlar kamaygan bo'lsada, bank daromadlari qariyb ikki barobarga

⁴⁰The Business of Banking. American Bankers Association. Washington, D.C.2014.

Henny van Greuning, Sonia Brajovich Bratanovich. The Analysis of banking risks. THE WOLD BANK Washington, D.C.

William Gould, Michael Higgins: Banking: Strategic leadership. United States Agency for international Devolopment (USAID) 2012. 23-46 p.

Philip Kotler. Marketing Essentials. Prentice- Hall, Inc., 2010. 525-529 p.

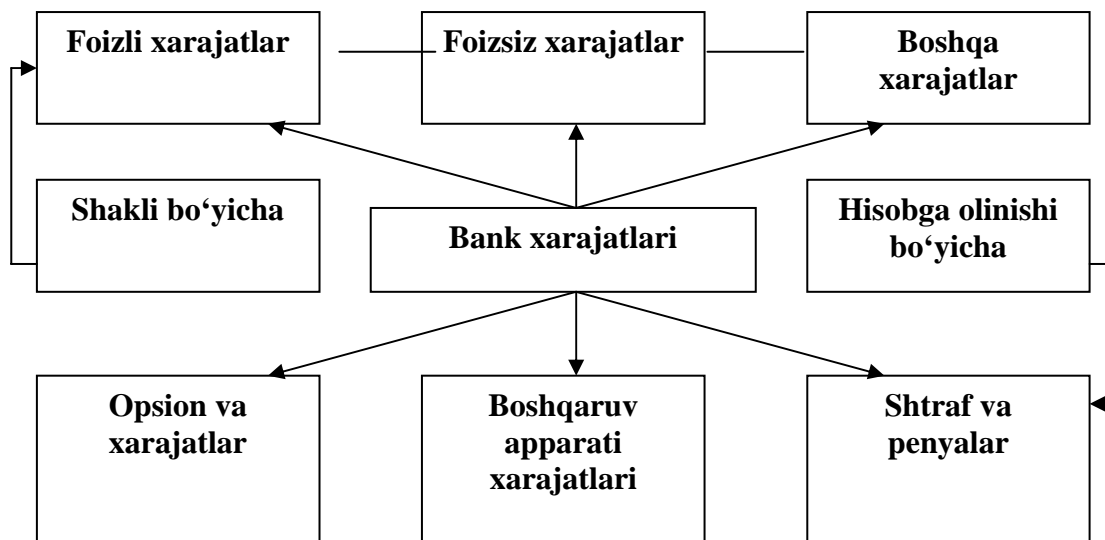
oshgan. Bu esa mijozlarning bankka bo'lgan ishonchini orttiradi. Bank daromadlarini hisoblashning bir necha yo'llari mavjud. Ya'ni, har bir operatsiya bo'yicha daromad hisoblanadi. Xususan, kredit berish operatsiyalarida daromad qarzga berilgan summadan ma'lum foizlar ko'rinishida olinadi. Foizlar qanday to'lanishi va ularning qancha summani tashkil etishi shartnomada belgilab beriladi. Qimmatli qog'ozlar bilan bo'ladigan operatsiyalarda daromad o'zining va boshqa emitentlar aksiya kurslarining o'sishi natijasida yuzaga keladi. Bu yerda daromadni aniqlashda aksiyalar kursining ular kapital qiymatlaridan qancha farq qilishi orqali, ya'ni real kurs qiymatidan nominal qiymatni ayirish yordamida topiladi. Umuman, ushbu turdagi daromad haqida gapirganda, shuni aytish kerakki, bu yerda daromad aktivlar qiymatining o'sishida namoyon bo'ladi. Ya'ni, naqd pul shaklidagi daromad kelmasdan, balki bank egalik qilayotgan aktivlar qiymati oshadi. Bankning boshqa ko'pgina turdagi operatsiyalaridan daromad komission to'lovlar shaklida keladi. Ko'rsatilgan xizmat uchun mijoz bankka ma'lum summani to'laydi. Daromad miqdorini hisoblash mijoz bilan bank o'rtasida tuzilgan shartnomaga asosan amalga oshiriladi. Komission to'lovlar summasi ko'rsatiladigan xizmat turiga, xizmat ko'rsatish davrida bo'lishi mumkin bo'lgan riskka e'tibor qilgan holda belgilanadi. Banklar komission to'lovlarni ko'pincha passiv operatsiyalar, yuridik va jismoniy shaxslar hisob raqamlarini yuritish orqali oladilar.

3-§. Tijorat banklarining xarajatlari va ularning tarkibi

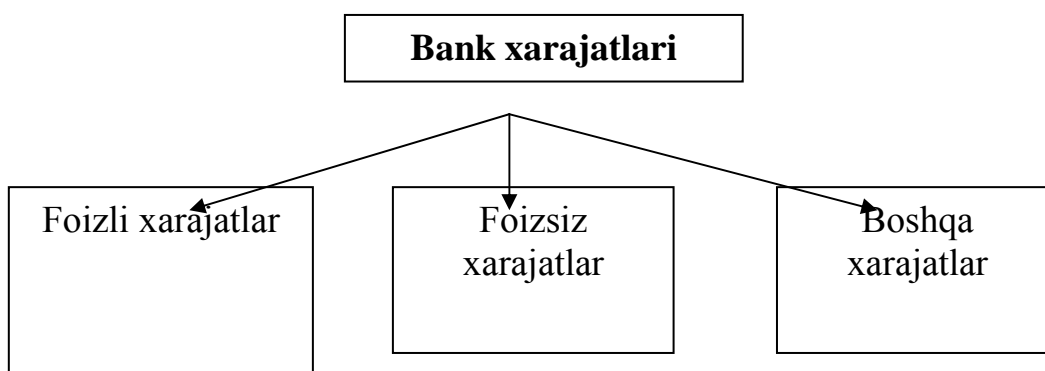
Bankning daromadliligi, birinchi navbatda, xarajatlarni kamaytirishga bog'liq. Bank ishi texnologiyasidagi muvaffaqiyatlar joriy xarajatlarni kamaytirishga imkon beradi. Odatda, banklar o'z zimmasiga operatsiya xarajatlari, ustama foizlarga ketgan mablag'lar, shuningdek, kredit riski bilan bog'liq bo'lgan yo'qotishlarni qoplash uchun ajratmalarni oladilar.

Tijorat banki xarajatlarini quyidagicha tarkibiy qismlarga bo'lib keltirish mumkin. Odatda, bank daromadlarining 2/3 qismi foizli xarajatlarga, berilgan ssudalar bo'yicha yo'qotishlarni qoplashga,

solliqlarni to‘lashga, kutilayotgan foydaga va sarmoyaning o‘shishiga sarflanadi.

36-rasm. Bank xarajatlarning tasniflanishi shakli bo‘yicha

37-rasm. Bank hisobvaraqlari rejasi bo‘yicha xarajatlar tasnifi

Xarajatlarga likvidlikni saqlash, har qanday ustama foiz o‘zgarishlari, passivlar tarkibi va xususiy kapital hajmi ta’sir qiladi. O‘z navbatida, bank xarajatlari tarkibidagi o‘zgarishlar aktivlar daromadligiga ham o‘zgarishlar kiritishni talab qiladi. Xarajatlarni to‘g‘ri hisoblash banklarga muqobil konservativ resurslar narxlarini taqsimlash va bank aktivlarini aniq baholash hamda xarajatlarni qoplab, aksiyadorlar uchun daromadlarni to‘g‘ri taqsimlash imkonini beradi. Xarajatlarni baholashga kreditlar ustama foizlarini belgilashning asosiy omili sifatida qarash kerak.

Foizli xarajatlar

Foizli xarajatlar – barcha majburiyatlar bo'yicha to'langan foiz summasidir. Bizga ma'lumki, tijorat banklari kredit resurslari tashkil etishda mijozlarning bo'sh turgan pul mablag'larini talab qilib olinguncha depozitlar hamda muddatli depozitlarga qabul qiladi. Ushbu depozitlar uchun tijorat banklari mijozlarga belgilangan stavkada ma'lum foizlarni to'laydilar. Undan tashqari, tijorat banklari o'zlarining boshqa qarz majburiyatlari bo'yicha ham foizlar to'laydilar, shuningdek, qimmatli qog'ozlarining sotuv narxi bilan nominal qiymati orasidagi salbiy tafovut bo'lganida, ba'zi bir to'lanmagan foizlarni to'lashda ham banklarda foizli xarajatlar yuzaga keladi.

Banklar foizli xarajatlarining yana biri kredit va unga bog'liq operatsiyalardir. Banklar, eng avvalo, Markaziy bankdan, boshqa tijorat banklaridan, byudjetdan tashqari fondlardan, bank bo'lmagan moliyaviy muassasalardan kreditlar olishi mumkin. Olgan kreditlar uchun to'lanadigan to'lovlar ham foizli xarajatlarga kiradi. Banklar avvalgi yillar (hisobot yiliga nisbatan) hisobiga to'lagan foizlar va vositachilik yig'imlari hamda o'tgan yillarda bank mijozlardan ortiqcha undirgan foizlar hamda vositachilik yig'imlarini qaytarishi bilan bog'liq foizli xarajatlarni amalga oshiradilar.

Foizsiz xarajatlar

Foizsiz xarajatlarga xodimlarga to'lanadigan ish haqlari va qo'shimcha to'lovlar, uskuna yoki binolarni ijaraga olish, xarid qilish, shuningdek, boshqa operatsiya bilan bog'liq xarajatlar kiradi.⁴¹

Banklar O'zbekiston Respublikasi Pensiya fondiga, O'zbekiston Respublikasi Aholini ish bilan ta'minlash davlat fondiga, O'zbekiston Respublikasi Ijtimoiy sug'urta fondiga qonunlarga muvofiq o'tkaziladigan majburiy ajratmalar, jumladan, bank xodimlariga mukofot hamda ko'p yil ishlaganlik uchun ularni rag'batlantirish bo'yicha xarajatlarni amalga oshiradilar. Bank nodavlat fondlarga,

⁴¹The Business of Banking. American Bankers Association. Washington, D.C.2014.

Henny van Greuning, Sonia Brajovich Bratanovich. The Analysis of banking risks. THE WOLD BANK Washington, D.C.

William Gould, Michael Higgins: Banking: Strategic leadership. United States Agency for international Development (USAID) 2012. 23-46 p.

Philip Kotler. Marketing Essentials. Prentice- Hall, Inc., 2010. 525-529 p.

ixtiyoriy tibbiy sugʻurta va ixtiyoriy sugʻurtaning boshqa turlari uchun oʻtkazgan ajratmalari, qonunlarga muvofiq bank mulkini va bank xodimlarini davlat sugʻurtasidan oʻtkazish boʻyicha toʻlovlar ham bankning foizsiz xarajatlariga kiradi.

Bank asosiy fondlarni, jumladan, ularning bank faoliyatini amalga oshirishda foydalanadigan alohida qismlarini, xususan, tushumni inkassatsiya qilish uchun avtomobil transportini ijaraga olish boʻyicha xarajatlar qiladi.

Bank xodimlari va bank xodimlari boʻlmagan, yaʼni bank shtatida boʻlmagan xodimlarga, ular bilan tuzilgan shartnomalar boʻyicha bajarilgan ishlar uchun ish haqi toʻlash xarajatlari, amaldagi qonunlarga muvofiq, navbatdagi va qoʻshimcha taʼtillar pulini, shuningdek, tibbiy koʻriklardan oʻtkazish kabi xarajatlari ham foizsiz xarajatlarga kiradi. Bundan tashqari, banklarning foizga dahli yoʻq xarajatlariga bank sohasida malakali kadrlar tayyorlashga sarflanadigan xarajatlari ham kiradi. Tijorat banklari oliy oʻquv yurtlari bilan kelishilgan shartnoma va toʻlov asosida bank sohasiga malakali kadrlar tayyorlash, bank xodimlari malakasini oshirish va qayta tayyorlash xizmatlari uchun haq toʻlaydi.

Bizga maʼlumki, banklarni auditorlik tekshiruvidan oʻtkazish uchun banklar auditorlik firmalari bilan shartnomada kelishilgan narxlarda toʻlovni amalga oshiradilar.

64-jadval

Tijorat banklari xarajatlarining taqsimlanishi yoki xarajatlari tarkibi

Xarajatlar	2012 y	2013 y	2014 y
I.Foizli xarajatlar jami	100	100	100
Depozitlar uchun foizlar	8,9	8,1	13,4
Banklararo kreditlar uchun foizlar	89,4	94,8	86,6
Qimmatli qogʻozlarga toʻlangan foizlar	0	0	0
Boshqa foizli xarajatlar	1,7	0,1	0
II.Foizsiz xarajatlar	100	100	100
Komission xarajatlar	11,2	10,8	11,2

Xorijiy valyuta operatsiyalaridan ko‘rilgan zarar	0	0	0
Qimmatli qog‘ozlardan ko‘rilgan zarar	0	0	0
Ish haqi xarajatlari	22,4	21,3	24,5
Amortizatsiya xarajatlari	6,5	6,5	7,6
Soliqlar va boshqa majburiy xarajatlar	21,1	19,2	19,9
Boshqa foizsiz xarajatlar	29,9	37,2	30,7

Bankni boshqarish tizimida marketing va shunga o‘xshash funksional xizmatlarni amalga oshirish uchun banklar tomonidan amalga oshirilgan xarajatlari bankning foizsiz xarajatlari o‘z ifodasini topadi. Axborot, kanselyariya xarajatlari, maxsus adabiyotlar, gazeta va jurnallarga obuna bo‘lish xarajatlari, tijorat banki noishlab chiqarish sohasi obyektlarini (uy-joy-kommunal xo‘jaliklari, o‘quv markazlari, bolalar maktabgacha tarbiya muassasalari, tibbiy, sog‘lomlashtirish va boshqa muassasalar) saqlash, jumladan, shunday obyektlarni barcha turlarda ta‘mirlashga qilinadigan, lekin ulardan foydalanish orqali olingan daromadlar (xonadon haqi, ota-onalar tomonidan bolalar bog‘chasiga to‘lanadigan badallar, yo‘llanmalar to‘lovlari v.b.) bilan qoplaydigan xarajatlar, shuningdek, yuqorida aytilgan obyektlardan ijara shartlarida foydalanganlik hollarida shu obyektlar bo‘yicha to‘lanadigan ijara haqi kabi xarajatlar bankning foizsiz xarajatlariga kiradi.

Banklar o‘z xodimlari sog‘lig‘ini saqlash va ular dam olishini tashkil etish tadbirlari (davolanish va dam olish uchun yo‘llanmalar, ekskursiya va sayohatlar yo‘llanmalari, sport bilan shug‘ullanish, madaniy va sport tomosha tadbirlariga borish uchun haq, dam olish xonalarini tashkil etish va saqlash bilan bog‘liq va boshqa xarajatlar) uchun xarajatlarni amalga oshiradi.

Tijorat banklarining xarajatlarini tarkibiy jihatdan chuqurroq ko‘rib chiqishimiz mumkin.

Jadval ma‘lumotlari shuni ko‘rsatadiki, bankning foizli xarajatlari ichida asosiy o‘rinni banklararo kreditlar uchun foizlari egallaydi.

Foizsiz xarajatlar ichida asosiy o‘rinni ish haqi xarajatlari, soliqlar va boshqa majburiy to‘lovlar egallaydi.

Bozor munosabatlari sharoitida tijorat banklari moliyaviy natijalarini yakuniy holati foyda yoki zarar bilan tugallanadi. Bank muassasalarining moliyaviy natijalari yakunida asosiy ko‘rsatkich foyda hisoblanadi. Bank muassasalarining asosiy ish prinsipi kamroq xarajat qilib, ko‘proq daromad olish hamda moliyaviy natijalar yakunida maksimal foyda olish hisoblanadi.

Bank tizimini erkinlashtirish munosabati bilan banklar davlat tasarrufidan chiqarilishi sababli xarajatlarni minimallashtirishga qaratilishini taqozo etmoqda. Bank faoliyati natijasini tahlil qilishda olingan barcha daromadlardan qilingan xarajatlar chegirib tashlash orqali oxirgi natija-foyda yoki zarar aniqlanadi.

Bank faoliyati asosan 2 ta asosiy moliyaviy hisobotlar, ya’ni buxgalteriya balansi hamda foyda va zararlar to‘g‘risidagi moliyaviy hisobotlarni tahlil qilish orqali yakunlanadi⁴².

Moliyaviy natijalarda bank xarajatlarning salmog‘ini jadval ko‘rinishida tahlil etsak maqsadga muvofiq bo‘ladi.

65-jadval

Aksionerlik tijorat bankining foyda va zararlari tahlili

(ming so‘m)

№	Ko‘rsatkichlar nomi	O‘tgan davr	Hisobot davr	O‘zgarishi (+,-)
1	Foizli daromadlar	176854,4	226859,2	50004,8
2	Foizli xarajatlar	208159,2	85248,8	-122910,4
3	Foizsiz daromadlar	286229,7	53698,3	-232531,4
4	Foizsiz xarajatlar	37117,7	22059,3	-15058,4
5	Operatsion xarajatlar	99117,7	70626,8	-28490,9
6	Ssudalar va bo‘naklar bo‘yicha ko‘rilishi mumkin bo‘lgan zararlar	28584,1	24859,3	-3724,8

⁴²The Business of Banking. American Bankers Association. Washington, D.C.2014.

Henny van Greuning, Sonia Brajovich Bratanovich. The Analysis of banking risks. THE WOLD BANK Washington, D.C.

William Gould, Michael Higgins: Banking: Strategic leadership. United States Agency for international Devolopment (USAID) 2012. 23-46 p.

Philip Kotler. Marketing Essentials. Prentice- Hall, Inc., 2010. 525-529 p.

7	Daromad solig'i	13033,2	25911,7	12878,5
8	<i>Hisobot davridagi sof foyda (zarar) (1-2+3-4-5-6-7)</i>	77072,2	51851,6	-25220,6

Jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, bankning yakuniy natijasi foyda bilan tugallangan. Ammo shuni ta'kidlash lozimki, o'tgan yilda bank sof foydasi 77072,2 ming so'm bo'lgan bo'lsa, joriy yilda sof foyda 51851,6 ming so'mni tashkil etgan. Demak, joriy davrda bank foydasi o'tgan yilga nisbatan 25220,6 ming so'mga kamaygan. Bankning daromadliligi, birinchi navbatda, xarajatlarni kamaytirishga bog'liq. Bank ishi texnologiyasidagi muvaffaqiyatlar, boshqalar bir xil sharoitda ishlasada, joriy xarajatlarni kamaytirish imkonini beradi. Odatda, banklar o'z zimmasiga operatsiya xarajatlari, ustama foizlarga ketgan mablag'lar, shuningdek, kredit riski bilan bog'liq bo'lgan yo'qotishlarni qoplash uchun ajratmalarni oladilar. Bank operatsiya xarajatlarini aniqlash oson emas. Chunki ular bank mahsulining keng turlarini aks ettiradi.

Xorijiy davlatlar banklari amaliyotida ular faoliyatiga baho berishda bir qator ko'rsatkichlar aniqlanadi. Bulardan ba'zilarini ko'rib chiqamiz.

- *aktivlarni joylashtirish bahosi (wield on average earning assets)*

yoki ularni joylashtirishga ketadigan xarajatlarga ham e'tibor qaratiladi va bu ko'rsatkich: olingan foizli daromadlarning ishlaydigan aktivlarga nisbati bilan aniqlanadi. Agar ko'rsatkich 1 va undan yuqori bo'lsa, bankni bu sohadagi trendi barqaror hisoblanadi.

- *mablag'larni jalb qilish bahosi (rate paid on funds)* foizli xarajatlarning to'lovli passivlarga nisbati. Agar ko'rsatkich 1 dan oshmasa bank trendi barqaror hisoblanadi.

- *sof foiz spreadi (net interest spread)* mablag'larni joylashtirish bahosi bilan mablag'larni jalb qilish bahosi o'rtasidagi farq.

-*sof foiz marjasi (net interest margin)* foiz daromadlari va foizli xarajatlar o'rtasidagi farq. Bu ko'rsatkich 1 va undan yuqori bo'lsa bank trendi barqaror hisoblanadi.

Shuningdek, kapital rentabelligiga katta e'tibor beriladi. Bunda kapital daromadliligi koeffitsiyenti, aktivlarga to'g'ri keluvchi foyda, foydaning daromadlardagi salmog'i, kapital yetarliligi kabi ko'rsatkichlar aniqlanadi.

Kapital daromadliligi koeffitsiyenti (return on equity ratio)=sof foyda/o'z kapitali>1%;

Aktivlarning foydalilik koeffitsiyenti (the coefficient of profitability of assets)=foyda/ aktivlar summasi;

Foydaning daromadlardagi salmog'i (the coefficient of profitability of income)=sof foyda/ umumiy daromad summasi;

Kapital yetarliligi ko'rsatkichi (capital adequacy)=O'z mablag'lari/riskni hisobga olgandagi aktivlar>1% ,bo'lishi lozim⁴³.

Quyidagi tayanch so'zlarga ta'rif bering

Bank daromadi	Daromad manbalari
Bank xarajati	Komission to'lovlar
Bank foydasi	O'zgaruvchan to'lovlar
Bankning sof foydasi	Daromad keltiruvchi aktivlar
Foizli daromadlar	Daromad keltirmaydigan aktivlar
Foizsiz daromadlar	
Foizli xarajatlar	Nostro, vostro hisob raqamlari
Foizsiz xarajatlar	Operatsion xarajatlar

O'z bilimini tekshirish bo'yicha savollar

1. Bank daromadlari nima va u qanday tashkil topadi?
2. Bank xarajatlari nima va u qanday tashkil topadi?
3. Bank foydasi nima va u qanday tashkil topadi?
4. Bank sof foydasi nima va u qanday tashkil topadi?
5. Foizli xarajatlar va ularning tarkibini tushuntiring.

⁴³The Business of Banking. American Bankers Association. Washington, D.C.2014.

Henny van Greuning,Sonia Brajovich Bratanovich. The Analysis of banking risks. THE WOLD BANK Washington,D.C.

William Gould, Michael Higgins: Banking:Strategic leadership. United States Agency for international Devolopment (USAID) 2012. 233-206 p.

6. Foizsiz xarajatlar va ularning tarkibini tushuntiring.
7. Foizli daromadlar va ularning tarkibini tushuntiring.
8. Foizsiz daromadlar va ularning tarkibini tushuntiring.
9. Bank xarajatlarini kamaytirishning omillarini sanang.
10. Bank daromadlarini ko'paytirishning yo'llarini tavsiya qiling.
11. Bank foydasi (sof foydasi)ni ko'paytirishning qanday yo'llari mavjud?

XVII BOB. TIJORAT BANKLARINING LIKVIDLILIGI

1-§. Tijorat banklarining likvidliligi va to'lovga layoqatliligi haqida tushuncha

Tijorat bankining likvidligi – bu bankning barcha mijozlari va boshqa subyektlar oldidagi qarz va majburiyatlarini to'liq va o'z vaqtida to'lay olishidir. Bank likvidligi bank o'z kapitalining yetarliligi, uning optimal joylashtirilganligi va balansning aktiv va passiv qismlaridagi mablag'larning vaqt oralig'ida muvofiq kelishi bilan aniqlanadi. Tijorat bankining likvidligi uning faoliyati asosini tashkil qiluvchi uch asosiy qism – bank kapitali, jalb qilingan mablag'lar va joylashtirilgan mablag'lar o'rtasidagi doimiy subyektiv mutanosiblikni saqlashdan iboratdir. Bu mutanosiblik esa yuqoridagilarning tarkibiy elementlarini operativ boshqarish yo'li bilan amalga oshiriladi.

Tijorat banklarining moliyaviy holatiga baho berishda ularning foydaliligi, likvidligi va to'lovga qobiliyatligiga e'tibor qaratiladi. Aynan shu omillar bankning moliyaviy ahvoli qay darajada ekanligini belgilaydi. Banklarning likvidligi va to'lovga qobiliyatligi nafaqat bitta bank yoki bank tizimining barqarorligini, balki butun bir iqtisodiyotning muvozanatini ta'minlaydi. Bank tizimida, eng avvalo, banklarning likvidligi va to'lovga qobiliyatligi ko'rib chiqiladi, chunki foydalilik faqatgina bankning o'z manfaatini ifodalasa, likvidlik va to'lovga qobiliyatlik kengroq, ya'ni jamiyatning ko'pchilik qatlami, bank mijozlari manfaatlarini ko'zlaydi.

Bank likvidligi uning omonatchilar va kreditorlar oldidagi majburiyatlarini o'z vaqtida to'la-to'kis bajara olish qobiliyatidir.

“Likvidlik” atamasi lotincha “Liquidus” – oquvchan, suyuqlik ma'nosini anglatadi. Shularni hisobga olgan holda jahon banki nazariyasi va amaliyotida likvidlikka “zaxira” yoki “oqim” deb qaraladi. Likvidlik zaxira shaklida tijorat bankining mijozlari oldidagi o'z majburiyatlarini belgilangan vaqt mobaynida aktivlar tarkibini ularning hali ishlatilmagan zaxiralariga aylantirish yo'li bilan qoplashni ko'zda tutadi.

Likvidlik tijorat banki faoliyatida ma'lum vaqt mobaynida yuzaga kelgan noqulaylikning oldini olish, aktiv va passivlarning mos moddalarini muvofiqlashtirish, qo'shimcha qarz mablag'larini jalb qilish, bank daromadlarini o'stirish yo'li bilan bank moliyaviy barqarorligini saqlash yo'llarini ta'minlashga qaratiladi. Shunday qilib, har bir tijorat banki o'z likvidligini saqlash uchun harakat qilishi lozim. Bu bank faoliyatini tahlil qilish, prognoz qilish va ustav kapitali, maxsus fondlar va zaxiralar, jalb qilingan mablag'lar, aktiv – kredit operatsiyalarini amalga oshirishni tashkil qilishda ilmiy asoslangan kredit siyosati olib borish yo'li bilan amalga oshiriladi⁴⁴.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining 1998-yil 2-noyabrdagi 421-sonli "Tijorat banklari likvidligini boshqarishga bo'lgan talablar to'g'risida"gi nizomida likvidlikka bank majburiyatlarini bajarish va aktivlar o'sishini moliyalash bilan birgalikda depozitlar va qarz mablag'lari darajasining pasayishini samarali boshqarish deb ta'rif berilgan.

Iqtisodiy adabiyotlarda to'lovga layoqatlilik likvidlikka nisbatan keng, ba'zi adabiyotlarda esa tor kategoriya sifatida qaraladi. Keng kategoriya sifatida o'rganilganda to'lovga layoqatlilik ichki va tashqi omillar doirasida ko'rib chiqiladi, likvidlik esa faqat ichki omillar doirasida qaraladi. Ba'zi qarashlarga ko'ra, likvidlik bankning dinamik holatini belgilaydi, to'lovga layoqatlilik esa ma'lum bir sanaga to'g'ri keluvchi holatini, ya'ni majburiyatlarini qoplay va to'lay olish qobiliyatini bildiradi. Umuman, to'lovga layoqatlilik bankning zarur muddatlarda qarz va majburiyatlarini to'lay olish layoqatini bildiradi. Shuni ta'kidlash lozimki, likvidligi bo'lmagan bank to'lovga layoqatli bo'la olmaydi. Amalda aynan likvidlik darajasi to'lovga layoqatsizlikning asosiy sababi bo'lib, banklarning bankrot bo'lishiga va bank tizimining beqarorligiga olib kelishi mumkin.

⁴⁴The Business of Banking. American Bankers Association. Washington, D.C.2014.

Henny van Greuning, Sonia Brajovich Bratanovich. The Analysis of banking risks. THE WOLD BANK Washington, D.C.

William Gould, Michael Higgins: Banking: Strategic leadership. United States Agency for international Development (USAID) 2012. 23-46 p.

Philip Kotler. Marketing Essentials. Prentice- Hall, Inc., 2010. 525-529 p.

Tijorat banklarining likvidliligi uning balans tuzilmasi bo'yicha belgilanib, unda aktivlar passivga doir muddatli majburiyatlarni qoplash uchun o'z qiymatini tushirmagan holda yo'qotishlarsiz pul mablag'lariga aylantirilishi lozim. To'lovga layoqatsizlik esa faqat balans likvidliligiga bog'liq bo'lib qolmasdan, balki boshqa bir qator omillarga ham bog'liqdir.

Bazel qo'mitasi tashabbusi bilan yuzaga kelgan Bazel bitimi bank likvidligi bo'yicha umumiy qoidalarni belgilab berdi. Ushbu bitimga muvofiq, likvidlikni tahlil qilish banklarning o'z majburiyatlarini muddatidan va zarar ko'rmagan holda bajarish layoqatligini aniqlash zaruratini ko'zda tutadi. Banklarning likvidligi hamda to'lovga layoqatligi banklarning umumiy moliyaviy barqarorligini ta'minlashga asos hisoblanadi. Bazel bitimi standartida ko'plab davlatlar o'z banki tizimi uchun likvidlilik me'yorlarini ishlab chiqqan.

O'zbekiston bank tizimida likvidlilikni ta'minlashning eng oddiy usuli bankning bir qism aktivlarini likvid shaklida, masalan, naqd pul, Markaziy bank va boshqa banklar vakillik hisobvaraqaqidagi qoldiqlar, davlatning qisqa muddatli obligatsiyalari shaklida saqlash hisoblanadi. Jahon banki materiallariga ko'ra to'lovga layoqatlilik o'z kapitalining ijobiy kattaliligiga bog'liqdir. Bunga muvofiq to'lovga layoqatlilik bank kapitaliga asoslanadi. Umumiy likvidlilikni baholashda tijorat banklari asosiy likvidlilik, joriy likvidlilik va istiqbolli likvidlilikni bir tizimda tahlil qilishlari lozim. Bank zarur bo'lganda yoki moliyaviy bozorda qarzlarni olish yoki banklararo bozordan kreditlarni olish hisobiga likvidlilikni ta'minlashi mumkin. Ba'zi hollarda tijorat banki balansi likvid bo'la turib, mijozlarning talablari bajarilmasligi mumkin. Shuning uchun e'tiborni balans likvidliligiga emas, ko'proq bank likvidliligiga qaratish o'rinli bo'ladi.

Bankning moliyaviy barqarorligiga turli ichki va tashqi omillar ta'sir ko'rsatadi. Bu omillar ichida bankning moliyaviy bozordagi raqobatdoshligi, doimiy mijozlarning mavjudligi va bank amaliyotlarini o'tkazish hamda hisobini rasmiylashtirishda ilg'or texnologiyalarni qo'llash omillari muhim o'rin tutadi. Bu esa samaradorlikni oshirishga va bankning ishonchli hamkor sifatida obro'sining mustahkamlanishiga imkon beradi. Bankning ichki barqarorligi – bu tijorat banki

faoliyatining barqaror, yuqori natijalarini ta'minlovchi passivlar va aktivlar tarkibining holati va moliyaviy natijalar dinamikasidir. Ichki barqarorlikka erishish asosida ichki va tashqi omillar o'zgarishiga faol javob berish tamoyili yotadi.

Tijorat bankiga nisbatan tashqi barqarorlik, ushbu bank faoliyat ko'rsatayotgan iqtisodiy muhit barqarorligi bilan belgilanadi. Tashqi barqarorlikka butun mamlakat miqyosidagi bozor iqtisodiyotiga xos bo'lgan boshqarish tizimi orqali erishiladi. Banklarning moliyaviy mustahkamligini o'rganishdagi boshlang'ich jihat Markaziy bankning tijorat banklari faoliyatiga qo'yadigan tartibga soluvchi talablaridir.

Banklarning moliyaviy mustahkamligini oshirishga yo'naltirilgan ushbu talablarning samaradorligi mazkur mamlakat iqtisodiyoti, ishlab chiqarish va xizmat sohasining, jumladan, bank infratuzilmasining rivojlangan mamlakatlarda shakllangan tijorat banklari faoliyatini tartibga solish va nazorat qilish tartiblarini o'rganish, O'zbekistonda tijorat banklari faoliyatini tartibga solish tartibini takomillashtirishda juda muhim ahamiyatga ega. Bankning moliyaviy barqarorligini tahlil qilish quyidagi asosiy yo'nalishlarda olib boriladi:

Retrospektiv tahlil. *Tahlilning ushbu yo'nalishida Markaziy bank tomonidan banklar uchun o'rnatilgan iqtisodiy normativlarga tijorat banklari tomonidan rioya qilinishini nazorat qilishga asoslangan moliyaviy barqarorlikning asosiy ko'rsatkichlari va belgilarini tahlil qilishni o'z ichiga oladi. Moliyaviy barqarorlikni tahlil qilishning ushbu yo'nalishi quyidagi sohalar: likvidlilik, foydalilik, aktivlar sifati, kapitalning yetarliligi va boshqarishning sifati tahlillaridan iborat.*

Perspektiv tahlil. *Moliyaviy barqarorlikni perspektiv tahlil qilishning maqsadi tijorat banki faoliyati samaradorligini prognoz qilish hisoblanadi.*

Tijorat bankining moliyaviy barqarorligini baholash moliyaviy resurslarning shakllanishi, taqsimlanishi va ulardan foydalanish jarayonida namoyon bo'luvchi moliyaviy holatni tahlil qilishdan boshlanadi. Shunga muvofiq, moliyaviy tahlilning ketma-ketligi, barcha jarayonlarni bosqichma-bosqich ko'rib chiqishni, jumladan, moliyaviy resurslarning mavjudligi, ularning shakllanishi, taqsimlanishi va ulardan foydalanishni tahlil qilishni o'z ichiga oladi.

To'lovga qobiliyatlikni nafaqat tashqi ko'rinish, balki ma'lum bir vaqtda va moliyaviy mustahkamlikning barcha omillari ta'sirida hosil bo'lgan ma'lum moliyaviy holatning natijasi deb qarash lozim.

Likvidlik keng ma'noda qarzdorning kreditor oldidagi majburiyatlarini o'z vaqtida bajara olishi hisoblanadi. Likvidlik iqtisodiyotning barcha sohalari uchun xarakterli bo'lib, shu bilan birga o'ziga xos bank muammosi hisoblanadi. Chunki pul bir vaqtning o'zida bankning ham aylanma kapitali, ham faoliyati mahsuli bo'lib, korxonalar aktivi esa asosan natural buyum shaklida mavjud bo'ladi.

Bank likvidligi bu bankning o'z oldida turgan majburiyatlarini bajara olishi, mijozlarning kreditga bo'lgan ehtiyojlarini qondirishi va omonatchilarning depozitlarni qaytarib olish bo'yicha talablarini qondira olish qobiliyatidir. Bundan tashqari, likvidlik bankning bozorda xavfsizligi va qarzlarini o'z vaqtida qaytara olishga qodirligini oshkor qiladi, bankka aktivlarni foydasiz sotish yoki banklararo bozorda mablag'larni jalb qilish bilan bog'liq bo'lgan foydani yo'qotish xavfidan qutulish imkonini beradi.

Bank likvidligining asosiy sharoitlaridan biri, uning aktivlari likvidligidir.

Likvid aktivlar - ularning yaxshi ma'lum bo'lgan bozor narxining shakllanishini ta'minlaydigan, doimiy ravishda sotiluvchi va sotib olinuvchi aktivlarning alohida turi bo'lib, banklar ularni qisqa muddat ichida sotib olishga tayyor bo'lgan xaridorni topishi mumkin. Bunday aktivlar qatoriga naqd pullar, davlat qisqa muddatli obligatsiyalari, qisqa muddatli (yetti kungacha) banklararo kreditlar kiradi. Iqtisodiy hamkorlik va rivojlanish tashkiloti (OESR) davlatlari hukumatlari hamda fond bozori rivojlangan davlatlarining mashhur transmilliy kompaniyalarining qimmatli qog'ozlari ham yuqori likvidlikka egadir.

Nolikvid aktivlar deb, bozor narxini kotirovka bo'yicha aniqlash mumkin bo'lmagan va bu turdagi aktivlarning xarid narxi sotuvchi va xaridor o'rtasidagi kelishuv natijasida xususiy tarzda aniqlanadigan aktivlarga aytiladi. Bunday aktivlarning qiymati katta miqdordagi o'zgarishlarga uchrab turishi taqqoslashni qiyinlashtiradi. Bu turdagi aktivlarga, masalan, kreditlar, qimmatli qog'ozlar bozorida kotirovkaga ega bo'lmagan yoki kotirovkasi qiyin bo'lgan qimmatli qog'ozlar, asosiy

*vositalar va boshqalar kiradi. Tezda naqd pul miqdorini oshirish uchun nolikvid aktivlarni sotish zarur bo'lganda, bank ularni zarar ko'rgani holda sotishi mumkin. Bank likvidligining yana bir jihati bankning to'lovga qobiliyatligi bo'lib, uning asosiy belgisi bankning o'z oldida turgan majburiyatlarini o'z vaqtida qondira olish qobiliyatidir*⁴⁵.

“Likvidlik” va “to'lovga qobiliyatlik” mazmuni, omillari va uni ta'minlovchi sabablarga ko'ra bir-biriga yaqin tushunchalardir. Likvidlik muammosi tashqi jihatdan to'lov majburiyatlarini bajarish jarayonida vujudga keladi va likvid mablag'lar yo'qligi bilan bog'liq qiyinchiliklar tug'ilganda namoyon bo'ladi.

Likvidlik nafaqat to'lovlarni o'z vaqtida amalga oshirishni nazarda tutadi, balki o'zining tijorat manfaatlari bilan birga omonatchilar tomonidan ishonch bildirilgan mablag'larning saqlanishini ta'minlaydi.

Bankning to'lovga qobiliyatligi bankka qo'yilgan to'lovlar bo'yicha talablar ayni vaqtda qondira olish qobiliyatini bildiradi. To'lovga qobiliyatlikni ma'lum moliyaviy holatning natijasi sifatida qaralishi mumkin.

Shu bilan birga, to'lovga qobiliyatlik likvidlikka nisbatan ikkilamchidir. Chunki bankda to'lovga qobiliyatlik muammosi sodir bo'lishi mumkin, ammo uning likvid balansi, bankning majburiyatlarini o'z vaqtida bajara olishini ta'minlovchi qobiliyatini tiklash imkoniyatini beradi.

Bank likvidligi ko'proq bank balansining likvidligi bilan belgilanadi va uning mazmuni, mohiyati aktiv va passiv operatsiyalarning muddati bo'yicha mos kelishidan iborat. Bank balansining likvidligi ssuda va fond operatsiyalariga yo'naltirilgan mablag'larning xatarlilik darajasi, pul bozorining rivojlanish darajasi va boshqa omillarga bog'liq bo'ladi. Bundan tashqari, passivlarning qisqa muddatliligi uzoq muddatli qo'yilmalarga ham sarflanishi imkoniyatlarini cheklab qo'ymaydi. Bankning har doim o'z tasarrufida ma'lum miqdorda “begona” pullari bo'ladi. Omonatlarning bankka doimiy oqib kelishi bilan birga ularning qaytarilib olinishi ham doimo

⁴⁵The Business of Banking. American Bankers Association. Washington, D.C.2014.

Henny van Greuning, Sonia Brajovich Bratanovich. The Analysis of banking risks. THE WOLD BANK Washington, D.C.

sodir bo‘lib turadi va bunda bank hisobvaraqlarida doimiy turib qoladigan qarz mablag‘lari miqdori barqaror hisoblanadi. Tijorat banki likvidligini saqlab turish muammosini hal qilish uchun passivlar oqimi harakatchanligi va muddatiga ko‘ra aktivlar oqimiga mos kelishi lozim. Shunday qilib, tijorat banki likvidligi bankning ma‘lum vaqtdagi to‘lovga qobiliyatligini ta‘minlovchi va bank likvidligining asosiy omili bo‘lgan bank aktivlari va passivlarining nisbati bilan belgilanadi.

Bank likvidligini ta‘minlovchi omillardan biri bank passivlarining sifatidir. O‘zlik va jalb qilingan mablag‘lar nisbati bankning ishonchliligi va faoliyati rivojlanishining istiqbolini xarakterlab beradi. Jalb qilingan mablag‘lar oqimining barqarorligi likvidlik muammosini hosil qilmasdan turib, qisqa muddatli resurslarni uzoq muddatli qo‘yilmalarga yo‘naltirish imkoniyatini beradi. Depozitlar bo‘yicha ijro muddatining aniqligi balansning likvidligini boshqarish va likvid vositalarga bo‘lgan ehtiyojni prognoz qilish imkoniyatini beradi. Bu esa bank barqarorligini ta‘minlash imkoniyatini beradi.

Bank likvidligini ta‘minlovchi omillardan biri bank tomonidan qarz olish, o‘z aktivlarini sotish yo‘li bilan yoki o‘z majburiyatlarini bajarish uchun mablag‘ topa olish imkonini beradigan pul bozorining mavjudligidir. XX asrning 60-yillarida bu omilning roli nihoyatda ortdi. Bunga sabab, erkin muomalada bo‘lgan federal depozit sertifikatlari, federal fondlarning qisqa va uzoq muddatli qimmatli qog‘ozlari, REPO bitimlarining keng qo‘llanilishi va buning natijasida balansda foyda keltirmaydigan va kam daromadli aktivlarning to‘planishi bilan bog‘liq bo‘lgan foyda yo‘qotilishini minimallashtirish imkoniyatiga ega bo‘linganligidir.

Tijorat banki moliyaviy barqarorligining yana bir komponenti bank faoliyatining foydaligidir. Bank foydasining o‘ziga xos xususiyati shundan iboratki, agar ishlab chiqarish sohasida xarajatlar o‘zgaruvchan kapital va qisman qo‘shimcha qiymat hisobidan qoplansa, banklarda esa muomala xarajatlari to‘la, faqatgina qo‘shimcha qiymat qismidan qoplanadi.

Foyda olish – bank faoliyati ko‘lamini kengaytirish manbalaridan biridir. Agar bank ishida kapitalga daromad boshqa tijorat

tashkilotlariga nisbatan past bo'lsa, kapital qo'llash foydaliroq bo'lgan boshqa sohalarga yo'naltiriladi.

Bundan tashqari, foyda rahbariyat faoliyatini rag'batlantiradi, chunki ular operatsiyalar hajmini oshirish va takomillashtirish, xarajatlarni kamaytirish va xizmatlar sifatini oshirganliklari uchun foydaning bir qismini mukofot shaklida olishlari mumkin. Bank foydasining eng muhim funksiyalaridan biri ko'zda tutilmagan yo'qotishlar holati uchun zaxiralarni shakllantirishdir. Tijorat bankining zararsiz faoliyati uning moliyaviy asosini mustahkamlaydi va, aksincha, uzoq muddat mobaynida zarar bilan faoliyat ko'rsatish bankni bankrotlikka olib borishi mumkin. Banklar muomala sohasi korxonasi sifatida o'z foydasini bank operatsiyalarining natijasi bo'lgan bank mahsulotini sotish asosida shakllantiradi. Bank faoliyatining foydalilik darajasi bank faoliyati xarakteri, ixtisoslashuvi, uning kapitalining kattaligi, strukturasi va filiallarining mavjudligi hamda mustaqillik darajasiga bog'liq.

Bank faoliyatining foydaliligi rentabellikning muhim ko'rsatkichlari majmuyi bilan aniqlanadi. Bu ko'rsatkichlarga: kapitalga foyda me'yori, yalpi aktivlarning daromadliligi va foydaliligi, sof foiz marja, foizsiz yuk, aktivlar tizimi va "ishlovchi" aktivlar salmog'i, passivlar tizimi va to'planadigan passivlar salmog'i, ishlovchi aktivlarning daromadliligi, foizli tashlanma kiradi⁴⁶.

Ichki tahlil nuqtayi nazaridan faoliyatning moliyaviy ishonchliligi va rentabellik tahlili juda muhim ahamiyatga ega. O'zbekiston iqtisodiyotida mavjud bo'lib turgan ma'lum darajadagi inflyatsiya sharoitida foydalilik tahlilining dolzarbligi yanada oshadi. Foydani kamaytirishga sabab bo'luvchi omillar quyidagilardir: balansning nolikvidligi, bunda likvidlik kamomadini to'ldirish uchun qo'shimcha kredit resurslarini jalb qilish zarurati tug'iladi; depozitlarning barqaror emasligi; inflyatsiyaning o'sishi va bu orqali tartibga soluvchi talablar, jumladan, yuqori majburiy zaxiralar talabi ta'siri ostida bo'lgan foiz

⁴⁶The Business of Banking. American Bankers Association. Washington, D.C.2014.

Henny van Greuning, Sonia Brajovich Bratanovich. The Analysis of banking risks. THE WORLD BANK Washington, D.C.

Philip Kotler. Marketing Essentials. Prentice- Hall, Inc., 2010. 525-529 p.

marjasining pastligi; daromad keltiruvchi aktivlarning noqulay strukturasi, jumladan, kam daromad keltiruvchi kam baholi va tez eskiruvchi buyumlar, foizsiz ssudalar salmog'ining yuqoriligi va to'lovli passivlar. Masalan, resurslar tarkibida bahosi yuqoriroq bo'lgan kam baholi va tez eskiruvchi buyumlar salmog'ining yuqoriligi; foizsiz daromadlar va foizsiz xarajatlarning salbiy nisbati; ma'muriy-xo'jalik xarajatlarining maqsadga muvofiq bo'lmagan yuqori darajasi; kredit portfelida muddati o'tgan kreditlar salmog'ining yuqoriligi va berilgan kreditlarning foydalanish hamda qaytarilish muddatlarini uzaytirish bilan bog'liq yo'qotishlar; qimmatli qog'ozlar qiymatining tushishi; soliqlar darajasining yuqoriligi; muvozanatlashtirilmagan foiz siyosati; hajmi va miqdori jihatidan o'z kapitali miqdorini chegaralovchi asoslanmagan yuqori darajada xatarli bo'lgan bank faoliyatini yuritish.

2-§. Tijorat banklari likvidligini baholash

Tijorat banklarining likvidligini belgilovchi ko'pgina omillarni biz yuqoridagi paragraflarda ko'rib chiqqan edik. Undan tashqari, tijorat banklarining likvidlilik ko'rsatkichlari ma'lum me'yorlar asosida aniqlanadi. Barcha tijorat banklari joriy likvidlik me'yorlarini bajarishlari lozim, ular joriy aktivlarning (to'lov muddati 30 kungacha bo'lgan barcha likvidlik aktivlari, bank qo'yilmalarining bir marta bo'lsa ham muddati uzaytirilgan va yoki avval berilgan ssudalarni to'lash uchun, shuningdek, qaytarish muddati o'tib ketgan kreditlar istisno qilinadi) talab qilib olinguncha majburiyatlar summasi nisbatiga va ijro etish muddati 30 kungacha bo'lgan holda aniqlanadi. Ushbu ko'rsatkich 30 foizdan kam bo'lmasligi kerak, ya'ni bankning joriy likvidligi:

$$M_4 = \frac{KA}{OB}$$

Bu yerda: KA - qaytarish muddati 30 kungacha bo'lgan joriy aktivlar va kreditlar;

OB - qaytarish muddati 30 kungacha bo'lgan talab qilib olingunga qadar bo'lgan majburiyatlar.

Lahzali likvidlilik koeffitsiyenti. Bu koeffitsiyent bankning yuqori likvid mablag'larining (bular- bankning g'aznasidagi naqd pul mablag'lari va vakillik hisobvaraqsidagi mablag'lar) joriy

majburiyatlarga nisbati sifatida aniqlanadi va u bankning joriy to'lovlarni tezkorlik bilan amalga oshira olish qobiliyatini ko'rsatadi. Bankning joriy majburiyatlariga talab qilib olingunga qadar bo'lgan depozitlar bo'yicha majburiyatlar, yaqin orada to'lanishi lozim bo'lgan boshqa banklardan olingan kreditlar bo'yicha majburiyatlar va boshqalar kiradi. Shunday qilib,

$$M_z = LA/JM.$$

Bu yerda:

LA- bankning pul shaklidagi aktivlari;

JM-bankning talab qilib olingunga qadar bo'lgan hisobvaraqlari bo'yicha majburiyatlari.

Bu me'yor bank aktivlarining likvid qismi bankning eng nobarqaror resurslarini qanchalik darajada sug'uritalay olish imkonini ko'rsatadi. Shuning uchun maqsadli likvidlilikni banklar har kuni tekshirib borishlari va uning minimal miqdori 0,25 dan kam bo'lmasligini ta'minlashlari lozim.

Qisqa muddatli likvidlilik koeffitsiyenti to'lov muddati 30 kundan 1 yilgacha bo'lgan bank aktivlarining bankning muddati 30 kundan 1 yilgacha bo'lgan depozitlari va jalb qilingan mablag'lari va kapitaliga nisbati sifatida aniqlanadi, ya'ni

$$M_5 = A/D+K$$

Bu yerda:

A- to'lash muddati 30 kundan 1 yilgacha bo'lgan bank aktivlari;

D- muddati 30 kundan 1 yilgacha bo'lgan jalb qilingan depozitlar va jalb qilingan resurslar;

K- bank kapitali.

Bu ko'rsatkichning hajmi 1 ga teng bo'lishi zarur.

Undan tashqari, tijorat banklari likvidlilikini aniqlashda quyidagi ko'rsatkichlar tahlil qilinishi mumkin. Bular:

- likvid aktivlar (zaxiraning ortiqcha qismi, erkin ayirboshlanadigan valyuta, DQMO lari, boshqa banklardagi vakillik hisobvaraqlari)ning /jami aktivlari.

- doimiy bo'lmagan majburiyatlar (yirik depozitlar, ma'lum manbalardan olingan qarzlilar) /jami aktivlar.

- yuqorida keltirilgan barcha ko'rsatkichlarning pasayishi bankning resurslar barqaror bo'lmagan manbalarga tayanganligi yoki bank portfelidagi yuqori likvidli aktivlar ulushining kamayganligini anglatadi.

- kreditlar/depozitlar – depozitlarning, ayniqsa, mayda omonatchilarga tegishli qismi odatda resurslarning barqaror manbayidir. Ko'rsatkichning juda yuqori qiymati (80 foizdan ortiq) va/yoki o'sishi dastlabki muammolar bankdan chiqib ketadigan resurslar (banklararo bozorlardan olingan qisqa muddatli qarzlar) manbalariga bo'lgan talabning pastligini bildiradi.

- garovga qo'yilgan qimmatli qog'ozlar /jami qimmatli qog'ozlar – garovga qo'yilgan qimmatli qog'ozlar umumiy ko'rsatkichi bo'lib, u likvidlikka tezkor talablarni qoplash uchun qo'llanilmaydi.

AQSh da ham tijorat banklari likvidligini baholashda bir qator ko'rsatkichlar tizimidan foydalaniladi. Bular quyida keltirilgan formulalardir:

$$L_1 = \frac{\text{I-darajali zaxiralar (Kassa+MB dagi vakillik schyotlari)}}{\text{Depozitlar}};$$

$$L_2 = \frac{\text{I-darajali zaxiralar + IIdarajali zaxiralar (qimmatli qog'ozlar)}}{\text{Depozitlar}}.$$

L₁ - bank likvidligini ta'minlashi uchun 5-10 foizdan yuqori bo'lishi kerak;

L₂ - da esa banklar 15-25 foizdan yuqori zaxiralar yig'ishlari kerak;

L₃ - da kreditlarning umumiy aktivlarga nisbatan salmog'ini topib bank faoliyatiga baho berish mumkin.

$$L_3 = \frac{\text{Kreditlar}}{\text{Umumiy aktivlar}} * 100 \text{ foiz}$$

L_3 - ko'rsatkichi 60-70 foiz oralig'ida bo'lishi maqsadga muvofiq bo'ladi.

Asosiy depozitlar

$$L_4 = \frac{\text{-----}}{\text{Umumiy depozitlar}} * 100 \text{ foiz}$$

Bu ko'rsatkich banklarga qo'yilgan depozit qay darajada barqaror ekanligini aniqlab, bank faoliyatiga baho berishda yordam beradi.

L_4 koeffitsiyent 75 foiz yuqori bo'lishi lozim.

Bazel 3 talablarini joriy qilish bo'yicha 2016-yil yanvardan likvidlilikni qoplash me'yori koeffitsiyenti yuqori sifatli likvid aktivlarning kun davomida to'lanishi lozim bo'lgan pul mablag'lariga nisbati sifatida aniqlanadi.

Ko'pgina mamlakatlarda likvidlilik ko'rsatkichlari tijorat banklari balansining aktiv va passiv qismini tahlil qilish asosida baholanadi.

Fransiyada tijorat banklarining likvidliligini baholashda ishlatiladigan koeffitsiyentlari umumiy talab qilib olingunga qadar muddatli depozitlarning (3 oygacha bo'lgani) va boshqa resurslarning aktivlarga nisbati bilan aniqlanadi. U yerda bu koeffitsiyentning hisoboti nazorat organlariga har chorakda taqdim etiladi. Bu koeffitsiyent 60 foizdan kam bo'lmasligi kerak⁴⁷.

Xorijiy banklar amaliyotida odatda qator ko'rsatkichlardan banklarning likvidligini aniqlashda foydalaniladi. Odatda bank likvidligini aniqlashda bankning jalb qilgan mablag'lari bilan o'z mablag'lari va boshqa likvid yoki yuqori likvid mablag'larning mavjudligi va ulardan samarali foydalanish bilan belgilanadi⁴⁸.

Quyida banklar faoliyatida yuzaga keladigan likvidlilik riski darajasini ko'rsatuvchi ba'zi koeffitsiyentlarni besh guruhga tasniflashimiz mumkin.

1-guruh. Jalb qilingan mablag'larning yuqori likvid aktivlar bilan qoplanish (ta'minlanganlik) darajasi:

Koeffitsiyent	Iqtisodiy mohiyati
Kreditlarning depozitlarga nisbati	Agar nisbat 1 ga teng yoki undan kichik bo'lsa, undan bank

⁴⁷The Business of Banking. American Bankers Association. Washington, D.C.2014.

⁴⁸ William Gould, Michael Higgins: Banking: Strategic leadership. United States Agency for international Development (USAID) 2012. 213-216 p.

	<i>kreditlarni jalb qilingan mablag‘lar hisobidan moliyalashtiradi. Aksincha, likvidlilik riski yuqori va bank banklararo resurslar bozoridan resurs jalb qilishga majbur. Bu o‘z navbatida likvidlilik riskini oshiradi</i>
<i>Kreditlarning talab qilib olinadigan depozitlarga nisbati</i>	<i>Kreditlarning qisqa muddatli majburiyatlar bilan moliyalashtirilganlik darajasini ko‘rsatadi</i>
<i>Yuqori likvid mablag‘lar (naqd pul va Markaziy bankdagi vakillik) depozitlarga nisbati</i>	<i>Banklararo resurslardan foydalanish imkoni bo‘lmagan hollarda depozitlarning yuqori likvid aktivlar bilan qoplanganlik darajasini ifodalaydi</i>

2-guruh. Bankning resurs bazasini tavsiflovchi ko‘rsatkichlar.

<i>Talab qilib olinadigan majburiyatlarning jami majburiyatlarga nisbati</i>	<i>Resurs bazasining barqarorligini aniqlash imkonini beradi</i>
<i>To‘lovlilik asosida jalb qilingan qarz mablag‘lar va jami aktivlarning nisbati</i>	<i>Aktivlarni shakllantirish uchun zarur bo‘lgan qarz mablag‘lar miqdorini ko‘rsatadi</i>
<i>Talab qilib olinadigan majburiyatlarning jami aktivlarga nisbati</i>	<i>Talab qilib olinadigan majburiyatlar hisobidan shakllantirilgan aktivlar salmog‘ini ko‘rsatadi</i>
<i>Likvid aktivlarning qisqa muddatli majburiyatlarga nisbati</i>	<i>Majburiyatlarning likvid aktivlar bilan qoplanganlik darajasini ko‘rsatadi</i>

3-guruh. Konsentratsiya va likvidlilik riski ko‘rsatkichlari

<i>Depozit portfelda yirik</i>	<i>Konsentratsiya riski yuqoriligini</i>
--------------------------------	--

<i>depozitlarning ulushi</i>	<i>ko'rsatadi</i>
<i>Jami majburiyatlarda norezidentlardan jalb qilingan mablag'lar ulushi.</i>	<i>Konsentratsiyalashuv va valyuta likvidliligi riski darajasini ifodalaydi</i>
<i>Valyuta aktivlari va valyuta passivlarining nisbati</i>	<i>Valyuta likvidligining risk darajasini aniqlaydi. Valyuta kursi o'zgarganda (salbiylashganda) va valyuta resurslarini jalb qilish imkoni bo'lmaganda katta yo'qotishlar bo'lishi mumkinligini ko'rsatadi</i>
4 – guruh. Bank faoliyatining banklararo bozor resurslariga tobeligi	
<i>Banklararo aktivlarning va banklararo passivlarning yalpi passivlarga nisbati</i>	<i>Bank faoliyatining banklararo resurslar bozoriga bog'liqlik darajasini ko'rsatadi</i>
<i>Jalb qilingan banklararo resurslarning va joylashtirilgan banklararo resurslarga nisbati</i>	<i>Banklararo bozorda bankning moliyaviy holatini ko'rsatadi: bank netto kreditor yoki qarzdor</i>
<i>Jalb qilingan qisqa muddatli banklararo kreditlarning jami majburiyatlarga nisbati</i>	<i>Bank faoliyatining qisqa muddatli tashqi resurslarga bog'liqlik darajasini ko'rsatadi</i>
5 – guruh. Aktivlarning sifat ko'rsatkichlari	
<i>Yuqori likvid aktivlarning jami aktivlarga nisbati</i>	<i>Bank balansining likvidlik darajasini baholash imkonini beradi</i>
<i>Muddati kechiktirilgan kreditlarning kredit portfelidagi salmog'i</i>	<i>Kredit portfelining sifatini ko'rsatadi va bank aktivlarining likvidlilik darajasiga ta'sir ko'rsatadi</i>
<i>Muammoli kreditlar (4 va 5 guruh riskli deb tasniflangan)ning bank kapitaliga nisbati</i>	<i>Bankda kredit riski darajasini ifodalaydi va bankning pul oqimiga salbiy ta'sir ko'rsatish xavfi</i>

	<i>borligini ko'rsatadi</i>
<i>Bankning shartli majburiyatlarining barcha aktivlarga nisbati</i>	<i>Shartli majburiyatlarning real-haqiqiy majburiyatlarga transformatsiya qilingan holda bankda likvidlilik riski darajasi oshishini ko'rsatadi</i>

3-§.Tijorat banklari likvidliligini boshqarish

Yuqorida aytilganidek, likvidlikni boshqarishni bajarish masalasi, talab etiladigan darajasi ushlab turilishi uchun tijorat banki mustaqil ravishda o'zining faoliyati va talablariga amal qilishi hamma tarmoqlardagi iqtisodiy asoslangan siyosatni o'tkazishi lozim.

Bu maqsadlarda tijorat banki doimo o'z kapitalini oshirib borishi boshqa korxonalar va tashkilotlardan jalb etilgan mablag' va o'z mablag'lari o'rtasidan optimal nisbatni ta'minlashi, bankning oborotida bo'lgan uzoq muddatli «ishonchli» va «arzon» kredit resurslarini shakllantirishga intilishi kerak. Kredit siyosatini to'g'ri ishlab chiqish, kredit resurslarini foyda keltiradigan sohalarga qo'yishi, resurslarini jalb etishda kredit qo'yilmalar hajmi va ularning muddatiga e'tibor berish, likvid aktivlarning hajmini oshirish bilan bank aktivlarining optimal strukturani shakllantirishiga erishish lozim. Shuningdek, hissadorlarning qonuniy talablarini bajarishga tayyor bo'lishi uchun shu mablag'larning keragidan ortiqcha xarajat qilishiga yo'l qo'ymasligi orqali bankning daromad va foydasini oshirishiga intilish zarur.

Bank likvidliligini boshqarish nazariyalari tijorat banklarini tashkil etilishi bilan bir vaqtda paydo bo'ldi.

Hozirgi kunda to'rtta asosiy nazariya farqlanadi:

1. Tijorat ssudalari nazariyasi.
2. Joydan-joyga (aktivlarni) ko'chirish nazariyasi.
3. Kutiladigan daromad nazariyasi.
4. Passivlarni boshqarish nazariyasi.

Birinchi uchta nazariya bevosita aktivlarni boshqarish nazariyasi bilan bog'liq. Bank amaliyotida yuqoridagi nazariyalarning barchasi qo'llaniladi, lekin har xil banklarda ularning qaysigadir ko'proq e'tibor qaratiladi.

Likvidlik holatini boshqarishda 2 ta yoʻnalishni ajratishimiz mumkin:

Birinchisi, zaxiralarni doimiy nazorat qilish siyosati. Bu shuni anglatadiki, bankda daromad keltirmaydigan aktivlarni oshishiga yoʻl qoʻymaslik kerak.

Ikkinchisi, zaxiralarni bir darajada saqlab turishni qoʻllab-quvvatlash siyosati, yaʼni majburiy zaxira normalari, jalb qilingan depozitlarga zaxiralar va h.k.

Likvid mablagʻlarga boʻlgan talabni rejalashtirishda naqd pullarni boshqarish, yaʼni mijozlarning talabini qondirish maqsadida majburiy zaxiralarni bir maromda saqlash lozimdir. Shularni inobatga olgan holda bank kassasidagi pullar kun davomida, yaʼni pul tushum va chiqim bitimlarini amalga oshirish natijasida oʻzgarib boradi.

Bank amaliyoti shuni koʻrsatadiki, likvidlilikning yetarli darajasini taʼminlanmasligi bank faoliyatidagi jiddiy kamchiliklarni keltirib chiqaradi. Bunday holatning yuzaga kelishi odatda bankdagi depozitlarning yoʻqotilishiga, bu esa naqd pul mablagʻlarining kamayishiga va bank aktivlaridagi oʻta likvid qimmatli qogʻozlarning sotilishiga sabab boʻladi. Bank likvidliligini boshqa banklardan olingan kreditlar hisobiga ham qondirish mumkin. Ammo boshqa banklar yuqori foiz stavkada kreditlar taqdim etadi yoki berilayotgan kreditlarga qoʻshimcha taʼminot qoʻyishni talab etishadi. Bu esa bank oladigan daromadning kamayishiga olib keladi.

Banklarning likvidlilik muammosini hal qilish uchun likvidlilikni boshqarishning bir qancha strategiyalari mavjuddir.

Bular:

1. Aktivlar hisobiga likvidlilikni taʼminlash strategiyasi (aktivlarni boshqarish orqali likvidlilikni boshqarish). Bu strategiyaga muvofiq bank aktivlarni tez sotiladigan qimmatli qogʻozlarga joylashtirishni nazarda tutadi. Agar likvid mablagʻlarga talab yuzaga keladigan boʻlsa, bank naqd pullarga boʻlgan talabni qondirguncha oʻz aktivlarini sotadi. Odatda likvidlilikni boshqarishning ushbu strategiyasi aktivlarning transformatsiyasi deb ataladi, chunki pul koʻrinishida boʻlmagan aktivlar naqd pulga aylanishi hisobiga likvid mablagʻlar yuzaga keladi.

Likvid aktivlar uchta xususiyatga ega boʻlishi lozim:

-tez pulga aylanishi uchun oʻz bozoriga ega boʻlishi;

-bozorlarda barqaror bahoga ega boʻlishi;

-sotuvchi minimal risk orqali birlamchi investitsiyani qoplay olish imkoniyati bo'lishi lozim.

Aktivlarni boshqarish orqali likvidlilikni boshqarish strategiyasi odatda mayda banklar faoliyatida qo'llaniladi, chunki ushbu likvidlilikni boshqarish metodi qarz likvid mablag'lari orqali aktivlarni transformatsiyalash strategiyasi likvidlilikni boshqarishning arzon yo'li hisoblanmaydi. Aktivlarning sotilishi bankning kelgusi daromadlarining yo'qolishiga sabab bo'ladi. Shuningdek, ko'p aktivlarning sotilishi qimmatli qog'ozlar bilan bo'ladigan operatsiyalarda brokerlarga to'lanadigan komission xarajatlar bilan bog'liqdir. Bundan tashqari, naqd pul mablag'lariga ega bo'lish maqsadida aktivlarning sotilishi bank balansining yomonlashuviga olib keladi, ammo bu aktivlar (misol uchun davlat qisqa muddatli obligatsiyalari)ning mavjud bo'lishi bankning moliyaviy faoliyati barqarorligidan dalolat beradi. Aktivlarning sotilishi lozim bo'lgan paytda bozorda qimmatli qog'ozlarning bahosi tushayotgan davrga to'g'ri kelishi bank kapitalining yo'qolishiga sabab bo'lishi mumkin. Bank boshqaruvchilari kelgusi davr daromadlarini muqobil qiymatini minimallashtirish uchun, birinchi navbatda, minimal foyda potensialiga ega bo'lgan aktivlar sotilishini ta'minlab berishi kerak. Xullas, likvid aktivlarning salmog'i oshib borgan sari bank daromadlarining qisqarishiga olib keladi.

2. Pul mablag'lariga talabni qondirish uchun likvid qarz mablag'laridan foydalanish strategiyasi (passivlarni boshqarish). Ko'pgina yirik banklar likvid mablag'larning manbasi sifatida ko'proq pul bozoridagi qarz mablag'laridan foydalanishadi. Odatda bu strategiyani passivlarni boshqarish deb ataladi. Bunda tijorat banklari o'zlarining likvid mablag'larga bo'lgan talablarini yirik miqdordagi depozit sertifikatlarini va boshqa banklardan olingan kredit mablag'lari orqali ta'minlashadi. Passivlarni boshqarish strategiyasi orqali ma'lum bir muddat uchun qarz mablag'lari hisobiga likvidlilik ta'minlanadi. Bu strategiyani yirik banklar amalga oshirishning asosiy sababi shundaki, banklarning o'z mablag'lariga nisbatan majburiyatlarining ortishi va bank balansida tez pulga aylana oladigan aktivlarning yetarli darajada bo'lmasligi, bankning to'lovga layoqatsiz bo'lish riski yuzaga kelishi

mumkin hamda bank likvid mablag'larga bo'lgan talabini qondira olmay qolishi mumkin.

3. Aktiv va passivlarni boshqarish qarz likvid mablag'larini boshqarish strategiyasining riskligini va aktivlarda likvid mablag'larning yuqori bahosini hisobga olgan holda, banklar likvidlikni boshqarishning aktiv va passivlarini boshqarish strategiyasini tanlaydilar. Bu strategiyaga muvofiq likvid mablag'larga kutilayotgan talabning bir qismi tez sotiladigan qimmatli qog'ozlar va boshqa banklardagi depozit ko'rinishlarida saqlanadi, shu paytda likvid mablag'larga bo'lgan boshqa talablar bank korrespondentlari bilan ochilgan kredit liniyalari va boshqa mablag'lar orqali qondiriladi. Kutilmaganda yuzaga keladigan likvid mablag'larga talablar qisqa muddatli kreditlar orqali qoplanadi.

4. Tijorat banklari likvidligini samarali boshqarishda bank va uning atrofidagi muhitning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga oluvchi, aniq ifodalangan va hujjatlashtirilgan likvidlikni boshqarish siyosatining mavjudligi.

5. Bankning turli bo'linmalarining muvofiqlashtirilganligi.

6. Bank likvidlik holatining monitoringi vazifalari yuklangan bo'linmaning mavjudligi.

7. Ma'lumotlar bazasini shakllantirish hamda bankning aktiv va passiv holatlarini tahlil qilish uchun axborot tizimining mavjudligi yetakchi omillaridan hisoblanadi. Likvidlikni boshqarishda bank likvidlikni boshqarish siyosatini ishlab chiqish va likvidlikni boshqarish bo'yicha qarorlar bank kengashida doimo muhokama qilib borilishi va zarur chora-tadbirlar ishlab chiqilishi va amalga oshirilishi lozim. Tijorat banklarining tarkibiy bo'linmalari:

- bank likvidlik holatining har kunlik kuzatuv;

- rahbariyatga bankning likvidlikka munosabati to'g'risida kundalik hisobotlarni tayyorlash, bunda likvidlikni qisqa muddatli rejalashtirish ham hisobga olinishi kerak;

- barcha bank bo'limlaridan kerakli bo'lgan axborotlarni olish vakolatiga ega bo'lishi lozim. Kundalik hisobotlar yetti kunlik davr ichida likvidlikning qisqa muddatli kamayishini yoki ortiqchaligini aks yettirish uchun yetarli darajada batafsil bo'lishi hamda mablag'larni jalb etish va investitsiyalash bo'yicha talab qilingan tavsiyanomalar bilan ta'minlashi lozim. Ushbu bo'linma ma'lum davr ichida (oy,

chorak, yil yakunlari bo'yicha) bank boshqaruvi kengashiga bankning likvidlik pozitsiyasi holati to'g'risida umumlashgan hisobotlar taqdim etishi kerak.

Tijorat banklari likvidliligini baholashda bankning joriy likvidlilik holati va mablag'larga kelajakda bo'ladigan ehtiyojini yetarli darajada baholash uchun:

-moliyaviy resurslarning eng yirik manbalari, tarmoq va geografik hudud bo'yicha resurslar manbalarining jamlanganligi;

-asosiy nomuvofiqliklarni aniqlash uchun aktivlar va passivlarni to'lash jadvali;

-likvid aktivlar va depozitlarning oldingi trendlari (dinamikasini aks ettiruvchi jadvallar);

-balansdan tashqari majburiyatlar;

-berilishi kutilayotgan kreditlar;

-aktivlarning daromadliligi va jalb qilingan resurslarning qiymati;

-iqtisodiyotning ahvoli, shu jumladan, asosiy iqtisodiy indikatorlar va foiz stavkalarining o'zgarishi taxminlari.

To'liq axborot va ma'lumotlar berilishi lozim.

Bank likvidliligini boshqarishning samarali usuli aktiv va passivlarni boshqarishni o'z ichiga oladi. Balansning aktiv qismida bank likvidligini boshqarish uchun sotilishi oson bo'lgan aksiyalarni, ya'ni DQMO ni xarid qilish yoki ularga egalik qilish yoxud zaxiralarni ko'proq tashkil qilish va sotilishi qiyinchilik tug'dirmaydigan pul mablag'lariga aylantirish ko'p vaqtni olmaydigan qisqa muddatli qo'yilmalarni amalga oshirish yo'li bilan erishish mumkin.

Banklarning likvidliligini boshqarishda:

-joriy likvidlik holati;

-resurslarga bo'lgan talabning davriy o'zgarib turishi;

-resurslarga bo'lgan talablarning mo'ljallanayotgan o'zgarishlari;

-resurslar manbalari. Bank rahbariyati banklararo bozorda aktivlarni sotish va xarid qilishni yoki boshqa manbalarni tanlashi lozim;

-resurslarning qiymati;

-aktivlarning sifati kabi omillarni inobatga olish lozim.

Bank aktivlarining sifati ham bank likvidliligiga ta'sir ko'rsatadi.

Chunki bankda muammoli kreditlar, muddati o'tgan, foyda keltirmaydigan kreditlar salmog'ining yuqoriligi, pul mablag'lari harakatining kamligi bank likvidligining tushib ketishiga olib keladi. Bank faoliyatining barqaror va likvid bo'lishi uning resurslarining manbalari va hajmiga, resurslarni tashkil qilishda diversifikatsiya usulidan foydalanganligiga ham bog'liq. Agar tijorat banki resurslarining asosiy qismini sanoqli yirik korxonalar mablag'lari yoki davlatning mablag'lari hisobidan tashkil qiladigan bo'lsa, bankning shu subyektlar depozitlariga qaramligini ko'rsatadi va subyektlar tomonidan turli xil byudjet to'lovlarini amalga oshirish, ish haqi to'lash bo'yicha depozitdan mablag'lar olishi bankning likvidlik riski shuncha yuqori bo'lishiga olib keladi. Undan tashqari, bank likvidligi bankning kapitali va foydaliligini hisobga olgan holda bankning umumiy moliyaviy holatiga ham ta'sir ko'rsatadi.

Bankning moliyaviy holati yomon bo'lsa, talab qilinayotgan vositalarni yuqori narxda olish yoki banklararo bozorga kira olmasligi mumkin.

Balansdan tashqari majburiyatlar va shartnomalar, jumladan, ishlamayotgan kredit liniyalar, akkreditivlar, qimmatli qog'ozlar va valyuta sotib olish uchun tuzilgan kelishuvlarning mavjudligi ham bank likvidligiga ta'sir ko'rsatishi mumkin⁴⁹.

Tijorat banklarining likvidligini boshqarishda banklararo kreditlarning muddati 1 kundan bir necha oygacha davom etishi mumkin. Foiz stavkalari kontragent banklar o'rtasidagi bitim asosida Markaziy bankning qayta moliyalash stavkasi yoki DQMolari bo'yicha stavkalarni asos qilib olgan holda belgilanishi kerak. Ta'minotga ega bo'lmagan banklararo kredit bitimlarini tuzganda bir qarz oluvchiga beriladigan qarz me'yorlariga amal qilish kerak. Faqatgina overnayt operatsiyalari bundan mustasno, ular bo'yicha limit chegarasi bank kapitalining 25 foizi atrofida o'rnatiladi. Banklararo kreditlarning ta'minoti sifatida DQMolari kabi yuqori likvidli va oson sotiluvchi qimmatli qog'ozlar qabul qilinishi mumkin. Ta'minot sifatida topshirilgan qimmatli qog'ozlar uchinchi shaxsning (tijorat banki yoki

⁴⁹Henny van Greuning, Sonia Brajovich Bratanovich. The Analysis of banking risks. THE WORLD BANK Washington, D.C.

William Gould, Michael Higgins: Banking: Strategic leadership. United States Agency for international Development (USAID) 2012.

Markaziy bankda) eskrou hisobvarag'ida joylashtirilishi yoki Markaziy bank daftarlarida ularning garovga olinganligi belgilanishi kerak.

Repo operatsiyalarida qo'llaniluvchi qimmatli qog'ozlar oson sotiluvchi va likvid vositalar, ya'ni DQMOLari ko'rinishida bo'lishi kerak. Agar banklar boshqa qimmatli qog'ozlarni afzal deb bilsa, u holda qarz beruvchi tomon ularning yuqori likvidlik talablariga javob berishiga ishonch hosil qilishi va ularni o'zlarida saqlanishini ta'minlashi kerak. Bundan tashqari, tomonlar qimmatli qog'ozlarni uchinchi tomonda saqlash haqida kelishib olishi mumkin. Repo operatsiyalari Markaziy bank talablariga rioya qilgan holda amalga oshirilishi lozim. Kelishuvda har bir tomonning huquq va majburiyatlari ko'rsatilgan bo'lishi kerak. Kredit beruvchi tomon qimmatli qog'ozlarning to'lov muddatiga qarab garov qiymatining kredit qiymatidan kamida 10 foizga yuqori bo'lishini ta'minlashi kerak. To'lov muddati qancha yaqin bo'lsa, marja shunchalik katta bo'lishi zarur. Ta'minot sifatida DQMOLaridan foydalanilgan holda garov qiymatini, joriy diskont asosida aniqlash to'g'riroq bo'ladi. Kuponli qimmatli qog'ozlar qiymati ularning bozor narxi hamda hisoblangan foizlar miqdorida aniqlanadi. Hozirgi vaqtda garov turi bo'yicha ma'lum cheklovlar o'rnatilmagan bo'lsada, banklar bozorda kotirovka qilinmaydigan qimmatli qog'ozlar va asosiy vositalar kabi garovning nolikvid shakllarini qo'llashda o'zlarining zimmalaridagi xatarni anglashlari lozim. Qimmatli qog'ozlar bozori rivojlanishining cheklanganligi va likvidligi korxonalar aksiyalarini garov sifatida qo'llanilishiga imkon bermaydi. Shu tufayli, davlat qimmatli qog'ozlardan tashqari boshqa qimmatli qog'ozlar garovi asosida berilgan kredit "ta'minlangan" bitim deb hisoblanmaydi.

4-§. Tijorat banklarining aktiv va passivlarini boshqarishning bank likvidliligiga ta'siri

Bozor iqtisodiyoti sharoitida tijorat banklarining faoliyati foyda olishga yo'naltirilgan bo'ladi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida bank foydasining iqtisodiy mohiyati yangicha ijtimoiy-iqtisodiy tus olib bormoqda. Chunki tijorat banklarining foydasi bank kapitali to'planishining va bank rivojlanishining asosiy manbasidir. Bank foydasining o'sib borishiga bir necha xil omillar mavjud bo'lib, bular: bankning rentabelligi, vaqtincha bo'sh mablag'larning samarali

ishlatilishi, turli xil pulli xizmatlar ko'rsatish doirasini kengaytirish, foyda keltirmaydigan aktivlarni kamaytirish, foyda keltiruvchi aktivlarni ko'paytirish va boshqa omillar hisoblanadi.

Iqtisodiy rivojlanish bosqichida tijorat banklarining asosiy ish tamoyillaridan biri – yuqori darajada foyda olishga yo'naltirilgan va qaratilgan bo'ladi. Biroq ularning faoliyati doimo foyda ko'rish bilan bog'liq bo'lmasdan, ular faoliyatida zarar ko'rish ehtimoli ham uchrab tuishi mumkin. Banklar faoliyati ijobiy bo'lgan hollarda, ularning foyda olish va salbiy faoliyat natijasida banklarning zarar ko'rish ehtimoli yuqori darajada bo'ladi. Yuqorida aytilgan foyda keltiruvchi zaxiralarni amalda tatbiq qilish jarayonida bankning ish faoliyati iqtisodiy jihatdan risk bilan bog'liq bo'ladi.

Aktivlarni boshqarish deganda, o'z va jalb qilingan mablag'larni joylashtirish tartibi va yo'llari tushuniladi. Tijorat banklariga qo'llanilsa – bu naqd pullar, investitsiyalar, ssudalar va boshqa aktivlarga taqsimlashdir. Mablag'larni joylashtirishda asosiy diqqat qimmatli qog'ozlarga, investitsiyalar va ssuda operatsiyalariga qaratiladi. Mablag'larning aniq yechimida shunday aktivlarni «sotib olish» kerakki, u bankka eng ko'p daromad olib kelsin. Biroq tijorat banklarida fondlarni boshqarish qator omillar orqali qiyinlashmoqda.

Bank tomonidan jalb qilingan mablag'larning ko'pchilik qismi mijozlarning birinchi talabi bilan to'lanishi kerak yoki ogohlantirish muddati juda qisqa bo'ladi. Shuning uchun bankni oqilona boshqarishning birinchi darajali shartlaridan biri bu jamg'armachilar talablarini qondirish xususiyatini ta'minlash hisoblanadi. Ikkinchi shart – bank mijozlarining kreditga bo'lgan talabini qondira oladigan yetarli mablag'larga ega bo'lish. Bunday kredit bera olish bank tijorat faoliyatining asosiy turidir. Mijozlarning kreditga bo'lgan talablarini qondira olmaslik bank tomonidan foydali operatsiyalarni yo'qotishiga, pirovardida esa sinish ehtimoliga olib keladi.

Banklarning mamlakatning asosiy pul massasini yetkazib beruvchi sifatidagi roli ularga jamiyat oldida katta mas'uliyat yuklaydi. Jamiyatning bank sistemasining to'lovga layoqatliligi, likvidliligi va barqarorligi to'g'risida ishonchsizlikka sababi bo'lmasligi kerak, jamg'armachilar esa istalgan bank ishonchli ekanligiga imoni komil bo'lishi kerak. Bank jamg'armachilari va uning aksiya ushlovchilari maqsadlarini bir-biriga taqqoslab bo'lmaydi. Shuning uchun bank o'z mablag'larini joylashtirayotganida hal etadigan asosiy masalalardan biri

bu likvidlilik va foydalilik o'rtasidagi munosabatdir. Bir tomondan bank boshqaruv mablag'larni qimmatli qog'ozlarga joylashtirish orqali yuqori daromad olishga ko'z tutayotgan aksiyadorlarning bosimini his etsa, ikkinchi tomondan bank boshqaruvi bunday faoliyat bank likvidliligini sezilarli darajada yomonlashtirishini, bu esa jamg'armachilarga o'z mablag'larini ololmasligini va eski mijozlarning kreditga bo'lgan talabini qondira ololmasligini aniq biladi.

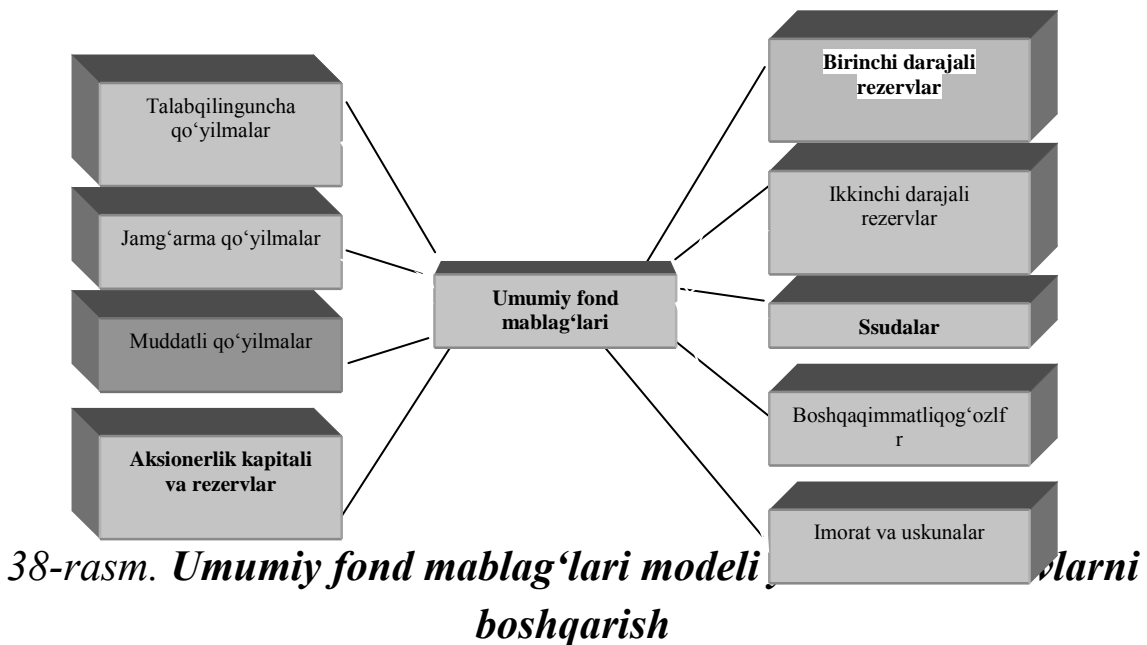
Bank mablag'larini turli aktivlarga joylashtirish yuqori likvidlilik darajasini ushlab turish va ma'lum yuqori daromad olish ehtiyojini belgilab beruvchi mavjud qonun va tartibga soluvchi aktlardan kelib chiqadi. «Likvidlik - daromadlilik» dilemmasini yechishga urinishlari aktivlarni boshqarishda 3 usulni keltirib chiqardi. Bu metodlardan birortasini ham yetuk deb hisoblab bo'lmaydi, chunki ularning har birining diqqatga sazovor va kamchilik tomonlari mavjud. Bir metodda alohida tijorat bankining aniq muammolarini yechish uchun qo'llash mumkin bo'lgan elementlar mavjud. Qo'llanish nuqtayi-nazaridan sodda bo'lgan metod – bu umumiy fond mablag'lari metodidir (root-of-funds approach). Bu metodni ko'pgina banklar mablag'lar ko'p bo'lgan davrda qo'llaydilar. Tijorat bank boshqaruvchisi joylashtirilishi uchun javobgar bo'lgan mablag'lar turli manbalardan: talab qilib olinguncha qo'yilmalar, jamg'arma, muddatli qo'yilmalar, shuningdek, bank o'z kapitalidan kelib tushadi. Ko'rib chiqilayotgan metod asosida bu resurslarni birlashtirish g'oyasi yotadi. So'ngra mablag'lar to'plami mos hisoblangan aktivlar turlari (ssudalar, davlat qimmatli qog'ozlari, kassadagi naqd pul va h.k.) o'rtasida taqsimlanadi. Umumiy fond mablag'lari metodida ma'lum aktiv operatsiyani amalga oshirishda, agarda ularning joylashtirilishi bank o'z oldiga qo'ygan maqsadlarga erishishga yordam bersa mablag'lar qaysi manbadan kelib tushganligi ahamiyat kasb etmaydi. Bu metod sxematik ravishda ko'rsatilgan. Bu metod bank boshqaruvidan likvidlilik va daromadlilik prinsiplarini teng amal qilishini talab etadi. Shuning uchun mablag'lar shu prinsipga mos keladigan aktiv operatsiyalar turlariga joylashtiriladi. Mablag'larni joylashtirish orqali operativ bo'lim boshliqlariga likvidlilik va daromadlilik nisbatlari muammolarini hal etishga ko'mak beruvchi ma'lum prioritetlar asosida amalga oshiriladi. Bu prioritetlar bank ixtiyoridagi mablag'ning qaysi qismi daromad keltirish uchun birinchi yoki ikkinchi galdagi zaxiralarga joylashtirilish, ssuda yoki qimmatli qog'ozlar sotib olishga ishlatilishini ko'rsatib beradi. Mablag'larni yer

uchastkalariga, imorat va ko'chmas mulkka investitsiyalash odatda alohida ko'rib chiqiladi.

Ikkinchi metodning vujudga kelishi – aktivlarni taqsimlash yoki mablag'larni konversiyalash (asset allocation or consersion of funds approach) – birinchi metod ba'zi kamchiliklarni bartaraf etish bilan bog'liq. Yuqorida ko'rsatib o'tilganidek, umumiy fond mablag'lari pozitsiyasidan mablag'larni joylashtirishda haddan ziyod diqqat likvidlikka berilib, talab qilinguncha qo'yilmalar va asosiy kapital bo'yicha likvidlikka bo'lgan talab hisobga olinmaydi. Ko'pgina mutaxassislar fikrlari bo'yicha, bu kamchilik Amerika tijorat banklarining foyda normasi qisqarishining o'sib borishiga sabab bo'ldi. Bu vaqt ichida talab qilinguncha qo'yilmalarga nisbatan kamroq likvidlikni talab etuvchi muddatli va jamg'arma qo'yilmalar yuqori templar bilan o'sib bordi. Aktivlarni taqsimlash metodi umumiy fond mablag'lari metodi kamchiligini yengish imkonini berdi. Bu metod bankka zarur bo'lgan likvid mablag'lar miqdori fondlarni jalb qilish manbalariga bog'liqligini belgilab berdi. Sxematik ravishda bu 39-rasmda ko'rsatilgan.

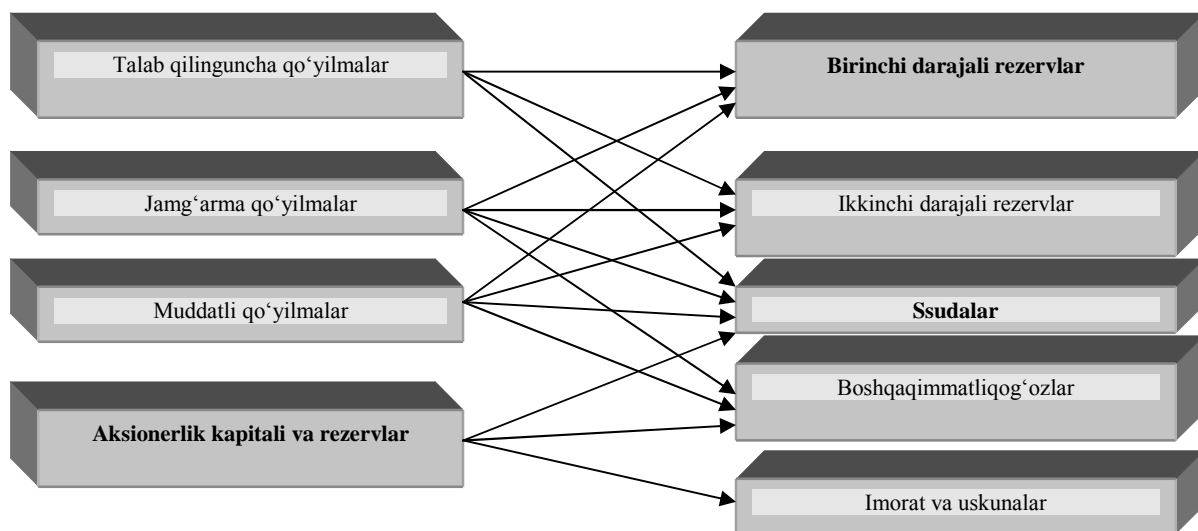
MABLAG'LAR MANBASI

Mablag'larni joylashtirish

Mablag'lar manbasi («likvidlilik-daromadlilik markazlari»)

«Likvidlilik-daromadlilik markazlari» orqali mablag'larni joylashtirish

39-rasm. Aktivlarni taqsimlash modeli yordamida aktivlarni boshqarish

Bu metod orqali mablag'lar manbalarini majburiy zaxiralar va ularning aylanish tezligi normalariga mos chegaralashga harakat qilinadi. Bu metodning asosiy ustun tarafi likvid mablag'lar va ssudalar hamda investitsiyalarga qo'shimcha mablag'lar qo'yish qismining qisqartirilishi va natijada foyda normasining ko'tarilishiga olib kelinishidir. Aktivlarni taqsimlash metodining tarafdorlari foyda normasining oshishi oshiqcha likvidaktivlarni bartaraf etish hisobiga amalga oshiriladi. Lekin, bu metod ham uning samaradorligini pasayishiga olib keladigan kamchiliklarga ega. Uning kamchiliklaridan biri, bu metod mablag'lar manbalari ularni qaysi yo'lda qo'llashdan qat'iy nazar mustaqil deb taxminlaydi, amalda esa bunday emas. Masalan, bank amaliyotchilari firmalardan ko'p qo'yilma jalb qilishga harakat qiladilar. Chunki, bu firmalar odatda shu bankdan qarz oladilar. Bundan shu kelib chiqadiki, yangi qo'yilmalarni jalb qilish bilan birgalikda bank yangi qo'yilmachilar tomonidan bo'lgan kredit zayavkalarining bir qismini qoniqtirish majburiyatini oladi. Bu esa, yangi qo'yilmalarning bir qismi shu qo'yilma egalarini kreditlash uchun yo'naltirilishi kerakligini anglatadi⁵⁰.

Ko'rib chiqilgan 2 metod bir muncha soddalashtirilgandir. Ularning qaror qabul qilishda asos bo'lib xizmat qiluvchi normativ yo'riqnomalar

⁵⁰The Business of Banking. American Bankers Association. Washington, D.C.2014.

Henny van Greuning, Sonia Brajovich Bratanovich. The Analysis of banking risks. THE WOLD BANK Washington, D.C.

William Gould, Michael Higgins: Banking: Strategic leadership. United States Agency for international Devopment (USAID) 2012.

kompleksi sifatida emas, balki aktivlarni boshqarish bilan bog'liq muammolarni yechish usullarini aniqlashda bank boshqaruviga yordam beruvchi umumiy sxema chegarasida qarash kerak. Ko'rib chiqilgan 2 metod aktiv va passivlar turli moddalari o'rtasidagi bog'liqlikni analiz qilishning ilmiy boshqarish sodda usullariga to'g'ri keladi. Boshqarish va tahlil qilishning 3 usuli ilmiy metod, shuningdek, informatsion texnologiyalarni qo'llash bilan bog'liq. Bu metod nisbatan murakkab matematik metodlar va informatsion texnologiyalar orqali boshqarish muammolariga yondashishni kasb etadi.

2008-yil kuzida banklardagi inqiroz iqtisodiyotdagi o'sishni pasaytirib butun dunyoda jiddiy resessiya bo'lishiga olib keldi. Barcha mamlakatlar xavotirga tushib qoldi. 2007-yil, keyinchalik ipotekalar va barcha turdagi, hatto himoyalangan qimmatli qog'ozlarning bahosi tusha boshladi. Ushbu jarayon o'z navbatida, to'lov qobiliyati va likvidligi haqidagi risklarni kuchaytirdi moliya institutlari, butunlay bankka aylandi Lehman Brothers va boshqalar Vashington munosabatlari va hukumat Fannieni devraldi Mae, Freddie Mac va AIG. Vahima tushib qolsa ham oktyabr oyining birinchi yarmida turli hukumatlardan so'ng likvidligi va to'lov qobiliyatini ta'minlashga qaratilgan harakatlar moliya sektori, ko'plab aktiv sinflarining narxi qisman tushib ketdi, korporativ va iqtisodiy bank kreditlari sezilarli darajada oshdi va moliyaviy bozor o'zgaruvchanlik kamdan-kam hollarda kuzatilgan bo'lsa ham, yuqoriga ko'tarildi. Ushbu maqolaning maqsadi, korporativka kredit berish bo'yicha bank panikasi sektori ta'sirini tushunishdir. Shu maqsadda sindikatlashgan kredit bank-kreditlari, ularda yetakchi bank kredit berishi va boshqa moliya tashkilotlari bilan hamkorlik qilish kreditning bir qismini ma'lumotlarini o'rganamiz. Bu bozor oxirgi marta 30 yil davomida banklar qarz bergan asosiy vosita sifatida katta korporatsiyalar rivojlandi. Ushbu maqolaning maqsadi, korporativka kredit berish bo'yicha bank panikasi sektori ta'sirini tushunishdir. Shu maqsadda sindikatlashgan kredit bank-kreditlari, ularda yetakchi bank kredit berishi va boshqa moliya tashkilotlari bilan hamkorlik qilish kreditning bir qismi ma'lumotlarni o'rganamiz. Bu bozor oxirgi marta 30 yil davomida banklar qarz berishning asosiy vositasi natijasida korporatsiyalar rivojlandi. Eng muhimi, bankdan tashqari moliya institutlari - Goldman Sachs va GE kabi moliya kompaniyalari kabi investitsiya banklarini ham o'z ichiga oladi. Kapital - institutsional

investorlar ham qarz majburiyatlari (CLOs), hejyd fondlari, o'zaro jamg'armalar, sug'urta kompaniyalari va pensiya jamg'armalari kafolatlangan. Shunday qilib, oxirgi yigirma yil ichida rivojlanayotgan sindikatlashgan kredit bozori "soya bank" tizimning bir qismidir. Biz sindikatlashgan qarz berishni boshlanganini ko'rsatish bilan boshlaymiz. 2007-yil o'rtalarida tushib qolishi, bu vaqt ichida pasayish kuzatilgan 2008-yil sentyabr oyida boshlangan bank havfsizligi 2008 yilning to'rtinchi choragida (2008-yil: IV chorak) avvalgi chorakka nisbatan pastroq va 79% kamroq (2007-yil: 2-chorak). Kreditlash barcha turdagi kreditlar bo'yicha: investitsion daraja va investitsiyalash sinfi; qisqa muddatli kreditlar va kredit liniyalari hamda ular korporativ qayta belgilanish uchun foydalaniladigan hamda foydalanilgan umumiy korporativ maqsadlar va aylanma mablag'lar tushib ketdi. Sindikatlashtirilgan kreditlash tushib ketib, savdo va sanoatga yo'naltirilgan

(C & I) kreditlari jami balansda hisobot qilingan AQSh bank sektori aslida 2008-yil sentyabridan 2008-yil oktyabr oyiga qadar qariyb 100 milliard dollardan, bazadan boshlab taxminan 1,5 trillion dollargacha oshgan (Chari, Christiano va Kehoe, 2008). Biroq, bu o'sish emas, balki, yangi kreditlarni ko'paytirishni emas, balki, o'sishning ko'payishiga olib keldi, korporativ qarz oluvchilar tomonidan amaldagi kredit bo'yicha tushumlar banklarning korporatsiyalarga qarz berish bo'yicha oldingi majburiyatlarini oldindan belgilangan stavkalar bo'yicha va oldindan aniqlangan chegaralarga qadar) deb ko'rsatadi. Faqat yangiliklar hisoblaridan biz \$ 26,8 milliardni taxminiy hisob-kitoblarni amalga oshiruvchi jalb etilgan kredit-liniya S & I kreditlarining 25% ortig'i bank balansida qayd etilgan sahifalarni yoza olamiz. Deyarli barcha hollarda firmalar o'zlarini jalb qilganligini ularning kredit liniyalariga kirish imkoni borligi keng tarqalgan tashvish mavjud bo'lgan davrda mablag'lar bank sektorining to'lov qobiliyati va likvidligini ta'kidlashadi. Misol uchun, Dana korporatsiyasi, katta avtomobil qismlarini ishlab chiqaruvchi, uning kredit liniyasini o'z qarori bo'yicha qarorini tasvirlab beradi. Bizning likvidligimizga to'liq darajada ta'minlash kapital bozorlaridagi noaniqlik vaqtida kirish mumkin. Ushbu kredit yo'nalishidagi pul tushumlari inqiroz baland darajada sodir bo'lgan davrda banklar aylanmasining bir qismi bo'lgan. Eski uslubdan farqli o'laroq bank ishlaydigan, omonatchilar tomonidan depozit sug'urtasi garovga

qo'yish mavjud emas edi, bu bank ishi edi qisqa muddatli kreditorlar, kontragentlar va boshqa qarzdorlar bank sektorining to'lov qobiliyati likvidligi va xavotirga tushdi. Xavfsiz tijorat qog'oz egalari o'zlarining qarzlarini to'lashdan bosh tortdilar, repokreditorlar va savdo kontragentlari qo'shimcha ta'minotni talab qildilar ularning qarzlarini va savdosini qaytarib berishga qaror qildilar, tizim likvidligi pasayib ketdi. (Brunnermeier, 2009; Gorton,2009). Kredit liniyalarini jalb qilgan qarzdorlar ham bor edi. Ushbu operatsiyani bir qismi bank sektori likvidligini ham kamaytirdi. Ushbu maqolada ushbu bankning qarz berishga bo'lgan ta'siri ko'rib chiqiladi. Shu maqsadda, biz banklar zimmasiga nisbatan ko'proq zaif bo'lgan banklarni identifikatsiya qilish bo'yicha majburiyatlar tarkibida o'zgarishlarni qo'llaymiz. Biz ikkita omilga e'tibor qaratishimiz kerak: bankning sug'urtalanadigan depozitlar o'rniga qisqa muddatli qarzlar va kredit liniyalarini yo'qotishlariga ta'sir qilish darajasi. Avvalroq, banklarning ko'proq depozit moliyalashtirilishi bilan banklarni sindikatsiyalashgan kreditlarni banklardan tashqari, bu barqaror, ko'proq moliyalashtirish manbaiga ega bo'lmagani holda qisqartirishlarini belgilab olamiz. O'rtacha depozitlar bo'yicha omonatlarga ega bo'lgan bank avgust oyidan dekabrgacha bo'lgan davrda o'tgan yilga nisbatan o'z kredit aylanishining oylik miqdorini 6 foizga qisqartirdi. Biroq, depozitlardan-to-aktivlarga nisbati bo'lgan bank o'rtacha qiymatdan pastroqda bir standart og'ish 49 foizga kamaydi, depozitlarga ega bo'lgan bank o'rtacha qiymatdan bir marotaba standart og'ish esa o'z kreditini kreditlashni 21 foizga qisqartirdi. Bankning tarixi tarixga kirib, panikalanish orqali boshqariladi⁵¹.

Quyidagi tayanch so'zlarga ta'rif bering

Tijorat bank likvidligi	Yuqori riskli aktivlar
Tijorat bank to'lovga layoqatliligi	Minimal riskli aktivlar
Bank aktivlari	Risk
Bank passivlari	Bank riski
Bank foydasi	Daromad keltiruvchi aktivlar
Bank likvid mablag'lari	Daromad keltirmaydigan aktivlar
Likvidlilik omillari	

⁵¹William Gould, Michael Higgins: Banking:Strategic leadership. United States Agency for international Devolpment (USAID) 2012. 51-56 p.

Nolikvid aktivlar
Riskli aktivlar
Kredit bahosi
Kredit stavkasi

O‘z bilimini tekshirish bo‘yicha savollar

1. Tijorat banklarining likvidliligi deganda nimani tushunasiz va u qanday ataladi?
2. Tijorat banklari to‘lovga layoqatliligi va uning ko‘rsatkichlari.
3. Tijorat bankining to‘lovga layoqatliligi qanday aniqlanadi?
4. Daromad keltiruvchi va daromad keltirmaydigan daromadlar nima, ularni ta’riflang.
5. Banklarning likvidlilik darajasi qanday aniqlanadi?
6. Tijorat banklar likvidliligi va to‘lovga layoqatliligiga ta’sir qiluvchi omillar.
7. Tijorat banklarining aktivlari va ularning risklilik darajasi.
8. Tijorat banklarining daromadlarini sanang.
9. Tijorat banklarining xarajatlarini keltiring.

XIX BOB. BANKLAR FAOLIYATINI TARTIBGA SOLISH VA MUVOFIQLASHTIRISH: MAHALLIY VA XORIJIY AMALIYOT

1-§. Moliyaviy munosabatlarda banklar faoliyatini tartibga solish zarurligi.

Jahonning rivojlangan davlatlari tajribasiga ko'ra, emissiya banki va tijorat banklari tarmog'ini o'z ichiga olgan ikki pog'onali bank tizimini samarali faoliyat ko'rsatishini yo'lga qo'ymay turib, davlat iqtisodiyotini yuksaltirish va uning barqarorligiga erishish mumkin emas. Bunda birinchi pog'onada Markaziy bank bo'lib, u mamlakatning pul muomalasini va barcha kredit muassasalarining faoliyatini tartibga solib turadi. Ikkinchi pog'onani esa tijorat banklari va boshqa kredit tashkilotlari shakllantiradi.

Bank tizimining bunday bo'linishi avvalambor, Markaziy bankning va tijorat banklarining maqsadlari, vazifalari va mavqeini belgilaydi. Tijorat banklari o'z faoliyatida jismoniy va yuridik shaxslarga xizmat ko'rsatishni tijorat asosida amalga oshiradilar. Markaziy bank esa mamlakatning makroiqtisodiy ko'rsatkichlarini, respublika moliya sektorini mustahkamligini, milliy valyutaning barqarorligini ta'minlashga qaratilgan faoliyatni amalga oshiradi.

Har qanday davlatning iqtisodiyot sohasidagi pirovard maqsadi barqaror iqtisodiy o'sishni, yuqori bandlikni, barqaror ichki baholarning mavjudligini ta'minlash hisoblanadi. Ushbu maqsadga iqtisodiy siyosatni ishlab chiqish va amalga oshirish jarayonida erishiladi. Pul-kredit siyosati, byudjet siyosati, narx-navo siyosati, ish haqi va bandlik siyosati iqtisodiy siyosatning muhim tarkibiy qismlari hisoblanadi.

Pul-kredit siyosati inflyatsiyani jilovlash, ishlab chiqarishning pasayishi va ishsizlikni oldini olish, to'lov balansining muvozanatlashgan holatini saqlab turish, faol bozor konyunkturasini ta'minlash maqsadida amalga oshiriladigan siyosatdir. Mazkur siyosat barcha davlatlarda Markaziy bank tomonidan amalga oshiriladi. Bank faoliyati barcha mamlakatlarda qat'iy ravishda tartibga solinadi va nazorat qilinadi. Zero, banklar mamlakatdagi kapitalni safarbar qilish va kreditlar taqdim etish bilan mamlakat moliya tizimida faol ishtirok etadi.

Va albatta, nazoratning asosiy maqsadi aholisini qolaversa mamlakat manfaatlarini himoya qilishdir. Bank faoliyatini tartibga solish va muvofiqlashtirishning bir qator sabablari mavjud:

Birinchidan, banklar mamlakat aholisining jamg'armasini asosiy saqlovchisi hisoblanadi. Banklar faoliyatini nazorat qilish mamlakat aholisini moddiy zarar ko'rishdan saqlash uchun tashkil etiladi. Chunki banklarning asosiy maqsadi daromad olishga qaratilgan bo'lib, bank daromadliligi uning likvidligi bilan teskari mutanosiblikda bo'lgan holda risk bilan to'g'ri mutanosiblikdadir. Bu esa ba'zi hollarda banklarning investitsion va kredit portfelining yomonlashuviga olib kelishi mumkin. Bank mijozlari esa bank ro'para kelayotgan risk haqida to'liq ma'lumotga ega bo'lmaydi. Demak, bankning riskni qabul qilish ehtimolining oshishi mamlakat aholisining jamg'armasini jiddiy zarar ko'rishiga olib keladi. Bankning salbiy faoliyatidan aholi jamg'armalarining faqat qisqa muddatli yuqori likvidli depozitlarga qo'yilgan qismi zarar ko'rib qolmay, balki uzoq muddatli jamg'armasi masalan, pensiya fondiga ajratilgan ajratmalar ham jiddiy zarar ko'risi mumkin. Bu esa bank nazoratining naqadar muhimligini ko'rsatadi.

Ikkinchidan, bank kreditorlari manfaatlarini himoya qilish maqsadida banklar faoliyatini nazorat qilish, tartibga solish amaliyotlari qo'llaniladi. Xo'jalik yurituvchi subyektlar va individual shaxslar o'z faoliyatlarini rivojlantirish, turmush faravonliklarini oshirish uchun tijorat banklarining turli xil kreditlaridan foydalanishadi. Ushbu kreditlar keng omma uchun yo'naltirilishini, hamda bank xizmatlarining narxini oshib ketmasligini ta'minlash maqsadida hukumat, bank nazoratining bilvosita vositasi banklar o'rtasida kuchli raqobatni ta'minlab erishadi.

Uchinchidan, hukumat o'z iqtisodiy manfaatlarini himoya qilish uchun samarali bank nazoratini tashkil qilishga harakat qiladi. Banklar hukumatning fiskal agenti bo'lish bilan birga ularning o'zlari ham mamlakat byudjetiga soliq to'lovlarini amalga oshirishlari bilan hukumat tomonidan ularning yuqori daromadliligi qo'llab-quvvatlanadi, shu bilan birga yuqori daromadlilik past darajadagi likvidlilikni keltirib chiqarib o'z navbatida yuqori risk tufayli mamlakatda tizimli riskni keltirib chiqaradi. Bu butun iqtisodiyotni inqirozga olib kelishi mumkin. Bundan tashqari, banklar bo'sh pul mablag'larini jalb etib, ularni kreditlar uchun yo'naltirish bilan mamlakatdagi iqtisodiy faollikni

oshirib, ishsizlik darajasini kamaytiradi, shu bilan birga mamlakatdagi pul massasiga bilvosita ta'sir etib, inflyatsiyani keltirib chiqaradi. Shuning uchun hukumat samarali bank nazoratini tashkil etishga harakat qiladi.

To'rtinchidan, bank aksiyadorlari va ishchi-xodimlar manfaatlarini himoya qilish uchun ham bank nazorati tashkil etiladi.

Bozor iqtisodiyoti to'liq qaror topgan rivojlangan davlatlarda davlatning banklar faoliyatini muvofiqlashtirishning asosiy maqsadlari quyidagilardan iborat:

- a) pul taklifi ustidan nazorat o'rnatish;
- b) iqtisodiyotdagi moliyaviy nobarqarorliklarga barham berish;
- d) banklarning foyda asosida faoliyat yuritishini ta'minlash;
- e) bank tizimiga nisbatan ishonchsizlik tuyg'ularini yuzaga kelishiga yo'l qo'ymaslik.

Iqtisodiyotga davlat aralashuvining qisqarishi, moliyaviy munosabatlarni erkinlashtirilishi barqaror pul-kredit tizimini rivojlantirishga imkoniyat tug'diradi. Ayni vaqtda, kuchayib boruvchi raqobat, o'zgaruvchan baholar sharoitida bank risklari va nobarqarorlik kuchayadi. Yirik banklarning bir vaqtning o'zida bankrot bo'lishi milliy iqtisodiyotga jiddiy ziyon yetkazadi, to'lov tizimining izdan chiqishiga, pul taklifining keskin qisqarishiga olib kelishi mumkin. Demak, bank tizimini tartibga solish mexanizmini takomillashtirish orqali umumiy nobarqarorlik darajasini pasaytirish mumkin.

Turli mamlakatlarda tijorat banklari faoliyatini tartibga solishning turlicha mexanizmlari qo'llaniladi. Shuningdek, tashkiliy yondashuvlar ham xilma-xildir. Ammo birorta mexanizm kredit institutlarining joriy faoliyatiga davlatning aralashuvi mavjud bo'lgan sharoitda samara bermagan. Banklarni bankrotlikdan himoya qilish tizimida yetakchi o'rinni banklarning ichki boshqaruv tizimining sifati egallaydi. Shu sababli, bank tizimini takomillashtirishga qaratilgan harakatlar bank muassasalarini rivojlantirish jarayonida ularni boshqarish va tartibga solishni mustahkamlash masalasiga yo'naltirilishi lozim.

Tijorat banklarining bankrot bo'lishi aholining, korxonalar va tashkilotlarning pul mablag'larini yo'qotilishiga olib keladi. Ayniqsa, banklarning tizimli inqirozga yuz tutishi xo'jalik subyektlarining ommaviy tarzda bankrot bo'lishiga olib kelishi mumkin. Buning og'ir

ijtimoiy – iqtisodiy oqibatlarini sifatida, birinchidan, aholining, korxonalar va tashkilotlarning bank tizimiga bo‘lgan ishonchiga putur yetadi; ikkinchidan, jamiyatdagi ijtimoiy vaziyatni og‘irlashuviga olib keladi; uchinchidan, hukumatning iqtisodiy manfaatlariga ziyon yetadi.

Bank ishi paydo bo‘lgan vaqtdan boshlab alohida banklarning bankrotligi, depozitlarni ommaviy tarzda banklardan qaytarib olinishi natijasida yuzaga keladigan noqarorliklar bank tizimini tartibga solish amaliyotining vujudga kelishini taqozo qildi. Bank faoliyatini tartibga solish orqali hukumat omonatchilarni va kreditorlarni moliyaviy yo‘qotishlardan, iqtisodiyotni esa banklarning bankrotligi natijasida yuzaga keladigan og‘ir oqibatlardan himoya qiladi. Banklar ustidan nazorat qilish, ular faoliyatida muayyan cheklashlarni o‘rnatish iqtisodiy erkinlikka zid bo‘lgan holat sifatida qaralishi mumkin. Lekin jahonning ko‘pgina rivojlangan davlatlarida banklar, shuningdek, boshqa moliya tashkilotlarining faoliyatlari ko‘p darajada davlat tomonidan tartibga solinadi. Boshqacha qilib aytganda, hatto rivojlangan bozor iqtisodiyoti sharoitida moliyaviy sektor jiddiy ravishda tartibga solinar ekan, o‘tish davrida buni to‘la oqlash mumkin. Bank faoliyatini tartibga solishda haddan tashqari va raqobatning rivojlanishiga xalaqit beradigan omilga aylanadigan chegarani belgilash oson emas. Shuning uchun, jahonda umumiy qabul qilingan tamoyillar va qoidalar har bir mamlakatda aniq vaziyat tahlilini hisobga olgan holda qo‘llaniladi.

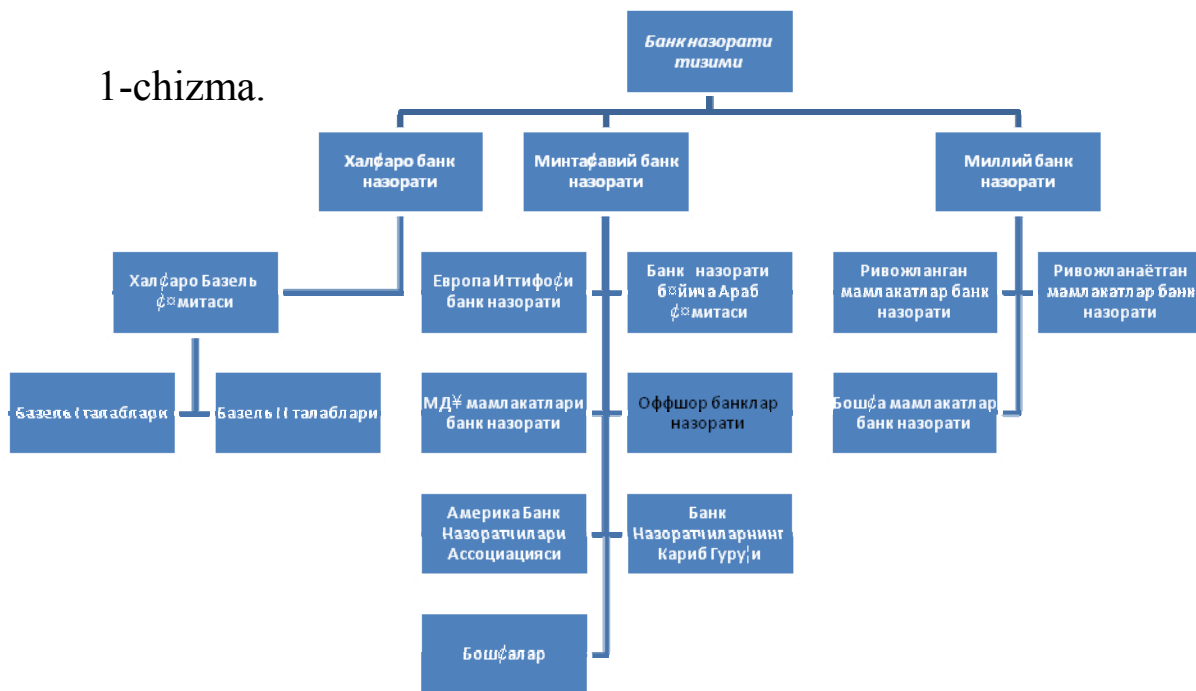
Banklar faoliyatini tartibga solish va muvofiqlashtirishda iqtisodiy me‘yorlarni o‘zgartirish, majburiy rezerv fondini oshirish, ayrim bank operatsiyalarini amalga oshirishni ta‘qiqlab qo‘yish, hissadorlarga dividendlar to‘lashni to‘xtatib qo‘yish, bank ustidan vasiylik o‘rnatish kabilardir. Eng so‘nggi chora esa, ularga berilgan litsenziyalarni qaytarib olishdan iboratdir.

Davlatning pul-kredit siyosati, xususan tijorat banklari faoliyatini nazorat qilish siyosati qonun hujjatlari, hukumat qarorlari, Markaziy bankning yo‘riqnomalari asosida amalga oshiriladi. Huquqiy me‘yorlar banklar uchun majburiy bo‘lgan cheklovlar va faoliyatining qat‘iy chegaralarini belgilab beradi. Bu esa, bank sifatsiz boshqarilgan taqdirda jiddiy zararlar yuzaga kelishini oldini oladi. Bank faoliyatini tartibga solishning huquqiy asoslarining mustahkam emasligi banklarning bankrot bo‘lishiga va umumiy noqarorlikni yuzaga kelishini

kuchaytiradi. Bank tizimini ishonchli tarzda himoya qilishni ta'minlaydigan huquqiy tartibga solish me'yorlarini yaratish lozim. Masalan, iqtisodiy normativlar barcha tijorat banklariga nisbatan bir xil tarzda qo'llanilishi lozim. Aks holda, ayrim banklar erkin raqobat muhitidan chetga chiqib qoladi.

Bank nazorati 100 yildan ortiq muddat davomida AQSh da va G'arbiy Yevropa davlatlarida o'zining qanday ko'rinishda bo'lishidan qat'iy nazar shakllanib kelgan edi. Shu o'rinda rivojlangan davlatlarda, xususan Yevropa Ittifoqi davlatlarida, AQSh, Kanada, Yaponiya kabi davlatlarda bank nazoratining zarurligi 1975-yilga kelib o'z aksini topdi, ya'ni rivojlangan davlatlar bank nazoratini faqat moliyaviy sektorda emas, balki, umuman iqtisodiyotda asosiy rol o'ynashini tan oldilar. Natijada bank nazorati bo'yicha xalqaro tashkilot "Bazel qo'mitasi" vujudga keldi. Banklarning tizimli riskni keltirib chiqarishi, bir-biri bilan iqtisodiy aloqada bo'lgan davlatlarni ham iqtisodiy inqiroz yoqasiga olib kelishi mumkin. Bu xuddi Lorensning "Kapalak effekti" nazariyasiga o'xshaydi, unga ko'ra Braziliyada qanot qoqqan kapalaklar Texasda tornado bo'lishiga olib keladi. Bunday inqirozlar ehtimolining ortishi mamlakatlar o'rtasida mintaqaviy bank nazoratini tuzish zarurligini keltirib chiqardi. Hozirgi kunda bank nazorati tizimini quyidagi turlarga bo'lish mumkin.

1-chizma.

Bazel qo‘mitasi butun dunyo mamlakatlari uchun bank nazorati tamoyillarini ishlab chiqadi va mintaqaviy bank nazoratida banklar faoliyati, ularning nazorat qilish tamoyillari ishlab chiqilib, davlatlar uni o‘zlarining iqtisodiy holatidan kelib chiqqan holda bank nazorati bo‘yicha standartlariga muvofiqlashtirishadi. Bazel qo‘mitasining vujudga kelishi va bu qo‘mita tomonidan xalqaro andozalarning yaratilishi, rivojlanayotgan va rivojlangan mamlakatlar bank nazorat tizimini ilmiy tadqiqotning keyingi paragrafida batafsil ko‘rib chiqilgan.

Respublikamizda Markaziy bank tomonidan tijorat banklari faoliyatini nazorat qilinishining asosiy maqsadi tijorat banklariga biron-bir iqtisodiy chora ko‘rish emas, balki bank faoliyatida mavjud bo‘lgan kamchiliklarni bartaraf etib, bank tizimining barqarorligini oshirish natijasida bank omonatchilari va kreditorlarining manfaatlarini himoya qilishdan iboratdir. Shu o‘rinda Markaziy bankning tijorat banklarini litsenziyalash borasidagi siyosatini alohida ta’kidlab o‘tish lozim. Banklarni litsenziyalash va ular faoliyatini tartibga solish, ya’ni bank nazorati bank tizimining barqarorligini saqlash, yangi moliyaviy jihatdan barqaror bo‘lgan banklarning bozorga kiritilishini nazorat etish yo‘llaridan biridir. Banklarni ro‘yxatga olish va litsenziyalash jarayonini takomillashuvi avvalambor litsenziyalash andozalarini, ya’ni bank muassasalarining moliyaviy ahvoli, bank rahbarlari malakasi va obro‘sga qo‘yiladigan talablarni oshirishdan iboratdir.

Shuni ta’kidlash lozimki, banklar tomonidan o‘z kapitali yetarliligini ta’minlanishi, Markaziy bank tomonidan o‘rnatilgan iqtisodiy me‘yorlarga rioya etilishi, iqtisodiyotning real sohasiga yo‘naltirilgan kredit qo‘yilmalari o‘shishini va riskni oqilona diversifikatsiyalanishini ta’minlanishi, kreditlar berish shartlarini, shuningdek, bank kredit portfelining holatini aksiyadorlar va omonatchilar manfaatlarini himoya qilish nuqtayi nazaridan kelib chiqqan holda nazorat qilinishi bank nazoratining mohiyatini bildiradi.

Markaziy bank tomonidan kredit tashkilotlari faoliyatini tartibga solish va muvofiqlashtirish asosan quyidagi usullar yordamida amalga oshiriladi. Jumladan:

- masofadan turib, ya’ni, kredit tashkilotlari o‘z faoliyatining zarur moliyaviy jihatlarini asoslab berish imkonini beruvchi, talab etilgan amaliy ma’lumotlar hamda shakllarni belgilangan tartib va muddatda elektron vositalar (yoki boshqa yo‘l) yordamida Markaziy bankka taqdim etish;

- joylarda, Markaziy bank tomonidan tuzilgan rejaga asosan yilda bir marotaba, (zarurat tugʻilganda nazorat rejadan tashqari ham amalga oshirilishi mumkin) yaʼni, tijorat banklarining bevosita oʻzida inspeksiya (nazorat) oʻtkazish;

- kredit tashkilotlari tomonidan, belgilangan tartib va muddatlarda Markaziy bankka taqdim etilgan hisobot maʼlumotlarini hamda ularning natijalarini (taqdim etilgan hisobot maʼlumotlariga aniqliklar kiritish, berilgan maʼlumotlarning toʻgʻriligini tekshirish yoki ayrim hollarda mijozlarning shikoyatlari asosida) bevosita kredit tashkilotidagi mavjud maʼlumotlar tahlili bilan oʻzaro mos kelishini solishtirish va aniqliklar kiritish maqsadida nazorat oʻtkazish usuli.

Bank nazoratining bu usullarini qoʻllashdan asosiy maqsad banklar faoliyatidagi ayrim kamchiliklarni aniqlash, ularni bartaraf etish borasida tadbirlar ishlab chiqish hamda kredit tizimining moliyaviy jihatdan barqarorligini oshirish, ularning barqaror rivojlanishini taʼminlash evaziga omonatchilar va kreditorlar manfaatlarini himoya qilish, ularning kredit tizimiga ishonchini mustahkamlashdan iborat.

Markaziy bankning mamlakatimiz tijorat banklari faoliyatini tartibga solish va muvofiqlashtirishning asosiy yoʻnalishlari quyidagilardan iborat:

- pul muomalasini samarali tashkil etish va milliy valyuta barqarorligini taʼminlash;

- bank tizimining xafvsizligi, barqarorligi va samaradorligini taʼminlash;

- bank tizimida sogʻlom raqobat muhitini yaratish va boshqalar.

Yuqorida taʼkidlab oʻtganimizdek, Markaziy bank tomonidan tijorat banklari faoliyatini tartibga solishning asosiy yoʻnalishlaridan biri iqtisodiy normativlarni belgilash hisoblanadi. Xalqaro bank amaliyotida tijorat banklari faoliyatini tartibga solish deganda, asosan, Markaziy bank yoki vakolatli organlar tomonidan tijorat banklari uchun majburiy boʻlgan qoidalarni ishlab chiqish va unga rioya etilishini talab qilish jarayoni tushuniladi.

Oʻzbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan 1999-yildan boshlab tijorat banklari uchun iqtisodiy normativlar belgilana boshladi. Ushbu normativlar tijorat banklarining faoliyatini tartibga solish va nazorat qilish bilan birga ularning daromadlari va likvidligiga, yuzaga keladigan risklarni oldini olishga qaratilgan. Quyida mavjud iqtisodiy normativlar va ularning mohiyatiga qisqacha toʻxtalib oʻtamiz.

O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining iqtisodiy me‘yorlari va ularning kuchga kirish muddatlari⁵²

Ko‘rsatkichlar	1.09.2015 %da	1.01.2016 %da	1.01.2017 %da	1.01.2018 %da	1.01.2019 %da
Regulyativ kapital (K1)*	10	11,5	12,5	13,5	14,5
I-darajali kapital (K2)*	7,5	8,5	9,5	10,5	11
I-darajali asosiy kapital (K3)	6	7	7,5	8,5	9,5
Leveraj koeffitsiyenti (K4)	6	6	6	6	6
Joriy likvidlilik koeffitsiyenti (K5)	30	30	30	30	30
Likvidlilikni qoplash normasi koeffitsiyenti (K6)		80	90	100	100
Sof barqaror moliyalashtirish normasi koeffitsiyenti (K7)				100	100
Lahzalik likvidlilik koeffitsiyenti (K8)				20	10

*kapitalni konversiya qilish buferini hisobga olgan holda.

Riskni chegaralash bo‘yicha belgilangan me‘yorlarga rioya etish sharoitida Markaziy bankning “Tijorat banklari likvidligini boshqarishga bo‘lgan talablar to‘g‘risida”gi nizomiga asosan likvidlilik me‘yoriga va “Tijorat banklari kapitalining yetarliligiga qo‘yiladigan talablar to‘g‘risida”gi nizomi hamda bankning likvidliligini boshqarish bo‘yicha ichki nizom talablariga muvofiq kapitalning yetarlilik koeffitsiyentiga qat’iy rioya etilishi zarur.

⁵²Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг меъерий хужжатлари асосида тузилди.

2-§. Bank faoliyatini tartibga solish bo'yicha Xalqaro Bazel qo'mitasining asosiy talablari.

Bazel qo'mitasi o'zining "Bazel I", "Bazel II" va 2010-yil 12-sentyabr kuni dunyoning 27 mamlakati markaziy banklari vakillari banklar kapital bazalariga talablarni kuchaytiruvchi "Bazel III" bank faoliyati nazorati me'yorlarining yangi to'plamini tasdiqladilar. "Bazel III"ga ko'ra, banklarning kelajakda ehtimoli bo'lgan inqirozlarga qarshi tura olishi uchun kapitalning 2,5 foizi miqdorida qo'shimcha "himoya yostig'i"ga ega bo'lishi talab etiladi.

Bank faoliyatini tartibga solish tizimining iqtisodiy tabiatiga ta'sir ko'rsatuvchi sermazzmun yangiliklar tarkibiga quyidagilar kiritiladi:

- markaziy bank vositasida alohida banklarni emas, balki yalpi moliyaviy tizimning barqarorligini ta'minlashga qaratilgan makroprudensial nazoratni tatbiq etish;

- kredit davrining real iqtisodiyotga salbiy ta'sirini yumshatishga qaratilgan kontrtsiklik tartibga solishni rivojlantirish.

Banklar faoliyatini tartibga solish va muvofiqlashtirish borasida Bazel qo'mitasining bazaviy tamoyillari 25 tadan iborat bo'lib ular:

- Samarali bank nazoratini ta'minlash shart-sharoitlari;
- Litsenziyalash va struktura;
- Prudensial talablar va prudensial tartibga solish;
- Joriy bank faoliyatini tartibga solishning metodikasi;
- Axborotni taqdim etish bo'yicha talablar;
- Nazorat instansiyalarining vakolatlari;
- Xalqaro bank operatsiyalari.

Bazel qo'mitasi bazaviy tamoyillarining afzalligi va moslashuvchanligi va adaptatsion holatining yuqoriligi shundaki bu yerdagi prinsiplar nafaqat banklarga balki shu bilan birga nobank tashkilotlari faoliyatini tartibga solishda ham keng foydalanish mumkin. Bazel bazaviy prinsiplari barcha mamlakatlarning bank nazorati sohasi organlari uchun asosiy hujjat vazifasini o'tashga mo'ljallagan bo'lib, mamlakatlarning nazorat institutlarining o'z vakolatlaridan foydalangan holda shu prinsiplardan mumkin qadar maksimal darajada foydalangan holda tegishli choralar, o'zgartirishlar, ishlab chiqishlarni amalga oshirishlari mumkin. Bazel qo'mitasi turli mamlakatlarda o'z tamoyillarining qo'llanilishini kuzatib boradi va keyinchalik tegishli

zamon talabiga mos korrektilirovkalarni amalga oshirib boradi. Endi Bazel qo‘mitasining eng asosiy bo‘lgan tamoyillariga to‘xtalamiz:

1-tamoyil, samarali bank nazoratini tashkil qilishining shart-sharoitlariga tegishli bo‘lib, bunga ko‘ra har bir nazorat qiluvchi organ o‘z oldiga aniq ko‘zlangan vazifa va majburiyatlarni qo‘yishi kerak. Bundan tashqari, nazorat qiluvchi organining o‘z faoliyati davomida operativ mustaqillikka ega bo‘lishi va mos moddiy bazaga ega bo‘lishi nazarda tutilgan. Bundan tashqari – bu nazorat organlari vakolatlarining qonunchilikka to‘liq mos kelishi qonunlarida aniq ifoda etilgan bo‘lishi, mustahkam huquqiy bazaning mavjudligidir undan tashqari bu prinsipda banklarning xavfsizligi, barqarorligi, samarali tarzda axborot almashinuvi hamda nazorat subyektlarining huquqiy muhofazasi nazarda tutilgan.

2-tamoyil, bu litsenziyalashga oid talablarning bajarilishi bo‘lib, ruxsat etilgan faoliyatlarni aniq belgilash hamda tashkilotlar nomida “Bank” so‘zi ishlatilishining qanchalik o‘rinli va huquqiy jihatdan to‘g‘riligini aniqlashdir.

3-tamoyil, bu litsenziyalarni beruvchi organ faoliyatiga tegishli bo‘lib, bunda litsenziyani beruvchi organ kamida quyidagilarga amal qilgan holda litsenziyani berishni ko‘zda tutadi:

- bankda mulkchilik munosabatlarining strukturasi;
- boshqaruvchilarning o‘z sohasidagi malakalarining muvofiqlik darajasi;
- ichki nazorat strukturasi;
- bankning moliyaviy ahvoli va boshqalar.

Umuman olganda har bir mamlakat nazorat organlarining litsenziya berish tartiblari o‘ziga xos va har xil talablardan iborat bo‘lishi lozim.

4-tamoyilga to‘xtaladigan bo‘lsak, asosan uchinchi shaxslarning bank ishtirokidagi qatnashuvi bilan bog‘liq bo‘lib, unda zarur hollarda nazorat organining uchinchi shaxslarga bank kapitali ulushida yoki boshqaruvida qatnashishi cheklovlarni o‘rnatishi nazarda tutilgan.

5-tamoyil, asosan risk bilan bog‘liq muammolariga bag‘ishlangan bo‘lib, unda bankka uning qo‘shimcha bo‘limlari va strukturalarining riskliligini oshirishga ta’siri hamda ularning samarali nazoratga xalaqit bermasligi kerakligi ta’kidlagan.

6-tamoyil, kapital yetarliligiga qaratilgan bo‘lib, bunda kapitalning risklilik darajasiga muvofiqligi, extimoliy yo‘qotishlarni qoplashga nisbatan yetarliligi kabi masalalar ko‘rsatib o‘tilgan.

7-tamoyil, bu bank faoliyatining asosini tashkil etuvchi siyosatni, operativ faoliyatni, ular tomonidan qo‘llaniladigan chora-tadbirlarni nazoratiga bag‘ishlangan.

8-tamoyilga muvofiq, agar bank aktivlarni sifatini baholash bo‘yicha metodikaga asoslangan siyosatga adekvat siyosat amalga oshirayotgan bo‘lsa hamda ssudalar bo‘yicha ehtimoliy yo‘qotishlarni qoplashga mo‘ljallangan rezervlarni ta‘minlash bo‘yicha talablarga muvofiq faoliyat yuritayotgan bo‘lsa nazorat organlari bunday siyosatdan qoniqish hosil qilishlari lozimdir.

9-tamoyil esa, bir-biri bilan bog‘liq kreditorlar va qarz oluvchilar guruhlarini aniqlashga imkon beradigan, axborot tizimining mavjudligidan ishonch hosil qilishlari va nazorat organlarining bitta qarz oluvchi yoki qarz oluvchilar guruhlari qo‘lida qarz mablag‘larining konsentratsiyasi (markazlashuvining darajasi)ning adekvat me‘yorlarini ishlab chiqishi ko‘zda tutilgan.

10-tamoyilga keladigan bo‘lsak bu tamoyilga ko‘ra kreditlashda risklilik darajasini minimallashtirish uchun iloji boricha tenglikka amal qilishga qaratilgan. Ayniqsa, bu hol aloqador qarz oluvchilarni kreditlashda suiiste‘molliklarni oldini olish uchun hammaga birday va teng sharoitlarda kreditlar berish nazarda tutilgan.

11-tamoyilga muvofiq, nazorat organlari agarda bank mamlakat riski hamda bankning ma‘lum bir mablag‘larni bir mamlakatdan boshqa mamalakatga kreditlash yoki investitsiyalash davomida o‘tkazishi bilan bog‘liq risklarni aniq hisobga oladigan va uni minimallashtirishni nazarda tutadigan siyosat amalga oshirilayotganidan qoniqish hosil qilishlari kerak.

12-tamoyilga muvofiq, agarda banklar bozor narxlari va kotirovkalarining tebranishi bilan bog‘liq risklarni aniq hisobga olish, nazorat qilish va kuzatish tizimlariga ega bo‘lsa, nazorat organlari bunday holatdan qoniqish hosil qilishlari shart, bundan tashqari ular bunday risklar uchun ma‘lum bir chegaralar yoki kapital bilan ta‘minlanganlikni belgilash vakolatlariga egaligi ta‘kidlab o‘tilgan.

13-tamoyilga ko‘ra esa agar bankda barcha turdagi risklarni maksimal tarzda hisobga oladigan, kuzatishga imkon beradigan,

nazorat qilishni ta'minlaydigan tizim ishlab chiqilgan bo'lsa nazorat qiluvchi organlar bank siyosatining bu unsuridan qoniqishlari kerak.

14-tamoyil asosan, ichki bank nazoratiga bag'ishlangan bo'lib, unga ko'ra nazorat organlari banklardan faoliyat miqyoslariga va tavsifiga mos ichki nazoratning mavjudligini talab qilishlari shart. Bunday tizimda eng avvalo bankni boshqarish, uning rezervlarini to'ldirish aktiv va passivlar bo'yicha hisobotlarni tuzish bo'yicha vakolatlarning aniq taqsimlanganligi va mosligi, funksiyalarning mos tarzda belgilanishi kerak.

15-tamoyilga muvofiq, nazorat organlari banklardan ishonchli va tekshirilgan mijozlar bilan ishlash ko'nikmalariga ega bo'lish, ular o'rtasidagi axloqiy va professional ko'nikmalarning yanada takomillashuvini ta'minlaydigan siyosatning mavjudligini talab qilishlari shart. Asosan banklarning kriminal sektor bilan aloqasini hamda u bilan bog'liq bilvosita bo'layotgan aloqalarni oldini olishga yo'naltirilishi kerak.

16-tamoyilga muvofiq, bank nazorati samarali tizimi bank faoliyati ustidan tashqi kuzatuv hamda banklarni tekshirish yoki tashqi auditni o'z ichiga olishi kerak.

17-tamoyilga asosan, nazorat organlarining bank boshqaruvi bilan muntazam aloqalari mavjud bo'lishini talab qiladi. Nazorat organlari bank amalga oshirayotgan operatsiyalarning o'ziga xos xususiyatlarini, tabiatini, bosh tasnifini tushunishlari kerak.

18-tamoyil, bank nazorati organlaridan umumiy tavsifdagi va ayrim masalalar bo'yicha banklardan keladigan hisobotlarni jamlash, tekshirish va tahlil qilishga imkon beradigan instrumentlar bilan ta'minlanishini talab etadi.

19-tamoyil, bank nazorati organlarining olinayotgan ma'lumotlarni joyida tekshirish yoki tashqi auditni jalb qilish imkoniyatiga ega bo'lishini nazarda tutadi.

20-tamoyilda nazorat organlarining bank guruhlarini konsolidatsiyalashgan asosda nazorat qilish imkoniyatlari mavjudligini nazarda tutadi.

21-tamoyil, asosan axborotni taqdim etish choralariga bag'ishlangan bo'lib, unga ko'ra nazorat organlari banklarda buxgalteriya hisobi aniq olib borilayotganligini tekshirish, agar olib borilayotgan bo'lsa u naqadar ishonchlilini tekshirishi nazarda tutilgan.

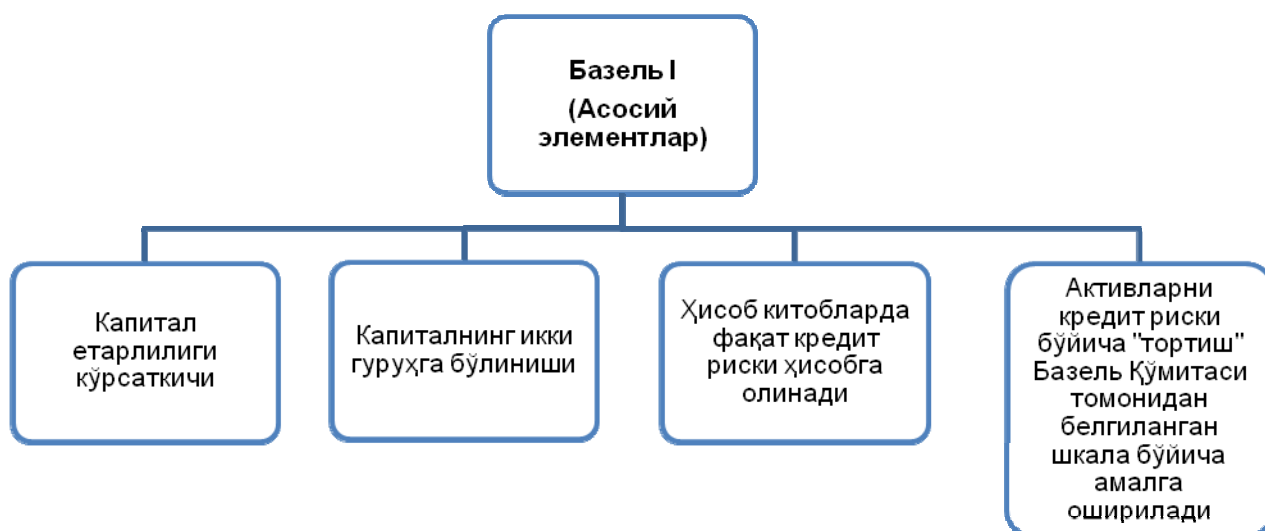
22-tamoyilda ta'kidlanishicha, bank nazorati organlari banklarining ayrim prudensial talablarni buzgan taqdirda yoki ularning ushbu talablardan og'ishishi kuzatilgan taqdirda zarur korrektirovkani amalga oshirish, kerakli o'zgartirishlarni, chora-tadbirlarni amalga oshirish imkoniga, vositalariga ega bo'lishi hamda ayrim ekstremal holatlarda banklardan hattoki litsenziyani tortib olish jihatlari tavsif etilgan.

23-tamoyil esa, bank nazorati organlarining nazoratni global masshtabda amalga oshirish masalalari ko'rib chiqilgan.

24-tamoyil turli mamlakatlarning nazorat organlarini nazoratni amalga oshirish jarayonida ular o'rtasidagi hamkorlik, axborot almashinuvi ifodalangan.

25-tamoyil bu mamlakatdagi xorijiy banklarni nazorat qilishga bag'ishlangan bo'lib unga muvofiq ushbu mamlakatda faoliyat yuritayotgan xorijiy bank milliy standartlarga rioya qilishi ko'zda tutilgan. Shunday qilib, Bazel qo'mitasining bazaviy tamoyillari bank tizimida nazoratni kuchaytirish, uning samarali, xizmat qilishiga imkon yaratadi va liberalizatsiya mexanizmiga tayanadi. Yuqoridagilardan kelib chiqadigan bo'lsak Bazel tamoyillari bank tizimining rivojiga hissa qo'shadi. Lekin, shuni ham inobatga olishimiz lozim yani, O'zbekiston Respublikasi bank amaliyotida Bazel qo'mitasining bazaviy tamoyillarini to'liq qo'llashning imkoni yo'q. Bunga sabab mamlakatimiz bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida ekanligi va bank tizimidagi amalga oshirilayotgan islohotlardir. Tijorat banklari faoliyatini boshqarishda Xalqaro Bazel qo'mitasining asosiy talablarini quyidagilarda ko'rishimiz mumkin.

Bazel-1. 1988-yilda bank kapitalini tartibga soluvchi talablarni yaqinlashtirish maqsadida Bank nazorati bo'yicha Bazel qo'mitasi «Kapitalni o'lchash usullari va andozalarini xalqaro yaqinlashtirish» (Bazel-1 kelishuvi) borasidagi hujjatni tasdiqlab, unda kapital yetarliligi me'yorini hisoblash uslubini belgiladi. Ushbu hujjat yillar davomida rivojlantirib borilib 1993-yildan to'liq amaliyotga tatbiq etildi. Bank faoliyatini nazorat qilishda kapitalni yetarliligi asosiy omil hisoblanganligi sababli ushbu kelishuvda asosan bank kapitali tarkibi, uning yetarlilik ko'rsatkichlari hamda aktivlarning risklilik darajasini aniqlash bo'yicha tartib qoidalarga urg'u berildi. Bank kapitali orqali davlat nazorat tashkilotlari bankni moliyaviy nomutanosibligini va risk darajasini haddan tashqari ko'payib ketishini oldini olish maqsadida iqtisodiy me'yorlarni belgilashda foydalana boshladi.

23-rasm. Bazel-1 kelishuvida belgilangan asosiy qoidalar.

Kapital yetarliligini aniqlash bo‘yicha ishlab chiqilgan mazkur uslub kapital summasi bilan bank aktiv operatsiyalarining riski o‘rtasida o‘rnatilgan bog‘liqlikni maqsadliligiga asoslanadi. Ushbu bog‘liqlik o‘z kapitalini riskka tortilgan aktivlarnig jami miqdoriga yoki potensial kreditlar, investitsiyalar hamda boshqa qo‘yilmalar bo‘yicha yo‘qotishlarning jami miqdorining nisbati bilan aniqlanadi. Mazkur uslubda kapital ikki guruhga bo‘linadi. Birinchi darajali kapitalga to‘liq to‘plangan oddiy aksiyalar va dividendlar yig‘ilmasdan to‘lanadigan imtiyozli aksiyalardan iborat bo‘lgan aksiyadorlik kapitali, ochiq (e‘lon qilinadigan) zaxiralar, qo‘shimcha to‘langan kapital, taqsimlanmagan foyda, ko‘zda tutilmaydigan yo‘qotishlarga qarshi umumiy zaxiralar va aniq bir davlat qonunchiligining o‘ziga xosligi bilan bank tomonidan tuziladigan boshqa zaxiralardan tashkil topadi.

Ikkinchi darajali kapitalning navbatdagi komponenti bu ssudalar bo‘yicha yo‘qotishlarga qarshi umumiy zaxira bo‘lib, u ssuda portfeli bo‘yicha ko‘zda tutilmagan yo‘qotishlarni qoplashga qaratilgan bo‘lsagina kiritiladi. Agarda mazkur zaxira aniqlangan sifatsiz ssudalar bo‘yicha yo‘qotishlarni qoplashga qaratilgan bo‘lsa, u favquloddagi yo‘qotishlarni qoplash uchun erkin ishlatila olinmaydi va shunga muvofiq u kapitalni hisoblashda hisobga olinmaydi. Ikkinchi darajali kapital tarkibiga aksiya va qarz majburiyatini o‘z ichiga olgan (dividendlar yig‘ilib boriladigan imtiyozli aksiyalar, aksiyalarga konvertatsiya qilib beriladigan obligatsiyalar) qimmatli qog‘ozlarning

ayrim turlari kirishi mumkin. Yuqorida aytib o'tilgan Bazel qo'mitasining kelishuviga ko'ra balans hamda balansdan tashqari moddalarning har biriga risk darajasini belgilab, ularning riski o'xshashligi bo'yicha guruhlarga ajratadi. Risk koeffitsiyentlarining imkoniyati muhimligiga ko'ra beshga bo'lingan: 0, 10, 20, 50 va 100 %.

Bazel qo'mitasining kelishuviga muvofiq xalqaro faoliyatni amalga oshiruvchi banklar uchun aktivlari riskka tortilgan birinchi darajali kapitalning eng kam 4 % bo'lishi kerakligi o'rnatilgan bo'lib, birinchi va ikkinchi darajali kapitallardan tashkil topgan jami kapital 8 % miqdorida bo'lishi belgilangan. Bazel-1 kelishuvining muhim afzalliklari:

- soddalik;
- an'anaviylik;
- universallik: ushbu ishlab chiqilgan qoidalar barcha bank va nobank moliyaviy tashkilotlariga nisbatan qo'llanilishi mumkin.

Bazel-1 kelishuvining kamchiliklari:

- aktivlarning risk darajasini hisoblashda o'zgaruvchanlikning yo'qligi;
- Kuk koeffitsiyentining ilmiy jihatdan asoslanmaganligi;
- nisbatan yuqori risklilik darajasiga ega bo'lgan aktivlarni balansdan tashqariga chiqarish (masalan kredit portfelining bir qismini sekyuritizatsiya qilish) buning natijasida esa kapital yetarliligi darajasini sun'iy tarzda oshirish imkoniyatining mavjudligi va ularni amaliyotda qo'llay olish kabi imkoniyatlar.

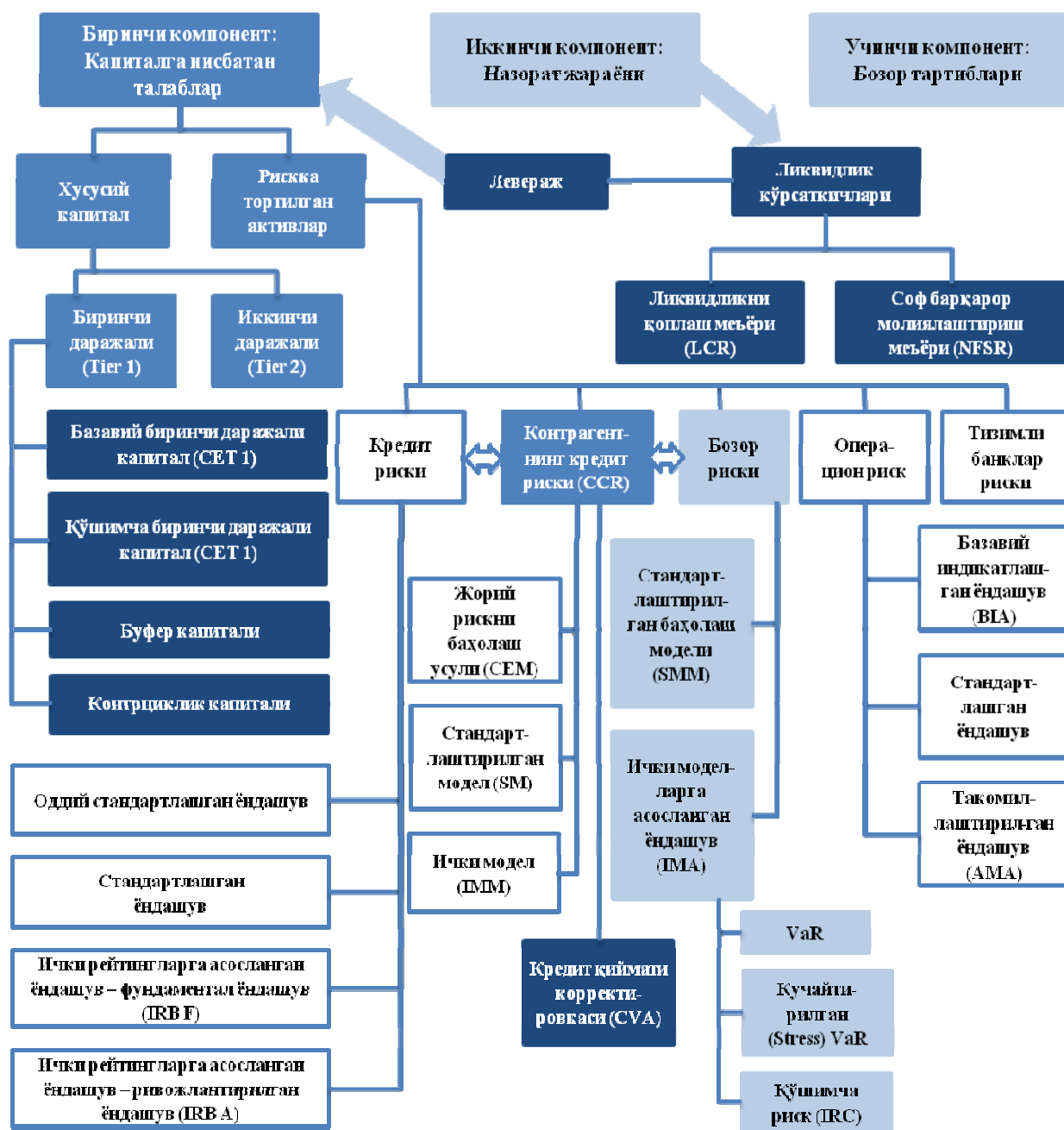
Bazel-2. Bazel qo'mitasi jahon tajribasini umumlashtirgan holda 1999-yilning boshlarida bank kapitalining yetarliligi to'g'risidagi nizom masalalariga bag'ishlangan muloqotni tashkil qiladi. Muloqotda amaldagi uslubda hisoblangan bank kapitalining yetarliligi koeffitsiyenti har doim ham uning moliyaviy holatini ishonchli ko'rsatkichi bo'la olmasligi ma'lum 1999-yil iyun oyida Bazel qo'mitasi kapital yetarliligini ta'minlash muammosiga yangicha yondashuvini e'lon qildi. Yangi sxema uch bazaviy va uni to'ldirib turuvchi komponentlarga asoslanadi: kapital yetarliligiga minimal

talab, nazorat jarayonlari hamda bozor instrumentlaridan samarali foydalanishni koʻzda tutdi. Mazkur komponentlarni birgalikda qoʻllash orqali kredit tashkilotlari tomonidan bank kapital bazasini uning tavakkalchiligi va strategiyasiga muvofiqlashtirishni taʼminlash orqali boshqaruvni yaxshilashga olib keladi. Bazel qoʻmitasi hisobga olinadigan risklar tarkibini kengaytirishni taklif qildi. Uchta yirik toifa ajratildi: kredit, bozor va boshqa risklarga kirgan birinchi navbatda bank balansining hisobvaraqlari boʻyicha operatsion va foiz risklarini, shuningdek, likvidlikni, obroʻ-eʼtiborni va boshqalarni yoʻqotish riskini oʻz ichiga oladi. Kapital yetarliligiga eng kam boʻlgan talab oʻz ichiga kredit va operatsion risklarni baholashni olib, bunda bozor riskini baholashga talablar oʻzgarmaydi. Foiz riskini baholash murakkab modelni qoʻllashni talab qilganligi munosabati bilan Bazel qoʻmitasi uni ikkinchi komponentga kiritishni maqsadga muvofiq deb topgan. Kredit va operatsion risklarni baholash, banklar tomonidan quyidagilardan foydalanish koʻzda tutilgan: ichki reytingning andozaviy, baza usullari, ichki reytingning mukammal usulidir.

Yangi usul boʻyicha qarzdor (aktiv)lar boʻyicha riskning asosiy toifalari koʻrsatilgan: davlat boshqaruv va hokimiyat tashkilotlari (hukumat, mamlakat Markaziy banki), tijorat banklari, aniq sohaning nomoliyaviy tashkilotlari, jismoniy shaxslar, moliyani loyihalash hamda kapitalda qatnashish. Yuqorida aytib oʻtilgan kapitalni aniqlash boʻyicha yangi talab oʻzgarishsiz qoldi. Kapital yetarliligi toʻgʻrisidagi nizomga muvofiq qarzdorlarga beriladigan kreditlar uning moliyaviy holatidan qatʼiy nazar 8 foiz miqdorida oʻz mablagʻlari bilan taʼminlanishi lozim. Berilayotgan kreditlar taʼminotiga bunday oʻrnatilgan talab iqtisodiy nuqtayi nazardan koʻp banklar kapitalini noratsional taqsimlanishiga olib keldi. Kredit riski kichik boʻlgan tijorat banklari balansining aktiv portfeli iqtisodiy nuqtayi nazardan oʻz kapitalini yuqori miqdorda taʼminot sifatida ajratishi lozim boʻladi. Yoki aksincha kredit riski yuqori boʻlgan banklarda koʻzda tutilmagan holatlar roʻy bergan vaziyatda oʻz kapitali yetishmasligi mumkin.

Bankning oʻz kapitali xavf va zararlar vujudga kelganda bankni faoliyat koʻrsatishini taʼminlaydi. Shuning uchun kapitalning himoya alomatlarini uning miqdori bilan emas, balki uni aktivlarga (birlamchi

zaxira, kreditlar, qimmatli qog‘ozlar, ko‘chmas mulk va boshqalar) joylashtirish tarkibi darajasi bilan belgilanadi: qabul qilingan kelishuvga muvofiq kapitalni yetarliligi xo‘jalik subyektlari faoliyatiga ta‘sir qiluvchi risk xarakteri bilan belgilanadi.

■ Базель-3 да янги ■ Базель-3 да янгилаштирилган ■ Базель-2,5 да янгилаштирилган □ Базель-2

24-rasm. Bazel-2 talablaridan Bazel-3 talablariga o‘tishdagi o‘zgarishlar⁵³

⁵³ www.bis.org – “Strengthening the resilience of the banking sector”, December 2009

Bazel-2 standartining afzalligini belgilovchi asosiy jihatlari quyidagilardan iboratdir:

- Tijorat banklari kapitalining yetarliligi aniqlanayotganda ularning aktivlari risk darajasiga nafaqat kredit riski, balki bozor va operatsion risklarga ko‘ra o‘zaro farqlanadi;

- Tijorat banklari aksiyadorlari va investorlariga bankning moliyaviy holati yuzasidan ma‘lumotlarni olishga imkon yaratish hamda ular yuzasidan bildirilgan taklif va mulohazalarni inobatga olish, shuningdek, bank kapitalini yetarliligi va tarkibi yuzasidan bank mijozlari va tashqi ekspertlarga o‘zlarining takliflarini kiritishga ruxsat berildi;

- Kapitalning yetarliligini aniqlashda (riskka tortilgan aktivlarni hisoblashda) qo‘shimcha usullardan foydalanish ko‘zda tutiladi;

- Ma‘lumotlarni oshkor qilishga bo‘lgan talablar kuchaytirildi, tijorat banklari maksimal darajada shaffoflikni ta‘minlashi lozim.

Bazel-3. 2010-yil sentyabr oyida Bank nazorati bo‘yicha Bazel qo‘mitasi bank kapitali va likvidligining yangi standartlari to‘liq ishlab chiqilganligini e‘lon qildi. Ushbu yangi standartlarga katta yigirmalik davlatlarida 2013-yildan boshlab o‘tilishi hamda 2019-yilga kelib ushbu davlatlarda banklar o‘z kapitallarini Bazel III talablariga to‘liq moslashtirishlari kutilmoqda.

Bazel qo‘mitasi a‘zolari «Bazel III» borasida ilk bor 2009-yilning sentyabr oyida kelishib olgan bo‘lib, qo‘mita tomonidan o‘sha yilning dekabriga kelib aniq tavsiyalar ishlab chiqildi. Bank nazorati bo‘yicha Bazel qo‘mitasining konsultativ hujjatlaridagi yangi tavsiyalar inqiroz saboqlarini hisobga olgan holda banklarda nazorat va risklarni boshqarishni takomillashtirishga qaratilgan.

Binobarin, bank kapitali va likvidligini tartibga solish xususida quyidagi tavsiyalar belgilandi:

- bank kapitali sifati va shaffofligini oshirish yuzasidan amaldagi standartlarni (Bazel II) qayta ko‘rib chiqish, xususan, I darajali kapitalning muhim va yetakchi shakllari sifatida oddiy aksiyalar va taqsimlanmagan foydaga ustuvorlik berish;

- sekyuritizatsiyalangan pozitsiyalar bo'yicha bank kapitaliga nisbatan qo'shimcha talablarni belgilash;

- kapital yetarliligini baholovchi qo'shimcha ko'rsatkich – leveraj (leverage ratio) koeffitsiyentini (o'z mablag'lari va qarz mablag'lari nisbati) kiritish. Bunda koeffitsiyentning o'rtacha choraklik darajasi hisoblanadi va dastlabki bosqichda uning me'yoriy darajasi 3 foiz etib belgilangan;

- siklik salbiy ta'sirni kamaytirish maqsadida iqtisodiy o'sish fazasida regulyativ kapitalga qo'yilgan minimal talablardan oshadigan kapital zaxirasini shakllantirishga nisbatan qo'shimcha talablarni joriy etish, shuningdek, ehtimoliy yo'qotishlarga nisbatan zaxiralarni shakllantirish;

Bundan tashqari, qo'mitaning 2009-yil dekabrda tashvishlariga ko'ra, bankning boshqa moliyaviy muassasalar oddiy aksiyalariga qo'yilmalari bank oddiy aksiyalarining 10 foizidan oshadigan bo'lsa, qo'yilmalarning 10 foizdan ortgan qismi hisobga olinmaydi.

Bazel qo'mitasining 2010-yil iyul oyidagi yigilishida bank sektorini tartibga solish bo'yicha islohotlar dasturining asosiy elementlari kelishib olindi. Bunda Bazel qo'mitasining «Bazel III» bo'yicha 2009-yil dekabrda ma'qullangan talqini biroz yengillashtirildi. Jumladan, banklarga kapitalning 15 foizidan oshmaydigan miqdorda konsolidatsiyalashmagan moliyaviy muassasalarining oddiy aksiyalariga «sezilarli» (ya'ni ustav kapitalining 10 foizidan ko'p) investitsiyalar kiritishga, foyda solig'ini kamaytirish imkonini beradigan aktivlarni (DTAs – deferred tax assets) shakllantirish va ipoteka kreditlariga xizmat ko'rsatish huquqiga (Mortgage servicing rights) ega bo'lishga ruxsat berildi. Bunda tijorat banki yuqoridagi uch vosita yalpi qiymatining bankning I darajali kapitali tarkibidagi oddiy aksiyalar qiymatining 15 foizidan oshadigan qismi 2018-yilning 1-yanvaridan hisobga olinmaydi.

Bazel III da bank kapitaliga oid qator yangi tushunchalar, jumladan «Bufer kapitali» deb umumiy nom olgan ikkita: konservatsion hamda kontrsiklik bufer kapitali tushunchalari kiritilmoqda. Konservatsion kapital iqtisodiy, moliyaviy inqirozlar davrida banklar zararlarini qoplash uchun o'ziga yarasha qalqon sifatida xizmat qilishi kutilmoqda.

Kontrtsiklik kapital har bir mamlakat shart-sharoitidan kelib chiqqan holda, 0-2,5 foiz doirasida belgilanadi.

Yana bir yangi tushuncha — bu tizim uchun muhim banklar kapitaliga qo‘shimcha talablardir. Tizim uchun muhim banklar deganda hajmi, murakkabligi hamda tuzilmaviy o‘zaro bog‘langanligi sababli ularning tanazzulga uchrashi butun moliya tizimi inqiroziga hamda iqtisodiy faollik falajiga sabab bo‘ladigan banklar tushuniladi. Bazel III da bunday banklar kapitaliga nisbatan qo‘shimcha talablar ishlab chiqilishi lozimligi to‘g‘risida umumiy kelishuvga kelingan.

Demak, Bazel III ga ko‘ra, banklar regulyativ kapitali ko‘rsatkichi birinchi darajali bank kapitali, konservatsion bufer kapitali, kontrtsiklik bufer kapitali hamda tizim uchun muhim banklar kapitaliga qo‘shimcha talablar yig‘indisidan iborat bo‘ladi. Bazel III kelishuvining bosh maqsadi – bank ishida risk boshqaruvi sifatini oshirish hisoblanadi. Xalqaro Bazel qo‘mitasining kapital yetarliligiga qo‘yadigan yangi talablarini quyidagi jadvalda ko‘rishimiz mumkin:

63-jadval

Bank kapitali yetarliligi bo‘yicha Bazel-III talablarini joriy etish muddatlari⁵⁴ (Tegishli moliyaviy yilning 1 yanvar holatiga)

Ko‘rsatkich nomi	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Bazaviy I darajali kapital (Oddiy aksiyalar + taqsimlanmagan foyda)ga minimal talab	3,5%	4,0%	4,5%	4,5%	4,5%	4,5%	4,5%
Maxsus zaxira kapitali				0,625%	1,25%	1,875%	2,50%
Bazaviy I darajali kapitalga minimal talab + Maxsus zaxira kapitali	3,5%	4,0%	4,5%	5,125%	5,75%	6,375%	7,0%
I darajali kapitalga minimal talab	4,5%	5,5%	6,0%	6,0%	6,0%	6,0%	6,0%
Umumiy kapitalga minimal talab	8,0%	8,0%	8,0%	8,0%	8,0%	8,0%	8,0%
Umumiy kapitalga minimal talab+ Maxsus zaxira kapitali	8,0%	8,0%	8,0%	8,625%	9,25%	9,875%	10,5%

⁵⁴www.bis.org – “Basel III phase-in arrangements”, December 2012

Jadvaldan ma'lum bo'ladiki, I darajali kapitalga minimal talab amaldagi 4 %dan 2013-yil 1-yanvarga kelib 4,5 foizga, 2019-yil 1-yanvarga kelib esa 6 %ga yetadi. Bazaviy I darajali kapital esa (oddiy aksiyalar + taqsimlanmagan foyda)ga nisbatan talab 2013-yildan boshlab 3,5%, 2015-yildan buyon esa 4,5 % darajasida belgilanadi. Favqulodda holatlar uchun maxsus zaxira kapitali (Capital Conservation Buffer) shakllantirilib, uning me'yoriy darajasi 2019-yilga kelib 2,5% etib belgilanadi. Kontrsiklik zaxira kapitali (Countercyclical Capital Buffer) milliy sharoitlardan kelib chiqqan holda bosqichma-bosqich 2019-yilga kelib bazaviy I darajali kapitalning 2,5 %i miqdorida belgilanadi.

Bazel-III da bank likvidligiga nisbatan ham yangi talablar belgilangan. Jumladan, xalqaro bozorlarda faoliyat yurituvchi banklar uchun likvidlikni boshqarish bo'yicha qo'shimcha talablarni, xususan, yaqin 30 kun mobaynida bankning o'z faoliyatini davom ettirish qobiliyatini baholash imkonini beruvchi minimal likvidlik (liquidity coverage ratio) koeffitsiyentini joriy etildi.

1. Likvidlikni qoplash koeffitsiyenti (Liquidity Coverage Ratio (LCR)) – 2015-yil 1-yanvardan boshlab
2. $LCR = \frac{\text{yuqori sifatli aktivlar}}{\text{30 kun mobaynida sof pul chiqimlari}} \geq 100\%$

Shuningdek, Bazel qo'mitasi tomonidan bank faoliyatida uzoq muddatli likvidlikni tartibga solish maqsadida sof barqaror mablag'lar koeffitsiyentini (net stable funding ratio) joriy etish masalasi ham qo'yilgan bo'lib, bu borada yakuniy to'xtamga kelinmagan. Shunga qaramay, sof barqaror mablag'lar koeffitsiyentining yangicha variantini minimal standart sifatida 2018-yilning yanvar oyidan kiritish ko'zda tutilgan.

2. Sof barqaror manbalar koeffitsiyenti (The Net Stable Funding Ratio (NSFR)) – 2018-yil 1-yanvardan boshlab
- $$NSFR = \frac{\text{Mavjud barqaror manbalar}}{\text{talab qilingan barqaror manbalarning foydalanilishi}} \geq 100\%$$

Bu o‘rinda shuni ham ta’kidlash o‘rinliki, «Bazel III» nomi bilan atalayotgan yangi standartlar amaldagi «Bazel II» talablarini inkor etmagani holda, uning yangi tahriri ham emas. Boshqacha aytganda, bu ikki konsultativ hujjat bir paytning o‘zida, parallel ravishda muomalada bo‘ladi.

Bazel-III tavsiyalarini qo‘llashdan ko‘zlanayotgan asosiy maqsadlar:

➤ bank sektorining moliyaviy-iqtisodiy tanglikdan kelib chiqadigan inqirozlarga qarshi tura olish imkoniyatini oshirish;

➤ risk-menejment va boshqaruv sifatini oshirish;

➤ banklar faoliyati, kapital bazasi shaffofligini (transparentligi) kuchaytirish.

➤ Respublikamiz tijorat banklarida kapital yetarliligini hisoblash Bazel III yangi talablariga asosan amalga oshiriladigan bo‘ldi.

➤ 2015-yil 1-yanvardan boshlab tavakkalchilikni hisobga olgan holdagi aktivlarning umumiy summasi (TAUS) quyidagi tarzda hisoblanadi:

➤ $TAUS = \text{Chegirmalar ajratilgan holda tavakkalchilikni hisobga olgan holdagi balans va balansdan tashqari aktivlar summasi} + \text{Operatsion tavakkalchiliklar summasi (OT)} + \text{Bozor tavakkalchiliklari summasi (BT)}$;

➤ Regulyativ kapitalning tavakkalchilikni hisobga olgan holdagi aktivlarning umumiy summasiga nisbati 10 foizdan kam bo‘lmasligi kerak. Regulyativ kapitalning yetarlilik koeffitsiyenti K1 quyidagi tarzda hisoblanadi:

➤ **$K1 = RK / TAUS$.**

➤ 2016-yil 1-yanvardan boshlab K1 ning eng kichik darajasi 0,115 (11,5 foiz) miqdorida belgilanadi.

➤ 2019-yil 1-yanvardan boshlab banklar tavakkalchilikni hisobga olgan holdagi aktivlarning 3,0 foizi miqdoridagi kapitalni konservatsiya qilish buferini hisobga olgan holda K1 ning eng kichik darajasini 0,145 (14,5 foiz) miqdorida ta’minlashlari shart.

➤ Kapitalni konservatsiya qilish buferi tavakkalchilikni hisobga olgan holdagi aktivlarning 3,0 foizi miqdoridagi qo‘shimcha zaxiradan iborat. Bunday zaxiradan maqsad banklar tomonidan moliyaviy va iqtisodiy qiyinchilik davrlarida zararlarni amortizatsiya qilish uchun ishlatilishi mumkin bo‘lgan kapital zaxirasining ta‘minlanishini kafolatlash hisoblanadi.

➤ I darajali kapitalning yetarlilik koeffitsiyenti $K2 = I$ darajali kapital/TAUS sifatida aniqlanadi. $K2$ ning eng kichik darajasi 0,05 (5 foiz)ga teng.

➤ 2016-yil 1-yanvardan boshlab $K2$ ning eng kichik darajasi 0,075 (7,5 foiz) miqdorida belgilanadi.

➤ Kapitalning yetarlilik darajasi talablari bilan bir qatorda banklar nomoddiy aktivlar qiymati, shu jumladan, gudvill chegirib tashlangan holda I darajali kapitalning umumiy aktivlar summasiga nisbati sifatida aniqlanadigan leveraj koeffitsiyentiga rioya etishlari kerak:

➤ **$K3 = I$ darajali kapital / (Umumiy aktivlar - Nomoddiy aktivlar)**

➤ Leveraj koeffitsiyentining eng kichik darajasi 0,06 (6 foiz)ga teng.

Barcha tijorat banklari joriy likvidlik me‘yorlarini bajarishlari lozim, ular joriy aktivlarning (to‘lov muddati 30 kungacha bo‘lgan barcha likvidlik aktivlari, bir marta bo‘lsa ham muddati uzaytirilgan va yoki avval berilgan ssudalarni to‘lash uchun, shuningdek, qaytarish muddati kechikkan kreditlar bundan istisno) talab qilib olinguncha va ijro etish muddati 30 kungacha bo‘lgan majburiyatlar summasiga nisbati orqali aniqlanadi. Ushbu ko‘rsatkich 30% dan kam bo‘lmasligi kerak. 2015-yil 1-yanvardan boshlab barcha banklar likvidlikni qoplash me‘yorini ta‘minlashlari shart bo‘lib, ushbu me‘yor likvid aktivlarning talab qilib olinguncha va bajarish muddati 30 kungacha bo‘lgan majburiyatlar summasiga nisbati sifatida aniqlanadi. Likvidlikni qoplash me‘yori 100 foizdan kam bo‘lmasligi lozim. 2018-yil 1-yanvardan boshlab barcha banklar 100 foizdan kam bo‘lmagan miqdorda sof barqaror moliyalashtirish me‘yorini ta‘minlashlari shart bo‘lib, ushbu me‘yor quyidagicha aniqlanadi:

$$\text{Sof barqaror moliyalashtirish me'yori} = \frac{\text{Barqaror moliyalashtirishning mavjud summasi}}{\text{Barqaror moliyalashtirishning zarur summasi}} \geq 100 \%$$

Barqaror moliyalashtirishning mavjud summasiga quyidagilar kiradi:

- bank kapitali summasi;
- bankning amaldagi so'ndirish muddati 365 kun va undan ortiq bo'lgan majburiyatlari;
- so'ndirish muddati bo'lmagan va (yoki) so'ndirish muddati 365 kundan kam bo'lgan boshqa depozitlar hamda qarz mablag'lari summasining 30 foizi.

Barqaror moliyalashtirishning zarur summasiga quyidagilar kiradi:

- bankning so'ndirishgacha 365 kun va undan ortiq muddat qolgan barcha aktivlari;
- sudda ko'rib chiqilayotgan va (yoki) belgilangan tartibda undirilmagan aktivlar;
- so'ndirish muddati 365 kundan kam bo'lgan boshqa aktivlar summasining 30 foizi, likvid aktivlar bundan mustasno. Ushbu yangi talablar Bazil III standartiga asosan kiritilgan bo'lib, tijorat banklari yuqori likvidli aktivlarining miqdoriga bo'lgan talabni oshirish bilan birga, banklarni juda ko'p miqdorda daromad olish imkoniyatini cheklab qo'yadi.

Jahon amaliyotida qimmatli qog'ozlar nafaqat aktivlarning diversifikatsiyasi uchun, balki asosiy daromad manbai ham hisoblanadi.

Tijorat banklari aksiyadorlik jamiyatlarning aksiyadorlarni sotib olgandan keyin, u bu jamiyatni moliyaviy holatini barqarorligini saqlab turishga majbur bo'lib qolishi ham mumkin. Chunki bu yerda bank tomonidan qimmatli qog'ozlarga qilingan investitsiyalarni yo'qotish riski yuzaga chiqadi.

Tijorat banklarining qimmatli qog'ozlarga qilingan investitsiyalarni tartibga solish me'yorlari⁵⁵

Bitta emitent qimmatli qog'ozlariga qilingan investitsiyalar maksimal miqdori.	Bitta emitentning nodavlat qimmatli qog'ozlarga qilingan investitsiyalar	Maks 0,15
	I darajali kapital	
Oldi-sotdiga mo'ljallangan qimmatli qog'ozlarga qilingan investitsiyalar maksimal miqdori.	Oldi-sotdiga mo'ljallangan qimmatli qog'ozlar umumiy miqdori	Maks 0,25
	I darajali kapital	
Ustav kapitali va boshqa emitentlar qimmatli qog'ozlariga qilingan investitsiyalar maksimal miqdori.	Ustav kapitali va boshqa emitentlar qimmatli qog'ozlariga qilingan investitsiyalar umumiy miqdori	Maks 0,50
	I darajali kapital	

1. Tijorat banki tomonidan bitta korxonaning ustav kapitaliga va shu korxonaning boshqa qimmatli qog'ozlariga qiladigan qo'yilmalar miqdori birinchi darajali tijorat bankining regulyativ kapitalini 15 foizidan ortmasligi kerak;

2. Tijorat banki tomonidan barcha emitentlarning ustav kapitaliga va ularning boshqa qimmatli qog'ozlariga qiladigan investitsiya qo'yilmalari miqdori birinchi darajali tijorat bankining regulyativ kapitalining 50 foizidan ortmasligi kerak;

3. Tijorat banki tomonidan nodavlat qimmatli qog'ozlarni oldi-sotdisi uchun qo'yilmalari miqdori birinchi darajali tijorat bankining regulyativ kapitalining 25 foizidan ortmasligi kerak.

Amaldagi qonunchilikka asosan, O'zbekiston Respublikasida tijorat banklari va uning sho'ba tashkilotlari tomonidan investitsiya institutlaridan tashqari barcha tashkilotlarning ustav kapitalini 20 foizidan ortiq ulushiga egalik qilish ta'qiqlanadi.

⁵⁵Ўзбекистон республикаси Марказий банки меъерий хужжатлари асосида шакллантирилди.

3-§. Banklar faoliyatini tashkil etish bo'yicha Bazel talablarining xorijiy davlatlardagi holati

Xalqaro hisob-kitoblar banki huzurida tashkil etilgan Bank nazorati bo'yicha Bazel qo'mitasi talablari qator yillardan buyon xalqaro bank amaliyotida qo'llanilib kelinmoqda. Ammo tahlillar shuni ko'rsatadiki, ko'pgina xorijiy davlatlar olimlari Qo'mita faoliyatiga tanqidiy nuqtayi nazar bilan qaraydilar va ularni doimo qo'mita o'z asosiy vazifasini bajara oldimi degan savol qiziqtiradi. Xalqaro Hisob-kitoblar Bankiga ko'ra Qo'mitaning faoliyati banklarning moliyaviy barqarorligini ta'minlash maqsadida nazorat va tartibga solishni kuchaytirish va yagona standartlarni banklar faoliyatiga tatbiq qilishdan iborat.[1] Ushbu maqsadga asoslanib, Qo'mitaga a'zo davlatlarning banklari faoliyati uchun tavsiyalar va ko'rsatmalar ishlab chiqadi. Tavsiyalarni ishlab chiqishda dunyoning barcha davlatlarining tajriba, amaliyoti, takliflari inobatga olinganligi bois qo'mita tavsiyalarini nafaqat a'zo davlatlar, balki boshqa davlatlar ham o'z amaliyotiga joriy qilishi va bank tizimini xalqaro talablarga moslashtirib borishi mumkin. Albatta, qo'mitaning tavsiya va talablarini joriy qilish majburiy emas, u ixtiyoriy hisoblanadi. Masalan, bugungi kunda 100 dan ortiq davlatlar Bazel 2 ning talablarini o'z mamlakatlari amaliyotida qo'llamoqda. Bazel qo'mitasining muhim hujjatlari bo'lib:

1. Samarali nazoratning muhim tamoyillari (1997 y., 2006-yillarda qayta ko'rib chiqilgan);

2. Bazel 1 (1988-yildan kiritilgan). Bunda bankning barcha kapitali regulyativ maqsadlarni amalga oshirishi uchun 1-darajali va 2- darajali kapitallarga bo'lingan, bank aktivlari esa risk darajasidan kelib chiqib 5 guruhga tasniflangan;

3. Bazel 2 (26-iyun 2006-yilda qabul qilingan). Bazel 2 uch asosiy komponentni o'z ichiga olgan. Bular: Bazel 1 asosida bank kapitaliga bo'lgan minimal talablar, bank nazorati va bozor tartibi – tamoyili bo'yicha talablar. Bazel 1 da qabul qilingan bank kapitalining minimal miqdoriga qo'yilgan talablarni hisoblash mexanizmi o'z samarasini berganligi uchun qo'mita tavsiyalari bank nazorati, banklar bilan nazorat qiluvchi tashkilotlar hamkorligi va axborot ochiqligini ta'minlash tizimiga oid talablar bilan to'ldirildi.

4. Bazel 3 (2010-yil noyabr). Bugungi kunda Bazel 4 to'g'risida fikr yuritilayotgan bir vaqtda biz ushbu maqolada Bazel qo'mitasi

tomonidan ishlab chiqilgan Bazel standartlarining kamchiliklari va uni yaxshilashga qaratilgan yondashuvlar tahliliga to'xtalib o'tmoqchimiz.

Bazel I hujjatidagi kapital yetarliligiga talablar, muhokama qilinib takomillashtirilganidan keyin, ushbu hujjat 1992-yilda kuchga kirdi. Ushbu hujjatning maqsadi banklardan yuqori yo'qotishlar ehtimolini qoplashga etarli kapitalni talab qilish va keyinchalik, banklarni xalqaro darajada bir xil raqobatlashish darajasiga olib kelishdan iborat edi. Ammo, bu hujjatga o'z vaqtida ba'zi olimlar va ekspertlar tomonidan AQSh banklarining raqobatbardoshligini oshirishga qaratilgan lobbi deb ham qaralgan edi. Buning sababi shundaki, 1982-yili Lotin Amerikasidagi qarz inqirozining ta'siri natijasida 1982-yilning o'rtalarida AQShning 42 ta yirik banki bankrot bo'ldi. 1983-yilda 49 ta bank o'zini bankrot deb e'lon qildi va 540 bank bankrotlik yoqasiga kelib qolgan edi. Depozitlarni sug'urtalash bo'yicha federal korporatsiya (FDIC) bu banklarni qutqarish uchun 870 mln doll sarflagan edi. 1984-yilda 40 mlrd doll aktivga ega bo'lgan yirik bank **Continental Illinois National Bank & Trust**ning moliyaviy tanglikka uchrashi va FDIC tomonidan uning 4,5 mlrd doll ga teng 80 foiz aksiyasining sotib olinishi AQSh bank tizimining barqarorligiga putur yetganligidan dalolat berar edi. Mana shunday sharoitda, AQSh bank tizimini nazorat qiluvchi organlar tomonidan banklarning kapital yetarliligiga nisbatan yangi talablari e'lon qilindi. Natijada ma'lum bir vaqtdan so'ng, Amerika banklarining aylanma kapitali kamaytirilganligi sababli, xalqaro maydonda boshqa davlat banklariga nisbatan past samaradorlik ko'rsatkichlarga ega bo'la boshladi. AQSh nazorat organlari esa Bazel qo'mitasini ishga solib boshqa xalqaro darajadagi banklarning ham kapitalini kamaytirishga erishdi.[2] Natijada, 1988-yili "International convergence of capital measurement and capital standards" ya'ni Bazel I hujjatining e'lon qilinishi, banklardan birinchi darajali kapital, riskka tortilgan aktivlarning 4% ini hamda birinchi va ikkinchi darajali kapital 8% ini tashkil qilishi joizligi belgilandi. Xorijiy ekspertlar va olimlar Bazel I bank tizimini to'la qamrab ola olmaganligini ta'kidlaydilar. Ushbu mavzuni chuqur tahlil qilgan

Djekson ishchi guruhi va boshqalar, Bazel 1 dagi asosiy muammo nazorat arbitraji (regulatory arbitrage - nazorat tartiblarini banklar tomonidan cheklab o'tish) deb ataydi. [3] Ularning fikricha, ushbu masalaning asosiy manbasi bo'lib banklarning kapitali xizmat qildi. Chunki, banklarda ikkita tushuncha paydo bo'ldi: regulyativ kapital – regulatory capital (birinchi va ikkinchi darajali kapital) va iqtisodiy kapital – economic capital (moliyaviy institutning o'z faoliyatidan kelib chiqib belgilagan kapital qiymati). Ko'pgina banklarda innovativ moliyaviy instrumentlar jumladan sekyuritizatsiya orqali ikki kapital tushunchalari orasida katta farq yuzaga kela boshladi. Bundan tashqari Bazel 1 boshqa qator kamchiliklarga ham ega bo'ldi. Ularning ba'zi asosiy deb tan olinganlarini sanab o'tish o'rinli deb bilamiz. Bular:

- *riskga ta'sirchanlikning pastligi; Ya'ni, riskka tortilgan aktivlar ichida korxonalar uchun ajratilgan kredit, korxonaning to'lov qobiliyati a'lo (AAA) yoki juda pastligiga qaramasdan 100% deb sanalishi;*

- *ruxsat berilgan garov turi vakafolat beruvchilar ro'yxati, banklar ishlatadigan ro'yxatga nisbatan cheklanganligi;*

- *barcha risk turlarining Bazel 1 tomonidan e'tiborga olinmaganligi*

yoki qoplanmaganligi; Bazel 1 birinchi navbatda kredit riskini va 1996-yil unga kiritilgan o'zgartirishda (Market Risk Amendment) bozor riskini inobatga olgan edi xolos. Lekin ko'p uchraydigan boshqa risk turlari, masalan, operatsion risk, reputatsion risk va strategik risklar ushbu talablardan chetda qolgan edi;

- *barcha banklar uchun bir namuna – ya'ni, banklar faoliyatining risk darajasi, hajmi va faoliyat turiga qaramasdan, ularga bo'lgan talablar deyarli bir xil bo'lganligi;*

- *kreditning mintaqa va tarmoq, sektorlarga qarab turli riskga egaligini inobatga olinmaganligi.*

Bazel Qo'mitasi 2004-yilda, Bazel 1 dagi nazorat arbitrajini bartaraf etish maqsadida, yangilangan Bazel 2 andazasini nashr etdi. [4] Ushbu hujjatning asosiy maqsadlaridan biri, bank aktivlarini

sekyuritizatsiya qilish orqali balansdan tashqariga chiqarilgan va shu orqali riskka tortilgan aktivlar hajmini kamaytirishga erishish, banklar ustidan nazoratni kuchaytirishga qaratilgan edi. Bazel 2 oldingi andozaga nisbatan murakkabroq usullarni ichiga olgan bo‘lib, uchta ustunga asoslangan edi:

65-jadval

Bazel -2 talablari tarkibi

<i>Ustun I (Pillar I)</i>	<i>Ustun II (Pillar II)</i>	<i>Ustun III (Pillar III)</i>
<i>Minimal kapitalga bo‘lgan talablar</i>	<i>Nazoratchi tahlili</i>	<i>Bozor tartib - intizomi</i>
<i>(minimum kapital requirements)</i>	<i>(supervisory review)</i>	<i>(market discipline)</i>

Manba: Muallif tomonidan yaratilgan.

Ustun I minimal kapitalga bo‘lgan talablar (minimum capital requirements) – kredit, operatsion va bozor risklariga qaratilgan, ustun 2 nazoratchi tahlili (supervisory review) – bu qism o‘z ichiga bank va nazoratchi o‘rtasida aloqa o‘rnatilishi, shuningdek, nazoratchi va bank o‘rtasida hisobot va nazoratchi tahlili bo‘lishiga qaratilgan edi va ustun 3 bozor tartib - intizomi (market discipline) – ko‘proq transparentlikni ta‘minlashga qaratilgan choralardan iborat bo‘ldi. Bazel 2 ning kapital yetarliligiga qaratilgan birinchi ustunida jami riskka tortilgan aktivlar kredit, bozor va operatsion risklarni hisobga olgan holda hisoblanib qo‘shilgan miqdorga teng bo‘lar edi:

$$RWA = \{12.5(OR+MR) + 1.06 * \sum [w(i)A(i)]\}$$

Bu yerda: RWA – riskga tortilgan aktivlar;

w(i) – i aktivining risk hajmi;

A(i) – i aktivi;

OR va MR – operatsion risk va bozor riski.

Yuqoridagi parametrlarga ko‘paytiriladigan koeffitsiyentlar Bazel Qo‘mitasi tomonidan statistik hisob–kitoblarga asoslangan va 2008-yilda ko‘p davlatlar amaliyotiga to‘g‘ri keladi. Banklar riskka tortilgan aktivlarni hisoblashda uch xil usulni qo‘llashlari mumkin edi:

1. Soddalashtirilgan yondashuv – kichik banklarga mo‘ljallangan bo‘lib, ular o‘zining biznes riskini hisoblash imkoniyati yo‘qligi tufayli Bazel Qo‘mitasi tomonidan ishlab chiqilgan tartibni qo‘llashi;

2. Tashqi reyting agentliklari ishlab chiqqan risk darajalariga

asoslangan yondashuv;

3. Ichki reytingga asoslangan (IRB - Internal Rating-Based) yondashuv – katta yoki murakkab banklar o‘z faoliyati va holatidan kelib chiqib o‘z aktivlariga risk hajmini modellashtirish usullaridan foydalanishlari lozim edi.

Soddalashtirilgan yondashuv Bazel 1 ga nisbatan murakkab va turli omillarni inobatga olganligiga qaramasdan, Bazel 1 ga o‘xshash ko‘pgina jihatlarni saqlab qoldi. Ba’zi xorijlik iqtisodchilarning fikricha, Bazel 2 nafaqat jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozini bartaraf eta olmadi, balki Bazel Qo‘mitasining soddalashtirilgan usuli inqirozni yuzaga kelishi sabablari qatoriga ham qo‘shildi. Chunki, mazkur usulda ipoteka kreditlarining risklilik koeffitsiyentini 50% dan 35% ga tushurilgani (ichki reytingga asoslangan usulda undan ham pastligi) Bazel ikkinchi andozasining mukammal emasligi isbotlaridan biri hisoblanardi.

Ichki reytingga asoslangan usul banklardan har bir kredit uchun defolt ehtimoli (probability of default - PD), uning defolt holatida yo‘qotishlar hajmi (loss-given-default - LGD) va defoltdan kutilayotgan ta’sirni (expected exposure at default – EED) hisoblashni talab etadi. Bu o‘z navbatida banklardan juda murakkab modellashtirishni va binobarin, bu har bir aktivga mos risk darajasini aniqlashga imkon berardi. Lekin, banklarning o‘z aktivlari riskini o‘zlari belgilashlari imkoniyati, banklar tomonidan buni suiiste‘mol qilinishiga, ya’ni aktivlarni kamroq risk darajasiga ega qilib ko‘rsatishga olib kelishi mumkin edi. Shu sababdan banklar tomonidan ishlab chiqilgan ichki reyting usullari nazorat organlari tomonidan tasdiqlanishi lozim deb topildi.

66-jadval

Bazel 1 va Bazel 2 bo‘yicha aktivlarning risk darajasi

Aktivlar va qimmatli qog‘ozlar	Bazel 1	Bazel 2 osonlashtirilgan usul	Bazel 2 Standartlashtirilgan (Tashqi reyting agentliklariga asosan)
Ko‘pgina davlat va Markaziy banklar	0	0	
AAA dan AA-gacha			0
A+ dan A-gacha			20

<i>VVV+ dan VVV-gacha</i>			50	
<i>VV+dan V- gacha (va agentlik tomonidan reyting berilmagan)</i>			100	
<i>V- dan past</i>			150	
Boshqa davlat organlari	0-50	0		
Xalqaro Moliya Institutlari	20	0		
Xalqaro Hamkorlik va Taraqqiyot Tashkilotiga kiruvchi banklar va korxonalarining asosiy qismi	20	20	<90 kun	Boshqa holatda
<i>AAA dan AA-gacha</i>			20	20
<i>A+ dan A-gacha</i>			20	50
<i>VVV+ dan VVV-gacha</i>			20	50
<i>VV+dan V- gacha (va agentlik tomonidan reyting berilmagan)</i>			50	100
<i>V- dan past</i>			150	150
Butunlay garovga ega uy-joy ipotekasi	50	35	35	
Iste'mol krediti	100	75	75	
Korxonalar va tijorat ko'chmas mulki	100	100		
<i>AAA dan AA-gacha</i>			20	
<i>A+ dan A-gacha</i>			50	
<i>VVV+ dan VV-gacha (va agentlik tomonidan reyting berilmagan)</i>			100	
<i>VV- dan past</i>			150	

Manba: BIS.org, BIS (oxirgi nashr, Iyun 2005) va FDIC (2005)

Bazel qo'mitasining banklar barqarorligini ta'minlashga qaratilgan urinishlari, ya'ni Bazel 1 va Bazel 2 jahon moliyaviy - iqtisodiy inqirozini to'xtata olmaganligi, xalqaro moliyaviy tashkilotlar ekspertlari tomonidan e'tirof etildi. Jumladan, Iqtisodiy Hamkorlik va Taraqqiyot tashkiloti ishchi guruhi tomonidan quyidagi kamchiliklar

Bazel 2 da mavjudligi ta'kidlaniladi (OECD, 2010). Ustun I (Pillar I) da:

Konsentratsiyani oldini oluvchi jarima yo'qligi – aktivlar uchun belgilangan risklar qatoriga, barcha aktivlar bir sektorda yoki davlatda jamlanib qolinishini oldini oluvchi chora yo'qligi⁵⁶.

Innovativ moliyaviy instrumentlarning noto'g'ri talqin qilinishi – Masalan, kredit defolt svoplari (KDS)ga⁵⁷ sug'urta sifatida qaralishi natijasida, banklar o'zi xohlaganicha kredit berishga va kredit qaytmagan hollarda esa ularni KDS orqali riskka tortilgan aktivlar hajmini kamaytirib ko'rsatishga imkon berdi.

Iqtisodiy sikl ta'siri inobatga olinmaganligi (protsikllilik⁵⁸) – ya'ni moliyaviy holat barqaror vaqtlarda kelajakdagi risklarni ko'ra olmaslik va nobarqarorlik holatlarida banklarning ushbu risklarga tayyor emasligi.

Masalan, banklarning ichki reyting tizimi iqtisodiyotning barqaror holatiga asoslangan bo'lib, inqiroz holatida bank faoliyatiga kutilganidan ko'ra salbiy ta'sir etishi mumkinligi.

Mavhum va noaniq tushunchalar – Bazel 2 ning eng katta muammolaridan biri bu kapitalning ta'rifi bo'yicha edi. Masalan, regulyativ kapital uchun qo'shimcha va o'zgartirishlar davlatlararo bir xil emasligi oqibatida nazorat arbitraji bo'yicha turli noaniqliklar paydo bo'ldi va banklarning kapitali haqida ravshan va uyg'unlashtirilgan ma'lumot yo'q edi.

Ustun II (Pillar 2) *nazorat organining aralashuvi va stress - testlar orqali birinchi Ustunga kiritilmagan risklarni boshqarishga mo'ljallangan. Bunday katta mas'uliyatni nazoratchilarga yuklash ulardan bozordagi holatni to'g'ri ko'ra bilishni talab etadi. Ya'ni, bank tizimida bozor strukturasi o'zgarishi bank tizimi ishtirokchilaridan o'zi qo'llayotgan usullari va metodlarini yaxshi tushunishini talab etadi. Bu esa o'z navbatida juda qiyin, negaki nazoratchilar chetdan turib moliyaviy bozor ishtirokchilari aktivlarining kelajakdagi bahosini va*

⁵⁶Ushbu muammo keyinchalik nazorat organlari uchun vazifa bo'ldi

⁵⁷Credit Default Swap (CDS) – KDS shartnomasi tijorat banki tomonidan berilgan kreditlarni to'lov evaziga boshqa bank tomonidan kafolatlanishi, ya'ni agar qarzdor kreditni qaytara olmasa kreditorga KDS shartnomasini sotgan bank qarzdor sifatida kredit asosiy summasi va uning foizlarini to'lashga kafolat beradi

⁵⁸Iqtisodiyot barqaror vaqtda kamroq nazorat va iqtisodiyot inqirozga uchraganida nazoratni kuchliligi. Bu o'z navbatida banklarning kapitalga muhtoj bo'lgan vaqtda rezervlarni oshirilishi, banklarni yanada tang ahvolga olib kelishi mumkin.

ular bilan bog'liq risklarni bank xodimlaridan yaxshi bashorat qilishi qiyin edi. Jahon moliyaviy iqtisodiy inqirozi Bazel Qo'mitasini obro'siga katta zarba bo'ldi. Shu sababli, Bazel Qo'mitasi o'zining keyingi andozasi 2010-yil noyabr oyida Seulda o'tkazilgan "Katta yigirmaliklar" sammitida Bazelning uchinchi bitimi – **Bazel 3**ni imzoladi. Bazel 3 jahon moliyaviy iqtisodiy inqirozi davomida moliyaviy muvofiqlashtirish sohasida aniqlangan kamchiliklarga javoban ishlab chiqildi va u kapitalga bo'lgan talablarni oshirdi va likvidlilik ko'rsatkichlari bo'yicha yangi me'yoriy talablarni shakllantirdi. Bazel 3 ning Bazel 2 dan farqli tomoni shundaki, unda kapitalni hisob-kitob qilishga kapitalga predutsial talablar va likvidlilikga predutsial talablar qo'shildi. Bazel 3, shuningdek, kapitalga qo'shimcha buferlar: konservatsion – kapitalni saqlash buferi (riskga tortilgan aktivlar hajmidan 2,5 foiz miqdorida kapital rezervi zaxirasi) va kontrtsiklik bufer (siklik o'zgarishlar, kredit inqiroz va h.k. larda 0 dan 2,5 % gacha)lar kiritishga asos soldi. Shuni ta'kidlash kerakki, Bazel 3 bank kapitali, uning tarkibi va sifatiga bo'lgan talablarni takomillashtirdi, birinchi darajali kapital va uning tarkibiga bo'lgan minimal talablar yangilandi, hisoblash tartibi qayta ko'rib chiqildi. Bazel 3 standartlari bo'yicha asosiy kapitalning minimal miqdori – 4,5 % ni tashkil etadi. Bazel qo'mitasi asosiy kapitalga bo'lgan minimal talabni har davlat o'z sharoitidan kelib chiqib asta-sekinlik bilan joriy qilib borishni, masalan, 2013-yilda – 3,5%, 2014-yilda – 4%, 2015-yilda – 4,5%ni tavsiya etadi. Agar Bazel 1 va 2 ni Bazel 3 bilan taqqoslaydigan bo'lsak, Bazel 3da asosiy e'tibor birinchi darajali kapital (TIER I) zimmasiga tushadi. Bazel 3 ikkinchi darajali qo'shimcha kapital miqdorini birinchi darajali asosiy kapital miqdori bilan cheklamaydi, balki riskni qoplash bo'yicha kapital tarkibi yetarliligiga minimal talablarni belgilab beradi. Birinchi darajali kapital yetarliligiga bo'lgan minimal talablarni oshirib borilishi belgiladi. Ba'zel 3da Pillar 1, ya'ni birinchi Ustunda kapital yetarliligiga katta e'tibor berildi. Quyidagi jadvaldan ko'rish mumkinki, barcha kapital turlari uchun yetarlilik darajasi oshirilgan. Lekin umumiy kapital yetarliligi o'zgarmaganligi tufayli ikkinchi darajali kapital mohiyati va ahamiyati nisbatan pasaytirilganligini ko'rish mumkin.

Bazel 2dan Bazel 3ga (Riskka tortilgan aktivlarning %i)

Kapital yetarliligiga talablar							Makroiqtisodiy ehtimolga ega talablar	
<i>Xususiy Kapital</i>			<i>Birinchi darajali kapital</i>		<i>Jami kapital</i>		<i>Kontr-siklik buffer</i>	<i>Bank tizimiga ta'siri bor moliyaviy institutlar (SIFI) uchun qo'shimcha yo'qotishni qoplovchi rezerv</i>
<i>Min.⁵⁹</i>	<i>Kons. buf.⁶⁰</i>	<i>Jamit alab</i>	<i>Min.</i>	<i>Jami talab</i>	<i>Min.</i>	<i>Jami talab</i>	<i>oraliq</i>	
<i>Bazel 2</i>	2.0		4.0		8.0			
<i>Bazel 3</i>	4.5	2.5	7.0	6.0	8.5	8.0	10.5	0-2.5 1.0 - 2.5

Manba: Accenture 2013 Basel III Handbook

Bundan tashqari Bazel 3da leveradj koeffitsiyenti – bankning barcha balansdagi va balansdan tashqaridagi aktivlarga nisbatan, yo'qotishlarni qamrab oluvchi minimal qiymat joriy qilindi va likvidlilik talabi 30 kunlik stressli muddat ichida pulga muhtojlikni qoplashga qaratilgan minimal likvidlilik koeffitsiyentiga e'tibor berildi. Ushbu o'zgarishlar Bazel 2 dagi kamchiliklarni bartaraf etishga qaratilganiga qaramasdan, Qo'mitaning keyingi hujjatida ham ma'lum kamchiliklar mavjud. Masalan, Marketrealist nashriga ko'ra Bazel 3ning quyidagi kamchiliklari bank tizimini rivoji va ular faoliyatidagi risklarini bartaraf etishga salbiy ta'sir qiladi:

Birinchidan, Bazel 3da kapital yetarliligi bo'yicha talablarning oshirilishi, bank tizimida raqobatni susaytiradi va ushbu sektorga kirishni qiyinlashtiradi;

Ikkinchidan, riskka tortilgan aktivlarda katta o'zgartirishlar yo'q. Buning salbiy tarafi shundaki, inqirozni kelib chiqishiga sabab bo'lgan AAA reytingiga ega sekyuritizatsiya mahsulotlari odatda orqasida juda past reytingli aktivlarni yashirib turadi;

Uchinchidan, Bazel 3 hali-hanuz reyting agentliklari xulosalariga tayanadi, lekin bizga ma'lumki moliyaviy iqtisodiy inqiroz ularning ham faoliyatida risk mavjudligini isbotladi;

⁵⁹ минимум

⁶⁰ Консервация буфферов

To'rtinchidan, Bazel 3 ning butun dunyoda ommaviy qo'llanilishi har bir davlatning rivojlanish xususiyatlarini inobatga olmaydi. Bu esa o'z navbatida banklar faoliyatini samarali boshqarish va muvofiqlashtirishga salbiy ta'sir ko'rsatadi;

Beshinchidan, Bazel 3 bo'yicha kapitalga talablarning oshishi iqtisodiy o'sishni sekinlashtirishi va kapitalning mobil holatga olib kelishiga sabab bo'ladi. Bu asosan rivojlanayotgan davlatlarga katta ta'sir qilad⁶¹.

Quyidagi tayanch so'zlarga ta'rif bering

Bank faoliyatini muvofiqlashtirish	Iqtisodiy me'yorlar
Bazel 2 talablari	Bazel 3 talablari
Ustun 1 ni tushuntiring	Ustun 2 ni tushuntiring
Bank bufer kapitali	

O'z bilimini tekshirish bo'yicha savollar

1. Bank faoliyatini muvofiqlashtirish deganda nimani tushunasiz?
2. Bank faoliyatini muvofiqlashtirish bo'yicha Bazel-3 talablarini keltiring.
3. Bank faoliyatini muvofiqlashtirish bo'yicha me'yoriy talablarni tushuntiring.
4. Banklar faoliyatini tashkil etish bo'yicha Bazel talablarining xorijiy davlatlardagi holati to'g'risida nimalarni bilasiz?

⁶¹A review of the FATF Principles — 'The Global Standard' from Rohanbedi.com <http://www.rohanbedi.com/FATF40.pdf> Training and seminars on FATF, etc interpretation, application, compliance and implementation] from The Anti Money Laundering Network <http://www.antimoneylaunderingtraining.com/Analysis> and comparison of FATF / similar bodies provisions] — for members of The Society of Anti Money Laundering Professionals <http://www.socamlpro.org/A> review of the FATF Principles — 'The Global Standard' from Rohanbedi Training and seminars on FATF, etc interpretation, application, compliance and implementation] from The Anti Money Laundering Network

⁶¹Lall, R. (2011). Reforming Global Banking Standards: Back to the Future? Governing through Standards, 4-5 -бетлар

Jackson et al. (1999) Capital Requirements and Bank Behavior: The Impact of the Basel Accord, 21-бет

BCBS (2004), International Convergence of Capital Measurement and Capital Standards 2006-йилда қайта кўриб чиқилган нашри: <http://www.bis.org/publ/bcbs128.pdf>

XX BOB. JINOIY FAOLIYATDAN OLINGAN DAROMADLARNI LEGALLASHTIRISHGA QARSHI KURASHDA BANKLARNING O‘RNI

1-§. Jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirish tushunchasi va unga qarshi kurashning huquqiy asoslari

Pul-kredit munosabatlari har mamlakat iqtisodiyotining asosi hisoblanadi va ushbu munosabatlar, ya'ni jismoniy va yuridik shaxslar o'rtasida bo'ladigan pul-kredit, valyutaviy, moliyaviy va pul mablag'lari bilan boshqa barcha munosabatlar davlat qonunlariga rioya qilingan holda amalga oshirilishi lozim. Biroq ba'zida halol mehnat qilib, daromad olish o'rniga, qonun talablariga zid jinoiy yo'llar bilan daromad orttirish va jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirish holatlari ham uchraydi. Bunday holat albatta, mamlakat iqtisodiyotiga salbiy ta'sir qiladi hamda jamiyatda nosog'lom raqobat muhitini yuzaga keltiradi. Undan tashqari, jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirish – davlatning xavfsizligi va barqarorligiga xavf solishi, jinoiy uyushmalarning tashkil topishi, terrorizmning mablag' bilan ta'minlanishiga olib kelishi mumkin. Shu sababli mamlakat milliy manfaatlarini himoya qilish maqsadida noqonuniy moliyaviy operatsiyalarga qarshi kurash olib boriladi, jinoiy yo'l bilan orttirilgan daromadlarni davlat egaligiga olib qo'yish mexanizmlarini ishlab chiqish choralarini ko'radi.

Mamlakatimizda bunday xavfning oldini olish maqsadida mustahkam huquqiy asoslar yaratilgan. Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Birlashgan Millatlar Tashkilotining 2003 yil 31 oktabrda qabul qilingan Korrupsiyaga qarshi kurashishga oid konvensiyasiga qo'shilgan. Ushbu Konvensiyaning 23-moddasida har bir a'zo davlat jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishni – o'zining milliy qonunchiligida jinoyat deb e'tirof etishi, ushbu sohada bir-biriga amaliy yordam ko'rsatishi shartligi qat'iy belgilab qo'yilgan.

Mamlakatimizda bunday xavfning oldini olish maqsadida mustahkam huquqiy asoslar yaratilgan. Jumladan, O'zbekiston

Respublikasi Birlashgan Millatlar Tashkilotining 2003 yil 31 oktabrda qabul qilingan Korrupsiyaga qarshi kurashishga oid konvensiyasiga qoʻshilgan. Ushbu Konvensiyaning 23-moddasida har bir aʼzo davlat jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishni – oʻzining milliy qonunchiligida jinoyat deb eʼtirof etishi, ushbu sohada bir-biriga amaliy yordam koʻrsatishi shartligi qatʼiy belgilab qoʻyilgan. Konvensiya talablarini Oʻzbekiston qonunchiligiga implementatsiya qilish maqsadida 2004 yil 26 avgustda “Jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirish va terrorizmni moliyalashtirishga qarshi kurash toʻgʻrisida”gi Qonun qabul qilindi.

Oʻzbekiston Respublikasi Jinoyat Kodeksining 243-moddasiga asosan, jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirish, yaʼni mulk (pul mablagʻlari yoki boshqa mol-mulk) jinoiy faoliyat natijasida topilgan boʻlsa, uni oʻtkazish, mulkka aylantirish yoxud almashtirish yoʻli bilan uning kelib chiqishiga qonuniy tus berish, xuddi shuningdek bunday pul mablagʻlari yoki boshqa mol-mulkning asl xususiyatini, manbaini, turgan joyini, tasarruf etish, koʻchirish usulini, pul mablagʻlariga yoki boshqa mol-mulkka boʻlgan haqiqiy egalik huquqlarini yoki uning kimga qarashliligini yashirish yoxud sir saqlash jinoyat sifatida eʼtirof etiladi va Oʻzbekiston Respublikasi JKning “Jamoat xavfsizligiga qarshi jinoyatlar” qatoriga kiritilgan. Oʻzbekiston Respublikasi qonunchiligiga muvofiq, ushbu jinoyatning obʼekti respublika iqtisodiy faoliyati sohasida vujudga keladigan ijtimoiy munosabatlar boʻlsa, jinoiy faoliyat natijasida aybdor qoʻlga kiritgan daromadlar, yaʼni mulk (pul mablagʻlari yoki boshqa ashyolar) jinoyatning predmeti hisoblanadi.

Xalqaro huquq amaliyotida jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirish “pullarni yuvish, tozalash” sifatida eʼtirof etiladi hamda narkotrafik, poraxoʻrlik, oʻgʻrilik va boshqa noqonuniy harakatlar natijasida olingan pul mablagʻlarining “haqiqiy” koʻrinishini yashirish maqsadida bank-moliya tizimi orqali uni qonuniylashtirish sifatida baholanadi. Odatda jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirish jinoyati bir davlat chegaralaridan boshqa davlat chegarasiga oʻtishi bu jarayonlarning xalqaro tusga ekanligini koʻrsatadi.

Transmilliy jinoyatlarga qarshi kurashish mexanizmini takomillashtirishda xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlik qilish alohida muhim ahamiyat kasb etadi. Transmilliy jinoyatlarga qarshi kurashishda BMT, Evropa ittifoqi, MDH, Shanxay Hamkorlik Tashkiloti, Yevropa xavfsizlik va hamkorlik tashkiloti kabi universal xalqaro tashkilotlar tomonidan qabul qilinadigan barcha huquqiy hujjatlari o‘ziga xos o‘rin tutadi. Ushbu universal xalqaro tashkilotlardan tashqari asosiy vazifasi jinoyatchilikka, jumladan, jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirish jinoyatiga qarshi kurash bo‘lgan Interpol va SHanxay Hamkorlik Tashkiloti kabi xalqaro tashkilotlarning faoliyatiga ham ko‘p jihatdan jinoyatchilikka qarshi kurash mexanizmiga ta’sir qiladi.

O‘zbekiston Respublikasining “Jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga va terrorizmni moliyalashtirishga qarshi kurashish to‘g‘risida”gi qonuni¹(O‘zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari to‘plami, 2004 y., 43-son, 451-modda; 2007 y., 17-18-son, 172-modda; 2009 y., 17-son, 210-modda; 2013 y., 1-son, 1-modda) jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga qarshi kurashning muhim asoslaridan hisoblanadi. Ushbu qonunning 3-moddasiga muvofiq, jinoiy faoliyatdan olingan daromadlar deganda jinoyat sodir etish natijasida olingan pul mablag‘lari va boshqa mol-mulk, shuningdek bunday mol-mulkdan foydalanish orqali olingan har qanday foyda yoki naf, xuddi shuningdek to‘liq yoki qisman boshqa mol-mulkka aylantirilgan yoxud o‘zgartirilgan yoki qonuniy manbalar hisobidan olingan mol-mulkka qo‘shilgan pul mablag‘lari va boshqa mol-mulklarni tushunish lozim.

Jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirish mulk (pul mablag‘lari yoki boshqa mol-mulk) jinoiy faoliyat natijasida topilgan bo‘lsa, uni o‘tkazish, mulkka aylantirish yoxud almashtirish yo‘li bilan uning kelib chiqishiga qonuniy tus berishdan, shuningdek bunday pul mablag‘larining yoki boshqa mol-mulkning asl xususiyatini, manbaini, turgan joyini, tasarruf etish, ko‘chirish usulini, pul mablag‘lariga yoki boshqa mol-mulkka bo‘lgan haqiqiy egalik huquqlarini yoki ularning kimga qarashliligini yashirishdan yoxud sir saqlashdan iborat bo‘lgan, jinoiy jazolanadigan ijtimoiy xavfli qilmishlarda o‘z aksini topadi.

Jinoyat kodeksi 243-moddasi mazmuniga ko'ra, daromadlarni legallashtirish deganda aybdor tomonidan jinoiy faoliyat natijasida orttirilgan mulk (pul mablag'lari yoki boshqa mol-mulk)ning kelib chiqishiga qonuniy tus berilishi tushunilishi lozim. Mulk ob'ekti sifatida bunday hollarda Fuqarolik kodeksi 169-moddasida nazarda tutilgan har qanday mulk bo'lishi mumkin.

Qonun hujjatlariga asosan jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga va terrorizmni moliyalashtirishga qarshi kurashish bo'yicha muntazam chora-tadbirlar amalga oshirilishi lozim. Bunday chora-tadbirlarga maxsus vakolatli davlat organi tomonidan amalga oshiriladigan nazorat, ichki nazorat, mijozlarni lozim darajada tekshirish bo'yicha chora-tadbirlar kiradi.

Maxsus vakolatli davlat organi tomonidan amalga oshiriladigan nazorat deganda pul mablag'lari yoki boshqa mol-mulk bilan bog'liq operatsiyalarni amalga oshiruvchi tashkilotlar taqdim etadigan axborotni tekshirish va ushbu Qonunga muvofiq boshqa vakolatlarni amalga oshirish bo'yicha maxsus vakolatli davlat organi tomonidan qabul qilinadigan chora-tadbirlar majmuini tushunish lozim. Qonunning 6-moddasiga binoan ichki nazorat pul mablag'lari yoki boshqa mol-mulk bilan bog'liq operatsiyalarni amalga oshiruvchi tashkilotlarning maxsus vakolatli davlat organiga xabar qilinishi lozim bo'lgan operatsiyalarni aniqlashga doir faoliyatidir.

Ichki nazorat amalga oshirilayotganda zarur axborotni rasmiylashtirish, uning maxfiyligini ta'minlash tartibi, kadrlarni tayyorlash va o'qitishga doir malaka talablari, shuningdek maxsus vakolatli davlat organiga xabar qilinishi lozim bo'lgan pul mablag'lari yoki boshqa mol-mulk bilan bog'liq operatsiyalarni aniqlash mezonlari va ularning alomatlari belgilanadi.

Pul mablag'lari yoki boshqa mol-mulk bilan bog'liq operatsiyalarni amalga oshiruvchi tashkilotlar uchun ichki nazorat qoidalari tegishli nazorat qiluvchi, litsenziyalovchi va ro'yxatdan o'tkazuvchi organlar tomonidan maxsus vakolatli davlat organi bilan birgalikda, bunday organlar bo'lmagan holda esa, maxsus vakolatli davlat organi tomonidan ishlab chiqiladi va tasdiqlanadi;

Ichki nazorat qoidalariga rioya etilishi ustidan monitoring va nazorat mazkur qoidalarni tasdiqlagan organlar, shuningdek maxsus vakolatli davlat organi tomonidan amalga oshiriladi.

Qonunchilik hujjatlariga asosan pul mablag‘lari yoki boshqa mol-mulk bilan bog‘liq operatsiyalarni amalga oshiruvchi tashkilotlar:

ichki nazorat qoidalarida belgilangan hollarda xo‘jalik, fuqaroviy huquqiy munosabatlar aniqlanganda;

ichki nazorat qoidalarida belgilangan hollarda pul mablag‘lari yoki boshqa mol-mulk bilan bog‘liq bir martalik operatsiyalar amalga oshirilganda;

shubhali operatsiyalar amalga oshirilganda;

mijozning shaxsi to‘g‘risida avval olingan ma‘lumotlarning to‘g‘riligiga nisbatan shubhalar mavjud bo‘lganda, mijozlarni lozim darajada tekshirish bo‘yicha mustaqil chora-tadbirlar ko‘rishlari shart.

Pul mablag‘lari yoki boshqa mol-mulk bilan bog‘liq operatsiyalarni amalga oshiruvchi tashkilotlar tomonidan mijozni lozim darajada tekshirish bo‘yicha ko‘riladigan chora-tadbirlar quyidagilarni o‘z ichiga olishi shart:

tegishli hujjatlar asosida mijozning va qaysi shaxslar nomidan ish ko‘rayotgan bo‘lsa, o‘sha shaxslarning shaxsini hamda vakolatlarini tekshirishni;

ta‘sis hujjatlari asosida mulk va boshqaruv tuzilishini o‘rganish orqali mulkdorni yoki yuridik shaxs bo‘lgan mijozni nazorat qiluvchi shaxsni identifikatsiyalashni;

mijoz tomonidan amalga oshiriladigan amaliy ish munosabatlari va pul mablag‘lari yoki boshqa mol-mulk bilan bog‘liq operatsiyalarni ularning bunday mijoz va uning faoliyati to‘g‘risidagi ma‘lumotlarga muvofiqligini tekshirish maqsadida, doimiy asosda o‘rganishni amlaga oshirishi kerak.

“Jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga va terrorizmni moliyalashtirishga qarshi kurashish to‘g‘risida”gi¹ O‘zbekiston Respublikasi qonunining 11 va 12-moddalari bo‘yicha yuridik va jismoniy shaxslarning pul mablag‘lari yoki boshqa mol-mulkka nisbatan o‘z mulkiy huquqlari va majburiyatlarini belgilashga,

o'zgartirish yoxud tugatishga qaratilgan harakatlari pul mablag'lari yoki boshqa mol-mulk bilan bog'liq operatsiyalardir.

Banklar va boshqa kredit tashkilotlari, qimmatli qog'ozlar bozorining professional ishtirokchilari, birja a'zolari, sug'urtalovchilar va sug'urta vositachilari, lizing xizmatlari ko'rsatuvchi tashkilotlar, pul o'tkazmalari, to'lovlar va hisob-kitoblarni amalga oshiruvchi tashkilotlar, lombardlar, lotereyalar va riskka asoslangan boshqa o'yinlarni o'tkazuvchi tashkilotlar, qimmatbaho metallar va qimmatbaho toshlar bilan bog'liq operatsiyalarni amalga oshiruvchi shaxslar, ko'chmas mol-mulkning oldi-sotdisi bilan bog'liq operatsiyalarda xizmatlar ko'rsatuvchi va ishtirok etuvchi shaxslar, mijozlar nomidan bitimlar tayyorlash va ularni amalga oshirishda notarial idoralar (notariuslar), advokatlik tuzilmalari (advokatlar) hamda auditorlik tashkilotlaripul mablag'lari yoki boshqa mol-mulk bilan bog'liq operatsiyalarni amalga oshiruvchi tashkilotlar hisoblanadi.

Jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirish va terrorizmni moliyalashtirishga qarshi kurashish maxsus vakolatli davlat organi tomonidan pul mablag'lari yoki boshqa mol-mulk bilan bog'liq operatsiyalar o'tkazilishi ustidan qonunda belgilangan tartibda nazorat orqali amalga oshiriladi. Maxsus vakolatli davlat organi:

pul mablag'lari yoki boshqa mol-mulk bilan bog'liq operatsiyalarni amalga oshiruvchi tashkilotlarning hamda jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga va terrorizmni moliyalashtirishga qarshi kurashishda ishtirok etuvchi organlarning ishini muvofiqlashtiradi;

pul mablag'lari yoki boshqa mol-mulk bilan bog'liq operatsiyalar bo'yicha ushbu Qonunga muvofiq ravishda olinadigan axborotlar tahlil qilinishini amalga oshiradi;

yetarli asoslar mavjud bo'lgan taqdirda, jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga va terrorizmni moliyalashtirishga aloqador pul mablag'lari yoki boshqa mol-mulk bilan bog'liq operatsiyalar haqidagi materiallarni jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga va terrorizmni moliyalashtirishga qarshi kurashishda ishtirok etuvchi tegishli organlarga yuboradi;

pul mablag'lari yoki boshqa mol-mulk bilan bog'liq operatsiyalarni, agar bunday operatsiyalar to'g'risidagi o'zi olgan xabar tekshirish

natijalariga ko'ra asosli deb topilgan bo'lsa, ikki ish kunidan ko'p bo'lmagan muddatga to'xtatib turish haqida ko'rsatmalar yo'llaydi;

jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga va terrorizmni moliyalashtirishga qarshi kurashish bo'yicha chora-tadbirlarni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan axborotni, shu jumladan avtomatlashtirilgan axborot, ma'lumotnoma tizimlaridan hamda ma'lumotlar bazalaridan so'raydi va bepul oladi; hamda qonun hujjatlariga muvofiq boshqa vakolatlarni amalga oshiradi.

Maxsus vakolatli davlat organining jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga va terrorizmni moliyalashtirishga qarshi kurashish masalalariga doir qarorlarini bajarish vazirliklar, davlat qo'mitalari, idoralar, mahalliy davlat hokimiyati organlari, korxonalar, muassasalar va tashkilotlar, mansabdor shaxslar va fuqarolar uchun majburiy hisoblanadi. Pul mablag'lari yoki boshqa mol-mulk bilan bog'liq operatsiyalarni amalga oshiruvchi tashkilotlar tomonidan ichki nazoratni o'tkazish davomida shubhali deb topilgan sodir etilayotgan va tayyorlanayotgan pul mablag'lari yoki boshqa mol-mulk bilan bog'liq operatsiyalar maxsus vakolatli davlat organiga xabar qilinishi kerak.

Pul mablag'lari yoki boshqa mol-mulk bilan bog'liq, tayyorlash, sodir etish jarayonida bo'lgan yoki sodir etib bo'lingan, ichki nazorat qoidalarida belgilangan mezonlar va belgilarga muvofiq jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirish yoki terrorizmni moliyalashtirish maqsadida amalga oshirilganligi to'g'risida shubha paydo bo'lgan operatsiya shubhali operatsiya, deb topiladi.

Agar pul mablag'lari yoki boshqa mol-mulk bilan bog'liq operatsiyalar taraflaridan biri jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga va terrorizmni moliyalashtirishga qarshi kurashish sohasida xalqaro hamkorlikda ishtirok etmayotgan davlatda doimiy yashayotgan, turgan yoki ro'yxatga olingan shaxs bo'lsa, bunday operatsiyalar ham maxsus vakolatli davlat organiga xabar qilinishi kerak. Pul mablag'lari yoki boshqa mol-mulk bilan bog'liq operatsiyalarni amalga oshiruvchi tashkilotlarichki nazorat tizimlarini tashkil qilishi va joriy etishi, identifikatsiyalash tartib-taomillarini amalga oshirishi va mijozlarni lozim darajada tekshirish bo'yicha chora-tadbirlar ko'rishi, shu jumladan mijoz va uning mulkdorlari to'g'risidagi

ma'lumotlarni verifikatsiyalashi hamda muntazam yangilab borish, mulkdorlar va mijozlarni nazorat qiluvchi shaxslarni identifikatsiyalashi hamda ularning shaxsini tekshirish bo'yicha imkon qadar choralar ko'rishi, jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirish va terrorizmni moliyalashtirish bo'yicha o'z tavakkalchiliklarini aniqlash hamda baholash choralarini ko'rishi, ushbu tavakkalchiliklarni hujjatlar bilan qayd etishi va ularni kamaytirish yuzasidan choralar ko'rishi, mijozni lozim darajada tekshirish bo'yicha chora-tadbirlar ko'rish imkoniyati bo'lmagan taqdirda, hisobvaraqa ochishni, operatsiyani amalga oshirishni, amaliy munosabatlarga kishishni rad etishi va mavjud amaliy munosabatlarni tugatishi, shuningdek shubhali operatsiya to'g'risidagi xabarni maxsus vakolatli davlat organiga yuborishi, shubhali operatsiyalar to'g'risidagi xabarlarni, shu jumladan ularni amalga oshirishga bo'lgan urinishlar to'g'risidagi xabarlarni ular aniqlangan kundan keyingi bir ish kunidan kechiktirmay maxsus vakolatli davlat organiga belgilangan tartibda yuborishi, operatsiya ishtirokchilarini terrorchilik faoliyatida yoki ommaviy qirg'in qurolini tarqatishda ishtirok etayotgan yoki ishtirok etishda gumon qilinayotgan shaxslar ro'yxati bilan solishtirishi, terrorchilik faoliyatida yoki ommaviy qirg'in qurolini tarqatishda ishtirok etayotgan yoki ishtirok etishda gumon qilinayotgan shaxslar ro'yxatiga kiritilgan shaxslarning operatsiyasini kechiktirmasdan va oldindan xabar qilmasdan to'xtatib turishi, bundan yuridik yoki jismoniy shaxsning hisobvarag'iga tushgan pul mablag'larini hisobga kiritish bo'yicha operatsiyalar mustasno, va (yoki) pul mablag'larini yoki boshqa mol-mulkini ishga solmay to'xtatib qo'yishi, shuningdek shubhali operatsiya to'g'risida maxsus vakolatli davlat organiga xabar yuborishi shart hisoblanadi.

Maxsus vakolatli davlat organi va uning xodimlari o'zlariga ma'lum bo'lib qolgan tijorat, bank siri yoki boshqa sirni tashkil etuvchi ma'lumotlarning maxfiyligini va saqlanishini ta'minlashlari shart. Pul mablag'lari yoki boshqa mol-mulk bilan bog'liq operatsiyalarni amalga oshiruvchi tashkilotlarning, maxsus vakolatli davlat organining hamda jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga va terrorizmni moliyalashtirishga qarshi kurashishda ishtirok etuvchi boshqa organlarning xodimlari yuridik va jismoniy shaxslarni ularga nisbatan

o‘tkazi bo‘yicha ichki nazorat qoidalarini tashkil etishlayotgan nazoratdan xabardor qilishga yo‘l qo‘yilmasligi qonunda begilangan..

2-§.Tijorat banklarida jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirish va terrorizmni moliyalashtirishga qarshi kurashish bo‘yicha ichki nazorat qoidalari.

Amaliyotda ko‘p hollarda jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirish noqonuniy bank operatsiyalari orqali amalga oshirilishi mumkin. Bunday holatlarga qarshi kurash masalalariga mamlakatimiz bank tizimida ham katta e‘tibor berilib bunday holatlarning oldini olish va ularga qarshi kurash choralari O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida 2017 yil 23 mayda 2886-son bilan ro‘yxatga olingan O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki Boshqaruvi va Bosh prokuratura huzuridagi Soliq, valyutaga oid jinoyatlarga va jinoiy daromadlarni legallashtirishga qarshi kurashish departamentining 2017 yil 17 apreldagi 343-V va 14-son qarori bilan tasdiqlangan“Tijorat banklarida jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga va terrorizmni moliyalashtirishga qarshi kurashish bo‘yicha ichki nazorat qoidalari”¹da belgilangan. Qoidalar O‘zbekiston Respublikasining "O‘zbekiston Respublikasining Markaziy banki to‘g‘risida"gi, "Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida"gi, "Bank siri to‘g‘risida"gi va "Jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga va terrorizmni moliyalashtirishga qarshi kurashish to‘g‘risida"gi qonunlariga muvofiq tijorat banklarida jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga va terrorizmni moliyalashtirishga qarshi kurashish maqsadida ichki nazoratni tashkil qilish va amalga oshirish hamda terrorchilik faoliyatida yoki ommaviy qirg‘in qurolini tarqatishda ishtirok etayotgan yoki ishtirok etishda gumon qilinayotgan shaxslar ro‘yxatiga kiritilgan shaxslarning operatsiyalarini to‘xtatib turish, pul mablag‘larini yoki boshqa mol-mulkini ishga solmay to‘xtatib qo‘yish, ishga solmay to‘xtatib qo‘yilgan mol-mulkidan foydalanishga ruxsat berish va operatsiyalarini tiklash tartibini belgilab bergan.

Unga ko‘ra, jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga qarshi kurash uchun amalga oshiriladigan tushunchalar mazmuni ochib berilgan bo‘lib ichki nazorat - tijorat bankining mijozlarni lozim darajada tekshirish, jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirish va terrorizmni moliyalashtirish bilan bog‘liq

xatarlarni boshqarish, gumonli va shubhali operatsiyalarni aniqlash hamda terrorchilik yoki ommaviy qirg'in qurollarini tarqatish faoliyati ishtirokchisi yoxud ishtirok etishda gumon qilinayotgan shaxslar bilan bog'liq operatsiyalarni aniqlashga doir faoliyati hisoblanadi. Mazkur qoida talablariga binoan tijorat banklari va boshqa kredit tashkilotlarda ichki nozarot xizmati tashkil etilishi, ichki nazoratni amalga oshirish uchun javobgar bo'lgan tijorat banking maxsus bo'linmasi shakllantirilishi hamda tijorat banki filialida ichki nazoratning amalga oshirilishi uchun mas'ul bo'lgan shaxs- ichki nazorat xizmati rahbari va xodimlari bo'lishi lozim.

Tijorat banklari ichki nazorat tizimining asosiy vazifalari:

tavakkalchiliklarni aniqlash va baholash, hujjatlashtirish va ularni kamaytirish bo'yicha tegishli choralarni ko'rish;

mijozlarni lozim darajada tekshirish bo'yicha va identifikatsiyalash chora-tadbirlarini amalga oshirish, shuningdek mijozlar va ularning benefitsiar mulkdorlariga haqidagi ma'lumotlarni muntazam yangilash va verifikatsiyalash;

benefitsiar mulkdorlarni identifikatsiyalash, ularni shaxsini o'rganish bo'yicha tegishli choralarni ko'rish va operatsiyani amalga oshirishda foydalaniladigan pul mablag'lari yoki boshqa mol-mulklarning manbasini aniqlash;

yuqori mansabdor shaxslar va ularning yaqin qarindoshlarining amalga oshirayotgan operatsiyalarini chuqur monitoring qilish;

mazkur Qoidalar va ichki hujjatlar bilan belgilangan tartibda gumonli va shubhali operatsiyalarni aniqlash;

ichki nazoratni amalga oshirish davomida aniqlangan shubhali operatsiyalar to'g'risidagi axborotlar (hujjatlar)ni maxsus vakolatli davlat organiga o'z vaqtida taqdim etish;

Ro'yxat bilan solishtirish orqali operatsiya ishtirokchilari orasida terrorchilik faoliyatida yoki ommaviy qirg'in qurolini tarqatishda ishtirok etayotgan yoki ishtirok etishda gumon qilinayotgan shaxslarni aniqlash;

Ro'yxatga kiritilgan shaxslarning operatsiyasini kechiktirmasdan va oldindan xabar qilmasdan to'xtatib turish, bundan yuridik yoki jismoniy shaxsning hisobvarag'iga tushgan pul mablag'larini hisobga kiritish bo'yicha operatsiyalar mustasno va (yoki) pul mablag'larini yoki boshqa mol-mulkini ishga solmay to'xtatib qo'yish;

jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga va terrorizmni moliyalashtirishga qarshi kurashish bilan bog'liq ma'lumotlarning maxfiylikini ta'minlash;

operatsiyalar to'g'risidagi axborotni, shuningdek identifikatsiyalash ma'lumotlarini va mijozlarni lozim darajada tekshirishga doir materiallarning qonun hujjatlarida belgilangan muddatlar davomida saqlanishini ta'minlash;

tijorat banki rahbariyatini tegishli qarorlar qabul qilish uchun zarur bo'lgan aniq axborotlar va materiallar bilan operativ va muntazam ravishda ta'minlab borish;

shubhali operatsiyalar amalga oshirilgan yoki amalga oshirishga bo'lgan urinishlar, shubhali operatsiyalarni amalga oshirgan mijozlar bilan aloqador bo'lgan shaxslar (rahbarlar, ta'sischi, jamiyat aksiyalarining kamida o'n foiziga ega bo'lgan aksiyadorlar, ishtirokchilar) to'g'risidagi ma'lumotlar bazasini shakllantirish, shuningdek bunday ma'lumotlarni boshqa tijorat banklari hamda davlat organlari bilan qonun hujjatlariga muvofiq o'zaro almashib borish;

chet eldagi banklar bilan korrespondentlik aloqalarini o'rnatishda ularning ichki nazorat tizimini o'rganish;

operatsiyalarning anonimligini oshiruvchi yangi texnologiyalar yordamida qonunga xilof ish qilish, xususan, jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirish va (yoki) terrorizmni moliyalashtirish uchun tijorat banki xizmatlaridan foydalanish tahdidining oldini olishga alohida e'tibor qaratilishi maqsadida zarur bo'lgan tadbirlar qo'llash;

so'rovlar bo'yicha mijozlar bazasidan terrorchilik faoliyatini moliyalashtirishga aloqador shaxslarni aniqlashdan iborat.

Ichki nazorat tizimi maqsad va vazifalariga erishish uchun Ichki nazorat xizmati quyidagilar bo'yicha funksiyalarni bajaradi:

jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirish va (yoki) terrorizmni moliyalashtirish bilan bog'liq huquqbuzarlikni sodir etilishida tijorat banki xizmatlaridan foydalanish xavfining oldini olish uchun qonun hujjatlarida, ichki hujjatlarda nazarda tutilgan choralarni ko'rish;

tijorat banki tomonidan jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga va terrorizmni moliyalashtirishga qarshi kurashish to'g'risidagi qonun hujjatlari va ichki hujjatlar talablariga rioya etilishini monitoring qilish;

tijorat banki faoliyatidagi jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga va terrorizmni moliyalashtirishga qarshi kurashish to'g'risidagi qonun hujjatlari va ichki hujjatlar talablariga rioya qilinmaganligi bo'yicha aniqlangan kamchilik va qoidabuzarliklarni bartaraf etish yuzasidan rahbariyat ko'rib chiqishi uchun takliflar tayyorlash va kiritish;

O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining vakolatli vakillari, tijorat bankining ichki audit xizmati xodimlari, tashqi auditorlar hamda maxsus vakolatli davlat organi xodimlari tomonidan o'tkazilgan tekshiruvlar jarayonida aniqlangan ichki nazorat tizimini tashkil etishda va uning faoliyatidagi xato va kamchiliklarning bartaraf etilishini monitoring qilish;

ichki nazoratni tashkil etish, xodimlar tomonidan qonun hujjatlari, qoidalar va ichki hujjatlar talablarini buzish holatlarining oldini olish va bartaraf etish masalalari bo'yicha Markaziy bank va maxsus vakolatli davlat organi bilan birgalikda harakat qilishi lozim.

Tijorat banklari tomonidan mijoz lozim darajada tekshirilishi lozim. Mijozni lozim darajada tekshirish - mijozning va qaysi shaxslar nomidan ish ko'rayotgan bo'lsa, o'sha shaxslarning shaxsini hamda vakolatlarini tekshirish, mijozning benefitsiar mulkdorini identifikatsiyalash, shuningdek mijoz tomonidan amalga oshiriladigan amaliy ish munosabatlari va operatsiyalarni, ularning bunday mijoz va uning faoliyati to'g'risidagi ma'lumotlarga muvofiqligini tekshirish maqsadida, doimiy asosda o'rganishlarni o'tkazishni ko'zda tutadi. Bunda mijozni identifikatsiyalash - tijorat banki tomonidan mijozni lozim darajada tekshirish maqsadida mijozlar haqidagi ma'lumotlarni ular tomonidan taqdim etilgan hujjatlar asosida aniqlash, mijozning benefitsiar mulkdorini identifikatsiyalash- tijorat banki tomonidan qonun hujjatlari bilan belgilangan ta'sis hujjatlari (ustav va (yoki) ta'sis shartnomasi, nizam) asosida mulk va boshqaruv tuzilmasini o'rganish orqali yuridik shaxs bo'lgan mijozning mulkdori, shu jumladan uni nazorat qiluvchi shaxsni aniqlash zarur bo'ladi.

Tijorat banklari quyidagi hollarda mijozlarni lozim darajada tekshirish bo'yicha mustaqil ravishda chora-tadbirlarni ko'rishlari kerak:

a) xo'jalik va fuqaroviy-huquqiy munosabatlarni o'rnatishda, shu jumladan:

yuridik yoki jismoniy shaxs bank hisobvarag'ini (omonatni) ochish uchun ariza bilan murojaat qilganda;

jismoniy shaxs bank plastik kartasini olish uchun ariza bilan murojaat qilganda;

yuridik va (yoki) jismoniy shaxslar tijorat banki tomonidan emissiya qilingan qimmatli qog'ozlarni xarid qilish uchun ariza bilan murojaat qilganda;

yuridik va (yoki) jismoniy shaxslar tijorat banki ustav kapitalining bir foizga teng yoki oshadigan summadagi uning aksiyalariga egalik qilganda;

jismoniy shaxs kredit olish yoki bank depozit yacheykalarida qimmatbaho buyumlarni saqlash xizmatlaridan foydalanish uchun murojaat qilganda;

b) bir martalik operatsiyalar amalga oshirilgan quyidagi hollarda:

eng kam ish haqi miqdorining 500 baravariga teng yoki undan oshgan summada jismoniy shaxslar tomonidan naqd chet el valyutasi sotilishida;

eng kam ish haqi miqdorining 500 baravariga teng yoki undan oshgan summada jismoniy shaxslar tomonidan naqd chet el valyutasining maydalanishida, almashtirilishida va (yoki) boshqa chet el valyutasiga ayirboshlanishida (konversiya);

eng kam ish haqi miqdorining 500 baravariga teng yoki undan oshgan summada jismoniy shaxslardan naqd chet el valyutasining inkassoga va (yoki) ekspertiza uchun qabul qilinishida;

eng kam ish haqi miqdorining 300 baravariga teng yoki undan oshgan summada jismoniy shaxslar tomonidan tijorat bankida joylashgan terminallar orqali plastik kartalardan foydalanilgan holda operatsiyalar (naqd mablag'lar echish, tovar va xizmatlarga to'lovlar) amalga oshirilganda (kommunal va aloqa xizmati, byudjet, byudjetdan tashqari jamg'armalarga to'lovlar hamda boshqa majburiy to'lovlar bundan mustasno);

eng kam ish haqi miqdorining 100 baravariga teng yoki undan oshgan summada mijozlar tomonidan bank kassalaridan boshqa bank tomonidan berilgan plastik kartalar orqali naqd chet el valyutasi olinishida;

jismoniy shaxslar tomonidan chet el valyutasining sotib olinishi;

bank hisobvarag'ini ochmasdan yoki hisobvaraqdan foydalanmasdan, pul o'tkazmalarini amalga oshirishda yoki qabul qilishda (kommunal va aloqa xizmati, byudjet, byudjetdan tashqari jamg'armalarga to'lovlar, boshqa majburiy to'lovlar bundan mustasno);

v) shubhali operatsiyalar amalga oshirilganda;

g) mijoz to'g'risida avval olingan ma'lumotlarning to'g'riligiga yoki etarli ekanligiga nisbatan gumonlar mavjud bo'lganda.

Tijorat banklari tomonidan mijozni lozim darajada tekshirish bo'yicha ko'riladigan chora-tadbirlar quyidagilarni o'z ichiga olishi shart:

tegishli hujjatlar asosida mijozning va u qaysi shaxslar nomidan ish ko'rayotgan bo'lsa, o'sha shaxslarning shaxsini hamda vakolatlarini tekshirishni;

mijozning benefitsiar mulkdorini identifikatsiyalashni;

o'rnatilgan ish munosabatlari yoki o'tkazilishi rejalashtirilayotgan operatsiyalarning maqsadi va xarakterini o'rganish;

mijoz tomonidan amalga oshiriladigan ish munosabatlari va operatsiyalarni ularning bunday mijoz va uning faoliyati to'g'risidagi ma'lumotlarga muvofiqligini tekshirish maqsadida doimiy asosda o'rganish o'tkazishni.

Mijozni lozim darajada tekshirish bo'yicha yuqorida ko'rsatib o'tilgan choralarni ko'rish bilan birga, mijoz yoki benefitsiar mulkdor sifatida qatnashayotgan yuqori mansabdor shaxslarga nisbatan tijorat banklari:

yuqori mansabdor shaxsning mavqei to'g'risidagi ma'lumotlarni tekshirish va o'tkazilayotgan operatsiyadagi pul mablag'lari yoki boshqa mol-mulkni manbalarini aniqlash bo'yicha tegishli choralarni ko'rish;

yuqori mansabdor shaxs bilan amaliy ish munosabatlariga faqatgina bankning boshqaruvi raisi yoki tegishli vakolatga ega bo'lgan uning o'rinbosari ruxsati bilan kirishish;

amaliy ish munosabatlarini muntazam ravishda chuqur monitoring qilish lozim bo'lganda mijoz haqida ochiq manbalar va ma'lumotlar bazalaridan qo'shimcha tasdiqlangan ma'lumotlarni to'planadi va qayd etiladi, mijozdan u tomonidan amalga oshirilayotgan operatsiyalar bo'yicha pul mablag'lari yoki boshqa mol-mulkning manbalari haqidagi ma'lumotlarni olinadi, mazkur mijoz tomonidan o'tkazilishi rejalashtirilgan yoki o'tkazilgan operatsiyalarning maqsadlarini o'rganiladi, ushbu mijoz tomonidan amalga oshirilayotgan operatsiyalar ustidan doimiy monitoring yuritiladi..

YUridik shaxs - mijozni batafsil o'rganishda tijorat banki mijozning ta'sischilari (jamiyat aksiyalarining kamida o'n foiziga ega bo'lgan aksiyadorlari, ishtirokchilari) tarkibiga, mijozning ustav fondi

(kapitali)ning 10 foizdan ortiq ulushiga egalik qilayotgan shaxslarni aniqlashga, mijoz boshqaruvi organlari tuzilmasiga va ularning vakolatlariga, mijoz ustav fondi (kapitali)ning ro'yxatga olingan miqdorigaalohida e'tibor qaratishi lozim:

..Tijorat banklari vakillik munosabatlari o'rnatilayotgan norezident-banklar tomonidan jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga va terrorizmni moliyalashtirishga qarshi kurashish bo'yicha xalqaro standartlar qo'llanilayotganligihaqida ishonch hosil qilishlari kerak.

Tijorat banklari:

ular ro'yxatdan o'tgan davlatlarning hududida doimiy faoliyat yurituvchi boshqaruv organlari bo'lmagan banklar tomonidan hisobvaraqlari foydalanayotganligi to'g'risida ma'lumot mavjud bo'lgan norezident-banklar bilan munosabatlar o'rnatilishining oldini olishga qaratilgan chora-tadbirlar ko'rishlari shart;

xalqaro hisob-kitoblar amalga oshirilishida mazkur hisob-kitoblar bilan bog'liq to'lov tafsilotlari va boshqa ma'lumotlarni bank-korrespondentlar bilan o'zaro almashishlari mumkin;

jo'natuvchi to'g'risidagi ma'lumotlar (jismoniy shaxslarning familiyasi, ismi, otasining ismi, yuridik shaxslarning nomi, jo'natuvchining joylashgan eri (pochta manzili) va hisob raqami) taqdim etilmagan yoxud qisman taqdim etilgan xalqaro pul o'tkazmalari bilan bog'liq operatsiyalarga alohida e'tibor qaratishlari va batafsil tahlil qilishlari lozim;

jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga va terrorizmni moliyalashtirishga qarshi kurashish sohasida xalqaro hamkorlikda ishtirok etmayotgan davlatlarda joylashgan o'zlarining chet eldagi sho'ba banklari, filiallari va vakolatxonalarini faoliyati ustidan nazoratni kuchaytirishlari kerak;

o'zlarining chet eldagi sho'ba banklari, filiallari va vakolatxonalaridan ular joylashgan mamlakatlar qonun hujjatlarida taqiq mavjudligi sababli, jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga va terrorizmni moliyalashtirishga qarshi kurashish bo'yicha tegishli choralarni ko'rish imkoniyati bo'lmagan taqdirda, tijorat bankining bosh ofisiga axborot berilishini talab qilishga majburdirlar. O'z navbatida tijorat banklari buhaqda Markaziy bankka va maxsus vakolatli davlat organiga xabar berishlari shart.

Tijorat banklarining chet eldagi shoʻba banklari, filiallari va vakolatxonalarida ular joylashgan mamlakatning qonun hujjatlarida tijorat bankining ichki qoidalariga nisbatan engilroq ichki nazorat choralari belgilangan boʻlsa, ular jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga va terrorizmni moliyalashtirishga qarshi kurashish borasidagi chora-tadbirlarni amalga oshirishda tijorat bankining ichki qoidalariga rioya qilishlari kerak.

Xalqaro pul oʻtkazmalari tizimlari boʻyicha xizmatlarni koʻrsatuvchi kompaniyalar (bundan buyon matnda xalqaro pul oʻtkazmalari tizimlari deb yuritiladi) bilan munosabatlar oʻrnatilishida va amalga oshirilishida bunday tashkilotni identifikatsiyalashdan tashqari, tijorat banki quyidagilarni amalga oshirishi lozim:

xalqaro pul oʻtkazmalari boʻyicha sherigining ish faoliyati xususiyatlari toʻgʻrisida toʻliq maʼlumotga ega boʻlish uchun uhaqidagi axborotlarni yigʻish;

ochiq maʼlumotlar asosida tashkilotning obroʻsini, jumladan, ushbu tashkilotga nisbatan jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirish va terrorizmni moliyalashtirishga oid kamchiliklar yuzasidan tergov olib borilgan yoki borilmaganligini aniqlash;

elektron toʻlovlar toʻgʻrisidagi barcha maʼlumotlarni saqlash.

Xalqaro pul oʻtkazmalari tizimlari bilan vakillik munosabatlarini oʻrnatish toʻgʻrisidagi qaror tijorat banki boshqaruvi tomonidan qabul qilinadi.

Xalqaro pul oʻtkazmalari boʻyicha, shu jumladan, xalqaro pul oʻtkazmalari tizimlari orqali operatsiyalarni amalga oshiruvchi tijorat banklari:

oʻzlarining bunday xizmatlarni koʻrsatuvchi boʻlinmalari (shoxobcha, boʻlim va shu kabilar) va ushbu boʻlinmalar xodimlarining hisobini yuritishlari;

pul oʻtkazmalariga oid operatsiyalarni jismoniy shaxs - mijozlarni lozim darajada tekshirgandan soʻng amalga oshirishlari;

joʻnatiladigan pul oʻtkazmalarini mijoz-joʻnatuvchi haqidagi (famiyasi, ismi, otasining ismi (agar mavjud boʻlsa); shaxsni tasdiqlovchi hujjat (pasport yoki uning oʻrnini bosadigan hujjat) seriyasi va raqami; agar operatsiya jarayonida hisobvaraqlar ishlatilgan boʻlsa, u holda uning raqami yoki operatsiyaning xos raqami) va oluvchi haqidagi (famiyasi, ismi, otasining ismi (agar mavjud boʻlsa); agar operatsiya jarayonida hisobvaraqlar ishlatilgan boʻlsa, u holda uning raqami yoki

operatsiyaning xos raqami) aniq ma'lumotlar bilan birga yuborilishini ta'minlashlari;

norezident-banklardan va xalqaro pul o'tkazmalari tizimlaridan eng kam ishhaqining 25 baravari miqdorigacha bo'lgan summadagi pul mablag'larini jo'natuvchilari haqidagi minimal ma'lumotlarni (famiyasi, ismi, otasining ismi (agar mavjud bo'lsa); agar operatsiya jarayonida hisobvaraqlar ishlatilgan bo'lsa, u holda uning raqami yoki operatsiyaning xos raqami) taqdim etilishini talab qilishlari;

norezident-banklardan va xalqaro pul o'tkazmalari tizimlaridan eng kam ish haqining 25 baravari miqdoriga teng yoki undan oshadigan summadagi pul mablag'larini jo'natuvchilari haqidagi minimal ma'lumotlarni (famiyasi, ismi, otasining ismi (agar mavjud bo'lsa); shaxsni tasdiqlovchi hujjat (pasport yoki uning o'rnini bosadigan hujjat) seriyasi va raqami; jo'natuvchining yashash manzili yoki tug'ilgan sanasi va joyi; agar operatsiya jarayonida hisobvaraqlar ishlatilgan bo'lsa, u holda uning raqami yoki operatsiyaning xos raqami) taqdim etilishini talab qilishlari;

oluvchisi va (yoki) jo'natuvchisi haqidagi talab qilingan ma'lumotlarga ega bo'lmagan xalqaro pul o'tkazmalarini aniqlash bo'yicha asosli va imkoni mavjud bo'lgan choralarni ko'rishlari;

oluvchisi va (yoki) jo'natuvchisi haqidagi talab qilingan ma'lumotlarga ega bo'lmagan xalqaro pul o'tkazmalari aniqlanganda tijorat banki tomonidan ko'riladigan choralar (ijro qilish, rad etish, to'xtatish yoki boshqalar) tartibini belgilovchi, tavakkalchiliklarni baholashga asoslangan ichki hujjatni ishlab chiqishlari kerak.

Tijorat banklari norezident-vakil banklardan va xalqaro pul o'tkazmalari tizimlaridan ular bilan tuzilgan shartnomalarga muvofiq pul mablag'larini jo'natuvchilari haqidagi qo'shimcha ma'lumotlarni uch ish kuni davomida olish imkoniyatiga ega bo'lishlari kerak.

Pul o'tkazilishida vositachi (tranzit bank) sifatida ishtirok etuvchi tijorat banklari:

elektron to'lovlarga ilova qilinadigan jo'natuvchi va oluvchi haqidagi barcha ma'lumotlarni, jo'natuv to'g'risidagi ma'lumotlar bilan birga yuborilishini va besh yildan kam bo'lmagan muddat davomida saqlanishini ta'minlashlari;

oluvchisi va (yoki) jo'natuvchisi haqidagi talab qilingan ma'lumotlarga ega bo'lmagan xalqaro pul o'tkazmalarini aniqlash bo'yicha asosli va imkoni mavjud bo'lgan choralarni ko'rishlari;

tavakkalchiliklarni baholashga asoslangan holda oluvchisi va (yoki) jo'natuvchisi haqidagi talab qilingan ma'lumotlarga ega bo'lmagan xalqaro pul o'tkazmalari aniqlanganda tijorat banki tomonidan amalga oshiriladigan choralar tartibini belgilovchi dasturni ishlab chiqishlari;

oluvchisi va (yoki) jo'natuvchisi haqidagi talab qilingan ma'lumotlarga ega bo'lmagan xalqaro pul o'tkazmalari aniqlanganda, bunday o'tkazmalar haqida maxsus vakolatli davlat organiga xabar berish masalasini ko'rib chiqishlari kerak.

Tijorat banklarida jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga va terrorizmni moliyalashtirishga qarshi kurashish bo'yicha ichki nazoratni olib borishda banklar tomonidan amalga oshiriladigan operatsiyalar gumonli operatsiyalar, shubhali operatsiyalar, bir martalik operatsiyalar kabilarga bo'lib tahlil etiladi. Bunda gumonli operatsiya deb ichki nazoratni o'tkazish jarayonida jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirish va (yoki) terrorizmni moliyalashtirish maqsadida amalga oshirilganligi to'g'risida tijorat bankida gumon uyg'otuvchi hamda uni shubhali operatsiyalar turkumiga kiritish (kiritmaslik) haqida qaror qabul qilgunga qadar bo'lgan operatsiyalarga aytiladi.

Shubhali operatsiyaga - tayyorlash, sodir etish jarayonida bo'lgan yoki sodir etib bo'lingan, ichki nazoratni o'tkazish vaqtida tijorat bankida uning jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirish va (yoki) terrorizmni moliyalashtirish maqsadida amalga oshirilganligiga shubha paydo bo'lgan operatsiya kirsam, bir marotabalik operatsiyalar - mijozlar tomonidan bank hisobvarag'ini ochmagan holda, kamida bir oy davomida takrorlanmaydigan, bir marotabalik tartibda amalga oshiriladigan operatsiyalar hisoblanadi.

Operatsiyalar quyidagi mezon va alomatlarining biri mavjud bo'lganda gumonli operatsiya deb tan olinadi:

tijorat banki tomonidan tavakkalchilik darajasi yuqori deb berilgan operatsiya yoki uni amalga oshirayotgan mijoz;

rezident-mijoz tomonidan tovar etkazib berish (ish bajarish, xizmat ko'rsatish) shartnomasi bo'yicha avval olingan summaning norezident foydasiga muntazam ravishda qaytarib berilishi;

operatsiyani amalga oshirish uchun taqdim qilingan hujjatlarning haqiqiylikiga (ishonchliligiga) gumon tug'ilishi va (yoki) operatsiya to'g'risidagi, shu jumladan, operatsiya bajaruvchi tomonlarning biri

haqidagi ma'lumotlar tijorat bankida mavjud bo'lgan ma'lumotlarga muvofiq kelmasligi;

operatsiyani amalga oshirish uchun ariza (topshiriq, iltimosnoma) bilan murojaat qilinganda mijozning xatti-harakatlarining g'ayrioddiyligi, masalan: asabiylashishi, ikkilanish, mijozning harakatlarini boshqarib turuvchi shaxslarning mavjudligida uning agressivligi yoki uning boshqa shaxslarga arzimas sabab yuzasidan telefon orqali maslahat uchun murojaat qilishi;

mijozning maxfiylik masalalari yuzasidan g'ayrioddiy tashvishlanishi yoki tijorat banki tomonidan operatsiya haqida so'ralgan ma'lumotlarning mijoz tomonidan asossiz rad etilishi yoxud taqdim etilishida asossiz kechiktirilishi;

amalga oshirilayotgan operatsiya bo'yicha mijoz hamkorlarini aniqlash imkoni yo'qligi;

operatsiya aniq iqtisodiy mohiyatga ega emasligi va mijoz faoliyatining tavsifi va faoliyat turiga muvofiq kelmasligi;

mijoz faoliyati tavsifiga bog'liq bo'lmagan holda va (yoki) mijoz hisobvarag'ining faolligi uch oydan ortiq muddat mobaynida past bo'lib yoki faolligi to'xtab, so'ng uning hisobvarag'ida pul mablag'lari aylanmasining asossiz ko'payishi;

mijozni tashabbusi bilan barcha mablag'larni echib olish yoki ularni boshqa tijorat banklariga o'tkazish orqali amaliy ish munosabatlarini asossiz va (yoki) muddatidan oldin to'xtatilishi;

tijorat bank tomonidan mijozga nisbatan mazkur Qoidalarda ko'rsatilgan choralarni asosli qo'llanilganida, mijoz tashabbusi bilan darhol amaliy ish munosabatlarini to'xtatilishi;

tijorat banki ishtirokida mijoz tomonidan bajarilayotgan operatsiyalarning operatsiyalarni amalga oshirishning umum qabul qilingan amaliyotiga yaqqol nomuvofiqligi;

mijoz tomonidan bajarilayotgan operatsiyalarga o'xshash operatsiyalarning summalari asossiz taqsimlanishi;

hisob-kitoblarni amalga oshirish tartibi mijozning odatiy faoliyatidan farqqiluvchi nostandart yoki g'ayrioddiy murakkab sxemalardan iborat bo'lishi;

mijoz tomonidan avval kelishilgan operatsiyaning amalga oshirish sxemasiga uning amalga oshirilishi bevosita boshlanishidan oldin, pul mablag'lari yoki boshqa mol-mulklarning harakat yo'nalishiga taalluqli bo'lgan muhim o'zgartirishlar kiritilishi;

jismoniy shaxs tomonidan ayirboshlash kuniga belgilangan eng kam ish haqining 500 baravari miqdoriga teng bo'lgan yoki undan oshadigan summada bir qiymatdagi banknotlarni boshqa qiymatdagi banknotlarga ayirboshlash;

jismoniy shaxs tomonidan operatsiya amalga oshirilish kuniga belgilangan eng kam ish haqining 500 baravari miqdoriga teng yoki undan oshadigan summada naqd pul ko'rinishidagi pul mablag'larini yuridik shaxsning yoki yakka tartibdagi tadbirkorning bank hisobvarag'iga qarz, kredit, moliyaviy yordam, ustav fondi (kapital)ga qo'yilma sifatida kiritilishi;

norezident tomonidan rezidentga grantlar, moliyaviy yordam, qarz yoki beg'araz yordam sifatida pul mablag'lari berilishi, O'zbekiston Respublikasining vakolatli davlat organlari qarorlari bilan amalga oshirilgan operatsiyalar bundan mustasno;

yuridik shaxslar yoki yakka tartibdagi tadbirkorlar hisobvaraqlaridan operatsiya amalga oshirilish kuniga belgilangan eng kam ish haqining 500 baravari miqdoriga teng yoki undan oshadigan summadagi pul mablag'larining moliyaviy yordam yoki qarz sifatida ko'chirilishi;

jismoniy shaxslarning hisobvaraqlariga yuridik shaxslar yoki yakka tartibdagi tadbirkorlar hisobvaraqlaridan operatsiya amalga oshirilish kuniga belgilangan eng kam ish haqining 500 baravari miqdoriga teng yoki undan oshadigan summadagi pul mablag'larining dividend sifatida ko'chirilishi;

jismoniy shaxsning hisobvarag'idan operatsiya amalga oshirilish kuniga belgilangan eng kam ish haqining 500 baravari miqdoriga teng yoki undan oshadigan summadagi pul mablag'larining naqd ko'rinishda echilishi;

mijoz tomonidan uning hisobvarag'iga kelib tushgan mablag'lardan eng kam ish haqining 100 baravari miqdoriga teng yoki undan oshadigan summadagi pul mablag'larining naqd ko'rinishda echish uchun mazkur mablag'lar kelib tushgan sanadan 3 bank kuni ichida murojaat qilishi;

bir kontragentning terminalidan bir kun davomida besh va undan ortiq xalqaro to'lov kartalaridan har bir kartaning operatsiyasi miqdori eng kam ish haqining 25 baravariga teng bo'lgan yoki undan oshadigan summadagi operatsiyalar (to'lov yoki naqd pul echilishi) amalga oshirilishi.

Operatsiyalar quyidagi mezon va alomatlarining biri mavjud bo'lganda shubhali operatsiya deb tan olinadi:

operatsiya bajaruvchi tomonlardan biri jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga va terrorizmni moliyalashtirishga qarshi kurashish sohasida xalqaro hamkorlikda ishtirok etmayotgan davlatda doimiy yashayotgan, turgan yoki ro'yxatga olingan shaxs bo'lsa;

jismoniy shaxslar tomonidan, shu jumladan, pul o'tkazmalari tizimlari orqali bir vaqtda yoki 3 oydan oshmagan muddat davomida ko'p marotaba eng kam ish haqining 500 baravari miqdoriga teng yoki undan oshadigan umumiy summada chet el valyutasida chet eldan jo'natilgan pul mablag'lari olinishi yoki chet elga pul mablag'lari jo'natilishi;

jismoniy shaxslar tomonidan bir vaqtda yoki 3 oydan oshmagan muddat davomida ko'p marotaba eng kam ish haqining 500 baravari miqdoriga teng yoki undan oshadigan umumiy summada chet el valyutasidagi pul mablag'lari sotilishi yoki sotib olinishi;

O'zbekiston Respublikasi hududidan tashqariga anonim shaxsga ochilgan hisobvaraqa pul mablag'lari ko'chirilishi hamda O'zbekiston Respublikasiga anonim shaxsga ochilgan hisobvaraqdan yoki jo'natuvchisi to'g'risidagi ma'lumotlar mavjud bo'lmagan pul mablag'larining o'tkazilishi;

pul mablag'larini O'zbekiston Respublikasi hududidan tashqariga, oluvchi ro'yxatdan o'tgan joydan farqlanuvchi offshor hududda ro'yxatga olingan bankda ochilgan oluvchining hisobvarag'iga o'tkazilishi;

pul mablag'lari O'zbekiston Respublikasi hududidan tashqariga offshor hududlarda doimiy yashovchi yoki ro'yxatga olingan shaxslarning hisobvarag'iga yoki foydasiga o'tkazilishi, yoxud bunday shaxslarning hisobvarag'idan O'zbekiston Respublikasiga 30 kun davomida oxirgi o'tkazish (kelib tushish) kunida belgilangan eng kam ish haqining 500 baravariga teng bo'lgan yoki undan oshadigan umumiy summada mablag'lar bir marotaba yoki ko'p marotaba o'tkazilishi (kelib tushishi);

ta'sischilarihaqidagi ma'lumotlar mavjud bo'lmagan va (yoki) ularni barcha mumkin bo'lgan usullar orqali olish imkoniyati yo'q bo'lgan norezident shaxslar bilan operatsiyalar;

faol jangovar harakatlar olib borilayotgan yoki terroristik tashkilotlar tomonidan nazorat qilinayotgan yoxud ular bilan

chegaradosh bo'lgan hududlarda 30 kun davomida bank plastik kartasi orqali eng kam ishhaqining 100 baravariga teng bo'lgan yoki undan oshadigan umumiy summada naqd pullarni echilishi yoki mahsulotlar (xizmatlar) uchun pul to'lanishi;

pul mablag'lari yoki boshqa mol-mulkdan foydalanish ruxsati berilgan pul mablag'lari yoki boshqa mol-mulk bilan bog'liq operatsiya, shu jumladan uni o'tkazishning urinib ko'rishi va boshqa qo'shimcha mezonlari va alomatlari belgilanishi mumkin.

Tijorat banklar operatsiyalarni amalga oshirishda ularning ishtirokchilari identifikatsiya ma'lumotlarini Ro'yxat bilan solishtirishlari hamda mijoz yoki operatsiya qatnashchilaridan birining barcha identifikatsiya ma'lumotlari ro'yxatga kiritilgan shaxsning ma'lumotlari bilan to'liq mos kelgan taqdirda tijorat banki bu operatsiyani kechiktirmasdan va oldindan xabar qilmasdan to'xtatib turadi va pul mablag'larini yoki boshqa mol-mulkini ishga solmay to'xtatib qo'yadi.

Agarda operatsiya qatnashchilaridan biri ro'yxatga kiritilgan shaxs nomidan yoki uning topshirig'iga binoan faoliyat ko'rsatayotgan bo'lsabank operatsiyani to'xtatib turishi va pul mablag'larini yoki boshqa mol-mulkni ishga solmay to'xtatib qo'yishi lozim:

Tijorat banki risk darajasini aniqlash, baholash, monitoring qilish, boshqarish, hujjatlashtirish va uni kamaytirish bo'yicha tegishli choralar ko'rishi kerak.

Tavakkalchilik darajasi mijozning amalga oshiradigan operatsiyalari turlari belgilangan mezonlar hamda mijozni lozim darajada tekshirish natijalarini, mijoz va operatsiya bilan bog'liqrisk (mijozlar, mamlakatlar va geografik hududlar) omillarini inobatga olgan holda mijoz taqdim qilgan ma'lumotlar asosida, mas'ul xodim tomonidan aniqlanadi va baholanadi.

Mijoz yoki mijoz tomonidan amalga oshiriladigan operatsiya yuqori darajadagi tavakkalchilik toifasiga kiritilgan taqdirda, Ichki nazorat xizmati ushbu mijozga nisbatan lozim darajada tekshirishning kuchaytirilgan chora-tadbirlarini ko'rishi shart.¹

3-§. Xalqaro amaliyotda jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga qarshi kurash amaliyoti

Boshqa bir qator davlatlar jinoyat qonunida esa bu jinoyat sodir etish usuliga ko'ra bir necha ko'rinishlari alohida ko'rsatiladi. Masalan, Koreya Respublikasi Jinoyat kodeksida "O'g'irlangan mulk bilan bog'liq jinoyatlar", Isroil Jinoyat qonunida "O'g'irlangan mulk" va Rossiya Federatsiyasining jinoyat kodeksida jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirish jinoyati "iqtisodiy faoliyat sohasidagi jinoyatlar" turkumiga kiritilgan va jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirish jinoyati shaxsan jinoyat sodir etish orqali topilgan daromadlarni legallashtirish va boshqa shaxslar tomonidan jinoyat sodir qilish orqali topilgan daromadlarni legallashtirish kabi ko'rinishlarini farqlaydi.

Xalqaro huquq doktrinasi va amaliyotida esa jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirish "pullarni yuvish, tozalash" sifatida e'tirof etiladi hamda narkotrafik, poraxo'rlik, o'g'rilik va boshqa noqonuniy harakatlar natijasida olingan pul mablag'larining "haqiqiy" ko'rinishini yashirish maqsadida qonuniy moliya tizimidan foydalanish sifatida baholanadi.

Jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirish jinoyatini xalqaro hamjamiyat tomonidan transmilliy jinoyat deb e'tirof etilganidan tashqari, sodir etilishi natijasida xalqaro hamjamiyat uchun aloxida ahamiyat kasb etishi mumkin bo'lgan oqibatlar keltirib chiqarishi va jinoiy hatti-harakatlar xalqaro majburiyatlarning bajarilmasligi natijasida amalga oshirilishi, jinoyatning oldini olish va qarshi kurashda birgalikda (xalqaro-huquqiy hamkorlikda) faoliyat olib borish zaruriyati tufayli transmilliy xarakterdagi jinoyat sifatida e'tirof etiladi.

Jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirish jinoyatini transmilliy xarakterdagi jinoyat sifatida e'tirof etishning yana bir o'ziga xos jihati sifatida, jinoyatning xalqaro huquq subyektlari va jismoniy shaxslar tomonidan sodir etilishini va jinoyat subyektlarining javobgarlik mexanizmini ta'kidlash lozim.

Birlashgan Millatlar Tashkilotining 2000 yil 15 noyabrdagi Transmilliy uyushgan jinoyatchilikka qarshi konvensiyasining 6-moddasida jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirish xalqaro jinoyatlar qatoriga kiritilgan.

SHunga asosan 2004 yilda Mustaqil davlatlar hamdo'stligi (MDH) hududida faoliyat ko'rsatuvchi Jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga qarshi kurashish Evroosiyo regional guruhi (EAG) tashkil etilgan bo'lib, uning asosiy vazifalari sifatida aniq yo'nalishlarni belgilash, hamkorlikda amalga oshirilishi lozim bo'lgan chora-tadbirlarni ishlab chiqish, uning samaradorligini baholash, bu ishlarni xalqaro miqyosda muvofiqlashtirish, chuqur tahlil qilish va tajriba almashish belgilangan. O'zbekiston 2005 yilning dekabr oyidan ushbu guruh a'zosi¹.

BMTning 1988 yil 20 dekabrda Vena shahrida qabul qilingan «Narkotik vositalar va psixotrop moddalarning noqonuniy aylanmasiga qarshi kurashish to'g'risida»gi konvensiyasi pullarni legallashtirishga qarshi kurashish va katta daromad keltiruvchi jinoiy faoliyatni bartaraf etish sohasida hamkorlikni rivojlantirishga yo'naltirilgan dastlabki universal xalqaro bitim bo'ldi.

O'zbekiston Oliy Majlisi 1995 yil 24 fevralda mazkur konvensiyani ratifikatsiya qildi.

Vena konvensiyasida ishtirokchi davlatlarga narkotik vositalar va psixotrop moddalarning noqonuniy aylanmasi natijasida olingan mol-mulkni legallashtirishni o'z qonunlarida jinoiy qilmish sifatida belgilash majburiyati yuklangan. Shuningdek, ushbu konvensiya nizomida keltirilgan konsepsiyada narkotik vositalarning xalqaro savdosiga qarshi kurashish borasidagi samarali strategiyaning asosiy shartlaridan biri sifatida jinoiy guruhlarning moliyaviy asoslarini qo'porish uchun huquqni muhofaza qiluvchi organlarni zarur vositalar bilan ta'minlash lozimligi qayd etilgan.

Konvensiya nizomiga asosan narkotik vositalar va psixotrop moddalarning noqonuniy savdosidan olingan daromadlarni legallashtirishga qarshi kurashish sohasida minimal standartlar o'rnatilgan bo'lib, konvensiyaning 24-moddasiga muvofiq ishtirokchi davlatlar tomonidan bundan ham qattiq choralar qo'llanishi mumkin. Vena konvensiyasida ko'rsatilgan jinoyat tarkibi shu paytda amalda bo'lgan AQSH qonunchiligidan kelib chiqib sharhlangan edi.

Vena konvensiyasida belgilangan tartib Evropa Ittifoqining 1990 yil 8 noyabrda Strasburg shahrida qabul qilingan va keyinchalik mazkur jinoyatga qarshi kurashishdagi Evropa hamkorligining asosiy huquqiy bazasiga aylangan «Legallashtirish, aniqlash, olib qo'yish va musodara

qilish to'g'risida»gi konvensiyada (Strasburg konvensiyasi) yanada rivojlantirildi.

Ushbu xalqaro hujjat mintaqaviy tashkilot doirasida qabul qilingan bo'lsada, uning 37-moddasida Evropa Ittifoqi a'zosi bo'lmagan davlatlar ham konvensiyaga qo'shilishi mumkinligi qayd etilgan.

Strasburg konvensiyasida 3 ta muhim yo'nalishda tartibga solish nazarda tutilgan:

1. Ishtirokchi davlatlar milliy qonunchiligida mablag'larni legallashtirganlikni huquqiy baholashni birxillashtirish;

2. Mablag'larni legallashtirishga qarshi kurashga qaratilgan milliy chora-tadbirlarni birxillashtirish;

3. Mablag'larni legallashtirishga qarshi kurashishda xalqaro hamkorlik shakllari va amalga oshiriladigan tadbirlar.

Vena konvensiyasidan farqli o'laroq, Strasburg konvensiyasida nafaqat narkobiznesdan, balki jinoiy faoliyatning boshqa turlaridan olingan mablag'larni legallashtirish bilan bog'liq harakatlar ham jinoyat deb e'tirof etiladi.

Evropa Hamjamiyati Kengashining 1991 yil 10 iyunda qabul qilingan 91/308-sonli direktivasiga asosan Strasburg konvensiyasi nizomi jinoiy daromadlarni legallashtirish maqsadida moliyaviy tizimlardan foydalanishni tugatish borasida:

– moliya-kredit tashkilotlari tomonidan hamma mijozlarni to'liq identifikatsiya qilish va 20000 dollardan ortiq qiymatdagi barcha bitimlarni qayd etish borasidagi talablar bajarilishini ta'minlash;

– ushbu tashkilotlar bilan mablag'larni legallashtirishga qarshi kurashuvchi davlat idoralari o'rtasidagi hamkorlikni ta'minlash;

– huquqni muhofaza qiluvchi organlarga ma'lumotlar taqdim etilishini mijozlarga yoki uchinchi tomonga oshkor etishni taqiqlash;

– ko'rsatilgan tadbirlarning barchasi yoki ayrim qismlarini mablag'larni legallashtirish bilan shug'ullanuvchi shaxslar tomonidan foydalanilishi mumkin bo'lgan kazino, valyuta ayirboshlash shoxobchalari kabi tashkilotlar va advokatlar, notaruslar, hisobchilar faoliyatiga nisbatan ham qo'llash singari bandlar bilan to'ldirilgan.

Ushbu muammoni bartaraf etish yuzasidan hamkorlik universal tashkilotlar darajasida qabul qilingan xalqaro hujjatlardan tashqari maxsus organlar tomonidan belgilangan chora-tadbirlar bilan ham tartibga solinadi.

Xususan, «Jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga qarshi kurash bo'yicha xalqaro guruh» (Financial Action Task Force on Money Laundering) — FATF guruhi jinoiy faoliyat natijasida olingan daromadlarni legallashtirishga va terrorizmni moliyalashtirishga qarshi kurashish standartlarini belgilovchi hukumatlararo tashkilot deb e'tirof etiladi.

FATF guruhi 1989 yilda «Katta ettilik» mamlakatlari, Evropa hamjamiyati Komissiyasi raisi va Iqtisodiy hamkorlik va rivojlanish tashkiloti tomonidan tashkil etilgan. Bu guruhga 40ga yaqindavlat a'zo bo'lib ular jumlasiga- Avstraliya, Avstriya, Argentina, Belgiya, Braziliya, Angliya, Germaniya, Gonkong(Xitoy), Gretsiya, Daniya, Irlandiya, Islandiya, Ispaniya, Italiya, Kanada, Lyuksemburg, Meksika, Niderlandiya, Yangi Zelandiya, Norvegiya, Portugaliya, Rossiya, Singapur, AQSH, Turkiya, Finlyandiya, Fransiya, SHveysariya, SHvetsiya va Yaponiya kabi davlatlar kirgan..Bugungi kunda bu guruhning tarkibi va ko'lami ancha keng bo'lib qator davlatlar uning kuzatuvchilari qatoridan o'rin olganini e'tirof etish lozim.

FATF guruhining asosiy maqsadi jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga va terrorizmni moliyalashtirishga qarshi kurashishga qaratilgan siyosatni ishlab chiqish va joriy qilish hisoblanadi.

FATF guruhining asosiy vazifasi noqonuniy daromadlarni legallashtirish yo'lida banklar va boshqa moliyaviy tashkilotlardan foydalanish amaliyotini cheklash bo'yicha olib borilgan hamkorlik natijalarini baholash va uni yanada chuqurlashtirishdan iboratdir. FATF guruhi tomonidan ishlab chiqilgan tavsiyalar Jahon banki va boshqa qator xalqaro moliyaviy tashkilotlar tomonidan tan olingan bo'lib ko'p jarayonlar ular bilan xamkorlikda olib boriladi.¹

FATF guruhi o'zining asosiy vazifalarini amalga oshirish doirasida unga a'zo davlatlarda jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga qarshi kurash borasida ko'rilayotgan choralar ustidan nazoratni amalga oshiradi.

Bundan tashqari, FATF guruhi jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirish tendensiyalari va uslublarini tadqiq qiladi hamda bu uslublar va ko'rilishi lozim bo'lgan chora-tadbirlar to'g'risida ma'lumotlar tayyorlab boradi.

Ichki normativ-huquqiy hujjatlar bilan bir qatorda xalqaro standartlar asosida jinoiy daromadlarni legallashtirish va terrorizmni

moliyalashtirishga qarshi kurashni takomillashtirishga katta e'tibor qaratilmoqda. Bunda Evropada xavfsizlik va hamkorlik tashkiloti (EXHT), Jinoiy daromadlarni legallashtirishga qarshi kurashish bo'yicha moliyaviy choralarni ishlab chiquvchi guruh (FATF), Jahon banki, Xalqaro valyuta jamg'armasi, Evrosiyo guruhi (EOG) hamda O'zbekiston Respublikasi Bosh prokuraturasi huzuridagi Soliq, valyutaga oid jinoyatlarga va jinoiy daromadlarni legallashtirishga qarshi kurashish departamenti hamkorligi alohida ahamiyat kasb etadi. FATF – hukumatlararo tashkilot bo'lib, uning asosiy maqsadi kelib chiqishi noqonuniy mablag'lar va daromadlarni legallashtirishga qarshi kurashishga qaratilgan siyosatni, ya'ni xalqaro standartlarni ishlab chiqish va barcha davlatlarni ularga amal qilishga da'vat etishdan iboratdir.¹

Bugungi kunda jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga qarshi kurashishda jahon amaliyotining tahlili asosida bu boradagi qonunbuzarliklarni sodir etish mexanizmlarini aniqlash hamda ushbu ishlarni takomillashtirish bo'yicha tavsiyalar jamlanib, xalqaro hujjat sifatida FATFning qirqta tavsiyasi ishlab chiqilgan va bu tavsiyalar 2012 yilda yangilangan. BMT Xavfsizlik Kengashining 2005 yil 29 iyuldagi 1617-sonli Rezolyusiyasida barcha davlatlarga FATFning ushbu tavsiyalariga amal qilish belgilangan. FATF tipidagi guruh hisoblangan Yevrosiyo guruhiga (EOG) 9 davlat – O'zbekiston, Rossiya, Belarus, Xitoy, Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston, Turkmaniston va Hindiston a'zodir. Evrosiyo guruhining asosiy maqsadi a'zo davlatlarning o'zaro hamkorligini va FATF tavsiyalariga asosan jinoiy daromadlarni legallashtirish va terrorizmni moliyalashtirishga qarshi kurashish xalqaro tizimiga integratsiyalashuvini ta'minlashdan iborat. O'zbekiston ushbu guruhga 2005 yilda a'zo bo'lgan va uning ishida faol ishtirok etib kelmoqda.

Hozirgi vaqtda FATFning yangi standartlarini o'rganish va ularni amaliyotga tatbiq etish bilan bog'liq masalalarni muhokama qilish, bu borada O'zbekiston tajribasini o'rganish ham muhim ahamiyat kasb etadi.¹

XXI BOB. ZAMONAVIY BANK XIZMATLARI VA TEKNOLOGIYALARI

1-§. Bank innovatsiyasining mohiyati va tarkibi.

Bank ishlashining samaradorligi va bozorda uning raqobatbardoshligi ko'p jihatdanularning faoliyatida qo'llaniladigan yangi bank mahsuloti va texnologiyalariga bog'liq. *Yangi mahsulot va texnologiyalar o'zida innovatsiyani aks ettiradi. Innovatsiya inglizcha innovation - yangilik kiritish, yangilik, novatorlik so'zining tarjimai «novatsiyaga investitsiya» ma'nosini bildiradi.*

Novatsiya (lotincha novation - o'zgarish, yangilash) ilgari bo'lmagan yangilikni kiritishni anglatadi. Fuqarolik huquqiga asosan novatsiya tomonlarning o'rnatgan majburiyatlarini boshqasi bilan almashtirishni bildiradi. Bunday almashtirish natijasi yangilik kiritishdir.

Moliyaviy sferada amal qiluvchi novatsiya moliyaviy novatsiya hisoblanadi. Moliyaviy novatsiyaning bir qismi bank tomonidan bank mahsuloti va operatsiyalari shaklida tashkil qilinadi. Bu bank novatsiyasidir.

Bank mahsuloti deganda, bank xizmatining moddiy rasmiylashtirilgan qismi tushuniladi (kartochka, jamg'arma kitobchasi, yo'l cheki, elektron hamyon va h.k.). Bank mahsuloti buyum shakliga ega bo'lib, u moliyaviy bozorda sotishga mo'ljallanadi.

Bankning yangi mahsuloti birlik (yagona) shaklda yoki ko'plikda bo'lishi mumkin.

Birlikdagi mahsulot - bu individual mahsulot, u boshqa bank mahsulotlaridan ajratib turadigan o'ziga xos xususiyatlariga ega. Masalan, ma'lum massadagi aniq qimmatbaho metaldan yasalgan aniq tanga, aniq ko'chmas mulk, aniq emitet bankning obligatsiyasi v.b. Birlikdagi bank mahsuloti o'zining aniq belgilangan xaridorlariga ega. Shuning uchun u aniq xaridorga hisoblanib chiqariladi.

Ko'plikdagi bank mahsuloti individuallikdan keskin farq qilmaydigan mahsulot. U o'ziga xos xususiyatlariga ega emas. Ko'plikdagi bank mahsuloti mahsulot yoki moliyaviy aktiv turi bo'yicha farqlanadi, masalan, bank depoziti, ichki zayomning barcha turlari bo'yicha davlat obligatsiyalari v.b. Ko'plikdagi moliyaviy mahsulot iste'molchilarning va investorlarning keng qamrovi uchun chiqariladi.

Bank yangi mahsulotining keyingi xususiyati ularning limitlangan yoki limitlanmagan shaklda bo'lishidir.

Limitlangan bank mahsuloti - hajmi yoki miqdori qat'iy chegaralanmagan mahsulot. Bu hajm mahsulot ishlab chiqarayotgan vaqtda o'rnatiladi. Hajmining ko'lami bank ustav kapitali miqdori, iste'molchilar talabi va boshqa shu kabi omillar orqali aniqlanadi. Limitlangan bank mahsulotiga aksiya, obligatsiya, kredit shartnoma turlari va boshqalar kiradi. Bu mahsulot aniq xaridorni hisobga olgan holda chiqariladi.

Limitlanmagan bank mahsuloti hajmi chegaralanmagan mahsulot hisoblanadi. Limitlanmagan bank mahsulotlari – hisob-kitob va kredit plastik kartochkalar, turli bank xizmatlari v.b.

Yangi bank mahsuloti mulk va mulk huquqi shaklida ham bo'lishi mumkin.

Shunday qilib, bank innovatsiyasi tarkibiga banklarda paydo bo'lgan yangi bank mahsulotlarikiradi.⁶²

Hozirgi paytda O'zbekiston bank tizimida ham bank xizmatlarining yangi turini joriy qilish, ya'ni axborot texnologiyalari asosida bank operatsiyalarini o'tkazish, mijozlarga plastik kartochkalardan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish, bank va mijozlarni turli dasturiy ta'minotlar bilan ta'minlash, mijozlarga uyida xizmat ko'rsatish tizimini rivojlantirishga katta e'tibor berilmoqda. Shaxsiy kompyuterni bank kompyuter tizimiga bog'lash quyidagi operatsiyalarni bajarish uchun imkoniyat yaratadi: joriy kun hisobi bo'yicha balansni olish, qoida va yo'riqnomalar bilan tanishish; tegishli davr mobaynida hisobdagi pul mablag'larining harakati to'g'risida hisobot olish; tovar va xizmatlar uchun hisob-kitoblarni amalga oshirish; qimmatli qog'ozlar bilan bog'liq va boshqa operatsiyalarni amalga oshirish. Yuqorida qayd etganimizdek, hozirgi paytda respublikamiz tijorat banklari «Bank - mijoz» tizimi bo'yicha o'z mijozlariga uylariga va ishxonalariga bank xizmatlarini ko'rsatishni taklif qilmoqda. Mijozlar - tizimdan foydalanuvchilar bankdan disket va parolni oladilar hamda shundan so'ng to'lov topshiriqnomasini to'ldirishlari va elektron imzo chekilgandan so'ng modem bo'yicha bankka yuborishlari mumkin. Bankda hujjatlar qabul qilinadi,

⁶²The Business of Banking. American Bankers Association. Washington, D.C.2014.

William Gould, Michael Higgins: Banking: Strategic leadership. United States Agency for international Development (USAID) 2012.

tekshiriladi va kamchiliklar topilmasa, mijozning hisobidan pul mablag‘lari avtomatik ravishda ko‘chiriladi.

«Bank - mijoz» tizimi to‘lov hujjatlarini bankka u‘zatishtirish, mijozning hisobidan ko‘chirmalar olish, mijozlarning hisobiga pul mablag‘larining kelib tushishi bo‘yicha to‘lov hujjatlarining nusxasini olish, bank bilan elektron matnli xabarlar orqali axborot almashinish, axborot tariqasidagi ma‘lumotlarni olishimkonini beradi va uzatilayotgan ma‘lumotlarning maxfiyligi, saqlanishini va xaqqoniy-ligini ta‘minlaydi. Mijozlarga uylarida xizmat ko‘rsatish tizimi chakana bank xizmatlarining asosiy shakliga aylanib bormoqda. Bank bo‘limlari tomonidan mijozlarga ko‘rsatiladigan xizmatlar, kredit va to‘lov kartochnalari, bankomatlardan foydalanishga asoslangan xizmatlarni mijozlarga uylarida ko‘rsatiladigan bank xizmatlarining yagona tizimini shakllantiradi. Respublikamiz bank tizimida mavjud bo‘lgan zamonaviy yangi texnologiyalarga asoslangan bank dasturlari bank va mijozning avtomatlashtirilgan o‘zaro aloqasi uchun belgilangan bo‘lib, pul mablag‘lari operativ boshqarishning o‘shishiga va quyidagilarga imkoniyatlar yaratadi:

- mijozning har kuni bankka qat namasligi hisobiga o‘z vaqtini va mablag‘ini tejashga;

- manzilning uzoq yaqinligiga qaramasdan mijozning bankni o‘zi ixtiyoriy ravishda tanlashiga;

- bank mijozlari bo‘lgan fuqarolarga ularning uyida, yuridik tashkilotlarga esa ularning idoralarida avtomatlashtirilgan ish joyini tashkil qilgan holda bank xizmatini ko‘rsatishga;

- operatsion va axborotlar sohasida mijozga ko‘rsatiladigan xizmat doirasini kengaytirishga;

- bank buxgalterlarining mehnat unumdorligini oshirishga;

- amallar (operatsiyalar)ning yuqori tezlikda va sifatli ro‘yxat qilinishini ta‘minlashga.

- bank mijoz dasturiy majmuasining ishlashi bank bilan mijoz o‘rtasida kommunikatsion aloqa tarmog‘i orqali faylda ma‘lumotlar almashinuviga asoslangan.

Bankning mijozlarga bank yangi xizmatlarini ko‘rsatish borasidagi dasturlarining asosiy vazifalari quyidagilar hisoblanadi:

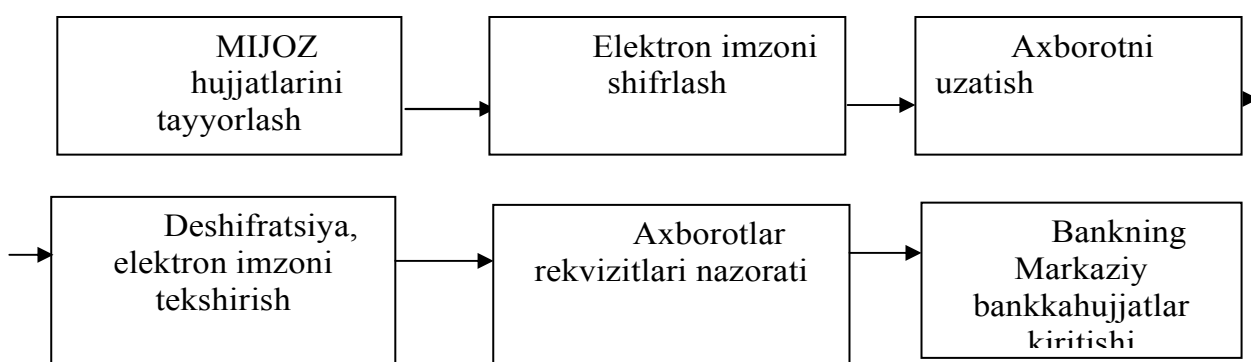
- elektron pul hisob-kitobhujjatlarini tayyorlash;

- so‘rovnomalar va xabarnomalarni shakllantirish;

- elektron imzo va ma‘lumotlarni raqamlash;

- bank bilan modem aloqasi;
- ma'lumotlarni qabul qilish va uzatish;
- qabul qilingan ma'lumotlarni qayta ishlash;
- kerakli ma'lumot va hisobot shakllarini bosmadan chiqarish;
- ma'lumotlarni arxivlash.

Mijozlarning elektron pul hisob-kitob hujjatlarni bankning ma'lumotlar bazasiga kiritish quyidagi sxema bo'yicha amalga oshiriladi:

30-rasm. Pul hisob-kitob hujjatlarini bankning ma'lumotlar bazasiga kiritish

Bank tomonidan yaratilgan dasturlar va boshqa yangi ta'minotlar bankning shaxsiy mulki hisoblanadi. Bank mijozlari ushbu dasturning asosiy foydalanuvchilari hisoblanib, ular munosabatlari tartibga solinishi uchun shartnoma tuziladi. Aloqa kanallari orqali mijoz bilan bank o'rtasidagi axborot almashinuvi shartnomada kelishilgan vaqtda amalga oshiriladi. Yangi amaliyot kuni boshlanishdan oldin mijoz o'tgan kun bo'yicha o'z depozit hisob varag'idagi harakatlar (oborotlar) va qoldiqlarni bank bilan taqqoslab (tekshirib) olishi shart. Agar harakatlar va qoldiqlar mos kelsa, mijozga yangi amaliyot kunini boshlash va hujjatlarni kiritish uchun ruxsat beriladi. Aks holda, ular o'rtasidagi farq sabablari aniqlanadi va mijoz axboroti bank axboroti bilan muvofiqlashtiriladi. Shaxsiy hisob varaqlardagi harakatlar va qoldiqlarning taqqoslash natijalaridan qat'i nazar bank bilan mijoz o'rtasidagi axborot so'rovnomalari va xabarlar almashinishi amalga oshiriladi.

Bu tizim orqali hisob-kitob qilishda mijoz o'z hisob varag'idan mablag'larni faqat to'lov topshiriqnomasi shaklida amalga oshiradi.

Bankda mijozlardan aloqa kanalari orqali olingan elektron pul hisob-kitob hujjatlari, to'lovlar amalga oshirilgandan keyin ikki nusxada chiqariladi:

- *bir nusxasi umumiy tartibda bankning kunlik hujjatlar yig'masiga tikiladi;*

- *boshqa nusxasi esa taqqoslash uchun pul hisob-kitob hujjatlarining asl nusxalarini olguncha bankda qoldiriladi.*

Elektron to'lovlar tizimi orqali kelib tushgan pul hujjatlari ijro etilgandan so'ng mijozning pochta qutisiga joylashtiriladi. Kun davomida mijozlardan olingan barcha ma'lumotlar arxivlanadi va o'rnatilgan tartibda saqlanadi.⁶³

2-§. Plastik kartochkalar muomalasini tashkil etish va ular orqali hisob-kitoblarni amalga oshirish tartibi

Plastik kartochkalari bir vaqtning o'zida depozit, hisob-kitob, kassa va kredit instrumenti funksiyalarini bajaradi. Ko'plab rivojlangan mamlakatlar to'lov tizimida plastik kartochkali naqd pulsiz hisob-kitoblarda muhim o'rinni egallaydi.

Texnikaviy tomondan plastik kartochkalar magnitli va mikroprotsessorlilarga ajratiladi. Bizdagi ko'pchilikka ma'lum to'lov kartochkasi magnitli hisoblanadi, ma'lumotlar kartochkaning ichida bo'luvchi tor magnitli chiziqda saqlanadi

Kartochka tizimida magnitli kartochkalardan tashqari mikroprotsessorli yoki "smartkartochka"lar ham ishlatiladi.

Plastik kartochkalarining emitenti – plastik kartochkani chiqargan, mijozlarning hisob-kassa operatsiyalarini ro'yobga chiqaruvchi bank hisoblanadi.

Plastik kartochkaning egasi– jismoniy yoki yuridik shaxs bo'lgan mijoz, bank emitent bilan shartnoma tuzadi (bankdagi hisob shartnomasi, bankdagi jamg'armasi, kredit shartnomasi v.h.), belgilangan chiqim limiti doirasida plastik kartochka ishlatilganda operatsiyani ro'yobga chiqaruvchi bo'lib jarayonlarda qatnashadi.

⁶³The Business of Banking. American Bankers Association. Washington, D.C.2014.

Henny van Greuning, Sonia Brajovich Bratanovich. The Analysis of banking risks. THE WOLD BANK Washington, D.C.2012.

Jismoniy shaxslar turli plastik kartochkalarga ega bo'lishlari mumkin.

Hisob-kitob kartochkasi – bank kartochkasining turi bo'lib, bankda hisob raqamga ega bo'lgan shaxslarga plastik kartochka egasining emitent bilan tuzgan shartnomaga muvofiq belgilangan limitda pullik hisob-kitob bajarishga, tovarlar va xizmatlar uchun to'lovlarni amalga oshirishda ishlatiladi, naqd pul olinishi mumkin (bunday plastik kartochkalarni debet kartochkalar deb ham yuritiladi).

Kredit kartochkasi – bankning kredit kartochkasi bo'lib, bunda plastik kartochkaning egasi emitent bilan tuzilgan shartnoma shartlariga muvofiq emitent tomonidan ajratilgan kredit liniyasi va xarajat limiti chegarasi miqdori operatsiyalarni bajarishi mumkin, ya'ni tovar va xizmatlarni sotib olish yoki naqd pul mablag'larini olish operatsiyalarini bajarishi mumkin.

Banklar yuridik shaxslarga hisob-kitob va korporativ kredit kartochkalari berishi mumkin.

Bank kartochkasi schyotida vujudga keluvchi overdraft uning katta ki chikligi hamda kartochka turi qarab ruxsatli ruxsatsiz overdraft nazorat etilmaydigan debet kartochkalari bo'yicha yuzaga keladigan hamda yuqoridan ruxsat etilgan hajmda kredit kartochkalarida yuzaga keladi. Mijoz schyotidagi vositalar ro'yxati to'g'risidagi to'lov hujjatlarni olish kunidabajarilsa, ruxsatsiz overdraftni paydo bo'lishiga olib keluvchi ruxsatsiz overdraft summasi uzaytirilgan qarzlarning qarashiga asoslanadi.

Shuningdek, keng tarqatilgan maosh plastik kartochkalari mavjud. Bunday kartochkalar faqat so'mda ochiladi, qoldig'iga foizlar qo'shib boriladi.

Maoshlik kartochkalar ish faoliyatini olib borayotgan fuqarolar uchun qonunga muvofiq markazlashgan va bank korxonalari ishtirokisiz amalga oshiriladi. Korporativ mijozlar bunda kassani muhim jihozlar bilan jihozlash xarajatidan ozod etiladi, yirik korxonalarda naqd pul bilan bo'ladigan ishlarga va maoshlarni odatiy tarqatishdagi xarajatlar kamayadi. Bunda banklar mijozlar bazasini kengaytirish, qo'shimcha

resurslarni jalb etish, mijozlarning xizmat ko'rsatish tezligini oshirish imkoniyatlariga ega bo'ladi:

Xorijiy davlatlarda plastik kartochkalarining quyidagi asosiy turlari qo'llaniladi.

Xalqaro to'lov tizimidagi EUROPAY Int kartochkasi 3 xilda bo'ladi:

- Eurocard I Master Card Mass;
- Eurocard I Master Card Gold – shaxsiy odamlar uchun;
- Eurocard I Master Card Bizness – tashki lot va korxonalarining xodimlari uchun,

Eurocard I Master Card Mass kartochkasi ikki rejimda harakatda bo'ladi: debetli (Direct Debit) va oylik limitga asoslangan (Revoluing Credit).

Eurocard I Master Card Mass Direct Debit - bu «qimmat bo'lmagan» xalqaro to'lov plastik kartochkasidir. Xarajat hisob varag'ida bo'lgan qoldiq summasi doirasida bo'ladi. Kartochka egasi bankning mijozi bo'lishi mumkin. 3 oy ichida 500 AQSh dollari ekvivalenti miqdorida istalgan xorijiy valyutadapuli bo'lgan mijozlarga ochilishi mumkin. Bank kartochkasiga o'tkazilgan minnimal miqdor – 1000 AQSh dollari bo'lishi kerak, shundan 500 AQSh dollari – olinmaydigan qoldiq bo'lishi lozim.

Eurocard I Master Card Mass Revaluimg credit – avtomatik oylik qayta boshlanadigan (revolver kreditli) kredit kartochkasi. Kartochka bo'yicha chiqim operatsiyalari mijoz tomonidan belgilangan oylik summadan qayta boshlanadi. Kartochkaning egasi bankning xohlagan mijozi bo'lishi mumkin. 3 oy ichida 500 AQSh dollari ekvivalenti miqdorida istalgan xorijiy valyutada mablag'i bo'lgan mijozga shunday kartochkalar ochilishi mumkin. Bank kartochkasida o'tkazilgan minimal miqdor 3000 AQSh dollari bo'lishi kerak. Shundan 1500 AQSh dollari – olinmaydigan qoldiq bo'lishi lozim.

Eurocard I Master Card Gold – obro'li kredit kartochkasi bunda uning egasi 3000 AQSh dollari summasigacha kredit olishi mumkin. Kartochkaning egasi bankning doimiy mijozi bo'lishi mumkin. 6 oy ichida 1000 AQSh dollari miqdorida istalgan xorijiy valyutada mablag'i bo'lishi, bank kartochkasiga o'tkazilgan minimal miqdor 5000 AQSh dollar bo'lishi lozim.

Eurocard I Master Card Business – tashkilot va korxonalarining xizmatchilari uchun hisob-kitob kartochkasi, xodimlarga oylik berish, xizmat safari xarajatlarini to‘lashda qo‘llaniladi. Kartochkaning afzalligi xohlagan naqd pulsiz to‘lov kontrakt to‘lovlarini amalga oshirish mumkin. Kartochka bankning yuridik mijozlariga beriladi. 3 oy ichida 50000 AQSh dollari ekvivalentidagi xorijiy valyutada oylik pul aylanishiga ega bo‘lgan mijozlarga ochilishi mumkin. Yuridik shaxslar o‘z istaklariga binoan bunday kartochkalarining xohlagan miqdorini olishlari mumkin. Bunda maxsus kartochkani schyot ochiladi, barcha kartochkalar summasi limitiga teng bo‘lgan summada. Minimal miqdor har bir kartochka uchun 100 AQSh dollarida olinmaydigan qoldiq bo‘ladi kartochkalar bepul tayyorlanadi.

VISA CLASSIC – Visa Int to‘lov tizimidagi eng yirik to‘lov kartochkasi, dunyoning 20000 ga yaqin banklarini birlashtiradigan plastik kartochkaning eng ko‘p tarqalgan turi hisoblanadi. Minimal miqdori – 3000 AQSh dollari. Shundan 1500 dollar ishlatilmaydigan qoldiq bo‘lishi mumkin. O‘zbekistonda visa kartani ochish uchun 100 dollar miqdorida o‘z hisob raqamida qoldiqqa ega bo‘lish zarur.

CIRRUS IMAESTRO – Europay to‘lov tizimining debetli kartochkasi juda qulay. Bank kartochkasi hisob varag‘idagi birinchi ochilishda 100 AQSh dollari ishlatilmaydigan qoldiq bo‘ladi.

GLOBAL CALLING CARD – dunyoning kommunikatsiya, telekommunikatsiya kompaniyasi GLOBAL ONening telefon kartochkasi. Kartochka dunyoning 60 dan ko‘p davlatlaridan abonentni chiqarishga va 290 dan ko‘p davlatlardan so‘rov qilishda imkon beradi. Mehmonxonalardan va biznes-markazlardan telefon qilinganda, kartochka ko‘zga ko‘rinarli miqdorda tejashga imkon beradi, binobarin, so‘zlashish narxi GLOBAL ONE tariflariga asosan aniqlanadi. Kartochka 24 soat ishlaydi, so‘zlovchilar uchun to‘lov xalqaro kartochkalar Visa ki Eurocrdlar Master Card orqali yozib boriladi. Har oyning oxirida mijoz o‘z qilgan qo‘ng‘iroqlari to‘g‘risida to‘liq hisobot oladi.⁶⁴

⁶⁴William Gould, Michael Higgins: Banking:Strategic leadership. United States Agency for international Devolopment (USAID) 2012.

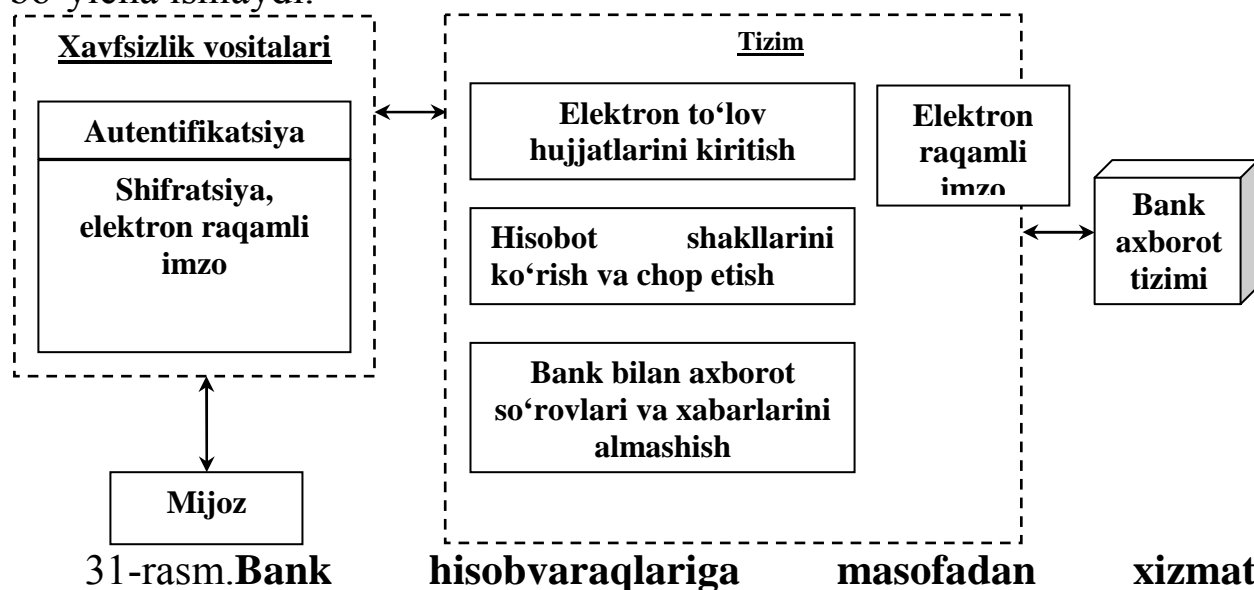
Philip Kotler. Marketing Essentials. Prentice- Hall, Inc.,2010.

3-§. Bank hisobvaraqlariga masofadan xizmat ko‘rsatish tizimi. Internet banking xizmati

Jamoat telekommunikatsiya tarmoqlarining rivojlanishi bank xizmatlari evolyutsiyasiga ko‘proq ta‘sir eta boshladi. Internet tarmog‘ining rivojlanishi ko‘pchilik uchun qulay bo‘lgan telekommunikatsiya xizmatlarini yaratmoqda. Ko‘p xizmatlarni amalga oshira oladigan butun jahon informatsiya supermagistralining tashkil topishi, www («butun jahon o‘rgimchak to‘ri») texnologiyasidan foydalanish, internetda informatsiya xizmatlaridan foydalanish va yetkazishni osonlashtirmoqda. Internetda moliyaviy xizmatlar ham joriy etildi. Ilg‘or banklar firmalar bilan birgalikda elektron pul hisobi texnologiyasini qayta ishlab chiqish, mijozlariga elektron bank xizmatlarini joriy qilish imkoniga ega bo‘lishdi. Internet orqali pul o‘tkazishning xavfsiz tizimini tuzish, himoyalangan on line kanallarini foydalanuvchilarga taqdim etish, banklarda internet orqali o‘z mijozlariga xizmat ko‘rsatish tizimini yaxshilash va xavfsizlantirish bo‘yicha ishlar olib borilmoqda. Telekommunikatsiya infrastrukturasi texnologiyalarining rivojlanishi, internet tarmog‘ining kengayishi va undan elektron bank xizmatlarini ko‘rsatishda foydalanish banklar o‘rtasida mijozlarni jalb qilish, ularga elektron bank xizmatlarini ko‘rsatish sohasida raqobatning shakllanishiga asos bo‘lmoqda.

O‘zbekiston Respublikasida **bank hisobvaraqlariga masofadan xizmat ko‘rsatish tizimi**. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bank boshqaruvining “Bank hisobvaraqlariga masofadan xizmat ko‘rsatish tizimlarida ishlash tartibi to‘g‘risida”gi nizomi asosida olib boriladi. U bank va uning mijozi o‘rtasidagi munosabatlarni avtomatlashtirishga mo‘ljallangan bo‘lib, mijozni autentifikatsiya qilish, elektron to‘lov hujjatlarini kiritish, elektron to‘lov hujjatlarini shifrlash va ularni bank axborot tizimlarida qayta ishlash uchun aloqa kanallari orqali uzatish, axborot xabarlarini qabul qilish-uzatish, hisobot shakllarini - shaxsiy hisobvaraqlar, elektron to‘lov hujjatlari, kiritilgan hujjatlarning ro‘yxatini ko‘rish va chop etish vazifalarini bajarish orqali pul mablag‘larini boshqarishning tezkorligini hamda bank operatsiyalarining sifatli o‘tkazilishini ta‘minlaydi. Tizimdan foydalanish va tizim xizmatlari uchun haq miqdori bank va mijoz o‘rtasida tuziladigan shartnoma asosida amalga oshiriladi.

Mijoz va bankning aloqa kanallari orqali axborot almashinuvi shartnomada ko'rsatilgan vaqtda amalga oshiriladi. Mijoz bank hisobvaraqlariga masofadan xizmat ko'rsatish tizimida quyidagi sxema bo'yicha ishlaydi.

Mijoz har kuni ish boshlashdan oldin, o'zining shaxsiy hisobvarag'idagi avvalgi amaliyot kuni bo'yicha qolgan aylanma va qoldiqlarini tekshirib, barcha ma'lumotlar mos kelgan holda elektron to'lov hujjatlarini kiritishni boshlashi mumkin. Mijoz to'lovlarni to'lovchi sifatida amalga oshirishda faqat to'lov topshiriqnomalarini qo'llashi mumkin. Bundan tashqari, soliq organlari bevosita to'lovchining bankiga elektron ko'rinishda inkasso topshiriqlarini qo'yishi mumkin. Mijoz topshirig'i bo'yicha qonun hujjatlarida ko'zda tutilmagan bo'lsa, tizim orqali uchinchi shaxslarning to'lovlarini amalga oshirishga yo'l qo'yilmaydi. Elektron raqamli imzo bilan tasdiqlangan elektron to'lov hujjati pul-hisob-kitob hujjatining asl nusxasiga tenglashtiriladi va u bilan bir xil yuridik kuchga ega bo'ladi.

Tizim orqali yuborilgan pul-hisob-kitob hujjatlarining asl nusxalari bankka taqdim qilinmaydi va mijozda saqlanadi hamda pul-hisob-kitob hujjatlari rasmiylashtirilishining to'g'riligi va jihatlari bo'yicha javobgarlik mijozga yuklatiladi. Hujjatlarni tizimga kiritish tugatilgandan so'ng yakka tartibdagi tadbirkor yoki yuridik shaxsning mas'ul xodimi hujjatning asl nusxasini uning elektron nusxasi bilan taqqoslab tekshirishi va elektron hujjatni o'zining elektron raqamli imzosi bilan tasdiqlashi kerak.

Bankda mijozlardan kelgan barcha axborotlar dasturiy ravishda deshifrlanadi, rekvizitlar bo'yicha nazorat qilinadi va qayta ishlash uchun bank amaliyot kuniga uzatiladi. To'lov amalga oshirilgandan so'ng elektron to'lov hujjatlari reyestr ko'rinishida chop etiladi va bankning kunlik hujjatlar yig'majildiga tikiladi. Agarda mijozning hisobvarag'ida to'lov uchun mablag'lar yetarli yoki mavjud bo'lmasa, mijoz tomonidan tizim orqali bankka yuborilgan elektron to'lov topshiriqnomasi qayta ishlash uchun bank amaliyot kuniga qabul qilinmaydi va bu haqida mijozga xabar beriladi.

Internet–banking – bu mijoz tomonidan bank ofisida bajarishi mumkin bo'lgan standart operatsiyalarini Internet tarmog'i orqali amalga oshirish imkoniyatidir. Internet–bankingning amaliyotda qo'llanilishining ilk bosqichlari 1995-yilda Security First Network Bank tomonidan amalga oshirilgandir. Security First Network Bank mijozlarga Internet orqali o'z xizmatlarini birinchilardan bo'lib taklif etgan banklardan hisoblanadi.

Internet-banking quyidagi funksiyalarni bajaradi:

- barcha turdagi kommunal to'lovlarni amalga oshiradi;
- pul o'tkazmalarini o'tkazish, shu jumladan, chet el valyutasini ham ixtiyoriy hisob varaqdan ixtiyoriy bankka o'tkazish;
- tovar uchun to'lovlarni o'tkazish (jumladan, Internet magazindan sotib olingan);
- chet el valyutasini sotib olish va sotish bo'yicha operatsiyalar;
- pul mablag'larini plastik kartochkadan yechib olish yoki uni to'ldirish;
- turli xil hisob varaqlar ochish va ularga pul o'tkazish,;
- ixtiyoriy formatda hisobvaraqa holati to'g'risida ma'lumot olish;
- aniq vaqt bo'yicha to'lovlar to'g'risida ma'lumot olish;

Internetning bank sohasiga kirib kelishi va bu orqali zamonaviy bank xizmatlaridan biri bo'lgan Internet bankingning shakllanishi banklar faoliyatini yanada takomillashtiradi. Bank tizimida Internet tarmog'ini rivojlantirish, kuchli mutaxassislarni jalb etish va zamonaviy bank operatsiyalarini amalga oshirish birinchi galdagi vazifadir.

Rivojlangan davlatlar bank tizimida Internet bankingning amaliyotda qo'llanilishi, bank sohasida nihoyatda ko'p imkoniyatlarning vujudga kelishiga turtki bo'lishiga olib keldi. Hozirda butun dunyo bo'yicha bunday xizmat turlarini taklif etadigan 400 dan ortiq banklar mavjuddir. Internet-banking – bu masofaviy banking

turlaridan biri bo'lib, bank xizmatlarining bankdan tashqarida, o'zaro mijoz va bank xodimi o'rtasida amalga oshirilishi tushuniladi. Agar bu tizim butunlay avtomatizatsiyalashtirilgan bo'lsa, unda mijoz xohlagan vaqtda unga murojaat qilish imkoniyatiga ega bo'ladi.

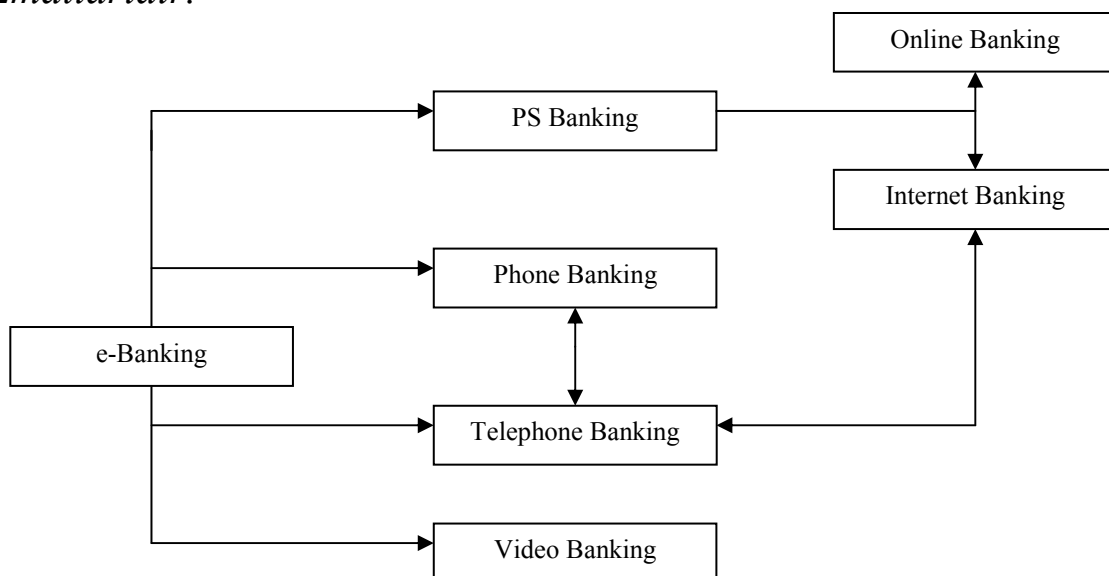
Masofadan bank xizmatlarini ko'rsatishning 4 ta asosiy turi mavjud:

1. Internet banking;
2. PC banking;
3. Telephone banking;
4. Video banking.

RS bankingda mijoz o'zining personal kompyuteri orqali o'z hisob varag'iga kirishi mumkin. Bunda Internet orqali emas, balki modem orqali bank va mijoz o'zaro aloqada bo'ladilar. Video banking interaktiv muloqot sifatida bo'ladi va buning uchun «kiosk» deb nomlangan qurilmadan foydalaniladi. Ular odam gavjum joylarga o'rnatiladi.

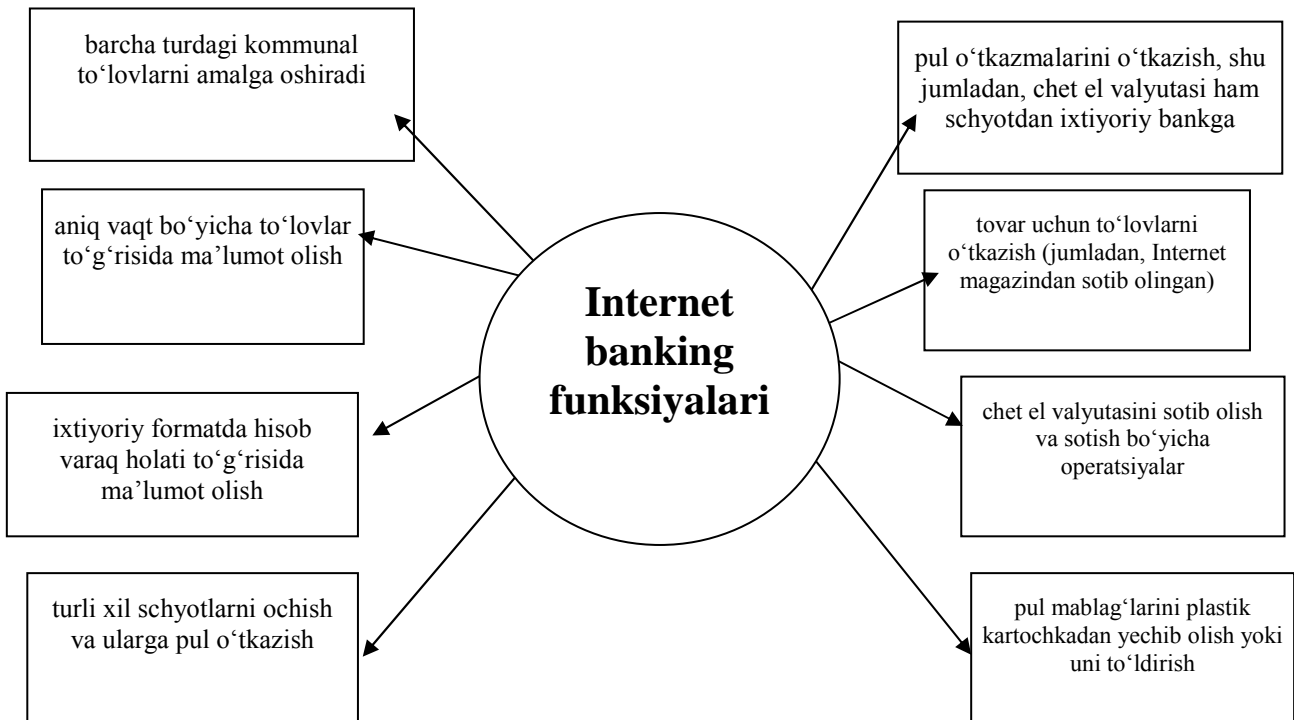
Telephone banking masofaviy bankingning eng ommabop turi bo'lib, bu telefon orqali bank xizmatlarini ko'rsatishdir. Hozirda tijorat bank uchun eng qulay tizim hisoblanadi. G'arbda jahon global tarmog'i Internet orqali xizmat ko'rsatish, home banking texnologiyasining mantiqiy rivojiga bog'liq tarzda kelib chiqqan.

Masofadan turib uylarda bank xizmatlarini ko'rsatish 1980-yillardan boshlangan, ya'ni bu telefon tarmog'i orqali bank xizmatlaridir.

32-rasm. Mijozlarga masofadan bank xizmatini ko'rsatish sxemasi

1995-yilga kelib mijozlarga PS-bankingning yuqori sifatli darajada taklif etadigan birinchi banklar v.b. paydo bo'ldi. Shu asnoda telefon va RS-banking korporativ va xususiy mijozlar talablari asosida keng miqyosni egalladi.⁶⁵ Shu yo'l bilan Internet-banking o'zining dastlabki rivojlanish yo'lini topdi. O'zbekistonda ham keyingi yillarda Internet-bankingni rivojlantirish sohasida qator yutuqlarga erishilmoqda. Internet-banking funksiyalarini quyida keltirilgan rasmda ko'rishimiz mumkin.

33-rasm. Internet-banking funksiyalari

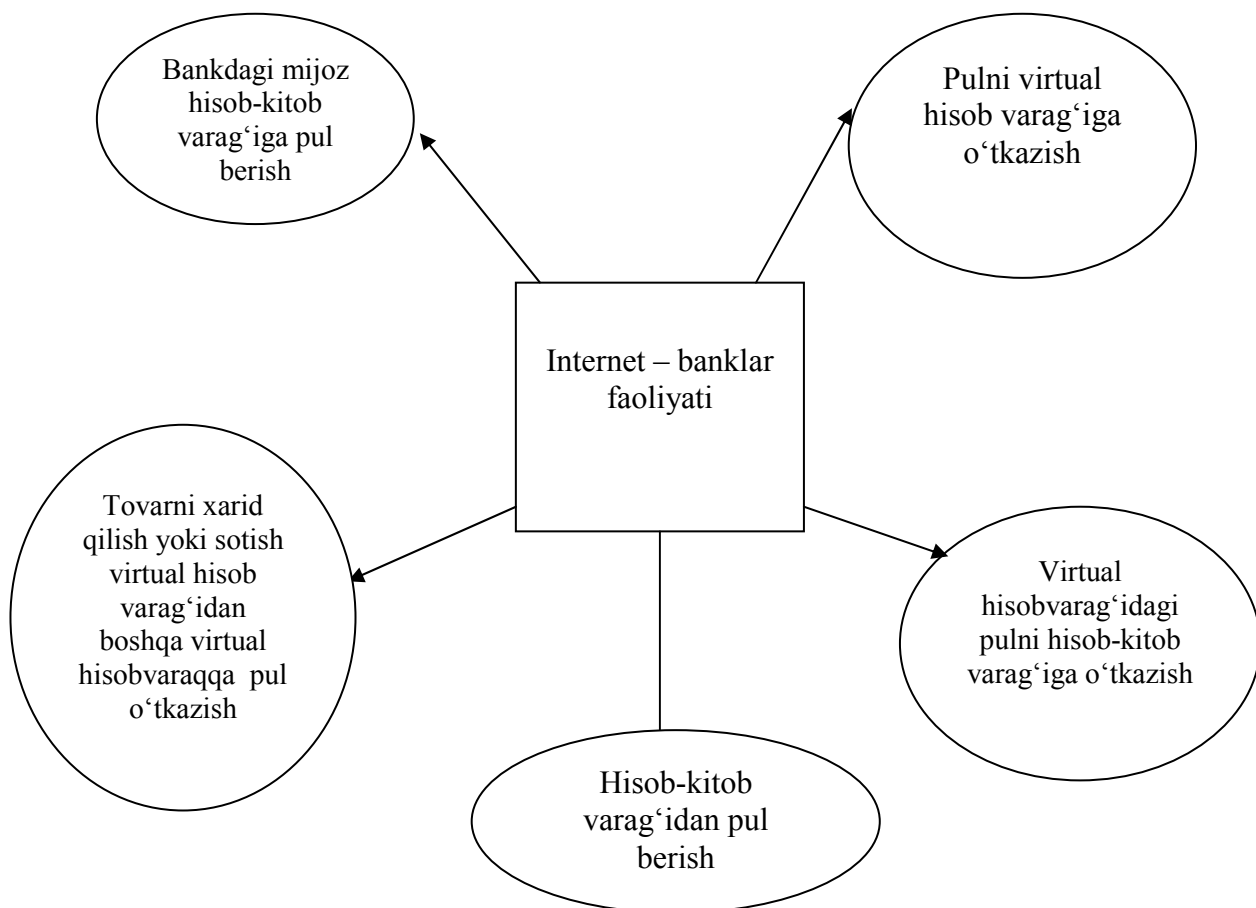
Internet-banking RS-bankingdan bir qancha afzalliklari bilan ajralib turadi. Bundan tashqari mijoz Internet tarmog'i orqali o'z hisobvaraqlari bilan ishlayotganda unga maxsus dasturiy ta'minot talab etilmaydi, bu esa mijozga osonlik yaratadi. Mijoz o'z to'lovlarini yoki operatsiyalarni amalga oshirish uchun brouzer orqali standart web-formalarni to'ldirish bilan kifoyalanadi.

⁶⁵The Business of Banking. American Bankers Association. Washington, D.C.2014.

Henny van Greuning, Sonia Brajovich Bratanovich. The Analysis of banking risks. THE WOLD BANK Washington, D.C.

William Gould, Michael Higgins: Banking: Strategic leadership. United States Agency for international Devolopment (USAID) 2012. 23-46 p.

Philip Kotler. Marketing Essentials. Prentice- Hall, Inc., 2010. 525-529 p.

34-rasm. Internet – banklar faoliyati turlari

Hozirgi kunda Internet-banking tushunchasi butun dasturiy mahsulotlarni o'z ichiga qamrab olgan. Ularni shartli ravishda quyidagilarga bo'lish mumkin:

- mijozlar hisobvaraqlarini boshqarish tizimi;
- to'lovlar va hisob-kitoblar tizimi;
- kartochkali protsessing tizimi;
- qimmatli qog'ozlar savdosi onlayn tizimi;

O'zbekistonda bugungi kunda bank, soliq va bojxona va boshqa qator tarmoqlarda elektron to'lov va murojaat tizimidan keng foydalanilmoqda.

Quyidagi tayanch so'zlarga ta'rif bering

Bank yangi mahsulotlari
 Plastik kartochkalar
 «Bank mijoz» dasturi

«Home banking» tizimi
Bank innovatsiyalari
Elektron bank
Identifikatsiya kartochkasi
Internet

O‘z bilimini tekshirish bo‘yicha savollar

-Banklarning mijozlar uylarida va ish joylarida xizmat ko‘rsatishning qanday turlarini bilasiz?

-«Bank mijoz» tizimining mohiyati nimadan iborat?

-«Bank mijoz» tizimining ishlash tartibi qanday?

-Plastik kartochkalardan foydalanish tartibini tushuntiring.

-Elektron hamyon nima?

-Identifikatsiya kartochka nima uchun zarur?

-Internet orqali bank xizmatlarini bajarish mumkinmi?

-Bank innovatsiyalarining mohiyati va turlari to‘g‘risida gapirib bering.

-Bank innovatsiyalarining hayotiylik tsiklini tushuntiring.

-Bank innovatsiyalarini qanday qilib ijobiy boshqarish mumkin?

-Banklarning aholi pul jamg‘armalarini saqlash bo‘yicha qanday mahsulotlarni bilasiz?

XXII BOB. BANKLARDA RISK-MENEJMENT

1-§. Bank riski tushunchasi va uning turlari

Mamlakaitmizda ijtimoiy yo‘naltirilgan bozor iqtisodiyotini shakllantirish jarayonlari tijorat banklarining barqaror faoliyat yuritishi bilan chambarchas bog‘liq. Chunki tijorat banklari bozor infratuzilmasining muhim tarkibiy qismlaridan biri hisoblanadi. Ularning barqarorligi davlat ahamiyatiga egadir.

Markazlashgan iqtisodiyot sharoitida barcha xo‘jalik subyektlar faoliyati rejalashtirilgan bo‘lib, asosiy maqsad rejani bajarishga qaratilgan, rejaning bajarilmagan qismi zarur hollarda yuqori tashkilot yoki byudjet mablag‘lari hisobidan qoplab berilgan. Shuning uchun bu davrda risk degan tushuncha bo‘lmagan. Bozor munosabatlarini tashkil qilish va olib borish butunlay boshqa tamoyillarga tayanadi. U tezkor taraqqiyot va rivojlanish, turli o‘zgarishlar, raqobat, innovatsiya, islohotlar va boshqalarga asoslanadi. Bunday jarayonlar bozor munosabatlari sharoitida faoliyat ko‘rsatayotgan har bir subyektning ishiga ta’sir qiladi. Bu, ayniqsa, tijorat banklari faoliyatida yaqqol namoyon bo‘ladi. Chunki tijorat banklari faoliyatining o‘zi riskli bo‘lganligi uchun bozor munosabatida yuzaga keladigan islohotlar, o‘zgarishlar, tebranishlar, inqirozlar va boshqa holatlarni birinchi bo‘lib banklar seza boshlaydi.

Zamonaviy bank tizimini risksiz tassavur qilib bo‘lmaydi. Bankning risksiz operatsiyasi yo‘q, uning barcha operatsiyalari risk bilan bog‘liq bo‘lib, ularning darajasi operatsiya turiga qarab har xil bo‘lishi mumkin. Binobarin, bank amaliyotida riskni umuman yo‘q qilib bo‘lmasada, uni oldindan ko‘ra bilish va kamaytirish choralarini ko‘rish lozim.

Har qanday iqtisodiy faoliyat foyda olishga qaratilganidek, tijorat banklari faoliyatidan ham ko‘zlangan natija – yuqori foyda olishdan iborat. Foydaga erishish jarayoni esa doimo risk bilan bog‘liq bo‘ladi. Shu tufayli tijorat banklari oldida turgan birinchi masala - bu risk va foydalilik o‘rtasidagi optimal darajaga erishishdir. Bu, o‘z navbatida, bank risklarini aniqlash, o‘rganish va samarali boshqarishni talab qiladi. Bank faoliyatining risklilik darajasi boshqa xo‘jalik subyektlari

uchraydigan risklardan bir necha barobar yuqori. Tijorat bankining risksiz operatsiyasi mavjud emas, bankning barcha operatsiyalari risk bilan bog'liq.

Chunki xo'jalik subyektlari faoliyatida o'z mablag'lariga tayansa, tijorat banklari asosan jalb qilingan mablag'larga tayanib faoliyat olib boradi. Shu bois tijorat banklari o'z faoliyati bilan bir tomondan, o'z aksiyadorlari oldida javobgar bo'lsalar, ikkinchi tomondan, o'z mablag'larini ishonib topshirgan va bank xizmatlaridan foydalanayotgan mijozlar oldida majburiyatga egadirlar. Shu tufayli bank riski, uning mohiyati, turlari, kelib chiqish sabablarini chuqur o'rganish banklar faoliyatini samarali boshqarishda muhim ahamiyatga ega. Risk keng ma'noli, faoliyatning, jarayonlarning turli bosqichlarida uchrab turuvchi ko'p qirrali tushunchadir. Bank riskining mohiyati haqida ko'pgina mahalliy iqtisodchilar tomonidan bank tavakkalchiligi, kredit xavf-xatari, bank xatari, yo'qotishlar, ehtimollik, qaltislik, ikkilanish, noaniqlik kabi qator tushunchalar berilgan.

Biz ta'kidlaganimizdek, bank faoliyati har tomonlama risk bilan bog'liq bo'lib, bank "bergan krediti o'z vaqtida qaytib keladimi? Keyingi oyda depozitlar salmog'i oshadimi? Bank aksiyasining bahosi va bank foydasi oshadimi? Keyingi chorakda (oyda) foiz stavkalar qanaqa bo'ladi, ular bank foydasiga qanday ta'sir ko'rsatadi?" kabi ehtimollar bilan bog'liq faoliyat olib boradi. Shu holatlarning tahlilini hisob qilgan holda, mablag'larni aktivlarga joylashtiradi: kreditlar beradi, investitsiya qiladi va boshqa sohalarga yo'naltirib, ijobiy natijaga erishishni maqsad qilib qo'yadi. Bank riski iqtisodiy risklar turkumiga kirib, bank bilan jismoniy va huquqiy shaxslar o'rtasidagi iqtisodiy munosabatlarga tayanadi. Bank faoliyatining tashkil etilishi va amalga oshirilishi, bank mablag'larining ma'lum tamoyillar asosida kreditga berilishi uning faoliyati risk bilan bog'liq ekanligini ko'rsatadi. Bu hol bank riskining obyektivligini ifodalasa, bank faoliyatiga boshqa omillarning ta'siri, ularning natijasini hisoblash imkoniyatining mavjudligi va bir turdagi riskning turli sharoitda bo'lishi, uni turlicha qabul qilish va hisoblay olish uning yuzaga kelishining subyektiv sabablari hisoblanadi.⁶⁶

⁶⁶Henny van Greuning, Sonia Brajovich Bratanovich. The Analysis of banking risks. THE WORLD BANK Washington, D.C.

Philip Kotler. Marketing Essentials. Prentice-Hall, Inc., 2010.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining me'yoriy hujjatlarida bank riski- tavakkalchiligi – bank faoliyatiga ta'sir qiluvchi iqtisodiy, moliyaviy, ijtimoiy, siyosiy, texnologik ichki va (yoki) tashqi omillarga bog'liq bo'lgan holatlar natijasida bank faoliyatiga xos bo'lgan moliyaviy zararlar ko'rish va (yoki) bank likvidligi (bank o'z majburiyatlarini vaqtida bajarish qobiliyati)ni to'liq yoki qisman yo'qotish xavfining mavjudligidir, deb ta'riflanadi.

Bank faoliyatida riskning yuzaga kelishi, uning salmog'i, ta'siri, shakli turli sabablar va noaniqliklarga bog'liq bo'ladi. Chunki tashqi va ichki muhit, obyektiv iqtisodiy va siyosiy jarayonlar va ulardagi bo'ladigan o'zgarishlar bank faoliyatiga ta'sir ko'rsatadi. Bank faoliyatida risklarning yuzaga kelishining quyidagi sabablari mavjud:

- bozorni yaxshi o'rganmaslik;
- resurslarni jalb qilish va ularni joylashtirishda yuzaga keladigan nomutannosiblik;
- kreditlanadigan loyiha, obyekt va mijozlar to'g'risida, ularning moliyaviy ahvoli to'g'risidagi ma'lumot va axborotlarning to'liq emasligi;
- mijozning kreditga layoqaliligi, moliyaviy ko'rsatkichlarining chuqur tahlil qilinmasligi, uning kredit tarixini o'rganmaslik;
- tarmoqlar faoliyati xususiyatining inobatga olinmasligi;
- subyektlar yoki mijozlarning mablag'lardan maqsadli va to'g'ri foydalanish bo'yicha ko'nikmalariga e'tibor qaratmaslik;
- bank xodimlarining malakasi va o'z kasbiga mas'uliyati sayozligi va boshqalar bank risklari yuzaga kelishining umumiy sabablaridan hisoblanadi.

Bank riski - bu bank faoliyatini amalga oshirish jarayonida bank mablag'larining bir qismini yo'qotish yoki daromad ola olmaslik sharoitida ijobiy natijaga umid qilib bank operatsiyalarini (depozit, kredit, investitsiya, valyuta) o'tkazishdan iborat. Bankning barcha operatsiyalari risk bilan bog'liq bo'lsada, bank shu operatsiyalarni amalga oshirishda yuqori daromad olishga intiladi

Bankning depozitlar, jamg'armalar va boshqa jalb qilingan mablag'lar bo'yicha foiz to'lash, boshqa moliya-kredit institutlaridan jalb qilingan mablag'lar uchun foizlar to'lash, bank xodimlari uchun ish haqi to'lash va boshqa operatsion xarajatlari bilan bog'liq risklari quyidagi shakllarda namoyon bo'lishi mumkin: bozor iqtisodiyotida yuz berayotgan o'zgarishlar aholi jamg'armalari bo'yicha to'lanadigan foiz

stavkalarini oshirishda, kredit resurslarining yetarli emasligi, kredit resurslarini sotib olish qiymatining oshishida, bank xodimlarining ish haqi bilan bog'liq xarajatlarni oshirish kabilarda o'z ifodasini topadi. Bank xarajatlarining me'yordan oshishi, daromad ola olmasligi bankka zarar olib keladi.

Bankning zarar ko'rishi, bank faoliyatida uchraydigan risklarning oldini ola olmaslik natijasida yuzaga keladi. Bank faoliyatida risklar kelajakda amalga oshiriladigan operatsiyalarni oldindan obdon tahlil qilmaslik, holatni yaxshi o'rganmaslik, mablag'larni samarali joylashtirmaslik, bozor imkoniyatlariga to'g'ri baho bermaslik, bank faoliyati uchun salbiy natijalarga olib kelishi mumkin bo'lgan boshqa holatlarni oldindan seza olmaslik tufayli yuzaga kelishi mumkin. Zararlarning yuqori bo'lishi banklarda yo'qotishlar bo'lishiga olib keladi.

Yo'qotishlar bank foydasini kamaytiruvchi omil hisoblanib, u bank faoliyatining risklilik darajasiga bog'liq bo'ladi.

Riskning hajmi bank amalga oshiradigan operatsiyalarning risklilik darajasiga, bankning risk sohasidagi strategiyasi sifatiga bog'liq bo'ladi.

Bank rahbariyatining foydani ko'paytirishga intilishi ehtimoliy zararlarni imkon qadar kamaytirish bilan birga kechadi. Ushbu ikki maqsad bir-biriga muayyan darajada zid bo'lib, bu bank ma'muriyati va uning omonatchilari manfaatlarining qarama-qarshiligi bilan bog'liqdir. Bank ma'muriyati foydani ko'patirishga intiladi va qo'shimcha foyda olish uchun risk qilishga tayyor turadi. Omonatchi uchun esa mablag'larining saqlanishi va bankka ishonch masalasi muhimroqdir. Daromadlilik va risk o'rtasidagi maqbul nisbatni saqlab turish bankni boshqarishning eng asosiy va murakkab muammolaridan biridir. Banklarni ba'zan «risk sotib oluvchi va sotuvchilar» deb atashlari bejiz emas. Zimmaga olinadigan risk va bank faoliyatidan ko'zlangan daromad o'rtasida muayyan aloqa mavjud: katta riskga ko'proq daromad olish ehtimoli xosdir. Deyarli risksiz, kam kafolatlangan daromad olishdan farqli ravishda, daromad qancha katta bo'lsa unga erishish ehtimoli ham shuncha kam, binobarin risk yuqori bo'ladi.

Bank risklarini boshqarishni samarali tashkil etish ularni muayyan belgilari bo'yicha aniq guruhlariga bo'lish bog'liq. Risklarning ilmiy asoslangan tasnifi ularning har birining umumiy tizimdagi o'rnini

belgilash, ularni boshqarishning samarali usullarini qo'llash imkonini beradi. Maxsus adabiyotlarda risklarning, jumladan, bank risklarining turli xil tasniflarini uchratish mumkin. Biz shu paragrafda bank risklarning ilmiy asoslangan tasnifini keltirishni maqsad qilib qo'yganmiz. Risk turlari bir-biri bilan bog'liq bo'lib, ular banklar faoliyatiga turli darajada ta'sir ko'rsatadi. Bu holat risklarning oldini olish bo'yicha chora-tadbirlar ishlab chiqish va riskning aniq bir turlarini tahlil qilish, ularning yuzaga kelishi sabablarini aniqlashni qiyinlashtiradi.

Shu bois bank risklarini quyidagi asosiy yo'nalishlar bo'yicha turlarga tasniflash mumkin:

- 1. Paydo bo'lish sabablari va ta'sir qilish xarakteri bo'yicha.*
- 2. Namoyon bo'lish shakllari bo'yicha.*
- 3. Boshqarish imkoniyatiga qarab*
- 4. Hisoblash usuliga qarab.*
- 5. Yuzaga kelish va ta'sir vaqtiga qarab.*
- 6. Yuzaga kelish sohasi va boshqalarga qarab.*

Bank risklari paydo bo'lish sabablariga ko'ra sof va chayqovchilik risklariga bo'linadi. Sof risklar, ko'pincha, obyektiv xususiyatga ega bo'ladi va salbiy («0») natijaga erishish ehtimolini bildiradi. Bu risklarga tabiiy, ekologik, transport risklari, tijorat risklarining bir qismi kiradi. Chayqovchilik risklari iqtisodiy faoliyat, jumladan, bank faoliyati bilan bevosita bog'liqdir. U ijobiy yoki salbiy natijaga erishish imkoniyatida namoyon bo'ladi. Bu risklarga valyuta, fond, pul bozori faoliyati bilan bog'liq moliyaviy operatsiyalar kiradi.

Namoyon bo'lish shakllariga ko'ra bank risklari tizimli yoki tizimsiz risklarga bo'linadi. Tizimli risklar bank tizimidagi umumiy vaziyat natijasida bankning moliyaviy ahvoli o'zgarishi ehtimoli sifatida ta'riflanadi. Tizimsiz yoki nomuntazam risklar bank tizimida umumiy ahvol barqaror saqlangan holda alohida olingan bankning moliyaviy ahvoli yomonlashish ehtimolini bildiradi. Bank riskining bu turlari, odatda, bir-biri bilan juda bog'liq bo'lganligi uchun amaliyotda bu turdagi risklarni bir-biridan ajratish juda qiyin.

Boshqarish imkoniyatiga ko'ra bank risklari ochiq va yopiq bo'ladi. Ochiq risklarni tartibga solib bo'lmaydi. Yopiq risklarni esa boshqarish mumkin. Yopiq risklar diversifikatsiya siyosatini o'tkazish yo'li bilan tartibga solinadi. Ya'ni bunda bank operatsiyalari umumiy hajmini saqlash maqsadida bir necha mijozlarga berilgan kreditlarni

kichik summalarda keng miqyosda taqsimlash yoki yirik kreditlarni konsortsional asosda berish; depozit sertifikatlarini joriy qilish; qayta hisobga olish operatsiyalarini kengaytirish, kredit va depozitlarni sug'urtalash amalga oshiriladi. Banklarda mijoz tanlashga yuzaki qaralib, iqtisodiy nobaqaror va likvidligi past subyektlarni kreditlashga ustunlik berilganda balanslashmagan likvidlilik riski paydo bo'ladi.

Balanslashmagan likvidlilik riskining paydo bo'lishi bank boshqaruvi va xodimlari malakasi, bank faoliyati va nazoratini tashkil qilish usullari, risklarni tartibga solishda qo'llaniladigan usullarning ishonchliligi, alohida bank operatsiyalari yoki ularning guruhleri bo'yicha risklar koeffitsiyenti shkalasiga bog'liq bo'ladi.

Bank faoliyati natijalariga ta'sir etish darajasiga ko'ra bank risklarini bir nechta toifalarga bo'lish mumkin. Eng asosiy belgilariga ko'ra ular kichik, o'rtacha va to'la risklarga bo'linadi. Bank riskining darajasi bank yo'qotishlariga olib boruvchi jarayonlarning ta'sir qilish darajasiga bog'liq bo'ladi. Ular foizlarda yoki muayyan koeffitsiyentlarda ifodalanadi. Chet el tijorat banklari, jumladan, Buyuk Britaniya banklari risklarni 5 toifaga ajratadi. Bular:

- A toifa - kichik yoki nol risk;
- B toifa - oddiy risk;
- D toifa - oshgan risk;
- E toifa - katta yoki yuqori risk;
- F toifa - nomaqbul risk.

Bizda risk toifalarining darajalanishi bank aktivlarining risk darajasini hisobga olgan holda guruhlash ko'rinishidanamoyon bo'ladi.

Hisoblash usuliga ko'ra risklarni jami (umumiy)ki ayrim risklarini ajratish mumkin. Umumiy risk bank riskining hajmi, uning daromadi va bank likvidligi me'yorlariga bog'liq ravishda baholanadi yoki taxmin qilinadi. Ayrim aniq risk alohida bank operatsiyasi yoki ularning guruhleri bo'yicha risk koeffitsiyentlari shkalasi asosida baholanadi.

Ta'sir vaqtiga ko'ra risklarni retrospektiv, joriy yoki istiqboldagi risklarga ajratish mumkin. Retrospektiv risklar bank faoliyatining o'tgan davrdagi turli risklarga bog'liqligini ifodalaydi va joriy hamda istiqboldagi risklarni baholashga yordam beradi.

Yuzaga kelish sohasiga ko'ra bank risklari tashqi va ichki risklarga bo'linadi. Tashqi risklar makromuhit darajasida yuzaga keladi. Ular bank faoliyati bilan bevosita bog'liq emas. Ichki risklar bankning faoliyati natijasida yuzaga keladi. Tashqi risklar darajasiga juda ko'p

omillar ta'sir ko'rsatadi. Ular orasida siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va tabiiy-iqlim risklarini alohida ajratib ko'rsatish zarur. U urushlar, inqilob, milliylashtirish, chetga to'lovlarni ta'qiqlash, qarzlarni konsolidatsiyalash, embargo joriy qilish, importga litsenziyani bekor qilish, tabiiy ofatlar natijasida yuzaga keladigan yo'qotishlarni o'ziga jamlaydi. Tashqi risklarning o'ziga xos xususiyati shundaki, ular bank faoliyati natijalariga ham bevosita, ham bilvosita ta'sir ko'rsatishi mumkin. Bu bank oldida pul majburiyatlariga ega bo'lgan xo'jalik subyektlarining ushbu riskka aloqadorligi va munosabatiga bog'liq.

Tashqi risklar orasida, ko'pincha, ta'sir darajasi bog'liqligiga ko'ra siyosiy risklar, iqtisodiy risklar va tabiiy-iqlim risklari ajratib ko'rsatiladi. Siyosiy risklar mamlakatdagi siyosiy vaziyat va davlatning faoliyati bilan bog'liq. Iqtisodiy risklar mamlakatdagi umumiy iqtisodiy vaziyatdan kelib chiqadi.

Tuzilish belgilariga ko'ra iqtisodiy risklar mulkiy, tarmoq va moliyaviy risklarga bo'linadi. Mulkiy risklar o'g'rilik, diversiya, terroristik akt, ekologik tanglik va boshqa sabablarga ko'ra mulkni yo'qotish ehtimoli bilan bog'liq. Tarmoq risklari iqtisodiyot tarmoqlaridagi ahvolning o'zgaruvchanligi tufayli yuzaga keladi. Moliyaviy risklar pulning xarid quvvati o'zgarishi natijasida pul mablag'larini yo'qotish ehtimoli bilan bog'liq. Unga pulning qadrsizlanishi va deflyatsiya risklari kiradi. Tabiat-iqlim risklari tabiiy ofat va halokatlar: zilzila, suv toshqini, bo'ronlar, yong'in, epidemiyalar; odamlarning noo'rin faoliyati natijasida ekologik muvozanatning buzilishi va boshqalarga bog'liq.

***Kelib chiqish hudidi va geografiyasiga qarab** risklarni tuman, mintaqa, mamlakat riski va xalqaro riskka bo'lish mumkin. Xalqaro risk deganda, biz global muommalar bilan bog'liq, yer sharining ma'lum mintaqalarini yoki mamlakatlarni qoplab oluvchi riskni tushunamiz. Bunga 1997-yil kuzidagi Osiyo-Tinch okeani mintaqasidagi moliya bozorlari inqirozini, 2008-yilda boshlanib bugungi kungacha davom etayotgan jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozini misol keltirish mumkin. Mamlakat riski, xalqaro bank amaliyotida va bank tashkilotlari, qo'shma banklar faoliyatida pul oqimi, kredit va hisob operatsiyalari sohasida bo'lgan risklar bilan bevosita bog'liq. Bu risklarning bo'lishi va ularning darajasi esa importyor yoki eksportyor davlatlar yoki kontragent mamlakatlardagi siyosiy-iqtisodiy barqarorlikka bog'liq. Har bir mamlakatdagi iqtisodiy va siyosiy barqarorlikka asoslanib, shu*

mamlakatdagi risk darajasini baholay olish chet el kapitali ishtirokida tashkil topgan qo'shma banklar va bosh litsenziyaga ega bo'lgan bank tashkilotlari uchun dolzarbdir. Bank amaliyotida uning rahbariyati chet el kontragentlarining moliyaviy barqarorligiga noto'g'ri baho berish natijasida ancha xatolarga yo'l qo'yadilar. Shuning uchun biror davlat bilan uzviy iqtisodiy aloqani o'rnatishda, ayniqsa, kredit va hisob-kitoblar bilan bog'liq munosabatlarni olib borishda, undagi iqtisodiy-siyosiy barqarorlikni tahlil qilib risk darajasini aniqlash lozim. Mamlakat riskinikonvertirlangan risklar, transfert risklari yoki maratoriya to'lovlari bo'yicha risklarga turkumlash mumkin. Mamlakat riskiniprognoz qilish davlat qurilmasining tarkibi va sifat darajalarini tahlil qilishga, shuningdek, amaliy ma'lumotlar va nisbatlarni o'rganishga asoslangan miqdor ko'rsatkichlariga tayanishi kerak.

Mamlakat riskinibaholashda asosiy ko'rsatkichlar sifatida quyidagi ko'rsatkichlarni tahlil qilish lozim:

◆ *iqtisodiyotning samaradorligi (bunda davlat bo'yicha yalpi milliy mahsulotning o'rtacha yillik o'sishi hisoblanadi);*

◆ *siyosiy risk darajasi;*

◆ *jahon banki ma'lumotlariga asosan olingan kreditlar miqdori, ular bo'yicha qarzdorlik darajasi, kreditni qaytib to'lash jarayonining amalga oshirilish sifati, eksport hajmi, tashqi qarzlar, tashqi savdo oboroti v.b.;*

◆ *bank kreditlarini olish imkoniyati;*

◆ *qisqa muddatli kreditlash imkoniyati;*

◆ *uzoq muddatli kreditlash imkoniyati;*

◆ *fors-mojor holatlarining yuzaga kelishi;*

◆ *mamlakatning kreditga layoqatlilik darajasi;*

◆ *tashqi qarzlar bo'yicha to'lanmagan majburiyatlar v.b.*

Riskning asosiy turlari bir-biri bilan bog'liq va amaliyotda ularni ajratish ko'pincha murakkabdir. O'z navbatida, siyosiy va iqtisodiy risklar ham ichki va tashqi bo'lishi mumkin. Alohida olingan bank faoliyatiga sezilarli ta'sir qiluvchi risklar, bank faoliyatidan kelib chiquvchi risklar – bu ichki risklardir. Banklarning ichki risklariga bankning o'z faoliyati, uning mijozlari (uning qarzdorlari) yoki uning muayyan kontragentlari bilan bo'lgan faoliyatiga bog'liq risklar kiradi. Bank rahbariyatining tashabbuskorligi, faolligi, bank xodimlarining o'z

ishiga layoqatligi, optimal marketing strategiyasi siyosati va taktikasini tanlash kabi omillar ichki risk darajasiga ta'sir ko'rsatadi.

Ichki risklar bank operatsiyalarining xarakteri, bank mijozlarining tarkibi va tijorat banklari faoliyatining turlari bo'yicha guruhlariga bo'linadi.

Bank operatsiyalari xarakteriga ko'ra:

- ◆ *balans operatsiyalari riski ;*
- ◆ *balansdan tashqari operatsiyalar riski ;*
- ◆ *moliyaviy xizmatlarni amalga oshirish bilan bog'liq risklarga bo'linadi.*

O'z navbatida, balans operatsiyalari risklar bankning aktiv operatsiyalari riski, bankning passiv operatsiyalari riski va aktivlar va passivlarni boshqarish sifati bilan bog'liq riskka bo'linadi. Bankning aktiv operatsiyalar riskiga kredit, hisob-kitob, kassa, bozor, valyuta, lizing, faktoring risklari, moliyalash va investitsiyalar bilan bog'liq risklar kiradi. Kredit riski mijoz tomonidan asosiy qarz summasini va kredit bo'yicha foizlarni to'layolmaslik ehtimoli bo'lganda yuzaga keladi. Hisob-kitob risklari bankning kelishilgan shartnoma bo'yicha mijozning talabiga asosan hisob-kitoblarni o'z vaqtida o'tkaza olmasligi sharoitida yuzaga keladi. Kassa risklari bank kassasi orqali o'tuvchi naqd pullarning saqlanishi bilan bog'liq xavfli holatlardan kelib chiqadi. Bozor riski bozor foiz stavkalarining nobarqarorligi oqibatida moliyaviy aktivlarning bozor qiymatining o'zgarishi sababli bankning aktiv operatsiyalaridan keluvchi daromadni o'zgarishi ehtimoli tufayli yuzaga keladi. Valyuta riski – valyuta almashtirish kursining o'zgarishi natijasida chet el valyutasida olib boriladigan operatsiyalar bo'yicha yo'qotishlar yoki yuqori foyda olish ehtimolini ifodalaydi. Lizing operatsiyalar bo'yicha risk ijarachining bankdan olgan mulkidan samarali foydalana olmasligi natijasida shartnomada ko'rsatilgan to'lovni o'z vaqtida amalga oshira olmasligi natijasida yuzaga keladi. Faktoring operatsiyalar bo'yicha risk bankning uchinchi shaxsdan sotib olgan qarzdorning majburiyatlari bo'yicha to'lovni o'z vaqtida amalga oshira olmaslik sharoitida yuzaga keladi. Investitsiya risklari bank sotib olgan qimmatli qog'ozlar bo'yicha oladigan daromadlarining tushib ketishi yoki uni oshirish bilan bog'liq risklardir. Banklar passiv operatsiyalar yordamida o'z aktiv operatsiyalarini amalga oshirish uchun resurslarni jalb qiladi. Tijorat banklarining passiv

operatsiyalariga uning ustav kapitalini tashkil etish (oshirish) maqsadida foydadan chegirmalar, boshqa yuridik shaxslardan mablag'lar jalb qilingan kreditlar, depozit operatsiyalari kiradi.

Passiv operatsiyalar risklari asosan aktiv operatsiyalarni resurslar bilan ta'minlashda kelib chiqadigan muammolar bilan bog'liq. Bankning passiv operatsiyalari bilan bog'liq risklar bankning omonatlar, depozitlar, boshqa moliya kredit muassasalarning muddatidan oldin talab qilib olinmaydigan aniq muddatli kreditlari shaklida yetarlicha miqdorda resurs jalb eta olishi qobiliyatiga bog'liq bo'ladi.

Balansdan tashqari operatsiyalar risklari, birinchi navbatda, mijozlarning majburiyatlari yuzasidan berilgan kafolatlar bo'yicha to'lash zarurati yuzaga kelishi ehtimoli bilan bog'liq.

Aktivlar va passivlarni boshqarish sifati bilan bog'liq risklarga to'lovga layoqatsizlik (yoki bankrotlik) riski, muvozanatlanmagan likvidlik riski, foiz riski, foyda ola olmaslik riski, suiiste'molliklar riski va boshqalar kiradi. Bankrotlik riski o'z kapitali va resurslarini yo'qotishi oqibatida o'z majburiyatlari bo'yicha to'lovga layoqatsiz bo'lishi va faoliyatini to'xtatish bilan bog'liq riskdir. Balanslashmagan likvidlilik riski bankning resurs sifatida jalb qilingan mablag'lari bilan kreditga bergan mablag'lari summasi, muddati, foiz stavkasining darajasi bo'yicha mos kelmasligi tufayli yuzaga keladi. Foiz riski bankning kreditga bergan mablag'lari bo'yicha oladigan foiz stavkasiga nisbatan jalb qilgan resurslari bo'yicha yuqori foiz stavkalari to'lashga majbur bo'lgan holda yuzaga keladi. Foyda ola olmaslik riski bank resurslari yo'qotishi, ulardan samarali foydalana olmaslikni ifodalaydi. Suiiste'mol riski bank boshqaruvi yoki rahbariyati, xodimlari tomonidan bank faoliyati tamoyillariga oid moliyaviy qarorlar qabul qilinganda o'z manfaatini ko'zlash natijasida vujudga keladi.

Moliyaviy xizmatlarni amalga oshirishi bilan bog'liq risklar operatsion, texnologik risklarni, innovatsiyalar risklari, xavfsizlik risklari va boshqalarni o'z ichiga oladi. Operatsion va texnologik risklarga bank texnika-texnologiyasida uchrab turadigan (sboy) axborotlarni yo'qotishlar (kompyuter tizimida yo'qotishlar, hujjatlarni yo'qotish, kompyuter tamagirliqi, bank xodimlari faoliyatida xatolarga yo'l qo'yishi v.b.) kiradi. Innovatsiya riski ma'lum bir sabablar tufayli bankning innovatsiyaga yo'llagan mablag'lari mo'ljallagan samarani bermasa yoki yo'qotilgan bo'lsa yuzaga keladi. Bank xavfsizligi riski bu

bank binosi, unda mavjud axborot, kompyuter tarmoqlarining xavfsizligi bilan baholanadi.

Bank risklari mijozlari tarkibiga ko'ra mijozlarining sohaviy tegishliligiga, mijozlar yuridik shaxslarning yaxlitlangan darajasiga va mijozlarning u yoki bu mulkchilik shakliga tegishliligiga bog'liq. Risklar tijorat banklarining turlariga ko'ra ham guruhlarga bo'linadi. Universal tijorat banklari mijozlariga ular qaysi tarmoqqa tegishliligidan qat'i nazar, juda keng xizmat turlarini ko'rsatadi. Shuning uchun ular deyarli barcha risklarga uchraydi. Biroq universal tijorat banklarining faoliyati bozorning yuqori darajada diversifikatsiyalanishi bilan xarakterlanadi, ya'ni ba'zi sohalardan ko'rilgan zarar boshqalaridan olingan foyda bilan qoplanishi mumkin. Tarmoq tijorat banklari biror soha, tarmoq bilan uzviy bog'liq. Shuning uchun ular uchraydigan risklar (erkin bank operatsiyalari bo'yicha risklardan tashqari) asosan, mijozlarining faoliyatida uchraydigan iqtisodiy (ya'ni bank uchun tashqi) risklarga bog'liq bo'ladi. Ixtisoslashtirilgan tijorat banklari o'z yo'nalishidagi maxsus bank operatsiyalari bo'yicha ham risklarga uchraydilar. Ichki risklar bankning turi va xususiyatiga, uning faoliyati, xarakteriga hamda uning mijozlar tarkibiga bog'liq bo'ladi.

Bankning aktiv operatsiyalarining risklari foiz risklari darajasi bilan bog'liq bo'ladi. Bu risklar banklarning o'z faoliyati jarayonida yuzaga keladi.

Foiz risklarning boshqarilishi aktiv va passivlarni boshqarilishidan tashkil topadi. Foiz risklarni boshqarishning bir necha tamoyillari mavjud. Bular quyidagilar:

1. Bankning foiz marjasi qancha yuqori bo'lsa, foiz riski darajasi shuncha past bo'ladi.

2. Spred tamoyili. Bunda olingan aktivlar bo'yicha tortilgan o'rtacha stavka va to'langan majburiyatlar bo'yicha tortilgan o'rtacha stavka o'rtasidagi farq tahlil qilinadi. Tahlil uchun ma'lumotlar, odatda, bankning statistik hisobotidan olinadi.

3. Bankning o'zgarimas va suzib yuruvchi foiz stavkalari bilan balansdan tashqari aktiv va passivlarni tahlil qilishdan iborat.

Foiz risklarining darajasi quyidagilarga bog'liq bo'ladi:

- aktivlar tuzilishidagi o'zgarish, shu jumladan, kredit va investitsiyalarning hajmi, aktivlarning qayd qilingan va suzib yuruvchi foiz stavkalari, ularning bozordagi narxi dinamikasi.

- passivlar tuzilishidagi o'zgarish, ya'ni o'z va qarz mablag'larning mutanosibligi, muddatli va jamg'arma depozitlar, ularning muddati va foizlarining mosligi.

-foiz stavkasi dinamikasi.

Foiz risklari darajasini boshqarish va nazorat qilish uchun bank faoliyatining aniq bir holatiga bog'liq holda muhim strategiyalar ishlab chiqish lozim.

Tijorat banklari faoliyatida portfel risklariga ham e'tibor berish lozim.

Portfel risklari qimmatli qog'ozlarning alohida turlari hamda ssudalarning barcha kategoriyalari bo'yicha zarar ko'rish ehtimoli bilan belgilanadi. Portfel risklari moliyaviy, likvid risklar, tizimli va tizimsiz risklarga bo'linadi. Moliyaviy risklar quyidagicha aniqlanishi mumkin: banklar, aksioner jamiyatlar, qo'shma banklar qancha ko'p qarz mablag'lariga ega bo'lsa, ularning aksionerlariga, ta'sischilariga nisbatan riski shuncha yuqori bo'ladi. Shu bilan birga qarz mablag'lari moliyalashtirishning muhim va asosiy manbai hisoblanadi, chunki bu narsa qo'shimcha qimmatli qog'ozlarni muomalaga chiqarish va sotishga qaraganda arzonroqqa tushadi. Qabul qilingan normalarga asosan qarzdorlar uchun o'z mablag'lari bilan jalb qilingan mablag'lar o'rtasidagi nisbat - qarzdorlik koeffitsiyenti (K_k) = 0,2 - 0,3 o'rtasida tebranib turishi lozim. Bu risk leveraj riski qimmatli qog'ozga qo'yilgan kapital bilan daromadning belgilangan darajasi o'rtasidagi nisbatga, daromadning belgilanmagan darajasi bilan va bankning asosiy va aylanma kapitalining hajmiga bog'liq bo'ladi.

Likvidlilik riski – bu moliyaviy aktivlarning operativ ravishda naqd pulga aylanish qobiliyati bo'lib, yirik ishlab chiqaruvchi va banklarning muomalada bo'layotgan aksiyalari ham bu xil risklardan unchalik holi emas.

Tizimli risk aksiya bahosining o'zgarishiga uning daromadlilik, obligatsiyalar bo'yicha joriy va kutilayotgan foiz, hamda kutilayotgan o'lchamda dividend va qo'shimcha foyda hajmiga bog'liq bo'ladi. U foiz stavkasini o'zgarishi riskni, umumbozor narxlari o'zgarishining riski va inflyatsiya riskini birlashtiradi.

Tizimsiz risklar bozorning holatiga bog'liq bo'lmaydi va aniq bir korxonaga, bank xususiyati hisoblanadi. Uning tarmoq va moliyaviy turlari mavjud. Tizimsiz portfel riskning darajasiga muqobil sferada

moliyaviy resurslarni qo'yish, tovarlar kon'yunkturasi, bozor fondlari kabi omillar ta'sir etadi.

Bankning faoliyat turiga qarab bank riskilarini quyidagi turlarga bo'lish mumkin:

a) kredit riski – qarzdorning shartnomada belgilangan shartlar bo'yicha bank oldidagi o'z moliyaviy majburiyatlarini qisman yoki to'liq bajara olmasligi natijasida bankda yuzaga keladigan moliyaviy yo'qotish bilan bog'liq tavakkalchilik;

b) bozor riski – bankning qimmatli qog'ozlar portfelidagi instrumentlari narxlarining, shuningdek, chet el valyutasi va qimmatbaho metallar kurslarining salbiy o'zgarishi natijasida bankda yuzaga keladigan moliyaviy yo'qotish bilan bog'liq tavakkalchilik. Bozor riski fond, valyuta va foiz risklarini o'z ichiga oladi, bunda:

fond riski – qimmatli qog'ozlar portfelidagi instrumentlarning bozor narxlaridagi salbiy o'zgarish natijasida bankda yuzaga keladigan moliyaviy yo'qotish bilan bog'liq tavakkalchilik;

valyuta riski – chet el valyutasi va qimmatbaho metallarning ochiq pozitsiyalari bo'yicha shu chet el valyutalari kurslari va qimmatbaho metallar baholarining o'zgarishi natijasida bankda yuzaga keladigan moliyaviy yo'qotish bilan bog'liq tavakkalchilik;

foiz riski – aktivlar, passivlar va ko'zda tutilmagan holatlardagi instrumentlar bo'yicha foiz stavkalarining salbiy o'zgarishi natijasida bankda yuzaga keladigan moliyaviy yo'qotish bilan bog'liq tavakkalchilik;

d) likvidlilik riski – bankning o'z moliyaviy majburiyatlarini to'liq yoki qisman bajara olmasligi natijasida bankda yuzaga keladigan moliyaviy yo'qotish bilan bog'liq tavakkalchilik. Bankning likvidlilik riski, asosan, aktiv va passivlarning so'ndirilish muddatlarining o'zaro nomuvofiqligi oqibatida yuzaga keladi. Bankning likvidlilik riskini boshqarish «Tijorat bankining likvidliligini boshqarishga bo'lgan talablar to'g'risida»gi nizom talablari asosida amalga oshiriladi;

e) operatsion risk – bankning ichki tizimlari, jarayonlari, axborot texnologiyalari, xodimlar harakatlarida yo'l qo'yilgan xatoliklar yoki tashqi tabiiy jarayonlar, shu jumladan, tabiiy ofatlar natijasida bankda yuzaga keladigan moliyaviy yo'qotish bilan bog'liq tavakkalchilik;

f) mamlakat riski – bankning xorijiy hamkorlari tomonidan iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy o'zgarishlar sababli o'z moliyaviy

majburiyatlarining bajara olmasligi natijasida bankda yuzaga keladigan moliyaviy yo'qotish bilan bog'liq tavakkalchilik;

g) huquqiy risk – bank tomonidan normativ-huquqiy hujjatlar va tuzilgan shartnomalarga rioya qilinmaslik, ish jarayonida huquqiy xatoliklarga (noto'g'ri yuridik maslahat yoki hujjatlarni noto'g'ri tuzilishi) yo'l qo'yilishi, huquq tizimidagi kamchiliklar, hamkorlar tomonidan normativ-huquqiy hujjatlarning buzilishi natijasida bankda yuzaga keladigan moliyaviy yo'qotish bilan bog'liq tavakkalchilik;

h) biznesda obro'-e'tiborni yo'qotish riski – bankning moliyaviy barqarorligi to'g'risida omma ichida salbiy tasavvur yuzaga kelishi sababli, mijozlar sonining kamayishi, ko'rsatilayotgan xizmat sifatining tushishi natijasida bankda zararlar yuzaga kelishi tavakkalchiligi;

i) firibgarlik riski – bankda xodimlar, mijozlar va boshqa hamkorlarning firibgarlik yoki boshqa jinoiy xatti-harakatlari oqibatida moliyaviy zararlar ko'rish riski.⁶⁷ Bankdan naqd pul va boshqa qimmatliklarning o'g'irlanishi hamda bank xodimlari tomonidan ataylab moliyaviy hisob va hisobotlarda zararlarini (vaqtincha yoki tekshirish orqali aniqlanguncha) yashirilishi natijasida bankning moliyaviy ziyon ko'rishi tushuniladi. Tijorat banklari faoliyatida muhim o'rin tutuvchi risk bu kredit riskidir. Shu bois bu risk turini kengroq ko'rib chiqamiz.

2-§. Kredit risklari va ularni hisoblash usullari

Bankning kredit faoliyati, uni boshqa nobank tashkilotlardan farqlovchi asosiy mezonlardan biridir. Jahon bank amaliyotida aynan kredit operatsiyalari orqali banklar foydasining asosiy qismi shakllanadi. Shu bilan bir vaqtda, kreditlarning, asosan, yirik kreditlarning qaytarilmasligi, banklar faoliyatida risklarning paydo bo'lishiga, ular, o'z navbatida, bank daromadlarining kamayishiga, ba'zi hollarda esa banklarning bankrot bo'lishiga ham olib kelishi mumkin. Banklar faoliyatini to'g'ri tashkil qilish, ularda mavjud risklarni minimallashtirish masalalaridan biri kredit risklari, ularning sifati va darajasini aniqlash va tahlil qilishdan iborat.

Kredit riski deb, qarz oluvchi tomonidan kredit shartnomasi shartlarining bajarilmasligi, ya'ni kredit summasi (qisman yoki to'liq) va

⁶⁷The Business of Banking. American Bankers Association. Washington, D.C.2014.

Henny van Greuning, Sonia Brajovich Bratanovich. The Analysis of banking risks. THE WORLD BANK Washington, D.C.

u bo'yicha foizlarning shartnomada ko'rsatilgan muddatlarda to'lanmasligi tushuniladi. Shuning uchun kredit risklarini aniqlash va boshqarish har qanday tijorat bankining rivojlanishiga, daromadligi oshib uning barqarorligini ta'minlashga xizmat qiladi. Kredit risklarining banklar uchun dolzarb muammoligi shundaki, kredit riski mavjud bo'lgan holda kreditor(bank)da qarz oluvchi tomonidan kredit shartnoma shartlarini, uning o'z majburiyatlarini belgilangan vaqtda bajara olish imkoniyatiga ishonchsizlik hosil bo'ladi. Ma'lumki, bank amaliyotida foyda asosan berilgan kreditlar bo'yicha olinadigan foizlardan tashkil topadi. Qarz oluvchi tomonidan olingan kreditlar bo'yicha foiz stavkasining yoki kreditning asosiy summasining o'z vaqtida to'lanmasligi yoki umuman to'lanmasligi bank foydasining kamayishi oqibatida, bankning kelajakdagi mablag'lari salmog'ining tushib ketishiga olib keladi. Shuning uchun banklar ular bergan mablag'larning qaytishi bilan bog'liq risklarni kamaytirishga harakat qiladilar.

Qarz oluvchi faoliyatida mavjud risklar darajasini banklar kredit bergunga qadar, keyinchalik kredit bergandan keyin, undan foydalanish davomida aniqlashi mumkin. Riskni minimallashtirish maqsadida banklar kredit berishdan oldin riskni aniqlashga harakat qiladi.

Kredit riskining yuzaga kelishiga quyidagi holatlar:

a) turli xil makro va mikroiqtisodiy omillar, iqtisodiy qonuniylik va me'yorlardagi o'zgarishlar;

b) iqtisodiy va siyosiy muhitdagi o'zgarishlar, salbiy hollar, qarz oluvchining faoliyatidagi bo'ladigan moliyaviy nobarqarorlik tufayli olgan kreditlarini to'lashga mos pul oqimini tashkil qila olmasligi;

d) kreditning ta'minlanganligi uchun olingan garovning qiymati va sifati bo'yicha to'liq ishonchning yo'qligi;

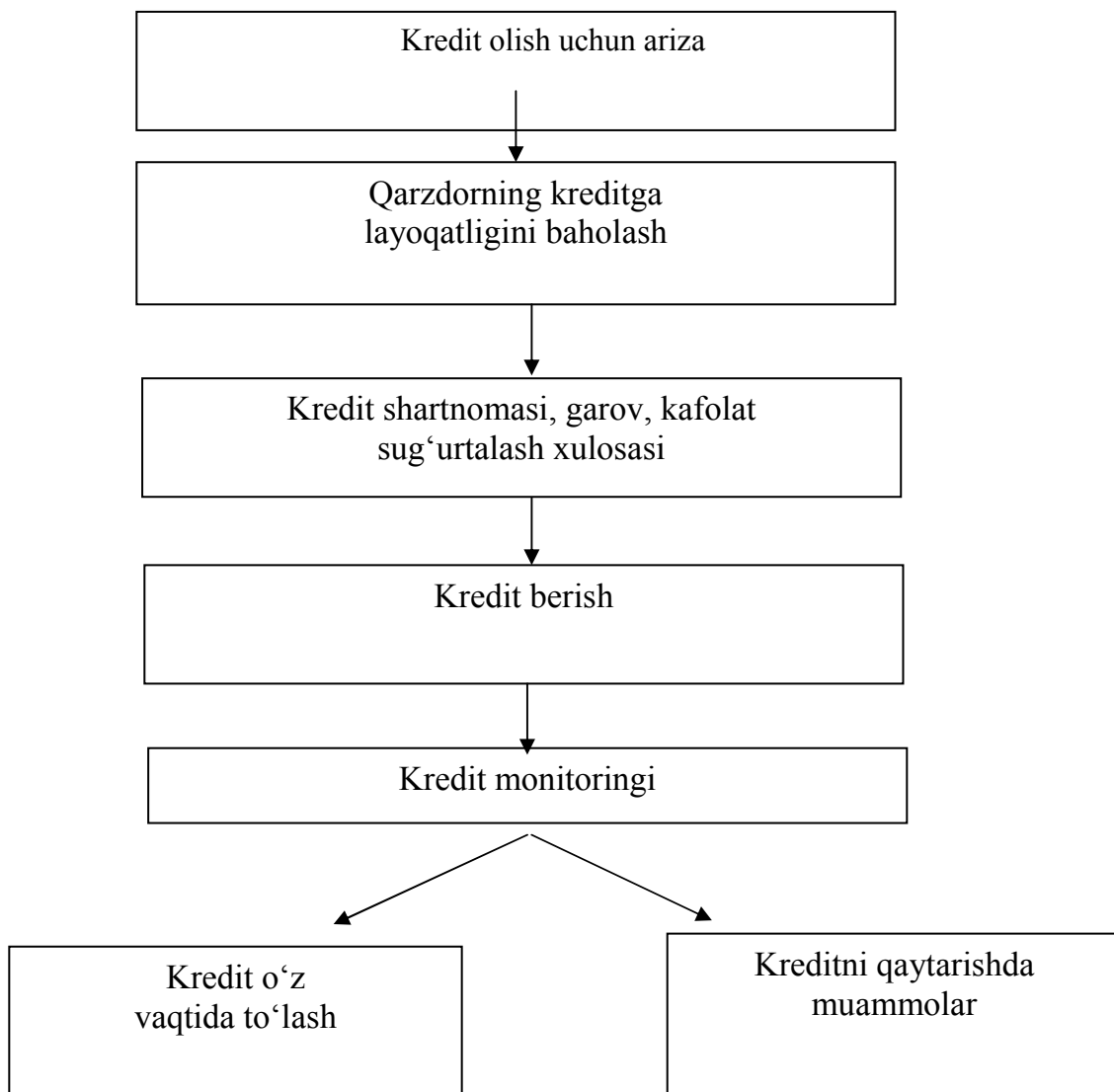
e) yuqori bilimga ega bo'lgan bank xodimlar va mijozlarning kreditdan foydalanishdagi ko'nikmalarining yetarli emasligi;

f) qarz oluvchi subyektning mahalliy yoki davlat miqyosida obro'sining tushib ketishi, uning ishchanlik faoliyatida yuzaga kelgan o'zgarishlar va boshqa sabablar bo'lishi mumkin.

Kredit munosabatlarida banklar kreditga yoki qarzga berilgan summaning o'z vaqtida qaytib to'lanishini va mo'ljallangan foiz stavkalarini belgilangan vaqtda olishni kutadilar. Ular riskdan qochadilar, kredit berishgacha kreditlanadigan sohaning risk darajasi bilan qiziqadilar, uni aniqlaydilar va o'zlari uchun risk darajasi

minimal bo'lgan hollarda kredit ajratish to'g'risida ijobiy qaror qabul qiladilar. Lekin kreditor tomonidan kutiladigan natija har doim ham u o'ylaganidek bo'lmasligi mumkin.

Banklar va bank xodimlari boshqa kreditorlarga nisbatan riskdan ko'p himoyalannuvchi yoki qochuvchi bo'lishlari kerak. Buning sababi shundaki, bank boshqa kreditorlarga nisbatan o'z mablag'i bilan emas, balki jalb qilingan mablag'lar, ya'ni jismoniy va yuridik shaxslarning vaqtincha, bankda turgan mablag'lari bilan ishlaydilar. Bankning kredit berish qobiliyati u jalb qilgan resurslarga bog'liq bo'ladi. Bank, o'z navbatida, bu jalb qilingan mablag'larni talab qilingan vaqtda mijozgaqaytarib berish imkoniyatiga ega bo'lishi lozim. Bu imkoniyat esa bank faoliyatida mavjud risklarni o'z vaqtida aniqlash, ularning oldini olish choralarini ishlab chiqishni taqozo etadi.

40-rasm. Tijoratbankining kreditlash jarayoni

Tijorat bankining kreditlash jarayonining sxemasini olib qaraydigan bo'lsak, mijozning kreditga layoqatliligini aniqlash bosqichida beriladigan kredit bo'yicha risk darajasini taxminan xomcho't qilish mumkin.

Kreditlash jarayonida kredit risklari va ularning darajasini aniqlash mumkin. Mijozning kreditga layoqatliligi bo'yicha risk kreditlashning boshlang'ich bosqichlarida bo'lmasligi mumkin, lekin uning faoliyati davomida kutilmagan moliyaviy qiyinchiliklarning paydo bo'lishi kredit riskining yuzaga kelishiga asos bo'ladi.

Kredit riskining vujudga kelishi ikki asosiy parametr-kredit beruvchi va qarz oluvchining o'z majburiyatlari, vazifa va funksiyalarini qay darajada bajarishiga bog'liq. Qarz oluvchi tomonidan tayyorlangan kredit paketini tahlil qilish va kredit berish bo'yicha loyiha tayyorlash kreditlovchi bank uchun risk va uning turlarini aniqlab olish imkoniyatini beradi. Bu bosqichda kredit beruvchi:

1. Qarz oluvchining iqtisodiy, moliyaviy ahvoli, uning ishchanlik, ma'naviy qiyofasi, ishlab chiqarish imkoniyatlari, marketingi, moliyaviy boshqaruvi va boshqalarni.

2. Kreditga bo'lgan talabning qanchalik darajada to'g'ri asoslanganligi va shu asosning korxonaning real iqtisodiy holatidan kelib chiqqanligi.

*3. Kreditning maqsadi bank manfaati uchun ham to'g'ri kelishi kabi savollarga to'liq va aniq javob olishi lozim. Masalan, bozor iqtisodiyotining hozirgi bosqichida yangi korxonalar, firmalar tashkil topayotgan va ular to'g'risida har doim ham aniq axborot mavjud emasligi sharoitida **birinchi savolga** javob berish juda muhim. **Ikkinchi savolning** kredit oluvchi tomon to'ldirishi, uning moliyaviy ahvoli, undagi hisob-kitoblar holati, auditorlik tekshiruvlar bo'yicha hisobotlar va xulosalar, korxonalar balansi, pul oqimi to'g'risida hisobot, daromadlari va boshqa ma'lumotlar bank uchun zarur hamda bu hujjatlarning mavjudligi korxonaning o'z moliyaviy resurslarini muvafaqiyatli boshqarayotganligidan dalolat berishi mumkin.*

***Uchinchi savolda** esa bank u berayotgan kredit uning kredit portfeliga mos keladimi yoki yo'qmi, shuni aniqlashi lozim. Agar bu beriladigan kredit bankning kredit portfelining yanada ko'proq diversifikatsiyalanishiga olib kelsa, bu bankning kredit portfeli riskini kamaytiradi. Agar bu kredit bir tarmoqqa kreditlarning yig'ilishini kuchaytiradigan, to'lash muddati bir vaqtda to'g'ri keladigan bo'lsa,*

kredit portfelining riski oshishi mumkin. Bunda bank xodimlari kredit berish, kreditni baholash sohasida yetarli bilimga egami, ular bozor o'zgarishlarini inobatga olgan holda bank ishining texnikasini bilishi, kredit berish bo'yicha oxirgi qarorni qabul qilmasada, u kreditni baholash jarayoniga javobgar hisoblanishi lozim.

Kredit riskning yuqori bo'lishi bank tomonidan pul bozoriga murojaat qilish va uning mablag'laridan ehtiyotkorlik bilan foydalanishga da'vat qiladi. Kredit risklarini tahlil qilish nafaqat qarz oluvchining moliyaviy holatini o'rganish, shuningdek, bankning ichki faoliyatini yaxshilash uchun zarur axborotlar yig'ish imkoniyatini yaratadi. Kreditlarni risk darajasi bo'yicha guruhlariga bo'lish, ularni minimallashtirish yo'llarini ishlab chiqish, bank manfaatlarini himoya qilish va kredit risklarini kamaytirishga asos bo'lishi mumkin. Kredit risklarining vujudga kelishining asosiy sabablari kreditlarning bir soha, bir tarmoqqa ko'p ajratilishi, bir qarzdorga to'g'ri keluvchi riskka rioya qilmaslik tufayli ham bo'lishi mumkin. Kreditlarni risk darajasi bo'yicha bo'lish kredit qo'yilmalarning qaysi (qancha) miqdori normal risk yoki yuqorida, risk zonasida ekanligini ko'rsatishi mumkin.⁶⁸

Kredit riskining darajasini aniqlashda risk koeffitsiyentidan foydalanish mumkin.

68-jadval

Risk koeffitsiyentini aniqlash tartibi

KO'RSATKICHLAR	Variantlar	
	birinchi variant	ikkinchi variant
1. O'z mablag'lari, mln so'm	10000	60000
2. Mumkin bo'lgan yo'qotishlarning maksimal summasi, mln so'm	6000	24000
3. Risk koeffitsiyenti	0,6	0,4

Jadval ma'lumotlari shuni ko'rsatmoqdaki, II-variant bo'yicha kapital qo'yish riski, birinchi variantga nisbatan 1,5 marta kam ($0,6:0,4=1,5$). Risk tufayli yo'qotishlar hajmiga qarab risk darajasini aniqlash mumkin.

⁶⁸The Business of Banking. American Bankers Association. Washington, D.C.2014.

Risk zonalari

Yutuqlar	yo‘qotishlar				
risksiz zona - yuqori foyda	yo‘qotishlar bo‘lishi mumkin bo‘lgan risklar zonasi	kritik zonasi	risk	halokatli risk zonasi	mumkin bo‘lgan yo‘qotishlar hajmi

0 foyda tushum mulk holati

Risksiz zonada yo‘qotishlar yo‘q, ya’ni uning o‘lchami «0»ga teng, bu holda foyda darajasi yuqorida bo‘ladi. Bo‘lishi mumkin bo‘lgan risk – bu oldindan aniq bo‘lgan, yuqorida xavf tug‘dirmaydigan risk bo‘lib, uning hajmi sezilarsiz, doimo olinadigan foydadan past bo‘ladi. Kritik risk zonasi yo‘qotishlar bo‘lish xavfi borligini ifodalaydi, olinadigan foydadan bir qismining biron jarayon uchun yo‘naltirilganligini va shu mablag‘larning qaytib kelishida xavf borligini ifodalaydi. Halokatli risk - aniq yo‘qotishlar muqarrarligini va bankning foydasi, mulki zarar bilan yakunlanishini ifodalaydi. Banklar tomonidan beriladigan kreditlarning qaysi sohaga yo‘naltirilishi, ular bo‘yicha to‘lanmagan qarzlarning mavjudligi to‘g‘risida aniq tassavurga ega bo‘lish uchun banklar aniq axborotlarga ega bo‘lishi, doimiy hisob-kitoblarolib borishlari lozim. Kreditlarni risk darjasi bo‘yicha turkumlash kreditlar xavfli zonaga tushmasligining oldini olish, kredit risklarining salmog‘ini kamaytirishga imkoniyat yaratadi.

Yuqori riskli yoki spekulyativ (yuqorida daromad keltiruvchi bo‘lsa ham) loyihalarni moliyalashtirish orqali bank o‘z omonatchilarining mablag‘larini xavf ostiga qo‘ymasligi lozim. Bu jarayonlarni bankning monitoring bo‘limlari tekshirib turishlari lozim. Kredit riski tashqi omillarga (bozor holati bilan, iqtisodiy muhit holati bilan bog‘liq) va ichki omillarga (bankning o‘z faoliyatidagi kamchiliklar tufayli yuzaga keladigan yo‘qotishlar) bog‘liq bo‘ladi.

Tashqi omillarni boshqarish imkoniyatlari cheklangan bo‘lsa ham, ammo o‘z vaqtidagi harakatlar bilan bank ushbu omillarning ta’sirini yumshatishi va yirik zararlarni bartaraf qilishi mumkin.

Bankda kredit riskining yuzaga kelishi, birinchidan, puxta ishlab chiqilgan kredit siyosati va unda qayd etilgan mijozlar bilan bo‘ladigan operatsiyalarga tegishli umumiy yo‘riqnomalarning mavjudligiga;

ikkinchidan, ushbu yo'riqnomalarni hayotga tatbiq etayotgan bank xodimlarining bilim darajasiga va harakatlariga, ya'ni riskni boshqarish qobiliyati bank rahbarlarining omilkorligiga hamda aynan kredit shartnomasining shartlarini ishlab chiquvchi, kredit loyihalarni tanlab oluvchi bank xodimlarining malaka darajasiga bog'liq bo'ladi.

Tijorat bankining kredit risklarini boshqarish jarayonini bir nechta bosqichlarga ajratish mumkin. Bular:

- bankning kredit siyosatining maqsad va vazifalarini ishlab chiqish;
- ma'muriy yechimlarni qabul qilish tizimini va kredit riskini boshqarish ma'muriy tarkibini tashkil etish;
- qarzdorning moliyaviy holatni tahlil qilish;
- qarzdorning kreditlash tarixini, uning aloqalarini aniqlash;
- kredit shartnomasini ishlab chiqish va imzolash;
- kreditlarning qaytarilmaslik riskini tahlil qilish;
- barcha ssudalar portfeli bo'yicha qarzdorning kredit monitoringini yo'lga qo'yish;

-muddati o'tgan va shubhali kreditlarni qaytarish hamda garovni sotish bilan bog'liq tadbirlarni amalga oshirish v.b.

Kredit riskini boshqarish uchun bank xodimi ssudalar portfelinin sifatli tarkibi va tuzilishi ustidan doimo nazorat olib borishi kerak. U riskni bo'lib-bo'lib qo'yish siyosatini olib borish hamda kreditlarni bir nechta yirik qarzdorlarda to'planishiga yo'l qo'ymasligi kerak. Aks holda, qarzdorlardan birining kreditni to'lay olmasligi bankning moliyaviy ahvolini qiyinlashtirishi mumkin.

Kredit riski likvidlilik riskiga va bankning to'lovga noqobilligi riskiga, shuningdek, bankning ma'muriy-xo'jalik xarajatlarini qoplay olmasligi bilan bog'liq risklarga olib kelishi mumkin, foiz stavkasi riski o'zicha mustaqil bo'lsada, u kredit riski va boshqa barcha risklar zanjirini chuqurlashtirib borishi mumkin.

Tijorat banklarining dolzarb muammolaridan biri, balans ma'lumotlari va kredit portfelinin tahlili asosida kredit risklarini boshqarish hisoblanadi. Kreditlarni risk sinflariga guruhlash, ularni tahlil qilish, ularni minimallashtirish va bank manfaatini himoya qilish usullarini ishlab chiqish kredit risklarini kamaytiradi. Ishlab chiqarishda pasayish bo'layotgan korxonalar va tarmoqlarda kreditning to'planishidan voz kechish, shuningdek, «hamma tuxumni bir savatga solmaslik kerak»

degan donishmandlarning haqligiga amal qilgan holda, bir qarz oluvchiga to'g'ri keluvchi riskning maksimal miqdoriga rioya qilish kredit riskini minimallashtirishga imkon beradi.

Banklar bergan kreditlarning o'z vaqtida qaytib to'lanmasligi berilgan kreditlar bo'yicha risklar paydo bo'lganligidan dalolat beradi. Muddati o'tgan kreditlarning umumiy kredit qo'yilmalar summasiga nisbatini olish bilan kredit risklarning darajasini aniqlash mumkin. Bu ko'rsatkich jahon amaliyotida ham qo'llanilib, xalqaro bank amaliyotida uning qabul qilingan normasi 4-5%, lekin ba'zi hollarda 7% gacha bo'lishi mumkin. Biz o'tkazgan tahlil materiallari shuni ko'rsatadiki, bizning respublika bo'yicha banklarning umumiy kredit qo'yilmalar hajmida muddati o'tgan kreditlarning salmog'i 3,08%ni tashkil etadi, bu g'arb mamlakatlari tijorat banklarining umumqabul qilingan me'yorlar chegarasidan chiqmaydi (4-5%gacha).

Mazkur holatda ishonchsiz kreditlarni qoplash uchun zarur bo'lgan rezerv fondlarini tashkil etish juda muhimdir, aks holda, riskli kreditlarning yuqori darajasi bankning o'z mablag'larining ma'lum qismi yo'qotilishiga xavf tug'diradi. Bu esa, o'z navbatida, bankning to'lovga layoqatsizligiga olib keladi. Ba'zi hollarda banklar bo'yicha kredit qo'yilmalarining o'sish sur'atining pasayishi bir vaqtning o'zida kredit risklarining kelajakda pasayishi yoki barqarorlashuviga olib kelishi mumkin.

Kreditlar bo'yicha yo'qotishlarni qoplash uchun tashkil qilinadigan rezerv (zaxira) fondlari kredit risklarining o'ziga xos amortizatori bo'lib xizmat qiladi.

Hozirgi kunda tijorat banklari tomonidan kredit berishda asosiy e'tibor beriladigan soha – bu kreditning ta'minlanganligidir. Lekin kreditning ta'minlanganligi, riskni o'z-o'zidan yo'q deb hisoblashga asos bo'la olmaydi. Chunki, birinchidan, kredit bo'yicha ta'minlanganlikka olingan mulkning qiymati to'g'ri baholanganmi? Ikkinchidan, shu mulkning foydalilik darajasi, bozorda unga bo'lgan talab yoki umumiy qilib aytganda, ta'minlanganlik uchun qabul qilingan mulkning likvidlilik darajasi qanday? Ta'minlanganlik uchun qabul qilingan mulkning mana shu muhim tomonlarini inobatga olishning o'zi kreditlar bo'yicha risklarni hisoblashni birinchi o'rinda zarur qilib qo'yadi. Shuning uchun tijorat banklari o'z kredit siyosatlarida kredit risklarni

hisoblash va boshqarishning boshqa yo'nalishlarini ham belgilab olishlari lozim.

Bank tomonidan kreditlash uchun foydalanilayotgan resurslarning bir qismi bankning mijozlari bo'lgan jismoniy va yuridik shaxslar, aksionerlar mablag'lari bo'lsada, ulardan qay darajada, qaysi sohada foydalanish bo'yicha qarorni bank qabul qiladi. Bank daromad olishni rejalashtirishi bilan bir qatorda, o'z faoliyatida ma'lum risklar ham mavjud ekanligini doimo hisob qilishi, kreditlashda, avvalambor, kredit oluvchi mijoz va uning faoliyatining hayotiyliigi, uning kreditga layoqatliligi, berilgan kreditning risklilik darajasini aniq ko'rib chiqqanidan keyingina kreditning ta'minlanganligini inobatga olishi lozim. Kreditning ta'minlanganligi uchun garovga olingan mulk kreditni qaytarib olishning oxirgi manbasidir. Kredit riskining darajasini aniqlashdagi muhim ko'rsatkichlardan biri, bu korxonaning moliyaviy jihatdan mustaqilligini ifodalovchi koeffitsiyentdir.

Uning optimal ko'rsatkichi $K_m \approx 0,5$ ga teng bo'lishi mumkin. Bu ko'rsatkich qarz oluvchilarning o'z mablag'larining summasini korxonaning umumiy mablag'laridan katta bo'lishi lozimligini anglatadi. O'zbekiston hududidaxo'jalik subyektlarini qisqa muddatli kreditlashda, asosan, bu ko'rsatkichning minimal miqdori 0,3 dan kam bo'lmasligi lozim.

Muxtorlik koeffitsiyenti hissadorlarning, aksiya egalarining va kreditorlarning manfaatlarini va, shu bilan birga, moliyaviy mablag'larning tarkibini ham ifodalaydi, ya'ni chetdan jalb qilingan kapital bilan o'z mablag'lari ta'minlanganligining nisbiy darajasini ko'rsatadi. Bu ko'rsatkich depressiya davrida korxonalarni katta yo'qotishlardan saqlaydi va kredit olish uchun kafolat hisoblanadi. Bu ko'rsatkich orqali korxonaning moliyaviy ahvoriga baho berish mumkin.

Qoplash koeffitsiyenti (K_o) likvid mablag'lari summasining qisqa muddatli majburiyatlar summasi nisbatini o'zida ifodalaydi. Bu ko'rsatkich taxminan 2,0-2,5 dan kam bo'lmasligi kerak va qisqa muddatli majburiyatlarninghar bir so'miga likvid mablag'larining 2 so'mdan ortiq qismi to'g'ri kelishini anglatadi. O'zbekiston Respublikasi tijorat banklari amaliyotida bu ko'rsatkich I toifaga kiruvchi korxonalar uchun 2,0 va undan ortiq, II toifaga kiruvchi korxonalar uchun $1 > 2$, III toifa korxonalar uchun $0,5 > 1$ qilib belgilangan.

Absolyut likvidlilik koeffitsiyenti (K_{al}) qarzdorlik bo'yicha to'lovlarni o'z vaqtida amalga oshirishni ta'minlaydi, ishlab chiqaruvchining harakatdagi aktivlar darajasini o'zida ifoda etadi. Absolyut likvidlilik koeffitsiyentining eng mukammal ko'rinishi bu likvidlilik koeffitsiyenti bo'lib (K_l), u yuqori va o'rta likvidlilik mablag'lar summasi bilan qisqa muddatli qarzdorlik o'rtasidagi nisbatni ifodalaydi.

O'zbekiston Respublikasi banklari amaliyotida bu ko'rsatkich 1 toifa korxonalar uchun 1,5 dan yuqori, 2 toifa korxonalar uchun 1,0 dan 1,5 gacha, III toifa korxonalar uchun 1,0 dan kam qilib belgilangan.

Qarzdorlik koeffitsiyenti korxonaga aktivga qo'yilgan o'z mablag'lariga qancha jalb qilingan mablag'lar to'g'ri kelishini ifodalaydi. Zaruriyatga qarab uni quyidagicha guruhlab tahlil qilish mumkin:

$$\text{Debitor qarzdorlik koeff. } (K_{dq}) = \frac{\text{debitor qarzdorlik summasi}}{\text{o'z kapitalining summasi}};$$

$$\text{Kreditor qarzdorlik koeff. } (K_{kq}) = \frac{\text{kreditor qarzdorlik summasi}}{\text{o'z kapitalining summasi}};$$

$$\text{Jalb qilingan kapitalaylanish koeff. } (K_{jqk}) = \frac{\text{realizatsiyadan tushum}}{\text{o'z kapitalining o'rtacha summasi}} \times 100 \bullet$$

Bu koeffitsiyentlar ishlab chiqaruvchi faoliyatining tashqi qarzlarga qanchalik bog'liqligini ko'satadi. Ko'rsatkich qanchalik katta bo'lsa, uzoq muddatli majburiyatlar ham shunchalik ko'p bo'ladi va yuzaga kelgan vaziyat ham shunchalik riskli bo'ladi. Korxonaning o'z majburiyatlarini to'lay olmasligi esa korxonani inqirozga uchrashiga olib keladi.

Kredit riskini tahlil qilish uchun, avvalo, yuqorida ko'rsatib o'tilgan koeffitsiyentlar hisoblab chiqiladi va ularning optimal ko'rsatkichlari bilan solishtiriladi. Agar hisoblangan ko'rsatkichlar taxminan optimal ko'rsatkichlar bilan bir xil bo'lsa, u holda tahlilni davom ettirmasa ham bo'ladi. Ko'p hollarda ba'zi ko'rsatkichlar kredit riskining yuqoriligi haqida dalolat bersa, ba'zilari esa buning aksini ko'rsatadi. Bu holda kredit riskiga baho berish qiyin bo'ladi va shu hollarda tahlil qilishni davom ettirish lozim bo'ladi. Ko'p hollarda optimal ko'rsatkichlardan uzoq bo'lgan koeffitsiyentlarning o'zinigina tarkiblarga ajratish mumkin.

Likvid mablag'larining yetishmasligi to'lovlarni o'z vaqtida oshirilmasligidan dalolat beradi va bu balans likvidligini pasaytiradi.

Likvid mablag'larining etishmasligi amortizatsiya ajratmalaridan katta bo'lgan summadagi korxonalar faoliyatidagi zararlar, o'tgan yillardagi va kutilmagan zararlar, likvid mablag'larining noto'g'ri baholanishi, kerakligidan ortiqcha summadagi mablag'larning kapital qo'yilmalariga yo'naltirilishi, uzoq muddatli investitsiyalarga keragidan ortiqcha qo'yilmalar sababli yuzaga kelishi mumkin.

Kredit riski minimal bo'lishi uchun korxonalar likvid mablag'larining miqdori qisqa muddatli qarzdorliklardan taxminan ikki barobar katta bo'lishi kerak.

Kredit riskini kamaytirish borasida tijorat banklari O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining Bir qarzdor yoki o'zaro daxldor bo'lgan qarzdorlar guruhiga to'g'ri keluvchi tavakkalchilikning eng yuqori darajasi to'g'risida"gi nizomi talablariga rioya qilishlari lozim.

Mazkur nizom bo'yicha har qanday bir qarzdor yoki o'zaro aloqador qarzdorlar guruhining balansdan tashqari majburiyatlarini ham hisobga olgan holda, kreditlari jami summasi 1-bosqichli bank regulyativ kapitalining 10 foizdan oshgan holati yirik kredit hisoblanadi va bu kredit bo'yicha yirik yo'qotish ehtimoli yuzaga keladi. Bir qarzdor yoki o'zaro daxldor qarzdorlar guruhiga to'g'ri keluvchi tavakkalchilikning eng yuqori darajasi 1 darajali bank kapitalining 25 foizidan oshmasligi kerak. Ishonchli kreditlar uchun tavakkalchilikning eng yuqori darajasi 1-bosqichli bank kapitalining 5 foizidan, bankning barcha yirik kreditlarining umumiy hajmi 1-bosqichli bank kapitalidan 8 martadan oshmasligi lozim.

Tijorat banklar tomonidan ko'rsatilgan lizing xizmatlarining umumiy summasi (avializingdan tashqari) bank birinchi darajali kapitalining 25 foizidan oshib ketmasligi kerak.

Xalqaro bank amaliyotida kredit risklarining oldini olish bo'yicha qabul qilingan yo'riqnomalarning tahlili shuni ko'rsatadiki, jahon amaliyotida kredit risklarining oldini olish bo'yicha quyidagi talablar qo'yilgan:

- biror-bir qarz oluvchi bankning asosiy kapitalining 10% ekvivalentidan ortiqcha mablag' ola olmaydi;

- bir tarmoqqa beriladigan kredit miqdori bankning umumiy portfelining 25% idan oshmasligi lozim;

- bir qarz oluvchiga to'g'ri keluvchi taxminiy risk (garovga qo'yilgan mulk baholangandan keyin) bankning asosiy kapitalining 1% i dan oshmasligi lozim;

- taxminiy (kutlayotgan) risk miqdori mijozdan olinishi kutlayotgan yillik foyda miqdorining 3 barobaridan oshib ketmasligi kerak⁶⁹.

3-§. Tijorat banklari faoliyatida risklarni boshqarish.

Banklar faoliyatida risklarni boshqarish risklarni minimallashtirish va oldini olishda muhim ahamiyat kasb etadi. Bank risklarini boshqarishdan asosiy maqsad bankning aktiv va passivlarini boshqarishda bankning foydasi va uning likvidlilik hamda xavfsizligi o'rtasidagi eng muqobil nisbatni ta'minlash, ya'ni risklar ta'sirida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan yo'qotishlarni minimallashtirishdan iborat. Risklarni samarali boshqarish bank faoliyatida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan ko'p muammolarni hal qilishga yordam beradi. Risk darajasi turli sabab va omillarga qarab o'zgarib turadi. Shu sabab banklar ham bozor munosabatlari, mijozlarning sifati, talabi va boshqalardan kelib chiqib o'z aktivlari va passivlarining holati, bank xizmatlariga bo'lgan talab va taklifdan kelib chiqib risklarni ham hisob-kitob qilib faoliyatini olib borishi kerak.

Risklarni boshqarish jarayoni quyidagilarni o'z ichiga oladi: risklarni oldindan ko'ra bilish, ularning taxminiy hajmi va ta'sirini aniqlash, risklarning oldini olish yoki ularni minimallashtirish bo'yicha chora-tadbirlar ishlab chiqish, ular ta'sirida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan yo'qotishlarning oldini olish v.b. Bu borada har bir bank risklarni boshqarish sohasida o'zining strategiyasiga ega bo'lishi lozim. Agarda bank riskli operatsiyani amalga oshirishga qaror qilsa, u oldindan mazkur operatsiyada qanaqa risklar bo'lishi mumkinligini va ularni qaysi usullar bilan, qanday qilib boshqarishi mumkinligini ham bilishi lozim. Bizining respublikamizda tijorat banklari faoliyatida uchraydigan risklarni boshqarish bo'yicha Markaziy bankning 2011-yil 25 mayda tasdiqlangan "Tijorat banklarining bank tavakkalchiligini boshqarishiga nisbatan qo'yiladigan talablar to'g'risida"gi nizom

⁶⁹ William Gould, Michael Higgins: Banking: Strategic leadership. United States Agency for international Development (USAID) 2012. 23-46 p.

Philip Kotler. Marketing Essentials. Prentice- Hall, Inc., 2010.

talablari asosida olib boriladi. Bu hujjat Markaziy bank tomonidan tijorat banklarining bank risklarini boshqarishiga qo'yiladigan minimal talablar bayon etilgan va bank risklarini boshqarish deganda, bank o'z faoliyatini yuritishi va bank operatsiyalarini o'tkazishida paydo bo'lishi mumkin bo'lgan tavakkalchiliklarni aniqlash, ularning oldini olish, bartaraf etish, kamaytirish va ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlarni boshqa moliyaviy vositalar orqali qoplash bo'yicha bank tomonidan amalga oshiriladigan harakatlar majmuyi tushunilishi belgilab berilgan. Respublikada tijorat banklari tomonidan ular faoliyatida yuzaga keladigan risklarni boshqarishdan asosiy maqsad - bank omonatchilari va kreditorlari, aksiyadorlari manfaatlarini himoya qilish, bank tavakkalchiliklarini kamaytirish, bartaraf etish va oldini olish hamda bank faoliyatining yetarli darajadagi barqarorligini ta'minlashdan iborat.

Risklarni boshqarishning quyidagi elementlari mavjud:

1. Bank risklarini boshqarish bo'yicha maxsus bo'lim yoki boshqarmalar tashkil qilish.

2. Risklarni boshqarish strategiyasini ishlab chiqish.

3. Risklarni minimallashtirishga ta'sir qiluvchi dastaglarni topish.

4. Risklarni tahlil qilish asosida qarorlar qabul qilish v.b.

Ushbu elementlar O'zbekiston Respublikasida faoliyat ko'rsatayotgan banklar faoliyatida ham o'z aksini topgan.

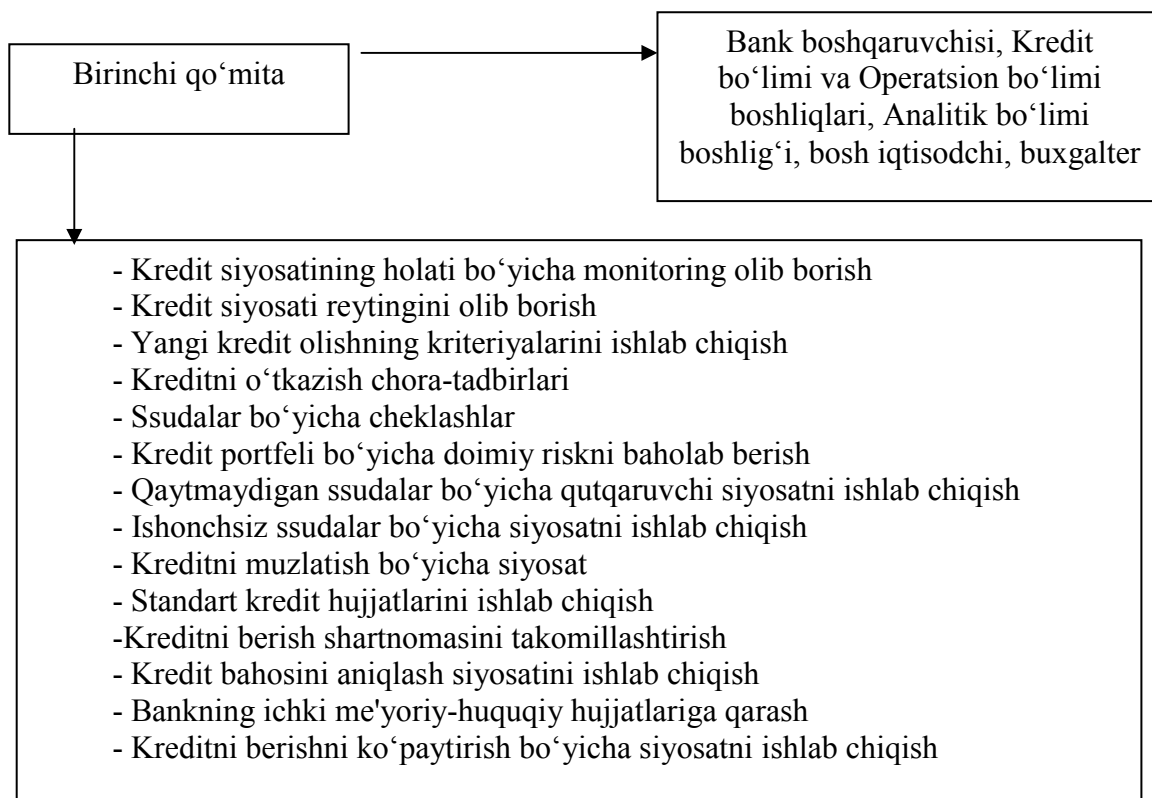
Bank risklarini boshqarish sohasida tijorat banklari quyidagi talablarni amalga oshirishlari zarur:

bank faoliyati va uning atrofidagi muhitning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga oluvchi, aniq ifodalangan va hujjatlashtirilgan tavakkalchiliklarni boshqarish siyosatini ishlab chiqish;

bank tavakkalchiligini boshqarish vazifalari yuklangan tarkibiy bo'linmani tashkil etish;

bank tavakkalchiligini boshqarish bo'linmasini tajribali va malakali mutaxassislar bilan ta'minlash;

bank yangi xizmatlarni joriy qilishda, yirik bitimlarni tuzishda, xorijiy moliya institutlari bilan aloqa o'rnatishda, investitsiyalar kiritishda, chet el valyutasidagi mablag'larni aktivlarga joylashtirishda, yangi xodimlarni ishga qabul qilishda va boshqa bank tavakkalchiligi yuzaga kelishi mumkin bo'lgan bank operatsiyalari tavakkalchiligining yuzaga kelishi va uni bartaraf etish, oldini olish, kamaytirish nuqtayi nazaridan bank tavakkalchiligini boshqarish bo'linmasi bilan kelishuvni amalga oshirish v.b.

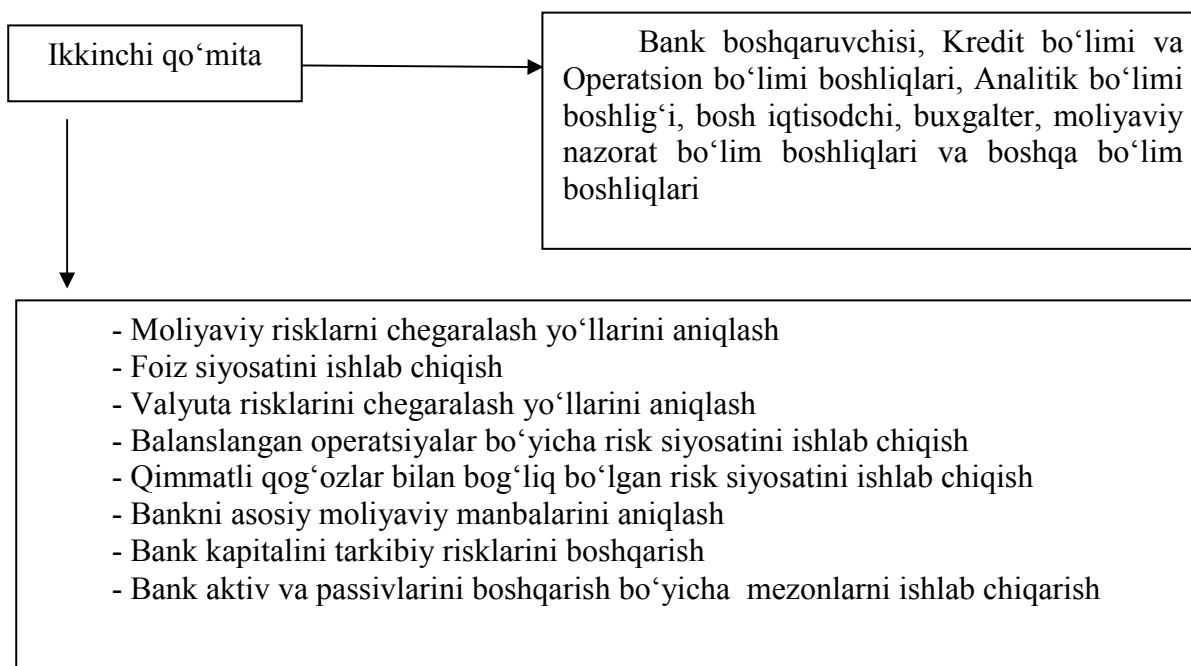

41-rasm. Kreditni boshqarishning birinchi qo'mitasi vazifalari

Banklarda kredit risklarini boshqarish muhim ahamiyatga ega. Jahon bank amaliyotida yirik tijorat banklarida kredit va u bilan bog'liq risklarni boshqarishni ularning maxsus ikkita qo'mitasi amalga oshiradi. Ularning birinchisi va uning asosiy vazifalari quyidagi rasmda ko'rsatilgan.

Bank risklarini boshqarishda banklar faoliyatini chuqur bilish, ular bajaradigan operatsiyalarning samaradorligini aniqlay olish, bankning kredit, investitsiya, valyuta siyosati va boshqa faoliyat turlari bo'yicha optimal qarorlar qabul qilishga erishish, mijozlarning xo'jalik faoliyati va ularning moliyaviy ahvoli, tarmoqlar faoliyatining xususiyatlarini bilish mug'im ag'hamiyatga ega. Bank risklarini boshqarishda banklar diversifikatsiyalash, sug'urtalash, ta'minot bazasini mustahkamlash, mijozning kreditga layoqatlilik ko'rsatkichlarini chuqur tahlil qilish kabi usullardan keng foydalanishi lozim. Shuningdek, tijorat banklari risklarning oldini olish uchun:

- *o'z kapitalidan ortiq summaga risk qilmaslik;*
- *kam daromad olish imkoniyatida katta risk yoki umuman risk qilmaslik;*

42-rasm. Kreditni boshqarishning ikkinchi qoʻmitasi vazifalari

•har qanday bir qarzdor yoki oʻzaro aloqador qarzdorlarga berilgan kreditlar summasi 1-bosqichli bank regulyativ kapitalining 10 foizdan oshirmaslik;

•bir qarzdor yoki oʻzaro daxldor qarzdorlarga toʻgʻri keluvchi riskning eng yuqori darajasi 1 darajali bank kapitalining 25 foizidan oshishiga yoʻl qoʻymaslik. Hattoki, ishonchli kreditlar boʻyicha ham riskning eng yuqori darajasi 1-bosqichli bank kapitalining 5 foizidan, bankning barcha yirik kreditlarining umumiy hajmi 1-bosqichli bank kapitalidan 8 martadan oshirmaslikka erishishi lozim.

Yirik tijorat banklarida kredit risklarini boshqarishdagi asosiy qiyinchiliklar kreditlanadigan sohani chuqur tahlil qilinmasligi, mijozlar bilan aloqani toʻgʻri yoʻlga qoʻyilmaganligi, nazoratning toʻgʻri tashkil qilinmasligi, kredit jarayonlarini nazorat va audit oʻtkazishdagi muammolarining toʻgʻri hal qilinmasligida koʻriladi.

Kreditning risklarini boshqarishni vazifalarini amalga oshirishda bank boshqaruvchisi, kredit boʻlimi, operatsion boʻlim boshliqlari, bosh iqtisodchi, buxgalterlarning faoliyati ahamiyatlidir. Chunki ular kreditni boshqarishning birinchi qoʻmitasi aʼzolari boʻlib, kreditni boshqarish vazifalarini amalga oshiradilar.

Tijorat banklarida kreditni boshqarishning ikkinchi qo‘mitasining faoliyati va uning yo‘nalishlari, vazifalari quyidagi rasmda ko‘rsatilgan: Birinchi va ikkinchi qo‘mitalar birgalikda o‘ziga biriktirilgan vazifalarni bajarib borish natijasida risklarning kamayishiga erishish mumkin.

*Bank faoliyatining ishonchliligi uning faoliyatida yuzaga kelgan risklarni mohirona boshqarishi bilan belgilanadi. **Risklarni boshqarish** – bu riskni minimallashtirish bo‘yicha qo‘llaniladigan usul va vositalarning majmuasidir. Bank risklarini boshqarishning elementlari sifatida:*

- riskni boshqarish subyektlarini;*
- riskni aniqlashni;*
- risk darajasini baholashni;*

riskni monitoring qilishni olish mumkin.

***Riskni boshqarish subyektlari** - bular bank rahbariyati, riskni boshqarish boshqarmasi yoki bo‘limi, kreditni bergan boshqarma yoki bo‘lim, nazorat, monitoring bo‘linmalari va yuridik bo‘lim hisoblanadi.*

***Riskni aniqlash** – mavjud va qo‘shimcha ma‘lumotlarni olish orqali risk yuzaga kelgan joy-muhit, riskning salbiy ta‘sir zonalari aniqlanadi.*

***Risk darajasini baholash** – bunda risk son va sifat jihatdan baholanadi.*

Riskni sifat jihatdan baholashda riskning manbalari, unga ta‘sir qiluvchi omillar aniqlanadi. Va riskni kamaytirish bo‘yicha chora-tadbirlar ishlab chiqilganda aynan shu omillarga e‘tibor qaratiladi. Riskni sifat jihatdan tahlil qilish quyidagi yo‘nalishlarda olib boriladi. Bular:

- risk darajasini baholash mezonlarini aniqlash;*
- bank faoliyatida yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan ba‘zi risklarning darajasini aniqlash;*
- haqiqatda yuzaga kelgan risklarning turlari va ularning ko‘lamini turli usullarni qo‘llagan holda aniqlash;*
- kelajakda risklar kamayishi yoki oshishi imkoniyatlarini baholash.*

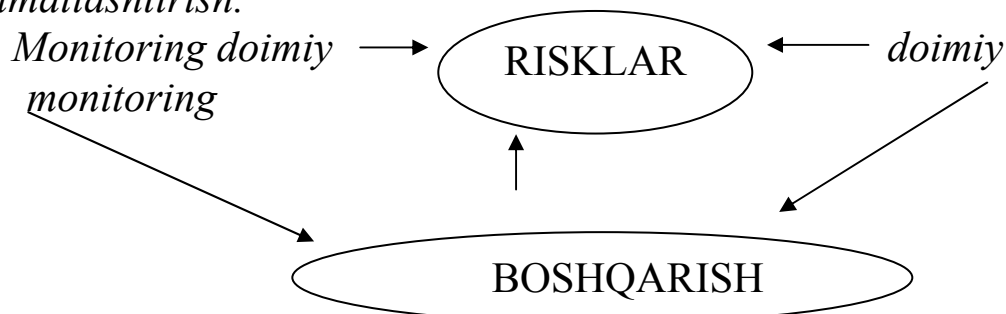
Risklarni boshqarish usullarini 4 guruhga bo‘lish mumkin. Bular:

- 1. Risklarning oldini olish usullari.*

2. Risklarni o'tkazib yuborish yoki yo'nalishini o'zgartirish usullari.

3. Risklarni taqsimlash usullari.

4. Risklarni qabul qilish va undan keladigan yo'qotishlarni minimallashtirish.

43-rasm. Riskni boshqarish strategisi yo'nalishlari

Riskni boshqarishni amalga oshirishdagi usullar riskning oldini olish va undan keladigan yo'qotishlarni kamaytirishga qaratilgan bo'lib, u quyidagi yo'nalishlarga asoslanadi:

- Riskni o'z kapitali hisobidan qoplash choralari ko'rish,
- Riskga asoslangan marja (foiz, ta'minot v.b.) darajasini aniqlash.
- Kredit portfeli sifatini nazoratga olish va uning diversifikatsiyasiga e'tibor qaratish.
- Riskning turlari bo'yicha ularning xavflilik darajasini aniqlash.
- Bank operatsiyalarini risk omilining ta'siri darajasidan kelib chiqib diversifikatsiyalash.
- Bankning riskli operatsiyalari bo'yicha limitlar o'rnatish.
- Zarur hollarda aktivlarni sotish.
- Alohida risklarni xedjirlash.
- Risklarni sug'urtalash⁷⁰.

⁷⁰The Business of Banking. American Bankers Association. Washington, D.C.2014.
Philip Kotler. Marketing Essentials. Prentice- Hall, Inc.,2010.

Shuningdek, yana riskdan qochish, riskni cheklash, ushlab turish, riskni taqsimlash, qayta sug'urtalash, o'z-o'zini sug'urtalash kabi usullardan ham foydalanish mumkin.

Quyidagi tayanch so'zlarga ta'rif bering

Iqtisodiy risk	Ekspert baholash
Bank riski	Diskert tasodifiy miqdor
Kredit riski	dispertsiyasi
Sof va sun'iy risklar	Risksiz zona
Retrospektiv risk	Kritik risk zonasi
Ochiq va yopiq risklar	Halokatli risk zonasi
Mamlakat, jahon risklari	Foydalilik riski munozarasi
Portfel risk	Likvid risk
Moliyaviy risk	Tizimli va tizimsiz risk

O'z bilimini tekshirish uchun savollar

- Risk yuzaga kelishining sabablari nimalardan iborat?
- Bank risklarining qanday turlari mavjud?
- Bank risklari qaysi toifalarga bo'linadi?
- Sof risklarga qaysi risklar kiradi?
- Boshqarish imkoniyatiga ko'ra bank risklari qanday turlarga bo'linadi?
- Tashqi risklar darajasiga qaysi omillar ta'sir ko'rsatadi?
- Tuzilish belgilariga ko'ra iqtisodiy risklar qanday risklarga bo'linadi?
- Xalqaro risk deganda nimani tushunasiz?
- Risk darajasi nimani ifodalaydi?
- Bankning ichki risklariga qaysi risklar kiradi va unga ta'sir qiluvchi omillar?
- Diversifikatsiyalanish nimani anglatadi?
- Bank risklarini baholashning matematik usullari qaysilar?

- Kredit riski va uning yuzaga kelishi sabablari nima?
- Kredit riski qachon va qanday aniqlanadi?
- Banklar va bankirlar boshqa kreditorlarga nisbatan riskdan ko'p himoyalangan bo'ladi, bunga sabab nima?
- Tijorat banklarida kredit risklarini boshqarish jarayonining bosqichlarini ayting.

XXIII BOB. BANKLAR FAOLIYATINI REYTING BAHOLASH

1-§. Bank faoliyatini reyting baholashning zarurligi

Har bir subyekt faoliyati va harakatining natijalariga baho berilganidek, tijorat banklari faoliyati natijalari ham baholanadi. Banklar faoliyatining baholanishi ularning yil davomida olib borgan faoliyatining samara darajasi qanday ekanligini ko'rsatish bilan birgalikda bank faoliyatida mavjud kamchiliklar, bank faoliyatining qaysi bir turiga ko'proq e'tibor qaratish, kelajak faoliyatda yaqin va uzoq muddatga rejalar ishlab chiqish hamda bank faoliyatini yanada rivojlantirishga imkon beradi. Shuningdek, bank faoliyatini baholash bankning pul va kredit bozorida raqobatdoshligini oshirish, bank resurslarini to'g'ri va manfaatli sohalarga joylashtirish, bankning kredit, depozit, foiz, valyuta siyosatlarini to'g'ri rejalashtirish, tijorat bankining likvidliligi va to'lovga layoqatligini ta'minlash borasidagi ishlarni samarali olib borish imkonini beradi.

Banklar faoliyatining barqarorligi va likvidliligi bankning aksionerlari va uning mijozlari, omonatchilari uchun juda muhim hisoblanadi. Masalan, alohida olingan korxonaning bankrot bo'lishidan ko'ra tijorat bankining bankrot bo'lishi yoki faoliyati barqarorligini yo'qotishi mamlakat iqtisodiyotiga, bankning mijozlari bo'lgan xo'jalik subyektlari faoliyatiga va aholiga katta ta'sir ko'rsatishi mumkin. Bularning barchasi tijorat banklari faoliyatini doimo nazorat qilib borishni va banklar faoliyatiga reyting baho berishni taqozo etadi.

Banklar faoliyatidagi miqdoriy o'zgarishlar va banklarning rivojlanish darajasini baholash uchun **miqdoriy ko'rsatkichlar** tahlil etiladi. Bunday ko'rsatkichlarga bank aktivlari, depozitlar, kreditlar, o'z kapitalining miqdori, bank daromadlari kiradi.

Bank faoliyatini baholashning **sifat ko'rsatkichlari** sifatida bank kapitalining etarliligi, uning aktivlari sifati, daromadlilik darajasi, bank likvidligi kabilar kiradi va ular bankga nisbatan ishonchni oshirishga xizmat qilishi mumkin.

Banklar faoliyatiga reyting baho berish bank faoliyatiga kompleks yondashuv tizimini va tijorat bankining moliyaviy ko'rsatkichlari asosida uning faoliyatini baholashni ko'zda tutadi.

Bankning faoliyatiga reyting baho berish orqali u faoliyatining moliyaviy barqarorlik darajasi aniqlanadi. Tijorat bankining moliyaviy-iqtisodiy barqarorligi bankning joriy moliyaviy-iqtisodiy holatiga kompleks berilgan bahodan darak berishi bilan birgalikda bankning kelajak faoliyatining asosiy yo'nalishlarini samarali amalga oshirishga imkoni mavjudligini ham ko'rsatadi.

Tijorat banklari faoliyatiga reyting baho berish ko'pgina xorijiy davlatlar amaliyotida uzoq yillardan buyon qo'llanilib kelayotgan baholash tizim hisoblanadi. Ilk bor bank faoliyatini reyting baholash usullari Amerika Qo'shma SHtatlari bank nazorati amaliyotida keng foydalanidigan usuldir. AQSh bank nazorati departamentlarida juda ko'p sonli inspektorlar ishlashadi. Ular doimiy joylarga chiqib, tijorat banklari hujjatlarini bevosita tekshirib bank Boshqaruviga baho beradilar. Garchi bank kapitalini yiriklashtirish uchun amalga oshirilgan qo'shilishlar tufayli banklar soni bir oz qisqargan bo'lsa-da, ularning soni 11 mingtadan oshiqdir.

Rivojlangan mamlakatlarda tijorat banklari faoliyatiga reyting baho berishning turlicha mexanizmlari qo'llaniladi. Shuningdek, turli mamlakatlarda banklar faoliyatini reyting baholash sohasidagi tashkiliy yondashuvlar ham turlichadir. Jahon tajribasiga nazar tashlaydigan bo'lsak, davlat tomonidan bank faoliyatiga baho berishni tashkil etish, avvalambor, qonun va qonunchilik hujjatlari asosida yo'lga qo'yilgan bo'lib, ushbu qonun hujjatlari o'zining «qat'iy»lik darajasi bilan davlatlar o'rtasida bir-biridan farq qiladi. Shu sababli, jahonda umumiy qabul qilingan tamoyil hamda qoidalar mavjudki, ular har bir mamlakatda aniq vaziyat va holatlar tahlilini hisobga olgan holda qo'llaniladi.

Banklar faoliyatini baholash bo'yicha Bazel qo'mitasi tomonidan ishlab chiqilgan tamoyillar turli mamlakatlarda milliy iqtisodiyotning rivojlanish darajasi, banklar tizimining rivojlanganlik darajasi hamda mamlakatdagi boshqa xususiyatlarni inobatga olgan holda qo'llaniladi. O'zbekistonda ham kredit tashkilotlari faoliyatini nazorat qilishning o'z xususiyatlari mavjud bo'lib, samaradorligi nuqtai-nazaridan ijobiy natijalarga ega.

Tijorat banklarining faoliyatini iqtisodiy taxlil qilish va bank faoliyatiga baho berish o'ta mas'uliyatli, qiyin va serqirra jarayon hisoblanadi. Respublikamizda tijorat banklari bozor iqtisodiyoti sharoitida erkin raqobat asosida o'z faoliyatini olib borar ekan, ular

mijozlar tomonidan olingan majburiyatlarini bajarish bilan bir qatorda bank daromadlarini orttirib borishi, favquloddagi majburiyatlarini bajarishi uchun likvidlilik darajalarini belgilashi, doimiy majburiyatlarini bajarishda bank kapitalining barqarorligini ta'minlashi lozim, daromadini orttirish uchun esa bank aktivlarini boshqarishi, bu omillarni me'yorida boshqarish uchun menejerning saloxiyati kabi omillarga tayanadi.

Reyting – bu muayyan obyekt yoki subyekt to'g'risidagi natijaviy baho bo'lib, qaror qabul qilish bo'yicha g'oyat muhim vosita hisoblanadi. Chunki u, aytaylik, bankirga bankning taraqqiy etish yo'nalishini, ishbilarmonlikning jonlanishini, demak, foyda olish imkoniyatlarini ham hech shubhasiz ko'rsatib beradi. Shuningdek, reyting tizimi:

- banklar faoliyatini xalqaro amaliyotda qabul qilingan me'yorlar asosida qiyosiy tahlil qilishda;
- mazkur bankning moliyaviy bozordagi o'rnini, nufuzini, shuning-dek, muammoli banklarni aniqlashda;
- banklar taraqqiyotidagi mayl (tendensiya)larni kuzatish, umum-lashtiruvchi va xususiy ko'rsatkichlarning dinamikasini tahlil qilishda;
- banklar samaradorligiga baho berishda juda ham zarur.

Tijorat banklari faoliyatini baholashning reyting tizimi quyidagilarni o'z ichiga oladi:

1. Tijorat banklarini qiyosiy tahlil qilish va ularning sifatini oshirish.
2. Tahlil uchun zarur bo'lgan ko'rsatkichlar va mezonlarni aniqlash.
3. Tijorat banklari faoliyati alohida ko'rsatkichlarining haqiqatdagi darajasini va bank faoliyati umumiy natijalarini baholash usullarini ishlab chiqish.
4. Reyting jadvalida banklar guruhini joylashtirish prinsiplarini ishlab chiqish.

Banklarning moliyaviy holatini tahlil qilish va baholashda quyidagilarga e'tibor qaratish muhim hisoblanadi:

- Bankni «reyting» yoki baholashni o'tkazishda standartlashtirilgan tizimni ishlatish;

Bunda har bir bank faoliyati faqat bitta nuqtayi nazardan, ya'ni barcha uchun umumiy va bir bo'lgan standartlashtirilgan tizim bo'yicha ko'rib chiqishlashini ta'minlashga e'tibor qaratish;

- Aniq reyting tizimiga ega bo'lgan holda banklar faoliyatini baholashni tashkillashtirish;

- Baholash tizimida bank moliyaviy holatini baholovchi aniq ko'rsatkichlarga tayanish, eng muhim omillarini hisobga olish talab etiladi.

Belgilangan reyting tizimi bankning barqaror moliyaviy holatini, barcha asosiy tashkil etuvchi qismlarni (komponentlarini) hisobga olishi lozim.

Banklar olgan reyting ko'rsatkichiga qarab ularning moliyaviy holati, bankning bank tizimida tutgan o'rni, mav'qei va rolga baho berish mumkin. Odatda tijorat banklari faoliyatiga markaziy banklar, banklar faoliyatiga baho berish huquqiga ega bo'lgan davlatning nazorat organi yoki reyting baholashni amalga oshirish huquqiga ega bo'lgan reyting agentliklari amalga oshirishi mumkin.

Bank amaliyotida tijorat banklari faoliyatini baholashda ikki xil yondashish bor:

- Bank faoliyati ko'rsatkichlarini birinchi toifasidagi banklarga nisbatan tahlil etish asosida

- Nazorat tashkilotlari tomonidan belgilangan reyting ko'rsatkichlari asosida.

Agar ushbu jihatdan mazmunan tahlil etilsa, ko'plab davlatlarda ikki yondashuv bir-birini to'ldiruvchi hamdir. AQShda, YAponiyada nazorat tashkilotlari tijorat banklarining reyting belgilash bilan birga, ularni 1-sinf toifasidagi banklarga solishtiriladi.

Albatta, bu ikki davlatda ham tijorat banklari **CAMELS** reyting tizimi asosida nazorat qilinadi. Ularning amaliyotida oldin tijorat banklari reytingi belgilanib, keyin ular eng yirik, o'rta va kichik banklarga ajratilib, ular o'rtasidagi nisbatlar ham to'liq tahlil etiladi.

Respublikamizda Markaziy bank tomonidan tijorat banklari faoliyati inspeksion tekshiruvdan o'tkazilishida **CAMELS** reyting tizimiga asoslanilsada, tekshiruvning umumiy natijalari asosida yakuniy reyting baholari berilmaydi. Bunga asosiy sabablardan biri reyting tizimining mamlakatimiz bank tizimi konyukturasiga moslashtirilmaganligidadir. YA'ni milliy bank tizimimizdagi joriy holatda reyting tizimidagi bir-biriga uzviy bog'liq hisoblangan komponentlarning o'zaro teng ulushlari vazinlashtirilishi lozim. Bundan tashqari tijorat banklarini bir-biri bilan taqqoslashda o'zaro guruhlariga

bo'lib olinishi va guruh subyektlari o'rtasida ichki taqqoslash o'tkazilishi talab etiladi

Banklar faoliyatiga reyting baho berishda birinchi navbatda banklarning o'z majburiyatlarini bajara olishi, bank operatsiyalarining risklilik darajasiga ustuvor e'tibor qaratiladi. Xalqaro bank amaliyotida ilk tashkil etilgan reyting agentliklari o'z faoliyatida ushbu ko'rsatkichlarni asosiy ko'rsatkichlar qatorida tahlil qilgan. Bugungi kunda bank faoliyatini reyting baholovchi reyting agentliklari banklarning defolt bo'lish holatiga ham katta e'tibor qaratishadi. Bu jarayon ayniqsa jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozidan keyin ancha ahamiyatli ko'rsatkich sifatida e'tirof etiladi.

O'zbekistonda tijorat banklarining moliyaviy holati to'g'risidaga reyting "Ahbor-Reyting" agentligi tomonidan e'lon qilib boriladi. "Ahbor-Reyting" tijorat banklariga, sug'urta, lizing kompaniyalariga, lombardlar, mikro kredit tashkilotlar, korporativ obligatsiyalar emitentlariga va boshqa moliya tashkilotlariga reyting xizmatlari ko'rsatish maqsadida Vazirlar Mahkamasining 9 noyabr 1995 yildagi 427-sonli qarori asosida tashkil etilgan.

Milliy reyting shkalasi.

uzA++ - kredit qobiliyati yuqori darajada

uzA+

uzA

uzB++ - kredit qobiliyati adekvat darajada

uzB+

uzB

uzC++ - kredit qobiliyati o'rtacha darajada

uzC+

uzC

uzD - kredit qobiliyati past darajada

Tijorat banklarining reyting ballarini berishda quyidagi ko'rsatkichlarga e'tibor qaratiladi. Bular:

- Bank kapitali etarliligi;
- Bank aktivlarining sifatliiligi;
- Bank daromadliiligi;
- Bank likvidligi;

2-§.Xorijiy davlatlarda banklar faoliyatini reyting baholash

*Bugungi kunda dunyoda 150 dan ortiq reyting agentliklari faoliyat olib bormoqda. Bularan **Standard & Poor's (S&P,** to'liq nomi - *Standard & Poor's Financial Services LLC*) — amerikaning McGraw-Hill korporatsiyasining shu'ba korxonasi bo'lib moliya bozorlari holatini analitik tahlil qilish bilan shug'ullanadi., **Standard & Poor's** va **Moody's** i **Fitch Ratings** reyting agentliklari dunyodagi kuchli va katta xalqaro reyting agentlar uchligiga kiradi. Bu reyting agentliklar davlat , korxonalar, moliya tashkilotlari va boshqalarning kreditga layoqatliligi va moliyaviy holatiga reyting baho beradi. Bu tashkilotlar bergan reyting baholar matbuotda e'lon etiladi.*

Kredit reyting quyidagicha beriladi:

- Xalqaro darajada (shkalada) – xalqaro talab darajasida reyting ko'rsatkichlarini taqqoslash imkoniyati;

- Milliy darajada (shkalada) – faqatgina davlat ichida reyting ko'rsatkichlarini taqqoslash imkoniyati;

*Mazkur kompaniya AQSh fond indeksi - S&P 500 ning yaratuvchisi va muharriri hisoblanadi. 28 aprel 2016 yildan boshlab kompaniya **S&P Global Ratings** deb nomlanadigan bo'ldi.*

***S&P Global Ratings** dunyoda moliyaviy infratuzilmani chuqur tushunadigan va tahlil qila oladigan kompaniya hisoblanadi. U 150 yildan buyon bozor qatnashchilariga kredit reyting berish, analitik materiallar va hisobotlar taqdim qila oladigan tashkilot sifatida etakchi o'rinlarni egallab kelmoqda. **S&P Global Ratings** bugungi kunda dunyoning 28 davlatida o'z faoliyatini olib boradi.*

***Moody's** — katta obro'ga ega bo'lgan reyting agentlik hisoblanadi. Dunyo mamlakatlarining to'lovga layoqatlilik darajasini baholaydi. Uning to'liq nomi — **Moody's Investors Service.** **Moody's,** va u **Standard & Poor's** hamda **Fitch Ratings,** bila yirik uchliklar qatoridan o'rin olgan. Bu agentlik defolt holatini tahlil qilish bilan birgalikda risklarni ham tahlil va tadqiqot qiladi. **Moody's Investors Service.** **Moody's,** va u **Standard & Poor's**ning har biri jahon reyting bozorining 40 foizidan ortig'ini nazorat qiladi. **Fitch Ratings** agentligi zimmasiga qarz majburiyatlari bozorining 14 foizidan ortig'i to'g'ri keladi. Mazkur reyting agentliklarning faoliyat ko'lami kengayib bormoqda. Agar 1970 yillarda **Standard & Poor's** faqat AQSh va*

Kanada uchun reyting bergan bo'lsa bugungi kunda ular faoliyatini ko'pgina davlatlarda ko'rish mumkin.

*Yevropa davlatlarida «SWOT» nomi bilan tijorat banklari faoliyatining nazorati qo'llaniladi. Bunda bankning SWOT analiz tahlil usuli birinchi marta 1960-yilda AQShning Stenford Universiteti iqtisodchi olimi Albert Humphrey tomonidan yaratilgan. **SWOT tahlil** – bu banklarning kuchli (*Strengths*) va kuchsiz (*Weakness*) tomonlarini aniqlaydigan, shuningdek, bozor imkoniyatlari (*Opportunities*) va xatarlari (*Threats*) ni o'rganadigan yoki boshqacha qilib aytganda, bankning ichki (*Strengths or Weakness*) va tashqi (*Opportunities or Threats*) omillarini hisobga olgan holda xizmat turlarini raqobatga bardoshligini baholaydigan tahlil usulidir. Ushbu usul ayrim manbalarda **matritsa** usul deb ham nomlanadi, chunki tahlil chizmasi ko'rinishi 2x2 ko'rinishdagi matritsani eslatadi va bankning iqtisodiy xolatiga baxo beriladi.⁷¹*

Bu xoldagi qisqa baxolashda Yevropa davlatlari tijorat banklari tizimi iqtisodiy axborotlari boshqa rivojlangan davlatlar bank tizimiga nisbatan “yopiq” hisoblanadi. SHu sababga ko'ra Yevropa tijorat banklari faoliyatini nazorati ko'rsatkichlarini S, W, O va T xarf belgilari orqali reyting ballari belgilanadi..

Amerika Qo'shma shtatlarda bank faoliyati nazorati va boshqaruvni 3ta agentlik olib boradi: Federal rezerv tizimi (FRT), Valyuta nazoratini boshqaruvi va depozitlarni sug'urtalashni Federal korporatsiyalash. Ularning har biri dastlab o'shchlarining reyting tizimini qo'llashgan;

1978-yilda ushbu 3 ta agentlik reyting tizimlarini standartlashtirish to'g'risida kelishuvga kelishishgan ushbu kelishuv natijasida ishlab chiqilgan tizim hozirgi kunda ham amaliyotda qo'llaniladi.

CAMELS Amerikada banklar faoliyatida nazoratni amalga oshiruvchi tizim bo'lib, u dastlab 5 ta komponentni, keyinchalik esa, S komponentini ham qo'shib oldi. «S» harfi-bozor riskiga sezgirlik mezonini bildirib, bozor munosabatlari sharoitida ayrim paytlarda uchrab turadigan «inqiroz»larga banklarning sezgirligini baxolaydi. Umuman olganda bu reyting tizimi, tijorat banklari faoliyat natijalarini, mavjud aktivlardan foydalanish samaradorligini baxolashda muxim bo'lgan umumiy ko'rsatkichlarni o'z ichiga oladi.

⁷¹ The Business of Banking. American Bankers Association. Washington, D.C.2014.

CAMELS — 1978-yilda Amerikaning Federal zaxira tizimi, Office of the Comptroller of the Currency (OCC) va Federal Deposit Insurance Corporation (FDIC) federal agentliklari tomonidan tashkil etilgan. CAMELS tizimining yaxshi bahosi -1 va yomon bahosi 5 hisoblanadi. Ilk bor reyting agentlik CAMEL (ingl. camel — tuya) deb nomlangan keyinchalik 1-yanvar 1997-yildan boshlab unga S (riskka nisbatan sezuvchanlik) qo‘shiladigan bo‘ldi.

CAMELS baholash tizimining birinchi harflarini ifodalaydi. Bular:

(C) — Capital adequacy, - kapital yetarliligi;

(A) — Asset quality, - aktivlar sifati;

(M) — Management,- boshqarish sifati;

(E) — Earnings,- daramadlilik darajasi;

(L) — Liquidity, - likvidlilik;

(S) — Sensitivity to risk, - riskni sezuvchanlikni ifodalaydi.

Reyting bir nechta tijorat banklari faoliyatini umumiy qiyosiy tahlil asosida baholash usulidir.

CAMELS usulida: tijorat banklari **5 balli** shkala bo‘yicha alohida me‘zonlar $q1=C$, $q2=A$, $q3=M$, $q4=E$, $q5=L$, $q6=S$ asosida shakllanadigan **6 me‘zonli** $Q=(q1,...,q6)$, **5 balli** yig‘ma (integral) $Q=CAMELS$ baholariga ega bo‘ladi. **CAMELS** usulida, tijorat banklari faoliyatini ko‘p me‘zonli baholashda eng yaxshi ko‘rsatkich $Q=(1,1,1,1,1,1)$, ya‘ni $Q=1ball$, eng past salbiy ko‘rsatkich esa $Q=(5,5,5,5,5,5)$, ya‘ni $Q=5ball$ bilan baholangan hisoblanadi:

– «kuchli» (1- Strong) – 1-1,4 ball;

– «qoniqarli» (2- Satisfactory) – 1,5-2,4 ball;

– «o‘rtacha, vositali» (3- Fair) – 2,5-3,4 ball;

– «keskin» (Marginal) – 3,5-4,4 ball;

– «qoniqarsiz» (Unsatisfactory) – 4,5-5 ball.

CAMELS reyting tizimidagi reyting baholari quyidagicha tasniflanadi:⁷²

1. Mustahkam (1- 1.4 gacha)- bank barcha munosabatlarda “butunlay sog‘lom”, tashqi va boshqa moliyaviy ta’sirlarga nisbatan barqaror, Boshqaruv mahorati yuqori. Tartibga soluvchi yoki kuzatuv

⁷²Henny van Greuning, Sonia Brajovich Bratanovich. The Analysis of banking risks. THE WORLD BANK Washington, D.C.

Philip Kotler. Marketing Essentials. Prentice- Hall, Inc., 2010. 525-529 p.

organning aralashuviga zarurat yo‘q. **2.Qoniqarli (1.5 - 2.4 gacha)** - bank amalda deyarli “butunlay sog‘lom”, mavjud kamchiliklar jiddiy salbiy ta‘sir qilmaydi, xatarlarni boshqarish amaliyoti qoniqarli, bank nazorati organlarining aralashuvi cheklangan va aniqlangan kamchiliklarni tuzatish uchun zarur hajmda amalga oshiriladi, kamchiliklar kuzatilgan holatlar yuzasidan tartibga soluvchi organ aralashishi mumkin.

3.O‘rtacha (2.5 – 3.4 gacha) - bankda muayyan kamchiliklar mavjud, ma‘lum darajalardan qoniqarsiz darajalargacha moslashuvchi moliyaviy, operatsion yoki texnik zaifliklar mavjudligi tashqi muhit salbiy o‘zgarishlarga ta‘sirchan, kamchiliklarni bartaraf etish bo‘yicha tartibga soluvchi organning samarali choralar orqali aralashuvi zarur.

4.Tanqidiy (3.5 – 4.4 gacha) - bank jiddiy moliyaviy muammolarga va , kamchiliklarga ega, qiyin ahvolga tushib qolish ehtimoli yuqori, mavjud kamchiliklar Bank Boshqaruvi tomonidan nazorat qilinmaydi, tegishli organ tomonidan kamchiliklarni to‘liq bartaraf etish kompleks rejasining bajarilishini kuchli nazoratga olinishi va tartibga solinishi shart, bankrot bo‘lish ehtimoli mavjud.

5.Qoniqarsiz (4.5 – 5.0 gacha) - yaqin muddatda bank bankrot bo‘lish ehtimoli yuqori, bank nolikvid holatga kelib qolgan, bank zarar ko‘rib ishlamoqda va menejment qoniqarsiz ahvolda, bank mijozlari va aksiyadorlarining jiddiy e‘tirozlariga duch kelgan.⁷³

Xalqaro hisob-kitoblar bankining ma‘lumotiga ko‘ra, hozirgi davrda dunyoning 150 dan ortiq mamlakatida aynan ushbu uslubdan foydalanilmoqda Aktivlar sifatini tavsiflovchi asosiy ko‘rsatkich aktivlar umumiy riskining absolyut miqdori ko‘rsatkichi (UR) orqali aniqlanadi. $UR = \text{Standart aktivlar} * 0,02 + \text{Substandart aktivlar} * 0,2 + \text{SHubhali aktivlar} * 0,5 + \text{Umidsiz aktivlar} * 1,0 + \text{Sud jarayonidagi aktivlar} * 1,5$ Demak, aktivlarning sifatini tavsiflovchi asosiy ko‘rsatkich quyidagicha aniqlanadi: $UR / K * 100 \%$ Likvidlik hamda daromadlilik o‘zaro teskari proporsionallikda bo‘lsada aktivlarning yuqori sifatli bo‘lishini ta‘minlanishi qo‘shimcha daromad keltirish imkoni yaratadi.

CAMELS tizimida bank kapitali omonatchilar omonatlarni himoya qilishni bosh vositasi sifatida karaladi. Mustahkam kapitalga ega bo‘lgan bank hamma zararlar ko‘rishi mumkin, lekin bunda u o‘z omonatchilarini pullarini yo‘qotish havfiga yo‘l qo‘ymaydi. Kapitalni

⁷³Henny van Greuning, Sonia Brajovich Bratanovich. The Analysis of banking risks. THE WORLD BANK Washington, D.C.

adekvatligini baholash uchun nazorat organlari koeffitsentli tahlilni qo'llaydilar.

CAMELS tizimida bank nazoratini asosiy yo'nalishlaridan biri bo'lib aktivlarni aniqlashni o'z ichiga oluvchi aktivlar sifatini aniqlash hisoblanadi. Ularning haqiqiy qiymati bank hisobotiga ko'rsatilganidan pastroqdir.

- *Aktivlarni sifatini baholash uchun, odatda, joylarda inspeksion tekshiruvlarni o'tkazish talab etiladi.*

- *Kreditlarni va boshqa kredit instrumentlar turini baholashni o'tkazish uchun etarli malakaga ega bo'lgan inspektorlar muammoli kreditlarni klassifikatsiyasini amalga oshiradilar va bunda ularni qaytarilishini ehtimolini tahliliga asoslanishadi.*

- *Kreditlarni substandart, shubhali va umidsiz kreditlarga klassifikatsiyalash tizimi inspektorlarga CAMELS tizimiga mos ravishda bank aktivlarini umumiy sifatini reytingini aniqlash imkonini beradi, shuningdek kreditlar bo'yicha zararlarni qplash uchun bankni rezervlarga ajratmalarni etarililigini baholashga imkon beradi.*

CAMELS tizimini uchinchi komponenti bo'lib boshqaruv hisoblanadi. SHunday bo'lsa ham boshqaruvni baholash, odatda u hamma qolgan tahlilni asosiy komponentlarini umumlashtirgani uchun oxirgi navbatda olib boriladi.

- *Albatta, boshqaruv metodlarini baholash subyektiv tarzda baholanishi kerak. Shuning uchun unga nisbatan koeffitsent ko'rsatkichlarini va CAMELS tizimini qolgan komponentlarini qo'llash man etiladi.*

- *Boshqaruvni baholash bankni ishini samaradorligini o'rganishdan boshlanadi.*

- *Yaxshi boshqaruvli banklar kapitalni adekvat hajmi, aktivlarni yaxshi CAMELS tizimini to'rtinchi komponenti bo'lib bank tushumlarini baholash hisoblanadi, ya'ni boshqacha aytganda bank qanday foyda keltiradi.*

- *Banklar o'z kapitalini oshirish uchun foydali bo'lishligi zarur*

- *Bankning yangi kapitali tashqi manbalardan, masalan bank egalari tomonidan yangi aksiyalarni chiqarish yoki puli yordam ko'rsatish natijasida kelishi mumkinligiga qaramasdan yangi kapitalning katta qismi daromadlar hisobidan shakllandi.*

- Bank tushumlari faqatgina ular ishlatib yuborilmagandagina qimmatli hisoblanadi, ya'ni o'z foydasining katta qismi dividendlar shaklida to'lanadi va bu o'z kapitalini oshirishni ta'minlaydi.

- Tushumlar ham kapital singari miqdoran o'lchanishi mumkin, ya'ni koeffitsiyentlarni hisob-kitobi yo'li orqali.

- Bank rentabelligini koeffitsient ko'rsatkichlaridan eng ko'p qo'llaniladigani bu aktivni o'rtacha qiymat qaytimidir. SHunday qilib, soliq to'langandan keyingi foydani foyda olingan aktiv qiymatiga nisbati orqali hisoblanadi.

CAMELS tizimida yakunlovchi komponenti bo'lib bankni o'z majburiyatlarini operativ tarzda bajara olish qobiliyatini ko'rsatuvchi likvidlilikni baholash.

- Banklar o'z ixtiyorida osongina naqd pulga aylana oladigan vositalar sanalmish likvid aktivlarga ega bo'lishi yoki tezkor ravishda birinchi talab bo'yicha o'z majburiyatlari kerak.

- Likvidlikni boshqarish o'z ichiga balansni ikki tomonini baholashni oladi, ya'ni mavjud resurslar hisobiga tez likvid vositalarni jalb qila olish imkoniyati.

- Joylarda tekshiruvlarni o'tkazish chog'ida inspektorlar quyida sanab o'tilgan likvidlikni boshqaruvi qay tarzda olib borilishini tekshiradilar:

- Qonunchilikda o'rnatilgan, likvidlikka qo'yilgan talablarni bajarilishi bo'yicha o'rnatilgan maqsad va chegarani aniq siyosatning mavjudligi, shuningdek likvidlikni darajasini boshqarish maqsadida direktorlar ko'rsatmalari va oliy rahbariyatning tavsiyalari mos kelishini.

- Hisob siyosati va ma'lumotlar bazasi bankni likvid holati to'g'risida aniq va tez axborot Bera olish uchun etarliligini .

- Bankni oldindan ogohlantirmagan holda schetidan omonatchilar va boshqa vosita manbalariga tayanganligini.

- Joylardagi tekshiruvlar tahlilini har xil koeffitsientlari asosida olib boriladi va uni o'zgarish dinamikasini hamda boshqa banklar likvidlilikiga nisbatini aniqlash uchun likvidlilik ko'rsatkichlari taqqoslanadi.

CAMELS reyting tizimida banklarning likvidligi quyidagi ko'rsatkichlar orqali aniqlanadi:

➤ *Depozitlarning barqarorligi.* Depozitlarning barqarorligini aniqlash uchun barqaror depozitlar summasi jami depozitlar summasiga taqsimlanadi va olingan natija 100 foizga ko'paytiriladi. Ushbu ko'rsatkichning me'yoriy darajasi 75 foizga teng.

➤ *Aktivlarning pul mablag'lariga aylanish darajasi.* Ushbu ko'rsatkich hisoblash uchun likvidli aktivlar brutto aktivlar summasiga bo'linadi va olingan natija 100 foizga ko'paytiriladi.

➤ *Tijorat banki uchun tashqi manbalardan foydalanish imkoni darajasi.* Mazkur ko'rsatkichni hisoblash uchun boshqa banklardan olingan kreditlar bank tomonidan jalb qilingan resurslarning jami summasiga bo'linadi va olingan natija 100 foizga ko'paytiriladi.

➤ *Bankning likvidlilik bo'yicha ichki siyosatida belgilangan me'yoriy darajalarga erishishning ta'minlanganligi.*

➤ *Bank aktivlari va passivlarini boshqarish bo'yicha strategiyasining samaradorlik darajasi.* Ushbu samaradorlik darajasi ssudalar va depozitlar o'rtasidagi hamda boshqa banklardan olingan kreditlar va jalb etilgan mablag'lar o'rtasidagi nisbatning dinamikasini tahlil qilish orqali baholanadi.

Barcha tijorat banklari moliyaviy holati barqarorligini baholash metodikasini 4 kategoriyaga bo'lish mumkin:

- baholashning reyting tizimi (CAMELS, Patrol, Orap);
- koeffitsiyent tahlili tizimi (BAKIS);
- bank risklarini baholash kompleks tizimi (RATE, RAST);
- statistik model (FIMS, SAABA).

RATE tizimi Angliya banki tomonidan 1997 yildan buyon banklarning moliyaviy barqarorligini baholash uchun foydalaniladi.

Ushbu tizim uchta bir-biriga bog'liq bloklarni o'z ichiga oladi:

Bu tizim bo'yicha riskni baholash risklarni baholash, etarlilik, samradorlik, riskni nazorat qilishga qaratilgan 9 me'zon yoki omillar bo'yicha olib boriladi.

Bank biznesining risk darajasi kapital, aktivlar, bozor risuki, majburiyatlar, daromadlilik va biznesni yuritish kabilarni o'zida mujassamlashtiradi. Bu ko'rsatkichlarni bankning hisobot materiallari,

strategik rejasi , moliyaviy koeffitsiyentlar va boshqa ma'lumotlar asosida o'rganiladi.

Mazkur tizimda risklarni nazorat qilish uch asosiy omil --- ichki nazorat (Control), tashkilot(Organisation) va menedjment (Management) ga asoslanadi.

■ *Riskni baholash (Risk Assessment);;*

■ *Nazorat instrumentlari ((Tools));;*

■ *Nazorat instrumentlarining qo'llanilishi samaradorligini baholash ((Evaluation).").*

■ **PATROL** tizimi Italiya banki tomonidan 1993 yildan buyon foydalaniladi. Ushbu metodikaning asosiy maqsadi banklarni moliyaviy holati tahlilini masofadan olib borish va agar natija salbiy bo'lganda joyiga borib ularni tekshirish hisoblanadi.

■ *Tahlil davomida quyidagi 5ta komponent tekshiriladi:*

■ ● *kapital etarliligi;*

■ ● *daromadlilik;*

■ ● *kredit sifati;*

■ ● *tashkilot;*

■ ● *likvidlilik.*

■ *Afzalliklari: - Moliyaviy koeffitsiyentlarni aniqlashda standart hisobotlardan foydalanilganligi uchun tahlilning tezkorligi;*

■ *Bankning joriy holati baholanishi samaradorligi*

■ *Kamchiliklari: - Tahlil natijalari faqatgina bankning joriy holatini ifodalaydi*

■ *Germaniya bank faoliyatini reyting baholash tizimi*

■ **BAKIS** (BAKred Information System – axborot tizimi Germaniya Markaziy Banki tomonidan 1997-yildan buyon qo'llanilib kelinmoqda.

■ *Ushbu tizim 47ta koeffitsiyentni aniqlaydi, kredit tashkiloti moliyaviy holati bo'yicha tezkor baholash imkonini beradi, kredit, bozor va likvidlilik risklari dinamikasidagi o'zgarishlarni aniqlaydi, hamda iqtisodiyotning moliyaviy sektoridagi tendensiyalarni ifodalaydi.*

■ **BAKIS** (BAKred Information System – Germaniya Markaziy Banki va nazorat organi o'rtasida kompleks va standartlashtirilgan

ma'lumot almashinuvi tizimi hisoblanadi. U oylik va chorak rasmiy bank hisobotlaridan foydalanadi.

■ Tizimning maqsadi bankning moliyaviy holatini operativ baholash, nomaqbul tendensiyalarni, shuningdek, risk to'planishi bilan bog'liq muammolarni aniqlash, bank guruhlarining va umuman bankning rivojlanishini kuzatishdir.

■ **BAKIS** (BAKred Information System – tizimi risk va daromadlilik omillari bilan bog'liq 47ta ko'rsatkichdan foydalanadi. Ular:

- – 19ta ko'rsatkich kredit riskini baholash uchun;
- – 16ta ko'rsatkich bozor riskini baholash uchun;
- – 2ta ko'rsatkich likvidlilikni baholash uchun;
- – 10ta ko'rsatkich bank rentabelligini baholash uchun.

70-jadval

Bank faoliyatini reyting baholash metodlari

Metodika	Tahlilning informatsion bazasi	Pullik (miqdoriy) ko'rsatkichlarning mavjudligi	Pullik(sifatli) ko'rsatkichlarning mavjudligi	Mutaxassisning xulosasi mavjudligi	Tahlil bo'yivha reytingning mavjudligi
Patrol	Bank hisobotining ochiqqligi	Mavjud	Mavjud emas	Mavjud emas	Ranjirlash
BAKIS (BAKred Information System –	Bank hisobotining ochiqqligi	Mavjud	Mavjud emas	Mavjud emas	Mavjud emas
CAMELS	Bank hisobotining ochiqqligi	Mavjud	Mavjud	Mavjud	Ranjirlash
RATE	Bank hisobotining ochiqqligi	Mavjud	Mavjud	Mavjud	Mavjud emas

■ **ORAP** (Organization and Reinforcement of Preventive Action) Fransiya bank tizimida keng qo'llanib kelinayotgan reyting tizimi bo'lib, u o'z ichiga 5 ta guruhga bo'lingan 14 ta ko'rsatkichni qamrab oladi. Asosiy koeffitsentlar (kapital, likvidlilik va b.), balans va

balansdan tashqarida amalga oshiriladigan faoliyat (aktivlar sifati), bozor riski, daromadlilik, sifat belgilari (aksiya egalari, boshqaruv va ichki nazorat).⁷⁴

■ Tijorat banklarida risk darajasini baholash uchun 1999 yildan buyon Gollandiyada **RAST** (Risk Analysis Support Tool) tizimi qo'llanib kelinmoqda.

Mazkur tizim 4 ta asosiy bosqichdan iborat:

■ joylardagi so'nggi tadqiqotlar va mavjud bo'lgan hisobotlar asosida tashkilotning umumiy moliyaviy ahvoli tavsiflanadi;

■ faoliyat turlari va yirik boshqaruv bo'linmalari guruhlanadi; hisobotlarni tuzish va ko'rsatkichlarni umumlashtirilib yakuniy xulosalar chiqariladi.

■ **FIMS** (Financial Institutions Monitoring System) metodikasi bo'yicha banklar faoliyatini baholash 2 bosqichda amalga oshiriladi. Birinchi bosqichda 30 dan ortiq koeffitsentlar hisoblanadi va bankning joriy holatiga baho beriladi. Ikkinchi bosqichda keyingi ikki yil mobaynida bankni bankrotlik holatiga tushishi ehtimolini aniqlash maqsadida (FIMS risk kategoriyasi) bank moliyaviy holatini uzoq muddatli prognozlash amalga oshiriladi.

■

SAABA tizimi Fransiya bank komissiyasi tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, u 3 ta moduldan iborat.

• Birinchisi miqdoriy modul bo'lib, unda kredit portfeli o'rganiladi va turli xildagi kreditlarni qaytmaslik ehtimoli hisoblab chiqiladi.

• Ikkinchi modulda bank aksiya egalari o'rganib chiqiladi, ya'ni ularni kredit muassasasini qay darajada qo'llab-quvvatlashga tayyor ekanligi baholanadi.

• Uchinchi modulda joylarda tadqiqot natijalari va bozor ma'lumotlari asosida bank boshqaruv sifatini, likvidlilik va ichki nazorat kabi asosiy reyting ko'rsatkichlarini baholash yotadi. Har

⁷⁴ The Business of Banking. American Bankers Association. Washington, D.C.2014.

Henny van Greuning, Sonia Brajovich Bratanovich. The Analysis of banking risks. THE WORLD BANK Washington, D.C.2012.

uchala modulni qamrab olgan holda bankning ishonchliligiga (besh balli shkalada) baho beriladi.

71-jadval

Reyting darajasi ko‘rsatkichlari

Reyting darajasi	Reyting	Reyting tavsifi (barqarorlik darajasi)
A (investitsion daraja)	A+	YUqori moliyaviy barqarorlik Tashqi ta’sirlar va qarz majburiyatlari davridan qat’iy nazar to‘laligicha ishonch bildiriladi.
	A	YUqori moliyaviy barqarorlikda ammo faqatgina makroiqtisodni tez yomonlashuvigina ta’sir o‘tkazishi mumkin
	A-	Barqaror, majburiyatlari bo‘yicha to‘loc imkoniyati makroiqtisodiy ahvolga bog‘liq
V (pastki investitsion daraja)	V+	Barqaror, yaqin va uzoq muddatli kreditlar va majburiyatlar berilganda vaqtida to‘lay olishligi tashqi faktorlarga bog‘liq
	V	Barqaror, yaqin va uzoq muddatli kreditlar va majburiyatlar berilganda vaqtida to‘lay ololmasligi
	V-	Tashqi faktorlar ijobiy bo‘lsa barqaror
S (spekulyatsiya darajasi)	S+	Barqarorlik tashqi faktorlarga bog‘liq, yomonlashishi mumkin
	S	Barqarorligi tashqi faktorlarga bog‘liq, yaqin vaqtlarda moliyaviy xavf yuzaga kelishi mumkin
	S-	Barqarorligi tashqi faktorlarga bog‘liq, yaqin vaqtlarda moliyaviy xavf yuzaga kelishi mumkin, tashqi yordam zarur
V (yetarlicha xavfli holat darajasi)	D+	Moliyaviy barqarorligi muammoli holatda, tashqi yordam zarur
	D	Barqarorligi katta shubha ostida
	D-	Barqaror emas
E (xavfli holat darajasi)	E	YUqori darajadi moliyaviy xavflilik

Endi biz CAMEL reyting tizimi bo‘yicha banklar faoliyatiga baho berish tizimi bilan tanishamiz. CAMEL reyting tizimi bo‘yicha banklar faoliyati va ularning kapitali yetariliginini baholashni quidagi jadvaldan ko‘rishimiz mumkin.

CAMEL baholash tizimida kapital yetarliligini baholash

Reyting bahosi	Asosiy kapital yetarliligi, K1	Umumiy kapital yetarliligi, K2	Cheklov (chegara)
1 "mustahkam"	4 %dan ancha yuqori	8% dan ancha yuqori	Aktivlar sifati 2 dan kam emas, tavakkalchilikka tortilgan aktivlar darajasi 11%dan oshmaydi.
2 "qoniqarli"	4 %dan sezilarli yuqori	8 %dan sezilarli yuqori	Aktivlar sifati 3 dan kam emas, tavakkalchilikka tortilgan aktivlar darajasi cheklanmagan.
3 "o'rtacha"	4 % atrofida	8 % atrofida	Aktivlar sifati 4 dan kam emas, tavakkalchilikka tortilgan aktivlar darajasi cheklanmagan.
4 "tanqidiy"	4 %dan sezilmas darajada kam	8 %dan sezilmas darajada kam	Kreditlar bo'yiicha extimoliy yuqotishlarga karshi zaxiralar boshlang'ich kapitaldan oshadi
5 "qoniqarsiz"	4 %dan ancha kam	8 %dan ancha kam	Ko'rilgan zararlar boshlang'ich kapitaldan oshadi

Bank daromadligini baholash

Reyting bahosi	Baholash mezon
1 "mustahkam"	Sof foydaning aktivlarning o'rtacha koldigiga nisbati 1% dan yuqori, ko'rsatkich darajasi o'sish tomonga barqaror tendensiyasida
2 "qoniqarli"	Sof foydaning aktivlarning o'rtacha koldigiga nisbati 0.75% dan yuqori, ko'rsatkich darajasi o'sish tomonga barqaror tendensiyasida

3 "o'rtacha"	Sof foydaning aktivlarning o'rtacha koldigiga nisbati 0.5 %dan 0.75 %gacha, ko'rsatkich darajasi deyarli barqaror tendensiyasida
4 "tanqidiy"	Sof foydaning aktivlarning o'rtacha koldigiga nisbati 0.25 %dan 0.5 %gacha, ko'rsatkich darajasi o'zgaruvchan tendensiyasida
5 "qoniqarsiz"	Sof foydaning aktivlarning o'rtacha koldigiga nisbati 0.25 %dan past, ko'rsatkich darajasi kamayish tendensiyasiga ega

Bank likvidligini baholash

Reyting bahosi	Baholash mezonlari
1 "mustahkam"	Likvid aktivlar yuqori darajada, uning darajasi o'rnatilgan me'yordan yuqori, barqaror depozitlar ulushi yuqori darajada, ko'shimcha resurslarni jalb qila olish qobiliyati mavjud.
2 "qoniqarli"	Etarlicha yuqori darajadagi likvid aktivlarga ega, o'rnatilgan me'yorlarga likvid aktivlar darajasi mutanosib, barqaror depozitlar darajasi o'rta me'yordan yuqori.
3 "o'rtacha"	Likvid aktivlarning darajasi adekvat, likvidlik me'yorlariga rioya kilingan, barqaror depozitlar makbul darajada, to'xtovsiz jalb qilish imkoniyati cheklangan.
4 "tanqidiy"	Likvid aktivlar tanqisligi mavjud, likvidlik me'yorlariga ma'lum davr oralig'ida rioya qila olmagan, to'xtovsiz jalb qilish imkoniyatiga ega emas.
5 "qoniqarsiz"	Likvid aktivlar etishmaydi, likvidlik darajasiga doimiy rioya qilinmaydi, qarz mablag'larini jalb qilish qobiliyati mavjud emas.

Xalqaro reyting beruvchi agentlik sifatida Standard & Poor's uzoq va qisqa muddatli kredit reytinglar beradi⁷⁵.

Standard & Poor's tomonidan berilgan xalqaro darajadagi yoki shkaladagi kredit reyting mijozlarga global (xalqaro) moliya

⁷⁵ Cole R.A. and J.W. Gunther Predicting Bank Failures: A Comparison of On – and Off-Site Monitoring Systems. Washington 2012. Pp.103-117

bozorlarida erkin va ishonchli faoliyat olib borishiga, xalqaro iqtisodiy munosabatlarda ishtirok etishiga zamin yaratadi va u boshqa davlat emitentlari bilan ular ko'rsatkichlarini taqqoslash va baholash imkonini beradi.

Uzoq muddatli kredit reyting emitentning o'z majburiyatlarini o'z vaqtida bajarishi mumkinligini ko'rsatadi. Kompaniyalarning faoliyati harflar bilan AAA dan D gacha baholanadi. Masalan, AAA – juda ishonchli emitentlarga berilsa, D,-defolt deb e'lon qilingan emitentlarga beriladi.

- AAA — emitent qarzlarni va qarz majburiyatlari bo'yicha foizlarni to'lash uchun juda ishonchli va yuqori imkoniyatlarga ega..

- AA — emitent qarzlarni va qarz majburiyatlari bo'yicha foizlarni to'lash uchun yuqori imkoniyatlarga ega..

- A — emitentning qarz va foizlarni to'lash imkoniyati yuqori, ammo u iqtisodiy vaziyatga bog'liq ekanligini ko'rsatadi..

- BBB — emitentning to'lovga layoqatliligi qoniqarli hisoblanadi.

- BB — emitent to'lovga layoqatli, ammo noqulay iqtisodiy sharoitlar uning to'lov imkoniyatiga ta'sir qilishi mumkin.

- B — emitent to'lovga layoqatli, ammo noqulay iqtisodiy sharoitlar uning to'lov imkoniyati va to'lovlarni amalga oshirishiga salbiy ta'sir qilish ehtimoli mavjud. CCC — emitent qarz majburiyatlari bo'yicha to'lovlarda qiyinchiliklarga uchramoqda va uning to'lov qobiliyati qulay iqtisodiy sharoitlarga bog'liq .

- CC — emitent qarz majburiyatlarini to'lash bo'yicha jiddiy qiyinchiliklarni boshidan kechirmoqda.

- C — emitent qarz majburiyatlarini to'lash bo'yicha jiddiy qiyinchiliklarni boshidan kechirmoqda va bankkrotlik jarayoni boshlanishi ehtimoli mavjud, ammo qarz majburiyatlari bo'yicha to'lovlar yaqin orada amalga oshirilmaydi.

- SD — emitent ba'zi qarz majburiyatlari bo'yicha to'lovlarni amalga oshirishni rad etdi.

- D — defolt e'lon qilindi va S&P xulosasi bo'yicha emitent ko'pgina qarz majburiyatlari yoki barcha qarz majburiyatlari bo'yicha to'lovlarni amalga oshirishni rad etadi⁷⁶.

- NR — reyting berilmadi.

⁷⁶ Cole R.A. and J.W. Gunther Predicting Bank Failures: A Comparison of On – and Off-Site Monitoring Systems. Washington 2012. Pp.103-117

Reytinglar AA Adan to SSSgacha qo'shish (+) yoki ayirish (-) belgilari bilan to'ldirilishi mumkin.

Qisqa muddatli kredit reytinglar

Qisqa muddatli kredit reyting qisqa muddatli qarz majburiyatlar bo'yicha to'lovlarni o'z vaqtida to'lash mumkinligi ehtimolini ko'rsatadi. Standard & Poor's ning qisqa muddatli qarz majburiyatlar bo'yicha harf-son sifatida A-1 (eng yuqori)dan D – eng pastgacha baholanadi. Juda ishonchli qisqa muddatli majburiyatlar yana + A-1 shaklida belgilanishi mumkin. V kategoriyaga ta'luqli bo'lgan baholar ham (B-1, B-2, B-3).tarzida berilishi mumkin.

Endi qisqa muddatli kredit reytinglarni quyida ko'rib chiqamiz:

A-1 — emitent qarz majburiyatlarini to'lash bo'yicha so'zsiz juda yuqori imkoniyatlarga ega.

A-2 — emitent qarz majburiyatlarini to'lash bo'yicha yuqori imkoniyatlarga ega, ammo bu imkoniyatlarning noqulay iqtisodiy sharoitlarga ta'sirchanligi yukori.

A-3 — noqulay iqtisodiy sharoitlar emitentning qarz majburiyatlarini to'lash bo'yicha imkoniyatini aniq zaiflashtiradi.

B — qarz majburiyati spekulyativ (chayqovchilik) xarakterga ega. Emitent uni to'lash bo'yicha imkoniyatga ega, ammo bu imkoniyatlarning noqulay iqtisodiy sharoitlarga ta'sirchanligi yuqori.

C — emitentning qarz majburiyatlarini ishlash bo'yicha imkoniyati chegaralangan va u qulay iqtisodiy sharoitlarning yuzaga kelishiga bog'liq.

D — mazkur qisqa muddatli majburiyat bo'yicha defolt e'lon qilingan⁷⁷.

⁷⁷ Cole R.A. and J.W. Gunther Predicting Bank Failures^ A Comparison of On – and Off-Site Monitoring Systems. Vashington 2012. Pp.103-117

ILOVALAR

1-ilova

O‘zbekiston Respublikasida faoliyat ko‘rsatayotgan tijorat banklari to‘g‘risida ma’lumot

Davlat banklari (5)

1. O‘zbekiston Respublikasi Tashqi iqtisodiy faoliyat milliy banki;
2. O‘zbekiston Respublikasi aksiyadorlik tijorat Xalq banki;
3. “Asaka” aksiyadorlik tijorat banki;
4. “*ASIA ALLIANCE BANK*” aksiyadorlik tijorat banki;
5. “*Poytacht bank*” aksiyadorlik jamiyati.

Aksiyadorlik tijorat banklari (13)

1. “*Madad Invest Bank*” aksiyadorlik tijorat banki;
2. “*O‘zagroeksportbank*” aksiyadorlik tijorat banki;
3. “*Ipoteka-bank*” aksiyadorlik tijorat ipoteka banki;
4. “O‘zbekiston sanoat-qurilish banki” aksiyadorlik tijorat banki;
5. “*Agrobank*” aksiyadorlik tijorat banki;
6. Aksiyadorlik tijorat banki “*Qishloq qurilish bank*”;
7. “*Turonbank*” aksiyadorlik tijorat banki;
8. “*Mikrokreditbank*” aksiyadorlik-tijorat banki;
9. Aksiyadorlik tijorat “*Aloqabank*”;
10. “*Ipak Yo‘li*” aksiyadorlik innovatsiya tijorat banki;
11. “*Kapitalbank*” aksiyadorlik tijorat banki;
12. “*Invest Finance Bank*” aksiyadorlik tijorat banki;
13. Aksiyadorlik tijorat banki “*Universal bank*”.

Xususiy banklar (6)

1. “*Trastbank*” xususiy aksiyadorlik banki;
2. “*Turkiston*” xususiy aksiyadorlik tijorat banki;
3. “*Davr-bank*” xususiy aksiyadorlik tijorat banki;
4. “*Ravnaq-bank*” xususiy aksiyadorlik tijorat banki;
5. “*Hi-Tech Bank*” xususiy aksiyadorlik tijorat banki;
6. “*Orient Finans*” xususiy aksiyadorlik tijorat banki.

Chet el kapitali ishtirokidagi banklar (5)

- 1. Chet el kapitali ishtirokidagi “Savdogar” aksiyadorlik tijorat banki;*
- 2. Chet el kapitali ishtirokidagi “HAMKORBANK” aksiyadorlik tijorat banki;*
- 3. “KDB Bank O‘zbekiston” aksiyadorlik jamiyati;*
- 4. "Ziraat Bank Uzbekistan" aksiyadorlik jamiyati;*
- 5. Eron “Soderot” bankining O‘zbekiston Respublikasi Toshkent shahridagi sho‘ba banki.*

2-Ilova

<i>Banklar</i>	<i>Joylashgan joyi</i>	<i>Aktivlari (mlrd doll.)</i>	<i>Xodimlar soni (ming kishi)</i>
<i>Banco Bradesco</i>	 <i>Braziliya, Ozasku</i>	403	95,5
<i>The Bank of New York Mellon</i>	 <i>SShA, Nyu-York</i>	385	50,3
<i>Canadian Imperial Bank of Commerce</i>	 <i>Kanada, Toronto</i>	351	44,4
<i>PNC Financial Services</i>	 <i>SShA, Pittsburg</i>	345	53,6
<i>SunTrust Banks</i>	 <i>SShA, Atlanta</i>	190	24,6
<i>BB&T</i>	 <i>SShA, Uinston-Seylem</i>	188	33,4
<i>National Bank of Canada</i>	 <i>Kanada, Monreal</i>	169	19,9
<i>Navient Corporation</i>	 <i>SShA, Nyu York</i>	146	6,2
<i>Fifth Third Bank</i>	 <i>SShA, Sinsinnati</i>	140	18,3
<i>Regions Financial Corporation</i>	 <i>SShA, Birmingem</i>	120	23,7
<i>Northern Trust</i>	 <i>SShA, Chikago</i>	110	15,4
<i>M&T Bank</i>	 <i>SShA, Buffalo</i>	97	15,8
<i>KeyBank</i>	 <i>SShA, Klivlend</i>	94	13,8
<i>Banorte</i>	 <i>Meksika, Monterrey</i>	74	33,8

<i>Comerica</i>	 <i>SShA, Dallas</i>	69	9,1
<i>Huntington Bancshares</i>	 <i>SShA, Kolumbus</i>	66	11,9
<i>Bancolombia</i>	 <i>Kolumbiya, Medellin</i>	63	19,6
<i>Zions Bancorporation</i>	 <i>SShA, Solt-Leyk-Siti</i>	57	10,5
<i>Mercantil Servicios Financieros</i>	 <i>Venesuela, Karakas</i>	49	9,8
<i>First Republic Bank</i>	 <i>SShA, San-Fransisko</i>	48	2,5
<i>Credicorp</i>	 <i>Peru, Lima</i>	45	—
<i>Silicon Valley Bank</i>	 <i>SShA, Santa-Klara</i>	39	1,9
<i>Banco de Crédito e Inversiones</i>	 <i>Chili, Santyago</i>	39	14,2
<i>Banco de Venezuela</i>	 <i>Venesuela, Karakas</i>	36	141,8
<i>CorpBanca</i>	 <i>Chili, Las-Kondes</i>	34	3,7
<i>Popular, Inc.</i>	 <i>Puerto-Riko, San-Xuan</i>	33	7,7
<i>City National Bank</i>	 <i>SShA, Los-Andjeles</i>	33	3,6
<i>First Citizens BancShares</i>	 <i>SShA, Roli</i>	30	6,4
<i>East West Bancorp</i>	 <i>SShA, Pasadina</i>	29	2,6
<i>BOK Financial Corporation</i>	 <i>SShA, Talsa</i>	29	4,7
<i>Laurentian Bank of</i>	 <i>Kanada, Monreal</i>	29	3,7

<i>Canada</i>			
<i>Davivienda</i>	 <i>Kolumbiya, Bogota</i>	28	16,5
<i>Cullen/Frost Bankers</i>	 <i>SShA, San-Antonio</i>	28	4,1
<i>Signature Bank</i>	 <i>SShA, Nyu-York</i>	27	1,0
<i>Synovus</i>	 <i>SShA, Kolumbus</i>	27	4,5
<i>Associated Banc-Corp</i>	 <i>SShA, Grin-Bey</i>	27	4,3
<i>Grupo Financiero Inbursa</i>	 <i>Meksika, Mexiko</i>	26	6,5
<i>Banrisul</i>	 <i>Braziliya, Portu-Alegri</i>	22	11,6
<i>BBVA Continental</i>	 <i>Peru, Lima</i>	21	5,4
<i>Banco Occidental de Descuento</i>	 <i>Venesuela, Marakaybo</i>	20	23,0

ASOSIY TERMINLAR LUG‘ATI – GLOSSARIY

A

Abekor – “Yevropa korporatsiyasi banklar uyushmasi”ning qisqacha nomi. Mazkur banklar xalqaro uyushmasi 1971-yilda tashkil qilingan bo‘lib, iqtisodiyot, moliya, bank ishi sohalarida ilmiy izlanishlarni olib borish hamda banklararo axborot almashuvini tashkil etish uchun xizmat qiladi.

Absolyut GAP – aktiv va passivlarning aniq to‘lash muddatlari bo‘yicha farqi (defitsit yoki ortiqcha likvidlilik)ni ko‘rsatadi.

Aval – veksel bo‘yicha qarzdor shaxsga beriladigan kafolatnoma, bunday kafolatnoma vekselning yuz tomoniga rozilik imzosi yoki vekselga tirkov qog‘ozi shaklida hujjatlashtiriladi. Aval uchun kafolatlovchi bilan kafillik berilgan shaxs bir xilda javobgar bo‘ladi.

Aval krediti – mijozning kafolatlangan majburiyatini qoplash uchun mo‘ljallangan bank krediti.

Avans – moddiy boyliklar berish, biror ishni bajarish yoki xizmat ko‘rsatishdan avval beriladigan ma’lum bir miqdordagi pul to‘lovi.

Avanslashtirish – kelajak sarflar uchun mablag‘ ajratish, avanslashtirish.

Avers – tanga, medallarning old tomoni.

Aviaipoteka – ipoteka krediti, bunda kredit kafolati sifatida samolyot yoki boshqa uchar obekt olinadi.

Avizo – bank xabarnomasi. Hisob-kitob ishlari bajarilganligi haqida kelishuvlarning bir-biriga yuboradigan rasmiy xabari. Avizo banklararo hisob-kitoblarda keng qo‘llaniladi. Uning asosiy rekvizitlari: uning raqami, operatsiya yozilgan sana, uning tabiati, pul miqdori, to‘lovchi yoki kafillik beruvchining nomi.

Avisto – nomsiz veksel, unda to‘lov muddatlari ko‘rsatilmagan bo‘lib, veksel to‘lovga ixtiyoriy paytda berilishi mumkin.

Avuarlar – keng ma’noda turli aktivlar (pullar, cheklar, veksellar): bu aktivlar hisobiga turli to‘lovlar amalga oshirilishi va aktiv egalarining qarzlari tolanishi mumkin.

Agent – bitimga u mutasaddi emas, dallol sifatida kirishadi. Bitim tuzishda u hech qanday moliyaviy riskni o‘z zimmasiga olmaydi, biroq

faoliyatiga ta'sir qilishi mumkin bo'lgan moliyaviy risklardan mijozni himoyalaydi.

Agent-bank – 1) obligatsiya chiqarish topshirig'ini olgan tashkilot, 2) xalqaro kredit sindikatining vakolatli a'ziligiga ega bo'lgan bank.

Agentlik operatsiyalari – agent tomonidan agentlik xizmatlarini bajarish bilan, avvalo mijozning topshirig'i bo'yicha tovarlar va xizmatlarni sotish yoki sotib olish bilan bog'liq bo'lgan harakatlarni amalga oshirish.

Agregirlash – iqtisodiy ko'rsatlichlarni yagona guruhga birlashtirish yo'li bilan ularni kattalashtirish.

Agressiv qimmatli qog'oz – aksiyalar, obligatsiyalar va boshqa ko'rinishdagi qimmatli qog'ozlar bo'lib, prognozlar, tendensiyalar hamda fond bozoridagi konyunkturasiga asosan ularning kursini bir necha marta oshirish mumkin.

Adresant – tovar yoki mulkni jo'natuvchi.

Adresat – tovar yoki mulkni qabul qiluvchi.

Ajio-konto – foyda va zararlarni aks ettiruvchi hisob raqam.

Akkreditiv (lot. accredo - ishonaman) – pul, hisob-kitob hujjati; bank majburiyati. 1) tomonlar ortasida tuzilgan shartnomaga asosan amalga oshiriladigan hisob-kitob turi bo'lib, unga mol sotib oluvchining arizasiga asosan unga akkreditiv ochiladi va jo'natilgan tovarlar, ko'rsatilgan xizmatlar uchun to'lash uchun hisob raqamidan mablag'lar deponentlashtiriladi; 2) jahon amaliyotida jamg'arma bankining aholiga ko'rsatiladigan xizmat turlaridan biri; bank bo'limining tegishli bir shaxsga ma'lum miqdordagi summalariga akkreditiv ochishga beradigan buyrug'i. Bulardan tashqari akkreditiv turli korxonalarining mulkiy munosabatlarida, xalqaro hisob-kitoblarida keng qo'llaniladi.

A-konto – importyorning eksportyor bilan sotilgan tovarlar uchun oldindan to'lov o'tkazmasi.

Akselerator – daromadlar, iste'mol talabi, tayyor mahsulotning nisbiy o'sishi natijasida kelib chiqadigan investitsiyalarning nisbiy o'sishining nisbati.

Aktiv – 1) bu buxgalterlik balansining xo‘jalik mablag‘larining holati aks ettiriladigan chap tomoni. **2)** jismoniy yoki yuridik shaxsga tegishli mol-mulk yig‘indisi: asosiy vositalar, ishlab chiqarish moddiy zaxiralari, nomoddiy aktivlar, pul mablag‘lari, moliyaviy qo‘yilmalar.

Aktiv operatsiyalar – foyda olish va bank likvidligi (to‘lovga qobiliyati)ni ta‘minlash maqsadida bank resurslarini kredit tamoyillari asosida iqtisodiyot tarmoqlari va aholi ehtiyojlari uchun joylashtirilishi tushuniladi.

Aktiv kapital – majburiyatlar va qarzlardan bo‘sh bo‘lgan kapital – mablag‘lar.

Aktiv obligatsiyalar – qimmatli qog‘ozlar bozorida sotuvga qo‘yiladigan va erkin muomalada bo‘ladigan uzoq muddatli qimmatli qog‘ozlar.

Aktiv qoldiq (saldo) – savdo balansida eksport (tushumlar yoki daromadlar)ning import (xarajatlar)dan oshgan qismi.

Aktivlar daromadliligi – bank jami aktivlarining daromadliligi, soliqqa tortilgandan keyingi sof foydaning jami aktivlarga nisbati bilan o‘lchanadi.

Aksept – to‘lov kafolati yoki pul, tovar yoki hisob-kitob hujjatlariga rozilik.

Akseptlash – to‘lovga rozilik berish.

Akseptlangan veksel – to‘lovga rozilik berilgan veksel.

Akseptlangan tratta – to‘lovga rozilik berilgan o‘tkazma veksel.

Amvol – arab. so‘zidan olingan bo‘lib, xususiy shaxsga qarashli mulk, mol-dunyo, kapital degan ma‘noni anglatadi.

Aksioner kapital multiplikatori – bank jami aktivlarining uning aksionerlik kapitaliga nisbati.

Aksiya – bu fransuzcha «action» so‘zidan olingan bo‘lib, u aksiyadorlik jamiyatining ustav fondiga muayyan hissa qo‘shganlikga guvohlik beruvchi, uning egasiga foydaning bir qismini olish va ovoz huquqini, odatda ushbu jamiyatini boshqarishda ishtirok etish huquqini beruvchi qimmatli qog‘ozdir. Shuningdek, aksiya — o‘z egasining aksiyadorlik jamiyati foydasining bir qismini dividendlar tarzida olishga, aksiyadorlik jamiyati tugatilganidan keyin qoladigan mol-mulkning bir

qismiga bo'lgan huquqini tasdiqlovchi, amal qilish muddati belgilanmagan, egasining nomi yozilgan emissiyaviy qimmatli qog'ozdir.

Aksiyador – bank aksiyalariga ega bo'lgan va bank aksiyadorlari reestriga kiritilgan yuridik va jismoniy shaxslar bankning aksiyadorlari hisoblanadi.

Aksiyadorlik jamiyati – ko'rsatilgan nominal qiymatga teng aksiyalarning muayyan miqdoriga bo'lingan ustav fondiga ega bo'lgan hamda majburiyatlari bo'yicha faqat o'z mol-mulki bilan javobgar bo'ladigan jamiyat.

Aksiyalarning bonusli emissiyasi – aksiyalarni aksiyadorlar o'rtasida bepul tarqatish maqsadida muomalaga chiqarish.

Aksiyadorlarning umumiy yig'ilishi – aksiyadorlik jamiyati, jumladan aksiyadorlik tijorat bankining yuqori boshqaruv organi hisoblanadi va unda aksiyadorlarning vakillari va aksiyador korxonalarining rahbarlari ishtirok etadilar.

Aksiyadorlarning umumiy yig'ilishining vakolati – bank ustaviga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish yoki bankning yangi tahrirdagi ustavini tasdiqlash, bankni qayta tashkil etish, bankni tugatish, tugatuv komissiyasini tayinlash, oraliq va yakuniy tugatish balanslarini tasdiqlash, bank kengashi va aksiyadorlar qo'mitasining son tarkibini belgilash, ularning a'zolarini saylash va vakolatlarini muddatidan oldin tugatish, e'lon qilingan aksiyalarning eng ko'p miqdorini belgilash, bankning ustav kapitalini kamaytirish yoki ko'paytirish, bankning tashkiliy tuzilmasini tasdiqlash, Bank kengashi tomonidan tayinlangan bank boshqaruv raisini tasdiqlash va boshqalar.

Aksiyadorlarning umumiy yig'ilishining kforimi – agar ovoz berish huquqiga ega bo'lgan aksiyadorlar 50% ko'prog'i ro'yxatdan o'tgan bo'lsa, aksiyadorlarning umumiy yig'ilishini vakolatli (kvorumga ega) bo'ladi. Agar kvorum bo'lmasa aksiyadorlarning takroriy yig'ilishini o'tkazish sanasi belgilanadi.

Aksiyaga dividendlar – Moliyaviy menejmentda qo'llanadigan analitik koeffitsiyentlardan biri. Imtiyozli aksiyalar bo'yicha dividendlar, qarzdorlik majburiyatlari bo'yicha foizlar, soliqlarni chiqarib tashlangandan keyin qolgan sof foydani davrda kompaniyaning

soʻndirilmagan oddiy aksiyalarning oʻrtacha soniga nisbati orqali hisoblanadi.

Aktivlar va passivlarni muddati boʻyicha balanslashtirish – bu holat foiz spreadini normal ushlab foiz riskini kamaytirish imkonini beradi.

Aktiv operatsiyalar bilan bogʻliq risklar – kredit, valyuta, foiz, lividlilik, investitsiya risklari va boshqalar.

Allonj – vekselga biriktirilgan qoʻshimcha varaq, agarda vekselda indossament yozuvlari sigʻmasa, mazkur varaqqa yoziladi.

Alpari – valyuta kursining, obligatsiyalarining, qimmatli qogʻozlarning, veksellarning oʻz nominal qiymati bilan ideal teng boʻlishi.

Amonko – defitsit, qarz, yetishmovchilik.

Anderreyter – sugʻurta kompaniyalari va banklarda eng masʼul moliya faoliyati bilan shugʻullanuvchi shaxs yoki firma.

Anderreyting – obuna qilish; sotish maqsadida yangi chiqarilgan qimmatli qogʻozlarni xarid qilish.

Annuitet – (fr. *Annuité*, lot. *annuus* — yillik, har yili) moliyaviy mablagʻlarni (asosiy qarz va u boʻyicha foizlarni) teng miqdorda aynan belgilangan muddatlarda toʻlash grafigini ifodalaydi. Davlatning muddatli zayomlari annuitetning turlaridan biri, u boʻyicha har yili foizlar toʻlanishi bilan birgalikda asosiy qarzdandan ham toʻlab, qarz summasi qisqartirib boriladi. Bank amaliyotida annuitet krediti har oyda bir xil miqdorda toʻlashda qoʻllaniladi.

Annulyatsiya – qimmatli qogʻozning yoʻqolishi natijasida uni bekor qilinishi jarayoni.

Autrayt – oddiy, muddatli valyuta bitimi, tomonlar qatʼiy belgilab qoʻygan muddatda, shartlarda “forvard” kursi boʻyicha tovarlar butunlay sotib yuboriladi.

Autsorsing – (inglizcha outsourcing: (outer-source-using) tashqi resurs yoki manbadan foydalanish – korxonaga yoki uning baʼzi faoliyat turini yoki funksiyalarini uzoq shartnoma asosida (1 yildan kam boʻlmagan muddatga) mazkur sohadagi boshqa kompaniyalarga berish orgali uning faoliyati uzluksizligini va samaradorligini oshirish.

«**Ayiqlar**» – agar amaliyotda valyuta kursi tushishi kutilsa, valyuta kursi pasayishiga oʻynovchilar (ularni xalqaro valyuta bozorida «ayiq» deb atashadi) valyutani shartnoma tuzilgan davr (muddatli

kurs) kursi bilan sotish to'g'risida muddatli shartnoma tuzadilar. Agar muddatli valyuta kursi tushsa, "aytiqlar" valyutani bozordan pasaygan kursda sotib olib, uni muddatli kurs bo'yicha sotadilar va kurslar o'rtasidagi farq miqdorida foyda oladilar.

Aylanma akyivlarning aylanishi koeffitsiyenti – joriy aktivlarning aylanish tezligi va aktivlarga qo'yilgan mablag'larning pul mablag'lariga aylanish tezligini ifodalab, u ma'lum davr (oy, kvartal, yil) ichida aylanma mablag'lari necha marta aylanganligini ifodalaydi.

Aylanma aktivlarning kunlarda aylanishi – korxonada aylanma mablag'larining bir marta aylanishi uchun necha kun ketishini ko'rsatadi

B

Bank – tijorat tashkiloti bo'lib, bank faoliyati deb hisoblanadigan quyidagi faoliyat turlari majmuini amalga oshiradigan, ya'ni:

-yuridik va jismoniy shaxslardan omonatlar qabul qilish hamda qabul qilingan mablag'lardan tavakkal qilib kredit berish yoki investitsiyalash uchun foydalanish;

-to'lovlarni amalga oshirish bilan shug'ullanuvchi yuridik shaxsdir. Demak, bank barcha riskni o'z zimmasiga olib, yuridik va jismoniy shaxslarning pul mablag'larini jalb qilib, bank resurslarini tashkil qilgan holda, bu mablag'larni muddatida qaytarib berish, muddatlilik, to'lov va ta'minlash shartlari asosida o'z nomidan ularni joylashtiradi hamda yuridik va jismoniy shaxslar o'rtasidagi hisob-kitob va vositachilik operatsiyalarini olib boruvchi kredit muassasa hisoblanadi.

Bank aktivlari – kredit, overdraft, lizing, faktoring, qimmatli qog'ozlar, investitsiyalar, boshqa banklardagi mablag'lar, bo'lib-bo'lib to'lash shaklida sotilgan mulklar, balansdan tashqari moddalar (chaqirib olinmaydigan kredit majburiyatlari, foydalanilmagan kredit liniyalari, akkreditivlar, kafolatlar) hamda moliyalash bilan bog'liq barcha boshqa talablar sifatida ta'riflanadi.

Bank boshqaruvi – bank ijroiya organi hisoblanib, bankning kundalik faoliyati uchun javobgar hisoblanadi va uni amalga oshiradi.

Banklarning aktiv operatsiyalari – daromad olish maqsadida resurslarni aktivlarga joylashtirish bilan bog'liq bo'lgan operatsiyalar.

Bank aksiyadorlarining huquqlari – bank aksiyadorlarining reestriga kiritilishi, depozitlaridagi depo hisobvarag‘idan o‘ziga taalluqli ko‘chirma olish, bank foydasidan devidend olish, bank tugatilgan taqdirda o‘ziga tegishli ulush olish, aksiyadorlarning umumiy yig‘ilishida va ovoz berish orqali bank boshqaruvida ishtirok etish, bankning moliya xo‘jalik faoliyati to‘g‘risida axborot olish, o‘ziga yetkazilgan zararni qoplashini talab qilish, o‘ziga tegishli bo‘lgan aksiyalarni boshqa yuridik va jismoniy shaxslarga sotish yo‘li bilan aksiyadorlar tarkibidan chiqish va boshqa huquqlar.

Bank kengashi – bank faoliyatiga umumiy rahbarlik qiladi va bank faoliyatining ustuvor yo‘nalishlarini belgilash, aksiyadorlarning umumiy yig‘ilishiga oid masalalarni tayyorlash va tashkil etish, bankning yillik biznes-rejasini tayinlash, ichki audit xizmatini tashkil etish, qimmatli qog‘ozlar, bank aksiya obligatsiyalarini sotish, sotib olish, ularning hosilalarini chiqarish va boshqa qator vazifalarni amalga oshiradi.

Bankning nomoddiy aktivlari – moddiy shakliga ega bo‘lmagan, ammo bankning asosiy faoliyatida faol ishtirok etuvchi aktivlar.

Banklarning passiv operatsiyalari – bank resurslarini shakllantirish, uning passiv hisob raqamlari yoki aktiv-passiv hisob raqamlaridagi pul mablag‘larini ko‘paytirish bilan bog‘liq operatsiyalar.

Banklarning o‘z mablag‘lariga – bankning ustav kapitali va unga tenglashgan mablag‘lar, jumladan, zaxira kapitali, maxsus fondlar, moddiy rag‘batlantirish fondi, boshqa har xil tashkil qilingan fondlar hamda taqsimlanmagan foyda kiradi.

Bankning o‘z kapitali – bevosita bankning o‘ziga tegishli bo‘lgan mablag‘lardir.

Bankning jalb qilingan mablag‘lari – depozitlar, jamg‘armalar, qarzga olingan mablag‘lar kontokorrent hamda korrespondent hisobvaraqlarida o‘z ifodasini topadi.

Bank kafolati – bank (kafil) boshqa shaxs (prinsipal)ning buyurtmasiga ko‘ra kafil o‘z zimmasiga olayotgan majburiyat shartlariga muvofiq prinsipalning kreditori (benefitsiar) pul summasini to‘lash haqida yozma talabnoma taqdim etsa, pulni unga to‘lash haqida prinsipalga beradigan yozma majburiyatidir. Bank kafil o‘z mijozi uchun to‘lovlarni amalga oshirish majburiyatini oladi

Bank Kengashi faoliyatini asosiy yoʻnalishi – kredit siyosati va bankning boshqa rejalarini koʻrib chiqish, daromad, xarajatlar, foyda rejalarini tasdiqlash, shuʻbalarni ochish yoki yopish masalalarini koʻrib chiqish kabi masalalar bilan shugʻullanadi.

Bank muassisi – tijorat bankini tashkil etishda bankning ustav kapitaliga ulush kiritgan har qanday yuridik va jismoniy shaxslar bank muassislari sifatida ishtirok eta oladilar.

Bankni tugatish – uning huquq va majburiyatlarini boshqa yuridik va jismoniy shaxslarga oʻtkazmasdan bank faoliyatini toʻxtatishdan iborat.

Bankni ixtiyoriy tugatish – kreditorlar va omonatchilar oldida majburiyatlar bajarilishini taʼminlash imkoniga ega boʻlgan bank aksiyadorlari umumiy yigʻilishi tomonidan bankni ixtiyoriy ravishda tugatish toʻgʻrisida qaror qabul qilingan hollarda amalga oshiriladi.

Bankni majburiy tugatish – Markaziy bankning bank faoliyatini amalga oshirish huquqini beruvchi litsenziyasini chaqirib olish toʻgʻrisidagi qaroriga asosan amalga oshiriladigan jarayon.

Bankni qayta tashkil etish – aksiyadorlar umumiy yigʻilish qaroriga koʻra Oʻzbekiston Respublikasi Markaziy bankining ruxsati bilan amalga oshiriladigan jarayon.

Banklarning rezerv kapitali yoki **rezerv fondi** – foydadan ajratmalar hisobiga hosil boʻladi va u koʻzda tutilmagan zararlar hamda qimmatli qogʻozlar kursining tushishi natijasidagi yoʻqotishlarni qoplash uchun moʻljallangan.

Banklarning brokerlik faoliyati – banklar mijozning topshirigʻiga asosan qimmatli qogʻozlar boʻyicha ishonchli shaxs sifatida bitimlar tuzadi, topshiriq shartnomasini amalga oshiradi.

Banklarning dilerlik faoliyati – qimmatli qogʻozlarni oʻzining hisobidan sotish – sotib olish bitimini amalga oshiradi.

Banklarning depozitar faoliyati – qimmatli qogʻozlar sertifikatlarini saqlash boʻyicha xizmat koʻrsatish yoki qimmatli qogʻoz huquqini oʻtkazish va hisobini yuritish boʻyicha xizmat koʻrsatadi.

Bankni moliyaviy rekonstruksiyalash (Financial restructuring of bank) – bankni moliyaviy sogʻlomlashtirish (harakatsiz aktivlarni

hisobdan chiqarish, kredit siyosatini o'zgartirish, boshqaruv almashuvi va boshqalar.

Bank likvidliligi – bu bankning yuzaga kelgan majburiyatlarini qoplash maqsadida tezkor ravishda, zarar ko'rmasdan va minimal xarajatlar bilan o'z aktivlarini pulga aylantira olish qobiliyati hisoblanadi. Tijorat bankining faoliyatini olib borishning asosida eng avvalo uning likvidligi yotadi. Likvidliligi bo'lmagan bank to'lovga layoqatli bo'la olmaydi.

Bank riski – bank faoliyatiga ta'sir qiluvchi iqtisodiy, moliyaviy, ijtimoiy, siyosiy, texnologik ichki va (yoki) tashqi omillarga bog'liq bo'lgan holatlar natijasida bank faoliyatiga xos bo'lgan moliyaviy zararlar ko'rish va (yoki) bank likvidligi (bank o'z majburiyatlarini vaqtida bajarish qobiliyati)ni to'liq yoki qisman yo'qotish xavfining mavjudligidir.

Bank risklarini boshqarish deganda – bank o'z faoliyatini yuritishi va bank operatsiyalarini o'tkazishida paydo bo'lishi mumkin bo'lgan risklarni aniqlashi, ularning oldini olish, bartaraf etish, kamaytirish va ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlarni boshqa moliyaviy vositalar orqali qoplash bo'yicha bank tomonidan amalga oshiriladigan harakatlar majmui tushuniladi.

Bank risklarini boshqarish maqsadi – bank omonatchilari va kreditorlari, aksiyadorlari, mijozlari manfaatlarini himoya qilish, bank risklarini kamaytirish, bartaraf etish va oldini olish, bank faoliyatining yetarli darajadagi barqarorligini ta'minlashdan iborat.

Bank likvidliligi riski – bankning likvidlilik darajasini baholaydi. Bankning turli sabablar tufayli o'z majburiyatlarini o'z vaqtida amalga oshira olmasligi bankda likvidlilik riski yuzaga kelganligini bildiradi.

Bankning kredit potentsiali – jalb qilingan mablag'larning kredit va bankning boshqa aktiv operatsiyalarini amalga oshirishning iqtisodiy chegarasi hisoblanadi.

Banklar ustav kapitalining minimal miqdori – bank ustav kapitalining eng kam miqdori bank faoliyatini boshlashi uchun zarur bo'lgan, bank muassislari tomonidan uni ro'yxatga olish paytigacha to'lanishi kerak bo'lgan, Markaziy bank tomonidan belgilanadigan miqdor. Ustav kapitali uchun to'lanadigan mablag'lar O'zbekiston Respublikasining Markaziy bankida yoki boshqa banklarida ochilgan jamg'arish hisobvarag'iga o'tkaziladi. Ko'rsatilgan mablag'lardan depozit sifatida foydalanish mumkin.

Bankning yuqori darajadagi barqaror mablag‘lari – banklarning o‘z kapitali, muddatli depozitlar, boshqa banklardan olingan kreditlar.

Bank faoliyatining to‘xtatilishi – bank aksiyadorlar yig‘ilishining qaroriga ko‘ra, Markaziy bank litsenziyani chaqirib olganida, bankrot deb e‘lon qilinganida o‘z faoliyatini to‘xtatadi.

Bankni tugatish komissiyasi – bankni tugatishda bank aksionerlarining umumiy yig‘ilishida Markaziy bank bilan kelishgan holda **tugatuv komissiyasi** yoki tugatuvchi tayinlanadi.

Bankni tugatishning asosiy maqsadi – bank kreditorlari va omonatchilarining barcha talablarini tezroq qondirishga qaratilgan.

Balanslashmagan likvidlilik riski – bank mijozning pul mablag‘lariga bo‘lgan ehtiyojini kam xarajat bilan o‘z vaqtida qondira olmasligi oqibatida daromad ola olmasligi yoki bank aktivlari qiymatining tushib ketishi tushuniladi.

Barqaror bo‘lmagan mablag‘lar – banklarga vaqti-vaqti bilan (davriy) kelib tushadigan mablag‘lar.

Barqaror moliyalashtirishning mavjud summasi – bank regulativ kapitali, amaldagi qaytarish muddati 1 yil va undan ortiq bo‘lgan bank majburiyatlari, qaytarish muddati belgilanmagan boshqa depozitlar va qarz mablag‘lari summasining 30 foizi, qaytarish muddati 1 yildan kam bo‘lgan boshqa depozitlar va qarz mablag‘lari summasining 30 foizi hisoblanadi.

Barqaror moliyalashtirishning zarur summasi – qaytarilishiga 1 yil va undan ortiq muddat qolgan bank aktivlari, shu jumladan muammoli kreditlar va nomoliyaviy aktivlar (yer uchastkalari, binolar, mebel, kompyuterlar va avtomashinalar), sud jarayonida bo‘lgan yoki belgilangan tartibda undirilmagan aktivlar, qaytarish muddati 1 yildan kam bo‘lgan boshqa aktivlar summasining 30 foizi, (qaytarish muddati 1 yildan kam bo‘lgan yoki muddatsiz likvidli aktivlar bundan mustasno), balansdan tashqari moddalardagi majburiyatlarning 15 foizini o‘z ichiga oladi.

BEK – test – tarixiy va gepotetik ma‘lumotlarga asosan bankning likvidliligini tahlil qilish usullarini sinovdan o‘tkazish bo‘lib joriy davr ma‘lumotlarini ushbu usullar orqali baholanadi va ularni taqqoslagan holda xulosa shakllantiriladi.

Birinchi darajali kapital – regulyativ kapitalning 75 foizidan kam bo‘lmagan kapital. Ikkinchi darajali kapital miqdori I darajali kapital miqdorining uchdan bir qismiga teng bo‘lishi me‘yor hisoblanadi.

Birja kotirovkasi – bu birjada sotiladigan qimmatli qog‘ozlarning e‘lon qilingan narxi.

Birja indeksleri – qimmatli qog‘ozlarning birjadagi harakatini ifodalovchi ko‘rsatkich birja indeksleri deyiladi.

Bir aksiyaga to‘g‘ri keluvchi foyda (Fully diluted earnings per share)- aksiyaga butunlay o‘tkazilgan foyda koeffitsiyenti. Moliyaviy menejmentda ishlatiladigan, kelajakdagi aksiyalar soni o‘zgarishini hamda holatlarini hisobga oladigan eng maksimum koeffitsiyentlardan biri.

Bir qarzdor yoki o‘zaro daxldor qarzdorlar guruhiga to‘g‘ri keluvchi tavakkalchilikning eng yuqori darajasi – bir qarzdorga yoki o‘zaro daxldor qarzdorlar guruhiga berilgan kredit miqdorining maksimal summalarini belgilash me‘yorlarini ifodalaydi.

Birinchi darajali kapitalning yetarlilik koeffitsiyenti K2 – birinchi darajali kapitalning riskni hisobga olgan holdagi aktivlarning umumiy summasi (TAUS)ga nisbati sifatida aniqlanadi.

Bosh litsenziya – tijorat banklariga O‘zbekiston Respublikasi hududida hamda chet elda xorijiy valyutadagi operatsiyalarni amalga oshirish huquqini beradi.

Broker – birjada bitimlar imzolashda sotuvchi va xaridor o‘rtasidagi vositachi.

Brokerlik operatsiyalari – o‘z mijozlarining topshiriqlariga binoan banklar komissioner sifatida harakat qilib, komission operatsiyalarni amalga oshirishi, ya‘ni o‘z nomidan mijozning hisobidan qimmatli qog‘ozlar oldi-sotdisiga oid bitimlarni tuzishi.

«Buqalar» – valyuta kursining ko‘tarilishiga o‘ynovchilar («buqalar») esa valyuta kursi ko‘tarilganda, valyutani keyinchalik shartnoma tuzilgan vaqtdagi kurs bo‘yicha sotib olishga kelishilgan muddatli shartnoma tuzadilar. Kurs oshganda esa valyutani muddatli shartnomada belgilangan (oldingi) narx bo‘yicha sotib oladilar va oshgan – yuqori narxda sotib foyda ko‘radilar.

Bosh, asosiy faoliyat uchun tolov (Fee generating activities) – komission to‘lovlar uchun bank operatsiyalari, masalan, mijozning investitsiyalarini boshqarish, konsalting xizmatlari.

G

Garov – bir shaxsning boshqa shaxsga mol-mulkini yoki unga bo‘lgan huquqiy majburiyatlarini ta‘minlash uchun berishdir. Garovga ko‘ra qarzdor garov bilan ta‘minlangan majburiyatni bajarmagan taqdirda kreditor (garovga oluvchi) bu majburiyatlar bo‘yicha o‘z talabini ushbu mol-mulkka qaratishga haqlidir.

Garov narsasi – har qanday mol-mulk, shu jumladan, ashyolar va mulkiy huquqlar (talablar) garov narsasi bo‘lishi mumkin, uning bahosi, mohiyati, miqdori garov majburiyatining bajarilish muddati, garovga qo‘yilgan mol-mulkning taraflarning qaysi birida ekanligi, shuningdek, tomonlarning huquq va majburiyatlarni, mulkka egalik huquqining tugatilishi, bahslarni hal qilish yo‘llari va h.k. ko‘rsatilishi kerak.

Garov mexanizmi (garov operatsiyalari) – garov narsasini aniqlash, garov shartnomasini rasmiylashtirish, tuzish, imzolash va bu mexanizm kredit muddati davomida harakatda bo‘ladi, garov shartnomasining bajarilishi mijoz kreditni to‘lay olmaganda yuzaga keladi.

Garov predmeti – garovga qo‘yuvchi shaxsning har qanday mulk, shu bilan birga qimmatbaho qog‘ozlar va mulkka egalik huquqlari bo‘lishi mumkin.

Garov reestri – qarzdorlarning majburiyatlari bajarilishini ta‘minlash vositasi sifatida berib qo‘ygan mol-mulkiga nisbatan kreditorlarning huquqlari to‘g‘risidagi, shuningdek, qarzdorning mol-mulkni tasarruf etish va undan foydalanishga doir huquqlariga qonunga muvofiq qo‘yilgan cheklov hamda qarzdor o‘z majburiyatlari lozim darajada bajarilishini ta‘minlashi bilan bog‘liq boshqa talablar haqidagi yozuvlarni (bundan buyon matnda yozuvlar deb yuritiladi) o‘z ichiga olgan ma‘lumotlarning yagona axborot bazasi.

Garov huquqi – garov sifatida huquq beruvchi hujjat qabul qilinadi. Bunda bank kreditining ta‘minoti sifatida egalik huquqi yoki mulkdan foydalanish huquqi qabul qilinadi.

GAP(GEP) tahlil – aktiv va passivlarning muddati, hajmi, foizi jihatdan bir – biriga ma‘lum vaqt oralig‘ida mos kelishi o‘rganiladi.

Gorizontaal tahlil – vaqt oralig‘ida bank moliyaviy holati bo‘yicha ko‘rsatkichlarning dinamikasini o‘rganishga asoslanadi. Bunda moliyaviy ko‘rsatkichlarning o‘sish sur‘atlari tahlil qilinadi. Ma‘lum davrda ularda o‘zgarishlar tendensiyasi aniqlanadi.

Gudvill – xaridor tomonidan bank sotib olinayotganda uning sof aktivlari qiymatidan yuqori to‘lanadigan summa sifatida ta’riflanadi (barcha aktivlarning bozor narxi va barcha majburiyatlarning bozor narxi o‘rtasidagi farq gudvillni tashkil qiladi).

D

Davlat qimmatli qog‘ozlari – O‘zbekiston Respublikasining g‘azna majburiyatlari va O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi vakolat bergan organ tomonidan chiqarilgan obligatsiyalar, shuningdek, O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining obligatsiyalari.

Dastlabki ruxsatnoma – litsenziya berishdan oldin Markaziy bank arizachilarga bank tashkil etish sohasidagi faoliyatlarini davom ettirish imkonini beradigan ruxsatnomani beradi. Muassislar bank tashkil etish uchun dastlabki ruxsatnomani olganlaridan keyin litsenziya olish hamda bankni davlat ro‘yxatidan o‘tkazish uchun zarur bo‘lgan tashkiliy-texnikaviy talablarni bajaradilar, dastlabki ruxsatnoma bir yil davomida yuridik kuchga ega bo‘ladi.

Dastlabki sarmoyani shakllantirish krediti – kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlari va kasb-hunar kollejlari bitiruvchilariga dastlabki sarmoyani shakllantirish uchun eng kam oylik ish haqining 300 barobarigacha miqdorda beriladigan mikro kreditlar.

Debet – bu kelib tushadigan mablag‘larni ifodalaydi, debet ko‘payish, qo‘shilish (+)ni, kredit kamayish (-)ni ifodalaydi. **Debet karta** – jismoniy shaxslarni ish haqi, pensiya, stipendiya va boshqa pul mablag‘lari o‘tkaziladigan unga tegishli bo‘lgan bank kartasi. Bankdagi hisobvarag‘ida mavjud mablag‘ chegarasida egasiga naqd pul olish va to‘lovlarni amalga oshirishga imkon beruvchi plastik kartochkasi.

Debet yozuv – debet provodkasi buxgalteriya hisobi bo‘yicha hisob raqamni debitida xo‘jalik operatsiyalarini yozish.

Debitor qarzdorlik – korxonaning yetkazib bergan tovarlari va ko‘rsatgan xizmatlari bo‘yicha boshqa subyektlardan olishi kerak bo‘lgan mablag‘lari miqdori.

Devalvatsiya – Milliy valyuta kursining boshqa davlatlar valyutasiga nisbatan tushib ketishi.

Depozit sertifikat – bankka qo‘yilgan omonat summasini va omonatchining (sertifikat saqlovchining) omonat summasini hamda sertifikatda shartlashilgan foizlarni sertifikatni bergan bankdan yoki shu

bankning istalgan filialidan belgilangan muddat tugaganidan keyin olish huquqini tasdiqlovchi noemissiyaviy qimmatli qog'ozdir.

Depozit operatsiyalar – tijorat banklari tomonidan jismoniy va yuridik shaxslarning pul mablag'larini bankka jalb qilish bilan bog'liq operatsiyalar.

Depozit operatsiyalarining obykti – ehtiyojdan ortiqcha pul mablag'lari (qo'yilmalar).

Depozitar operatsiyalar – hisobga olish registrlarida depozitar operatsiyalar standartlariga muvofiq bajariladigan operatsiyalar;

Degressiv amortizatsiya usuli – aktivlar eskirishi hisobini takomillashgan usuli, masalan, aktivlar 4 yil xizmat qiladi, 1 yilga 50% qiymati chiqariladi, 2 yilga qolgan 1 yildan chiqarilgan qiymatning 50%si, 3 yilga esa 1 yil va 2 yilga chiqarilgan qiymat qoldig'ining 50%i chiqariladi, 4yilga qolgan qiymat chiqariladi.

Defolt (default) – shartnoma bo'yicha majburiyatlarini bajara olmaslik (kreditor, depozitlar va hokazolar bo'yicha) kasodga uchrash.

Dekapitalizatsiya – moliyaviy zarar, inflyatsion qadrsizlanish va hokazo natijasida kapitalni yo'qotish.

Direktorlar kengashi – bankning boshqaruvini amalga oshiradi, shuningdek, bank boshqaruvini kuzatish va nazorat qilish mas'uliyati ham yuklatiladi. Direktorlar kengashi a'zolarining tarkibi va saylanish muddati tijorat bankining nizomi bilan belgilanadi.

Dilerlik operatsiyalari – tashqi lot o'z nomidan va o'z pul mablag'i evaziga amalga oshiriladigan operatsiyalar.

Defitsitli moliyalash – bunda davlat xarajatlari doimo daromadlaridan oshib ketadi, manfiy saldo qarz majburiyatlarini davlat emissiyasi yoki byudjetni bevosita kreditlash hisobiga qoplanadi.

Deflyator – deflyator, narxlarni inflyatsion o'sishiga ta'sirlarni to'g'rilaydigan, pul ko'rsatkichlarini nominal darajasini realga olib kelish koeffitsiyenti. Deflyator yordamida joriy bahoda hisoblangan iqtisodiy ko'rsatkichlar o'tgan davr bahosiga tenglashtiriladi.

Depozit ekspansiyasi – tijorat banki tomonidan o'z depozitlarining bir qismini resurslar jalb qilmasdan, o'z mijozlarini kreditlash orqali yaratish imkoniyati.

Depozitlar sug'urtasi – omonatchilarning bank tomonidan ularning depozitlarini qaytara olmasligidan mumkin bo'lgan zararni sug'urtalash. Sug'urta voqeasi yuz berganda omonatchilar yo'qotilgan summani

qisman yoki to'liqligicha kompensatsiyalanadilar. Depozitlarni sug'urtasi davlat, depozitlarni kafolatlash yoki tijorat banklarining qo'shma fondi va hokazolar tomonidan amalga oshirilishi mumkin. AQShda depozitlarni sug'urtalash Federal sug'urta korporatsiyasi tomonidan amalga oshiriladi. Umummilliy miqyosda faoliyat yuritayotgan va davlat nazorati yoki ta'siri ostida tashkil etadigan depozitlarni sug'urtalash tizimi bank tizimini unga jamiyatni ishonchi pasayganda izdan chiqishi va omonatlarning ko'pchiligini olinishini oldini olishga yo'naltirilgan.

Depozitlarning sug'urta qoplamasi – omonatchiga bank tomonidan qaytarilmagan depozitdan zararni qoplash miqdori to'liq hajmda yoki depozitning nominal qiymatidan ulushda amalga oshirilishi mumkin.

Depozitary – qimmatli qog'ozlar bo'yicha hisob-kitob va hisobotni saqlashni, foizlarni undirish va qimmatli qog'ozlar bilan bog'liq boshqa xizmatlarni amalga oshiruvchi tashkilot.

Discont (diskont) – 1) diskont; 2) qimmatli qog'oz nominal qiymatining uning sotuvdagi narxidan oshishi; 3) oddiy yoki o'tkazma veksel hisobida (sotuvda) olinadigan foiz; 4) chegirma.

Firma diskonti – qimmatli qog'ozlar operatsiyalari bo'yicha mijozlarni operatsion xizmat ko'rsatishni ta'minlaydigan firma diskonti (brokerlik firmasi).

Diskont oyna – hisob oynasi. Tijorat banklarini ularning likvid mablag'lari yetishmaganida, eng avvalo, rezerv talablarini qoplash uchun Federal Rezerv Tizimining to'g'ri kreditlash chegaralari.

Diskont stavka (Discount rate) – AQShda qayta moliyalash stavkasi rolini o'ynaydi. FRT tomonidan banklarga berilgan kreditlarning foizlari diskont stavkasiga asoslanadi, boshqacha qilib aytganda diskont stavka AQSh FRTning banklarga beradigan kredit resurslarining foiz stavkasi hisoblanadi.

Dezinflyatsiya – narxning sekin o'sishi bilan xarakterlanadigan inflyatsiya.

Diversifikatsiyalangan moliya tizimi – moliya institutlari turlari ko'pligi, operatsiyalarning diversifikatsiyalanganligi, moliya bozorlarining sezilarli kattaligi, pul instrumentlarining turli xil taklifi.

Dividend siyosati – korxonada sof foydasini aksiya bozor qiymatini maksimallashtirishni mo'ljallagan holda investitsiyalar va dividendlar o'rtasida taqsimlanishi bo'yicha siyosat.

Domino effekti yoki samarasi – domino effekt (masalan, qachonki bir bank bankrotligi boshqa barcha banklar tanazzuli bilan bog‘lansa unda bankrotlikning zanjirli reaksiyasi boshlanadi.

Davomiylik indeksi – “dyuresheyn”, foiz riski o‘lchovi, yillarda ifodalanadigan indeks. Uni hisoblash uchun qarz majburiyatlari bo‘yicha har kelgusi to‘lovning haqiqiy qiymati va muddati hisoblanadi, qarz majburiyatlari haqiqiy qiymati summasida ko‘rsatilgan to‘lovlarni solishtirma og‘irligi topiladi.

E

EMBning depozitlar bo‘yicha foiz stavkasi (Deposits rate (ECB)) – vaqtincha bo‘sh turgan pul mablag‘lari mazkur foizda joylashtirilishi mumkin hamda bu foiz overnayt foiz stavkalari bozorida eng past foiz chegarasini belgilab beradi.

EMBning zayomlari bo‘yicha foiz stavka (Marginal lending rate (ECB)) – bu foiz stavkasi bo‘yicha EMB tizimidagi muassasalardan tijorat banklari o‘z joriy likvidligini ta‘minlash uchun kreditlar olishi mumkin

Eurocard I Master Card Mass Direct Debit – bu «qimmat bo‘lmagan» xalqaro to‘lov plastik kartochkasidir.

Eurocard I Master Card Mass Revaluing credit – avtomatik oylik qayta boshlanadigan (revlver kreditli) kredit kartochkasi.

Eurocard I Master Card Business – tashkilot va korxonalarining xizmatchilari uchun hisob-kitob kartochkasi, xodimlarga oylik berish, xizmat safari xarajatlarini to‘lashda qo‘llaniladi.

Eksport factoring – faktor kompaniya tomonidan kliyent eksportchini kelgusi eksport tushumidan avanslashtirish bilan bir vaqtga mijozni valyuta va kredit risklaridan butunlay ozod qilish.

Erkin «suzib» yuruvchi valyuta kursi – ma‘lum valyutaga bo‘lgan bozor talabi va taklifi ta‘sirida o‘zgarib turishi mumkin bo‘lgan kurs. Masalan. AQSh dollari, Yaponiya ienasi, Angliya funt sterlingi, yevro kabi valyutalar jahon valyuta ayirboshlashida keng ishtirok etadi.

Eng yuqori darajadagi (maksimal) riskli aktivlar – qimmatli qog‘ozlar sotish va sotib olish sotib olingan veksellar, trast hujjatlar va akkreditivlar tratalari bo‘yicha mijozlarning majburiyatlari, bankning to‘lanmagan aksiyalari bo‘yicha mijozlarning majburiyatlari, sud jarayonida bo‘lgan kreditlar, akkreditivlar, forvard va sotish hamda sotib olish (bank bilan va banklararo)lar kiradi.

Egri (teskari) kotirovkalash – bir birlik milliy valyutaning xorijiy valyutalardagi miqdori o‘rnatiladi, ya’ni bir birlik milliy valyutaning xorijiy valyutadagi bahosi ko‘rsatiladi.

Eksport factoring – faktor kompaniya tomonidan mijoz – eksport qiluvchini kelgusi eksport tushumidan avanslashtirish yo‘li bilan bir vaqtga mijozni valyuta va kredit risklaridan butunlay ozod qilish.

F

Faktoring – banklar va boshqa moliyaviy tashkilotlarning korxonalar qarzlari (yetkazib berilgan va bajarilgan xizmatlarga haq to‘lash bo‘yicha majburiyatlarini) o‘z zimmasiga olish (sotib olish)dan iborat bo‘lgan moliyaviy-tijorat xizmat turi.

Faktoringning asosiy maqsadi – o‘z mijozlarining debitor qarzdorligini inkassatsiya qilish va ularga tegishli bo‘lgan to‘lovlarni ular hisobiga undirib berishdan iborat.

Faktoring operatsiya – bank yoki maxsus kompaniyalar tomonidan o‘z mijoz bo‘lgan mol yetkazib beruvchining mol sotib oluvchiga bo‘lgan yetkazib berilgan tovarlar yoki ko‘rsatilgan xizmatlar bo‘yicha talabini ma’lum haq evaziga sotib olinishi tushuniladi.

Faktoring kompaniyasi – korxonalar va tashkilotlarning yetkazib berilgan mollar va bajarilgan ish yoki ko‘rsatilgan xizmatlarga haq to‘lash bo‘yicha majburiyatlarini o‘z zimmasiga oluvchi kompaniya.

Faktor tahlil – iqtisodiyot va ishlab chiqarishni tekshirish uslubi bo‘lib, bu asosida turli xil olimlarni, iqtisodiy faoliyatni, uning samaradorligini tahlil qiladi.

Falsifikatsiya – qalbaki tovarlar, mahsulotlar.

FAO – uchunchi dunyo qishloq xo‘jaligini rivojlanishini maqsad qilgan tashkilot. FAO texnik yordam va oziq-ovqat yordamini beradi, shuningdek, statistik ma’lumotlarni yig‘adi. Jahon qishloq xo‘jaligini rivojlantirish haqida bashoratlaydi.

FAC – xalqaro savdoda tovarlarni yetkazish tartibini va to‘lanishini aniqlashtiruvchi asosiy shartlaridan biri. Ushbu shartga asosan sotuvchi tovarni kema bortiga yetkazib beradigan, qabul qiluvchi esa tovarni kemaga ortishga ketadigan xarajatlarni ko‘taradi.

Falsovka – oldindan fiksirlangan portsiyalarni tovarlarga ajratishda aniqlanadi.

Federal Rezerv tizimi – AQSh 12 federal rezerv banklarni birlashmasi, AQSh markaziy banki funksiyalarini bajaruvchi tizim. Shuning FRT ning a‘zolari bo‘lmish tijorat banklarini faoliyatini nazorat

qiladi. FRT I bankomatlarini emissiya qiladi, federal byudjeti kassasiga xizmat qiladi.

Federal fondlar – banklararo depozitlarning bozor vositalari.

Federal fondlar bo'yicha stavkalar (Federal funds rate (FED)) – bu AQShda asosiy yoki rezerv fondlar foiz stavkasi hisoblanadi.

Fiasko – butunlay omadsizlik, baxtsizlik.

Fidutsiya – kelishuv, bitim, ishonchga kirish.

Fermer – qishloq xo'jaligi korxonalari, fermalarning egasi.

Fiksing – birjada ayni bir vaqtda o'rnatilgan baho yoki tovar baho kotirovkasi.

Fiksirlangan to'lovlar – davlat yoki mahalliy byudjetlar tomonidan korxonalariga belgilangan to'lovlar. Bunda korxonaning oladigan foydasi to'lov miqdoriga tegmaydi.

Fiksirlangan valyuta kursi – davlat tomonidan qat'iy belgilangan bozor o'zgarishlari ta'sir qilmaydigan valyuta kursi.

Fiksirlangan present – obligatsiyaning nominal qiymatidan foiz, emitent obligatsiya egasiga to'lashi kerak.

Filantrop – muruvvatli faoliyat yurituvchi inson.

Filial-korxonalar, tashkilot – mustaqil faoliyat yurituvchi tashkilotlarning qismi. Alohida joyda faoliyat yuritadi, lekin asosiy bosh korxonaning tartib qoidalariga rioya qiladi.

Firma – foyda topish maqsadini ko'zlab faoliyat yurituvchi yuridik shaxs – korxonalar, biron bir xo'jalik tashkiloti va h.k.

Fiskal siyosat – soliqqa tortishda davlat tomonidan qo'llaniladigan siyosat.

Fond birjasi – bu qimmatli qog'ozlar olib-sotiladigan savdo joyi.

Foyda – daromadning xarajatlardan oshgan qismidan turli majburiyatlarni to'lagandan keyin qolgan summa.

Foizli marja – aktiv va passiv operatsiyalar foiz stavkalari o'rtasidagi farq yoki Foiz marjasi - foizli daromadlar va foizli xarajatlar o'rtasidagi farqni tashkil etadi.

Forvard shartnomasi – kelishilgan miqdordagi xorijiy valyutani bitim tuzilayotgan vaqtda kelishib olingan kursda muayyan muddatdan so'ng yetkazib berish haqidagi shartnoma.

Fyuchers – bitim tuzilganidan so'ng muayyan vaqt o'tgandan keyin, mol yoki aksiya uchun shartnomada belgilangan narxda pul to'lashni ko'zda tutuvchi muddatli bitim turi.

Fyuchers shartnomasi (bitimi) – xomashyo mollari, oltin, valyuta, moliya va kredit vositalarini bitim tuzilgan paytda belgilangan narxda xarid qilish va sotishdan iborat bo‘lgan muayyan vaqtdan (2-3 yilga qadar) keyin ijro etiladigan muddatli bitim shartnomasi (bitimi).

Fyuchers foiz stavkalari (foiz fyuchersi) – bu moliyaviy fyuchers bo‘lib, bu maxsus fyuchers bozorlari – fyuchers birjalarida savdo obyektini sifatida xizmat qiladi. Ular jahonning asosiy tijorat va moliyaviy markazlarida joylashgan.

Front-offis banklarda – bu HKKM (Hisob-kitob kassa markazlari)ning tarkibiy qismi bo‘lib, qonun hujjatlarida nazarda tutilgan tartibda bank operatsiyalarini amalga oshirishda Markaziy bank mijozlari bilan bevosita muloqotda bo‘lgan holda xizmat ko‘rsatuvchi mas’ul xodimlar guruhi. **Shuningdek, Front office-** (Front-ofis) bevosita qimmatli qog‘ozlarni qabul qilish, bitimlar tuzish va ularni bajarish bilan shug‘ullanuvchi bo‘limlar, qimmatli qog‘ozlar bo‘yicha kompaniyalar.

Flipper – aksiyani sotib olish bilan darhol uni sotuvchi, qisqa muddatli moliyaviy bitimlarini amalga oshiruvchi shaxs.

Flyuntuatsiya – almashuv kursining tebranishi.

FOB – xalqaro savdoda tovar yetkazish shartlaridan biri. Bunga ko‘ra sotuvchi o‘zining hisobidan tovarni kema bortiga yetkazib beradi va eksport to‘lovlarini to‘laydi.

Fond – zaxira, jamg‘arma, kapital. Muayyan maqsadlar uchun yo‘naltirilgan pul va moddiy vositalar.

Forvard – imzolanganidan so‘ng 2 ish kuni davomida darhol hisob - kitob qilinadigan shakl.

Forvard marjasi – naqd hisob-kitob marjalari va muddatli bitimlarining valyuta kurslari orasidagi farq.

Forvard qoplamasi – sotuvchi yoki oluvchi o‘zini kutilmagan valyuta kursining o‘zgarishidan sug‘urtalovchi shoshilinch bitim.

Forvard bitimi – ma’lum muddatda yetkazib berish majburiyati bilan naqd tovar olishga kelishish.

Formulyar – savdo hujjati, kelishuv, meksst asosan oldindan tuzilgan, faqatgina ba’zi bir joylarni to‘ldirish talab qilinadi. Shundan keyin u yuridik kuchga ega bo‘ladi.

Fors-major – hech kutilmagan, odamlarning xohishiga bog‘liq bo‘lmagan holda yuz beradigan holat.

Forfeiting – eksportchilarni kreditlashni o‘ziga xos shakli bo‘lib, bu mol yetkazib berish va xizmatlar ko‘rsatish bo‘yicha talablar qo‘yish huquqini olish, ushbu talabga doir operatsiyalarni bajarish va uni inkasso qilish xatarini qabul qilish.

Forfeiter – importyorning pul majburiyatini sotib olingan tovarlar haqi to‘lashi uchun tovarlar jo‘natilgandanoq eksportyor sotib oluvchi bank bo‘lib, u o‘zi tovarlar to‘lovini eksportyorga muddatidan oldin, to‘liq yoki bo‘lib-bo‘lib amalga oshiradi.

FRA – xorijiy amaliyotda bank va firma o‘rtasidagi shartnoma bo‘lib, u muayyan vaqt oralig‘ida aniq summaga o‘zgarmas foiz stavkasini kafolatlaydi.

Franko – italyanacha erkin degan ma‘noni anglatadi. Savdo kelishuvlarida qo‘llanuvchi atamasi bo‘lib, yetkazish punktlarini aniqlashda foydalaniladi.

Franko-bort – xalqaro savdoni tovarlar yetkazish shartlaridan biri bo‘lib, asosan sotuvchi shartlarni o‘z hisobidan kema bo‘rtiga yetkazishi va eksport shartlari bojarlarini to‘lashi kerak. Sotib oluvchi esa kemani fraxtlashi, tovarlar to‘lovini amalga oshirishini o‘z hisobidan bajarishi kerak.

Fraxt yuklarni – suv yo‘li bilan tashish bo‘yicha to‘lanadigan yo‘l kira. Kemaga to‘lanadi.

Fraxtlash – dengizda tashish uchun shartnoma.

Friksion ishsiz – vaqtincha ishsiz bo‘lib, ishchining xohishiga ko‘ra bir ishdan boshqasiga o‘tish jarayoni.

Federal sotuv fondlari (Federal Funds Sold) – federal fondlar sotganlari bo‘lib, tijorat banklari buxgalteriya balansi aktividagi bo‘lim. Bu Federal Rezerv Tizimining zaxira schyotidagi ortiqcha vositalar hisobiga bir bankning boshqasiga bergan qisqa muddatli ssudalari.

Federal Rezerv notalari (Federal reserve notes)-Federal Rezerv Tizimi notalari, FRT biletlari, qog‘oz pullar, kupyuradagi AQSh dollarlari, AQSh dagi naqd pullar.

Federal Rezerv Tizimi (AQSh) – (Federal Reserve System the Fed, Federal Reserve) – AQSh Markaziy bank funksiyasini bajaruvchi federal rezerv banklarning yagona tizimi.

Federal Rezerv tizimning tranzit punkti (Federal Reserve transit item) – Federal Rezerv Tizimi orqali bir bankdan boshqasiga to‘lovni amalga oshirish, jo‘natiladigan to‘lov hujjati.

Federal Rezerv Tizimining telegraf tarmogi (Federal Reserve Wire Network -Fedwire) – (“Fed Uayr”) federal rezerv banklari va ularning bo‘linmalarida zaxira va kliring hisob raqamiga ega va banklar o‘rtasida to‘lovni amalga oshirish uchun FRTi tashkil qilgan kommunikatsion to‘lov tizimi.

Fee - (tolov) mukofot, komissiya, xizmat uchun to‘lov (masalan, bank tomonidan mijozga taqdim etiluvchi mukofot, tolov).

Federal Uy-joy qurilishi boshqarmasi kreditlari (FHA loan) – uy-joy qurilish federal boshqarmasi tomonidan kafolatlangan ssuda.(FHA-Federal Housing Administration).

Fidusuar (Fiduciary) – trast bo‘yicha ishonchli shaxs, vasiy, yuridik shaxs.

Filling – (Filling) garovni ro‘yxatga olish, garov to‘g‘risidagi kelishuvlardan biri. “Perfection”ga qarang. Davlat vakili ishtirokida maxsus ish arizasi tuzish bilan amalga oshiriladi. “Filling statement”ga qarang.

Filling officer – garovni ro‘yxatga oluvchi.

Filling statement – qarz hujjati bo‘lib, garovni ro‘yxatga olinganini ko‘rsatuvchi va davlat vakili ishtirokida tuziladigan hujjat.

Franshizalar (Franchises) – korxonalar franshizasi, kelishuv asosida o‘z faoliyatini yurituvchidir. (masalan: asosiy kompaniya o‘ziga tegishli bo‘lmagan korxonaga o‘zining firma belgisidan foydalanish huquqini beradi).

Franchayzer (Franchisor) – bankka oid tovarlar va xizmatlarni yetkazish bo‘yicha bankdan franshiza olgan shaxs.

Forvard shartnoma (Forward contract) – forvard bitimi. Kelgusidagi sanaga qimmatli qog‘oz yoki boshqa aktivni oldi-sotdi qilish bitimi.

Fond birjasi – qimmatli qog‘ozlar bilan oldi-sotdi o‘tkaziladigan joy.

Foiz stavkasi riski (interest rate risk) – bu foiz stavkalarining o‘zgarishi natijasida moliyaviy yo‘qotishlarning yuzaga kelishini anglatadi.

Foizli xarajatlar – barcha majburiyatlar bo‘yicha to‘langan foiz summasidir.

“Forfeyting” – inglizcha forfeiting so‘zidan olingan bo‘lib, huquqdan voz kechish degan ma‘noni anglatadi. Forfeyting – bu tijorat banklari tomonidan (forfeyter) to‘lov amalga oshirilmagan sharoitda

eksportyorga nisbatan regress huquqini hisobga olmasdan eksport talabnomalarini sotib olishdir.

Forfeyting operatsiyalari – ssuda operatsiyalarining bir turi bo‘lib veksellar va boshqa moliyaviy hujjatlarni sotib olishni ko‘zda tutadi. Forfeyting ko‘proq eksportni kreditlashda qo‘llanilib tashqi savdo operatsiyalari bo‘yicha kelajak davrda to‘lanishi lozim, majburiyat va qarz talabnomalarini sotib olishda ishlatiladi.

«**Forvard**» **kurs** – bu muddatli valyuta bitimlarining kursidir. Forvard kursi kelajakda valyutani aniq bir kunga yetkazib berish sharti bilan sotilish va xarid qilish bahosini o‘zida ifoda etadi.

Forvard farqlar – spot kurs asosida forvard kurslarni aniqlash uchun foydalaniladigan miqdor.

Forvard opsioni – opsiyon sotuvchi kontragent va o‘zgarmas narx asosida ma’lum valyutani xarid qilish huquqini (majburiyatini emas) kirituvchi xaridor o‘rtasidagi kontrakt hisoblanadi

Forvard kurs autrayt = Spot kurs +(-) Forvard kurs (mukofoti) marjasi (Forward outright rate) = Spot kurs (Spot rate) + (-) Diskont (Forward points).

Forvard valyuta shartnomasi – bu kelajakdagi belgilangan muddatda aniq xorijiy valyuta summasini sotish yoki sotib olish bo‘yicha banklararo bitimni bajarish majburiyatidir.

Foiz siyosati – foiz stavkalarini boshqarish orqali iqtisodiy munosabatlarni muvofiqlashtirishga qaratilgan chora-tadbirlar yig‘indisidir.

Foiz darajasi (FD) – kredit foizining (Kf) berilgan kredit miqdoriga (Km) nisbati orqali aniqlanib foizlarda ifodalanadi.

Foiz miqdori – summani uning foiz stavkasiga va amaldagi kun soniga ko‘paytirib yuzga va yildagi kunlar soniga bo‘lish yo‘li bilan aniqlanadi.

Foiz marjasi – foizli daromadlar va foizli xarajatlar o‘rtasidagi farqni tashkil etadi, yoki bank tomonidan jalb qilingan resurslar uchun amalga oshirilgan to‘lovlar va joylashtirilgan mablag‘lardan olingan foizlar o‘rtasidagi farq foiz marjasi sifatida shakllanadi,

Float – 1) bank depozit hisob raqamida haqiqatda bo‘lgan va jalb qilingan summa o‘rtasidagi farq 2) cheklar, inkassatsiya jarayonidagi mavjud cheklar 3) chek yozilganidan boshlab to u bank tomonidan to‘lov qilinishigacha bo‘lgan vaqtincha interval.

Franshizer (Franchisor) – bankka oid tovarlar va xizmatlarni yetkazish bo'yicha bankdan franshiza olgan shaxs

Front office (Front offic) – bevosita qimmatli qog'ozlarni qabul qilish, bitimlar tuzish va ularni bajarish bilan shug'ullanuvchi bo'limlar, qimmatli qog'ozlar bo'yicha kompaniyalar.

G

Gep tahlil – Bankning bozorda foiz stavkalar ozgarishiga ta'sirchan bo'lgan aktivlari (kreditlar, qimmatli qog'ozlar va b.) va passivlari (depozitlar, qimmatli qog'ozlar va b.) o'rtasidagi farq.

Giperinflyatsiya – Tovar va xizmatlar bahosining kun sayin oshishi, inflyatsiya sur'atlarining o'sishi natijasida pulning tez qadrsizlanishi.

Gudvill – xaridor tomonidan bank sotib olinayotganda uning sof aktivlari qiymatidan yuqori to'lanadigan summa sifatida ta'riflanadi (barcha aktivlarning bozor narxi va barcha majburiyatlarning bozor narxi o'rtasidagi farq gudvillni tashkil qiladi) yoki barcha aktivlar va barcha majburiyatlarning bozor bahosi o'rtasidagi farq.

I

Internet–banking – bu mijoz tomonidan bank ofisida bajarishi mumkin bo'lgan standart operatsiyalarini internet tarmog'i orqali amalga oshirish imkoniyatidir.

Intervensiya – Markaziy bank va davlat xazinasining kredit, qimmatli qog'ozlar, milliy hamda xorijiy valyutalarga bo'lgan talab va taklifni tartibga solish yo'li bilan moliya-kredit hamda valyuta sohasiga aralashuvi.

Inventarizatsiya – bu material qiymatlar, pul mablag'lari va moliyaviy natijalarining tekshirish yo'li bilan haqiqiy holatini aniqlab beradigan usul.

Investisiya – 1) lot. so'zidan olingan bo'lib, «kiyintirmoq» degan ma'noni angalatadi. Biror ish, korxonaga sarmoya solish, mablag' sarflash; 2) bu daromad olish maqsadida pul mablag'larini biror ishga qo'yishdir.

Investitsiya portfeli – mablag'larni uzoq muddatli qimmatli qog'ozlarga sarflash orqali qimmatli qog'ozlar majmuasini shakllantirish.

Investitsiya puli – investitsiyalar umumiy fondi.

Investitsiyalarni diversifikatsiya qilish – mablag‘larni turli sohalarga sarflash. Mablag‘larni bunday sarflash riskni kamaytirish maqsadida qo‘llaniladi.

Ijara beruvchi – bu o‘z mulkini ma‘lum vaqtga boshqalarga foydalanishga beriladigan mulkdor, shu jumladan chet el jismoniy va yuridik shaxs ham ijarachi bo‘lishi mumkin.

Ipoteka – ko‘chmas mulkni garovga qo‘yish ipoteka hisoblanadi.

Ipoteka krediti – bankning qarz olyvchiga uning mol-mulkini garovga olish yoki boshqa garov hujjatlari asosida muayyan muddatga ssuda berishi. Qarzga pul mablag‘lari olish maqsadida ko‘chmas mulk, yer va qurilish binolarini garovga qo‘yish. Bunda garovga qo‘yilgan mulk qarz oluvchining tasarrufida qoladi.

Ipoteka banki – kredit muassasasi bo‘lib, u ko‘chmas mulkning garovi (yer, inshoot, binolar va boshqalar) hisobiga pul mablag‘larini uzoq muddatli ssudalarga beradi, shuningdek, garovga qo‘yiladigan ko‘chmas mulkdan ta‘minlanadigan garov varaqalari chiqaradigan bankidir.

Iste‘mol krediti – bu aholining iste‘mol talab va ehtiyojlarini qondirishga beriladigan kredit. Bu kredit uy ro‘zg‘or buyumlarini: radioelektron va boshqa maishiy asbob-uskunalar, mebellar, interyer buyumlari, turar joyni ta‘mirlash bilan bog‘liq tovarlarni xarid qilish uchun 3 yilgacha muddatga beriladigan kredit.

Ikkinchi darajali yoki ikkinchi navbatdagi aksiyalar – to‘lovi uzaytirilgan aksiya (dividendlar faqatgina aniq shart yuzaga kelgandagina to‘lanadi).

Ishonchsiz kreditlar – ishonchsiz deb turkumlangan aktivlar qaytishi mumkin bo‘lmagan aktivlar deb qaraladi. Bunday aktivlar juda past qiymatga ega va ularni bank aktivlari sifatida hisobga yuritish maqsadiga muvofiq emas deb hisoblanadi. Bunday turkumlash bu aktivlarning hech qanday likvidatsion bahosi yo‘q degani emas, lekin banklarga bunday aktivlarni o‘z balansida yuritish tavsiya etilmaydi va bu aktivlar likvidatsiya qilinishi kerak.

Ixtisoslashgan banklar – ma‘lum yo‘nalishlarga xizmat ko‘rsatib, o‘z faoliyatini shu yo‘nalishlarda yutuqlarga, samaradorlikka erishishga bag‘ishlaydi. Bunday banklarga tarmoqlarga xizmat ko‘rsatuvchi banklar, eksport-import operatsiyalarini olib boruvchi banklar, investitsiya banklari, ipoteka-zamin banklarini kiritish mumkin.

Ichki litsenziya – tijorat banklariga O‘zbekiston Respublikasi hududida chet el valyutasidagi operatsiyalarni to‘la yoki cheklangan doirada amalga oshirish uchun berilgan huquqdir.

Ichki faktoring (domestic factoring) – mol yetkazib beruvchi va mol sotib oluvchi, shuningdek, faktoring kompaniyasi bir mamlakat hududida joylashgan bo‘lsa, bunday faktoring ichki faktoring deyiladi.

Ichki audit – bu subyektning iqtisodiy ahvoli, faoliyati to‘g‘risida muayyan korxonaning rahbariyatiga axborot tayyorlashdir. Ichki audit xizmati bankning tuzilishi, katta-kichikligi, joylashishi va bank muomalalarining miqdoriga qarab, bir-ikki kishidan iborat mustaqil bo‘lim yoki ma‘lum bir boshqarma shaklida tashkil qilinishi mumkin.

Imtiyozli aksiya – bu aksiya egasi hissadorlar yig‘ilishida ovozga ega bo‘lmaydi, lekin dividendlarni qat‘iy foiz stavkalarida faoliyat natijasining yakunlariga qaramasdan kafolatli daromad olish imkonini beradigan qimmatli qog‘oz.

Indeks – bu solishtirishning nisbiy ko‘rsatkichi yoki nisbiy ko‘rsatkichlarning bir turi hisoblanadi.

Indeksatsiya – majburiyatlar bo‘yicha to‘lovlarning narx-navo ko‘rsatkichi bilan o‘zaro nisbatini belgilash; pul talabnomalari va turli daromadlarining haqiqiy miqdorini inflyatsiya sharoitida saqlab qolish usuli.

Indeksatsiya qilinadigan depozit – qiymatiga inflyatsiya darajasini qo‘shib hisoblash orqali belgilangan qiymati aniqlangan depozit.

Indeksatsiya qilingan qarz – qiymatiga inflyatsiya darajasini qo‘shib hisoblash orqali belgilangan qiymati aniqlangan qarz.

Indossat – vekselga egalik huquqini qabul qilib oluvchi shaxs.

Indossament – Vekselning orqa tomonida yoki qo‘shimcha varaqda aks ettirilgan o‘tkazma yozuv bo‘lib, bu yozuv orqali veksel egasi boshqa bir shaxsga vekselni hamda veksel bo‘yicha undan to‘liq foydalanish huquqini topshiradi.

Inisiator bank – bu to‘lov operatsiyasini boshlovchi bank.

Inflyatsiya – lotin so‘zidan olingan bo‘lib, «shishish, ko‘pchish, ko‘tarilish» degan ma‘noni anglatadi. Pulning qadrsizlanishi; pulni me‘yordan ko‘p ishlab chiqarilishi oqibatida pul harakati kanallarida tovar bilan ta‘minlanmagan pullarning paydo bo‘lishi, tovar va xizmatlar bahosining usishi.

Inkasso – hisob-kitoblar shakllaridan biri. Unga muvofiq bank o‘z mijozining topshirig‘iga ko‘ra jo‘natilgan tovarlar va xizmatlar uchun

hisob-kitob hujjatlari asosida to'lanishi lozim bo'lgan pul mablag'larini haq to'lovchidan oladi hamda bu mablag'larini o'z mijozining bankdagi hisob raqamiga o'tkazadi.

Inkasso topshiriqnomasi – korxon va tashkilotlarning o'z hisobiga mablag' o'tkazishi lozim bo'lgan paytlarda tuziladigan hisob-kitob hujjati. Inkasso topshiriqnomasi bankka qo'yilayotganda o'sha hujjatdagi summani tasdiqlovchi kerakli hujjatlarining asli yoki nusxasi bo'lishi shart.

Investitsiya portfeli – mablag'larni uzoq muddatli qimmatli qog'ozlarga sarflash, subyekt egaligiga yoki ixtiyorida bo'lgan qimmatli qog'ozlar majmuasi.

Ijara beruvchi – bu o'z mulkini ma'lum vaqtga foydalanishga beradigan mulkdor, shu jumladan chet el jismoiny va yuridik shaxs ham bo'lishi mumkin.

Ijobiy GEP - aktivlarning passivlardan oshishi – bu ijobiy GEP bo'lib bankning aktiv operatsiyalarini amalga oshirishga mablag'lari yetarli ekanligini ko'rsatadi va bank ortiqcha likvidlilikga egaligidan dalolat beradi.

Ipoteka – garov xat, bankning qarz oluvchiga, uning mol-mulki garoviga muayyan muddatga ssuda berishi. Qarzga pul olish maqsadida ko'chmas mulk, yer va qurilish binolarini garovga qo'yish. Bunga garovga qo'yilgan mulk qarz oluvchining tasarrufida qoladi.

Ipoteka krediti – ko'chmas mulkni garovga olib, uzoq muddatga beriladigan kredit. Aholining keng qatlami, shu jumladan yosh oilalar uchun uy-joy qurilishini va rekonstruksiya qilish, sotib olishni moliyalashtirish uchun ajratiladigan kreditlar.

Iste'mol krediti – bu aholining iste'mol talablarini qondirishga beriladigan kredit. Bu kredit uy ro'zg'or buyumlarini: radio-elektron va boshqa maishiy asbob-uskunalar, mebellar, interyer buyumlari, turar joyni ta'mirlash bilan bog'liq tovarlarni xarid qilish uchun 3 yilgacha muddatga beriladigan kredit.

Ichki konvertirlanish – chet el valyutasini milliy valyutaga ayriboshlash oldi-sotdisining imkoniyati va teskarisi davlat ichkarisida.

J

Jalb qilingan resurslar – bular jalb qilingan depozitlar, jamg'armalar boshqa majburiyatlar va kreditorlardan sotib olingan resurslar.

Jamg'arish – yangidan yaratilgan qiymat milliy daromad bir kishining ishlab chiqarishni kengaytirish uchun sarflanishi, ya'ni daromadni kapitalga aylangan qismi.

Jamg'arma banki – kredit muassasasi bo'lib, uning asosiy vazifasi aholining pul mablag'lari va vaqtincha erkin pul mablag'larini jalb qilish va aholiga kredit berishdan iborat.

Jamg'arma depozitlari – aholi mablag'larini muddatli qo'yilmalar yoki talab qilgungacha hisobvaraqlarida jamg'arilishi bilan bog'liq har qanday operatsiyalar tushuniladi. Jamg'arma depozitlarga pul mablag'larini jamg'arish yoki saqlash maqsadida shakllantirilgan qo'yilmalar kiradi, aholi pul jamg'armalarining to'planishi uchun xizmat qiladi.

Jahon banki – rasman nomi xalqaro ta'mirlash va taraqqiyot banki, rivojlanayotgan mamlakatlarning iqtisodiy o'sishini rag'batlantirish uchun ularga qarz beradigan tashkilot.

Jahon bozori – xalqaro mehnat taqsimoti orqali bir-biriga bog'langan mamlakatlar o'rtasidagi barqaror oldi-sotdi munosabatlari.

Jahon valyuta tizimi – xalqaro pul-kredit munosabati bo'lib, jahon bozorining rivojlanishi natijasida tarkib topgan va davlatlar o'rtasida tuzilgan bitimlar bilan mustahkamlangan.

Jahon puli – xalqaro miqyosda umumiy xarid, to'lov vositasi, boylikning umumiy moddiy timsoli, baynalminal qiymat ifodasi bo'lgan pul birliklari jahon puli vositasini oltin tangalari bajargan. Hozir esa dollar, yevro, funt sterling bajarmoqda.

Joriy likvidlik – joriy aktivlarning (to'lov muddati 30 kungacha bo'lgan barcha likvidlik aktivlari, bank qo'yilmalarining bir marta bo'lsa ham muddati uzaytirilgan va yoki avval berilgan ssudalarni to'lash uchun, shuningdek, qaytarish muddati o'tib ketgan kreditlar istisno qilinadi) talab qilib olinguncha majburiyatlar summasi nisbati sifatida va ijro etish muddati 30 kungacha bo'lgan holda aniqlanadi, ya'ni bankning joriy likvidligi: JA/JM. Ushbu ko'rsatkich 30 foizdan kam bo'lmasligi kerak.

Joriy hisob varaqasi – banklardagi pul mablag'larini saqlash va hisob-kitoblarda amalga oshirishga xizmat qiluvchi hisobvaraqlar turi.

Jamg'arish normasi – jamg'arish fondining milliy daromadga nisbatan foizda ifodalanishi.

Jeneva konvensiyasi – (Veksel va cheklarni ishlab chiqarish yuzasidan)-xalqaro har tomonlama amalga oshiriladigan.

Jamg'arma – aholini kelajak ehtiyojlarini qondirish va kelajakda xarid qilish uchun saqlab qo'yilgan daromadlari.

Jamg'arma banki – kredit muassasasi bo'lib, uning asosiy vazifasi aholining pul mablag'lari va vaqtincha bo'sh pul mablag'larini jalb qilish va aholiga kredit berishdan iborat.

Jamg'armachi – omonat kassasiga (bankka) pulli (jamg'arma)ni qo'yuvchi shaxs.

Jamg'arishga o'rtacha moyillik – umumiy daromadni foizda ifodalangan jamg'ariladigan ulushi: $JOM = \frac{\text{Jamg'arish}}{\text{daromad}} * 100$

Jamg'arishga cheklangan moyillik – jamg'ariladigan daromadni har qanday ortiq ulushi foizda ifodalandi:

JCHM= jamg'arishdagi o'zgarishlar/daromaddagi o'zgarishlar

Jahon banki – rasman nomi Xalqaro tiklanish va taraqqiyot banki, rivojlanayotgan mamlakatlarning iqtisodiy o'sishini rag'batlantirish uchun ularga qarz beradigan tashkilot.

Jahon bozori – xalqaro mehnat taqsimoti orqali bir-biriga bog'langan mamlakatlar o'rtasidagi barqaror oldi-sotdi munosabatlari.

Jahon valyuta tizimi – xalqaro pul-kredit munosabati bo'lib, jahon bozorining rivojlanishi natijasida tarkib topgan va davlatlar o'rtasida tuzilgan bitimlar bilan mustahkamlangan.

Jahon xo'jalik integratsiyasi – jahon xo'jaligi ishlab chiqarishning asosiy ko'rinishlaridan biri, mamlakatlararo ishlab chiqarish, savdo, valyuta munosabatlari va boshqa sohalarda iqtisodiy hamkorlikni rivojlantirishga qaratilgan u yoki bu mintaqadan davlatlar ittifoqining shakllanishi bo'ldi.

Joriy hisobvaraqa – banklardagi pul mablag'larini saqlash va hisob-kitoblarda amalga oshirishga xizmat qiluvchi hisobvaraqa turi.

Jeneva konvensiyasi – (Veksel va cheklarni ishlab chiqarish yuzasidan)-xalqaro har tomonlama amalga oshiriladigan bitim. 1930-31 yillarda tuzilgan.

Jirant – vekselni ko'rsatilgan shaxsning, veksel egasining mablag'ni o'chirish to'g'risidagi belgisi.

Jirokonta – shu bankda joriy hisob raqami bo'lgan uchunchi shaxs bilan hisob-kitob qilish maqsadida hisob raqamini ochish.

Jirobalans – naqd pulsiz hisob-kitoblar balansi.

Jirobank – mijozlar o'rtasida naqd pulsiz hisob-kitoblarni amalga oshiruvchi birinchi banklar.

Jirobank depoziti – mijozlar o‘rtasida naqd pulsiz hisob-kitoblarni amalga oshiruvchi bankka saqlash uchun topshirilgan mablag‘.

Jobber – qimmatli qog‘ozlar bozoridagi chayqovchi.

Jenk – ishonchsiz obligatsiyalar.

Jenson sharti – sug‘urtalovchining kema qiymatining 3 foizi summasidagi zararni qoplashini ko‘zda tutuvchi shart.

Jirat – veksel o‘tkazilyotgan shaxs.

Jiring – xususiy va qarzga olingan sarmoya o‘rtasidagi nisbat.

Jiro – rivojlangan mamlakatlarda hisob-kitob cheklari vositasi sifatida foydalaniladigan naqd pulsiz hisob-kitoblar turi.

Javob oboroti – boshqa banklar topshirig‘i bo‘yicha amallarni bajarish bosqichidir. O‘zbekiston Respublikasida bank tizimini qayta tashkil qilishning birinchi bosqichida (1988-90y.) hamma maxsus banklar tijorat banklari maqomini qabul qildilar.

Jarima – shartnomada kelishilgan shartlarni buzganligi uchun to‘lanadigan to‘lov.

Jamg‘arma bank (savings bank) – omonatchilar mablag‘laridan tashkil topgan, aksiyadorlik tarzida emas, omonatchilarning xohishiga asosan, trust asosida boshqariladigan bank

Jamg‘arma fondlari – deyilganda ta‘sis hujjatlarga muvofiq korxonani yangi mulkni tashkil qilish, ishlab chiqarishni rivojlantirish va shu singari maqsadlarni amalga oshirish uchun yo‘naltirilgan mablag‘lar (foyda va boshq.) tushiniladi.

Jamg‘arma vositasi – bu pulning jamlangan boylik shakliga kirib, o‘z egasi uchun kerak bo‘lganda xarid etish vositasi bo‘lib xizmat qila olishdir. Pul-qog‘oz yoki tanga bo‘lgani uchun boylik emas, balki o‘zida mehnatni mujassamlashtirgani, unga hamma narsani xarid etish yoki uni jamlab saqlash mumkin bo‘lgani uchun boylik hisoblanadi.

Jamg‘arma depozitlar – davriy badallar yordamida shakllantiriladigan jamg‘arma depozitlarini jismoniy va yuridik shaxslarga ular muayyan maqsadlarni amalga oshirish uchun aniq pul summasini depozit hisobvarag‘ida to‘plash istagi bildirganda ochiladigan depozitning bir turi.

Jamg‘arma obligatsiyasi (savings bond) – AQSh moliya vazirligi tomonidan chiqariladigan qimmatli qog‘oz turi.

Jamg‘arma depozit hisobvarag‘i – yuridik shaxslarning mablag‘lari, ular muayyan maqsadni amalga oshirish uchun ma‘lum pul summasini depozit hisobvarag‘ida to‘plashi.

Jamoa tadbirkorligi – bu fuqarolar guruhining jamlanma mulki asosida tashkil qilinadigan faoliyat.

Jiro o‘tkazma – naqd pulsiz mablag‘ o‘tkazmasi.

Jiro hisob-kitoblar – banklar hisob raqam egasi topshirig‘iga ko‘ra bir hisob raqamdan ikkinchisiga pul mablag‘ini o‘tkazish yo‘li bilan amalga oshiradigan naqd pulsiz hisob-kitoblar.

Jiro hisob raqam – naqd pulsiz hisob-kitoblar amalga oshiriladigan hisob raqam.

Joriy nazorat – bu operatsiya o‘tkazish jarayonida olib boradigan nazoratdir.

K

Kabala (arabcha tilxat majburiyat) – qarz majburiyatlari rasmiylashtirilgan yuridik akt.

Kabal kitoblar – qarz majburiyatlari jamlangan qo‘lyozma kitob.

Kabinet qimmatli qog‘ozlar – AQShda past bozor oborotidagi qimmatli qog‘ozlar.

Kadastr (fransuzcha cadastre ro‘yhat) – davlatlarning iqtisodiy resurslari to‘g‘risidagi ma‘lumotlarning tizimli, tanaffussiz nazoratlar orqali rasmiy tuzilgan ro‘yxati. Kadastr o‘z ichiga resurslar manbalari va obyektlarining joylashuvi, ularning hajmi, sifat xarakteristikasi kabilarni oladi. Yer kadastru suv kadastru va boshqa kadastrlar mavjud bo‘lib, ular tabiiy resurslardan foydalanganlik uchun soliq va to‘lovlarni o‘rnatish, arenda garov sotuv uchun obyektlar qiymatining bahosini aniqlash uchun ishlatiladi.

Kapital (bank boyicha) – deganda, bank muassislari tomonidan shakllantirilgan aksionerlik kapitali, uning strukturasi, aktiv va passivlar orasidagi munosabatlar tushiniladi.

Kapital qo‘yilma – asosiy vositalarni qayta ishlashga yo‘naltirilgan jami iqtisodiy resurslar.

Kapital zaxiralar – soliqlar va boshqa majburiy to‘lovlar to‘langanidan so‘ng sof foyda hisobiga shakllangan zaxiralarni anglatadi. Zaxiralardan bank faoliyatida vujudga keladigan turli zararlarni ular yuzaga kelishi bilanoq hech qanday cheklashlarsiz qoplash uchun foydalaniladi.

Kafil – muayyan vazifalarni bajarish uchun kafillik beradigan va uning bajarilishini nazorat qiladigan shaxs, idora, tashkilot, davlat yoki davlatlar guruhi.

Kafillik – bu bir tomonlama majburiyat ko‘rsatilgan shartnoma bo‘lib, kafil ular vositasida kreditor oldida qarz oluvchining qarzini zarurat bo‘lib qolganda to‘lab berish majburiyatini oladi. Bank kafillik beruvchining moliyaviy holatini hamda uning qobiliyatini tahlil etadi va ijobiy hol bo‘lgandagina kafillik shartnomasini kredit ta‘minoti sifatida qabul qilishi mumkin.

Kafolat — kafolat beruvchi tomonidan qarz oluvchi o‘z majburiyatlarini bajara olmagan taqdirda muddati kelganda uning majburiyatlarini to‘lab berish majburiyati tushuniladi. Qonunchilik hujjatlariga asosan bank, boshqa kredit muassasalari yoki sug‘urta tashkilotlari (kafil) boshqa shaxs (prinsipial)ning buyurtmasiga ko‘ra kafolat berishi mumkin.

Kafolat xati – kafil bank orqali kreditor foydasiga qarzdorning qarzlarini o‘z vaqtida butunligicha to‘lashni o‘z zimmasiga olganligiga kafolat beruvchi hujjat. Kredit olishdan oldin xo‘jalik yurituvchi subyektlar tomonidan kafolat xati bankka topshirishi kerak. Kafolat xatini banklar yoki sug‘urta idoralari berishi mumkin.

Kalkulyatsiya – bank faoliyatining zarurligini hisoblashdir.

Kapital qo‘yilmalarni moliyalashtirish deganda, asosiy fondlarni yangilash, rekonstruksiya qilish va kengaytirishga aytiladi. Kapital qo‘yilmalar asosan bank tomonidan amalga oshiriladi, bu qurilish kompleksi oldiga qo‘yilgan vazifalarni bajarishda katta ahamiyatga ega.

Kapitalar qo‘yilmalarning manbalari – hozirgi davrda asosan bu korxonalar, birlashmalarning o‘z mablag‘lari, byudjet mablag‘lari va bank krediti hisoblanadi.

Kassa (ital. cassa lot. capsa) – naqd pul yoki boshqa qimmatliklar bilan operatsiyalarni amalga oshiruvchi muassasa, korxonalar, tashkilotlarning bir bo‘lishi.

Kassa jurnali – naqt pullarning kirim va chiqimi ifodalangan hisob vedomostlari asosida tuzilgan shakl. Kassa jurnali kassa kitobi deb ham yuritiladi. Kassa jurnallarida mijozlarning shaxsiy hisob raqamlari, kassa rejasi, kassa prognozining kodi va summasi ko‘rsatiladi.

Kassa orderi – korxonalar, tashkilotlar, muassasalar kassalari tomonidan naqt pullarni berish va olish kassa operatsiyalarida rasmiylashtiriladigan va u asosida bajariladigan hujjat.

Kassa bitimlari kursi – kassa bitimlari bo‘yicha birja bahosi.

Kassa rejasi – kassaga kelib tushadigan va beriladigan pul hajmi va manbalarni ko‘rsatuvchi reja.

Kassa intizomi – deganda korxonada, tashkilot, muassasalar tomonidan naqd pulni bank muassasalariga topshirish va olish, sarflash, hisoblash hamda saqlash qoidalariga rioya qilish tushiniladi.

Kassa hujjatlari – naqd pullarni qabul qilish va berish vaqtida tuziladigan hujjatlar.

Kassa operatsiyalari – bunda naqd pullarni vaqtincha saqlash, qabul qilish va berish bilan bog‘liq bo‘lgan operatsiyalar tushiniladi.

Kasod – 1) talab yoki xaridor yo‘qligi bo‘is, mollarning bozorida sotilmay qolishi natijasida zarar ko‘rish; 2) kasofat, zarar.

Kalendar yili – kalendar bo‘yicha hisoblangan yil, shuningdek, hisob va hisobot yiliga mos keluvchi yil. U xo‘jalik va moliyaviy yilga mos kelmasligi mumkin.

Kalkulyatsiya (lotinch *calculatio-crem*) – ishlab chiqarishda ish va xizmatlarni amalgam oshirishda pul ko‘rinishidagi xarajatlar chiqimlarning jadval shaklidagi buxgalteriya hisobi. Kalkulyatsiya asosan mahsulot tannarxini hisoblashga xizmat qiladi. Kalkulyatsiya bashorot rejali hisob kalkulyatsiyalariga bo‘linadi.

Kambio (italyancha *cambio-almashtirish*) – qarzli xat, veksel.

Kambist – Veksel operatsiyalari va savdo tangalari bilan shug‘ullanuvchi shaxs.

Kameral mulk – feodalizm va dastlabki kapitalizm da qo‘llanilgan davlat mulkining nomi.

Kansler g‘aznachiligi – Buyuk Britaniyadagi Moliya Vazirligi.

Kargo – kemada jo‘natiladigan yuk.

Kargo reja – kemaga yukni joylash sxemasi.

Kartalizm – pulning nominalistik nazariyasi.

Kart-blansh(frans *carte blanche*) – ishonch bildirilgan shaxs nomidan operatsiyalarni bajarishda beriladigan cheksiz vazifalar.

Kartel (frans. *Cartel*, ital. *cartelio*) – ishlab chiqaruvchilar yoki iste‘molchilarning birlashuvi, yaqin profilli korxonada, firma, kompaniyalarning ishlab chiqarish va sotuv hajmi, narx-navo kabilar to‘g‘risida guruhlar kelishuvi.

Kartel kelishuv – kartelni tuzishda ikki yoki undan ortiq korxonada, firmalar o‘rtasidagi ishonchnoma.

Kartel huquqi – kartel kelishuvlarining ko‘p turini inkor qiluvchi antimonopol kelishuvchilarning bir shakli.

Kasko (ital. casco) – transport vositalarini sug‘urtalash.

Kastodi – savdo kompaniyalarining aksiyalarini saqlash majburiyati bo‘yicha bank xizmati.

Kategoriya – (grekcha kategoia - belgi) – ishchilarning professional darajasini va tovarlar sifatini aniqlovchi tartibli o‘rin, razryad.

Kaf (ingl. CAF Cost and freight – qiymat va fraxt) – tovarni joylash va to‘lashning bazis shartlari.

Keyns nazariyasi – jahonga mashhur iqtisodchi olim Keynsning makroiqtisodiy nazariyasi. Bunga ko‘ra bandlik darajasi ishlab chiqarish hajmiga bog‘liq bo‘ladi.

Kerb (ing. Kerb – norasmiy birja) – savdo sessiyalardan, birjaning yopilishidan keyin tuziladigan bitmlar.

Kelishilgan (shartnomali) baho – bu tovar sotuvchi va tovar oluvchi o‘rtasidagi kelishilgan narx.

Kechki kassasi – operatsiya kuni tugagandan keyin naqd pullarni qabul qilish uchun tashkil etilgan maxsus kassasi.

Kesh – naqd pul, banknota va tangalarning qonuniy to‘lov vositasi.

Kesh flou (Pul oqimi) – naqd pullarning kirimi yoki chiqimi summasi.

KEMEL (CAMEL) – banklarni boshqarish reyting tizimi. Bunda har bir harfning o‘z ma‘nosi mavjud. Capital adequacy (sarmoya yetarliligi); A – asset quality (aktivlar sifati); m-management (boshqaruv); e – earnings (daromatlilik); L – liquidity (aktivlarni pulga aylanish qobiliyati)ga ko‘ra banklar baholanadi.

Kvazidavlat banki – hukumat tomonidan nazorat qilinadigan nodavlat, tijorat, xususiy bank.

Kvazinarx – tovarning real bozor qiymatini ifodalamaydigan narxi

Kvazi pullar – tijorat banklaridagi muddatli va jamg‘arma depozitlaridagi naqdsiz pul mablag‘lari.

Kvaziraqobat – bir kompaniya bo‘limlari, korxonalari o‘rtasidagi raqobat.

Kvantifikatsiya (lot. Quantum - nechta) – sifatning miqdor, raqamlarda o‘lchanishi, masalan, ballarda.

Kvazikorparatsiya – inglizcha qonunga binoan, faqat b‘azi masalalarda, sharoitlarda yuridik shaxsni tan oluvchi shaxslar birlashuvi.

Kvitansiya – (ital. quitanza) – belgilangan shaklda pul, hujjatlar, qimmatliklar olinganligini ko‘rsatuvchi rasmiy yozuv.

Kvotirovaniya – tashqi iqtisodiy faoliyatni boshqarish me'yorlari sifatida davlat organlari tomonidan amalga oshiriladigan ma'lum tovar turlarini importi va eksportiga miqdoriy cheklov.

Kvota (lot. Quota - qism) – umumiy faoliyatga qarashli a'zolarning biriga keladigan ulush, pay, qism.

Kvotalash – tashqi iqtisodiy faoliyatni boshqarish me'yorlari sifatida davlat organlari tomonidan amalga oshiriladigan ma'lum tovar turlarini importi va eksporti va boshqalar bo'yicha miqdoriy cheklov.

Kovernot – sug'urtalovchi tomonidan sug'urtalanovchiga beriladigan sug'urta shartnomasini tasdiqlovchi hujjat.

Kod – Tovar, narsa va predmetlarning shartli, qisqartirilgan ma'nosi, nomi, ularning shifri, simvollik ifodasi, bu obyektlar haqida informatsiyasi.

Kodifikatsiya – hujjatlar, materiallarni informatsion, hisob- statistik tartiblash, tizimlash.

Kredit – lotincha «kredit» - «qarz» so'zidan olingan bo'lib, pul mablag'lari, tovar va xizmatlarini kelishilgan foizda, qaytarisish sharti bilan vaqtincha foydalanishi uchun pul yoki material mablag'lari berish jarayonida yuzaga keladigan iqtisodiy munosabatlar tizimi.

Kredit pullari – kredit aloqalarida ishlatiladigan pullardir (banknotlar, veksellar, cheklar, kredit kartochkalari). Kredit pullarni oltin o'rniga paydo bo'lgan, qarz beruvchi va qarzdor o'rtasidagi hamda bank vositasida amalga oshiriladigan harakatlarda qo'llaniladigan pullar. Kredit pullari – to'lov-hisob mexanizmi negizida kredit munosabatlari rivojida vujudga kelgan pul shakli.

Kredit kartalari – bu bank yoki maxsus kredit (savdo) muassasasi tomonidan biror kishi nomiga berilgan pul hujjati, unda pul egasi joriy hisobidagi summa ko'rsatiladi.

Kreditning taminlanganligi - bunda ssudaning ta'minlanganligi kredit berilishiga asosan qarz oluvchining mulki, moddiy boyliklar zaxiralari, ko'chmas mulki yoki ishlab chiqarish xarajatlari summasiga mos kelishi bilan belgilanadi. Bu o'z navbatida kreditni o'z muddatiga qaytarilishiga kafolat berilishini tasdiqlaydi. Kredit miqdori garovga qo'yilgan mulk qiymatining 50%dan 80%gacha miqdorida beriladi.

Kredit bahosi – kredit boyicha foiz stavkasi, komission va boshqa to'lovlar yig'indisi.

Kredit kamali (blokadasi) – kredit berishdan bosh tortish. (davlatlar o'rtasida)

Kredit liniyasi – kelishilgan yoki belgilangan limit doirsida qarz oluvchiga kredit uyushmasi tomonidan yuridik rasmiylashtirilgan majburiyatning taqdim etilishi.

Kredit tizimi – kredit uyushmalarining, kredit munosabatlari, shakllari va usullari, kreditlash usullari, usullari tizimi.

Kredit sug‘urtalash – ssuda olgan shaxslarni o‘lim xavfi tug‘ilganda bank yoki kredit kassasi berilgan kredit bilan birgalikda sug‘urtalash, sug‘urta pulidan vafot etgan qarzdor qarzi to‘lab boriladi.

Kredit biletleri – XIX – XX asrlarda Rossiya Markaziy banklari tomonidan chiqarilgan ayirboshlanmaydigan yoki maydalab berilmaydigan qog‘oz pullari.

Kredit cheklovlari – tijorat banklari tomonidan ma‘muriy va qonuniy, to‘g‘ri va egri yo‘llari bilan kreditlash hajmlarini cheklovi.

Kredit riski – berilgan kredit uchun kreditning asosiy summasi va foizlarni o‘z vaqtida qaytarmaslik riski.

Kredit ittifoqi – o‘z manfaatlari yo‘lida va a‘zolarigagina kredit berish mumkin bo‘lgan shaxslar uyushmasi.

Kreditlash – kredit taqdim etilishi.

Kreditor – yuridik yoki jismoniy shaxs bo‘lib, u qarzdoridan qarzni qaytarish yoki boshqa majburiyatlarni talab qilish huquqiga ega bo‘lgan subyektdir.

Kreditor qarzdorlik – o‘rnatilgan muddatlarda shartnoma bo‘yicha yetkazib berilgan tovarlar va ko‘rsatilgan xizmatlar uchun to‘lanadigan, shuningdek, byudjet, soliq va boshqa to‘lovlar, yani, boshqa korxonaga tegishli (to‘lanishi kerak) bo‘lgan, lekin korxonada vaqtincha mavjud bo‘lgan pul mablag‘lari.

Kreditga layoqatlilik – bu xo‘jalik subyektlari tomonidan kredit va u bo‘yicha foizlarni o‘z vaqtida va to‘laligicha qaytara olish qobiliyati hamda moliyaviy ahvoli barqarorligiga beriladigan baho.

Kredit qiymati – bu qarz oluvchi qarz beruvchiga kreditdan foydalanganligi uchun beriladigan % summasi.

Kredit siyosati – bu banklarning kredit faoliyati bo‘lib, ssuda kapitalini joylashtirish bilan amalga oshiriladi. Kredit siyosatining elementlariga quyidagilar kiradi: kredit siyosatining maqsad va vazifalari, kredit yo‘nalishini tashlash, kredit operatsiyalarining amalga oshirish texnologiyasi, kreditlash tartibining nazorati.

Kredit siyosatining vazifasi – banklarning kredit tarkibini yaxshilash ularning aylanishini tezlashtirish, ssudalar hajmini kengaytirish.

Kredit siyosatining maqsadi – mijozlar ehtiyojini qondirish va qo‘shimcha foyda olish.

Kredit siyosatining tashqi omillar – bu siyosiy va iqtisodiy sharoit: bank qonunlarining rivojlanish darajasi, banklararo raqobat, bank infratuzilmasining rivojlanish darajasi kiritiladi.

Kredit siyosatining ichki omillar – kredit siyosatiga ta’sir etuvchi ichki manba omillarga: bank resurslarning baza va strukturasi tuzilmasi, kredit tashkilotlarining likvidligi, banklarning ixtisoslashganligi, maxsus o‘qimishli xodimlar miqdori.

Kredit muassasalari statistikasi – bu kredit-pul munosabatlaridagi muammolarni ma’lum bir vaqtda, ma’lum joyda hamda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish davridagi holatini izlanish orqali xarakterlaydigan muassasa.

Kredit subyektlari – har xil bo‘lishi mumkin. Bularga korxonalar, firma, tashkilot, davlat va turli toifadagi aholi kiradi.

Kredit miqdori – bu qarzga beriladigan pul birligining hajmi.

Kredit liniyasini ochib kredit olish – bu tariqada korxonaga ssuda hisobvarag‘i ochiladi va limit qo‘yiladi. Agarda mijozning hisobvarag‘ida mablag‘ bo‘lmasa bank avtomatik tarzda kelib tushgan pul hisob-kitob hujjatlari bo‘yicha to‘lovlarni amalga oshiradi.

Kredit liniyasini ochmasdan kreditlash – bu operatsiya bir marta kredit berish yo‘li bilan amalga oshiriladi.

Kredit munosabatlarining subyekti – banklar, xo‘jalik subyektlari, aholi, davlat va boshqa subyektlar hisoblanishi mumkin.

Kreditlash obyekt – bu qarzga olingan summa va uning qaysi obyekt-tovar-moddiy boyliklar, xarajatlar va hokazolarga yo‘naltirilganligini anglatadi.

Kreditga layoqatlilik – mijozning moliyaviy faoliyatiga har tomonlama berilgan baho bo‘lib, u qarz oluvchining so‘ralayotgan kreditni (asosiy qarz summasi va u bo‘yicha foizlarni) o‘z vaqtida qaytarish va boshqa qarz majburiyatlarini to‘lay olish qobiliyatini ko‘rsatadi.

Kredit qoidasining buzilishi – ssudaning asosiy summasi yoki foizini o‘z vaqtida to‘lanmasligi, o‘z vaqtida qaytarilmagan ssuda.

«**Kross-kurs**» – ikki valyuta o‘rtasidagi nisbat qandaydir uchinchi valyutaga nisbatan olingan kurslarida aniqlansa, bunday nisbatni kross-

kurs deb ataladi

Kliring (ingl. Clearing - tozalamoq) – davlatlar, kompaniyalar, tashkilotlar o‘rtasidagi bir-biriga sotilgan tovarlar, qimmatli qog‘ozlar va bajarilgan xizmatlar uchun to‘lov balansi shartlari asosidagi naqd pulsiz hisob-kitoblar. Bank kliringi banklararo naqd pulsiz hisob – kitoblar tizimini o‘zida aks etiradi.

Kliring-bank – o‘zaro milliy to‘lov tizimining a‘zosi bo‘lgan, hisob-kitob markazining a‘zosi bo‘lgan bank.

Kliring kelishuv – o‘zaro savdoda muvozanatni ushlab maqsadida eksportdan daromad olishni ko‘zda tutuvchi xalqaro savdo kelishuvi

Kliring hisob-kitob – kliring asosidagi o‘zaro hisob-kitoblar.

Kliring faoliyat – bu faoliyat o‘zaro majburiyatlarni aniqlash bo‘yicha (yig‘im, taqqoslash, qimmatli qog‘ozlar bo‘yicha bitim axboroti, korrektirovkasi va bular bo‘yicha buxgalteriya hujjatlarini tayyorlash) va qimmatli qog‘ozlar taklifi bo‘yicha hisobotdir.

Kichik korxona – bu mulkchilik shaklidan qat‘iy nazar sanoat ishlab chiqarish tarmoqlarida bank bo‘lgan xodimlarning o‘rtacha yillik soni 40 kishigacha, qurilish, qishloq xo‘jaligi va boshqa ishlab chiqarish tarmoqlarida 20 kishigacha, ilm-fan, ilmiy xizmat ko‘rsatish, chakana savdo va noishlab chiqarish sohasining boshqa tarmoqlarida 10 kishigacha qadar bo‘lgan korxon.

Kirim kassasi – operatsiya kuni mobaynida naqd pullarni qabul qilish uchun tashkil etilgan maxsus kassasi.

Kibus – kollektiv xo‘jalik xususiyatlariga ega bo‘lgan Izroildagi kooperativ qishloq xo‘jaligi tashkiloti.

Kimoshdi savdo – ommaviy o‘ziga xos savdo: belgilangan joyda savdoga qo‘yilgan tovar yoki mulk mijoz tomonidan eng yuqori narxda sotib olinadi.

Klassifikator (lot. Classis – sinf, facere - qilmoq) – obyektlar (mahsulot, tovar)ning tizimli guruhi; ularning har birida maxsus shifr, kod mavjud.

Klassifikatsiya – obyektlarni sinflari, guruhlari nomi, mazmuni bo‘yicha ajratish, bo‘lish; har bir guruhda umumiy belgiga ega obyektlar bo‘ladi. Masalan, iqtisodiyot tarmoqlari, soliqlar, tovar tasnifi.

Klassik nazariya – fan sohasida keng tarqalgan va tan olingan, chuqur tarixiy ildizlarga ega bo‘lgan iqtisodiy ta‘limot. Iqtisodiyotda klassik nazariyani Adam Smit va uning davomchisi David Rekar

ta'limoti deb yuritiladi. Bu ta'limotning davomi neokklassik nazariyada o'z ifodasini topgan.

Kleym (ing. Clame - talab) – sotilgan mahsulotning yomon sifati borasida sotib oluvchining oluvchiga e'tirozi.

Kleymeniya – mahsulotga kleymni qo'yish.

Kleymo – tovar, buyum narsalardagi belgi. Unda mahsulotning tartib raqami, ishlab chiqarilgan sanasi va boshqalar ko'rsatiladi.

Klerk (frans. Clerc, lot. Clericu – ruxiy shaxs) – kontora xizmatchisi.

Kliyentura – firma, bank, tashkilotlar mijozlarning yig'indisi.

Kliring (ingl. Clearing - tozalamoq) – davlatlar, kompaniyalar, tashkilotlar o'rtasidagi bir-biriga sotilgan tovarlar, qimmatli qog'ozlar va bajarilgan xizmatlar uchun to'lov balansi shartlari asosidagi naqd pulsiz hisob-kitoblar. Bank kliringi banklararo naqd pulsiz hisob – kitoblar tizimini o'zida aks etiradi.

Kliring-bank – o'zaro milliy to'lov tizimining a'zosi bo'lgan, hisob-kitob markazining a'zosi bo'lgan bank.

Kliring kelishuv – o'zaro savdoda muvozanatni ushlab maqsadida eksportdan daromad olishni ko'zda tutuvchi xalqaro savdo kelishuvi.

Kliring hisob-kitob – kliring asosidagi o'zaro hisob-kitoblar.

Koalitsiya (lot. Coalition - birlashish) – umumiy maqsadlarga erishish, masalarni yechish uchun ixtiyoriy tuzilgan birlashma, uyushma.

Kovernot – sug'urtalovchi tomonidan sug'urtalanovchiga beriladigan sug'urta shartnomasini tasdiqlovchi hujjat.

Kod – Tovar, narsa va predmetlarning shartli, qisqartirilgan ma'nosi, nomi, ularning shifri, simvollik ifodasi, bu obyektlar haqida informatsiyasi.

Kodlashtirish – kodni o'zlashtirish.

Koll (ing. Call- talab qilmoq) – opsion (koll-opsion) muddatining tugashigacha xohlagan vaqtda kelishilgan narxda tovarni, qimmatli qog'ozlarni, fyuchers shartnomalarini sotib olish huquqi.

«**Koll-opsion**» (**call option**) – sotib olinadigan opsion. Koll-opsion – opsion egasiga kelajakda valyuta kursi oshib ketishi mumkin bo'lgan valyutani nisbatan past strayk-bahoda xarid qilish huquqini beradi.

«**Koll-put**» (**call-put-option**) – ikki yoqlama opsion. Put-koll opsion egasi bazis bahoda valyutani sotib olishi yoki sotishi mumkin.

Kollektiv (lot. Collectivus - jamlovchi) – bir tashkilot, korxonada ishlaydigan kishilar guruhi yoki umumiy fikrlar, qiziqishlar asosida birlashuvchi kishilar to‘dasi.

Kollektor (lot. Collecto- yig‘uvchi) ma’lum turdagi tovarlar yig‘indisini ishlab chiqaruvchilar va ularni vazifasi bo‘yicha taqsimlovchi muassasa, tashkilot.

Komissioner – komission xizmatni amalga oshirish majburiyatini olgan shaxs, agent-vositachi.

Komission mukofot – tijorat operatsiyalari, bitimlarini amalga oshirish bo‘yicha agent-vositachi ishi uchun haq; odatda bitim summasidan foiz hisobida hisoblaniladi.

Komitent – komissionerga ba’zi xizmatlarni bajarishni tayinlovchi shaxs.

Komitet (frans. Comite, lot. Committere-topshirmoq.) – davlat, xo‘jalik, jamoa faoliyatining biror-bir tarmog‘ini boshqaruvchi boshqaruv organi.

Kommanditist – omonatchi. Kommandit o‘rtoqlik a‘zosi.

Kommandit pay – kommandit o‘rtoqlik hissadorining pul yoki mulk ko‘rinishidagi badali.

Kommersant (frans. commercant) – xususiy savdo kommersiya bilan shug‘ullanuvchi shaxs.

Kommersiyalizatsiya – iqtisodiyotda tijoratdan keng foydalanish, tijorat tashkilotlari miqdorini kengaytirish.

Kommersiya (lot. Commercium-savdo) – savdo, savdo-vositachilik faoliyati, tovar va xizmatlar sotilishida ishtirok qilish. Keng ma’noda tadbirkorlik faoliyati.

Kommivoyajer (frans. Commis voyageur) – savdo firmasida vositachi u firma topshirig‘iga ko‘ra uning tovarlariga namunalar ko‘rsatish, reklama qilish, kataloglar tarqatish orqali sotib olovchilarni topadi.

Kommunal banklar – aholi maishiy sharoitini yaxshilash maqsadida mulki garovi ostidagi kreditlarni beradigan banklar.

Kommunal xizmatlar – aholining uy-joy, maishiy sharoitini ta’minlash va qo‘llab-quvvatlash bilan bog‘liq aholiga ko‘rsatiladigan xizmatlar.

Kommunikabellik (lot. Communication-aloqa, kontakt) – kishining ishga bog‘liq aloqalar munosabatlar o‘rnata olish qobiliyati.

Kommunikatsiya (lot. Communicato-aloqa) – muomila vositasi va axborotlar aloqalari, axborot almashinish jarayoni.

Kompaniya (frans. compagnie) – iqtisodiy faoliyatni amalgam oshirish uchun yuridik va jismoniy shaxslarning, tadbirkorlarning birlashuvi.

Kompanion (frans. compagnon) – firma, korxonaning birgalikdagi egalari yoki egalaridan biri.

Kompensatsiya (lot. compencatio) – zararlarni qoplamoq.

Komponent (lot. Componens-tarkibiy) tizimning tarkibiy qismi, elementi.

Komprometasiya (frans. compromettre) – reputatsiyaning buzilishiga dalil.

Kompromis (lot. compromissum) – o‘zaro imtiyozlar asosidagi kelishuv.

Kompyuterlashtirish (lot computare) – boshqaruvda va umuman iqtisodiyotda, xo‘jalikda kompyuter texnikasidan keng foydalanish jarayoni.

Konsalting (maslahat) operatsiyalari - tijorat banklari o‘zining mijozlariga va boshqa fond bozorining ishtirokchilariga, aholiga qimmatli qog‘ozlarning muomalada bo‘lishi, fond portfelini shakllantirish va qimmatli qog‘ozlar bozorini tadqiq qilish va istiqbolini belgilash, huquqiy maslahatlar berish, kasbiy o‘qitish va o‘rgatish, qimmatli qog‘ozlarni baholash, axborot xizmatlari ko‘rsatish kabilar bo‘yicha yordam va maslahat xizmatlarini ko‘rsatadi.

Konosament – yuklatilgan tovarga egalik qilish huquqini beradigan hujjat.

Kontokorrent – bank bilan mijoz o‘rtasidagi barcha operatsiyalarni hisobga oladigan yagona hisob-raqam. Kontokorrent hisobvarag‘i ochilishi bilan mijozning hisob-kitob raqami yopiladi va barcha operatsiyalar kontokorrent hisobvarag‘i orqali amalga oshiriladi.

Kontokorrent krediti – bu kredit tashkiloti tomonidan milliy yoki chet el valyutasida beriladigan kredit bo‘lib, o‘rnatilgan kredit liniyasi doirasida, shartnomada kelishilgan maksimal summadan ortmagan miqdorda, mijoz tomonidan zarur hujjatlar taqdim qilinganda ajratiladi.

Kontragent – shartnoma bo‘yicha belgilangan majburiyatlarni o‘z zimmasiga olgan shaxs yoki muassasa.

Konvensiya (lot. Convention-kelishuv) – savdo, pul muomalasi, mehnat munosabatlari soliq va bojxonalarni undirish, eksport va import mahsulotlariga narx-navoni shakllantirish qoidalariga binoan davlat hukumati darajasidagi xalqaro shartnomalar. Masalan, mualliflik huquqini himoyalash to‘g‘risidagi konvensiya, temir yo‘l konvensiyasi, pochta-telegraf konvensiyasi.

Konvension stavka – davlatlar o‘rtasidagi kelishuvlar asosida o‘rnatiladigan bojxona tariflari stavkasi.

Konvension tarif – bojxona tarifi shakli. Bu stavka hukumatlar o‘rtasidagi kelishuvlar asosida aniqlanadi va tomonlar kelishuvisiz amal qilish muddati davomida o‘zgartirish mumkin emas.

Konvergensiya (lotincha “convergence”-mos keluvchi) – turli xil iqtisodiy tizimlarning yaqinlashuvi ular o‘rtasidagi farqlarning yo‘qolishi.

Konvension operatsiyalar – banklar, savdo-sanoat korporatsiyalari, tadbirkor shaxslar tomonidan amalga oshiriladigan valyuta ayirboshlash va valyuta oldi-sotdisi.

Konvension marketing – tovarlarga bo‘lgan talab yo‘qligida o‘tkaziladigan marketing.

Konversiya (lot. Conversion) – ishlab chiqarish obyektlarining boshqalarining o‘rniga olish yoki biror-bir qimmatli qog‘oz turning boshqa turlariga almashinishi.

Konvertirlanish – biror-bir valyutaning boshqasiga erkin o‘tishi yoki ayirboshlanishi milliy valyutaning chet el valyutasining amaldagi kurs bo‘yicha boshqasiga ayirboshlanishi 2 xil bo‘ladi:

Konvertirkanadigan fondlar – o‘zaro bog‘liq fondlar. Bunday fond ishtirokchilari bir-birlaridan obligatsiyalar yoki aksiyachilarni ularni o‘rniga boshqasini boshqarish sharti bilan sotib oladilar.

Konvertirlanadigan qimmatli qog‘ozlar – boshqa qimmatli qog‘oz turlariga erkin almashinadigan obligatsiya va aksiyalari, bu ayirboshlash konversion imtiyozlar shartlari asosida amalga oshirilishi lozim.

Konglomerat (lot “conglomeratus”-jamlangan) – bozor turli sektorlarida faoliyat yuritadigan kopprofilash firmalar birlashmasi, uyushma shakllaridan biri Konglomerat shartlariga ko‘ra unga kiruvchi firmalar mustaqilligi yuqori darajada saqlanib qoladi va boshqaruv desentralizatsiyasi ham saqlanib qoladi.

Konglomerat birlashish – tog‘ridan-to‘g‘ri texnologik va savdo aloqalarga ega bo‘lmagan shartlari asosida turli tarmoqdagi turli firmalarning birlashishi.

Konditsion Tovar – Kelishuv shartlariga yoki standard (norma) me‘yorlariga mos keluvchi tovar.

Konditsiya (lot. condicio) – standart yoki kelishuv shartlariga ko‘ra tovar materiya, mahsulotga mos keluvchi me‘yorlar, sifat ko‘rsatkichlari talablar. Bu talablarga javob beradigan tovar konditsion talablarga mos kelmasa tovar-konditsionmas deb yuritiladi.

Kondominat (lot con-birga va dominium-ega bo‘lish) – qo‘shma ega bo‘lish, egalik qilish biror-bir obyektga ega bo‘lish odatda uy, kochmas mulklarga ega bo‘lish.

Kondor – oltin bekor qilinmagan paytdagi Janubiy Afrika davlatlarining ba‘zilarida muomalada bo‘lgan oltin tangasi. Birinchi marta Chili shahrida chiqarilgan.

Konduit (fransuzcha conduite-xulq, fe‘l-atvor, xulq turlari) – birjada yangi qimmatli qog‘ozlar chiqarilgan, tarqalgan paytdagi trest, bank bilan e‘lon qilinmagan aloqalar.

Konduit moliyalashtirish – uchinchi shaxslar orqali loyihani moliyalashtirishga ko‘maklashish uchun davlat tashkilotlari tomonidan chiqarilgan qimmatli qog‘ozlar, moliyalashtirishga yo‘naltirilgan xususiy sanoat kompaniyalari kreditlari asosida komissiya odatda tayinlanadi.

Konkurs (lot.concursus-to‘qnashuv) – kreditorlarning to‘lashga qurbi yetmayotgan qarzdorlarga da‘volarni bildirish va qoniqish tartib-qoidasi.

Konosament (fransuzcha connaissement) – yuk tashuvchilarga berilgan, yukni qabul qilganlik va yukni belgilangan joyga yetkazish va yuk oluvchiga taqdim qilinganligini tasdiqlovchi hujjat. Konosamentda yuk tashuvchilar va transport agentliklari korxonalar, firmalar o‘rtasida yukni tashish to‘g‘risidagi kelishuv tuzilgan bo‘ladi. Konosamentlar quyidagicha bo‘lishlari mumkin; ismi yozilgan, oluvchini ismi yozilgan, indosirlangan, ko‘rsatilgan nasaf to‘g‘ridan-to‘g‘ri xarakterli, sof konosamentga bo‘linishi mumkin.

Konsalting – innovatsiya, tovar va xizmatlar bozorini bashoratlash va kuzatishlar olib borish, firmalar yaratish va ro‘yxatdan o‘tkazish,

tashqi iqtisodiyot aloqalari, moliya, iqtisodiy savollar keng doirasi bo'yicha ishlab chiqaruvchilar, xaridor va iste'molchilarga maslahat beruvchi maxsus kompaniyalar faoliyati.

Konsensus – (lot. Consensus-kelishuv) – bir necha tomonlarni qiziqtirgan operatsiyalarni amalga oshirish bo'yicha shartlarga rozilik, kelishuv.

Konservatsiya – ma'lum muddatga iqtisodiy jarayonning faoliyat turining, obyekt ko'rinishining to'xtatilishi.

Konsignor – o'zining omboridan va o'z nomidan mukofot olish ovoziga konsignant tovarini chet davlatga sotuvchi agent, komissioner, vositachi.

Konsolidatsiya (lot. Consolidation – mustahkamlash, mustahkamlamoq) – ikki yoki undan ortiq firma, kompaniyalarning birlashish, qo'shib ketishi.

Konsolidatsiyalashgan balans – bir necha korporatsiyalarning birlashgan umumiy buxgalteriya hisoboti bosh va kichik kompaniyalar, firmalarning moliyaviy faoliyat natijalari hisoboti.

Konsolidatsiyalashgan byudjet – hududiy birliklar, regionlar byudjetlarning yig'indisi.

Konsolidatsiyalashgan qarz – uzoq muddatli zayomlar chiqarilishi o'rta va qisqa muddatli kreditlar, oldinroq chiqarilgan zayomlar natijasida tashkil topgan davlat, kompaniya qarzining bir qismi.

Konsolidatsiyalangan hisob raqam – bir necha turli o'zaro bo'g'liq xo'jalik subyektlarining faoliyatini va ular o'zi olib boradigan operatsiyalarni aks ettiruvchi schyo't yoki hisob raqam.

Konsorsial bank – bir necha banklar, moliyaviy kompaniyalarga aksiyoner shaklidagi qo'shma ko'p millatli bank.

Konsorsium (lot. Consortium-qatnashish) – kapital talab qiladigan loyiha yoki qarzni birga joylashtirish maqsadida muddatli umumiy rozilik asosida birlashgan kompaniyalar, banklar.

Konsarsium garant – birlashgan kreditning qaytarilishiga kafolat beradigan bank konsorsiumi.

Kontango – bu birjadagi shunday holatki, bunda tovarning naqd narxi jo'natib qo'yish, muddatida eltib berish narxiga qaraganda past bo'ladi va jo'natib berish vaqtining o'tib borishi bilan narxi ko'tarilib boradi.

Kontingent bitimlar – tashqi savdoda tovarlarni olib kirish, chiqish, Tovar-yuklarni olib o‘tishga kafolat bo‘lib xizmat qiluvchi davlatlar o‘rtasidagi bitim, shartnomalar.

Kontokorrent – mijozning debet-kredit hisob raqamlarida tushumlarni hamda summani qaytarishni amalga oshiruvchi yagona bank hisob raqami.

Kontokorrent krediti (italyancha conto corrente) – bankda kontokorrent schyotiga ega bo‘lgan ishonchli mijozlarga beriladigan kredit.

Kontokorrent hisob raqami – mijozning barcha tushumlari va chiqim operatsiyalarini aks ettiruvchi yagona bank schyoti.

Kontomat – bank kredit kartochkasi vositasi orqali pul olish mumkin bo‘lgan avtomat qurilma.

Kontrabalans – buxgalteriya balansi tahlili va tekshiruvni olib borish maqsadida buxgalteriya hisobi ma’lumotlari asosida tuzilgan jadval.

Kontrobroker – bitim tuzgan broker.

Kontrogen (lot. Contrahens – kelishib oluvchi) – shartnoma tuzish mobaynida shartnomani bajarilishi jarayonida umuman shartnoma majburiyatlari bilan bog‘liq bo‘lgan korxonalar tashkilot, shaxslar.

Kontrakt (lot. contractus) – ikki yoki undan ortiq shaxslarning harakatlari, majburiyatlari, huquqlari, javobgarligi, shartlari belgilangan va ular o‘rtasida tuzilgan yuridik majburiy kelishuv, bitim, shartnoma. Turlari; oldi-sotdi, kelgusi jo‘natish, muddatli, ovmegatsion, ochiq kamet ostida, kompensatsion oddiy, fyuchers, shart, oldin bajarilmagan kontraktlar bo‘lishi mumkin.

Kontraktant – kontrakt bo‘yicha barcha majburiyatlarni oluvchi shaxs.

Kontraktatsiya – mahsulot ishlab chiqaruvchi, yetishtiruvchi korxonalar, tashkilotlar o‘rtasida tuziladigan shartnoma bitimi.

Kontraktiv hisob raqami – kompaniya xo‘jalik vositalarining asosiy aktiv hisob raqamlarini (nazorat) tartibga soluvchi kontraktiv hisob raqami ikki shakldan biri

Kontrakt stavka – dengiz kemachiligida kema egasi bilan tuzilgan shartnomaga muvofiq firma tovarini o‘tkazilayotganda belgilangan imtiyozli fraxt stavka.

Kontakt assignavovaniya – xususiy firmalarga uzoq muddatli hukumat buyurtmalari.

Kontrofaksiya (frans. Contrefaction – qo‘lbola) – boshqa nom ostida mashhur firma, belgilarni qalbakilashtirish tovarni bozorga olib chiqish, noqonuniy faoliyat olib borish.

Kontrolming – firma, korxonada hisob va nazorat olib borish.

Kontroferta – taklif qilingan shartnomaga, lekin boshqacha shartlarga rozilik.

Kontropassiv hisob raqam – kompaniya xo‘jalik vositalari asosiy passiv hisob raqamlarining korrektirovkasi uchun mo‘ljallangan kontrakt hisob raqami ikki ko‘rinishlaridan biri.

Kontropozitsiya – birjada qimmatli qog‘ozlarning taklifiga talabning mos kelishi va teskarisi.

Konfirmatsion uy – (savdo uyi) – mahalliy sotuvchilar va xorijiy iste‘molchilar o‘rtasidagi vositachi.

Konfiskatsiya (pullar, mulk, qimmatli qog‘ozlar, boshqa qimmatliliklar) (lot. confiscatio) – sud organlari yoki vakil ma‘muriy organlar qaroriga ko‘ra mulk obyektlarining egalaridan majburiy tartib olinishi.

Konsentratsiya (lot. Concentration- markaz atrofida to‘plamoq) – bir necha firmalar yoki bitta firmaning bozorda, qo‘lida ishlab chiqarish, kapitalning to‘planishi.

Konsern (ingliz. Conann- ishtirok etish, qiziqish) – bir necha korxonalarining qiziqishlari, shartnomalari, kapitallari qo‘shma faoliyatda ishtiroklari bilan yirik birlashishi.

Konyunktura (lot. Conjuncture – bog‘lamoq) – talab va taklif darajalari, bozor faolligi, narxlari, sotuv hajmi bilan xarakterlanadigan bozorda joylashgan iqtisodiy holat.

Korporativ plastik kartochka – bu yuridik shaxslarga xizmat ko‘rsatish uchun mo‘ljallangan kartochkadir. Korporativ kartochkadan ish haqi va ijtimoiy xarakterdagi boshqa to‘lovlarni, shuningdek, naqd pul mablag‘larini to‘lash uchun foydalanish taqiqlanadi.

Korbertizm – merkantilistik siyosatning bir turi; XVII asrda Fransiyada Kolber tomonidan olib borilgan.

Kooperativ (lot. Cooperation- xamkorlik) – tadbirkorlik faoliyatini amalgam oshirish maqsadida hamkorlik asosida ixtiyoriy ko‘cha bilan tuzilgan, birlashgan korxonalar tashkilotlar yig‘indisi.

Korporativ belgilar – korporatsiya nomi, uning belgilari va savdo namunalari.

Korrektirovka (lot. Correktio - tuzatish) – qisman o‘zgarish, o‘zgartirish, tuzatish, loyihalar, reja, dastur, hisoblarga kiritilgan o‘zgarish tuzatishlar.

Korrespondent (lot. Correspandare- xabar qilish) – shu hududda biror-bir bank yoki moliyaviy tashkilot manfaatlarini ularning hisobidan boshqa bank yoki moliyaviy tashkilotga himoya qiluvchi moliyaviy va tijorat topshiriqlarini bajaruvchi bank yoki moliyaviy tashkilot.

Korrespondent shartnoma – korrespondent munosabatlararo ikki yoki undan ortiq kredit uyushmalari topshiriqlarini o‘zlarining hisoblaridan amalga oshirish uchun xizmat qiluvchi bitim, kelishuv.

Korrespondent hisob raqami – korrespondent bitimga asosan kredit uyushmalari topshiriqlariga binoan ularning hisobidan o‘tkaziladigan va boshqalar hisobidan olib borilgan hisoblar aks etgan schyot.

Kotirovka (fransuz. caten) – amalda bo‘lgan qonunchilikka muvofiq birjada qimmatli qog‘ozlar, xorijiy valyuta kursi va tovarlar narxi o‘rnatilishi.

Kumulyativ aksiya (lot. Cumulatio- ko‘payishi) – olinmagan dividendlarning ko‘payishi natijasidagi aksiya, ko‘payib boruvchi aksiya.

Kupon. (frans. coupon) – qirqib olingan talon ko‘rinishidagi qimmatli qog‘oz bo‘yicha devidendlar, foizlar olish uchun taqdim qilinadigan qimmatli qog‘ozning bir qismi.

Kupyura (frans. coupure) – pul birligi yoki qimmatli qog‘oz namunasining umumiy nomlanishi.

Kunlik balans – yig‘ma varaqalarga asoslanib tuziladigan hujjat. Balansning to‘g‘ri tuzilgani aktiv va passiv tomonlardagi summalarning tengligi bilan tasdiqlanadi.

Kurs. (lot. cursus) – milliy pul birligidan ifodalangan boshqa davlat valyutasi yoki qimmatli qog‘ozining birjaviy bahosi.

Kurtaj (frans. curtage) – birjaviy bitimlarda qimmatli qog‘ozlar oldi-sotdisi natijasida broker oladigan mukofot.

Kurte (frans. courtier) – makler, agent, valyutachi.

Kurslar kotirovkasi – bozor kurslari asosida mavjud muddatga chet el valyutasi yoki qimmatli qog‘ozlar kursining rasman ro‘yxatga olinishi.

Kuk koeffitsiyenti – rizq darchasi, kapitalining aktivlariga nisbatan tijorat banklarining, kredit uyushmalarining to‘lovga qobiliyatligini ifodalovchi koeffitsiyent.

Krona (tangada tushirilgan “korona” suratidan kelib chiqqan) – Fransiya, Angliya va boshqa davlatlarda zarb qilingan qadimiy oltin tanga.

Kross-koeffitsiyent – bank passivlarining aktivlarga nisbati ko‘rinishida aniqlanadigan bank ishonchliligini ifodalovchi mezon.

Kross-kurs – ikki valyuta o‘rtasidagi nisbat kurs. Bunda kurs uchinchi valyuta kursiga asosan aniqlanadi.

Kross bitimlar – raqobat asosida bir necha mijozlar shartnomalarning broker tomonidan bir vaqtning o‘zida oldi-sotdisi.

Kross-shartlari – qarz oluvchining boshqa shartlar bo‘yicha majburiyatlari bajarilmaganda shu shartnomaning bajarilmasligini ifodalovchi kredit shartnomasi sharti.

Kimoshdi savdo – ommaviy o‘ziga xos savdo: belgilangan joyda savdoga qo‘yilgan tovar yoki mulk mijoz tomonidan eng yuqori narxda sotib olinadi.

Kichik (minimal) riskli aktivlar – boshqa banklarning «Nostro» va «Vostro» vakillik hisobvaraqlaridagi olinishi lozim bo‘lgan mablag‘lar, yevroobligatsiyalar, qisqa muddatli birinchi sinf ta‘minlanganlikga ega bo‘lgan kreditlar va boshqalar kiradi. Bu aktivlar bo‘yicha risk darajasi 20foizga teng.

Kumulyativ GAP – aniq muddatlar davomida aktiv va passivlar o‘rtasidagi farqning o‘sib borishini bildiradi

L

Lahzali likvidlilik koeffitsiyenti – bankning yuqori likvid mablag‘larining (bular- bankning g‘aznasidagi naqd pul mablag‘lari va vakillik hisobvaraqsidagi mablag‘lar) joriy majburiyatlarga nisbati sifatida aniqlanadi va u bankning joriy to‘lovlarni tezkorlik bilan amalga oshira olish qobiliyatini ko‘rsatadi.

Leveraj – bank jami aktivlarining kapital bilan ta‘minlanganlik darajasi.

Lombard – ixtisoslashgan tijorat tashkiloti bo‘lib, mijozning ko‘char mulkini garovga olib qisqa muddatli kreditlar berish va ularni saqlab berish bilan shug‘ullanuvchi nobank tashkilot.

Lombard krediti – qayta moliyalash shakllaridan biri bo‘lib, ushbu kredit Davlat qimmatli qog‘ozlarini garovga qo‘yish asosida beriladi.

Leverej koeffitsiyenti – bu bank jami aktivlarining kapital bilan ta‘minlanganlik darajasini aks ettiruvchi ko‘rsatkich. U birinchi darajali kapitalning nomoddiy aktivlar qiymati, jumladan, gudvillni chiqarib tashlagan holda umumiy aktivlar summasiga nisbati sifatida aniqlanadi.

LIBOR - London Interbank Offered Rate – London banklararo stavka bo‘lib bu foiz stavka bo‘yicha yirik banklar London pul bozorida kreditlarini joylashtiradi. LIBOR stavkasi turli vositalar bo‘yicha har xil muddatlarga o‘rnatiladi.

Likvidlilik koeffitsiyenti – pul mablag‘lari va oson sotiladigan talablar bilan qisqa muddatli majburiyatlar orasidagi nisbat sifatida belgilanadi, ya‘ni bunda tovar moddiy boyliklar zaxiralari hisob-kitobga qo‘shilmaydi, balki faqat real likvid aktivlar hisobga olinadi.

Likvidlilikni qoplash me‘yori koeffitsiyenti (LQMK) – yuqori likvidli aktivlarning keyingi 30 kun ichidagi jami sof chiqimga nisbati sifatida aniqlanadi ($LQMK = \text{yuqori likvidli aktivlar} / \text{keyingi 30 kun ichidagi jami sof chiqim}$).

Limit – Chegara, cheklash.

Litsenziya – davlat tomonidan berilgan ruxsatnoma.

Litsenziyani bekor qilish – tijorat banki tomonidan qonun buzilishi holatlari yuz berganda Markaziy bankning bildirilgan munosabati bo‘lib u bankning faoliyatini to‘xtatish uchun asos hisoblanadi.

Likvidlik – bu (lotin tilidagi liquiduse soʻzidan olingan boʻlib-suyuq, oquvchan maʼnolarini bildiradi) korxonaning asosiy yoki aylanma kapitalini tez va oson sota olishi, bank likvidliligi esa bankning pul mablagʻlarga boʻlgan ehtiyoji boʻyicha oʻzining majburiyatlarini oʻz vaqtida va toʻliq qoplay olishini bildiradi.

Lizing (Leasing, yaʼni to lease) – “ijara” yoki “ijaraga bermoq” maʼnosini bildiradi va moliyaviy ijaraning alohida turi boʻlib, unda bir taraf (lizing beruvchi) ikkinchi tarafning (lizing oluvchining) topshirigʻiga binoan uchinchi tarafdan (sotuvchidan) lizing shartnomasida shartlashilgan mol-mulkni (lizing obyektini) mulk qilib oladi va uni lizing oluvchiga shu shartnomada belgilangan shartlarda haq evaziga egalik qilish va foydalanish uchun oʻn ikki oydan ortiq muddatga beradi.

Lizingga berish – mashina, asbob-uskunalar, transport vositalarini, ishlab chiqarish binolarini, inshootlarini uzoq muddatli ijaraga berish. U ijaraning bir turi boʻlib muayyan davrdan keyin, ijara toʻlovlarining hammasi amalga oshirilgandan keyin ijaraga olingan narsa ijarachi mulkiga aylanadi.

Lizing objekti – tadbirkorlik faoliyati uchun foydalanadigan, isteʼmol qilinmaydigan har qanday ashyolar. Shu jumladan, korxonalar, mulkiy komplekslar, binolar, inshootlar, uskunalar, transport vositalari hamda boshqa koʻchar va koʻchmas mulk lizing obyektlari boʻlishi mumkin. Yer uchastkalari va boshqa tabiat obyektlari lizing obyektlari boʻla ololmaydi.

Likvid aktivlar – 1. foizli daromad keltirmaydigan, shu bilan birga oʻz sohiblariga joriy va kredit majburiyatlari boʻyicha toʻlovlarni muntazam amalga oshirishga imkon beruvchi oson sotiladigan mablagʻlar (qisqa muddatli davlat qimmatli qogʻozlari, yirik kompaniyalarning doimo xaridorgir aksiyalari va obligasiyalari, naqd pul); 2. banklarning qisqa muddatli qoʻyilmasi: ssuda, qimmatbaho qogʻozlar, faktoring operatsiyasi va boshqalar kiradi.

Likvid aktivlarni diversifikatsiya qilish – sarflangan mablagʻlar tavakkalchiligini eng kam darajaga yetkazish maqsadida tijorat banklari mablagʻlarini olishga qaratilgan kredit siyosati qoidalaridan biri.

Lombard ssudasi – oson sotiladigan, koʻchar mulkni garovga olib, qisqa muddatga beriladigan qarz.

Likvidlilik koeffitsiyenti – mavjud mablag‘larni qanchalik qismi tez orada qoplash uchun yo‘naltirilishi mumkinligini ifodalovchi ko‘rsatkich.

Likvidlilik riski – bank o‘z majburiyatlari ijrosini to‘liq hajmda bajarmaslik oqibatida paydo bo‘ladigan zararlar riski.

Limitlangan bank mahsuloti – hajmi yoki miqdori qat‘iy chegaralangan mahsulot.

Limitlanmagan bank mahsuloti – hajmi chegaralanmagan mahsulot hisoblanadi.

Litsenziyaning bekor qilinishi – tijorat banki tomonidan yo‘l qo‘yilgan qonun buzilishi holatiga nisbatan qo‘llaniladigan qattiq huquqiy sanksiya bo‘lib qonun buzilish holatiga Markaziy bankning bildirilgan munosabati va bankning faoliyatini to‘xtatish uchun asos hisoblanadi.

M

Marja – bu jalb qilingan mablag‘lar uchun to‘lanadigan va joylashtirilgan kreditlar bo‘yicha olinadigan foiz stavkalari o‘rtasidagi farqdir.

Marketing riski – jami jihozlarga lizingga oluvchi topa olmaslik riski, U asosan operativ lizingga xos risk hisoblanadi.

Markaziy bankning tijorat banklarini qayta moliyalashtirish siyosati – bu to‘g‘ridan-to‘g‘ri kreditlash, veksellarni hisobga olish, qimmatli qog‘ozlarni garovga olgan holda kreditlar berish va kredit auksionlarini o‘tkazish yo‘li bilan amalga oshiriladi.

Maxsus zaxiralar – «Standart», «Substandart», «Shubhali» va «Umidsiz» deb tasniflangan kredit va lizing operatsiyalari yoki boshqa alohida muayyan aktivlar bo‘yicha yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan zararlarni qoplash uchun zaxira tashkil qilinadi.

Market-meykerlik – fond bozorida emitentlarga ko‘rsatiladigan xizmat turi.

Majburiy investitsiya (Forced investments) – Tijorat banklarining resurslarini davlat qimmatli qog‘ozlariga majburiy investitsiyalash.

Majburiy ssudalar (Forced loans) – masalan, Davlat byudjeti defitsitini sezilarli darajada oshishi bilan tijorat banklari rezervlariga talabni ko‘payish siyosati Markaziy bankda rezerv schyotlarini

ko'payishi ularni majburiy ssuda sifatida ishlatilishiga olib kelishi mumkin.

Majburiy zaxiralar – majburiy bank rezervlarining me'yorini o'zgartirish siyosati-pul-kredit siyosatini vositalaridan biri. Majburiy bank rezervlarini me'yorini markaziy bank tomonidan belgilanadi va o'zgartiriladi. Agar u kamaytirilsa, ortiqcha bank rezervlari ortadi, bu esa pul taklifini multifikatsion ortishiga olib keladi. Majburiy bank rezervlari me'yorini ko'tarish yordamida davlat pul taklifini kamaytiradi, zero banklarning ortiqcha bank resurslarini qisqarishi pul miqdorini kamayishiga olib keladi.

Marketing – kompaniyalar tomonidan tovarni ishlab chiqarish va sotishni amalga oshirish tadqiqotlar va tadbirlar yig'indisi.

Maxfiy kelishuv – ochiq kelishuvga kelmasdan firmalarning mahsulot ishlab chiqarish hajmi va ularning narxi bo'yicha maxfiy kelishib olish bilan bog'liq vaziyat.

Maqsadlar dimmasi – davlatni moliya muassasalarining bir vaqtning o'zida muomaladagi pullar massasini va foiz stavkalari darajasini barqarorlashtira olomasligi natijasida yuzaga keladigan muammo.

Mahalliy byudjet – davlat byudjetining tegishli viloyat, shahar, tuman pul mablag'larini fondini tashkil etuvchi qismidir. Undagi daromad manbalari va tushumlar moliya yili davomida aniq maqsadlar uchun yo'naltiriladi.

Makler – vositachi u fond va valyuta birja bitimlarini tuzishda qatnashadi u operatsiyalarni mijoz hisobiga amalga oshiradi va bitim summasidan ma'lum miqdorda mukofot oladi.

Majburiyat – bu fuqarolik huquqiy munosabati bo'lib, unga asosan bir shaxs (qarzdor) boshqa shaxs (kreditor) foydasiga muayyan harakatni amalga oshirishga, chunonchi: mol-mulkni topshirish, ishlarni bajarish, xizmatlar ko'rsatish, pul to'lash va h.k., yoxud muayyan harakatdan o'zini saqlashga majbur bo'ladi, kreditor esa qarzdordan o'zining majburiyatlarini bajarishini talab qilish huquqiga ega bo'ladi.

Majburiy zaxiralar siyosati – MB tomonidan tijorat banklarining depozit bazasiga foiz darajasida o'rnatiladigan majburiy zaxiralar yaratish talabi. Majburiy zaxiralar siyosati birinchi navbatda tijorat banklarining kredit berish qobiliyatini susaytirib, muomaladagi pul massasini tartibga solishga xizmat qiladi.

Marja – 1) bankda, birja savdosida va sug‘urtalash jarayonida foiz stavkalari, qimmatbaho qog‘oz kurslari bahosi o‘rtasidagi farqlar va boshqa ko‘rsatkichlarni anglatish uchun qo‘llaniladigan ibora. Bank terminologiyasida marja jalb qilinayotgan va berilayotgan qarzlarning summasini turli xil toifadagi qarz oluvchilarga berilayotgan kredit stavkasi va h.k.ni bildiradi; 2) Depozit, garov ta‘minoti yoki valyutalar kursini yo‘l qo‘yilishi mumkin bo‘lgan tebranishlar bo‘yicha qo‘shimcha ulushi; 3) narxlar, kurslar, stavkalar o‘rtasidagi farq; 4) qarz oluvchi kredit qiymatiga qo‘shib to‘laydigan ustama.

Marjali ssudalar – qarz oluvchiga kredit qiymatiga ustama qo‘shish evaziga beriladigan ssuda.

Majburiy investitsiya (Forced investments) - Tijorat banklarining resurslarini davlat qimmatli qog‘ozlariga majburiy investitsiyalash.

Majburiy ssudalar (Forced loans) – Davlat byudjeti defitsitini sezilarli darajada oshishi bilan tijorat banklari rezervlariga talabni ko‘payish siyosati Markaziy bankda rezerv hisob raqamlarni ko‘payishi ularni majburiy ssuda sifatida ishlatilishiga olib kelishi mumkin.

Mahak toshi – kumush va oltinning tozaligini aniqlab beradigan qora tusli bir tosh.

Maxsus ssuda hisobvarag‘i – bu ssuda hisobvaraqlar savdo bilan shug‘ullanuvchi tashkilotlarga ochiladi.

Marketing – 1) ishlab chiqarish va mahsulot sotishning muayyan iste‘molchilar talablarini imkon qadar to‘laroq qondirish hamda shu asosda yuqori foyda olishga qaratilgan majmuaviy tizim; 2) bu bozor talabiga asoslangan va foyda olishni maqsad qilgan korxonalarining maishiy va savdo faoliyatini boshqarish tizimi. Banklarda asosiy tovar sifatida pul mablag‘lari va bank xizmatlari tushuniladi.

Markaziy bank mijozlari – davlat hokimiyati va boshqaruv organlari, ularning muassasalari va tashkilotlari, O‘zbekiston Respublikasi Mudofaa vazirligi, Ichki ishlar vazirligi, Milliy xavfsizlik xizmati, Favqulodda vaziyatlar vazirligi, Davlat bojxona qo‘mitasi, shuningdek, Markaziy bankka qarashli korxonalar, muassasalar va tashkilotlar.

Markaziy bankning ochiq bozordagi siyosati – bu Markaziy bank tomonidan davlat qimmatli qog‘ozlarini sotib olish yoki sotishdan iborat bo‘lgan pul-kredit siyosati usuli. Tijorat banklarining zaxiralarini oshirish yoki kamaytirish, bozor foiz stavkalariga ta‘sir ko‘rsatish, davlat qimmatli qog‘ozlarining kursini tartibga solish uchun qo‘llaniladi.

Mamlakat riski – bu mamlakatdagi siyosiy va iqtisodiy sharoitlarning hozirgi va kelajakdagi o‘zgarish xatari korxonalar, tashkilot, firmalarga ta’sir ko‘rsatadi. Bu asosan tashqi iqtisodiy faoliyat bilan shug‘ullanuvchi, tovar va xizmatlarni eksport qiluvchi korxonalar faoliyatiga katta ta’sir qiladi.

Masofadan nazorat qilish – bank nazoratining bir turi bo‘lib, muammolarni boshlang‘ich davrida aniqlash maqsadida banklar tomonidan Markaziy bankka taqdim etiladigan hisobotlarning tahliliga va tijorat banklarining har kungi moliyaviy holatining monitoringiga asoslangan uslubidir.

Ma’muriy nazorat – bu bankning puxta o‘ylangan tashkiliy tuzilmasining tasniflangan va aniq taqsimlangan vakolat va majburiyatlari, qaror qabul qilish va ular bo‘yicha hujjatlarni rasmiylashtirish tartibining birligidir.

Maxsus kassa – bu kassalar yirik korxonalarda har kuni tushum kelib tushish hollarida ochiladi.

Maqsadli mikrokredit – kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlariga muayyan maqsadlar uchun ishlatish shartlari asosida beriladigan mikrokredit.

Memorial order – bu hujjat bank ichidagi operatsiyalarda ishlatiladi. Masalan, mijoz ssuda foizlarini so‘ndirishida memorial order to‘ldiriladi.

Memorial hujjatlar – naqd pulsiz to‘lovlarni amalga oshirish uchun ishlatiladigan hujjatlar.

Menejment – xo‘jalik faoliyatini samarali tashkil etish uchun boshqarish rahbarlik qilish moddiy moliyaviy va mehnat resurslaridan unumli foydalanish san’ati usullari shakllari va vositalari majmuidan iborat.

Menejerlar – korxonalar va kompaniyalar egallari bo‘lmagan yollanma malakali boshqaruvchilar.

Me‘yoriy tashqi naflik – tovar va xizmatlarni sotuvchi va xaridordan tashqari uchunchi taraf oladigan me‘yoriy naf.

Monitoring – qandaydir obyekt holatini har tomonlama baholash va uning faoliyati samaradorligini oshirish maqsadida maxsus tashkil qilingan tizimli kuzatuv.

Mikromoliyalash mikromoliyaviy xizmatlar ko‘rsatuvchi tashkilotlar – qonun hujjatlarida belgilangan miqdordan oshmaydigan summada mikrokredit, mikroqarz, mikrolizing berish, shuningdek,

boshqa mikromoliyaviy xizmatlar ko'rsatishi mumkin bo'lgan kredit tashkilotlari.

Mikrokredit tashkiloti – mikrokredit, mikroqarz, mikrolizing berish sohasida xizmatlar ko'rsatish bo'yicha faoliyatni amalga oshiruvchi va boshqa mikromoliyaviy xizmatlar ko'rsatuvchi, O'zbekiston Respublikasi hududida bank hisobvaraqlarini belgilangan tartibda ochishga haqli bo'lgan yuridik shaxs- nobank tashkilot.

Mikrokredit – kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlariga qarz oluvchiga tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish uchun eng kam ish haqining ming baravari miqdoridan oshmaydigan summada to'lovlilik, muddatlilik va qaytarish shartlari asosida beriladigan pul mablag'lari.

Mikrolizing – kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlarining faoliyatini bozor talablari asosida olib borish uchun sharoit yaratish, ularni zamonaviy asbob-uskuna, texnika va jihozlarni sotib olish masqadida eng kam ish haqining ikki ming baravari miqdoridan oshmaydigan summada beriladigan pul mablag'i.

Mikroqarz – jismoniy shaxs bo'lgan qarz oluvchiga eng kam ish haqining yuz baravari miqdoridan oshmaydigan summada muddatlilik va qaytarish shartlari asosida, shartnomada nazarda tutilgan hollarda esa to'lovlilik sharti asosida ham berilishi mumkin bo'lgan pul mablag'i.

Mijoz – bu yuridik va jismoniy shaxslar, ular bank xizmatidan foydalanadilar.

Mijozning master fayli – bu asosiy fayl, xizmat ko'rsatuvchi bankda mijoz haqida kerakli ma'lumotlar yig'indisi.

Mikrofirma – mulkchilik shaklidan qat'iy nazar, ish bilan band bo'lgan xodimlarning o'rtacha yillik soni ishlab chiqarish sohasida 10 kishigacha, savdo, xizmat ko'rsatish va boshqa noishlab chiqarish sohasi tarmoqlarida 5 kishigacha bo'lgan korxonalar.

Milliy valyuta tizimi – bir mamlakatda valyutaning amal qilishi bilan bog'liq bo'lgan iqtisodiy va qonuniy munosabatlar yig'indisi.

Milliy daromad – mamlakat iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishini belgilab beruvchi umumlashgan muhim ko'rsatkich. Yalpi ichki mahsulotning bir qismidan iborat. Yalpi ichki mahsulot qiymatidan ishlab chiqarish xarajatlarining chegirib tashlangan qismi. Mamlakatda yil davomida vujudga kelgan barcha daromadlar yig'indisi.

Mijoz kartalaridan foydalanishda firibgarlik (Fraudulent use of cards by customers) – mijozlarning bank kartochkalaridan firibgarlik maqsadida foydalanish, undagi mablaglarni o‘zlashtirish va boshqalar.

Moliyaviy ma’lumotlarni e’lon qilish (Disclosure requirement) – moliyaviy ma’lumotlarni butunlay e’lon qilish, ochish, ma’lumotlarni ochishni talab qilish, qimmatli qog‘ozlarga ommaviy takliflarni ilgari surmoq.

Moliyaviy hisob – o‘zida shunday ma’lumotlarni mujassam etadiki, ushbu ma’lumotlardan nafaqat bank (firma, korxon) faoliyatiga ichki rahbarlik qilishda foydalaniladi, balki chetdan foydalanuvchilarga ham tegishli ma’lumotlar ma’lum qilinadi.

Moliyaviy natija – banklarda ma’lum hisobot davrida, ma’lum bir operatsiya jarayonida o‘ziga qarashli mablag‘ning oshishi yoki kamayishi tushuniladi.

Monometalizm – bu pul tizimida mustaqil unsur bo‘lib, bunda bitta metalga barcha tovarlar qiymatini o‘zida aks ettiruvchi umumiy ekvivalent roli beriladi.

Moliya bozori – bu jamiyatdagi moliyaviy xizmatlar ko‘rsatish, xususan, kreditlar berishdan iborat bo‘lgan munosabatlardir. Moliya bozori banklarda, fond birjasida va auksionlarda o‘tkaziladi.

Moliyaviy lizing – ijaraga oluvchi shaxsning ijaraga olingan asbob-uskunalarini ishlatishdan ko‘rilgan foyda ulushini hamda amortizatsiyaning to‘la qiymatiga teng summani lizing kompaniyasiga shartnomaning amal qilish davri mobaynida to‘lanishini ko‘zda tutuvchi ijara shartnomasi. Bunda ijaraga oluvchi shaxs shartnomaning amal qilish muddati tugagandan keyin asbob-uskunalarini qoldiq qiymati bo‘yicha sotib olish huquqini qo‘lga kiritadi.

Monetar siyosat – bu davlat siyosati bo‘lib, davlat iqtisodiyotini amaldagi pul massasini tartibga solish yo‘li bilan muvofiqlashtirish va barqarorlashtirish.

Moliya kompaniya (Finance company) – moliyaviy korxon. Kichik tashkilotlarga iste’mol ssudalari yoki kreditlarini berishga ixtisoslashgan korxon. Xalqaro amaliyotda moliyaviy korxon tushunchasi bank talablarini qoniqtirmaydigan, bank bo‘lmagan faqat alohida bank operatsiyalarini bajaruvchi kredit instituti sifatida keng tarqalgan.

Moliyaviy qog‘oz (Finance paper) – xuddi tijorat qog‘ozlari kabi. Bunda emitent tomonidan tog‘ridan-to‘g‘ri vositachisiz investorga

tijorat qog'ozlarining sotilishi tushuniladi. Xuddi "directly placed paper", "direct paper" kabi to'g'ridan-to'g'ri qog'ozlarning joylashtirilishi.

Moliyaviy hisob standartlari boyicha Kengash (Financial Accounting Standards Board (FASB)) – moliyaviy hisob standartlari bo'yicha Kengash buxgalteriya hisobi standartlarini ko'rib chiqadi.

Moliyaviy analitik (Financial analyst) - moliyaviy tahlilchi - korxonaning moliyaviy holati va operatsiyalariga baho beruvchi shaxs.

Moliyaviy aktivlar (Financial assets) – moliyaviy aktivlar, bank (tashkilot) vositalarini xususiy shaxsga pul mablag'lari, ssudalar, qimmatli qog'ozlar va boshqalarni qo'yish.

Moliyaviy nazorat (Financial control) – banklarda moliyaviy nazorat o'z ichiga moliyaviy hisobotlarni tayyorlash, bank departamentlari uchun byudjetni ishlab chiqish va boshqalarni oladi.

Moliyaviy nazorat departamenti (Financial control department) - moliyaviy nazorat bo'yicha bank departamenti moliyaviy hisobotlarni tuzish, olib borish, ssuda portfeli ahvolini tahlil qilish bilan shug'ullanuvchi departament.

Moliyaviy aktivlarni o'stirish (Financial deepening) – kapital bozoridagi moliya institutlari, fond institutlari, xizmatlari miqdori va turining o'sishida namoyon bo'luvchi moliyaviy sektorning takomillashuvi va rivojlanish jarayoni.

Moliyaviy chuqurlik (Financial depth) – iqtisodiyotning "moliyaviy chuqurligi", ishlab chiqarish hajmlari bilan taqqoslaganda moliyaviy tarmoqning kengligi (jamg'arma, investitsiya, munosabatlarni qayta taqsimlash). Davlat qanchalik rivojlangan va tez o'suvchi bo'lsa, iqtisodiyotning "moliyaviy chuqurligi" shuncha katta bo'ladi.

Moliyaviy rivojlanish (Financial development) – sog'lom va barqaror moliyaviy tizimning rivojlanishi, moliyaviy aktivlarning hissasi va hajmining o'sishi, borgan sari moliyaviy munosabatlarning jamiyat hayotiga chuqurroq kirib borish jarayoni.

Moliyaviy qiyinchiliklar (Financial distress) – subyekt moliyaviy ahvolidan yomonlashuvi, moliyaviy ahvolidan buzilishi (umuman bank tizimi, muayyan bank yoki qarzdor faoliyatida ham yuzaga kelishi mumkin).

Moliyaviy indeksatsiya (Financial indexation) – pul qadrsizlanishining salbiy ta'sirini kamaytirish maqsadida moliyaviy aktivlar, pul daromadlari va boshqalarning indeksatsiyasi.

Moliyaviy nobarqarorlik (Financial instability) – Moliyaviy nobarqarorlik aholining bank-moliya tizimiga ishonchsizligi, boshqacha qilib aytganda milliy valyuta qadrsizlanishining o‘sishi va davlat moliyaviy ahvolarining buzilishi, yirik byudjet taqchilligi, inflyatsiyaning o‘sishi hamda taqchillikni qoplash uchun bosma stanoklardan foydalanish bilan tavsiflanadi. Moliyaviy nobarqarorlik jarayonida kapitalning masshtabli chetga oqimi yuzaga keladi, moliya bozori tizimi orqali ishlab chiqarish maqsadlari uchun bo‘sh pul mablag‘larini qayta taqsimlash jarayoni butunlay buziladi. Investitsion jarayonlarni uzoq muddatli moliyalashtirish uchun manbalarning mavjud emasligi hisobiga investitsion krizisning rivojlanishi yuz beradi. Moliyaviy nobarqarorlik iqtisodiy va siyosiy nobarqarorlik bilan uzviy bog‘liq bo‘ladi.

Moliyaviy institut (Financial institution) – moliyaviy institut, biznes (kompaniya, bank va boshqalar) bo‘lib, u shaxslarning bo‘sh moliyaviy resurslarini iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyot maqsadlari uchun qo‘yishga moliyaviy resursga talablar va shu resurslardan foydalanvchi shaxslarga qayta taqsimlashga ixtisoslashtirilgan.

Moliyaviy instrumentlar (Financial instruments) – moliyaviy instrumentlar (moliyaviy resurslar, depozitlar, ssudalar, qimmatli qog‘ozlar, sug‘urta polislari va boshqalarni qayta taqsimlashga xizmat qiluvchi moliyaviy mahsulotlar). Moliyaviy instrumentlarni qo‘llash moliyaviy institutlarning asosiy faoliyati hisoblanadi.

Moliyaviy vositachilar (Financial intermediaries) – moliyaviy vositachilikni bajaruvchi moliyaviy institutlar (tijorat banklari, jamg‘arma institutlari, fondlar va boshqalar).

Moliyaviy vositachiga beriladigan ssuda (Financial intermediary loan (FIL)) – milliy iqtisodiyotni kelajakda qayta moliyalashtirish maqsadida ayrim davlatlarning bank-moliya institutlariga Jahon banki tomonidan beriladigan ssuda turlaridan biri. Shuningdek, bu ssudadan mamlakatning aynan moliyaviy tarmog‘ini rivojlantirish uchun foydalanish mumkin.

Moliyaviy vositachilik (Financial intermediation) yoki qayta taqsimlash – bo‘sh pul resurslarini qo‘yilmalarga jalb qilish asosida kreditlash, investitsiya va boshqa obyektlarga qo‘yiladigan resurslarni bir vaqtda yo‘naltirish bilan bog‘liq boshqa moliyaviy majburiyatlarni qayta taqsimlash. Bu faoliyatning o‘ziga xos xususiyati past likvidli

obyektlarga yuqori likvidli pul resurslarini jalb qilishdan foydalanish imkoniyati hisoblanadi.

Moliyaviy investitsion institutlar (Financial investment institutions) – investitsion turdagi moliyaviy institutlar (masalan, investitsion banklar, investitsion kompaniyalar, agentliklar va boshqalar).

Moliyaviy leveraj (Financial leverage) – moliyaviy “richag” bo‘lib, qarz majburiyati bilan kapital o‘rtasidagi munosabatni aks ettiradi. Korxonada moliyaviy barqarorligi darajasini va korxonada kapitali bazasida shakllangan qarz vositalari hajmini tavsiflaydi.

Moliyaviy leveraj koeffitsiyenti (Financial leverage ratios) – masalan, aksioner kapitalning moddiy qismiga qarzni munosabati, aksioner kapitalga qarzni munosabati, aktivlarda aksioner kapitalning ulushi va boshqalar).

Moliyaviy menejment (Financial management) – korxonada, bank moliyaviy ahvolini bashoratlash, rejalashtirish, boshqarish va nazorat qilish va boshqalar tizimi.

Moliya bozori (Financial market) – Moliyaviy vositachilar orqali moliyaviy resurslarni qayta taqsimlash sodir bo‘ladigan bozor. U o‘z ichiga kapital bozori va pul bozorini oladi.

Moliyaviy sarosima (Financial panic) – qimmatli qog‘ozlar bahosining keskin tushishi, bank sarosimasi – bankdan qo‘yilmalarni butunlay chiqib ketishi, keskin va shov-shuv bo‘lib valyutaning tushishi, o‘tkir investitsion krizis va boshqalar.

Moliyaviy siyosat (Financial policy) – QQB da va sug‘urta bozorida, moliyaviy valyuta munosabatlarida, soliq, byudjet sohasida davlat siyosati. Moliyaviy maqsadlar (moliyaviy tizim faoliyatini boshqarish) va umumiy (moliyaviy tarmoq orqali ishlab chiqarish ahvoli va rivojlanishiga ta‘sir ko‘rsatish) maqsadlarini keltirib chiqaradi.

Moliyaviy koeffitsiyentlar (Financial ratios) – qoplash, likvidlik, rentabelilik, foydalilik, aktivlarni boshqarish, operatsion samaradorlik bilan korxonaning moliyaviy xo‘jalik faoliyatini tavsiflovchi koeffitsiyentlar.

Moliyaviy risk (Financial risk) – moliyaviy risk kategoriyasi o‘z ichiga foiz, kredit, valyuta, likvidlik risklari, opsiya riski, balansdan tashqari bo‘limlar riski va boshqalarni oladi va moliyaviy yoqotishlarni aks ettiradi.

Moliyaviy sektor kreditlarini korrektilirovkalash (Financial sector adjustment loan (FSAL) – moliyaviy tarmoqni qo‘llab-quvvatlash uchun ssuda, moliyaviy tarmoqni qayta qurish, yangi moliya institutlarini barpo qilish, bozor foiz stavkalarini kiritish va barqarorlashtirish, kredit subsidiyalarini kamaytirish maqsadida Jahon banki tomonidan beriladigan ssuda turlaridab biri.)

Moliyaviy barqarorlik (Financial stability) – Moliyaviy barqarorlik aholining bank-moliya tizimiga ishonchi, milliy valyutaning barqarorligi, davlat moliyasining barqaror ahvoli, boshqa davlatlarga kapital oqimining yo‘qligi, rivojlangan moliya bozorlari tizimi orqali samarali maqsadlar uchun asosiy moliyaviy mablag‘larni qayta taqsimlash bilan tavsiflanadi,

Moliyaviy supermarket (Financial supermarket) – bank va nobank moliyaviy xizmatlar supermarket – qimmatli qog‘ozlar bilan operatsiyalar, sug‘urtada brokerlik, birlashish va jalb qilish masalalari bo‘yicha mijozga xizmat ko‘rsatish va boshqalar.

Moliyaviy yordam (Financial support) – moliyaviy jihatdan rag‘batlantirish, imtiyozli kreditlash, sun‘iy kamaytirilgan mablag‘lar qiymati va boshqalar.

Moliyaviy firibgarlik (Financial swindl) – masalan, Ponzi sxemasi-qalbaki loyihaga investorlarni jalb qilish va birinchi investorlarga yuqori foizlar keyinroq mablag‘ qo‘yganlar hisobidan to‘lash.

Moliyaviy tizim (Financial system) – keng moliyaviy instrumentlar va turli bozorlarga murojaat asosida milliy iqtisodiyotda bo‘sh moliyaviy resurslardan samarali foydalanish va taqsimlashni ta‘minlovchi moliyaviy vositachilar tizimi.

Murakkab buxgalteriya provodkasi – deganda, bir nechta hisobvaraqa debetlanib, bitta hisobvaraqa kreditlanishi tushuniladi.

Muddatli kreditlar – amal qilish muddati o‘tmagan ssudalardir.

Muddati kechiktirilgan kreditlar – ayrim hollarda muddati yetib kelgunga qadar qarz oluvchi tomonidan iqtisodiy jihatdan asoslangan holda bankka taqdim etilgan yozma ariza asosida kreditni qaytarish muddatini kechiktirish to‘g‘risida qaror qabul qilinadigan ssudalardir.

Muddati o‘tgan ssudalar – bank va mijoz o‘rtasida tuzilgan ssuda shartnomasiga ko‘ra o‘z vaqtida qaytarilmagan suddalar. Bu toifadagi ssudalar muddatsiz hisoblanib, imkoniyat bo‘lishi bilan undirib olinadi.

Muddatli marja – muddatli bitimlar bo'yicha narxlar va kurslar o'rtasidagi farq.

Muddatli jamg'armalar – ularning egalari tomonidan ma'lum muddatga, (1, 3, 6, 9 oyga; 1 yoki 1,5 yil) muddatga qo'yiladigan jamg'armalar.

Muddatsiz jamg'armalar – bu jamg'armalarga banklar tomonidan hech qanday muddat belgilanmaydi va ularning sohiblari xohlagan vaqtda jamg'armalarini istalgan miqdorida qaytarib olish huquqiga egadir.

Muddatli omonatlar – bu mijoz tomonidan bankka ma'lum muddatga qo'yiladigan qo'yilmalar bo'lib, ular orqali mijozga bank tomonidan yuqori foizlar to'lanadi. Bunda foiz stavkalari qo'yilmalarning muddati va miqdoriga bog'liq bo'ladi.

Muddatli Depozit hisobvarag'i – bu yuridik va jismoniy shaxslarning mablag'lari. Tuzilgan shartnomaga asoslanib foizlar belgilangan muddatda to'lanadi.

Mulk – ishlab chiqarish vositalari va ular yordamida olingan mahsulotga kishilarning huquqiy munosabatlari bilan belgilangan iqtisodiy munosabatlarning majmuasidir.

Mulkdor – butun mol-mulk egasi.

Mulk obyektlari – bu yer, yerosti boyliklari, ichki suvlar, suv havzasi, o'simlik va hayvonot dunyosi, imoratlar va inshootlar, asbob-uskunalar, moddiy va ma'naviy madaniyat buyumlari, pullar, qimmatli qog'ozlar va boshqa mol-mulklar, insonni unumli va ijodiy mehnat qilish qobiliyatidir.

Mulk subyektlari – davlat jamoatlari, ularning uyushmalari, jamoat va diniy tashkilotlar, fuqarolarning oilaviy va boshqa birlashmalari va h.k.

Mulkiy munosabatlar – bu ishlab chiqarish vositalari va ularning yordamida yaratilgan mehnat mahsulini o'zlashtirish borasida kishilarning bir-birlariga bo'lgan munosabatlaridir.

Mulkiy huquq – bu huquq bo'yicha iqtisodiy o'zaro munosabatlar, subyektlar tomonidan mol-mulkka, moddiy boyliklarga, pul mablag'lariga da'vogarlik qilish huquqidir.

Muomala – mehnat mahsulotlarini oldi-sotdi vositasida ayirboshlash munosabati.

Murakkab svodkalash – deyilganda ma'lumotlarni dasturda ko'zda tutilgan belgilar asosida ayrim guruhlariga bo'lib o'rganish

tushuniladi. Masalan, bank muassasasi tomonidan berilgan kreditlarni qisqa va uzoq muddatli kreditlarga ajratish.

Markaziy bank – o‘z sarf-xarajatlarini o‘z daromadlari hisobidan amalga oshiruvchi, iqtisodiy jihatdan mustaqil muassasa bo‘lib, u davlat gerbi tushirilgan va nomi yozilgan muhriga ega. Markaziy bank-davlat banki bo‘lib mohiyatan banklar banki hisoblanadi. U davlatning butun iqtisodiy siyosatini tartibga solish pul muomalasini pul emissiyasi vositasida boshqaradi.

Maestro – daromad darajasidan qat’iy nazar har qanday inson elektron to‘lovlarni amalga oshirish uchun ushbu kartochkadan foydalanishi mumkin. U orqali xalqaro tizimlardagi «Master Card», «Tsirrus» va Yevropa tizimi «ET» bankomatlaridan naqd pullarni olish mumkin.

Masterkard Standart – butun dunyoda Tovar va xizmatlarni to‘lash uchun qabul qilinadi. Bankomatlardan, naqd pullarni berish punktlaridan kartochkadagi qoldiqqa teng bo‘lgan summani naqd ko‘rinishida yechib olish, Tovar va xizmatlar uchun to‘lovlarni amalga oshirish, avia biletlarni buyurtma qilish, mehmonxonalardagi nomerlarni bron qilish, masofadan turib o‘quv yurtlariga pullarni to‘lash mumkin.

Mastercard Gold – xalqaro debet/kredit kartochka bo‘lib, u jismoniy shaxslarga mo‘ljallangan. U yirik savdolarini amalga oshirish imkonini beradi. Kartochka egasiga u orqali meditsina, sug‘urta, yuridik konsultatsiya kabi xizmatlardan foydalanish imkoniga ega.

Masterkard Biznes – korporativ kartochkasi tashkilotlar xodimlariga berilib, ushbu tashkilotning maqsadlari yo‘lida ishlatiladi.

Maxsus zaxiralar – "Standart", "Substandart", "Shubhali" va "Umidsiz" deb tasniflangan kredit va lizing operatsiyalari yoki boshqa alohida muayyan aktivlar bo‘yicha yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan zararlarni qoplash uchun zaxira tashkil qilinadi.

Muammoli aktivlar – sifati «qoniqarsiz», «shubhali» va «umidsiz» deb tasniflangan aktivlar.

Muddatli omonatlar – mijoz tomonidan bankka ma’lum muddatga qo‘yiladigan qo‘yilmalar bo‘lib, ular boyicha mijozlarga bank tomonidan yuqori foizlar to‘lanadi. Bankning foiz stavkalari qo‘yilmaning muddati va miqdoriga bog‘liq bo‘ladi.

Moliyaviy iste’mol krediti – sotib olingan tovarlar (xizmatlar) haqini to‘lash uchun pul mablag‘lari tarzida banklar va boshqa kredit tashkilotlari tomonidan iste’molchiga beriladigan kredit.

Moliyalashtiriladigan faktoring – bunda mijoz MSO (mol sotib oluvchi)dan muddati kelganda olishi lozim bo‘lgan to‘lovlarni undirish huquqini bank (faktor)ga beradi.

Moliyalashtirilmaydigan faktoring – bank-faktor tomonidan MEB (mol yetkazib beruvchi)ning debitor qarzdorligini inkassatsiya qilishdan iborat. Faktoringning bu turida MEB jo‘natilgan tovarlarning hujjatlarini bank-faktor orqali MSOga yetkazadi

Mikrokredit – qarz oluvchiga tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish uchun eng kam ish haqining ming baravari miqdoridan oshmaydigan summada to‘lovlilik, muddatlilik va qaytarish shartlari asosida beriladigan pul mablag‘laridir.

Mikroqarz – jismoniy shaxs bo‘lgan qarz oluvchiga eng kam ish haqining yuz baravari miqdoridan oshmaydigan summada muddatlilik va qaytarish shartlari asosida, shartnomada nazarda tutilgan hollarda esa to‘lovlilik sharti asosida mikroqarz ham berilishi mumkin.

Mikrolizing – tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish uchun eng kam ish haqining ikki ming baravari miqdoridan oshmaydigan summada beriladi.

Muxtoriylik koeffitsiyenti – mijozning o‘z mablag‘larining barcha mablag‘lar manbalari ichida tutgan salmog‘ini, ya‘ni korxonada faoliyatining qancha qismi o‘z kapitali hisobidan moliyalashtirilishini ko‘rsatadi.

Milliy valyuta tizimi – bir mamlakatda valyutaning amal qilishi bilan bog‘liq bo‘lgan iqtisodiy va qonuniy munosabatlar yig‘indisi.

Monitoring –bozorning ahvoli va rivojlanishining ustidan kuzatish.

Monopolyadan chiqarish – Raqobat munosabtlarini rivojlantirishga qaratilgan davlat tomonidan tartib qoidalarining joriy etilishi.

Milliy bozor – muayyan davlat doirasida ishlab chiqarilgan, tovarlar muomalasi sohasini ifodalovchi tushuncha.

Milliy daromad - mamlakat iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishini belgilab beruvchi umumlashgan muhim ko‘rsatkich. Yalpi ichki mahsulotning bir qismidan iborat. Yalpi ichki mahsulot qiymatidan ishlab chiqarish xarajatlarining chegirib tashlangan qismi. Mamlakatda yil davomida vujudga kelgan barcha daromadlar yig‘indisi.

Milliy valyuta qadrsizlanishi – xorijiy valyutalarni sotib olishga oldingiga nisbatan ko‘proq milliy valyuta birliklari zarurligini bildiradi.

Milliy valyutani qimmatlashishi – xorijiy valyutalarni sotib olishga oldingiga nisbatan kamroq milliy valyuta birliklari zarur bo‘lishini anglatadi.

Moliya birjasi – qimmatbaho qog‘ozlar, valyuta oldi-sotdisi bilan savdo-sotiq qiluvchi tashkilot. U fondlar birjalari deb ham ataladi.

Moliyaviy munosabatlar – pul jamg‘armalarining xarajati natijasida davlat va uning quyi va yuqori tashkilot idoralari, turli xo‘jalik yuritish shaklidagi korxonalar, firmalar, birlashmalar o‘rtasida yuzaga keladigan iqtisodiy munosabatlar.

Moliya kapitali – bank kapitalining sanoat kapiatli bilan qo‘shilib ketishi natijasida vujudga keladigan kapital.

Monetarizm – iqtisodiyot nazariyasidagi g‘arbda keng tarqalgan neoklassik nazariyalarining biridir. Monetarizm sof bozor iqtisodiyoti nazariyasi hisoblanib, uning bosh g‘oyasi bozor mexanizmi iqtisodiy o‘rishni ta‘minlaydi, bu mexanizmning asosiy vositasi pul degan xulosadan iborat.

Monetar qoida – monetaristlar tomonidan ilgari surilgan qoida unga binoan muomaladagi pul massasi har yili YaMM potensial o‘shiga teng sur‘atlarda oshib boorish kerak: pul massasi har yili izchillik bilan 3% dan 5% sur‘atlarda oshib borish zarur.

Monopoliya – (yunoncha-tanxo sotaman) iqtisodiyotning biron-bir sohasidagi tanho hukmronlik.

Monopsoniya – bozor holati, unda bozorda bir nechta o‘zaro raqobat qiladigan korxonalar tovar ishlab chiqaruvchilar bo‘lib, xaridor esa tanho bo‘ladi.

Multiplikator samarasi – investitsiyalar va davlat sarflarining yalpi milliy mahsulot hajmini ortishgan ta‘sirini kuchayishi.

Mukammal bo‘lmagan raqobat – sotuvchi va xaridorlarni soni cheklanganligi, bozorga kirish va chiqish qiyinligi ayrim hollarda, umuman mumkin emasligi, bozor agentlari narx darajasi va ishlab chiqarish ko‘lamiga ta‘sir eta olish bilan xarakterlanadigan bozor strukturasi.

Muomaladagi Federal Rezerv notalari (Federal Reserve notes in circulation) – muomaladagi Federal Rezerv Tizimi notalari (aholi

qo‘lidagi va korxonalar kassasidagi notalar, bundan federal rezerv banklardagi va Moliya Vazirligidagi pul biletleri qoldig‘i mustasno.)

N

NASD - National Association of Securities Dealers – Qimmatli qog‘ozlar bo‘yicha dilerlar milliy uyushmasi.

NASDAQ - National Association of Securities Dealers Automated Netting — mijozning barcha pul talablarini uning barcha pul majburiyatlariga nisbatan hisobga olish orqali amalga oshiriladigan kliring usuli.

Nominal foiz stavka – joriy davrdagi bozor foiz stavkasi hisoblanadi.

Narx dempingi – bozorda raqobatchilarini yengib chiqish maqsadida mollar va xizmatlar narxlarini sun‘iy tarzda pasaytirish.

Narx-navo o‘zgarishlarining eliminatsiyasi – mollar va xizmatlar narxlarining o‘zgarib turishiga barham berish.

NASDAQ ko‘rsatkichi – xususiy savdoga ega birjadan tashqari kompyuter tizimining yetakchi ko‘rsatkichi.

Natsionalizatsiya – xususiy shaxslarning mol-mulkini davlat foydasiga musodara qilish yoki davlat mulkiga aylantirish.

Negotsiant – yirik xalqaro savdo operatsiyalarini amalga oshiruvchi savdogar.

Neoproteksionizm – chetdan mol keltirishni cheklab qo‘yishning an‘anaviy shakllariga qo‘shimcha sifatida mamlakatlar joriy etadigan xalqaro savdo cheklovlari.

Netting – valyuta bitimlari miqdorini ularni yiriklashtirish hamda barcha savdo ishtirokchilari va birja bo‘linmalari faoliyatini muvofiqlashtirish yo‘li bilan qisqartirish.

NIKKE ko‘rsatkichi – Yaponiya qimmatli qog‘ozlar birjasida AQShning mashhur yirik kompaniyalari oddiy aksiyalarining maxsus ko‘rsatkichi.

Nokorporativ omonat – korporatsiyaga qarashli bo‘lmagan omonat.

Nolikvid aktivlar – korxonadagi keragidan ortiqcha yoki korxon uchun zarur bo‘lmagan moliyaviy aktivlari, shuningdek, qiyin sotiladigan tayyor mahsulotlar.

Nominalizm – pulni mol sifatida inkor etib uni xususiy qiymatga ega bo‘lmagan shartli belgilar sifatida tavsiflaydigan iqtisodiy nazariya.

Nostro hisobvaraqa – bankning vakil bankdagi hisob raqami. Unda bankning xarajat va tushumlari aks ettiriladi.

Nostro qo‘sh valyutali hisob raqam – bankning vakil bankdagi ham mahalliy ham joriy valyutada yuritiladigan hisob raqam.

Nostro overdrafti – bankning vakil banki hisobvarag‘idagi qoldiqdan ortiqcha olingan summa.

Notifikatsiya – veksel egasi vekselga norozilik bildirganligi haqida veksel beruvchiga yo‘llaydigan bildirish xati.

Nou-xau – yangilik hisoblangan ilmiy, texnikaviy, moliyaviy-iqtisodiy bilimlar hamda ulardan amalda foydalanish bo‘yicha muammolar yig‘indisi.

Nullifikatsiya – hujjatning huquqiy mahrum etish.

Numizmatika – tangalar va kartalarini tarixiy, iqtisodiy, madaniy yodgorliklar sifatida o‘rganadigan fan: tangalarni yig‘ish bilan qiziqish.

Narx, baho – 1) tovar qiymatining pulda ifodalanishi xo‘jalik mexanizmida amal qiluvchi iqtisodiy vosita. Bozor sharoitida narx qiymat o‘lchovi, rag‘batlantirish omili, daromadlarni qayta taqsimlash vazifalarini bajaradi; 2) narsaning, buyumning pul bilan o‘lchanadigan qiymati, bahosi.

Naqd pulsiz hisob-kitoblar – bu korxonalar va tashkilotlar tomonidan tovar ayirboshlash, xizmatlar ko‘rsatish va notovar operatsiyalar bo‘yicha bir-biriga bo‘lgan talab va majburiyatlarni naqd pul ishlatmasdan pul mablag‘larini faqat hujjatlar orqali bir hisobvaraqa dan ikkinchi hisobvaraqa o‘tkazish orqali amalga oshiriladigan hisob-kitoblar tushuniladi.

Naqd pulsiz oborot – pul oborotining bir qismi bo‘lib, unda pullar harakati o‘zaro talablar hisobiga kredit muassasalaridagi hisobvaraqlar bo‘yicha pul o‘tkazish yo‘li bilan amalga oshiriladi va bunda naqd pullar ishlatilmaydi.

Nomenklatura – buyumlar, narsalar ro‘yxati.

Nominal – tovarda ko‘rsatilgan narx.

Normativ – minimal talab darajasida belgilangan, pul ko‘rinishidagi oborot mablag‘larining rejadagi miqdori.

O

Obligatsiya – emissiyaviy qimmatli qog‘oz bo‘lib, u obligatsiyani saqlovchining obligatsiyaning nominal qiymatini yoki boshqa mulkiy ekvivalentini obligatsiyani chiqargan shaxsdan obligatsiyada nazarda tutilgan muddatda olishga, obligatsiyaning nominal qiymatidan qat‘iy

belgilangan foizni olishga bo'lgan huquqini yoxud boshqa mulkiy huquqlarini tasdiqlaydi. «Obligo» – lotin tilida «qarz olish» mazmunini bildiradi.

Overdraft – bu bank tomonidan mijozlarini tezkor yoki operativ kreditlash shakllaridan biri bo'lib mijozning hisobvarag'ida pul mablag'lari mavjud bo'lmaganda beriladi.

Obligatsiya – 1) bu lotincha «obligation» so'zidan olingan bo'lib, u majburiyat degan ma'noni anglatadi; 2) bu uning egasi qarz berganligidan guvohlik beruvchi va unga ushbu qimmatli qog'ozning nominal qiymatini unda ko'rsatilgan muddatda belgilangan foiz to'langan holda qoplash majburiyatini tasdiqlovchi qimmatli qog'oz; 3) bu emitentning qarz majburiyati qat'iy foiz stavkasi shaklida belgilangan qimmatli qog'ozning bir turidir.

Oddiy aksiya – bunda aksiya egasi hissadorlar yig'ilishida ovozga ega bo'lgan va faoliyati natijasi bo'yicha dividendlarni olish huquqiga ega bo'ladi.

Oddiy buxgalteriya provodkasi – bunda, bir hisobvaraqa debetlanib boshqa hisobvaraqa kreditlanishiga aytiladi.

Oddiy hujjatlar – bu hujjatlarda faqat bitta operatsiya aks ettiriladi. Bu hujjatlarga: to'lov talabnomasi, to'lov topshiriqnomasi, akkreditiv ochish uchun ariza, kirim orderi, pul cheki va h.k. lar kiradi.

Oddiy ssuda hisobvarag'i – bunda ssuda bir maromda mijozning hisobvarag'iga o'tkaziladi va shu hisobvaraqa foizlarni hisoblanadi va to'lanadi.

Oddiy svodkalash – deyilganda, olingan ma'lumotlarni guruhlariga bo'lmasdan, to'plam bo'yicha umumiy yakunlarni chiqarish tushuniladi. Masalan, berilgan jami kreditlarning (qisqa va uzoq muddatli) miqdorini hisoblab chiqishning o'zi kifoya. Shuning o'zi oddiy ma'lumotlarni yig'ish bo'lib hisoblanadi.

Oilaviy plastik kartochna – bu shaxsiy kartochna egasining ishonchnomasi asosida foydalanuvchiga berilgan kartochnadir.

Oilaviy tadbirkorlik – er-xotinning va ularga ko'maklashadigan oila a'zolarining shaxsiy mehnatiga asoslanadigan tadbirkorlik.

Ortiqcha likvidlilik riski – bankning yuqori likvid mablag'larining kam daromad keltiruvchi yoki umuman daromad keltirmaydigan aktivlarga yo'naltirilishi yoki qo'yilishi natijasida aktivlar daromadlilik darajasining tushib ketishi.

Ochiq bozordagi operatsiyalar – bu pul bozoriga ta'sir ko'rsatish maqsadida qimmatli qog'ozlarni Markaziy bank tomonidan sotib olish va sotishdir.

Ochiq turdagi aksiya – egasi hissadorlik jamiyati hissadorlarining roziligisiz qo'ldan-qo'lga o'tishi mumkin bo'lgan aksiyalarga aytiladi.

Ochiq faktoring operatsiyalari – faktoring kompaniyasining bitimdagi ishtiroki haqida qarzdorni xabardor qilgan holda to'lanmagan qarz talabnomalarini boshqaga o'tkazish.

Ochiq bozor operatsiyalari bo'yicha Federal qo'mita (Federal Open Market Committee (FOMC)) – ochiq bozordagi operatsiyalar bo'yicha Federal Qo'mita. Ochiq bozordagi operatsiyalar orqali yagona pul siyosatini o'tkazish va maqsadlarni aniqlash uchun Federal Rezerv Tizimi qoshida tashkil etilgan. "Open Market" ga qarang.

Ochiq factoring – bank mijoz o'rtasidagi kelishuv. Bunda mijoz o'zining mol sotib oluvchisi bilan bo'lgan bitimlari va hujjatlarini bankka taqdim etadi va bank darhol ushbu hisobning 80 % summasini to'lab beradi. Mijoz sheriklaridan tolovning jami summasini olgandan so'ng factor - bankka olingan 80% kreditni foiz bilan to'lab beradi.

Onkol ssudasi – birinchi talabga ko'ra qoplanadigan qisqa muddatli qarz.

Operativ hisob – ma'lum xo'jalik jarayoni va operatsiyalarini ular yuz bergan joyning o'zidan kechiktirmay nazorat qilib boradi. Xo'jalik operatsiyalarini amalga oshirishda bu hisob yordamida rejalashtiriladigan ko'rsatkichlar bilan ham son, ham sifat jihatidan solishtiriladi.

Operativ lizing – bu shunday ijara munosabatlariki, bunda lizing obyektlari (mulk) amortizatsiya muddatidan kamroq muddatga ijaraga olinadi. Arendator (ijarachi) mulkni o'z ixtiyoriga ma'lum muddatga yoki bir ishlab chiqarish davriga oladi; odatda shartnoma 5 yilga tuziladi. Bu muddat tugaganidan so'ng ijarachi to'lovni to'lashni to'xtatishga va mulkni ijaraga bergan egasiga topshirishga haqli yoki shartnomani yangitdan tiklash, yoxud shartnomani tuzish vaqtidagi kelishilgan bahoda lizing obyektini sotib olishi mumkin.

Opsion umumiy – ma'lum vaqt oralig'ida yoki opsion davrida o'zgaras bahoda ma'lum aktivlar (aksiya, tovar, fiyuchers va boshqalarni sotib olish va sotish huquqini beruvchi bitim.)

Opsion – bu bitimda ishtirok etayotgan tomonlarning biriga qimmatli qog'ozlarning ma'lum bir miqdorini muayyan vaqt mobaynida

belgilangan narxda sotib olish yoki kontragentga sotish huquqini beruvchi shartnomadir. Kontragent esa, mukofot evaziga ushbu huquqni amalga oshirish majburiyatini o'z zimmasiga oladi.

Opsion put – sotish huquqini beruvchi bitim

Opsion cool – sotib olish huquqini beruvchi bitim.

Operatsion risk – quyidagi holatlar natijasida paydo bo'ladigan zararlar riski: amaldagi qonunchilik talablari va bank faoliyati tavsifiga ko'ra bank operatsiyalarining o'tkazilish tartibining buzilishi; bank xodimlari tomonidan bank operatsiyalari o'tkazilish tartibining buzilishi; bank foydalanadigan texnik va axborot tizimlarining to'liq shakllanmaganligi.

Overdraft – 1) chek bo'yicha olingan joriy hisob raqamdagi qoldiqdan ortiqcha summa; 2) bankdagi kreditning oshib ketishi; 3) bank mijozning hisob raqamidagi qoldiqdan ortiq mablag'ni hisobdan chiqarish yo'li bilan beriladigan qisqa muddatli kredit.

Overdraft hisobvarag'i – uning xususiyati shundan iboratki, mijozning asosiy talab qilib olinguncha depozit hisobvarag'i bo'yicha qisqa muddat ichida debetli qoldiq bo'lishiga ruxsat beriladi.

Omonatchi – bu o'zining kundalik ehtiyojidan ortiq pul mablag'larini jamg'arish uchun bankdagi hisobvaraqa omonat sifatida pul mablag'larini jamg'arish uchun bankdan omonat daftarchasini olgan shaxsdir.

Oddiy vekselni qarz oluvchi korxonaga qarz beruvchi korxonaga beradi, tovarlar va ko'rsatilgan xizmatlar uchun unga to'lash majburiyatini o'z zimmasiga oladi.

Ochiq valyuta pozitsiyasi – bankning shu xorijiy valyuta bo'yicha aktivlarining majburiyatlaridan oshgan summasi tushuniladi.

Ochiq faktoring – debitor, ya'ni MEB (tovar hujjatlarida ko'rsatish orqali) to'lovni amalga oshirishda bank-faktor qatnashishi to'g'risida MSOni ogohlantiradi va tovar pulini undirishga oid barcha hujjatlar (debitor qarz hujjatlari) bankka tashlab berish uchun topshiradi. Bunda mijoz bankka o'zing va sheriklaring bilan bo'lgan bitimlarning kapitalini taqdim etadi va bank darhol ushbu hisobning 80 % summasini to'lab beradi. Mijoz sheriklaridan jami bitimning summasini olgandan so'ng faktor bankka olingan 80% kreditni foiz bilan to'lab beradi.

P

«**Put-opsion**» (**put opsion**)-sotiladigan opsion. Sotish uchun yoki put-opsion egasi kelajakda kursi tushib ketishi mumkin bo'lgan valyutani nisbatan yuqori strayk bahoda sotish huquqini beradi.

Pul oqimi (Kesh flou) – naqd pullarning kirimi yoki chiqimi summasi.

Passiv operatsiyalar – bankning resurslarini shakllantirish bo'yicha operatsiyalari.

Praym-Reyt stavkasi – tijorat banklari tomonidan moliyaviy holati ijobiy bo'lgan, birinchi darajali qarz oluvchilarga kreditlarni berishda qo'llaniladigan foiz stavkasi.

Q

Qayta moliyalash – Markaziy bank tomonidan amalga oshiriladigan pul kredit siyosati vositalaridan biri bo'lib, u banklarning likvidlik holatini qo'llab-quvvatlashda muhim o'rin tutadi.

Qayta moliyalash krediti – bu kreditni O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining iqtisodiy normativlariga rioya etadigan, zaxira, majburiy zaxira shartlarini to'liq bajaradigan tijorat banklari olishi mumkin, ya'ni kreditni qaytmaslik riski yo'q va u muddatida foizi bilan to'liq qaytishi ta'minlangan holda beriladi.

Qayd etilgan valyuta kursi – bu xorijiy valyutada ifodalangan milliy pul birligining davlat tomonidan rasmiy o'rnatilgan bahosi bo'lib, unga valyuta bozorlaridagi talab va taklifning o'zgarishi ta'sir qilmaydi.

Qat'iy yoki o'zgarmas foiz stavka – qarz mablag'laridan foydalanish davrida qayta ko'rib chiqish huquqisiz o'rnatiladigan, o'zgarmaydigan stavkadir.

Qiymat riski – foiz risklarining bir qismi hisoblanadi. Foiz stavkalarining o'zgarishi natijasida muddatli majburiyatlardan keladigan to'lovlar oqimi ham o'zgaradi. Bularga mos ravishda muddatli majburiyatlarning bozor narxiyam o'zgaradi.

Qarz (zayom) konversiyasi – zayom (qarz)ning dastlabki shartlarining o'zgarishi yoki obligatsiyalar almashinuvi.

Qarz majburiyatlar – qarz instrumentlari (obligatsiyalar, veksellar, depozit sertifikatleri va hokazolar). Qarz munosabatli qimmatli qog'ozlar, obligatsiya, veksell va hokazolar bo'lib emitentining investorga qarzdorligini tasdiqlovchi qimmatli qog'oz.

Qarz majburiyatlari to'lovining oylik daromaddagi salmog'i – qazrdorlik koeffitsiyenti. U korxonada qarzlarini summasining aktivlar jamisiga nisbatan orqali hisoblanadi.

Qarzni reorganizatsiya qilish yoki qarzni qayta tuzish, tashkillashtirish – qarz shartini o'zgartirish, masalan, ssuda bo'yicha foiz stavkani, kredit muddatining uzaytirilishi, so'ndirish manbalari o'zgartirilishi va hokazo).

Qarz koeffitsiyenti – korxonada (bank) qarz mablag'lari bo'yicha majburiyatlarning aksionerlik kapitaliga nisbati orqali aniqlanadi.

Qazrdor - bank tomonidan berilgan kredit bo'yicha qarzi bo'lgan har qanday jismoniy yoki yuridik shaxs “qazrdor” deb hisoblanadi.

Qat'iy garov – garov to'liq bank ixtiyoriga beriladi. Bank omborxonasida yoki garov qo'yuvchi omborxonasida bank qo'riqlovi asosida saqlanadi.

Qiyosiy tahlil – alohida guruh ko'rsatkichlarni o'zaro taqqoslash orqali nisbatan ijobiy yoki salbiy ko'rsatkich aniqlanadi. Masalan: reja va haqiqiy ko'rsatkich, normativ va haqiqiy va h.k.

«Qoniqarsiz» sifatli aktivlar - asosiy qarz va foizlar bo'yicha muddati o'tgan qazrdorlik muddati 90 kundan oshmagan aktivlar.

Qisqa valyuta pozitsiyasi – aniq bir valyuta bo'yicha passivlar va majburiyatlar aktivlar va talablardan yuqori bo'lsa, ya'ni xorijiy valyutani sotish uni sotib olishdan yuqori bo'lsa qisqa valyuta pozitsiyasi bo'ladi.

Qisqa muddatli likvidlilik koeffitsiyenti – to'lov muddati 30 kundan 1 yilgacha bo'lgan bank aktivlarining bankning muddati 30 kundan 1 yilgacha bo'lgan depozitlari va jalb qilingan mablag'lari va kapitaliga nisbati sifatida aniqlanadi

Qimmatli qog'oz – o'zi bilan bog'liq mulkiy huquqlarni aks ettiradigan hujjatdir, u daromad manbai bo'lib xizmat qiladi, fond bozorida muomalada yuritilishi va oldi-sotdi vositasi bo'lishi mumkin.

Qimmatli qog'ozlar – hujjatlar bo'lib, ular mazkur hujjatlarni chiqargan yuridik shaxs bilan ularning egasi o'rtasidagi mulkiy huquqlarni yoki qarz munosabatlarini tasdiqlaydi, dividendlar yoki foizlar tarzida daromad to'lashni hamda ushbu hujjatlardan kelib chiqadigan huquqlarni boshqa shaxslarga o'tkazish imkoniyatini nazarda tutadi.

Qimmatli qog'oz hosilalari – bular shunday qimmatli qog'ozlarki, ularning foydasi yoki zarari bir nechta bozor ko'rsatkichlari bilan, ya'ni

bozor indeksleri bilan bog'liqdir. Qimmatli qog'ozlar hosilalari – «opsion» yoki «fyucherslar» ko'rinishida bo'ladi.

Qimmatli qog'ozlarni rivojlangan bozorlari – xalqaro moliya korporatsiyasi taklifida ularga 24 mamlakat bozori shug'ullanadi, AQSh, Yaponiya, Germaniya, Buyuk Britaniya, Fransiya va hokazo bozorlari kiradi.

Qimmatli qog'ozlarni opsiioni – emissiyaviy qimmatli qog'oz bo'lib, u o'z emitentining muayyan miqdordagi qimmatli qog'ozlarini unda nazarda tutilgan muddatda, qat'iy belgilangan narx bo'yicha sotib olishga bo'lgan huquqini tasdiqlaydi.

Qisqa muddatli kreditlash statistikasi deganda – bu qisqa muddatga kreditlar berishda, uning ishlatilishi ustidan nazorat o'rnatish va qaytishini tekshirishga aytiladi.

Qisman rezervlar (Fractional reserves) – bank tomonidan jalb qilingan moliyaviy resurslardan bir qismi ehtimoliy yo'qotishlar uchun ajratiladi, ya'ni rezervlar Markaziy bankda naqd pul, likvid qimmatli qog'ozlar ko'rinishida hisobda turadi.

Qog'oz pullar (Fiat money) – qog'oz pullar (qimmatli qog'ozlar bilan ta'minlanmagan pullar).

Qoplash ko'effitsiyenti – barcha qisqa muddatli majburiyatlarga qancha likvid mablag'lar to'g'ri kelishini ko'rsatadi yoki barcha likvid mablag'lar qay darajada qisqa muddatli majburiyatlarni qoplay olishi mumkinligini aks ettiradi.

R

Rasmiy foiz stavkalari - (hisob stavkasi yoki qayta moliyalash stavkasi) har bir davlatda Markaziy bank tomonidan belgilanadi.

Real foiz stavkasi – bu aktivning foydalanish muddati davomida kutilayotgan kelgusi pul tushumi oqimlarini diskontlash uchun va aktivning boshlang'ich balans qiymatiga tenglashtirish uchun zarur bo'lgan foiz stavkasidir. Shuningdek, real foiz stavka – inflyatsiya jarayonlari ta'sirida pulning qadrsizlanish darajasini inobatga olib nominal stavkaning qayta ko'rib chiqilgan salmog'i hisoblanadi.

Real foiz stavkasi usuli – aktivning (majburiyatning) xizmat muddati davomida diskontni yoki mukofotni foizli daromadga (yoki xarajatga) amortizatsiya qilish yoki kechiktirilgan foizli to'lovlarni (masalan, har oyda emas, har yili olinadigan yoki to'lanadigan)

taqsimlash orqali o'zgarmas foiz stavkasini tan olishga olib keluvchi usuldir.

Real kurs – real kurs bu nominal kurs – o'z mamlakatida ishlab chiqarilgan tovarlar bahosi, xorijiy tovarlar bahosi.

Regress huquqi bilan faktoring (recourse factoring) – bank yoki faktoring kompaniya o'z mijozining debitor qarzini regress huquqi bilan sotib olish bo'yicha shartnoma tuzadi. Buning mohiyati shundaki, agar bank (faktor) mol sotib oluvchidan tovar hujjatlari bo'yicha to'lovni undira olmasa, u mol yetkazib beruvchiga bank to'lab bergan mablag' (qarz)ni qaytarib bankka to'lash to'g'risida talabnoma qo'yishi to'g'risida kelishib oladi.

Regress huquqsiz faktoring (non recourse factoring) – faktoringning bu turida regress huquqidagidek imkoniyat bo'lmaydi. Faktoringning bu turida mol sotib oluvchi mol yetkazib beruvchining talablari bo'yicha to'lamagan taqdirda ham barcha xarajatlarni bank qoplab berishi lozim bo'ladi.

Revolver kredit – qayta tiklanadigan, ko'p marta qo'llaniladigan kredit liniyasi bo'lib hisoblanadi.

Remissiya – hisob raqam bo'yicha to'lanayotgan mablag' miqdorini kamayish tomonga yaxlitlashtirish.

Regulyativ kapital – bu bank faoliyatini boshqarish va iqtisodiy me'yorlar hisob-kitobini o'tkazish maqsadida hisoblash yo'li bilan aniqlanadigan bank kapitalidir. O'zbekiston respublikasi banklari faoliyatida ham regulyativ kapital I darajali kapital va II darajali kapitaldan tashkil topgan.

Regulyativ kapitalning yetarlilik koeffitsiyenti K1 quyidagi tarzda hisoblanadi: $K1 = RK / TAUS$, ya'ni regulyativ kapitalning riskni hisobga olgan holdagi aktivlarning umumiy summasiga nisbati.

REPO operatsiyasi – bu qimmatli qog'ozlarni keyinchalik yuqoriroq bahoda sotish (sotib olish) majburiyati bilan sotib olish (sotish)dir.

Repo rate – Angliya Bankining REPO stavkasi – bu foiz stavka bo'yicha Angliya Banki REPO operatsiyasida qimmatli qog'ozlar garovi ostida qisqa muddatli qarzlarni beradi. Repo rate Angliyada asosiy foiz stavka hisoblanadi.

Riskdan holi bo'lgan aktivlar – naqd pullar va turli kassa hujjatlari, Markaziy bankdagi «Nostro», «Vostro» hisobvarag'idagi mablag'lar, majburiy zaxira hisobvarag'idagi mablag'lar, xazina

veksellari, davlat obligatsiyalari, Markaziy bankning qimmatli qog'ozlari va obligatsiyalari kiradi.

S

Salbiy gep (Salbiy farq) – o'zgaruvchan foiz stavkali bank majburiyatlarining o'zgaruvchan foiz stavkasi bank aktivlaridan o'sib ketishi.

Salbiy GEP tahlil – tashqi va ichki omillar ta'sirida kelajakda yuz berishi mumkin bo'lgan holatlarni aniqlash va ular bo'yicha limitlar o'rnatish mumkin bo'ladi.

Selektiv risk – qimmatli qog'ozlar turini noto'g'ri tanlash bilan bog'liq risk.

Svop operatsiyasi – bu bir vaqtning o'zida chet el valyutasini har xil sanaga turli hisob-kitoblar shartida teng summaga sotib olish va sotishdir. Ya'ni svop – bu valyutani kelajakda sotib yuborish garovi bilan qandaydir vaqtga sotib olishdir.

Sinditsiyalashtirilgan kredit – bir necha banklar tomonidan yirik investitsiya loyihalarini birgalikda kreditlash uchun ajratilgan kredit.

Sifat jihatdan GEP tahlil – GEPni hisoblashda yalpi farqning bankning umumiy aktiviga nisbati sifatida aniqlanadi. Bu koeffitsiyent risk darajasini baholash imkonini beradi.

«Standart» sifatli aktivlar – qarz oluvchi moliyaviy holati barqaror bo'lib u qarzlarni o'z vaqtida to'laydi va bunday aktivlarni qaytarilishida muammolar kuzatilmaydi.

Standart kreditlar – o'z muddatida to'lanishiga shubha tug'dirmaydigan aktivlar yoki kreditlar sifati «standart» deb tasniflanadi.

Standart kredit uchun zaxira – bank zaxira kapitali tarkibida ularning qaytarilmagan asosiy qarz (qoldiq) summasining 1 foizi miqdorida zaxira shakllantirishi lozim.

Substandart kreditlar – kredit olgan mijozning moliyaviy holati barqaror bo'la turib ba'zi bir salbiy oqibatlar natijasida uning moliyaviy ahvoli yomonlashib kreditni va u bo'yicha foizlarni to'lay olmaslik ehtimoli yuzaga kelishi mumkinligiga shubha tug'ilsa, bunday kreditlar «substandart» deyiladi.

Stress-test – minimal xarajatlar bilan banklarning shok yoki inqiroz va boshqa salbiy jarayonlarga chidamliligini aniqlash imkonini bildiradi

va kelajakda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan shunday hollardan himoyalaniş uchun banklarda immunitetni ta'minlaydi.

«Substandart» sifatli aktivlar – qarzdorning moliyaviy holati barqaror bo'lsada, lekin faoliyatida ba'zi bir salbiy holatlar yuzaga kelsa va u kamchiliklarni bartaraf etilmasa, kredit olgan subyektning kreditni o'z vaqtida to'lashida shuhba paydo bo'ladigan aktivlar.

Suzib yuruvchi foiz stavka – kredit berilgan muddat ichida vaqti-vaqti bilan foiz stavkasi qayta ko'rib chiqiladigan o'rta va uzoq muddatli kreditlarga qo'llanadigan stavkadir.

Suzuvchi foiz stavkali nota (Floating rate note (FRN) – obligatsiya turlaridan biri. Ya'ni foiz davriy ko'rib chiqiladi. (masalan: bazaviy Stavka: LIBOR + fiksirlangan marja.) Bazaviy stavkani o'zgarishi bilan va obligatsiyalar bo'yicha foiz stavkasining o'zgarishi – yevrobozorda keng qo'llaniladi.

«Spot-kurs» bu naqd (kassa) bitimlarining kursidir. Spot-kurs – bu bir mamlakat pul birligining shartnoma tuzilgan vaqtda o'rnatilgan baho bo'yicha boshqa mamlakatlar pul birliklarida ifodalangan bahosidir. Bunda valyutani valyuta bitimi tuzilgan kundan boshlab 2 ish kunida almashtirib berish shart hisoblanadi.

Sotuvchi kursi – bankning valyutani sotish kursi.

Songgi qarzdor (Final borrower) – qarzlar qatori ketma-ketligida oxirgi ssuda olgan shaxs.

Spred – aktivlar bo'yicha olingan o'rtacha tortilgan stavka va majburiyatlar boyicha to'langan o'rtacha tortilgan stavka o'rtasidagi farq.

Sof barqaror moliyalashtirish me'yor (SBMMK) – barqaror moliyalashtirishning mavjud summasini barqaror moliyalashtirishning zarur summasiga nisbati sifatida aniqlanadi. SBMMK 100 foizdan kam bo'lmasligi lozim.

Subordinar qarz – bu bankning qarz majburiyatlari shakli bo'lib, bank kapitalini aniqlash maqsadida hisob–kitoblardan so'ng I darajali kapitalning uchdan bir qismidan oshmasligi kerak. II darajali kapitalga kiruvchi subordinar qarz to'lash muddati yetib kelgunga qadar oxirgi 5 yil davomida yiliga 20 foizga kamayib borishi shart.

T

Talab qilib olinguncha depozitlar – bu bankni oldindan ogohlantirmay mijoz tomonidan xohlagan vaqtda talab qilib olinadigan mablagʻlardir.

Taʼlim krediti – Oliy oʻquv yurtlarida toʻlov-kontrakt asosida oʻqish uchun ajratiladigan kredit.

Taqsimlanmagan foyda – rezerv fondiga ajratmalar va dividendlar toʻlanganidan soʻng qoladigan foydaning bir qismidir.

Telefon banking – bu masofaviy bankingni eng ommabop turi boʻlib, bu telefon orqali bank xizmatlarini koʻrsatishdir.

Tovar isteʼmol krediti - isteʼmolchiga isteʼmol tovarlarini (ishlarni, xizmatlarni) ishlab chiqaruvchi korxonapar yoki realizatsiya qiluvchi tashkilotlar tomonidan sotib olingan tovarlar, bajarilgan ishlar yoki koʻrsatilgan xizmatlar haqini boʻlib-boʻlib toʻlash tarzida beriladigan kredit..

Tashqi qarz konversiyasi – davlatning olgan tashqi krediti, shakli, qaytarish muddati, foiz stafkalari shartlarining oʻzgartirilishi natijasida tashqi qarz majburiyati umumiy miqdorining qisqartirilishi.

Tashqi konvertirlanish – milliy valyutaning xalqaro hisob-kitoblarda ishlatilish imkoniyati, chet el valyutasining milliy valyutaga erkin ayriboshlanishi va teskarisi.

Tijorat banklari – bu iqtisodiyot tarmoqlari va aholiga xizmat koʻrsatishda bosh boʻgʻin boʻlgan mustaqil tijorat banklarning tarmogʻidir. Ular yuridik va jismoniy shaxslarga shartnoma asosida turli hisob-kitob, kredit va investitsiya operatsiyalarini hamda boshqa turli bank xizmatlarini koʻrsatish bilan bogʻliq operatsiyalarni amalga oshiradilar.

Tijorat banklarining imtiyozli kredit berish maxsus jamgʻarmasi mablagʻlari – banklar foydasining 25 foizigacha miqdorini ajratish hisobiga shakllantirilishi va jamgʻarmaning berilgan kreditlari hisobiga olingan daromadlari daromad (foyda) soligʻidan 5 yil muddatga ozod qilinishi belgilangan.

Tijorat banki umumiy kapitalining etarlilik koeffitsiyenti – riskka asoslangan kapitalning umumiy summasi (bu summa chegirmalarni hisobga olgan holda 1-darajali kapital va 2-darajali kapital yigʻindisidan iborat)ning riskni hisobga olgan holda (yoki riskka tortilgan) aktivlarning umumiy summasiga nisbati. Bu summa

chegirmalardan keyin riskni hisobga olgan holda balans va balansdan tashqari aktivlar yig'indisi sifatida aniqlanadi.

Tijorat banki I-darajali kapitali etariligi – birinchi darajali kapitalning riskni hisobga olgan holda aktivlarning umumiy summasiga nisbati.

Tijorat banklarining nodepozit operatsiyalari – tijorat banklarining yirik pul bozorlaridan pul mablag'larini jalb qilish, qimmatli qog'ozlar, veksellarni, obligatsiyalar vositasini muomalaga qo'yish yo'li bilan mablag'larni jalb qilish sohasidagi operatsiyalari.

Tijorat banklarining qimmatli qog'ozlar bilan aktiv operatsiyalari - bank o'z yoki jalb qilingan boshqa mablag'larini har xil qimmatli qog'ozlarni sotib olishga joylashtirilishidir.

Tijorat banklarni qimmatli qog'ozlar bilan passiv operatsiyalari - deganda, bankning qimmatli qog'ozlarni muomalaga chiqarish va ularni sotish evaziga bankga pul mablag'lari jalb qilish bilan bog'liq operatsiyalari tushuniladi.

Tijorat banking foiz siyosati – bank umumiy siyosatining muhim elementlaridan biri sifatida bankning pul mablag'larini jalb qilish va joylashtirish sohasida foizlar o'rnatish bilan bog'liq chora-tadbirlar majmuasidan iborat bo'lib bankning likvidligi va rentabelligini ta'minlashga yo'naltiriladi.

Tijorat banking likvidligi – bu bankning barcha mijozlari va boshqa subyektlar oldidagi qarz va majburiyatlarini to'liq va o'z vaqtida to'lay olishidir.

To'g'ri kotirovkalash – xorijiy valyuta birligining bahosi milliy valyutada ko'rsatilishi, ya'ni xorijiy valyutaning bir birligiga to'g'ri keladigan milliy valyuta miqdori ko'rsatilishi.

Toliq to'lov – to'lov summasi, vositalarning hisob baraqdagi teng miqdordagi qoldig'I (mablag'larni olishda qoldiq nol qolishi kerak).

Toliq ovoz huquqi – ovoz berishdagi jami huquq (trast hisob varagida joylashgan qimmatli qog'ozlarga egalik qiluvchiga trastni boshqarish huquqi beriladi, bu holda eng so'nggi kishiga o'zi mustaqil qaror qabul qilish huquqi beriladi)

To'lovga layoqatlilikni yo'qotish riski – bankning talab qilib olinadigan passivlari bilan yukori likvid aktivlari orasidagi balans buzilishi natijasida bankning o'z joriy majburiyatlarini bajara olmasligi natijasida yuzaga keladi.

Tranzit komission bitimlar - birjada qatnashish huquqiga ega bo'lgan banklar tomonidan boshqa, ya'ni bunday operatsiyalarda qatnashishga ruxsat berilmagan banklar va boshqa kredit institutlarining topshirig'iga binoan amalga oshiradigan operatsiyalar

Trast operatsiyalari. - bank jismoniy va yuridik shaxslardan pul mablag'larini ma'lum bir muddatga jalb qilib, shu muddat ichida ishonchga olingan mablag'ni yuqori foyda olib keladigan operatsiyalarga joylashtiradi, ularni boshqaradi, mijozning topshirigi boyicha yonaltiradi.

Trast xizmatlar - bu mijozga tegishli bo'lgan va boshqa aktivlarni boshqarish bo'yicha olib boriladigan operatsiyalardir.

Trassant – to'lovchi (tratta, inkassa qo'yiladigan shaxs); trassat, tratta yozilgan va tratta bo'yicha to'lashga majbur bo'lgan shaxs.

Tsessiya – qarzdor hujjati bo'lib, unga asosan qarzdor o'zining talablari yoki mulkiy huquqlarini kredit ta'minoti sifatida bankka o'tkazishi.

Treyder – malum tovar (valyuta, qimmatli qogoz, xomashyo va boshqalar)ni sotish va sotib olishni taklif qiluvchi birja savdosi ishtirokchisi.

U

Uzun valyuta pozitsiyasi – agarda bankning sotib olgan valyutasi bo'yicha aktivlari va talablari uning shu valyuta bo'yicha passiv va majburiyatlaridan yuqori bo'lsa bankda mazkur valyuta bo'yicha holat . uzun valyuta pozitsiyasi deyiladi.

Umumiy zaxiralar – bank faoliyati davomida umuman yoki biror-bir faoliyat turi (kreditlash, investitsiyalash) natijasida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan zararlarni qoplash (masalan, yaxshi kreditlar bo'yicha zarar ko'rib qolinsa) uchun, lekin ayrim muayyan operatsiyalar bo'yicha zararlarni qoplashga mo'ljallanmagan zaxiralar hisoblanadi.

«**Umidsiz**» aktivlar – shartnomada belgilangan muddatda qaytarilmagan yoki qaytmasligidan dalolat beruvchi omillar yoki alomatlar mavjud bo'lgan hamda qaytmaydigan yoki qiymati juda pastligi tufayli hisobini balansda aktiv sifatida yuritilishi maqsadga muvofiq emas deb baholanadigan, aktivlarni undirilishi sud jarayonida bo'lgan, qarzdor va lizing oluvchidan undirilgan, garovga qo'yilgan mol-mulkka bo'lgan huquqlardan foydalanish yo'li bilan tijorat banki tomonidan balansga qabul qilingan kundan boshlab uch oy muddatda sotilmagan va bank faoliyatini kengaytirish uchun sotib olingan binodan

ikki yil mobaynida foydalanilmagan hamda bank faoliyati uchun ortiq foydalanilmay qo'yilgan paytdan boshlab bir yil mobaynida sotilmagan, aktivlarning to'lash muddati uzaytirilgan, asosiy qarz va foizlar bo'yicha 180 kundan ortiq kunga muddati o'tgan qarzdorlik mavjud bo'lgan aktivlar.

Umidsiz kredit – agar mijoz tomonidan olingan kreditlar shartnomada belgilangan muddatda qaytarilmasa yoki qaytmasligidan dalolat beruvchi omillar yoki alomatlar mavjud bo'lsa hamda qaytmaydigan yoki qiymati juda pastligi tufayli hisobini balansda aktiv sifatida yuritilishi maqsadga muvofiq bo'lmagan kreditlar.

Universal banklar – xilma-xil operatsiyalar bajarish, xar xil xizmatlar amalga oshirish xususiyatiga ega bo'lgan banklar.

Uzoq muddatli aktivlarning aylanishi (Fixed assets turnover ratio) - fiksirlangan aktivlarning aylanuvchanlik koeffitsiyenti, sotilgan aktivlarni netto fiksirlangan aktivlarga nisbati tariqasida hisoblanadi.

Uzoq muddatli likvidlik – bankning bir yilga joylashtirgan depozitlari va bergan kreditlari hisobiga kapital hamda uzoq muddatli bank majburiyatlarini qoplay olish qobiliyati tushuniladi. Bunda likvidlikni uzoq muddatlarga hisoblash, prognozlash, boshqarish strategiyasi va taktikasini ishlab chiqish maqsadga muvofiq bo'ladi.

V

Vasiy – mas'ul shaxs bo'lib vasiylik davrida bankni muvaqqat ma'muriyat boshqaradi.

Vasiylik – Markaziy bank tomonidan kompleks ma'muriy-huquqiy, tarkibiy, moliyaviy choralar ko'rish orqali tijorat banking faoliyatini yaxshilash, qonun talablari asosida ish yuritilishini ta'minlash, agarda uni moliyaviy barqarorlashtirish iloji bo'lmasa bankni qayta tashkil yoki uni tugatishga tayyorlash uchun tayinlanadigan jamoa.

Valyuta – ital.so'zidan olingan bo'lib, «qadrlanmoq, qiymat» degan ma'noni anglatadi. Baho, qiymat belgisi bo'lib, mamlakatlarning milliy pul birligi hisoblanadi.

Valyuta atribtaji – bu valyutani sotish yoki sotib olish bo'lib, keyinchalik teskari bitim tuzib, valyuta kurslari farqi yordamida foyda olish maqsadida o'tkazishni ifodalaydi. Valyuta arbitraji turli valyuta bozorlaridagi valyuta kursining farqi yoki valyuta kursining vaqt mobaynida o'zgarishi hisobiga foyda olish maqsadida tuzilgan valyuta bitimi.

Vakolatli bank – chet el valyutasida operatsiyalar o‘tkazish uchun bosh yoki ichki litsenziyaga ega bo‘lgan bank va bu bank qonun talablariga muvofiq litsenziya shartlari asosida o‘z faoliyatini amalga oshiradi.

Valyuta pozitsiyasining umumiy summar holati (summasi) – barcha valyutalar bo‘yicha uzun(qisqa) pozitsiyalar umumiy summasi tushuniladi.

VA-Bank – katta risk bilan bog‘liq faoliyat, o‘ta qaltis harakat qilish.

Valyuta bilan tartibga solish - davlatning xalqaro hisob kitoblari valyuta boyluklari bilan bitimni bajarish tartibini qat’iy belgilashga qaratilgan faoliyatdir. Davlat valyuta bilan tartibga solish yordamida valyuta operatsiyalarni xorijiy yuridik va jismoniy shaxslarga kreditlar va qarzar berish valyutani olib kirish, olib chiqib ketish hamda chet elga o‘tkazishni nazorat ostiga olish va shu tariqa milliy valyuta, to‘lov balansining muvozanati va barqarorligini saqlashga harakat qiladi.

Valyuta bozori – moliya bozorining bir ko‘rinishidir. Bunday bozorda turli mamlakatlar valyutasi oldi-sotdi qilinadi. Bozorda korxonalar, firma, davlat idoradari va fuqarolar qatnashadi. O‘zbekistonda valyuta oldi-sotdi qilish operatsiyalari bilan Respublika Markaziy banki, Valyuta birjasi, Respublika tashqi iqtisodiy milliy banki va shunday faoliyat uchun ruxsat berilgan banklar va boshqa tashkilotlar shug‘ullanadi.

Valyuta birjasi – xorijiy valyuta oldi-sotdisini bozor narxlari bo‘yicha muntazam va tartibli ravishda boshqarish asosida amalga oshiriladigan birja.

Valyuta blockadasi – 1. hukumat tomonidan o‘z valyutasini boshqa davlatga chiqib ketmaslik uchun choralari. 2. mamlakatda boshqa davrlar valyutasining muomilada bo‘lishini majburiy cheklash choralari.

Valyuta munosabati – bu bir davlat valyutasining boshqasiga ayirboshlashdir. Valyuta munosabati ma’lum valyuta kursi asosida amalga oshiriladi.

Valyuta deklaratsiyasi – valyuta miqdori ko‘rsatilgan hujjat: bojxonaga chegaradan valyuta olib o‘tkazilayotganda ko‘rsatiladigan hujjat-ariza.

Valyuta intervensiyasi – Davlatning valyuta bozoridagi muammolarga milliy yoki chet el valyutasi kursini oshirish yoki

tushirish maqsadida chet el valyutasining yirik summasini yoki oltinni sotish yo‘li aralashuvi.

Valyuta kursi – bu bir mamlakat pul birligining boshqa mamlakatlar pul birligida yoki xalqaro valyuta birliklarda ifodalangan bahosidir.

Valyuta rezervi – biror mamlakatning valyuta mablag‘lari yoki oltin jamg‘armalari.

Valyuta siyosati – valyuta munosabatlarida iqtisodiy, huquqiy va tashkiliy tadbirlar va shakllar yig‘indisi. Bu vositalar yordamida xalqaro moliya-kredit tashkilotlari, davlatning moliya va bank muassasalari valyuta munosabatlarini taribga soladi.

Valyuta tizimi – valyutalar ularning o‘zaro ayirboshlash va qo‘llash qoidalari va normalari, to‘lov vositasi sifatida qo‘llanishi bilan bogliq pul - kredit munosabatlarining yig‘indisi.

Valyuta chegaralari – bir mamlakatda valyuta operatsiyalari bo‘yicha cheklash tadbirlari. Mamuriy va qonuniy tartibda belgilangan xorijiy valyutasi va boshqa valyutaga tegishli qimmatli narsalar bo‘yicha operatsiyalarni cheklash uchun yo‘naltiriladi

Valyuta qarzi – bir mamlakatning boshqa mamlakatlardan qarzga olgan valyuta qarzlari: valyuta qarzi davlat yoki tijorat korxonasiniki bo‘lishi mumkin.

Valyuta konversiyasi – amal qilayotgan valyuta kursi bo‘yicha bir valyutani ikkinchisiga almashtirish.

Valyuta operatsiyasi – chet el valyutasi oldi-sotdisi jarayoni.

Valyuta opsiioni – muddatli valyuta operatsiyaning bir turi bolib kelishilgan muddat ichida kelajakda belgilangan kurs bo‘yicha xorijiy valyutaning muayyan miqdorini xarid qilish yoki sotish huquqini , tomonlarning biriga belgilangan mukofotni tolagan holda berish bo‘yicha kelishilib olingan ikki tomonlama shartnomadir.

Valyuta pozitsiyasi – bank yoki dilerning talab va majburiyatlari nisbatidir. U ikki qismdan, ya’ni "uzun" va "qisqa" pozitsiyalardan iborat. "Uzun" pozitsiyada dilerning talablari aks etadi. Diller tomonidan valyuta sotib olinganida dilerda sotuvchiga nisbatan talablar hosil bo‘ladi."Qisqa" pozitsiyada dilerning majburiyatlari aks etadi. Diller tomonidan valyuta sotilganida sotib oluvchi oldida dilerning majburiyatlari hosil bo‘ladi. Agarda dilerning talablari majburiyatlaridan ko‘p bo‘lsa, unda valyuta pozitsiyasi "uzun" pozitsiya bo‘yicha ochiq hisoblanadi. Agarda dilerning majburiyatlari talablaridan ko‘p bo‘lsa,

unda valyuta pozitsiyasi "qisqa" pozitsiya bo'yicha ochiq hisoblanadi. Dillarning talab va majburiyatlari o'zaro teng bo'lsa, unda valyuta pozitsiyasi yopiq hisoblanadi.

Valyuta revalvatsiyasi – bu, xorijiy valyutalar yoki xalqaro valyuta irliklariga, oltinga nisbatan milliy valyuta kursining ko'tarilishidir.

Valyuta savati – kursi har xil tendensiyalarga ega bo'lgan valyutalar yig'indisi.

Valyuta hisob varagi – yuridik yoki jismoniy shaxslarning bankdagi chet el valyutasidagi hisob raqami.

Valyuta transferti – bir mamlakatning va chet el tijorat banklarining oldindan kelishilgan summadagi pulni va valyutani shartnomadagi kursi bo'yicha o'zaro almashtirish bo'yicha bank operatsiyasi.

Valyuta riski – chet el valyutasi oldi sotdi bitimlarini amalga oshirish jarayonida ularning kursi o'zgarishi bilan bogliq bo'lgan zarar ko'rish yoki yoqotishlar ehtimoli. .

Valvasiya – xorijiy valyutaning milliy pul birligida kursini belgilash. Buning balazariyasidan farqi shundaki, valivasiyda kursning pasayishiga yoki oshishiga moyillik ko'zda tutilmaydi.

Valyuta brokeri – valyuta birliklarida bitim tuzish paytida vositachilik bilan shugullanadigan shaxs.

Valyuta devalvatsiyasi – milliy valyuta kursining xorijiy valyutaga nisbatan rasmiy tarzda pasayishi.

Valyuta dempingi – turli mamlakatlarning yagona pul kredit siyosati asosida o'zaro bog'langan holda rivojlanishi.

Valyuta kliringi – yetkazib berilgan tovarlar va ko'rsatilgan xizmatlarning qiymat tengligidan kelib chiquvchi muqobil talabnoma hamda majburiyatlarni o'zaro majburiy hisobga olish haqidagi hukumatlararo shartnoma, tashqi savdo va boshqa boshqa mamlakatlararo iqtisodiy munosabatlar shaklida xalqaro to'lov bitimlari asosida amalga oshiriladigan hisob-kitoblar.

Valyuta laji – valyuta bozor kursining ularda qayd etilgan qiymatiga nisbatan oshib borishi.

Valyuta makleri – valyuta operatsiyalarida vositachilik bilan shug'ullanuvchi dallol.

Valyuta pariteti – ikki valyuta o'rtasida qonunan belgilanib, valyuta kursining asosi hisoblanadigan nisbat.

Valyuta svopi – xorijiy valyutani mamlakat valyutasi evaziga keyinchalik qayta sotib olish sharti bilan sotish.

Valyuta forvard bozori – muddatli valyuta bitimlari tuziladigan bozor.

Valyuta forvard kursi – valyutaning muddatli bitimlar bo'yicha kursi.

Valyuta fyuchersi – muayyan turdagi valyutani bitim tuzish paytida kelishib olingan kurs bo'yicha belgilangan kelgusi sanada sotib olish majburiyatini ko'zda tutuvchi valyuta bitimi.

Valyuta foiz xeji – foizlar o'rtasidagi farqdan olingan daromadni qayd qilish va shu vaqtning o'zida valyuta kurslarining ko'zda tutilmagan o'zgarishlaridan sug'urtalash imkonini beruvchi valyuta foiz bitimlari turi.

Valyuta zonasi – Bir guruh davlatlarning kelishgan holda bir valyutadan foydalanishdir. Valyuta guruhiga kiruvchi davlatlarda kelishilgan valyutada ichki, tashqi to'lovlar olib boriladi va rezervlar ham ushbu valyutada jamlanadi.

Valyuta kassasi – davlat hisob-raqamiga kelib tushadigan naqd, naqdsiz ko'rinishdagi va omonat ko'rishidagi xorijiy valyutalar yig'indisidir.

Valyuta korzinasi – bir necha davlatlar valyutalarining yig'indisi bo'lib, ushbu valyutalaga nisbatan milliy valyutaning o'rtacha tortilgan kursi aniqlanadi.

Valyuta kotirovkasi – mavjud me'yoriy hujjatlar asosida xorijiy davlatlar valyutalarining kursining aniqlanishidir.

Valyuta likvidligi – davlatlarning tashqi qarzilarini to'liq va vaqtida to'lash qobiliyati.

Valyuta aferasi – valyutalar yordamida qilinadigan noqonuniy operatsiyalar.

Valyuta zaxiralari – davlatning konvertatsiyalanadigan valyutadagi zaxiralari va fondlari yig'indisi bo'lib, u davlatning to'lov qobiliyatini aniqlashga yo'qdam beradi.

Valyutali kredit – pul ko'rinishidagi kreditlarning bir turi bo'lib, odatda kredit berayotgan davlatning valyutasida beriladi. Ushbu kredit asosan tovarlarni sotib olishga va to'ov balansi passividagi saldoni qoplash uchun beriladi.

Valyuta koridori – davlat tomonidan belgilanib qo‘yiladigan valyuta kursi tebranib turadigan intervaldir. U markaziy bank tomonidan valyutalarni sotish yoki sotib olish orqali tartibga solinib turiladi.

Valyuta koeffitsiyenti – joriy hisob kitoblar uchun ishlatilayotgan kurs hisoblanib unga ko‘ra milliy xorijiy valyutadagi narxlar bo‘yicha to‘lovlar milliy valyutada olib boriladi.

Valyuta transferti – ikki davlat tijorat banklari o‘rtasidagi oldindan kelishilgan jarayon.

Valyuta va qimmatli qog‘ozlar konversiyasi – biror valyutaning (aksiyaning) boshqa bir valyuta (aksiya) ayirboshlanishi.

VAR (VaR) (risk ostidagi qiymat) – bu shunday summaki, bank undan yuqori yo‘qotishlarga uchramaydi. Yoki bank ola olmaydigan daromad, yoki qimmat resurslarni jalb qilish natijasida bank ko‘radigan zarar miqdori aniqlanadi.

VAR (VaR) usuli – likvidlilik riskini qiymat jihatdan tahlil etish va baholashda qo‘llaniladi. Aktiv va passivlar muddati bo‘yicha tahlil qilish asosida bankning likvidlilik riski, uning bank moliyaviy natijalariga va kapitaliga ta‘sirini taxlil qilish mumkin bo‘ladi.

Varrantli zayom – varrant garovi asosida berladigan krediti turi.

Vaqtinchalik valyuta – vaqtincha amal qiluvchi pul birligi, pul belgilari, kredit vositalari.

Varrant-tovar omborlari tomonidan tovarni saqlab turish uchun qabul qilinganligi to‘g‘risida berilgan guvohnoma.

Vaqtinchalik opsiyon – aktivini ixtiyoriy paytda aniq bir muddatgacha yuborish yuki sotib olish huquqi.

Veksel-qat’iy belgilangan shaklidagi tolov boyicha bergan yozma qarz majburiyati. Veksel egasi muddat tugagandan so‘ng belgilangan pul summani talab qilishga haqli yoki veksel beruvchining yoxud vekselda ko‘rsatilgan boshqa to‘lovchining vekselde nazarda tutilgan muddat kelganda veksel beruvchiining vekselde ko‘rsatilgan summani to‘lash berishiga doir qat’iy majburiyatini tasdiqlovchi noemissiyaviy qimmatli qog‘oz va to‘lov vositasi hisoblanadi.

Vekselni akseptlash - veksel qiymati to‘lanishiga rozilik berish.

Veksel beruvchi - veksel yozuvchi yoki chiqargan shaxs.

Veksel oluvchi - vekselni qabul qilgan shaxs.

Veksel prolangatsiyasi - vekselni qoplovchi va veksel egasi o‘rtasidagi o‘zaro shartnoma bo‘yicha vekselning amal qilish vaqtini uzaytirish.

Veksel brokeri - qimmatli qog'ozlar birjasida vekselar bo'yicha bitim tuzish paytida vositachilik qiluvchi shaxs yoki firma.

Vekselar portfeli - muayyan davr mobaynida bankda yoki korxonada jamlangan vekselar majmui.

Veksel egasining diskont bahosi bo'yicha joylashtirilgan daromadi - nominal bahosi va qarz summasi o'rtasidagi farq.

Veksel sotib oluvchining daromadi- vekselning nominal va sotish o'rtasidagi farq.

Venchurli moliyalashtirish - bunda kapital asosan mahsulotni yangi turini yaratish maqsadida yangi texnika va texnologiyalarga jalb etiladi.

Venchur biznesi - biznes turi bo'lib ilmiy izlanishlarning natijalari hali amaliyotga tadbiiq qilinmagan yangi texnika va texnologiyalarni amaliyotga qo'llab ko'rishni mo'ljallaydi. Bu biznes har doim yuqpri risk bilan bog'liq bolib, riskli biznes sanaladi.

Vostro hisob raqami - Xorijda mahalliy valyutada yuritiladigan hisob varaq.

Valyuta transferti - ikki davlat tijorat banklari o'rtasidagi oldindan kelishilgan miqdordagi valyutalarni almashtirish operatsiyasi.

Video banking – bu interaktiv muloqot sifatida bo'ladi va buning uchun «kiosk» deb nomlangan qurilmadan foydalaniladi.

X

Xalqaro faktoring (international factoring) - eksportyor va importyor va bank yoki faktor turli mamlakatlarda bo'lib mamlakatlararo faktoring munosabatlari yuzaga kelsa, bu xalqaro faktoring (international factoring) hisoblanadi

Xayring - ijara mulki bo'yicha tuzilgan o'rta muddatli shartnoma.

Xaridor opsiioni - bazis aktivini aniq 1 kunda aniq baho bo'yicha xariddan voz kechishi mumkinligi sharti bilan olish huquqi.

Xaridor kursi - bankning valyutani sotib olish uchun qabul qilingan valyuta kursi.

Xalqaro valyuta fondi - kredit tashkiloti hisoblanadi. 1944-yil tashkil qilingan. Unga 1998-yil 167 ta mamlakat a'zo bo'lgan kapitali 120mlrd dollarni tashkil qildi.

Xalqaro iqtisodiy aloqalar - xalqaro mehnat taqsimotiga asoslangan turli milliy iqtisodiyotlar o'rtasidagi xo'jalik aloqalari tizimi.

Xalqaro likvidlar - davlat, tijorat va moliya operatsiyalari bo'yicha o'zaro hisob-kitoblarda foydalaniladigan to'lov mablag'lari.

Xalqaro lizing – ko‘pincha bu moliyaviy lizing (moliyaviy lizingni-*qarang*) bo‘lib, bunda bir tomonda chet el hamkori (sherigi) turadi.

Xalqaro savdo - mamlakatlar o‘rtasida savdo sotiq, tovarlarni chetdan olib kelish, import va chetga chiqarish-eksport, jahon iqtisodiy munosabatlarining shakli.

.**Xedj**-1) baho bo‘yicha risk sug‘urtasi. 2) Fyuchers shartnomasi.

Xedjirlash-valyuta kursi yoki qimmatli qog‘oz qiymatining kelgusidagi o‘zgarishi xavf-xatari ehtimolini ko‘zda tutuvchi bitimlar tizimi.

Xufyona iqtisodiyot- davlat tomonidan nazorat qilinmaydigan tovar va xizmatlarni ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash va iste‘mol qilish, ya‘ni soliq to‘lamaydigan, qonunlarga bo‘ysinmaydigan ishlab chiqarish va xizmat qilish.

Xalqaro lizing – ko‘pincha bu moliyaviy lizing (moliyaviy lizingni-*qarang*) bo‘lib, bunda bir tomonda chet el hamkori (sherigi) turadi.

Xotira plastik kartasi – bu ma‘lumotlarni xotirasida saqlovchi eng oddiy elektron kartochkadir.

Xorij valyuta – xorijiy davlatlarning pul belgilari

Xususiy kapital – bu ustav kapitali, qo‘shilgan, zahira kapitali hamda taqsimlanmagan foydadan tarkib topadi.

Xususiy tadbirkorlik – bu jismoniy yoki yuridik shaxslar tomonidan amalda o‘zining shaxsiy mulki asosida tashkil etiladigan faoliyat turi.

Xorijiy o‘tkazma vekseli (Foreign draft) – resident bankdan chet el bank-korrespondent bankka yozilgan o‘tkazma veksel.

Xorijiy portfel investitsiyasi (Foreign portfolio investment) – boshqa davlatlarning yuridik va jismoniy shaxslari texnologiyalar o‘tkazmasdan, qo‘shma korxonada tuzib ichki capital bozorida qimmatli qog‘ozlar portfeli bilan investitsiyalashi.

Xususiy bank – ustav kapitalida muassislar (aksiyadorlar) bo‘lgan jismoniy shaxslarning ulushi kamida ellik foizni tashkil etishi lozim bo‘lgan bankdir.

Y

Yakuniy bank oborotlari – bu operatsiyalarni tugallangan bankdagi oborotlari.

Yaxshi kreditlar – bu asosiy qarz summasi va unga hisoblangan foizlar o‘z vaqtida yoki muddatidan ilgari qaytarilgan ssudalar.

Yakka tartibdagi tadbirkor – bu yuridik shaxs maqomini olmasdan xususiy tadbirkorlik bilan shug‘ullanayotgan jismoniy shaxs.

Yevro (Evro) – Yevropa ittifoqi davlatlarining pul birligi.

Yevrodollarlar – yevropa banklarida dollarda qoyilgan bank omonatlari.

Yevrokarta – (Eurocard) – Yevropa bank tizimiga kiruvchi davlatlarda ishlatish huquqini beruvchi (ishlatish mumkin bolgan) xalqaro kredit karta.

Yevropa Markaziy banki (YMB) qayta moliyalash stavkasi (Refinancing tender rate (ECB)) – u YMBning tenderida mablag‘larni jalb qilish bo‘yicha taklifning minimal stavkasi hisoblanadi

YMBning depozitlar bo‘yicha foiz stavkasi (Deposits rate (ECB)) – vaqtincha bo‘sh turgan pul mablag‘lari mazkur foizda joylashtirilishi mumkin hamda bu foiz overnayt foiz stavkalari bozorida eng past foiz chegarasini belgilab beradi.

YMBning zaemlari bo‘yicha foiz stavka (Marginal lending rate (ECB)) – bu foiz stavkasi bo‘yicha EMB tizimidagi muassasalardan tijorat banklari o‘z joriy likvidligini ta‘minlash uchun kreditlar olishi mumkin

Yetkazib berish riski – tuzilgan bitimning sotuvchi yoki xaridor tomonidan bajarilishida moliyaviy instrumentlarni etkazish bo‘yicha o‘z majburiyatlarini bajara olmaslik. Masalan, qimmatli qog‘ozlar qisqa pozitsiyasi bilan sotuvda uning sotuvchi tomonidan etkazilmasligi.

Eurocard I Master Card Mass Direct Debit - bu «qimmat bo‘lmagan» xalqaro to‘lov plastik kartoCHKASIDIR.

Eurocard I Master Card Mass Revaluing credit – avtomatik oylik qayta boshlanadigan (revlver kreditli) kredit kartoCHKASI.

Eurocard I Master Card Business – tashkilot va korxonalarining xizmatchilari uchun hisob-kitob kartoCHKASI, xodimlarga oylik berish, xizmat safari xarajatlarini to‘lashda qo‘llaniladi.

Yuqori likvidli aktivlar – bu kassadagi pullar, Markaziy bankdagi vakillik hisobvarag‘idagi qoldiq mablag‘lar, Markaziy bankdagi rezerv hisobvarag‘idagi qoldiq mablag‘lar, qimmatbaho qog‘ozlarga aylantirilgan mablag‘lar.

Yuqori riskli aktivlar – boshqa banklarga berilgan kreditlar, boshqalar uchun bank bergan garov va kafolatlar. Bu aktivlar bo‘yicha

risk 50 foiz ga teng.

Yuridik shaxsni tashkil etmasdan faoliyat ko'rsatuvchi tadbirkor, jismoniy shaxs – o'z tavakkalchiligi asosida yakka tartibda mehnat faoliyatini tashkil etgan, bankda hisob-kitob hisobvarag'iga ega bo'lgan va mustaqil faoliyat ko'satuvchi shaxs.

Yopiq turdagi aksiya – aksiya egasi hissadorlarning roziligi bilan qo'ldan-qo'lga o'tish mumkin bo'lgan aksiyalar.

Yopiq valyuta pozitsiyasi – agar valyuta bo'yicha talablar va majburiyatlar teng bo'lsa **valyuta pozitsiyasi yopiq** bo'ladi.

Yopilgan Federal Rezerv Tizimi notalari - bu ko'rsatkich muomaladagi pul biletleri va Moliya Vazirligidagi pul biletlaridan tashkil topadi.

Yillik foiz stavkasi usuli – kredit bo'yicha yig'ilgan to'lovlarni kredit summasiga bo'lgan nisbatini ko'rsatadi, ya'ni daromadlilik stavkasini ifodalaydi.

Yosh oilalar uchun ipoteka krediti – yosh oilalar (har biri 30 yoshdan oshmagan, birinchi marta rasmiy nikohdan o'tgan yoshlar kiradi)ga sotib olinayotgan ko'chmas mulkni garovga olish orqali uy-joy qurish, rekonstruktsiya qilish va sotib olish uchun beriladigan kreditlar.

Yopiq faktoring – hisob-kitoblarda bank ishtirok etishi, debitorning bank bilan faktoring xizmat ko'rsatish to'g'risida shartnomasi mavjudligi, mol etkazib beruvchining to'lov hujjatlari faktoring kompaniyasiga o'tkazilishi to'g'risida MSOga xabar berilmaydi.

Z

Zakalat – shartnoma tuzayotgan tarflardan biri shartnoma tuzilganligini isbotlash va uning ijrosini ta'minlash yuzasidan beradigan pul summasi zakalat hisoblanadi. Zakalat to'g'risidagi kelishuv, zakalt summasidn qat'iy nazar yozma ravishda tuziladi.

Zakalat – garovga qo'yiladigan mulk garovga qo'yuvchi tomonidan garovga oluvchiga o'tkazilganda garov zakalat deb hisoblanadi.

Zararlar – ishlab chiqarish xarajatlarining daromaddan oshibk qismi.

Zaxira kapital – aksionerlik jamiyati hisobiga tashkil etiladigan va ko'zda tutilmagan har xil zararlarni qoplash, dvidentlarni to'lash uchun saqlanadigan kapital.

Zaxiradagi valyuta - konverlashtirilgan valyutaga xalqaro zaxira vositali va boshqa mamlakatlar valyuta kursini muvofiqlashtirish vositasi sifatida foydalaniladigan valyuta.

CH

Chaka – mis, jez singari metallardan yasalgan mayda, tanga pul.

Chaqirilmaydigan kafolat – kafolat chaqirilishi. bekor qilinishi yoki o‘zgartirilishi (agar oldindan kelishib olingan bo‘lmasa) mumkin bo‘lmagan kafolat.

Chek – bankka berilgan farmoyishga ko‘ra shaxsning joriy hisobvaraqa ko‘rsatilgan summani berish to‘g‘risidagi maxsus hujjat.

Cheklar inkassasi - bank o‘z mijozining topshirig‘iga ko‘ra jo‘natilgan tovarlar va ko‘rsatilgan xizmatlar uchun chek asosida to‘lanishi lozim bo‘lgan pul mablag‘larini haq to‘lovchidan oladi hamda bu mablag‘larni o‘z mijozining bankdagi hisob raqamiga o‘tkazadi.

Chet el banki - bu bank chet el bankining filiali bo‘lib, unda uning ustav kapitali to‘liqligicha chet el banki tomonidan shakllantiriladi va u o‘z faoliyatini O‘zbekiston Respublikasida amalga oshiradi.

Chet el kapitali ishtirokidagi bank – chet ellik investorlarning ishtiroki bank ustav kapitali umumiy summasining kamida 30 %ini tashkil etadigan bank. Bunday bankning ustav kapitalini shakllantirishda rezidentlar va norezidentlar, jismoniy va yuridik shaxslar, shuningdek, norezident banklar ishtirok etishi mumkin.

Chet el banki vakolatxonasi - Chet el bankinig u joylashgan erdan boshqa joyda ochilgan alohida bo‘linmasi bo‘lib, u bank va boshqa tijorat faoliyati bilan shug‘ullanish huquqisiz bank manfaatlarini ko‘zlab ish olib boradigan bank bo‘linmasidir.

Chet el banki vakolatxonasini akkreditasiyalash - Chet el banki O‘zbekiston Respublikasi hududida o‘z vakolatxonasini ochishi va uning faoliyat olib borishi uchun ruxsatnoma olishi hamda vakolatxona boshlig‘ini tayinlashi.

Cheklangan darajada «suzib» yuruvchi valyuta kurslarining o‘zgarishi - ayrim valyutalar yoki bir guruh valyutalar (valyuta savati) kursi o‘zgarishiga bog‘liq. Misol uchun «uchinchi dunyo»ning ko‘pchilik mamlakatlari o‘z valyutalarini AQSH dollariga, Yevropa mamlakatlarining “EURO”siga va boshqa boshqa xorijiy valyutalarga bog‘laydilar

O‘

O‘zaro daxldor qarzdorlar guruhi – bu qarzdorlarning birida moliyaviy qiyinchiliklar yuzaga kelgan taqdirda to‘lov bo‘yicha muammolar qarzdorlarning boshqa qismida ham yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan ikki yoki undan ortiq qarzdorlar guruhidir.

O‘zbekiston Respublikasining g‘azna majburiyatlari – emissiyaviy qimmatli qog‘ozlar bo‘lib, ular emissiyaviy qimmatli qog‘ozlar egalari tomonidan O‘zbekiston Respublikasining Davlat byudjetiga pul mablag‘lari kiritganligini tasdiqlaydi va bu qimmatli qog‘ozlarga egalik qilishning butun muddati mobaynida qat’iy belgilangan daromad olish huquqini beradi. G‘azna majburiyatlari butun aylanish davrida aniq chegaralangan foizni to‘lab berish majburiyatini guvohlovchi qimmatli qog‘ozdir.

O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki bank tizimining bosh banki bo‘lib, pul-kredit siyosatini, emissiya jarayonlarini olib boradi va milliy pulning barqarorligini ta‘minlovchi muassasa hisoblanadi. O‘zbekiston Respublikasi **Markaziy banki yuridik shaxs** bo‘lib, faqat davlat mulki hisoblanadi, u iqtisodiy jihatdan mustaqil muassasa, o‘z xarajatlarini o‘zining daromadlari hisobidan amalga oshiradi.

O‘zgarmas, fiksirlangan foiz riski – kredit boyicha ozgarmas foiz ornatilib, depozitlar va boshqa jalb qilingan mablaglar boyicha foiz ozgaruvchan boladi.

O‘tkazish – (sessiya) bank hisobiga qarzdorning ehtiyoj va talablarini uchinchi shaxsga o‘tkazish.

O‘z o‘zini likvidlovchi-qoplovchi (self-liquidating loan) ssuda - bunda ssuda ta‘minoti bo‘lib, tovar va xizmatlarni sotishdan tushgan tushum xizmat qiladi.

SH

Shubhali» sifatli aktivlar - Sifati «qoniqarsiz» deb tasniflangan aktivlarga xos barcha xususiyatlarga ega bo‘lib, mavjud sharoitda aktivlarning to‘liq qaytarilishini shubha ostiga va kam ishonchli qilib qo‘yadigan, «qoniqarsiz» aktivlarning hech bo‘lmaganda birorta ko‘rsatkichi, shuningdek ayrim boshqa salbiy tavsiflari mavjud bo‘lgan, yaqin kelajakda aktivning qisman to‘lanish ehtimoli mavjud bo‘lgan, asosiy qarz va foizlar bo‘yicha 90 kundan ortiq lekin, 180 kundan oshmagan muddati o‘tgan qarzdorlik mavjud bo‘lgan aktivlar.

3 month LIBOR range – bu SHveytsariyada uch oylik zaemlar bo'yicha foiz stavkalar koridori bo'lib SHveytsariya Milliy banki qisqa muddatli foiz stavkalarni nazorat qilish maqsadida shveytsariya franki bo'yicha LIBOR uch oylik foiz stavkani 1% diapazonida o'rnatadi va ushlab turadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. T.: O‘zbekiston, 2014. 73 b.
2. O‘zbekiston Respublikasining Soliq kodeksi. T.: Norma, 2008.416 b.
3. O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksi. T.: Adolat, 2010. 520 b.
4. O‘zbekiston Respublikasining “O‘zbekiston Respublikasining Markaziy banki to‘g‘risida”gi qonuni. 1995-yil 21-dekabr. 154-1-son. O‘zbekiston Respublikasi bank faoliyatini tartibga soluvchi qonunlar to‘plami. T.: O‘zbekiston, 2011. 5-29 b.
5. O‘zbekiston Respublikasining “Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida”gi qonuni. 1996-yil 25-aprel. 216-1-son. O‘zbekiston Respublikasi bank faoliyatini tartibga soluvchi qonunlar to‘plami T.: O‘zbekiston, 2011. 29-47 b.
6. O‘zbekiston Respublikasining “Valyutani tartibga solish to‘g‘risida”gi qonuni. 2003-yil 11-dekabr. 556-11-son. O‘zbekiston Respublikasi bank faoliyatini tartibga soluvchi qonunlar to‘plami T.: O‘zbekiston, 2011. 55-69 b.
7. O‘zbekiston Respublikasining “Bank siri to‘g‘risida”gi qonuni. 2003-yil 30-avgust. 530-11-son. O‘zbekiston Respublikasi bank faoliyatini tartibga soluvchi qonunlar to‘plami. T.: O‘zbekiston, 2011. 69-76 b.
8. O‘zbekiston Respublikasining “Garov to‘g‘risida”gi qonuni. 1998-yil 1-may. 614-1-son. O‘zbekiston Respublikasi bank faoliyatini tartibga soluvchi qonunlar to‘plami T.: O‘zbekiston, 2011. 185-213b.
9. O‘zbekiston Respublikasining “Lizing to‘g‘risida”gi qonuni. 1999-yil 14-aprel. 756-1-son. O‘zbekiston Respublikasi bank faoliyatini tartibga soluvchi qonunlar to‘plami T.: O‘zbekiston, 2011. 226-238 b.
10. O‘zbekiston Respublikasining “Iste‘mol krediti to‘g‘risida”gi qonuni. 2006-yil 6-may. O‘RQ-33-son. O‘zbekiston Respublikasi bank

faoliyatini tartibga soluvchi qonunlar to‘plami T.:O‘zbekiston, 2011. 331-340 b.

11.O‘zbekiston Respublikasining “Mikromoliyalash to‘g‘risida”gi qonuni. 2006-yil 15-sentabr. O‘RQ-50-son. O‘zbekiston Respublikasi bank faoliyatini tartibga soluvchi qonunlar to‘plami T.: O‘zbekiston, 2011. 340-349 b.

12.O‘zbekiston Respublikasining “Ipoteka to‘g‘risida”gi qonuni. 2006-yil 4-oktabr. O‘RQ-58-son. O‘zbekiston Respublikasi bank faoliyatini tartibga soluvchi qonunlar to‘plami T.:O‘zbekiston, 2011. 349-398 b.

13.O‘zbekiston Respublikasining “Qimmatli qog‘ozlar bozori to‘g‘risida”gi qonuni. 2008-yil 22-iyul. O‘RQ-163-son. O‘zbekiston Respublikasi bank faoliyatini tartibga soluvchi qonunlar to‘plami T.: O‘zbekiston, 2011. 398 b.

14.O‘zbekiston Respublikasining “Tadbirkorlik faoliyatining erkinligining kafolatlari to‘g‘risida”gi qonuni. 2000-yil 25-may. O‘zbekiston Respublikasi banklari tomonidan kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha qonunchilik hujjatlari to‘plami. T.: O‘zbekiston, 2011. 7-34 b.

15.O‘zbekiston Respublikasining “Dehqon xo‘jaligi to‘g‘risida”gi qonuni. 1998-yil 30-aprel. O‘zbekiston Respublikasi banklari tomonidan kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha qonunchilik hujjatlari to‘plami. T.: O‘zbekiston, 2011. 52-68 b.

16.O‘zbekiston Respublikasining “Fermer xo‘jaligi to‘g‘risida”gi qonuni. 2004-yil 26-avgust. O‘zbekiston Respublikasi banklari tomonidan kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha qonunchilik hujjatlari to‘plami. T.: O‘zbekiston, 2011. 68-86 b.

17.O‘zbekiston Respublikasining “Xorijdan mablag‘ jalb qilish to‘g‘risida”gi qonuni. 1996-yil 29-avgust. O‘zbekiston Respublikasining valyutani tartibga solishga oid normativ-huquqiy hujjatlari to‘plami. T.: O‘zbekiston, 2011. 18-24 b.

18.O‘zbekiston Respublikasining “Oilaviy tadbirkorlik to‘g‘risida”gi qonuni. 2012-yil 26-aprel. T.: O‘zbekiston, 2012.

19. O‘zbekiston Respublikasining "Mikrokredit tashkilotlari to‘g‘risida"gi qonuni. 2006 yil 2 sentabr. T.: O‘zbekiston, 2006.

20. O‘zbekiston Respublikasi banklari tomonidan kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha qonunchilik hujjatlari to‘plami. T.: O‘zbekiston, 2011. 726 b.

21. O‘zbekiston Respublikasining valyutani tartibga solishga oid normativ-huquqiy hujjatlari to‘plami. T.: O‘zbekiston, 2011. 453 b.

22. O‘zbekiston Respublikasi bank faoliyatini tartibga soluvchi qonunlar to‘plami. T.: O‘zbekiston, 2011. 447 b.

23. Xususiy mulk, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni ishonchli himoya qilishni ta‘minlash, ularni jadal rivojlantirish yo‘lidagi to‘siqlarni bartaraf etish chora-tadbirlari to‘g‘risida. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni. 2015. 15 may.

24. Aksiyadorlik jamiyatlarida zamonaviy korporativ boshqaruv uslublarini joriy etish chora-tadbirlari to‘g‘risida. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni. 2015. 24 aprel.

25. Yosh oilalarni moddiy va ma‘naviy qo‘llab-quvvatlashga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni. 2007. 18 may.

26. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008-yil 10-noyabrdagi PF 4051-sonli "Mikrokreditbank" aksiyadorlik tijorat bankining tadbirkorlik subyektlarini qo‘llab-quvvatlash borasidagi faoliyatini yanada kengaytirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi farmoni. O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami. T., 2008. № 46. B. 3-4.

27. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008-yil 18-noyabrdagi PF-4053-sonli "Iqtisodiyot real sektori korxonalarining moliyaviy barqarorligini yanada oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida"gi farmoni. O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami. T., 2008. № 47. B. 3-5.

28. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008-yil 28-noyabrdagi PF-4057-sonli "Fuqarolarning O‘zbekiston Respublikasi tijorat banklaridagi omonatlarini himoyalash kafolatlarini ta‘minlashga

oid qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi farmoni. O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami. T., 2008. № 48. B. 4.

29. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008-yil 28-noyabrdagi PF-4058-sonli “Iqtisodiyotning real sektori korxonalarini qullab-quvatlash, ularning barqaror ishlashini ta‘minlash va eksport salohiyatini oshirish chora-tadbirlari dasturi to‘g‘risida”gi farmoni. O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami. T., 2008. № 49. B. 4-5.

30. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2005-yil 5-avgustdagi PQ,-147-sonli “Banklardagi depozit hisobvaraqlardan naqd pul to‘lovlarini uzluksiz ta‘minlash kafolatlari to‘g‘risida”gi qarori. O‘zbekiston Respublikasi moliyaviy qonunlari. T.: Kartografiya, 2005. B. 19-22.

31. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2007-yil 7-noyabrdagi PQ-726-sonli “Bank tizimini yanada rivojlantirish va bo‘sh pul mablag‘larini bank aylanmasiga jalb etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori. O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami. T., 2007. № 45. B. 21-23.

32. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008-yil 24-iyuldagi PQ-927 sonli “Xorijiy investitsiyalar va kreditlarni jalb qilish hamda o‘zlashtirish jarayonini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori. O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami. T., 2008. № 29-30. B. 21-23.

33. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2010-yil 19-apreldagi PQ-1325-sonli “Bank plastik kartochkalaridan foydalangan holda hisob-kitob tizimini rivojlantirishni rag‘batlantirish bo‘yicha qo‘shimcha chora- tadbirlar to‘g‘risida”gi qarori.

34. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2010-yil 6-apreldagi PQ-1317-sonli “Bank tizimining moliyaviy barqarorligini yanada oshirish va uning investitsiyaviy faolligini kuchaytirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori. O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami. T., 2010. № 4 B. 9-12.

35. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2010-yil 26-noyabrdagi PQ-1438-sonli “2011-2015-yillarda Respublika moliya-bank tizimini yanada isloh, qilish va barqarorligini oshirish hamda yuqori xalqaro reyting ko‘rsatkichlariga erishishning ustuvor yo‘nalishlari to‘g‘risida”gi qarori.

36. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2011-yil 11-martdagi PQ 1501-sonli “Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlariga kredit berishni ko‘paytirishga oid qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi qarori. O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami. T., 2011. № 4. B. 4.

37. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2011-yil 16-iyundagi 175-sonli “O‘zbekiston Banklar uyushmasi huzuridagi Investitsiya loyihalari bo‘yicha loyiha hujjatlarini tayyorlashni moliyalashtirish jamg‘armasini tashkil etish to‘g‘risida”gi qarori. O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami. T., 2011. № 24 (472). B. 22-24.

38. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Tijorat banklarining moliyaviy barqarorligini yanada oshirish va ularning resurs bazasini rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori. 2015. 16 may.

39. O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida. O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami. 2017. 6-son. 70-modda. 20-son. 354-modda.

40. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-5296-son farmoni 2018. 9 yanvar.

41. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016-yil 20-dekabrdagi PF-4891-sonli “O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining "O‘zbekiston Respublikasi milliy valyutasining ichki erkin almashtirilishini yanada kengaytirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” 1995 yil 27-iyundagi PF-1193-son farmoniga o‘zgartish kiritish haqida”gi farmoni.

42. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi PF-4947 sonli “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi farmoni.

43. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 10-fevraldagi PQ-2768-sonli “Kichik tadbirkorlikni rivojlantirish kafolat jamg‘armasini tashkil etish to‘g‘risida”gi qarori.

44. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki Boshqaruvining 2017-yil 10-iyundagi 12/1-sonli “Tijorat banklarining likvidligini boshqarishga qo‘yiladigan talablar to‘g‘risidagi nizomga kiritilayotgan o‘zgartirish va qo‘shimchalar to‘g‘risida”gi qarori.

45. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-5296-son farmoni. T., 2018. 9 yanvar.

46. Respublikada bank plastik kartochkalari asosida naqd pulsiz hisob- kitob tizimini yanada rivojlantirish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish chora-tadbirlari to‘g‘risida. O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami. 2017. 6-son. 72-modda.

47. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki Boshqaruvining 2017-yil 17-iyundagi 13/1-sonli “O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan tijorat banklariga ta‘minotsiz kreditlarni berish tartibi to‘g‘risida”gi nizom.

48. “Glob Uz Card” banklararo universal chakana to‘lov tizimi faoliyati to‘g‘risidagi nizomni tasdiqlash haqida. O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 2017-yil 15-mayda ro‘yxatdan o‘tkazildi, ro‘yxat raqami 2884.

49. O‘zbekiston Respublikasi banklarida ochiladigan bank hisobvaraqlari to‘g‘risidagi yo‘riqnomaga o‘zgartirish va qo‘shimchalar kiritish haqida. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki boshqaruvining qarori. O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami. 2017. 12-son. 192-modda.

50. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yilning 17-avgustida “Tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirishni qo‘llab-quvvatlash davlat jamg‘armasini tashkil etish to‘g‘risida”gi PQ-3225 – sonli qarori.

51. Mirziyoyev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo‘lishi kerak. T.: O‘zbekiston, 2017. 104 b.

52. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-5296-son farmoni. T., 2018. 9 yanvar.

53. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O‘zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. T.: O‘zbekiston, 2016. 56 b.

54. Mirziyoyev Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta‘minlash – yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. T.: O‘zbekiston, 2017. 46 b.

55. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va oliyjanob xalqimiz bilan birga ko‘ramiz. T.: O‘zbekiston, 2017.

56. Abdullaeva Sh.Z. Pul kredit va banklar. T.: Moliya, 2008.

57. Abdullaeva Sh.Z. Pul muomalasi va kredit . T.: ILM ZIYO, 2017.

58. Abdullaeva Sh.Z. Bank ishi: Darslik. T.: Iqtisod-Moliya, 2017.

59. Abdullaeva Sh.Z. Kredit va kreditlash amaliyoti. T.: Iqtisod-Moliya, 2017.

60. Abdullaeva Sh.Z., Ortiqov U.D. Bank resurslari va ularni boshqarish. T.: Iqtisod-Moliya, 2009.

61. Abdullaeva Sh.Z., Safarova Z. Tijorat banklarining moliyaviy resurslarini boshqarish. T.: Iqtisod-Moliya, 2007.

62. Бочаров В.В. Финансово-кредитная методика регулирования рынка инвестиций. М.: Финансы и статистика, 2014.

63. Лаврушин О.И. Банковское дело: Учебник. М.: Финансы и статистика, 2012.

64. Наговицин А.Г. Валютная политика. М.: Экзамен, 2013.

65. Роуз П.С. Банковский менеджмент. М.: Дело, 1995.

66. Черкасов В.Е. Финансовый анализ в коммерческом банке. М.: ИНФРА-М, 2014.

67. Kotler F., Keller K.L. Marketing, management. 2006. 431 s.

68. Shelagh Hefferman. Modern Banking. John Wiley and Sons, Ltd. USA. 2012. 717 p.

69. Kent Matthews and John Thompson. The economics of Banking. John Wiley and Sons, Ltd. USA. 2008. 295 p.
70. David C. Kidwell, Richard L. Peterson, David W. Blackwell. Financial institutions, Markets and Money. New York, 2014. 751 p.
71. Murray N. Rothbard. A History of Money and Banking in the United States. Ludwig Von Mises Institute, 2002.
72. Murray N. Rothbard. The theory of Money and Credit, Ludwig Von Mises Institute, 266 p.
73. Murray N. Rothbard. The Mystery of Banking second edition. Auburn, Alabama. 2008. 298 p.
74. Shelagh Hefferman. Modern Banking regulation. 2004.
75. Richard Scott Carnell. The Law of Banking and Financial institutions. Statutory Supplement. 2011.
76. Korol K. Spars, Harding C. Williams The keys to Banking Law: A handbook for lawyers. The Principles of Banking. John Wiley and Sons Singapore pte Ltd, 2012
77. John Wiley and Sons. Bank asset and Liability Management. Singapore pte Ltd, 2007.
78. Carl Felsenfel, David Glass. Banking Regulation in the United States.
79. Moorad Choudhry. An introduction to Banking.
80. Jean Dermine. Bank Valuation and Value Based Management: Deposit and Loan Pricing Performance evaluation and Risk. 2014. 514 p.
81. James W. Kolari, Benton E. Commercial Banking: The management of Risk. Gup, 2005. 530 p.
82. Community Banking Strategies: Steady Growth, Safe Portfolio Management and Lasting Client Relationships. Vince Boberski, 2010.
83. John Wiley and Sons. Banking Systems, Center for Financial Training. Ltd, USA 2012. 495 p.
84. The Business of Banking. American Bankers Association. Washington, D.C. 2014.
85. Henny van Greuning, Sonia Brajovich Bratanovich. The Analysis of banking risks. THE WORLD BANK Washington, D.C.
86. William Gould, Michael Higgins: Banking: Strategic leadership. United States Agency for international Development (USAID) 2012. 23-46 p.

87. Philip Kotler. Marketing Essentials. Prentice- Hall, Inc., 2010. 525-529 p.

Internet saytlari

- www.cbu.uz <<http://www.cbu.uz>> - O‘zR MBning rasmiy veb-sayti.

- www.ahbor.uz <<http://www.ahbor.uz>> - “Axbor reyting” RAning rasmiy veb-sayti.

- www.minfin.uz <<http://www.minfin.uz>> - O‘zR Moliya vazirligining rasmiy veb-sayti.

- www.bankir.uz <<http://www.bankir.uz>> - norasmiy veb-sayt.

- www.lex.uz <<http://www.lex.uz>> - O‘zR Milliy qonunchilik tizimining veb-sayti.

- www.uzreport.com <<http://www.uzreport.com>> - O‘zR Hisobotlar tizimining veb-sayti.

- www.bis.org <<http://www.bis.org>> - Xalqaro Bazel qo‘mitasining rasmiy veb-sayti.

- www.wikipedia.org <<http://www.isda.org>> - Global internet tarmog‘i ensiklopediyasi.

- www.universalbank.uz

- www.state.us

- www.ser.uz.

- www.nbu.com

- www.tfi.uz

- www.bir.uz

- www.bma.uz

- www.finance.uz

- www.review.uz

- www.gov.uz

- www.bankir.uz

MUNDARIJA

Kirish.....	3
-------------	---

X BOB. KICHIK BIZNES VA TADBIRKORLIK SUBYEKTLARINI KREDITLASH

1-§. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni kreditlashni tashkil qilish asoslari	11
2-§. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlarini mikrokreditlash.....	15
3-§. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlari va kasb-hunar kollejlari bitiruvchilariga dastlabki sarmoyani shakllantirish uchun beriladigan mikrokreditlar	18
4-§. Tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirishni qo‘llab-quvvatlash va davlat jamg‘armasi mablag‘lari hisobidan kichik biznes subyektlarini kreditlash	21
5-§. Tijorat banklari tomonidan kichik biznes va tadbirkorlik subyektlarini byudjetdan tashqari jamg‘armalarning kredit liniyalari hisobidan kreditlash.....	28
6-§. Kichik biznesni kreditlashda xorijiy davlatlarning tajribasi	33

XI BOB. TIJORAT BANKLARI TOMONIDAN QISHLOQ XO‘JALIK SUBYEKTLARINI KREDITLASH

1-§. Qishloq xo‘jaligi subyektlarini kreditlashni tashkil qilish asoslari	47
2-§. Tijorat banklari tomonidan shaxsiy yordamchi xo‘jaliklarga qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini yetishtirish uchun mikrokreditlar berish tartibi	54
3-§. Tijorat banklari tomonidan shaxsiy yordamchi va dehqon xo‘jaliklariga chorvachilikni rivojlantirish uchun imtiyozli maqsadli mikrokreditlar berish.....	56
4-§. Xorijiy mamlakatlarda qishloq xo‘jaligini kreditlash tajribasi	58

XII BOB. BANKLARNING FOIZ SIYOSATI

1-§. Tijorat banklarining foiz siyosati to‘g‘risida tushuncha.	67
2-§. Kredit bo‘yicha foiz stavkalarining vujudga kelishi va unga ta’sir qiluvchi omillar.	75
3-§. Foiz stavkasi va uning turlari.....	81
4-§. Bank marjasi va foiz stavkalariga ta’sir qiluvchi omillar	86
5-§. Xorijiy davlatlar banklarining foiz siyosati va foiz stavkalari	90

XIII BOB. BANKLARNING XALQARO FAOLIYATI

1-§. Tijorat banklarining valyuta operatsiyalari va uning huquqiy asoslari.....	106
2-§. Valyuta kursining mohiyati va uning turlari	113
3-§. Valyuta kursiga ta'sir etuvchi omillar	119
4-§. Ichki valyuta bozorida xorijiy valyutani sotish va sotib olish tartibi.....	122
5-§. Tijorat banklari tomonidan jismoniy va yuridik shaxslarning xorijiy valyutadagi hisob raqamini yuritish tartibi.....	124
6-§. Valyuta operatsiyalari va ularning turlari.....	130
7-§. Investitsiya loyihalarini erkin ayirboshlanadigan valyutada kreditlash tartibi.....	151
8-§. Eksport-import operatsiyalari bo'yicha valyuta nazorati	154

XIV BOB. TIJORAT BANKLARINING MOLIYA BOZORIDAGI OPERATSIYALARI

1-§. Qimmatli qog'ozlar, ularning turlari va ahamiyati.....	159
2-§. Tijorat banklarining qimmatli qog'ozlar bilan bog'liq operatsiyalari va ularning bank faoliyatida tutgan o'rni	164
3-§. Qimmatli qog'ozlar bozori va unda bank faoliyatining turlari	174
4-§. Banklarning qimmatli qog'ozlar portfelini tashkil qilish va boshqarish.....	186

XV BOB. TIJORAT BANKLARINING FAKTORING OPERATSIYALARI

1-§. Faktoring operatsiyalari mohiyati, maqsadi va belgilari.....	199
2-§. Faktoringning turlari	203
3-§. Faktoring xizmati bo'yicha shartnoma va uning tarkibi	206
4-§. Tijorat banklarining faktoring operatsiyalari va ularning o'tkazilish tartibi.....	210
5-§. Tijorat banklarining trast operatsiyalari	213
6-§. Banklarning forfeyting operatsiyalari.....	218

XVI BOB. TIJORAT BANKLARINING LIZING OPERATSIYALARI

1-§. Lizing operatsiyalari va uning asosiy elementlari.....	229
2-§. Lizingning turlari	236
3-§. Lizing qiymati va uni hisoblash usullari	241
4-§. Lizing operatsiyalari bilan bog'liq risklar va ularni boshqarishning ahamiyati.....	244

XVII BOB. BANKLAR FAOLIYATINING SAMARADORLIGI VA UNING FOYDASI

1-§. Tijorat banklarining daromadlari va ularning turkumlanishi	249
2-§. Tijorat banklarining foizli va foizsiz daromadlari.....	253
3-§. Tijorat banklarining xarajatlari va ularning tarkibi	258

XVIII BOB. TIJORAT BANKLARINING LIKVIDLILIGI

1-§. Tijorat banklarining likvidliligi va to'lovga layoqatliligi haqida tushuncha	267
2-§. Tijorat banklari likvidligini baholash	275
3-§. Tijorat banklari likvidliligini boshqarish.....	281
4-§. Tijorat banklarining aktiv va passivlarini boshqarishning bank likvidliligiga ta'siri	287

XIX BOB. BANKLAR FAOLIYATINI TARTIBGA SOLISH VA MUVOFIQLASHTIRISH: MAHALLIY VA XORIJIY AMALIYOT

1-§. Moliyaviy munosabatlarda banklar faoliyatini tartibga solish zarurligi.....	296
2-§. Bank faoliyatini tartibga solish bo'yicha Xalqaro Bazel qo'mitasining asosiy talablari.....	304
3-§. Banklar faoliyatini tashkil etish bo'yicha Bazel talablarining xorijiy davlatlardagi holati	321

XX BOB. JINOIY FAOLIYATDAN OLINGAN DAROMADLARNI LEGALLASHTIRISHGA QARSHI KURASHDA BANKLARNING O'RNI

1-§. Jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirish tushunchasi va unga qarshi kurashning huquqiy asoslari	331
2-§. Tijorat banklarida jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirish va terrorizmni moliyalashtirishga qarshi kurashish bo'yicha ichki nazorat qoidalari	339
3-§. Xalqaro amaliyotda jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga qarshi kurash amaliyoti	353

XXI BOB. ZAMONAVIY BANK XIZMATLARI VA TEXNOLOGIYALARI

1-§. Bank innovatsiyasining mohiyati va tarkibi	358
2-§. Plastik kartochkalar muomalasini tashkil etish va ular orqali hisob-kitoblarni amalga oshirish tartibi.....	362
3-§. Bank hisobvaraqlariga masofadan xizmat ko'rsatish tizimi. Internet banking xizmati	366

XXII BOB. BANKLARDA RISK-MENEJMENT

1-§. Bank riski tushunchasi va uning turlari	373
2-§. Kredit risklari va ularni hisoblash usullari	386
3-§. Tijorat banklari faoliyatida risklarni boshqarish	397

XXIII BOB. BANKLAR FAOLIYATINI REYTING BAHOLASH

1-§. Bank faoliyatini reyting baholashning zarurligi	405
2-§. Xorijiy davlatlarda banklar faoliyatini reyting baholash.....	410
Ilovalar	425
Glossariy	430
Foydalanilgan adabiyotlar	520

QAYDLAR UCHUN

QAYDLAR UCHUN

**ABDULLAEVA SHARBAT ZULPIKAROVNA
AZIZOV ULUG‘BEK O‘KTAMOVICH**

BANK ISHI

II QISM

Darslik

Muharrir Sh. Bazarova

Badiiy muharrir K. Boyxo‘jayev

Kompyuterda sahifalovchi K. Boyxo‘jayev

Nashr. lits. AI № 305. 22.06.2017.

Bosishga ruxsat 05.09.2019-yilda berildi. Bichimi 60x84/16.

Ofset qog‘ozi. «New Times Roman» garniturasini.

Shartli b.t. 30,8. Nashr hisob t. 32,2.

Adadi 110 dona. 33-buyurtma.

“IQTISOD-MOLIYA” nashriyoti.
100000, Toshkent, Amir Temur, 60^{«A»}.

“DAVR MATBUOT SAVDO” MChJ
bosmaxonasida chop etildi.
100198, Toshkent, Qo‘yliq, 4-mavze, 46.